

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

☞ HARMADIK ÉVFOLYAM. ☞

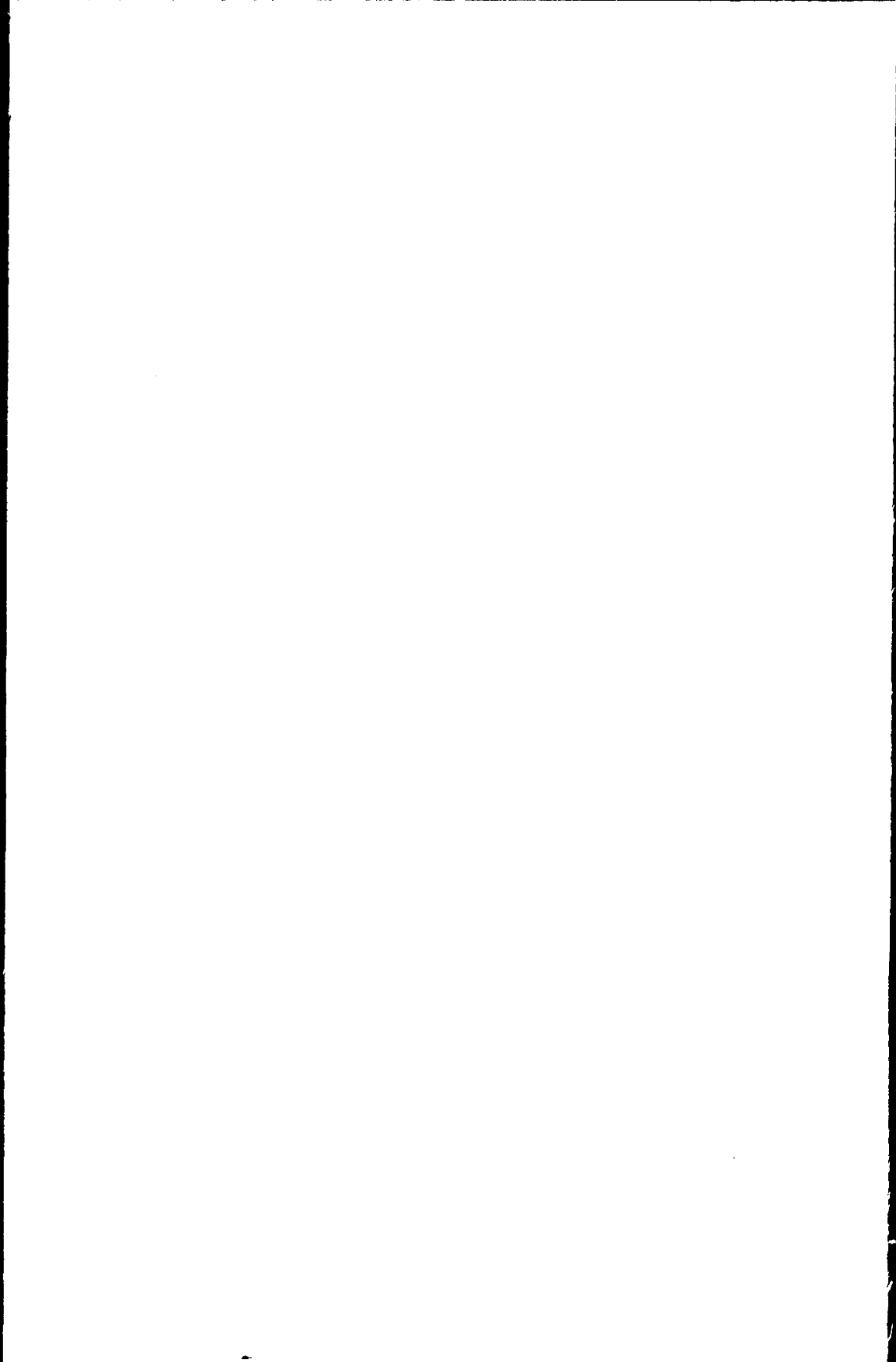
I—IV. FÜZET.

BUDAPEST.

HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA

1891.

TARTALOM.

I. Értekezések, tanulmányok.

	Lap.
1. Bornemissza Péter élete. <i>Dr. Kiss Áron</i>	1
2. Károlyi Radics Gáspár életrajza. <i>Novák Lajos</i>	20
3. Egyházi tanulmányút francia földön. <i>Balogh Ferencz</i> 46, 157, 292	
4. A reformáció Magyarországon a mohácsi vészig. <i>Zoványi Jenő</i>	70, 207
5. A legújabb theologiai iskola. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	89
6. Egy adalék Károlyi Gáspár életéhez. <i>H. Kiss Kálmán</i>	103
7. Révész Imre a magyar reformáció kezdetéről. <i>Révész Kálmán</i>	175
8. A korinthusi gyülekezet bajai. <i>Dr. Masznyik E.</i>	183
9. Kermann Dániel élete. <i>Zsilinszky Mihály</i> 129, 269,	485
10. Komáromi Csipkés György és bibliája. <i>Földváry László</i> 315,	515
11. A zsoltárok. <i>Józsa Zsigmond</i>	335, 531
12. A dunántúli ág. ev. egyh. megalakulása és 1598-iki törvény- könyve. <i>Mokos Gyula</i>	364, 581
13. A heidelbergi káté története és irodalma a külföldön és hazánkban. <i>Dr. Erdős József</i>	393
14. Luther-képek a modern pápas történetírásból. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	407

II. Könyvismertetés.

1. A philosophia viszonya a természettudományokhoz és a valláshoz. Barthelémy St. H. — <i>Szóts Farkas</i>	107
2. Fáy András életrajza. Irta Badics Ferencz. — Fáy András élete és művei. Irta Erdélyi Pál. — <i>Kenessey Béla</i>	235
3. A Study of Religion, its Sources and contents by James Martineau. <i>Antal Géza</i>	422
4. Unitáriusok Magyarországon. Irta Kanyaró Ferencz. — <i>Kenessey Béla</i>	606

III. Missió-ügy.

	Lap.
Belmissiói levelek. <i>Csiky Lajos</i>	246, 618

IV. A Magy. Prot. Irod. Társ. valláserkölcsi felolvasásai.

1. <i>Dr. Pulszky Ágost</i> előadása «a felekezetek szerepéről az államéletben.»	437
2. Művelődéstörténelmi rajz a hit és babona multjából. <i>Dr. Csiky Kálmán</i>	453
3. A vallás szerepe a mindennapi életben. <i>Petri Elek</i>	631
4. Női jellemképek a bibliában. <i>Kenessey Béla</i>	646
5. <i>Szász Károly</i> felolvasása	668

V. Irodalmi szemle.

A) Hazai irodalom	120, 261, 476,	679
B) Külföldi irodalom	125, 264, 479,	683

1891.
A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

K E N E S S E Y B É L A

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

HARMADIK ÉVFOLYAM

I. FÜZET.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE
1891.

TARTALOM.

	Lap
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK:	
1. Bornemissza Péter élete. <i>Dr. Kiss Áron</i>	1
2. Károlyi Radics Gáspár életrajza. <i>Novák Lajos</i>	20
3. Egyházi tanulmányút francia földön. <i>Balogh Ferencz</i>	46
4. A reformáció Magyarországon a mohácsi vészig. <i>Zoványi Jenő</i> .	70
5. A legújabb theologiai iskola. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	89
6. Egy adalék Károli Gáspár életéhez. <i>H. Kiss Kálmán</i>	103
II. KÖNYVISMERTETÉS.	
7. A philosophia viszonya a természettudományokhoz és valláshoz. <i>Szóts Farkas</i>	107
III. IRODALMI SZEMLE.	
8. A) Hazai irodalom	120
9. B) Külföldi irodalom	125

A «**PROTESTÁNS SZEMLE**» megjelenik évnegyedenként, u. m. *január, április, július és október* hónapok 1-jén 7—8 nyomott ivnyi terjedelemben.

A «Szemle» füzetei egyenként is kaphatók minden hazai könyvkereskedésben. A jelen füzet ára 1 frt.

A tagsági díjak és az előfizetési pénzek, valamint a «Szemle» szellemi részét illető közlemények *Kenessey Béla* titkárhoz (IV. Vámházkörút 16. sz.) küldendők. Kéziratok nem küldetnek vissza.

A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába 1890. szept. 20-dikától november 30-dikáig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogói alapítványát befizette: a solti ref. egyházmegye 500 frt.
2. Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek 1890-re: halasi ref. egyh., tolnai ref. egyhm., solti ref. egyhm. (1889/90-re).
3. Alapító tag alapítványát befizette: Nagy Sándor t.-nagyrévi ref. lelk. 100 frt.
4. Alapító tagok alapítvány-kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok 1889-re: Móra Imre kőröshegyi h. lelk., Ónody Zsigmond k.-szt.-péteri lelk., Szigethy Zoltán bpesti s. lelk., vajdahunyadi ref. egyhm., marosi ref. egyhm., sárospataki főiskola. Nagy Zsigmond dömsödi s. l., tornai ref. egyhm., karczagi ref. egyh., békéscsabai ev. egyh., kolozskalotai ref. egyhm., nagyenyedi Betblen főiskola, Lónyay János főispán. nagykárolyi egyh. m., pápai ev. ref. egyh., zólyomi ev. esperesség, révkomáromi ref. egyh., nagybányai ref. egyhm., felső borsodi ref. egyhm., szilágyszolnoki ref. egyhm., Zelenka Pál. ev. püspök., Móricz Pál orsz. képv. küküllői ref. egyhm., 1890-re: nagy-kállói ref. egyh., alsó baranya-bácsi ref. egyhm., vajdahunyadi ref. egyhm., marosi ref. egyhm., Szalay Károly bpesti tanár., sárospataki főiskola., ungi ref. egyhm., ácsi ref. egyh., felsőszabolcsi ref. papi egylet., Nagy Zsigmond dömsödi s. l., szathmári ref.

Folytatás a boríték 3. oldalán.

BORNEMISSZA PÉTER ÉLETE.

Bornemissza Dürer Albertről beszéli, hogy a mint egy-egy képet befejezett, a kész kép eleintén tetszett neki, de azután hovatovább mind több-több hibát fedezett fel benne, sőt sokszor megtörtént, hogy egészen elment tőle a kedve. A nélkül, hogy magamat a nagy mesterrel bármi tekintetben bátorságom volna összemérni, e munkámmal magam is akkép jártam. Más czélből való olvasgatásaim közepette többször kellett kezembe vennem Bornemissza műveit. Korára és saját személyére vonatkozó megjegyzései, polémiai, naiv hiszékenysége, habonái, szabadszájúsága s másfelől üldöztetése, szenvedései, továbbá nagy érdemei a prot. egyház és általában az irodalom körül rendkívül felköltötték iránta érdeklődésemet. Összejegyezgettem, a mit saját műveiből élte folyása felől megtudtam. Jegyezgetéseim azonban, a mennyi örömet okoztak eleintén, utólag a sok hézag miatt, melyet kitölteni nem tudtam, annyira elkedvetlenitettek. Megnyugtat csak az, hogy legalább e töredékes közlések is alkalmúl szolgálhatnak arra, hogy többet tudhassunk meg 16-ik századi egyháztörténetünk s irodalmunk e kiváló emberéről.

A mit eddig tudtunk róla, azt főkép *Bod Péternek* köszönhetjük. A «Magyar Athenas» nyújtja róla az első körülményesebb tudósítást. *Horányi* csak az Athenast fordította le. A Fabó András Monumentáiban *Klanicza Márton* (Fata aug. conf. ecclesiarum stb. 201. l.) szerencsésen egészíti ki Bod adatait. *Toldy Ferencz* is Bod Péter után indul (Magyar költők élete I. 58. l.); mindössze is egy pár feltevéssel s a forrásokra való utalással pótolja az Athenast. A *Knauz-*

Nagy-féle Magy. Tud. Értekező (II. k.) újból csak az ismeretes adatokat sorolja fel.

Bizony mindez nagyon kevés, s úgy irodalmunk, mint az egyháztörténet még mindig csak várja Bornemissza életrajzát.

Bornemissza Péter 1535.¹ febr. 22.² született Pesten.³ Szüleit Isten sok világi jókkal áldotta meg,⁴ de a szülők jó sorsa megsemmisült az 1541-iki török-pusztításkor,⁵ s talán maguk is odavesztek.⁶

Gyermekkoráról semmit sem tudunk. 1553-ban, saját feljegyzése szerint,⁷ Kassán tanult. Kassán akkor híres prot. iskola virágzott, de a melynek épen 1550—1553-ig nem tudjuk, ki vagy kik voltak a tanárai. Bornemissza ott töltött idejéből is csak azt az esetet ismerjük, mely alkalmul szolgált arra, hogy Kassát odahagyja.

Az említett eset a következő: «Egy deákot, tizennyolcz esztendőst, Bornemissza Pétert («1553. *Én voltam.*» Jegyzi meg ott, a hol ezeket elbeszéli, t. i. az «Ördögi kísért.» 880. lapjának a szélén) Feledi Lestár kassai kapitány igen megvert buzogánnyal, hogy az deák feddette, ne imádkozzék az fakép előtt. Őt is úgy veré egy szolgája Kálnai, hogy meg-

¹ «Ördögi kísértetek» 880. l. E helyen ő maga mondja, hogy 1553-ban tizennyolcz esztendőös volt. Toldy ingadozó hozzávetését tehát biztos adattal cserélhetjük fel.

² Postillája V-ik kötetének végén: «Végeztetett Detrekő várában, az tájban, azmikorra értöttem, hogy születésem napja esett. 22-d napján böjtelő hónap, kit Sz. Péter napjának neveznek.

³ Postillája kötetének latin ajánló levelében maga nevezi magát: Petrus Abstemius Pannonius de Pest, s a magyar ajánló levél alatt: Bornemissza Péter pesti fi, most *semptei és szeredi* lelkipásztor.

⁴ L. Predikációi ajánló levelében.

⁵ Toldy: M. költ. élete, 59. l.

⁶ «Úr isten . . . szüleimet . . . semmivé tevén pogány miatt». (Pred. ajánló lev.) Kérdés, hogy e «semmivététel» nem jelentett-e csak annyit, hogy vagyonilag pusztultak el?

⁷ «Ördögi kísért.» 830. l.

hala belé. Ennek a historiája nagy és igen csuda volna. Mint ment az deák éjjel hozzá, mit szólt, mint ijedt amaz, mit látott az deák álmában és mint töltenek be mindenek rajta, mint fogatott meg, mint verettetett, mint tartatott, mint szaladt el és mint vezett el az kapitány végre.»

Telegdi Miklós pécsi püspök hozzá teszi: ¹ «De miért nem mondd meg, mint voltak mindezek? Én hiszem nekem tartottad, hogy én mondjam. Angyallá töltted volt magadat, és nem tudom a kemencze megé, vagy valami igyeb sötét suttomba el rejteztél, mintha angyal volnál, úgy kezdél ő neki nagy szép vékony szóval valamit olyat praedikálni, melynek általa el akartad hitetni az igaz keresztyén hittől. Amaz egy először, úgy mint éjjel, sötétben megrémült, annakutánna eszébe vöven, hogy a ki szöllana nem mennyei nyelven, és nem isteni dolgokat szöllana, kezde gondolni, hogy nem angyal, hanem valami csalárd lehetne. Megkerese azért, megtalála, kivona a suttombó, érdemed szerint keményen megdörgöle és tömlöczbe vettete tégedet. Honnét mint szaladtál ki, azt te magad tudod».

Kassáról Bécsbe ment, hol Nádasdi Tamás, a későbbi nádor, pártfogása tartotta fenn.² Nem tudjuk, miként jutott a Nádasdi-családdal összeköttetésbe, de ez az összeköttetés valami mélyebb alapon nyugodhatott, mert azt még a nádor fia, Ferencz is fentartotta.³

Bécsi tanulásáról ismét nincs több adatunk, csak egy, de ez aztán nagyon jellemző. Irjuk ide szóról szóra: «Mikor még Bécsbe tanuló voltam — írja ő maga — izgatott az ur isten erővel is, hogy szállásomon predikáljak, kire sokan gyűltek. Ez miatt *Oláh* érsek, egri püspök, ki osztán érsekké lön, *Verancsics Antal*, és az nyitrai *Bornemíssa* püspök reám

¹ Felelete B. P.-nek Fejtegetés nevű könyvére. 1580. 201. l.

² Bécsbe, még tanuló ifju koromba is tengetett, s igen kevés esmerettségemre is igen becsült. Praed. ajánl. lev.

³ L. az egész levelű postilla ajánló levelét, melyben hálával emlékezik a nádor fiáról, Ferenczről, a ki a kinyomtatásban, daczára, hogy sok véghelyekről kellett gondoskodnia, mégis segítségére volt.

gyülekeztek és hol eleikbe, hol az császár eleibe hívtak; ijesztettek sokképen, hogy ne predikálnék. De mint sz. Pál és Jeremiás mondja maga felől: egyfelől féltem, másfelől égett a szívem és talán az oldalamon is kifakadt volna, ha az számot fel nem tátottam volna». ¹ Oláh parancsára aztán tömlöczbe vetették. ² Kiszabadulása után — írja róla Bod Péter ³ — neki indult a külföldnek; nyolcz forint volt a zsebjeében, mikor elment, nyolcz évig volt oda s nyolcz forintja volt, mikor haza jött. Kár, hogy Bod Péter nem jegyezte fel, honnan vette ezt az adatot. Bornemissza 1553-ban mehetett Bécsbe, s ha ott csak egy pár semestert töltött is, 1554- vagy 1555-ben kellett onnan távoznia; ha most felvesszük, hogy nyolcz évig volt külföldön, 1562 körül kellett volna neki a hazába visszajönnie, a minek pedig ellene mond a Klanicza által közlött adat, mely szerint 1560-ban már Bornemissza szeredi pap lett volna. ⁴

Annyi azonban mindenesetre bizonyos, hogy külföldön volt s Német-, Francia- és Olaszországot beúta. Ha most már felteszük, hogy azokat a példákat, melyeket ő munkáiban s kivált az «Ördögi kísértetek»-ben, erkölestörténeti rajzainak illusztrációjára felhasznált, jórészben maga személyesen gyűjtötte össze, a mint a magyar vonatkozású példák nagy részéről bizonyos, akkor némi szabadsággal külföldi útjáról is mondhatunk valamit. *Olaszországból* Paduát, Majlandot, Rómát, Velenczét, *Franciaországból* Párist, *Németországból* Tübingát, Lipszét, Heidelberget, Augsburgot stb. emlegeti leginkább, s 1556-ból egész közvetlenséggel hord fel egyet-mást Németországról. De a mennyire a külföldi egyetemeken tanult magyarok névsorát ismerjük, sehol sincs egy egyetem hallgatói

¹ «Örd. kísért.» 868. l. Ezt a dolgot röviden megemlíti Bod Péter is, hozzátévén, hogy Bornemisszával tizennyolcz esztendőskorában történt ez az eset. Toldy aztán Bodnak erre az adatára támaszkodva számítja ki, hogy Bornemissza 1533—34 körül született.

² Monumenták III. (Klanicza: Fata aug. conf. evang. eccl.) 201. l.

³ Athenas 50. l.

⁴ L. Monum. III. k. Fata aug. conf. eccl. p. 217.

közt sem a neve. Bartholomaeides említ¹ egy Georgius Abstemiust, a ki 1550. okt. 10. a wittenbergi egyetemre beiratkozott s ezt azonosítja Bornemissza Péterrel, de a mi Péterünk 1550-ben hihetőleg még Kassán tanult, s mindössze is 15 éves lehetett. Mindemellett fel kell tennünk, hogy Bornemissza oda kinn egyetemeken is járt, talán éppen Wittenbergben, a hol Syboltit is ordinálták, mert mikor Bornemissza visszajött, már akkor pap volt, a pappá avatást pedig okvetetlen valamelyik egyetemen kellett neki szereznie.

Első műve 1558-ban jelent meg Bécsben. Címe volt : *«Tragédia magyar nyelven Sophokles Elektrájából»*.² E könyvnek ma már egyetlen példánya sem ismeretes. Bessenyei szerint Bornemissza ez első művét Nádasdy Tamás nádorispánnak s Perneszi Györgynek, a nádorispán főszolgájának ajánlotta, a mi ismét a Nádasdyak s a közte levő jó viszony mellett bizonyít.

A külföldről hazajötté után Bornemissza megkezdte reformáló munkásságát s a Vág-melléken sok egyházat szakított el a katholicismustól. Szeredet is ő reformálta. E városnak különben földesura is volt, vett ott egy rész jószágot.³ A várat Dobó István bírta, a ki fogságából kiszabadulása után 1572-ben ott is halt meg. A jószágot megvehette, mert nemcsak nemes, de főnemes családból származott; hanem a pénzt hol vette rá, — hacsak a feleségével nem kapta, — nem tudom. Úgy látszik, Szeredről járt aztán Nagyszombatba, a hol magán házaknál predikálgatott s az új tanok számára híveket igyekezett szerezni. Beszéli, hogy egyszer éppen Balassi János

¹ Memoria ungarorum, p. 25.

² Lásd Bessenyei «Holmi»-ját 106. s köv. l. és Szabó K. «Régi M. Könyvtár» 16. l.

³ Monumenták III. (Fata etc.) 201. l. «Szeredini ministerio fungebatur, ubi partem hereditatis aere emtam et quosdam subditos habuit.» U. o. 217. l. *Szered.* «Ad Vagum eo nomine felicissima ecclesia quod per terrestrem dominum suum Bornemissza, tandem superintendentem, ad sacra evangelica perducta fuerit et quidem qua pastorem loci jam anno 1560. etc.» «Örd. kísér. 911. l. «Itt az én városomban, Szeredben, Sempte mellett . . . .»

házába prédikált, «mikor a mennyütő kő úgy üté az derék szentegyházat, hogy az fafeszület apróra rontatnék, és az uraim ajándékon küldöznek az morzsalékját. Ki miatt mind Balasinak, mind nekem, mind az szombatiaknak sok bajunk volt, de ártalom nélkül nagyobb épületünkre. Mert azután Sybolti Demetert Isten esztendeig predikáltatta mindennap az ispitál kápolnájában. És az ő híveit kívül is mindennap tengeti ma is»¹ (1578.).

Azt a sok bajt Telegdi Miklós szerezte Bornemisszának. Telegdi, «ki nagyprépost és fő predikátorok az pispekeknek, — kinek okossága, nyelve, tanúsága, vigyázása nem kicsiny, de hova nagyobb, annál poklabb».² Telegdi Syboltit is üldözte s rajta volt, hogy Szombatból kiűzze. Bornemissza ellen is «szerzett bevádlót az ő paptársai közül», a vádra megidézette, azután «*átok* alatt reá harangoztatván és gyertyát eloltván».³ Azután fenyegette karhatalommal, a kapitányok és urakhoz való parancsolat küldéssel stb. A szombatiakat is háborgatta, sokat elfogatott közülök s a jámbor fejedelmet (Miksát) is eláltatta. «Syholtira koldusokat és parasztembereket kerestetett, ha faképet hányt-e ki és ha sacramentarius-é,⁴ ha arianus-é?»

Az üldözés elől Bornemissza Zólyomba menekült, a hol Balassa János és hitvесе, Sulyok Anna (a költő Balassa Bálint szülői) udvari papja lett.⁵ De itt is «két fő püspök — írja az «Ördögi kísértetek»-ben B. P.⁶ — addig törének én reám, hogy felkelleték jünem császár eleibe Zólyomból. Elein azzal vádoltak császár előtt, hogy oltárt rontottam és eretnek vagyok és észvesztő. Végre, hogy szembe kelék, azt kezdék kérdezni, miért házasodtam meg, miért nem vöttem tőlök fel az papságot, miért az urvacsoráját kenyérral szolgáltattam,

¹ «Örd. kísért. 879. l.

² U. o. 863. l.

³ U. o. 863. l.

⁴ U. o. 863. l.

⁵ Monumenták III. 201. l. «Örd. kísért. 863. l. Toldy: M. költ. élete 62. l.

⁶ «Örd. kísért. 864. l.

miért nem imádtatom. És több mérgeket kezdék fejtegetni. Ez alatt titkon erősen mesterkedtek, hogy megfogassanak».¹ Ez történt 1564-ben.

A bécsi idézésnek mi lett a vége, nem tudom. Bornemissza nem jegyezte fel. A dologra még egyszer visszatér «Telegdi igen hányja magát — úgymond² — hogy kész volna szembe szállani. De könnyű ott harcolni, az hol nincs ki vele szembe szálljon. Vajha az megengedtetnék hazugság és tömlőcz nélkül, találna, ki megmutatná, mi legyen az ő vak-sága. De midőn engem előhíjtak volt, elrőjteztek két püspökök és csak egyedül én magammal nem szóltak, hanem pántolóttak. Monda ezt is az egyik: a mily nagy híred neked volt, valami főembernek és másnak véltelek. Erre én választ nem adtam, de jutott eszembe, hogy Annas, Kajfas, Pilátus csufoltak, midőn a Krisztus magát királynak mondaná».

1565-ben Ungvárt találjuk Bornemisszát Balassa Menyhértnél és Svendi Lázárnál, kik ekkor Ungvár környékén II. János ellen hadakoztak.³ Balassáról az «Örd. kísértetek»-ben több helyt emlékszik; Svendinek meg egész jellemrajzát adja, a mi azt mutatja, hogy húzamosabb ideig lehettek együtt. Ugyanez időtájt meglátogatta Huszt várában⁴ Bornemissza Boldizsárt, a ki, könnyen meglehet, hogy rokona lehetett. Itt írta: *Szent János látásáról való énekét*,⁵ melynek végső verse így van:

Ezeket szerzek Husztnak várában,
Bornemissza Péter mikor látnája,
Hogy csak az testre gondolna sok ember,
Istenért kéri, hogy menyországra minden igyekezzék.

¹ «Örd. kísért.» 864. l.

² U. o. 868 l.

³ Toldy: M. költ. élete, 62. l.

⁴ Hogy Huszton B. P. csak látogatóban volt s ott nem paposkodott, Toldy ezt azzal bizonyítja, hogy Lampeban a huszti predikátorok névsora csak 1604-el kezdődik (M. költ. élete, 62. l.). Ez még nem volna bizonyíték, mert B. P. «Örd. kísért.» 910. l. maga említ már «Huszthba egy vén Balázs predikátort».

⁵ Szabó K.: Régi Magy. Könyvtár 154. l.

1567-ben újra Zólyomban van Balassa Jánosnál s itt irt egy tankölteményt: «*Isten városáról, az menyország-ról*».¹ Ugyancsak itt irt meg egy «*Énekecskét gyermekek reggentésére*, kit B. P. szerzett Sulok Anna Balassi Jánosné nevére», s a mely szintén a később kiadott Énekes könyvében jelent meg.

1570-ben² a mátyusföldi traktus superintendenssé vagy seniorrá választotta.³ 1572-ben pedig galgóczi pap volt.⁴ Ez évben történt gr. Eckné tragikus halála («ő maga szívébe ütötte az kést»), kinek temetésén ő is predikált, «Antal érsek és püspökök ott lévén».⁵ Azután semptei predikátorrá lett. Mind Galgócz, mind Sempte gr. Salm Gyula és felesége Thurzó Erzsébet «birodalma». Semptén laktában egyszersmind szeredi pap is volt, a két helyet úgyis csak a Vág választotta el.⁶ De udvari papja volt gr. Salm Gyulának is. Itt predikálta s itt nyomatta *Az evangyeliomokból és az epistolákból való tanúságait*. (I. r. Komjáthi és Sempte 1573. II. r. Sempte 1574. III. r. Sempte 1575. IV. r. u. o. 1578. Ebből a részből külön is kiadva az: «Ördögi kísértések» u. o. 1578. V. r. Detrekő 1579.)⁷ Ajánlotta pedig az első részt gr. Salm Gyulának és felesége Thurzó Erzsébetnek; a második részt Bánfi László zalai főispánnak és felesége Somi Borbálának;

¹ Megjelent «Énekes könyvé»-ben, 458. l. «Az versfejek imez igéken járnak: «Balassi Jánosnak és Sulyok Annának predikátora Bornemissza Péter Krisztus nevével inti ez világot az üdvösséges életre». A végsorok pedig a következők:

Az ezerötszáz és az hatvanhét esztendő hogy volna,

A Bornemissza Péter ezt írá Zólyom várába,

Megkoronázva az szép várasba lakhassál, kívánja.

² Szilády Á. Régi M. Költ. 5-ik k. 321. l. Superintendensségére czéloz «Örd. kísért.» 731. l. Említi azt u. o. 818. l. is.

³ Monumenták III. 200. l. Monumenták I. 83. l.

⁴ Monumenták III. 158. l. Postillák, első r. latin előbeszéd végén.

⁵ «Örd. kísért.» 882. l.

⁶ Lásd Telegdi «Feleleté»-nek végén «Aenigma Lucae Peechi Pannonii, Petri Bornemissza, depastori aliquando ecclesiarum *Sempte ac Szered*, propositum».

⁷ Könyvészeti leírása Szabó K. Régi M. Könyvtár 49—82. ll.

a harmadikat Balassa András nógrádi főispánnak és felesége Márai Annának; a negyediket Enyingi Török István hunyadmegyei örökös főispánnak, néhai Török Ferencz és Guti Ország Borbála fioknak; az ötödik részt Ungnad Kristófnak és nejének, Losonczy Annának. E neveket azért soroltuk fel, mert ők voltak Bornemissza pártfogói, ők adták ki a nekik ajánlott könyveket.

A nyomtatást Bornemissza Komjátiban kezdte, a Huszár Gál nyomdájánál, de azután maga is betüket vett és Semptén saját nyomdát állított. A betük elég kopottak voltak s abból a körülményből, hogy ha valamelyik gyakrabban előkerülő latin betű kifogyott, német betűkkel pótolták, azt lehet következtetni, hogy Németországból hozatta azokat B. P. Másnak a nyomda nem dolgozott.

Mielőtt a Postillák s különösen az ezek negyedik részéből külön kiadott *Ördögi kísértetek* által felidézett tragédiát elbeszélnök, szóljunk itt egy pár szót Bornemissza családi életéről is.

Láttuk, hogy már az 1564-iki kihallgatáskor azt is kérdezték tőle a püspökök: miért házasodott meg? Tehát már akkor házas volt. Háromszor, talán négyszer is nősült. Sógorai közül említi Peltári Soós János zólyomi alispánt,¹ Máriási Pál szepesi alispánt.² Négy gyermekét 1577-ben a pestisben vesztette el.³ «Semptén forgószél támada szt. Jakab napján predikáció után 1577. — így beszéli ez esetet B. P.⁴ — Egy

¹ Postillája első részének latin előbeszédje.

² Prédikációja (egész levelű Postillája — t. i. a 2-ik kiadás) előbeszédje.

³ «Örd. kísért.» 683. l. Isten az ő hiveit sanyargatja, hogy a zabola alatt jobbakká legyenek. «Ezt az írásnak sok bizonyossági kivül egy néhány száz nyavalyáimból is tanultam, kemény és halálos betegségimből, fogságimből, szegénységimből, három feleségem, öt gyermekem halálából és kemény dögvel való ostorozásokból, cselédemnek sok nyavalyáiból, kik közül heten halálának 1577-be Semptén ez iráskort, némelyek meg is gyógyultak.

⁴ «Örd. kísért.» 801. l.

nihány ház előtt kéményképen forgolódott és az port felvitte az égre, végre jöve az én házam eleibe, és midőn az ur nevével titkon magamba elküldeném, rut bűdös kénköves szagot szerze és elmülék. De azután tizenketten dögösültek meg házam népében, hata megholt, négy gyermekim, két szolgáim, hata megelede«.

Péter nevű fia 1578-ban halt meg. Ez halálakor tizesztendő volt. Jó tanuló fiú, az egyházban is a kátét tanította, otthon is a cselédekkel együtt imádkozott. «Száz esztendő ember is, még Dávid király is és szent Pál is nem mondhatná szebben és ajtatosban imez igéket: Én édes Istenem, bocsásd meg az én bűneimet a te szerelmes fiadért». «Kinek halála mind az által egy ideig igen nehéz volt. . . .»¹ E szavak nyilván jelentik az apa nagy fájdalmát.

Anyagi helyzete, úgy látszik, elég jó volt. Már említettük, hogy Szered az ő városa vala. Könyvnyomatatói, könyvkötői számosan voltak.² Oskola-mesterét, udvarló diákjait említi.³ S ez a jóllét haláláig megmaradt, majorságocksáját 1584-ben is említi,⁴ s élte alkonyán Rárbokra, saját házába vonul vissza.

A reformatio a Postillák kiadása s Bornemissza szószéki és társadalmi munkássága következtében nagy haladást tett a Vág-melléken. Bornemissza egyes helyekre papokat ordinált s Nagyszombatban is támogatta Sybolthit. Telegdi látván, hogy erőszakkal nem boldogul, nyomdát állított s ő is Postillákat kezdett nyomtatni. A verseny bosszantotta Bornemisszát s a Telegdi Postillájának első kötete ellen 1577-ben «nagy sietséggel egy csomózó fejtegetést» irt s azt a pozsonyi országgyűlésen, mely 1578. febr. 2-án nyílt meg, maga osztogatta.⁵

A «*Fejtegetés*»-ből egy példány sem maradt fenn, de

¹ «Örd. kísért.» 823. l.

² U. o. 823. l.

³ U. o. 823. l.

⁴ Egész levelű Postilla ajánl. besz.

⁵ Telegdi felelete, előbeszéd.

tartalmát meg lehet állapítani a Telegdi feleletéből. Három részből állott, az első a Telegdi Postillájának a septuagesima vasárnapi evangéliumról irt prédikációját rostálta, a második egyéb tévelygésekről szólott, a tiz parancsolat, a hit ágazatai, a miatyánk, a keresztség, az urvacsorája stb. köréből, a harmadik részben Bornemissza adott egy prédikációt a Telegdi septuagesima vasárnapi evangéliumáról.

Mind a «Fejtegetés», mind a «Felelet» személyes éllel s annak a kornak modorában kiméletlen durva szavakkal volt írva. «Iszonyúság olvasni, milyen szavakkal illetsz — mondja Telegdi ¹ — néha ludasnak, néha ördögösnek, néha orvznak, poroszlónak, gyilkosnak, hazugnak, Krisztus ellenségének, bolondnak, szemfényvesztőnek, bájolóknak, bálványozónak, csufnak, cigánynak, az igaz egyház háborgatójának, rókának, álnoknak, koszos érdeműnek stb. stb. nevezesz engemet.» Szemére veti Telegdi Bornemisszának türelmetlen térítői buzgóságát is. Felhossa, hogy Semptén kalodáztatta s birságotlatta, a kik a régi egyházhoz hívek maradtak; szt. Ábrahám s másutt is a Thurzó jószágokban eltiltotta a parasztoznak, hogy Nagyszombatba menjenek gyónni.² Felhossa Telegdi Bornemissza confessionális állását is. «Ki lutheránus benne-tek, ki zwinglianus, ki kálvinista, ki flaccianus, ki majorista, ki anabaptista, ki nem tudom micsoda. Sőt csak annak sem mehettem még eddig végére, te mi légy. Ugymint ki néhol a lutheránusokkal tartasz a kálvinisták ellen, néhol a kálvinistákkal tartva a lutheránusok ellen.»^{3 4}

¹ Felelet, ajánl. lev.

² U. o. 68. l.

³ U. o. 164. l.

⁴ B. P. konfessionális állására Ribini (Memorabilia I. p. 243—248.) szintén tesz egy megjegyzést: «Suspiciantur nonnulli eum, progressu temporis, ad partes Calvini deflexisse, qua ego de re dicere nihil habeo, cum alioquin constet, non paucos Lutheranorum, eo viventium tempore, isto suspicionis onere gravatos fuisse.» Bornemissza még a csepregi zsinat előtt működött s akkor még a protestánsok felekezeti elkülönülése nem volt oly mereven keresztülvive, mint a hogy annak utána megtörtént.

Arra pedig, hogy Bornemissza panaszkodik, hogy ő s a nagyszombatiak üldöztettek, így felel Telegdi: «Tusakodom ellenetek úgy mint farkasok ellen.» «A menybeli Istennek és a földi fejedelmeknek esedezem, hogy te ellened kinyujtsák az ő karjukat . . . büntessenek, kergessenek és üldözzenek mindaddig, míg meg nem térsz, ha peniglen ugyan nem akarandasz megtérni, megöljenek és kitoröljenek e földről, hogy többet ne dühösködhessél stb.»¹

Bornemissza azt is felhossa a «Fejtegetésben», hogy Telegdi az ő szolgálait, kiváltképen egy Kelemen nevű németet, megvesztegetett, hogy őt megölje. Telegdi roppant méltatlankodással utasítja vissza ezt a vádat is.²

Bornemissza megtámadta Telegdit az általa *írt* katekizmusért is. Telegdi tagadja, hogy ő katekizmust írt volna. «A Canisius Péter katekizmusát még ifjú koromban én fordítottam magyarra, de hogy csináltam volna, még eddig nem csináltam egyet is.»³

A vitakozás dogmatikus részeivel nem foglalkozom. Mondhatom, Telegdi szép irálya s az afféle kedélyeskedések, mint a minöket p. o. a bójtról szólóban s egyéb «harsoló-dásoknál» is megenged magának, elsőrangú olvasmánynyá teszük e művet.

A «*Fejtegetés*»-sel egy időben 1577-ben adta ki Bornemissza a «*Négy könyvecskét*» is.⁴ Az egyetlen tan-könyvet összes munkái között. E könyv ábéczés káté, olyan, a milyet akkor írtak más reformátorok is.⁵ Az első része ábécze volt, a második Luther kis- és a harmadik Luther nagyobb kátéja. A negyedik rész buzgalmi irat «*Vigasztaló könyvecske*» cím alatt. A három első részt Balassi Menyhért

¹ Felelet 198. l.

² U. o. 199. l.

³ U. o. 70. l. Ennek a katekizmusnak a bázeli könyvtárban fennmaradt egyetlen példányára Benkő István ref. lelkész feljegyzése nyomán én figyelmeztettem Szabó Károlyt.

⁴ Könyvészeti leírását lásd Szabó K., RMK. 74. l.

⁵ Kiss Á. Magy. népisk. tanítás tört. I. k.

urfinak, Balassi István és Zrinyi Ilona fiának, a negyediket Ungnad Anna Mária asszonynak, Ungnad Kristóf és Losonczy Anna leányának ajánlotta. Az ajánló beszédben melegen emlékszik meg B. P. a Balassákhoz való viszonyáról, a kik «sokáig tengették lelköket az ő tanításával mind udvarok népével egyetemben». «Zrinyi Ilonát is még halála óráján is vigasztaltatta vele az úr ő szent felsége.»¹

E könyvecskéről emlékezik még B. P. Postilláinak negyedik részében is. Ezt a negyedik részt ugyanis Török Istvánnak ajánlja; adja neki ezt a nagyobbbat, mert látta, mily szivesen fogadta a kisebbet. Ez a kisebb pedig a «Négy könyvecske» volt. Török István ugyanis mint 12 éves fiú anyjával meglátogatta Bornemisszát. Anya és fiu ott töltöttek néhány napot s minthogy épen husvét volt, hallgatták a híres szónokot. Ekkor ajándékozta meg Török Istvánt a «*Négy könyvecskével*». A *Vigasztaló könyvecske* (a IV-ik r.) Ungnad Anna Mária vigasztalására volt szánva, mert látta B. P. mily keserűséget okozott neki két öcsésének halála. Azt mondja e kis könyvről, hogy azt «ezelőtt *Füves kerteskének* hívták». Kérdés: nem újabb változtatott című kiadás-e tehát?

Ugyancsak Semptén 1578-ban adott ki egy nagyobb predikációs könyvet is ily cím alatt: *Igen szép és szükséges predikációk*.²

A fentebb említett tragédiát, mint mondtuk is, a postillák negyedik része idézte fel s különösen az «*Ördögi kísértetek*». Ez a rész felében predikációkból, másik felében históriákból áll. Már a predikációk példái sincsenek megválogatva, a históriák pedig egyenesen a Hállér-féle hármas história modorában, sokszor mosdatlan, pórias nyelven, illetlen kifejezésekkel vannak írva. Ma természetesen bizonyos hálával gondolunk Bornemisszára, hogy e részt el nem hagyta. Az irodalomtörténet barátja, a korfestő, az erkölcs-

¹ Előbeszéd.

² L. Szabó K. RMK. 80. 1.

történet bűvára, az ethnographus e részben mind gazdag aratásra talál. Az a sokféle ördög, a melyik akkor az embereket kísértgette, a melyek Farkasdon 1577-ben¹ két embert annyira kinoztak, hogy kinjukat csak B. P. tudta az által megszüntetni, hogy belőlük az ördögöt kiüzte. A «hagyigáló ördög», mely az embereket ütötte-verte, az a másik, a melyik Apajinénak az edényeit összetörte stb. stb. felette érdekes dolgok az ethnographus számára. Hát még a Letenyei Pál által feljegyzett ördögűző mondókák.² Ezt Maczédra küldte B. P. papnak s megbízta, hogy szerezzé meg neki a pápás papok ördögűző mondókáit. Letenyei összeakad egy bűbájos asszonnyal, Tardoskeddi Szerencse Benedeknével, kiüzi belőle az ördögöt s megkapja tőle az ígézéseket, «kiket nagyanyjától és egy misemondó paptól tanult volt.» Ezek az ígézések, számszerint vagy kilencz, a legértékesebb darabok régi költészetünk s mythosunk köréből.³

Ez az ördögösség akkor az egész társadalmat megragadta. Gr. Salmról is beszél B. P., hogy tudott egy imádságot, melyet ha egy kehely vagy kristály felett elmondott, mindjárt megjelent az angyal, de ő maga nem láthatta, hanem vagy jó gyermekkel, vagy jó erkölcsű prédikátorral nézette.⁴

Beszéli B. P., hogy Huszár Gál ismert egy embert, a ki kigyóból ételt főzött, s a ki abból evett, az állatok nyelvét megértette.

Hasonló ehhez az is, a hol a kétszarvú ember históriáját írja le.⁵ Törökországból hazatérő követek beszéltek — úgy mond — hogy az úton egy pásztorral tanálkoztak, a kinek két szarva volt a homlokán. Midőn a követek ezen csudálkoztak, az az ember ezt mondta nekik: «Én régen

¹ Örd. kísért. 802. l.

² U. o. 803. l.

³ U. o. Bájoló imádságok a fejfájás, csúz, öklelet, ficzomodás, torokereszkedés, hasfájás, giliszta stb. ellen. 805—809. l.

⁴ U. o. 801. l.

⁵ Negyedik rész. 568. l.

érsék voltam Magyarországbán. Ott az pásztorrágot nem jól viseltem. Immár az istennek itt akarok pásztorrákodnom.»

Különösen durva B. elbeszélése, mikor az érzéki ingerek ördögi izgatásait tárgyalja. Silvester János rossz házás életét, Kálmáncsehi kalandjait s egyes predikátorok gazságait leplezetlenül mondja el, de képzeltető, hogy a pápás papokat s püspököket sem kiméli.¹

A sok ördögi kísértés közt nem utolsó B. P. szerint a *historiák olvasása* sem. Prózai regényirodalmunk ekkor kezdődik. Egy Eberus *Balázs* nevű bécsi könyvnyomtató 1573-ban kiadta az első prózai magyar regényt, a «*Ponciánus históriáját*». Ez a század szülte *Salamon és Markalf beszélgetéseit* is. Több ilyenfajta dologról nincs emlékezés. A XVIII-ik század egész raját tüntette el örökre régi irodalmunk emlékeinek.

Mennyire megbecsülni való tehát az efféle ember, mint Bornemissza! Az ilyenek szidnak, rágalmaznak, kikelnek vehementer az «ördög» ellen s megmentik legalább az emlékét annak, a mit egy későbbi kor gyermekei oly becses emlékekül tartanak őseik műveltségének.

«De nemcsak az megvakult gonoszságokban, — mondja Bornemissza — hanem csak játékban is és multságokban ezer álnok mesterségi izgatnak az ördögnek: Mi multság-nac tarttyuc az Historiákat, kiket Markolf sibságáról irtak, avagy amaz *Trágar Balázsról*, ki az barátokhoz ment Király parancsolattjával, hogy segítsek meg. Mert ezért kell hazudni az Király előtt, s azt felelte: Fiam, mi nem tudunc hazudni, mond az: Bár a legyen egyik. Az után az Apatzák között

¹ Bezzeg észre is veszi Pázmány Péter (Kalauz. 248. l.) ezt a sarat, melyet B. P. összehányt, s a Bornemisszáénál egy cseppet sem tisztább írásmóddal szidja annak a révén az új predikátorokat, természetesen ügyet sem vetve arra, hogy Bornemissza pápás papokról, főpispokekről is beszél eleget, tehát ha beszédje egyik részéből levonta a következtéseket, a másik részéből is le kellett volna vonnia s kimondani, hogy a kor erkölcei általában romlottak voltak.

némává tette magát, és meg járatta őket es Kiralné asszony előtt azból szerzett csuffságot.»

Említi még Bornemissza azon munkákat is «kiket irnak némely csufokról, kik ugyan mesterséggel tanulják az csél-csapást, és sok országoknak nagy hiresek is, mint Németországba Eulenspiegel, Orlando és többek. Mondok te azt gondolod, hogy ezek nem ördögi kísértetek.»¹

Bizony ezek azok és még most is azok, mert készítetik az embert, hogy tudakozza az írásokat, mi lehetett az a *Trágár Balázs*? Eredeti munka volt, vagy ha ez nem is, de mindenesetre magyar könyv, mert Bornemissza, a ki az Eulenspiegelnek s Orlandonak oly aggodalmasan kijelöli a nemzetiségét, bizonynyal megjelölte volna ezét is, ha az magyar nem lett volna, de mi szüksége is lett volna neki egy német könyv ellen prédikálni?

Tartalmát a könyvnek láttuk a fentebbi idézetben.

Bizonynyal olyan irányú munka lehetett, mint Markalf; ok nélkül nem sorozná össze őket Bornemissza. De van Frágár Balázsról még egy másik idézet is a mi könyvünkben. A 862-ik levélen, a hol egy 1577-iki «fü Pispec» víg életét, szörnyű lakását stb. beszéli el, ismét rátér a régi nótára. Az ilyeneknek — úgy mond — «asztaloknál Istenfélő értelmes embernek szavának nincs helye. Hanem mint régen Markolff volt es *Tragar Balas*, valamit mondanak méznél is édesb.» Na itt aztán jön egy példája ennek a méznél is édesb beszédnek, de abból már mutatóványt sem irok.

Ime tehát annyi bizonyos, hogy Mánkóczi és Markalf mellé egy újabb nevet is irhatunk, t. i. *Trágár Balázst*, mely bizonynyal egy igen érdekes történet volt.

Még egy pár idevágó idézet: «hazugságnak hallgatására és hitságos mulatságra vágyódnak mindennek fülei fándorlók sugarlásira, trágár és penészes csuffságra, bababeszédre, álnokul költött fabulákra, Királyfia kis Miklósról, poeták óriásiról, Apolloniusról és egyéb hitságról, virág- és szerelem-

¹ Örd. kis. 839. 1.

énekek hallgatására, lant, sip, dob, trombitaszóbeli hajahujára és temény ezer csácsogásokra.»¹

Érdekes az is, a mit egy lantosról feljegyzett: «Egy régi ági világtalan kóldus, ki elein Turzó lantosa és több uraké volt, beszéli, hogy hallotta az papoktól, hogy az Krisztus keresztfája az almafa volt, kin az kigyó Ádámot megcsalta volt, de azt a paradicsomból kivetötték volt és egyelőbe gyalog hid volt egy sáros patakon. Azután egy király gerendának vitette házába. De hogy hosszú volt egy singnyit elferészel benne és ottan megnó ismét, ezt látván a király eltéteti, és aztán arra feszítették az urat».

De akármilyen érdekesek is B. P. ördögösségei, az akkori emberek nem tartották egyébnek egy goromba, meggondolatlan, csufolódó irásnál. Bevádolták érte Prágában Rudolfnál. Gr. Salm is megharagudott; Bornemissza ugyan azt hiszi, hogy valami jószágot keresett, s azt nem adták neki addig, míg «birodalmából» B. P. ki nem úzi. Elküldte hát Osztopáni Perneszi Andrást Bornemisszához s felszólította, hogy menjen ki a jószágából, a nyomtató-szereit is el akarta vétetni, meg az ördögi kísértetekről való irását is.

Egy vasárnap délután kereste fel az üzenettel Perneszi Bornemisszát, a ki így felelt:

«Bizony bánom jó András uram, hogy ebben kegyelmednek része vagyok. Mert mint Dániel, noha nagy veszedelmes szándékkal vetteték az oroszlanok közikbe, de ű megtartaték és azok kik okot adtak vala elvesznek, így hiszem, hogy az úr isten énnekem is ezt jómra adja, valamint jár kegyelmed».

Perneszi azonban visszaadta a kölcsönt: «Bizony jó uram, ha az istennek igaz ígéjeért szenvednéd ezt, volna félelmem ez ígéktől, kiket előmbe számlálsz, de miért hogy ezeket nem az Isten ígéjéért szenveded, hanem afféle undok irásidért, kiket nem lett volna méltó predikációknak nevez-

¹ «Örd. kísért.» 758. l. Lásd: Szilády Áron R. M. Költ. 4. 343. l. — U. o. 854. l.

ned, afelől én mind a két fülemre eleget aluszom, mert én nyilván tudom, hogy én ebben istennek ellene nem cselekedem».

A két férfi aztán elvált egymástól. Bornemissza pedig gr. Salmot megkérte, hogy addig ne küldje el jószágából, míg jámbor, tudós emberekkel itéletet nem tartatott felette. Gr. Salm tehát Trencsinből, Galgóczról, Szempczről, Bazinból, Szt.-Györgyről, Maczédáról összehívatta a predikátorokat s azokkal várába zárkózva, három napig tanakodott Bornemissza és könyve, az *Ördögi kísértetek* felől.

A «fogott vagy választott bírák» úgy ítélték, hogy B. P. vétett az evangyliom ellen, vétett földesura ellen, kinek tudta nélkül «az új birodalmában» e könyvet kinyomatta. Elitelték, hogy vonja vissza, a mit irt. B. P. ezt megígérte s erről keze írásával s pecsétjével megerősített levelet adott. Megígérte azt is, hogy a visszavonó iratot kinyomatja. De Perneszi azzal vádolja, hogy nem tette meg.

E helyett 1579-ben felment Bécsbe s ott mentette magát, de elfogatott s tömlöczbe vettetett. Megszabadult ugyan, de — mint Perneszi mondja — az ugrásban megütötte a lábát.¹ Többé aztán nem maradhatott Semptén. Bécsből való kiszabadulása után Beczkó várában húzta meg magát, a hová Bánffy László «szekereken tengetésre valót küldözött két hónapig, a hol titkon, röjtökben tisztességesen éltetett» — — és ott kezdte írni is a Predikációkat és onnat tért Detrekő várába.²

Igy jutott hát Detrekőre, a hol ismét a Balassák szárnya alá vonta meg magát. Itt írta s adta ki 1582-ben *Énekes könyvét*,³ melylyel ismét örök érdemet szerzett az irodalom iránt. Osszeszedte s megmentette akkori költészetünk ő általa becseseknek tartott termékeit s adott egy kincsesbányát 16. századi költői irodalmunkból. Ugyancsak Detrekőn kezdte, de

¹ Az egész eset «*Perneszi Andrásnak választétele* a Bornemissza levelére, melyet az új ördögi kísértetről írott könyve eleibe nyomatott» című, 1779. Nagyszombatban megjelent mű után.

² A Prédicációk előbeszéde.

³ L. Szabó K. «Régi Magy. Könyvtár», 100. l.

Rárbokon saját házában fejezte be utolsó nagy művét, a «*Predikációkat*» 1584-ben.¹ E könyv előszavában említi, hogy Balassi István «nagy szükségnek korán őt is várába Detrekőbe jó sokáig tartaná és minden szükségében cselédeitül éltetné.» Említi, hogy a nyomtatásban Nádasdy Ferencz is segítette, s hogy sógora, Máriási Pál s Kapi Ferencz, egykori játszótársa s bizalmas barátja szintén segítették; hasonlókép Eszterházi Ferencz, a pozsonyi alispán.

Nem vesztette el tehát pártfogóit, sőt úgy látszik, összeköttetései ismét feléledtek. Detrekőt, a hol Balassa Istvánnak udvari papja is volt, odahagyva, Rárbokon a saját házában ismét új tervekkel foglalkozik. Ki akarja adni «*a szentekről való igen jeles evangyéliomoknak magyarázat*»-ját, sőt mind az egész *szentírást*, a *katekizmust* is nagyobb alakban és javítva,² sőt Bod Péter azt mondja, hogy a *Carrio Lajos* történeti munkájának magyar fordítását is ki akarta adni.³

Mindez azonban teljesítetlen maradt. A munkás férfiú, a ki Toldy összeszámitása szerint ezernégyszáz⁴ nyomtatott ívet irt, a sok munka, fáradság, testi, lelki erőfeszítés közepette megtört s 1585-ben meghalt.⁵

Mennyit küzdött, mennyit szenvedett ez az ember! Csak töredékeket tudunk életéből, de e töredékek nagy szenvedésekről, s tegyük hozzá, törhetetlen lélekről tesznek tanuságot.

Dr. Kiss Áron.

¹ «Régi Magy. Könyvt.» 106. l.

² A *Predikációk* előbeszédje.

³ Bod: M. Ath. 50. l.

⁴ Toldy: R. M. Költ. élete, 65. l.

⁵ Monumenták III. 201. l.

KÁROLYI RADICS GÁSPÁR ÉLETRAJZA.

Károlyi Radics Gáspár vagy ösmertebb, közkeletűbb néven *Károli* és *Károlyi Gáspár*, a magyar protestantizmus ős fészkeinek, Szathmár vármegyének Nagy-Károly nevű városában született.

Születési évét csak hozzávetőleg lehet meghatározni és 1529 tájára tenni.

Származásán, családi körülményein, hazai iskolázásán, mint a XVI. század annyi protestáns jeleseien, majdnem átláthatatlan homálv borong.

Radics neve, melyet az egykori unitárius írók nyomán illetékesnek és hitelesnek kell elfogadnunk, valamint az a körülmény, hogy előnevét, a kor szokása szerint, szülővárosától kölcsönzi s hogy C. R. K. betűs pecsétnyomóján koronátlan és dísz nélkül való pajzsot használ, nem nemes eredetet sejtített.¹

Voltak-e, hányan és kik voltak testvérei? biztosan meg nem állapítható. Nehány adat arra vall, hogy volt egy *Miklós* nevű öcscse, a kit, mint tállyai iskolamesterséget végzett és mint külföldi egyetemekre igyekvő ifjút, gönczi lelkészkedésének kezdetén, 1563 ban, a kassai tanácsnak ajánl segedelemre;² a ki jelen volt a kassai zsinaton;³ a ki később is Gáspár közelében élt és általa gazdasági ügyekben alkalmaztatott;⁴ s a ki a gönczi tanács által *Gönczi Miklós diák* néven említettik.⁵

A gönczi iskolai jegyzőkönyv az a bejegyzése, hogy *Károlyi Péter* testvére volt *Gáspárnak*, vagy tévedés, vagy legalább is bizonyításra vár.

¹ L. e sorok irójának a «Protestáns Közlöny» 1890. évf. 45—46. számában megjelent ily című értekezése: «*Károlyi Gáspár volt-e Radics Gáspár és Radics volt-e Károlyi?*»

² «Károlyi Gáspár levele a kassaiakhoz.» Tört. Tár, 1889. évf. 605. lap.

³ Lampe-Ember: Hist. Eccl. Hung. 214. l.

⁴ «Károlyi G. levele Kolozsvári Gergely diákhoz.» Századok 1873. évf. 295—6. l.

⁵ «Károlyi G. hagyatéka.» Figyelő. 1877. évf. 261. l. Közli Paszlavszky Sándor. «Ez megíratóth 1. 5. 92. esztendeoben yeowe mj eleonkben Geonczy Miklos diak Caroli Casparnak eotse.» És kassavárosi levéltár. 1578. évszám alatti lajstromozatlan levél aláírása: «Miklós diák, Göncön lakozó».

Károlyi Gáspár épen zsenge ifjúkorát élte az idôtájt, midőn Szathmár vármegye reformálását *Drágffy Gáspár*, nejevel *Somlyai Báthory Annával*, hathatós pártfogásba vevén, *Kopácsi Istvánt*, Sárospatak egyik reformátorát s az odavaló iskola szellemi alapítóját Szathmármegyébe hívta s vele és általa az erdődi és nagy-bányai prot. egyházat és iskolát alapította, szerveztette s a reformatiót megyszerte megszilárdította. Valószínű, hogy Nagy-Károly reformatiója is ekkor ment végbe. Egy-egy hely reformatiója pedig rendszerint együtt járt az iskolaalapítással.

E mellett a reformatió diadalát ülte már ekkor a felsőtiszai vidékeken, oly egyházakkal és iskolákkal ékeskedvén, mint Sárospatak, Debreczen, Kisvárdá, Ujhely, Beregszász és Munkács, mely utóbbi helyeken a kálvini irányú *Kálmáncsehi Sánta Márton* működött

Mind oly körülmények, melyek kiválóan alkalmasak arra, hogy egy serdülő ifjú fogékony lelkét megragadják, reá mély benyomást gyakoroljanak s hogy a *Kopácsi* és *Kálmáncsehi* nagyszerű példájának láttára felkeltsék benne a vágyat: iskolázás és tudományszerzés által emelkedni ki az ösmeretlenség homályából.

Igy az ifjú *Károlyi* lehetett már a *Kopácsi* tanítványa Erdődön vagy Nagy-Bányán és követhette őt visszatérésekor Sárospatakra, vagy szívhatta a tudomány emlőit a tiszai vidék felsőbb iskoláiban *Kálmáncsehi* vezetése alatt.

Tudományos készültségét azonban a hazában be nem tetőzhette s főleg nem állhatott módjában, hogy a reformatiónak nálunk is eltérő irányai felől közvetlenebb tájékozást szerezzen és határozott választást tegyen. Az általános szokáson kívül tehát egy nagy okkal lehet többje, hogy hazai iskolázásának 1555 táján való bevégezése után bővebb ösmeretszerzés és alaposabb tájékozódás végett külföldi egyetemekre menjen.

Mikor indult útnak? A maga költségén-e, vagy más segedelemmel? Ki tudná biztosan megmondani!?

Annyi tény, hogy e korbéli világi nagyjaink a szegénysorsú, de tehetséges tanulókat felkarolták, tudományszerző pályájukon segítették, sokszor saját költségükön neveltették s ily úton sok jeles férfit adtak az egyháznak, a hazának, kik e nélkül nyomtalanul enyésztek volna el a köznapi élet lassú folyamában, roppant kárára a hazai és nemzeti közmívelődésnek. Az is tény, hogy maga *Károlyi* «Két könyv»-ének ajánlásában úgy hálálja *Ruszkai Dobó Domokost*,

mint a kinek «hozzávaló jótéteményei sokak és nagyok, melyet sokan tudnak és csodálnak».

E szokás és e hivatkozás alapján szinte követelőleg lép előtérbe az a föltevés, hogy *Ruszkai Dobó Domokos* úgy a hazai, mint a külföldi iskolázásban egyaránt gyámolította, vagy épen saját költségén neveltette Károlyit. És ezt annyival inkább hihetjük, mivel a nagyemlékű Dobó-családnak ez a tagja Szathmár- és Ugocsamegyékben volt birtokos, mellé hű pártfogója a reformatiónak s mint katona nőtlen és családtalan.¹

Külföldön a wittenbergi, svájci és strassburgi egyetemekeket látogatta *Károlyi*, de hogy mettől meddig és mily sorrendben? — ki nem mutatható. 1556-ban kétségen kívül Wittenbergben tanult *Méliusz Péterrel* együtt, kivel itt és ekkor kötött rokonérzelmű ösmeretséget, mely későbbi egyetértő tevékenységeknek volt biztos alapul szolgáló a hazában. Itt a mély tudományú és szelid szellemű *Melanhton* gyakorolhatott maradandó befolyást a tudományszomjas és szintén szelid lelkületű *Károlyira*.

Innen kellett indulnia a svájci és strassburgi egyetemekre s ezeken, mint a *Kálvin*, *Béza* és *Bullinger* hatása, részben vezetése alatt állókon kellett döntőleg csatlakoznia a reformatió helvét irányához, csakis így levén érthető a hazában ez irányban kifejtett egyöntetű és vezérkedő munkássága.

Itthon az 1562-ik évben tűnik elénk legelőször, az erdélyi fejedelem és a török egyesült serege által ostromlott Szathmár várában, melynek védelmében a fővezér, *Zay Ferencz* oldala mellett jeles részt vett *Ruszkai Dobó Domokos* is, ki Károlyit az ostrom sanyarúságai között «kegyelmesen táplálta».²

A következő évben, 1563-ban, már *Gönczön* találjuk mint második lelkészt, vagy a hogy ő maga írja, plebánust, a még életben levő *Benczédi Székely István* társaságában. Ide, mint a *Dobó-család*, jelesül az egri hős, *István* rész-birtokába, minden bizonynyal a *Dobó Domokos* révén került.

Károlyi Radics Gáspár magvas tudományossággal, feddhetetlen erkölcsökkel, mély vallásossággal és nem közönséges tetterővel lépett lelkészi hivatalába. Régi írók egyhangúlag tesznek erről tanúbizonyságot.

¹ Nagy Iván: «Magyarország családai» 328—29. ll. És Szirmay Antal: «Szathmár vármegye esmérete» I. R.

² Szirmay A. i. m. I. R. 156—7. ll. És Károlyi G. «Két könyv»-ének ajánlása.

Mint bölcsészetben, nyelvekben, történelmi és vallási tudományokban kitűnően képzett férfúra nem lehetett haszon nélkül való a veterán tudós, *Benczédi Székely István* társasága, ki mellett a történelemben és a bibliai nyelvekben való jártassága még jobban öregbedhetett és a kitől, mint ezekben már koszorús írótól, nem egy lelkes buzdítást, nem egy jóakarató útbagazítást nyerhetett.

Egyetértő munkálkodásukra s a mások boldogulását készséggel előmozdító jó szívökre élénk világot vet az a körülmény, hogy az 1563-ik év deczemberében egy-egy latinnyelvű levélben szólítják föl a kassai tanácsot két, külföldre igyekvő ifjúnak, nevezetesen *Szamosfalvi Andrásnak* és *Károlyi Miklósnak* segítségére. E levelek közül különösen a *Károlyi Gaspáré*, bárkit is meglephet önérzetes, bátor és nemes hangjával.¹

A mások ügyében felfogott tollat ugyanekkor általános érdekű czélra is megforgatá. Ekkor készült el, hihetőleg a *Benczédi Székely István* 1559-ben megjelent, a magyar történetírásban korszakot alkotó «Kroniká»-jának hatása s talán személyes buzdítása alatt «*Két könyv*»-ével, ezzel a legelső, tehát a nemzeti litteraturában szintén korszakot alkotó röpirattal, a mely azonban erős történetbölcséleti és széles bibliai alapokon nyugszik s mindenha díszes emléke marad az ő magas szellemének, a haza és tiszta erkölcs szeretetétől lángoló szívének és hiteles tanúbizonyúsága jellemének.

A könyv teljes czíme ez: «*Keet könyv Minden orzago knac es Kyralioknac io es gonosz szerenczeteknecek okairul* (melyből meg erthetni, mi az oka az Magyar orzagnac is romlasanac es feiedelmeknecek szerenczetlensegeknecek) *Es Miczoda Jelensegekből esmerhetiák meg, hogy az istennecek Iteleti közel vagion. Gaspar Caroli, Gónczi Plebanus által. Dóbrócszómbe Nyomtata Mihai Tórdc M. D. L. XIII. 8r.*» Ajánlja Nagyságos Ruszkai Dobó Domokosnak. «Ex Góncz Die Natiuitatis Domini nostri Jesu Christi. Anno 1563. *Caspar Carolius Gónczi Plebanus.*» Egyetlen példánya a magy. nemzeti múzeum könyvtárában.

A bibliai idézetekkel gazdagon felszerelt műnek nevezetesebb pontjai és főbb gondolatai a következők:

Az országok romlásának oka nem a szerencse forgandóságában, nem a világ eseményeinek változandóságában

¹ L. mindkét levelet: Tört. Tár. 1889. évf. 605. l.

rejlük, mint a hogy a vallástalanok és a gonoszok állítják, mert Isten a teremtő, fentartó és gondviselő, hanem a vallástalanságban és erkölcstelenségben s ezek miatt Isten küldi reánk a nyomorúságot. E két bűnben leledzenek a fejedelmek, kik telhetetlenek, kegyetlenek, fősvények; pedig az az ország szerencsés, melynek királya Istennek és Jézus Krisztusnak szolgál. «Jó volna, ugy mond, most is megtartani, hogy az uralkodók vallásosak legyenek, koronázáskor bibliát adni kezökbe, hogy azt olvasnák, a szerint élének és vezetnék a népet, meg kellene tanulniok Isten akaratát a tiz parancsolatból.» Ebben a két bűnben élnek az előljárók. kik a szegény köznépnek bőrét lehúzzák, tetemét megrontják, mint a mézárszékre való haromnak; minden igazságot és szabadságot lábbal tipornak; ha aranyat, ezüstöt kívánnak, a szegény köznépre tátják szájokat; álnoksággal és patvarral kiűzik a szegény embert örökségéből; ha házat vagy várat rakatnak, a szegény ember vérivel rakják és kerítik, és a szegény ember munkájának fáradságát meg nem adják. Fejedelmek és főemberek szeretik az ajándékokat és ezért az igazságot hamisságra és a hamisságot igazságra fordítják. Pedig a jó fejedelemnek nem kell szánni a vért sem a törvénynek, igazságnak megtartásáért, a községnek táplálásáért és oltalmáért. Abban a két bűnben élnek az alattvalók, mert a magyar nép között nagyon uralkodik a részegség, dobozódás, paráznaság, irigység, uzsoraság, tolvajság, hamis esküvés; pedig a magyarnál vitézebb nép nem volna, most pedig minden nép között utálatos és Isten rábocsátotta fegyverét. Épen ily bűnös a kath. egyház is, mely az igaz tudománytól elhajlott. bálványimádásba merült, eltiltotta a házasságot, a pápa pedig Isten székébe ült. «Nem azért volt, úgy mond, eddig békesség az országban, mert a kath. hit volt az uralkodó, mert Istennek a bálványimádás sohasem tetszett; azért rontott el annyi sok klastromot, barátokat, apáczákat, mert neki kedvesek nem voltak. A békesség oka csak az volt, hogy Isten a hitetleneket várta penitenciára. És noha sokan megtértek, a nagyobb rész mégis sötétségben van, vagy képmutatók: ezért pusztítja a török országunkat. Az első, t. i. a sötétség, Istennek sokkal nagyobb büntetése volt, most legalább lélekben békeségesek vagyunk.»

Aztán leírja az ítélet közelgetését hirdető jelenségeket.

Ha azt akarjuk, hogy szabadulásunk és előmenetelünk legyen, térjünk Istenhez, hagyjuk el bűneinket, de ha meg nem térünk, még ennél is nagyobb szerencsétlenségeket

bocsát reánk Isten. Könyörögjünk Istenhez és ha nem jön is mindjárt a segedelem, ne essünk kétségbe, hanem hit és remény által fölemelkedve várjuk szabadulásunkat. Úgy éljünk, mintha a halál minden pillanatban fejünk felett lebegne. Isten ítélete közel vagy; rettenjenek meg tőle a hitetlenek, a hívők pedig merítsenek belőle vigasztalást. A tudomány soha úgy el nem volt terjedve, mint most; a bölcsesség tudományban, külső dolgokban, találmányokban felette nagy és az egyházban mégis sok a tévelygés és visszavonás. A lelkek azonban békeségre térnek az evangyéliomi tudomány művelése és magyarázása által.

Bölcs lélek, mélyen járó elme, aggódó honfiúi és résztvevő emberbaráti szív képezik e mű írójának fő jellemvonásait, a melyek azonban mind csak eszközei benne a vallás és erkölcs bajnokának, a bátor reformátornak, ki a magyar haza politikai és egyházi romjaira és a magyar erkölcs huzalékeire állva s ezekre, mint Isten ítéletének világos jeleire mutatva, egyedüli biztos menedékül az evangyéliomot mutatja fel az országos vész között. Oly felfogás ez, melynek erejével és igazságával *Károlyi*, mint erőteljes író is meghat és lebilincsel; az oly költői lélek pedig, mint az e felfogásban vele rokon *Zrinyi Miklós* gróf, örökbecsű hőskölteményt teremt.

Aztán mily szépen és mily vonzóan lép elénk e műben *Károlyi* vallásos jellemének egy újabb vonása, a háladatosság is! Ő életének nemesebb valóját bőkezű pártfogójának, *Ruszkai Dobó Domokosnak* köszönheti. Hát meg is köszöni, hát meg is hálálja; így irván e könyv ajánlásában:

«A te Nagyságod hozzám való jótéteményei nagyok, melyet sokan tudnak és csodálnak. Mikor a pogány törökök Szathmárba szorítottak vala, ott is Nagyságod engem kegyelmesen táplált, azután is Nagyságod szárnyai alá fogott és minden jóval meglátogatott. Ha én ennyi jótéteményeiről megfeledekném, méltán mondathatnék háládatlannak stb.

Irtam mostan több szorgalmatosságim közt két kis könyvecskét . . . Mind e két könyvecskét Nagyságodnak ajánlom és a Nagyságod neve alatt bocsátom ki. Azért mivelem pedig ezt, hogy mindeneknél nyilván legyen a Nagyságod jótéteményeieiről való hálaadásom. Ezt mostan vegye jó néven Nagyságod, ha az Úr Isten megtart, rövid nap nagyobbakat bocsátok ki Nagyságod neve alatt.»

Bocsátott-e ki valóban? Eddigélé senki sem mondhatja meg. A majdnem nyomban beálló zsinati küzdelmek és magá-

nak Dobónak halála az ellenkezőre mutatnak. Ámde ezzel az egygyel is feltárta a világ előtt vallásos jellemének vonzó szépségeit, megalapította tudományos, reformatori és írói tekintélyét, a mit eléggé bizonyít hamarosan bekövetkezett esperessé választatása.

A járatlan ösvényen meghordozott írói toll hosszú időre megpihen ezután Károlyi kezéből.

A hazai protestantizmust a meghasonlás mellett elfogja a zsinattartás láza, mely a vitatkozás padjaiba ülteti a legkiválóbb elméket, közöttük *Károlyit* is, ki most a vezér, majd az elsőrangú harczos szerepét tölti be. Luther Kálvinnal, ezek Socinnal, mindezek a pápával bonyolódnak harczba s a kálvinizmus alig épülő és már is ingó épületét két férfiú erős lelke támogatja: Tiszántúl a *Méliusz Péteré*, Tiszán innen a *Károlyi Gáspáré*.

A helvét reformatió áramlatát, ugyanis az *Óvárban* 1554-ben tartott lutheránus zsinat nem volt képes visszazsoronítani, oly erővel özönlött az s főleg a magyarságot ejtette hatalmába. Luther és Kálvin neve két jelszó lett, mely köré két tábor kezdett gyülekezni.

Megindult a harcz is. A szakramentáriusoknak nevezett kálvinistákat úgy a lutheránusok, mint a még meglevő katolikusok hevesen szorongatták. Kálvin táborá Váradon, Egerben és Debreczenben tömörülve, zsinatot tartott s igazolásul és védelmül hitvallásokat szerkesztett.

A mozgalom a felvidékre is átsapott s Kálvin követőit itt is egyesülésre és szintvallásra sarkalta. Ezek Tarczalon tartottak zsinatot 1562-ben *Némethi Ferencz* tokaji várparancsnok védelme alatt, de Tordán folytatták és végezték be 1563-ban. E két zsinaton lett elfogadva a «Helvét Hitvallás» és «Kálvin Káté»-ja s így a helvét hitvallású vagy református egyház véglegesen megalakult.

Károlyinak e zsinatokon való jelenléte ki nem mutatható; utókövetkezményei azonban őt is érintették.

A szigorúan lutheri szellemű *Perényi Gábor* ugyanis megnehezítvén a birtokain hivataloskodó lelkészekre a tarczali zsinatban való részvételökért s főleg az úrvacsorai ostya elvetéseért, őket S.-A.-Ujhelybe magá elé idézte. Itt *Thúri Pál* sajó-szentspéteri lelkész állt elő igazolással, javasolván, hogy az úrvacsorai kenyér kérdésében legtanácsosabb lesz a szászországi hittudósok véleményét kikérni. Erre *Perényi Thúri Pált*, *Zsolti Bernát* tolcsvai lelkészszel

Szászországba küldötte. Ezek ki is mentek, de a szász hit-tudósok véleménye az övéknek nem kedvezett.

Nagyon kényes helyzetbe jutott e miatt *Thuri Pál*, mert vagy meg kellett szegnie *Perényinek* adott szavát, hogy t. i. az ostyát megtartja, vagy el kellett némitania meggyőződését, a mely pedig az ostyát teljesen elítélte.

E nehéz helyzetben végre is *Károlyi Gáspárhoz* fordult tanácsért, ki őt meggyőződésének követésére intette s mellé javasolta, hogy *Perényi* haragja elől legokosabb leend más vidékre költöznie. Thuri e józan tanácsot elfogadván, *Biharra* költözött, honnan a *Perényi* halála után vissza-térvén, Abauj-Szántón viselt ref. lelkési hivatalt. *Károlyi* pedig, hogy megnyugtatta legyen a felől, hogy megegyezik-e tanácsadása a közlelkiösmerettel, ezt az ügyét a gönczi zsinat elé vitte, a mely őt e dologban teljesen felmentettnek nyilvánította.

Azonban a református egyház ilyen szervezkedések és hódítások mellett sem örvendhetett békességnek, mivel a lutheránus egyházzal még egyre tartó csatározásain kívül egészen új harcba kellett indulnia egy újonnan keletkező felekezett, az unitáriusok ellen.

Az unitarizmus épp ez időben kezdett terjedni Erdélyben, *Blandrata* és *Dávid Ferencz* buzgólkodása folytán. Lényege a reformáció céljainak túlhajtásában, a merész bírálatban, közelebről a szentháromság ős tanának *Arius*, *Szabellius*, *Szervét* és *Szoczin* felfogása szerint való kifejtésében és terjesztésében állott. Ilyenféle színezete volt a Kolozsvárról Egerbe tért, majd Ungváron hivataloskodó *Lukács pap* (Egri Lukács) tanításainak és 7 pontba foglalt hitvallásának is.

Az unitarizmus mély megdöbbenésbe ejtette a protestantizmus vezérférfiait, lutheránusokat és reformátusokat egyaránt, mert a mellett, hogy veszedelmes tévelygésnek tartották, azt is vallották, hogy rontja a reformáció hitelét, kockáztatja a kath. egyházzal szemben elért nagyszerű sikereket s hogy az erők ilyen megoszlása és szakadatlan egymás ellen való igyekvése magát a protestantizmust döntendő végveszedelembé.

Ily meggyőződés lüktetett a *Károlyi* lelkében is, arra sarkalván őt, hogy ellene támadjon az unitarizmusnak és csirájában tegye semmivé. És mivel hozzá az unitáriuskodó *Egri Lukács* lakott legközelebb s úgyszólván keze ügyébe esett: felvidéki esperestársaival egy értelemre jutva, a tisztán-

innen lelkészeket zsinatra hívta össze 1566. január 22-ikére *Göncz* városába, a következő levéllel:

«Kegyelmet és békességet tiszta szivből kívánunk nektek mindnyájatoknak a mi Urunk Jézus Krisztus által az Atya Istentől a Lélek megvilágosításával.

Annai hálát adunk a mi Urunk Jézus Krisztus örökkévaló atyjának, a mennyit csak lelkünk kifejezhet, hogy nemcsak a világ teremtése által tette nyilvánvalóvá önmagát, bölcsességét, jóságát, könyörületességét, mindenhatóságát, hanem megígért és végre testben elküldött Fia által is. És hogy nemcsak elküldötte a Fiút, hanem El is rendelte az igének és sakramentomoknak szolgálatát és azt fentartja és oltalmazza, hogy így Istennek és az ő Fianak a Jézus Krisztusnak világra hozott jótéteményei által egyházat gyűjtene magának, a mely által mind e jelen való időben, mind az örök életben magasztaltatnék. Kérjük őt, hogy a szolgálatot, melyet elrendelt, tartsa fenn s az igének és sakramentomoknak szolgálatása által, a Sz. Lélek munkálkodásával gyűjtsön mi közöttünk is egyházat és cselekedje, hogy legyünk mindnyájan egyek Ő benne, a mint Krisztus kéri az Atyát halálakor. Ján. XVII. De ámbátor e mi legszerencsétlenebb birodalmunk nagy részében Istennek jóvoltából az evangéliumi tudomány tisztán és értelmesen taníttatik s az igaz és örök Isten lélekben és igazságban valósággal tiszteltetik, a sakramentumok is tisztán, a mint a Krisztustól rendeltettek, szolgálatnak ki, mindazáltal nyilvánvaló még eddig az egyház nyomorúságos ábrázata és állapota. Mert, hogy a külső állapotról ne beszéljünk, hogy a török, ez a pietásból és humanitásból kivetkőzött, háborúval és öldökléssel mindent elárasztó ellenség, és a mi siralmasabb, a kölcsönös háborúba keveredett keresztyén fejedelmek a tisztességnek és humanitásnak minden jussát és törvényét felforgatták és a birodalmat teljesen szétszakgatták és hogy egy rész a mohamedanizmust, másik a papizmust követi és a Krisztus nyílt ellenségének hirdeti magát, megfosztván őt istenségétől: ez is nem kisebb baj, hogy többen, a kik velünk a fundamentomra nézve, mely a Jézus Krisztus, egyetértenek, a keresztyén vallás sok más ártikulusaiban tévelyegnek és az ő-testamentomi szerepét védik meg és így alkalmat nyújtanak az egyház egységének szétszakgatására. Mások pedig az ártatlan vagy mellékes dolgokat szükségképen elvetendőkné vagy megtartandóknak hívén, megrontják azokat, a kikért a Jézus Krisztus meg-

halt: innen van aztán, hogy a legtöbb felekezetibeliektől pártoskodóknak neveztetünk. De a hogy Illyés megfelel Ákháb királynak: nem én vagyok, hanem te és a te atyád háza oka a háborúságnak: úgy azoknak, a kik minket vádolnak mint pártoskodókat, azt feleljük, hogy ők a pártoskodásnak okai és szerzői, a kik az igazságban nem akarnak megnyugodni. És valamint Naevius poéta játékában az mondatik valakinek, hogy a köztársaságot tapasztalatlan orátorok és balga suhanczok vesztették el: úgy mi is azt mondjuk, hogy az egyház sebeinek az az oka, mivel sokan, részint midőn a vagdalkozás és viszálykodás elkerülésére és a gyengék iránt való kedvezésre törekszenek, a tudományban növekedni épen nem akarnak, részint önmagukat, részint másokat, részint, hogy az emberektől láttassanak, felbizgatják a szükségtelen dolgokat, miből a lesz, hogy míg a szükségteleneket tárgyalják, a szükségképpen valókat teljességgel félreösmerik. Tetszett azért a Tiszáninnen, Magyarország felső részén levő egyházak espereseinek, hogy a legszentebb és oszthatatlan Háromság nevében zsinat hívassék össze január 22-ikére, Göncz városába.

Mert illendő, hogy hitvallása annak a zsinatnak, a mely csaknem két évvel ezelőtt Tarczalon gyűlt egybe, a melyben a kiválóbb és a keresztyén vallás csaknem mindegyik artikulusairól egység állapítottatott vala meg, megújítassék és újból megerősítettessék és kiki az ő tudományáról vallástételt adjon.

De nincsen is kellemetesebb a helyes tanításban való egyetértésnél, a mint hogy Krisztus is így imádkozik: Atyám, szenteld meg őket, hogy egyek legyenek, a mint mi is egy vagyunk. És Dávid: Imé, mily jó és mily gyönyörűséges az atyafiak lakozása egyezésben.

A hanyag lelkipásztorokról pedig tanításnak kötelessége: Átkozott, ki csalárdsággal cselekszi az Úrnak dolgait. Úgyszintén: Ha a só megízetlenül, semmit sem használ. Azokról pedig, kik a nyilvános tanításban serényen foglalkoznak: Boldog szolgál, a kit az Úr akként cselekedve találанд. Az apostol Rómába vágy menni, hogy mind maguk, mind mások megerősödjenek a hitben.

Támadtak most újból némely eretnekek is, a kiket bizonyára a sátán hintett közénk, alvók közé, a mint Krisztus mondja: A konkolyt alvó embereknek hinti az ellenség. Annakokáért azoknak ellene állni, nehogy a baj tovább harapózzék, hasznosnak itéljük. Van ezeken kívül a lelki

pásztorok erkölcsében is sok kijavításra és szorgalmatos figyelemre méltó. De ha semmi más ok nem volna is, hát legalább hazánk közönséges szerencsétlenségének enyhülésére való imádkozásnak szükségessége buzdít minket, hogy e türehető békeséget használva, összejőjjünk.

Nazianzenus azt mondta ugyan, hogy ő inkább kerüli, mint keresi a zsinatokat, azért, mert egy zsinat sem mutatott jó véget és általuk még inkább alkalom nyújtatik az eretnekeknek az esztelenkedésre, a mi hogy úgy van, bizonyítják az apostoli és nicéai zsinatok; mindazáltal az ő mondásának elébeteendő a Krisztus mondása: A hol ketten avagy hárman összejönnek az én nevemben, közöttük vagyok.

Ugyanazért kérjük a mi atyánkfiait az Úrban, a kik sten egyházának mostani sebei iránt érdeklődnek, hogy a felül megírt napon, azaz január 22-dikén, Gönc városában jelenjenek meg, a mi hogy Istennek legkedvesebb, az ő egyházának pedig leghasznosabb leend, kétséget nem szenved.»¹

Látszik e levélből, hogy *Károlyi* éles szemekkel vizsgálta a haza és egyház kúsza viszonyait s hogy úgyszólván az események érverésén tartotta kezeit; látszik, hogy nem kevesebbet akart a zsinattal, mint az egyház szervezését s a hitegység elérését, a lutheránusok megnyerése, a lelkipásztorok hívebb szolgálatra kötelezése, feddhetlen erkölcsi életre buzdítása s *Egri Lukács* elnémitása által és ha ez nem sikerülne, honfitúi fájó érzelmeinek legalább imádságban való kiöntését.

A zsinat egybegyült a kitűzött időben Gönczön. Megjelent *Egri Lukács* is magának és tételeinek védelmére. Ezeket *Károlyi* vette elsőbben is bírálat és czáfolás alá, különösen a 2—5. tételeket kárhoztatván. Több napig vitáztak mélyen, de eredmény nélkül, mert *Egri Lukács* a maga nézetei mellett állhatatosan megmaradt.

Az egyház egységét tehát nem alkothatta meg *Károlyi* a gönczi zsinattal; de jó utakat taposott e célra a benne és nagy részben általa alkotott 22 cikkelylyel s a «Genfi Hitvallás» és «Kálvin Kátéja» megerősítésével, a melyeket újból aláírtak, «nem azért, mert azokat *Kálvin* és *Béza* írta, hanem azért, mert a szentírással megegyeznek».

A harcztot *Egri Lukács* ellen azonban nem ejtették el. Még onnan a zsinathól fordultak támogatásért *Méliuszhoz*

¹ Lampe-Ember i. m. 130—2. ll.

és a tiszántúliakhoz egy szép levélben,¹ a melyet, minthogy rajta teljesen a *Károlyi* szelleme ömlik el, kifejezései, irmodora ő reá vallanak, ő fogalmazott. Álljon itt belőle a következő részlet, mint egyenesen reá vonatkozó:

«A mit *Thúri Pálról* írtok, tudjátok meg, hogy az a mi tanácsunkból történt; hogy bár szavát adta nagyságos *Perényi Gábor* úrnak a pápista ostya felől, mégis inkább megszegte szavát, mint azzal a mi általunk már száműzött kenyérrel azoknak a kegyeseknek botrányára, kikért a Jézus meghalt, visszaéljen; ha pedig ebben a dologban valami vétek van, arról itt jelenlétünkben kiengesztelte az egyházat; továbbá a mint *Thúri Pált*, úgy *Mohi Ferencz* és *Károlyi Gáspár* mestereket, kiknek tanácsából ez lett, felmentetteknek nyilvánítjuk, mert jobbnak itélték, hogy *Thúri Pál* titokban távozzék, mintsem a halálra visszamenjen vagy azzal a gonosz kenyérrel éljen.»

A levél czélhoz vezetett, mert ettől fogva tiszáninneniek és túliak együttessen folytatták a harczot az unitáriusok ellen *Méliusz* és *Károlyi* vezérlete alatt, mindaddig, míg az Tiszáninnen győzelemmel nem végződött, túlnan pedig hiábavalóvá nem vált.

Igy siettek p. o. a tiszáninneniek az 1567-ben tartott debreczeni zsinatra, melyre *Méliusz* az unitáriusokat is meghívta, de nem jelentek meg.² Ott volt-e *Károlyi* is? bizonyosan ki nem mutatható; de azt sem lehetne határozottan állítani, hogy onnan épen ő, a szövetkezésnek megalkotója, hiányzott volna. Egyházmegyéje azonban képviselve volt.³

A tiszántúliak tapasztalván az együttműködés előnyeit, még *Debreczenben* elhatározták, hogy viszonzni fogják a tiszáninneniek támogatását.

E határozat alapján *Károlyi Gáspár* esperestársaival történt megállapodás után, még 1567. nov. 15-ikén kibocsátotta újabb zsinatra hívó levelét, tiszáninneniek és túliak számára zsinati helyül *Szikszó* városát, időül 1568. jan. 6-át jelölvéni ki. Leveléhez 24 pontban a megvitandó tételeket is mellékelte. Azután, hogy a folytonos török-tatár dúlások és hadjáratok között a zsinat meg ne háboríttassék, *Svendi Lázár* kassai és felső-magyarországi katonai főparancsnok

¹ Lampe-Ember i. m. 135—8. ll. És magyar fordításban: Kiss Aron: «A XVI. században tartott ref. zsinatok.» 445—448 ll.

² Kiss Á. i. m. 459. l. — És Wurga L. Ker. Egyháztörténelem. II 243. l.

³ Kiss Á. i. m. 613. l.

oltalmát is kérte esperestársaival, egy szintén általa szerkesztett levélben, mit a lutheránus Svendi annál szivesebben megígért, mivel az unitáriuskodó Egri Lukács ellen maga is fel volt ingerülve.

Igy a zsinat összeült; benne a tiszántúliakkal együtt 18 egyházmegye esperesei és lelkészei vettek részt; de midőn annak folyamán a *Svendi* előtt megjelölt cél megváltozásán, t. i. az unitárius eretnokség megczáfolásán túlhajtottak s a helyett inkább a lutheránus egyház megszorítására törekedtek: *Svendi*, ki a reformátusokkal sem nagyon rokonszenvezett, kezét fogva a kath. főpapsággal, királyi rendelet alapján a zsinatot betiltotta.¹

Irott emlékeink nem bizonyítják ugyan, hogy *Károlyi Gáspár* ott volt-e e zsinaton, a benne részt vett esperesek nevei közt legalább az övé elő nem fordul. Ámde tagadhatatlan, hogy nagy érdemet szerzett magának a zsinat szervezésével s az összehívó levélhez csatolt tételekkel, a melyek bátran versenyre kelhetnek a kor bármely zsinatának végzéseivel s szinte hitvallás-számba vehetők; hatásuk pedig, minthogy Tiszán innen és túl körözve voltak, különben is megvolt és így jelentékeny szolgálatot tett velők a református egyháznak.

Egri Lukács immár két zsinat ostromait állta ki saját veszedelme és tételei romlása nélkül, míg végre a még ebben a hóban, január 27-ikén megtartott *kassai zsinat* őt is, ügyét is ártalmaflanná tette. E zsinatot *Hiláriusz Tamás*, kassai lutheránus lelkész hívta össze, *Svendi* utasítása folytán, vagy inkább az ő parancsára; tárgyát egyedül az *Egri Lukács* ügye képezte, ki ellen annyira általános volt a felháborodás, hogy miután elveihez itt is makacsul ragaszkodott, a zsinat egyhangúlag eretneknek nyilvánította és tömlöczre ítélte, minek folytán *Svendi* Szádváron be is börtönözte.² Fogságából öt évi szenvedés után, elveinek merő megtagadása és visszavonása árán szabadulhatott csak ki. Vele végképen tönkre ment Felső-Magyarországon az unitarizmus.

A kassai zsinatban és *Egri Lukács* elitélésében *Károlyi Gáspár* is részt vett, mi által erős bizonytságot adott arról, hogy jelleméből a szigor sem hiányzott, s hogy alkalmazta is ezt akkor, a mikor az igazság kívánta, a mikor a szelidség

¹ Paikoss E. «A kassai helvét hitv. egyház megalakulása.» 23—24. ll.

² Nagy L. és Simén D. «A nagyváradai disputatio». 130—131. ll.

és engedékenység hiábavaló, sőt közveszélyes lett volna. Ez ítéllethozatalnál Károlyi csak amaz elvéhez volt hű, hogy «jó fejedelemnek nem kell kimélni még a vért sem az igazsáért, a község javáért és oltalmáért.»

Erdélyben és a *Tiszántúl* azonban még egyre tartott és szenvedélyesen folyt a harc a reformátusok és unitáriusok között. Az örökös csatározásnak véget vetendő, végre *János Zsigmond*, a már ekkor unitárius befolyás alatt álló erdélyi fejedelem vette kezébe az ügyet, országos hitvitát tartván *Nagyváradon* 1569. október 20—25. napján, a hol ő maga is egész udvarával megjelent és a vitatkozásba is többször beleszólt. Itt már mind a két fél nagy számmal volt képviselve. A ref. lelkészek mintegy hatvanan voltak, köztük, a tiszáninneniek élén, *Károlyi Gáspár* is. Odaállt hát még egyszer a csatasorba és küzdött a szentháromsági tanért *Méliusz Péter* oldala mellett. Itt két ízben szólalt fel a tiszáninneniek nevében, u. m. a vita második napján, midőn érzékeny beszédében ítélőbirák kinevezését kérte a fejedelemtől: majd az ötödik napon emelt ismét szót, *Egri Lukács* elleni eljárásukra hivatkozva s az ítélőbirák kinevezését újrolag sürgetve, azt is panaszolván, hogy ellenfeleiktől sok bosszúsággal illetetnek és hazugoknak neveztetnek, mire a fejedelem kitérőleg felelt. A bosszúságból *Károlyi Gáspár*-nak jutott ki a legtöbb, mint a ki ellen az unitáriusok nagyon fel voltak ingerülve *Egri Lukács* miatt. Méltóságos, odaillő és egészen tárgyilagos felszólalásai alkalmával gúnyban részesítették s tőle, az általa túlnyomóan és előszeretettel használt *Károlyi* nevet megtagadva, családi nevével *Radíc*-nak, *Radicit*-nek nevezgették; a hitvita naplójában ma is olvashatók haragjoknak és gúnyjoknak bizonyosságai.¹

A vitatkozás különben egyezés helyett szakadásra vezetett, mit a reformátusok egy hitvallás, a «*Sententia Catholica*» szerkesztésével pecsételtek meg, a melyet *Károlyi* is aláírt.

E nagyváradai vitatkozás után *Károlyi* hosszú időre letűnik számunkra a nyilvánosság szinteréről. Életének és pályájának az a része, mely 1570-től 1586-ig terjed, sűrű ködben borong. Itt-ott csillámlik elő egy-egy vékony adat, mint röpke villanás, hogy ismét mély, annál mélyebb setétiséget hagyjon maga után. A dolog különben igen természetes és a körülmények vizsgálata alapján azon feltevés

¹ Nagy L. és Simén D. i. m. i. h.

nélkül is érthető, hogy időközben másuvá, talán Nagyhányára költözött volna Gönczről.¹

A zsinati viták mindenfelé elcsendesedtek. Már Erdélyben az unitarizmus emelkedésének délpontját érte el s hívei a tiszai részeken is zsinati vitákba nem ereszkedtek. *Egri Lukács* börtönben viselte rabságának terheit. A felekezetek belső szervezetök idomításával, javításával s itt-ott lassú *térfoglalással* voltak lekötve. Megkezdődött a romok eltávolítása s nyomán az új építkezés.

De a politikai élet színtere mozgalmas és viharos volt. Abauj vármegye, a felső vidékekkel együtt pusztulásban, rettegésben állott. Tatárdulások, török portyázások és sarczölások, két király pártosainak dulakodásai tűzzel-vassal háborgatták a falvak és városok lakóit, kiknek sorait török-tatárfogságra hurczoltatás, élelemhiány és döghalál (1575) ritkították. A szokott foglalkozás gyakran megszakadt és szünetelt és ha valamibe kezdtek is, egyik szemmel mindig az ellenséges hadak mozdulatait lesték, a vett hírekhez alkalmazottan végezvén legmindennapibb teendőiket. Maga *Károlyi* is így adja át a hirt a Kassán lakó *Kolozsvári Gergely* diáknak 1579. augusztus 19-én kelt levelében, melyben hozzá gazdasági ügyben írva, egyebek közt csendes humorral jegyzi meg, hogy «a sokadalom nem jó pénz nélkül», a törökök viselt dolgairól így értesítvén őt: «Azt hallom, hogy *Fztárnál*, a mely tábora volt a töröknek, eloszlott. A mely török megvevé *Kékköt*, *Divényt*, ugyanazonok *Somoskőnek* palánkját mind elégették. Immár nem tudom, hogy azok leszállottak-e vagy nem; azt hallom, hogy azok is leszállottak.»²

Göncznek is kijutott a közös szerencsétlenségből és szenvedésből. A zsinat után, 1567-ben a tatárok dúlták; 1568-ban a török a szomszédos Regécz várát ostromolván, a vidékkel együtt Gönczöt is megsanyargatta; ettől fogva török hódoltságba jutván, emelt terheit nyögte; nagyobb hadak gyakran vonultak át rajta; földesurai szintén gyakran változtak, mi miatt nagy volt a város és egyház sorsának bizonytalansága.³

Mily kemény és mégis tágas mezőt szolgáltatnak az

¹ L. e sorok írójának a «Prot. Közlöny» 1890. évf. 39. számában értek. «Észrevételek,» Dr. Kolozsvári S. Egy adat Károlyi G. életéből cz. cikkére.»

² A Kolozsvári Gergelyhez írott levélből. Századok, i. h.

³ Korponay: «Abaújvármegye Monographiájá»-ban az 1560—1590. évszámok alatt.

ily körülmények egy reformátor-lelkésznek a munkára! Mily hittel, mily szeretettel kell fellángolnia, világítania és melegítenie, hogy híveit is általjárja lelke tűzével, szive melegével! Azzal gyújt, perzsel és éget is; ezzel áthat, engesztel és ellágyít. Az az erő, mely ront és alkot; ez a hatalom, mely vezet és uralkodik.

Egy reformátor-lelkésznek ezt kellett művelnie:¹

Prédikálni a gyülekezetben hetenként legalább három napon. Hirdetni, hogy miért kárhözatos a régi setétség és mennyivel üdvösebb az új világosság. Megmutatni, hogy a lélek szabad, nem kötheti meg hagyomány, nem nyugózheti földi tekintély, a lelkiösméreten sem egyházi atyák, sem istenné tett pápák nem uralkodhatnak; a vallásban az a lélek az úr, az szabályozó, mely Isten által az ő igéjében, a próféták és apostolok írásaiban, Jézus evangéliomában nyilvánkozik. Meggyőzni a hallgatókat, hogy az Isten imádása nem jár czeremóniával, a hozzá vezető úton czifra ruhás papok, mise, tömjén, gyertya és képek nélkül is haladhat az ember, mert őt lélekben és igazságban kell keresni és úgy lehet megtalálni. Megmutatni, hogy Istenen kívül csak az ő fia és lelke imádandó; a szentek gyarló, bűnös emberek voltak, kik önerejükön a magok üdvét sem biztosíthatták. Jézusban hinni, példáját, parancsolatát követni: ez a keresztyén ember tiszte, ebben áll váltsága, ez üdvének titka. Ezekre csak két eszköz van: az íge és a sákramentumok, u. m. a keresztség és az úrvacsora; több sákramentum nincs s e kettőt is úgy kell kiszolgáltatni, a mint Jézus meghagyta, amazt pusztán vízzel, emezt kenyérral és borral, elvetvén az ostyát és minden feleslegest, mint «az Antikrisztus szemeteit». Majd ostromolni a külön papi-rendet, természetellenes, erkölcstelen járulékaival, a papi nőtlenséggel; erre kifejtteni az egyetemes papság elveit és azt, hogy a házasság a papoknak is kötelessége. — Rábírni arra, hogy az elesett keresztyént javulásra nem a bőjtölés, nem a gyógyás, nem a bucsújárás segíti, hanem a megtérés, mely láthatatlan, benső küzdelem, Isten szerint való bánat eredménye, az Isten munkája. E végre a jócselekedet mit sem használ, mert az erény sem érdem, hanem kötelesség.

Aztán a hívek külső szükségéire is ki kellett terjeszkedni. A közromlás okozta sebeket kötözgetni, gyógyíttatni

¹ Az itt következő rajz alapvonásai a Károlyi alatt alkotott gönczi czikkelyekből vannak véve. L. Lampe-Ember í. m. és Kiss Á. i. m. 443—5. ll.

a vigasztalás, bátorítás ígéivel, megnyugtató, felemelő példákkal; a zaklatott élet hullámvetései közt felemelni és megszilárdítani az Istenben vetett erős bizalmat, a gondviselés hitét, e közsálat, melyre feljutva, megnyugvással vallja a lélek, hogy minden javára van. Mindezekben, mindezek által meggyőződésé érelni, hogy az evangyéliomi vallásnál nincs hatalmasabb támasza a bajokban vergődő emberiségnek. A csecsemőket, az ifjú jegyeseket felavatni, megáldani az élet harczeit a szentháromság nevével. És, ha a gyülekezet nagya eloszlott, — külön oktatni a benmaradt ifjúságot.

Ott kint az életben szintén sok a munka, a reformátor-lelkész karjai ott sem pihenhetnek. Ott vannak a betegek, a koporsók felett s fogságra hurczolt kedveseik után sírángozók vigasztalásra, csillapításra várva; ott a hitben gyöngék, az ingadozók, kiket erősíteni, — ott a lappangók, a konkolyt hintők, kiket jó útra terelni, vagy ártalmatlanná tenni, — ott a közönyösek, kiket megnyerni. Itt előmerést nyújtani a buzgónak, dicséretet az erényesnek; ott serkenteni a lankadozót, itt inteni, dorgálni a tisztátalant.

Majd jön a vének gyülekezete és velök tanácsot ül. Ily nehéz időkben kipróbált bölcsesség kell a hit mellé, hogy az egyház hajója törést ne szenvedjen, el ne merüljön. Sorra kerülnek a hiányok. a bajok. Templomot, iskolát, pap-és mesterházat kellene építeni, de miből, de hol, de hogyan? Vagy arra találni helyes útát-módot, hogy a kiháló felekezet épületei miként vétessenek birtokba háborúság, földesúri jog és törvény sérelme nélkül és miként alakíttassanak át, hogy hitelveiknek megfelelők legyenek? A lelkésznek, tanítónak tisztos javadalomra volna szüksége; aztán az oltalomra is rászorulnak, mert bántalmaknak is ki lehetnek téve. Meg kell beszélni a hadak útját, a többi felekezetek műveleteit, számba venni a földesurak, hadvezérek, fejedelem hangulatát és minden eshetőségre emberileg készen állani. Jutni kell időnek a gyülekezet erkölcsi ügyeinek intézésére. Gyakorolni a fegyelmet bűnösök, vallástalanok és viszálykodók felett; a megátalkodottat kirekeszteni, a megtérőt befogadni. Átlátogatni az iskolába és meggyőződni, hogy hogyan megy a munka és ígér-e termést az egyház veteményes kertje?

Ezek után visszatérhet már a lelkész házi tűzhelyéhez. Vissza is tér, de pihenésre itt sincs sok ideje. Tanulmányai, családja tagjai és gondjai között osztja meg perceit és munkálkodva szerzi meg még azt a kevés üdülést is, mely a következő nap terheinek elviselésére képesít.

Egy vonással kell még e futó' rajzot kiegészítenünk, azzal, hogy egy reformátor-lelkésznek mindezekben világító példaképen kellett tündökölnie. Mert egy ifjú felekezet tagjai inkább csak sejtik, mintsem ösmerik az alapigazságokat; erősen érzik a világosságot és ösztönszerűleg fordulnak felé, de melegségét, tenyésztő erejét lassan szívják magukba, próbák, példák hatása alatt termékenyülnek csak meg. Ily helyzetben az új tan apostolainak összes erejükkel azon kell lenni, hogy bennök, tetteikben, egész életökben, mint tiszta és hű tükörben ott mosolyogjanak s vonzóan sugározzanak vissza az új tan előnyei. A vallás bizony személyi ügy is; jobban terjed, jobban hódít, könnyebben uralkodik, ha példányszerű apostolai vannak, és az erre való törekvés a lelkészi munkálkodásnak nem a könnyebb fele. . .

Ime, ilyen volt egy reformátor-lelkész zajtalanabb élete, ilyen volt a *Károlyi Gáspáré* is. A mi az általános mértéktől mégis elüt, könnyen hozzáadható.

A gönczi czikkelyekben foglalt lelkészi kötelességeket bizonyára alkotójuk volt legelső sorban képes betölteni.

A hatvanas éveket nagyobbára zsinati munkában töltvén, egyházának kevés időt szentelhetett; annál odaadóbban forgolódott hát a zsinatok után, s hogy milyen sikerrel, mutatja az a körülmény, hogy 1572-ben nem volt többé kath. egyház Gönczön; a templom és az összes lelkészi javak a várossal ugyanazonos ref. egyház birtokába mentek át.¹ *Pethe Márton* szepesi és nagyváradai címzetes püspök magához kerítette ugyan egy időre a földesúri jogot Gönczön, jogtalanul, de a város református voltán ez mit sem változtathatott s legfelebb oktalan daczczal rögtönzött egy lázadás tüntetést 1589-ben, midőn *Gönczöt* bírói ítélet folytán kellett átadnia a bethlenfalvi *Thurzó* családnak.² 1572-től tehát az egyház ügye városi ügy lett Gönczön, Károlyi vezetése alatt. Templom, iskola, lelkészi lak és más épületek is, mint a szegények háza, rendben levén, harangot öntetett a város 1575-ben, ezzel a felirással: «Jézus Krisztus tegnap és ma és mindörökké ugyanaz»; Zsid. 13. Elnyelettetett a halál a diadalomig. I. Kor. 15. Göncz városának harangja, öntetett *Krisztján Bálint* bíróságának idejében 1575. Prédikátor *Károlyi Gáspár*. Varga Mátyás, Sroch Mátyás,

¹ Paszlavszky S. «Károlyi G. hagyatéka», i. h.

² Korponay, i. m. 83. l.

Szabó Bálint, Ox András, ezek voltak a polgárok¹ abban az esztendőben. *Illenfeld András*² öntött engem *Kassán 1575.*» E harangot a *Károlyi* iránt táplált kegyelet alapján a «Károlyi harang»-nak nevezte.

Az iskola Károlyi gondoskodásának kiváló tárgyát képezte mindenhol; felfogta jelentőségét, méltányolta hasznait, felvirágoztatására mindent elkövetett. Tanítókül kitűnő erőket alkalmazott, mint p. o. *Károlyi Pétert*³ és a tudós *Pelei Jánost*, a ki *Károlynak* bibliafordítási munkálkodásában is segítségére volt. A tanulók számának növelésére is sokat tett; házánál több szegény sorsú tanuló ifjút táplált, mint p. o. *Szenczi Molnár Albertet*, a ki önmaga vallja, hogy *Károlynak* «cselédi» közt forgott. Ily módon fel is virágozott a gönczi iskola s egyike volt a tiszáninneri vidék leghíresebb iskoláinak. Az 1687-ben elűzött pataki diákoknak is ez és a buzgó lakosság adott menedékhelyet 7 évig és 8 hóig.

1583-tól lelkésztársa is volt az öregségre hajló *Károlynak Huszthi Imrében* s e tény alapján emlékszik róla néhány régi író úgy, mint első lelkészről, mely elnevezés még inkább támogatni látszott a *Radics Gáspár*, mint külön személy, gönczi plébánosságáról szóló legendát.

Egyházmegyéjének ügyes-bajos dolgai, melyeket, mint püspök alatt nem álló esperes, függetlenül intézett, szintén felhalmozódhattak a már fentebb vázolt körülmények és okok miatt s habár nem volt is oly nagy területű, mint a XVIII. század elején, mikor Abauj-Tornán kívül Sáros-, Zemplén- és Szabolcsvármegyékbe is benyúlt, s inkább a kassai vagy Hernádvölgyre szorítkozott; mindazáltal így is igénybe vették kormányzói, sőt szervezői gondjait. Hiszen, ha egyéb baj, egyéb hiány bőven nem lett volna is, magok a gönczi czikkelyek annyi kötelességet róttak az esperesekre, hogy edzett erő, kipróbált bölcsesség és bőséges idő kivántatott teljesítésökre. A czikkelyek mutatják, hogy felügyelt az evangéliumi tudomány tisztaságára, az istenitiszteletre és a

¹ A gönczi tanács határozatainak végrehajtóit a legrégebbi idők-től egész a legközelebbi napokig «polgár»-oknak nevezték. Ezek rendszerint fiatal, értelmes emberek, többnyire beszármazott iparosok voltak. Számuk állandóan négy.

² A kassai híres harang- és ágyúöntő mesternek *Illenfeld* a neve és nem Istenfeld, mint a hogy Füzy J. «A gönczi egyház történeté»-ben írja. L. Sárospataki Lapok. 1884. évf. 22. sz.

³ A gönczi iskolai anyakönyv bejegyzése.

sákramentomok kiszolgáltatására; örködött, hogy hívás, választás és felavatás mellőzésével lelkészszé senki se lehessen, a lelkészeket pedig felavatta; ellenőrizte a lelkészek hivatalváltozását, helycserejét, foglalkozásukat, hivatalos és magánéletüket, a tanítókkal szemben tanusított magatartásukat; felvigyázott az iskolatanítókra és gondja volt arra, hogy a lelkészeket, tanítókat az egyházak megbecsüljék, fizetésüket pontosan és lelkiösméretesen kiszolgáltassák, — a rendetlenkedő egyházakat és hivatalnokokat pedig fenytéssel illette.¹

Sajátságos, hogy bár Kassá ez időben szigorúan lutheránus egyház volt, bár a református hitnézetek elől féltékenyen elzárkózott, részben mégis *Károlyi* egyházmegyéjéhez tartozott, sőt róla neveztetett Kassavölgyi esperességnek s magyar lelkészét *Károlyi*-val avattatta fel. A kassai tanács, ugyanis, lelkészeik abbéli indítványára, hogy *Vedáni Ferencz* magyar ajkú hitszónok mellé egy segédre lenne szükség, az ajánlott *Bihari Lukácsot Károlyihoz* utasítja felavatás végett; az indítványnak azt a részét azonban, hogy a felavatás Kassán történjék meg, elvetette, bizonyára azért, mert tartott a nagytekintélyű reform. esperes és kedvelt szónok fellépésétől. Így aztán *Biharit* Gönczön avatta fel *Károlyi*, 1587. aug. 12-ikén.

Családi és magánviszonyairól is illik megemlékeznünk.

Kétségen felül álló tény, hogy *Károlyi* kedvező anyagi helyzetnek örvendett. Az egészen református és népes Göncznek módja volt rá, hogy lelkészenek, sőt lelkészeinek tisztességes kenyeret biztosítson. És biztosított is, részint fekvőségekben, részint terményekben, melyeknek észszerű rendezése szintén *Károlyi* bölcsességére vall.² Szőlői bőven termettek; bora, pénze, ezüst és arany tárgyai készletben állottak.³

A jó módu ember jószívű segítője volt a szegény tanulóknak, mint *Szenczi Molnár Albertnek* vagy *Garai Jónás* diáknak, a kiért *Rueber János*, kassai és felsőmagyarországi főparancsnok özvegyénél vállalt kezességet.⁴

¹ Itt is a gönczi cikkek szolgáltak alapul.

² A gönczi egyház régi lelkési díjlevele.

³ *Paszlavszyk S. i. h. és ifj. Kemény L.* «*Károlyi G. hagyatéka.*» *Történelmi Tár.* 1889. 784—792. II. — Megjegyzendő, hogy *Paszlavszyk a gönczi*, — *Kemény a kassai hagyatékról* szól. Amaz a *Károlyi* halála után vétetett fel 1592. jan. 3. Gönczön, — emez pedig *Károlyi* harmadik feleségének halála után 1597. márcz. 24-ikén. És I. a *Kolozsvári G.*-hez irt levelet.

⁴ A kezes levél *Tört. Tár.* 1889. 606. I.

Kedvező anyagi helyzetét elősegítették házasságai is s a gönczi és kassai hagyatéki leltára mutatják, hogy ingókban és ingatlanokban biztosította özvegyének és árváinak sorsát.

Mert az ép szivű, vagy a mint Bod Péter mondja,¹ «hófehér kellemetességű erkölcsessel bíró» *Károlyi Gáspár* élete fogytáig tisztességes családi életet folytatott s e zajtalan családi kör nyújtott neki menedéket, erőt, vigasztalást a nyilvános pálya zaklató hányattatásai ellen.

Háromszor nősült.² Első és második feleségéről mit sem tudunk és csak sejteni lehet, hogy az egyik *Garai* leány volt, de valamelyik bizonyosan tokaji születésű;³ a harmadik *Szócs Anna Kassáról*, a kiért méltatlanságot is kelle viselnie a kassai tanácstól.

58 év terhével, az öregség küszöbén állt már *Károlyi*, midőn 1587. június havában eljegyzette *Szócs Annát*. Tisztességes kora, bibliafordítási munkája, családi körülményei mind igazolják azt az eddigelé szokatlan és hazai protestáns egyházunkban elsőnek látszó eljárását, a mely szerint *Vinkler András* és *Vedáni Ferencz* kassai lelkészek útján hirdetés alól való felmentésért fordult a kassai tanácshoz. A tanács azonban mind a saját lelkészeit, mind *Károlyit* durván utasította vissza a kérelemmel, okúl adván, hogy «efféle a hírneves és bölcs tanács előtt igen szokatlannak tűnik fel, a miért is elhatározza, hogy e kérelmezők, mindaketten a városnak lévén hitszónokai, az ő beleegyezésük nélkül új szokást behozni ne merészljenek. A ki nem akarja, hogy egyházi szokásaink szerint Isten nevében három vasárnapon egymás után a szószékből keresztyéni módon kihirdetessék, az az ördög nevében a városhól azonnal kitakarodhatik.

¹ Bod P. Hist. Hung. Eccl. Tom. I. 254. l.

² Károlyi G. kassai hagyatékát, i. h.

³ Károlyi gönczi hagyatékának felvételében (L. i. h.) ily kifejezések és tételek fordulnak elő: «az tokaj reszből», meg «Tokaihol az mi parnak jutottanak.» Egyik felesége tehát és pedig a Károlyi Kata anyja Tokajból való volt. Hogy Garai leány volt, azt a Garai Jónás diákért adott kezes levélből következtetjük, melyben ez áll: «My Karoly Gaspar . . . . es Garai Janos thokaji harminczados . . . leotteonk kezessek Garay Jonas deakert . . . tyzen eoth zaz forinthatan . . .» Az a körülmény, hogy Károlyi Garai Jónásért Garai János tokaji harminczadosal vállal kezességet oly nagy összegig, nagyon közeli, nagyon benső összeköttetésre vall a Garaiak és Károlyi között s minthogy egyik felesége tokaji volt: következtetjük, hogy Garai leány volt, mely esetben János és Jónás sógorai lehetek. . .

Senki, a betegséget kivéve, a mi prédikátoraink közül háza zúgában se adjon neki helyet a megesküvésre.»¹

Hogy a tanács illetén végzése után hol és miként ment végbe az esküvő, meg nem mondhatjuk; *Szócs Anna* azonban feleségévé lett *Károlyinak* és életet adott egy leánynak, *Károlyi Annának*; férje halála után másodszer ment nőül *Sárközi János* kassai lelkészhez; de második férjével együtt nem sokára elhalván, a teljesen árván maradt *Anna*, édes atyja *Kata* nevű leányánál, a *Mondenszki András* varannói lelkész feleségénél növekedett.²

És e viszonyok vázolásával eljutottunk *Károlyi* életének és pályájának utolsó szakához, ahhoz, melyben tudományának, vallásos lelkületének örökké zöldelő babérját szerzi meg, eljutottunk bibliafordítói munkálkodásához, melylyel megteremti a magyar bibliát, a protestáns vallás és a magyar nemzeti művelődés egyik leghathatósabb eszközét.

A bibliafordítási tevékenység hazánkban is megindult már ugyan elég korán és jeles erők fáradoztak e szent munkában: *Erdősi János*, az Új Szövetséget fordította le és nyomatta ki Újszigeten (1541); *Heltai Gáspár* egy munkás élet legjavát szentelte ebbeli igyekezetének s 1551—1565-ig majdnem az egész szentírást közrebocsátotta; *Méliusz Péter* óriási tevékenysége mellett, ebben is fáradozott, kiadván 1565-ben a Sámuel, Királyok és Jób könyveit és *Félegyházi Tamás* Új Szövetsége 1586-ban látott napvilágot; de az Isten kegyelme végre is *Károlyi* buzgólkodását koronázta sikerrel.

Károlyi egyéniségéhez tartozott, hogy abban, a mit a közjóért tesz, egyéni meggyőződésén kívül mindég tekintetbe veszi úgy a közszükséget, mint a jobbak meggyőződését is.

Ő még 1566-ban, a gönczi czikkelyekben kimondá hogy «igyekezzenek a lelkipásztorok, hogy legyen bibliájok és semmit se forgassanak úgy kezeikben és ne olvassanak, mint a szentírást; mert meg vagyon írva: «tudakozzátok az írásokat, és tanítsátok az evangyeliomot a törvény és bizonyágtétel végett». S most 1586-ban, midőn épen az ő kívánalmának és épen az ő munkája útján való teljesítéséről van szó: mégis bevárja és elfogadja a jobbak és nagyobb sürgetéseit: «a paptársaiét, a *Rákóczi Zsigmond* egri kapi-

¹ Kassavárosi jegyzőköny 1587-ből. Tört. Tár. 1889. 793. l.

² Kassavárosi levéltár. Missiles. N. 4908/31. — s a kassai hatóságok. i. h.

tányét, a *Homonnai Drugeth István* és *Mágócsi Gáspár*, több vármegyék főispánjaiét, főképen pedig *Ecsedi Báthori István* országbirónak és vallásos lelkületű nejeének *Homonnai Drugeth Fruzsínának* intéseit, buzdításait; aztán megmondolja az anyaszentegyháznak a mi nemzetségünk között e dologban való fogyatkozását és jövendő épülését és saját tisztét»: és csakis így, a közszükség, a közbizalom és kötelessége érzetével, szinte kényszere alatt nyújtja ki kezeit az óriási munkára, e főurak bőkezű gondoskodása mellett. De ügyét még így is Isten kegyelmére bizza. Összehívja megyéjének lelkipásztorait s együtt könyörög velök az ügy előmenetele végett azért a mennyei segedelemért, mely nélkül a leghölsebb halandó szándéka is földi rögnél marad és semmivé lesz. Közjóra irányzott vállalkozásokban így szokta ezt tenni az «istenes vén ember». ¹

Most már késedelem nélkül kezd a nagy, a szent munkába, és «meg nem szűnik addig, mígnem véghez viszi a bibliának egészben való megfordítását».

Munkájának szenteli hát éjjelét, nappalát, lelke hitét, szelleme erejét, szive dobbanásait. Nyitva állanak előtte forrásművei, az ó- és újszövetség; ott vannak a segéd munkák, a latinnyelvű fordítások, melyek közül sűrűn forgatja *Vatabluszt*, *Pagninuszt*, *Münster Sebestyént*, *Tremelliuszt*, aztán a *Vulgátát* és «több magyarázó doktorokat». Olykor-olykor jönnek a segitőtársak: *Pelei János*, az iskolatanító és «több tudós atyafiak», talán a gönczi második lelkész, *Huszthi Imre* s öcsese *Károlyi Miklós*, talán megyéjének tudományosabb papjai, kikkel a nehezebb dolgokban véleményt cserél s az akadályokat közös erővel hártják el.

Ez alatt serényen folyik a munka a közel fekvő *Vizsolyban* is, hol e hajdani városkának ura, a nagyemlékű *Ecsedi Báthori István* most állíttatja és most szerelteti fel a Galgócz városából ide szállított nyomdát, hogy az «Isten könyvét» hozzá méltó díszszel állíthassa ki *Mancskovits Balint*,² a század legügyesebb magyar könyvnyomtató mestere. Bőkezű áldozatait a főúr szerető gonddal és óvatos körültekintéssel tetézi. Gönczön a földesurak egymást perlegetik, a város nyugalma most is megháborította *Pethe Márton* püspök, ott könnyen megzavarhatnák, vagy el is

¹ L. A gönczi zsinatra hívó levelét! i. h.

² Károly Gy. Hugo: «Abaújmege XVI. századbeli miveltés-történelméből.» 7. s köv. lapok.

foglalhatnák a nyomdát; jobb helye lesz annak *Vizsolyban*, az ő birtokán, a mely kóbor hadak ellen is eléggé biztosítva van a szomszédságban fekvő Regécz és Bodókó várak által.

A fordítás majdnem három évi szakadatlan, szinte emberi erőt haladó munkával készült el.

Nyomban megkezdí működését a sajtó is. *Manckovits Bálint* 1589. böjtelő havának 18-ikán lát a nyomtatáshoz, melynél a nyomdászatanban is jártas ¹ *Károlyi Gáspár*, mint főigazgató, most személyesen, majd küldöttei által intézkedik s így a nyomtatás fáradalmaiban is osztozkodik.

Szenczi Molnár Albert, mint szereplő szemtanú, így emlékezik ezekről a *Hanauban*, 1608-ban, általa kiadott vizsolyi biblia előszavában: «A biblia első kibocsátásának szolgálatában, akkori gyermekségemben is részessé tett engemet az Istennek gondviselése: holott ez időben lábánál forganék az becsületes embernek, *Károlyi Gáspárnak*, a gönczi prédikátornak, a ki főigazgatója volt a kinyomatásnak; és engem gyakran a vizsolyi nyomtatóhelybe kiküldött az ő tőle írott leveleskéekkel. Először pedig jól emlékezem reá, mely nagy istenfélemmel és becsületeséggel kezdett az első kibocsátáshoz a becsületes *Károlyi Gáspár*, kinek, hogy valaha cselédi közt forgottam legyen, megmondám az előtt. Mert előtte állottam egykor, midőn tanácskoznék *Pelei Jánossal*, az ő iskolamesterével az ő széniorságához tartozó tanító atyafiaknak egybegyűjtése felől, közönséges könyörgésre, ez elkezdett dolognak jó előmeneteliért. És mikor a könyv nyomtattnék is, egynehányszor hallottam, hogy fohászokdván, így szólott: «Csak az Isten addig éltesen, míg ez bibliát kibocsáthassam, kész leszek meghalni és a Krisztushoz költözni.»

És fohászokdását meghallgatta és beteljesítette a kegyelmes Isten; az általa fordított első magyar teljes szentírás díszesen kiállítva, három nagy kötetben elhagyta a sajtót 1590. Szent Jakab havának 20-ik napján, ily címmel: «Szent Biblia. Az az Istennek ő es wy Testamentomanc Prophetac es Apostoloc által megh íratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordított egészlen es wjonnan, Az Istennek Magyar országban való Anya szent Egyházanac epülésére. Lvc. XVI. vers: 29. Vagyon Mosesec es Prophetaioc hallgassác azokat etc. Visolban, Nyomtattatott Mantskovit Balint által. MDXC. Bódog asszony havanak 10. napian.»

¹ Károlyi Gy. H. i. m. 27. l. — És a hanai biblia előbeszéde.

Károlyi a kor és saját szokását követve, ajánlással és előszóval is ellátta bibliáját. Az ajánlás szól: «Tekintetes és Nagyságos Uraknak, Vitézlő Nemes Népeknek, Istenfélő községeknek és az Isten házában munkálkodó Prédikátoroknak, kik egész Magyarországon és Erdélyben vagynak.» A tekintetes és nagyságos urak alatt, természetesen, legelső sorban a biblia megjelenését elősegelő pártfogó főurakat érti, a kiknek neveit az ő egyenes parancsokra nem említi ugyan, de hozzájuk mégis ez arany szavakat intézi: «E mi munkánkat Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek ajánlom. Nem, hogy kételkedném abban, hogy az Isten könyvének méltósága nem lenne önmagában, hanem, hogy Nagyságtokat és Kegyelmeteket felindítanám a szentírásnak olvasására és abban a drága kőnek megkeresésére, melyért embernek minden marháit is el kell adni. . Nagyságtokat és Kegyelmeteket kérem, e mi munkánkat vegyék jó néven.»

Majd bibliájáról hánytorgatás nélkül, de önérzetesen írja: «Szabad mindennek az Isten házába ajándékot vinni. Egyebek vigyenek aranyat, ezüstöt, drága kőveket. Én azt viszem, a mit vihetek: magyar nyelven az egész bibliát.»

Most már kétségenkívül áll, szóról-szóra igaz, hogy minden drágaságnál becsesebb kincset vitt ő bibliájával az Isten magyarországi prot. anyaszentegyházába, oly kincset, melyből immár háromszáz év óta szednek semmi mással nem pótolható, gazdag kamatokat «Tekintetes és Nagyságos Urak, Vitézlő nemes Népek, istenfélő községek és az Isten egyházában munkálkodó Prédikátorok, kik Magyarországon és Erdélyben vagynak!»

Bibliája megjelenését alig két évvel élte túl *Károlyi*. A túlfeszített munka megtörte a 62 éves öreg embert s lelke az 1591-ik év haldoklásakor¹ végbucstú vett a múltól élettől s a mint *Szenczi M. Albert* mondá: «elköltözött a szentek lelkeinek főpásztorához és püspökéhez».

Földi maradványait az akkor református, később katolikus, (1695. jan. 31-én jutott végleg kath. kézre és általuk használtatott egész 1791. jun. 18-ig),² manapság már

¹ A gönczi hagyatéki felvétel 1592. január 3-ikán kelt, tehát már akkor, a mikor Károlyi el volt temetve s feltéve, hogy 2-ikán temették: még így is legalább december 31-ikén kellett meghalnia.

² Lampe-Ember i. m. 593. l. «Et sic Oppido positi (scil. Jezuitae), actualem ejus possessionem A. 1695. die 31. Januarii ingrediuntur.» — Paszlavszky szerint «csak 1712-től van állandóan a katolikusok birtokában.» L. a Figyelő. i. h.

teljesen elpusztult templom sírboltjába temették hivei,¹ s nyugvóhelye fölé latin feliratos emlékjelet állítottak, melynek értelme, az ösmert vers szerint, ide megy ki:

«Károly volt a hazám, Wittenbergába' tanultam,
Pap voltam Gönczön, itt temetének is el.»

A rágalomgyártásra tévedt felekezeti elfogultság az ő áldott emlékezetét meggyaláznai igyekezett, azt költvén rá, hogy porladó csontjai fölé egy akasztófáról levett gonosztevő hulláját temették.² Csak olyan hazugság ez is, mint a milyen képtelen mesét költöttek *Perényi Péter* hamvairól, hogy a terebesi templom sírboltjában nyugvó poraira derült égből esapott le a villám minden évben egyszer. Ezért a barátok útszéli árokba szórták a hamvakat, melyeket, miután ott sárral elegyedtek össze, egy paraszt kunyhójára tapasztott s ettől fogva a paraszt kunyhóját csapkodták a villámok... Pedig hát megdönthetetlen tény, hogy *Perényi Péter* Sárospatakon aluszszá hosszú álmait.³

De ha szinte sikerült volna is az a szentségtörő vakmerőség: mit árthattak volna vele a már elhamvadt poroknak? Sem azokat meg nem sérthették. A szellem pedig «a koporsóból is kitör és eget kér!»

*Károlyi Gáspár*nak csak porló részei felett záródott le a gönczi sírbolt. Nemesebb valója idefent maradt és rágalom sarán és előítélet vakhomályán és századok kódén túl él és uralkodik műveiben s népe kegyeletes szívében és tetteiben.

Novák Lajos,
ref. lelkész.

¹ Paszlavszky S. i. h.

² Károly Gy. H. i. m. 59. l.

³ Bod. P. i. m. 196—7. ll.

EGYHÁZI TANULMANYÚT FRANCZIA FÖLDÖN.¹

Gyermekkoromban (1846) nagyanyai háznál láttam először a francia reformátor Kálvin képét Fekete metszetben görög oszlopok közt állott a szigorú alak, az oszlopokon lefutó szalag hordta művei czimeit. E képet azóta sehol nem találtam, eltűntek a Kálvin-képek minálunk a magánlakokból. A francia egyház iránti rokonszenvem azon kép látásától kezdődik, fokozva erősítvén azt az egyháztörténelemben haladásom, a magyar református és a hugonotta egyház történetének, kivált szomorú napjaiban, sok hasonlósága. Az ifjúi vágy 1863-ban testet ölthetett, mint végzett debreczeni főiskolai szénior, Párisba mentem, s tíz hónapon át közéről, személyesen ismerkedhettem meg a párisi ref. világ tényezőivel, intézményeivel. Páris ma is központja a református szellemi tényezőknél. Viszontszemlélni francia hitrokonaink életét, újra megnyílt előttem az út s először *Párisról* mondom el egyházi téren vett tapasztalatomat, látásomat. Egy darabka lesz az a jelenkori egyháztörténelemből.

Megérkeztem e nagy városba 1888. július 16-án este. 24 év után 2-odszor szemlélém. Minő változás! Másnap legelőbb is a lebontott Tuileriák udvarán Gambetta friss szobrát pillantám meg, ki míg élt, szerette a szabadságot Isten nélkül; halotti ágyát 1883-ban atheusok vették körül, a halottnak fényes «polgári temetést» rendeztek lelkész nélkül, Isten neve és a halhatatlanság hite említése nélkül. Jellemzi a nagy népindító vallástalan rationalismusát 1881-ben nyolcezer hallgató előtt tartott beszédének eme fényesnek hirdett tétele «a természettől nyert ész kiművelése a mi vallásunk, — az értelmi miveltség vallása a fenséges vallás.» — E szobrot csak utamba esőleg láttam, más szobort kívántam én felkeresni!

¹ Ez utat a *Nagy József*-féle szép alapítvány segélyével végeztem 1888 nyarán.

1. Coligni szobra.

A szoborbizottság alelnökétől, lelkétől, *Bersiertől* megkapva az engedély-jegyet, az állam márványtárába siettem (Egyetem-utca, 182. sz.) megszemlélni a már kész, csak felállításra váró emléket, két magyarral (özv. Hegyi Mihályné és dr. Vellentszey Mór) néztük meg áhitattal a 3 darabban fekvő szoborrészeket. A francia ref. szellem alkotása az, melynek létrehozásában az oroszlánrész a történelmi érzékű egyszerű lelkészt, Bersiert illeti. Az ő lelkesítő felolvasásai Párisban, a vidéken, sőt külföldön is, gyullasztották fel a sziveket e végre. Lélekkel kell hatni a lélekre, mint gyémánttal a gyémánt csiszolására, ez titka az alkotásoknak az apostoli téren is. Az első gondolat 1878-ban támadt, midőn Bersier meglátogatta a châtilloni romot, hol Coligni hamvai pihennek, és szorult szívvel közölte indítványát a francia prot. történelmi társulat¹ néhány tagjával. Először a református világ csatlakozott az eszméhez, aztán a más vallásu hazafiak is, kik a lelkiismeretszabadság világi vértanúja iránt le akarták róni a kegyelet tartozását. A szoborbizottság, hazafias jelleggel, vegyesen alakult meg 1881-ben. A tagok közt két tábornok, a katolikusok részéről egy akadémiai tag és egy senátor emelendő ki. A tagok első gyűjtéséhez (27,000 frank), a francia kormány 28,000 frankkal járult, a párisi gróf s az orániai herceg is tekintélyes összeget irtak alá; maga Bersier, a hugonotta eszme mozgó apostola, a bel- és külföld különböző pontjain, Genfben, Hágában, Londonban tartott értekezéseivel újabb pénzgyűjteménnyel növelte az alapot, mígnem kikerült a teljes felállítási összeg, 135,000 frank.

A szobrász *Crauk*, három év alatt készíté el a művet. Coligni szobra 3 méter magas, két felől a hazát és a vallást ábrázoló jelképes mellékszobrok alacsonyabbak. Én még 3 darabban láttam az emléket. Azóta felállított a Rivoli-

¹ Lásd e Társulat ismertetését e Szemle I. évfolyam I. II.-dik füzetében.

utczára néző kis kertben, az «Oratoire» nevű központi ref. templom végében, pár lépésre azon háztól, hol Coligni hős lelkét kilehelte, a S. Germain kath. templommal átellenben.

Az emlék a templom falához támaszkodva 10 méter magas, három márványlépcső vezet az alaphoz s a kerethez, melynek összeállítását Scellier építész izléssel tervezte. Baloldalt van a *Haza* fehér márványszobra sisakkal, jobbjával hüvelytelen kardot szorít magához, baljával örökzöld koszorút nyújt a hősnek, a koszorú felirata «Saint Quentin, 1557», mely várost dicsően védelmezett volt Coligni. Jobb felől szinte fehér márványból a *Vallás* szobra, fájdalmat fejez ki, egyik keze szíven nyugszik, másika pálmát tart, ennek szalagján írva áll «Aug. 24., 1572.» — azaz Szent Bertalan napja. A talapzaton nyitott biblia két idézettel, u. m. «örök emlékezetben lész az igaz» (Zsolt. 112., 6.), és «oly erős szívvel volt, mintha látná azt, a ki láthatatlan» (Zsid. 11., 27.). A talapzat két oldalán két gránitoszlop tartja a gránittáblát, melyen írva áll «Coligni Gáspár Ferencz», és paizs czimere két virág öböl közt, a hős jelszavával «Mindenkint próbára vetek». A gránit-háttérből emelkedik fel a hős szobra, azon perczen ábrázolva őt, midőn elhagyandó volt Chatillont Párisba indulva, hol véres halálra kerestetett; balkeze kardján nyugszik, jobbjá szíve felett, az emlék alján a tenger-nagy végrendeletéből emez idézet «Készséggel elfelejtek mindent, a mi egyéniségemet illeti, méltatlanságokat, bántalmakat, csakhogy az Isten dicsősége és a közönség nyugalma maradjon biztosságban.»

Maga a felállítási ünnepély az «Oratoire» templomban folyt le. főténye volt, hogy a bizottság az emléket átadta Páris városának megőrzés végett. Megjelentek d. e. 10 órakor Jaucourt marquis elnök, Larroumet a szépművészetek igazgatója, Richard a városi hatóság elnöke, Vernes Lajos lelkész, a párisi ref. egyháztanács elnöke, Bersier Jenő alelnök, Laubespín gróf és Bardoux senatorok, De la Roche-Guyon herceg, Delaborde Gyula gróf, Coligni életirója, Alfieri marquis, báró Berckheim tábornok stb. Az elnök, Jaucourt,

beszéddel adta át a művet az országnak és Páris városának; Larroumet az állam, Richard a város nevében mondtak köszönetet. A város alelnöke beszédjében célzást tett a vallásos szenvedélyekre, melyek még most sincsenek lefegyverezve s Coligni érényeit dicsőítette. Vernes Lajos az egyház nevében szólt, utána *Bersier* zárta be az egyszerű ünnepélyt. Idézzünk beszédéből: A művészi érdekeltség mellett a gyermeki kegyeletes kötelesség érzete hat át, mikor az igazságszolgáltatás méltó tényét hajtjuk végre azok iránt, kiknek legfőbb nagyravágyásuk volt szolgálni hazájokat. Coligni azok közé tartozott, kik nem félték a világosságtól, Michelet őt a kötelesség és lelkiismeret hőisének nevezte. Van valami szomorú szoboralakján, tekintete borúlt, mert sok gyászos jelenetet kellett látnia; ő katona volt és hívő, soha sem kívánt mást cselekedni, mint a mit igaznak hitt. Jobbját kardjára akarja eresztetni, de haboz, előbb szívét keresi, lelkében új dráma vonul át, melyet egy kérdés látszik átfutni: mi lesz hazájából? Politikáját egy eszme irányzá: a szabadság. E stoikus lélekben sok gyöngédség lakozott, házi tűzhelye szentély volt, szívét átörökölte kedvelt leánya Lujza, a hallgatag orániai Vilmos hitvese, kinek tanácsát maga IV. Henrik is kikérte. Igen helyes, hogy az emlék Páris közepén foglaljon helyet, jelezze, hogy mai nap csak a gondolatnak és szeretetnek szükséges és termékeny küzdelmét ismerjük jogosnak, csak azt csodáljuk. Maga Coligni a személye ellen intézett támadásokra azt felelte, «elfelejtem azokat». Ő hozandja emlékünke, hogy a nemzeti nagyság megalapítása végett nagyobb szükségünk van jellemre, mint magára a lángészre; és alakja sugalja nekünk: a hit marad nagy ihletője az élni akaró nemzeteknek, s nagy néphez méltó megtisztelni azokat, kik Coligni kettős jelszavával szolgálták a hazát «Isten dicsősége és a közjó». (Le Matin és Le Temps 1889. júl. számai.)

2. A «Csillag»-templom és Bersier.

A kálvinizmust örök ifjává a szabadság nagy problémájának megoldása körül kifejtett mozgalmi teszik. Kálvin hívő és hitvallásos egyházat akart s e feltételek mellett a népképviselet elvén nyugvó polgári kormánynak jogát és befolyását az egyházra elismerte. De 300 év után elváltoztak a föltételek, az államocskák (cantonok) a nemzeti ref. egyház kormányzatát egészen magukhoz ragadták, a hitvallást félretették, közönyössé törpítették; az egyház kezdett polgári szervezetté alakulni át, a többség hatalmi ereje a hit és lelkiismeret egyéni jogát elnyomta, leszavazta. Az ős protestáns elv: hit világában a politikai többség nem dönthet, — fellobbant épen Kálvin hazájában, Helvétiában a francia részekben. Vinet Sándor, lausannei lelkész (1819 óta) az egyéni hit védelmére hirdetni kezdte a mentő eszmét: választassék el az egyház az államtól. Felfüggesztetett (1829) ezért lelkészi hivatalától. Megindult ezzel az új mozgalom, az államtól független és így szabad egyházak keletkezése, az egyháznak önkénytes csatlakozás és személyes hitvallás által újraalakítása. Átlépte az eszme az Alpeseket, s megalkult Párisban is az első független egyház 1831-ben, a *Taitbout* utcán levő emeleti templom lón székhelye, mely épületet a szétfoszlott saint-simonistáktól vásároltak meg. Az egyéni hitvallás elvén alakult evangyéliomi egyház első buzgó lelkészei Audebez, Lutteroth és Grandpierre levének. Az alapítók és fentartók egyik jelese volt Delaborde Gyula gróf.

A Taitbout templom és egyház nagy jelentőségű hittegyezővé lett a francia ref. egyház és Páris kebelében. Midőn 1863—64-ben Párisban laktam, vasárnaponként a hit és lélek üdítő forrásához oda jártam, három akkori lelkésze megannyi fényes csillag volt, s nyomuk és áldásos működésök elenyészni nem fog. Oly triás működése majdnem páratlan. Lelkészei voltak *Pressensé* Ödön (1847 óta maig); *Fisch* György 1855 óta haláláig (1881); és *Bersier* Jenő 1858 óta 1877-ig. Mindhárom hitvédő, hitébresztő, az ige kétélű fegy-

verét sikeresen használó; első a tudomány, másik a belmisió, harmadik az alkotás és ígehirdetés terén kiváló; az első a jövő, a másik a jelen, a harmadik a múlt bányászatában csillogó ereket fedeztek fel.

Mint hitszónok, Bersier gyakorolt rám is enyészhetlen benyomást. Méltán a leghallgatottab és legolvasottabb hitszónok ő a francia és angol téreken. Ő reá is elmondható, mit angol ajkacról hallék a 60-as években: Merle D'Aubigné és Guizot neve említésére az Oczean két partján tiszteletre mozdúl a ref. kebel. Egyházi beszédeiből az I. kötet 1861., a VII-dik 1884-ben jelent meg, az első kötet 20 év alatt 10 kiadást ért, a többi kötetek is 3., 4., 5 kiadásban kerengenek, 1875-ig összesen 50,000 példányban. Lefordítottatott öt nyelvre. Magyarúl nincs... nálunk a «taitbout»-i szellemmel ellenkező áramlat — igaz! külföldi sugallatra és titkos műveletre — inkább az unitárius Channing missionáriusává szegődött, elment messze, s a közelebbi kincsről tudomást sem vett.

A taitbouti templom szolgálatával nem elégedett meg az apostoli lélek, hanem mellé új munkamezőt is csatolt. Páris legelegánsabb, legúriabb része, mint tudva van, a Tuileriáktól az Arc de Triomphe-ig nyúló valóban bájos és eleven tájék, e nagy és művelt vidéken a reformáció szózata ismeretlen. Hadd zendüljön meg ott is az evangéliom s Krisztus is hirdettessék a Mária cultus mellett. E vidék egy pontján, Neuilly-ben 1866-ban alapított ő kezdetben esteli istentiszteletet, s mint Pál Athenben, hirdette az ismeretlen evangéliomot. Nemcsak a maga hivatalos kötelességét végzé, megáldá az Úr a nem haszontalan szolgát. «Bersier az evangéliomot fogja hirdetni itt» — csak ennyi volt a közhirre tétel, s lassanként szaporodtak a hallani akarók. Terem béreltetett, majd bizottság alakult a hallgatókból a bérletet fizetni, főleg a katolikus világ és előkelői, hölgyek s az idegenek vonzódtak. A bizottság presbyterium — félévé kezdett rendszeresülni. Az ige megteremté a gyülekezetet, mint pusztán az oázis, új egyház keletkezett, és pedig csaknem egészen a

róm. kath. egyház hiveiből. Mint a termeskő a kemenczében megolvad, folyó és idomítható állapotba megy át: úgy olvadoztak a tiszta Isten-ige tüze alatt a fogékony szívek. Két egyházat alig bírván táplálni a buzgó prédikátor: fel-támadt benne az új egyház megalapításának gondolata. Vannak már hívek, van vezérek, központúl állandó templom kell. Nyolcz évi kitartó hűség és buzgóság testet ölte. A hallgatók bizottsága a lelkész hatására pénzt gyűjtött az emelendő templomra. Először a telket vették meg a «Nagy Hadsereg Sétánya» 54. száma alatt a «Csillag-tér» (Place de l'Étoile) közelében. A terv elkészült, a templom 1500 ülő-helyet fogadjon be, kerül az orgonán kívül 271,500 frankba. Nagy összeg, de a hit összeteremti. Az épület fölszerelve készen lett s ünnepélyes megnyitása 1874. november 29-re tüzetett, a felavatásig 241,500 frank ment Bersier kezébe. Páris 30 prot. cultus helyéhez a 31-dik csatoltatik, új hódítás, új vívmány ez.

Másik gondolat is mozgatta Bersiert. A jobbára idegen s a fényes kath. cultushoz szokott hivekből álló vegyes elemű gyülekezetet meg is kell tartani; míg a puritán születésű hívek gyermekkor óta megszokták a felette egyszerű istentiszteletet: vajjon az ezt meg nem szokott lelkeket ki-elégítendí-e? Merész kísérletet tett a református szertartás átalakítására. Az új szertartásos könyv («Liturgie à l'usage des Églises réformées» 1874.) novemberre megjelent, következő hónapban már a második kiadás jött forgalomba.

Mindenki várakozással telt el a kettős új eseményre: új református templom Párisban és új szertartás! Merész vállalat, egy ember vállán nyugovó! Délután $\frac{1}{2}$ 3 órakor már telve lett a «*Csillag*»-templom (Église de l'Étoile). A templom hátsó részén az úr-asztala előtt, néhány lépcsőnyi emelkedésen palástban állt a lelkész s vezette a gyülekezeti szertartást, részei valának: felálló istendicséret, bibliaolvasás, könyörgés, bűnvallás, feloldás (régí nyelvünkön oldozat). Szavaira a szemben eső orgona-karon felelt a jól begyakorolt énekkar, a visszének egyszerű, rövid bibliai helyekből

állt, zenéje megragadó szép. A kar éneklé el a «hiszek egy»-et, ennek zenéje mindeniket felülmúlta. Erre következett a felavató egyházi beszéd. Bersier beszéd tárgya volt «A keresztyénség egyetemessége és örökké tartóssága». A szeretett lelkész oly magaslatán volt szónoklatának, mint tán soha az előtt, az elragadott gyülekezet felállva egyhangulag énekelte záradékkül a kedvelt közéneket: «Nagy Isten! téged áldunk!»

A «Csillag»-templom gót izlésben épült, kereszt alakban, mint a régi keresztyén templomok, a falak ném diszítvék, a szószerk és úrasztala a templom végrészén két kiálló szegletnél van. Az úrasztalán és a szószerk felett kereszt állt, a templom fő részének három ablakán üvegfestéssel, három szép kép a Krisztus születését, megfeszítését és mennybemenetelét ábrázoló. A felavató beszéd «La mission des Apotres» czímen bevezetéssel (120 lap) megjelent 1875. februárban. kimondja benne: ő inghatatlanul ragaszkodik a ref. egyházhoz.

Hölgybizottság alakult a templom építési költségből hiányzó 60,000 frank törlesztésére, az rendezett tárlatot eladásra, eredménye lett 45,000 frank bevétel, élén álltak annak: Hottinger báróné, Say Leon senator és Waddington miniszter hitvesei. Bersier nemsokára a szószerkről tudatta hiveivel nagy lelki öröm közt, hogy minden adósság törlesztve van, a templom a gyülekezeté egészen. 250,000 frank magában Párisban gyűlt, a többi Bersier külföldön tisztelői körében nyerte meg.

Bersier 1875. januárban beadta lemondását a taitbouti anyaegyházi lelkészi szolgálatáról, hogy egészen új egyháznak szentelje erejét. melynél iskolát is vezet s a nagy fontosságú confirmatiói oktatást. Így lett ő a «Csillag»-egyház lelkészévé. 1877-ben pedig a független szabad egyházból átlépett a nagy nemzeti ref. egyházba gyülekezetével együtt, az abba visszalépésének egyedüli elhatározó indoka volt saját szavai szerint «a kötelesség közvetlenül működni atyáink egyházában, dolgozni közösen annak felemelésén, habár az állammal van is az ez időszertint összeköttetésben». Mihelyt

a concordatum eltöröltetik s az állam és egyház elválasztásának kérdése ténynyé válik, az egész nemzeti ref. egyház függetlenné és szabaddá válik, de míg a róm. katolikus élvezi az állam anyagi támogatását, törvényes élvezményéről ne mondjon le a református egyház sem. E gyakorlati ok is irányozta Bersiert.

Bersiert *saját lakásán* július 18-án délelőtt kerestem fel s hogy több időnk legyen eszmét cserélni, az napon estebédre meghívott. Családja körében időzés után bevonultunk tágas dolgozó szobájába, mely könyvtárt s hugonotta emlékgyűjteményt képez, ott volt veje is Vaucher Ede, a párisi prot. theologiai fakultáson a gyakorlati theologia egyik tanára. Mint a francia prot. történelmi társulat egyik leglelkesebb tagja s a történelmi múlt szorgalmas buvára, kedvtelve mutatta Bersier a nála őrzött régiségeket, különösen egy parányi zsoltárt, az üldözés azon szomorú korszakából, mikor a reformátusok templomai lerontattak s a zsoltár-éneklésre titokban egybejött híveket királyi vasas lovasok (dragonyosok) üzték szét s a zsoltárok elkoboztattak. Oly parányi alakban nyomatott akkor a zsoltár, hogy a hölgyek keztyűikbe rejthették s így megmenthették, innen «keztyűi zsoltár» nevet viselt. Kiváló érdeklődéssel kérdezősködött a Magyar Prot. Irodalmi Társaság akkor fennakadásban levő alakulási mozgalmáról. Mint az árnyék a testet, úgy kíséri mindenütt a kálvinizmust az unitár szélsőség, átmentünk ezen mi is — mondá — az ifju Coquerel korában, a ki e miatt 1864-ben lelkészi állomását is elveszté; átmentek e válságon az észak-amerikai presbyterianusok is Channing és Parker meteoroskodása korában; és az irhoni reformátusok 1830 táján, s a hitvédő hős lelkésznek Cooke Henriknek Belfastban felállított 15 láb magas szobra méltányolja a kitartó buzgalmat, . . . most a magyar testvéreken van a sor. Reményét fejezte ki, hogy a szakadás veszélye elhárításáért a magyar hitrokonok is üdvhozó gondolatok által fogják magokat irányoztatni. És ez csakugyan úgy történt meg később, mint Bersier sejté.

Vallásos világi nagyjainkról is részletesen kérdezősködött, mindig díszje és ereje volt az evangyéliumi ref. egyháznak az előkelő és tekintélyes állású világiak támogatása. Felvettük fonalát az eszmecsereinek ott, hol Londonban tartott hosszú együtt-beszélgetésünk megszakadt volt a Presbyteri naggyűlés alatt. Az angol és amerikai kálvinizmus sajátos alakulása és jelleme mellett és miatt az európai szárazföld nagy református egyházai, mint ős, eredeti források, szintén saját jelleggel és fejleménnyel bírnak: ez okon mindketten külön osztályt óhajtanának alakíttatni a Presbyteri szövetségben. Álljon elére ez eszmének a francia ref. egyház, javaslám. Nagyságánál fogva a magyar egyházat illetné meg a kezdemény, vélte ő. Fájdalom! hazánkban a világra szóló Presbyteri szövetség jelentősége és feladata iránt kevés az érzék. A vaticani zsinat panromanizmusával szemben alakult meg 1875-ben paizsúl a panpresbyteri szövetség «*fascis reformatorum*», a messzelátó Révész Imre üdvözölte a nagy eszmét először 1875-ben, Tiszántúl és Konventünk b. Török Pál korában kedvező visszhanggal felelnek a felhívásra... ma kérdésbe teszik még a belépést is. Emlékezzünk Kálvin szavára, mit 1552-ben Cranmer angol érsekhez intézett: «A Krisztus teste széttépve, mert tagjai elkülönültek. A mi engem illet, szívesen áteveznék tiz tengeren, csakhogy minden jó és tanult lélek egyesülne érzelemben».

A következő vasárnap (juli 22.) délután 4 órakor a «Csillag»-templomba mentem el. A tiszta, izléses és kellemes benyomást keltő evangyéliumi tűzhely szépen megtelt, váltogatott s főleg úri hölgyközönséggel, noha vasárnap délután volt s a világváros élv után rohanó közönségét a járművek ezrei sem bírták kiszállítani a különböző kirándulási helyekre; eme zajjal szemben csendes pathmosúl tünt fel az Úr ez új hajléka.

Nem vártam ennyire telt templomot, maga Bersier írta volt (1888 júl. 20.) tudakozó levelemre: «Igaz, hogy most (nyár közepén) a hivek legnagyobb része távol van Páristól, így az én gyülekezetem is szétszórva; de mégis őn az istentiszteletről fogalmat nyerhet». Az egyházi heti-

lapokban gondosan jelezve volt Páris és vidéke 31 templomában ki fog d. e. és d. u. prédikálni, ez is tájékozhatta a távolabb lakó hallgatókat.

A köz-istentisztelet szertartása sok vonásban az anglikán cultushoz hasonlít, kivált a két lelkész működése. Befejzőül, mikor az imádás érzete a lelket isteni balzsammal eltölté, jött a prédikáció, az elmének Isten igéjével erősítése. Alapige volt Róm. 8., 38. 39. Klasszikus hely «sem halál, sem élet, el nem választhat minket az Istennek szerelmétől.» Újra hallám 24 év után a kenetes ajkakat. Akkor, magam is ifju tanárjelölt; a szónok 33 éves, kinek fiatal tűz, ifjui hév, ruganyos vonások, bájjal zendíték meg szavait . . . — most 57 év súlya után, havasuló fő, komoly higgadtság, a tett szolgálatok tudata, a nagy tapasztalatok sorozata: új színben tüntettek fel előttem őt. Akkor bimbókat hordó emelkedő sudar. most gyümölcsöktől hajladozó méltóságos lomb. A meggyőződés csendes érzete hatott a hallgatóra. Az édes, zamatos hang megmaradt, a krisztusi tartalom nem változott, sőt erősült; hanem a szellem edénye, a lámpa ragyogó zománcza itt-ott lepattant, mutatva a megviselő évek hatását, oh! de az olaj a régi illatot, a régi fényt veté szét.

Utoljára láttam életében és cultusán Bersiert, életerős, izmos, alakjára egy második Révész Imréhez hasonlított. Mindkettő váratlanul, hirtelen ragadtatott el a tettek mezejéről. Alig egy év múlva 1889. november 18-án 58 éves korában elszólítá az Úr az ő hű szolgáját. A tiszta lélek, a francia mai hugonottizmus szoborszerű alakja, itt hagyta a küzdelemmel teljes föld bujdosó csillagát, melyen ő «a keresztyén hit tehetséges védője, ragyogó szónok, építő prédikátor, hűséges pásztor» volt; benne a francia keresztyénség legnemesebb védelmezői egyikének vesztét méltán gyászolja. Megrázta a veszteség híre az egész francia egyházat, az oczeán két partján őt ismerő és tisztelő hitrokonok lelkületét, magában a magyar ref. egyházban a budapesti prot. hetilapban avatott kéz a legméltóbban érezte velünk is a fénycsillag ellobbanását.

3. Liturgiai mozgalmak.

Bersier új liturgiája benn és künn lendületet adott a ref. istentisztelet terén a reform törekvéseknek. Az ő fogalma szerint a gyülekezet ne legyen tétlen szemlélő, se ne essék egyetlen lelkész esetleges alanyi hangulatlanságának áldozatul; az Isten-imádásnak, éneklésnek és biblia-olvasásnak kellő és elég hely nyújtandó; e végre a reformáció előtti idő bibliával egyező intézményei is megfigyelendők, mert az evangéliomi istentisztelet nem egyedül a reformációval kezdődik, «minden a mi a reformáció előtti egyházban Isten igéjével egyezik, a miénk is», hangoztatta ő nyomatékosan.

Komoly előtanulmány után, egészen kivételes gyülekezetében, úttörőül, kísérletül az általa kidolgozott liturgiát életbe is léptette 1874 óta. A cultus az egyház szava, a prédikáció a lelkészé; szárazság és lelkiesség ne zavarassék össze, ne vétessék egynek; a templomok czélszerűbben építtessenek; az éneklés szebbé s kellemesebbé téssek, Isten igéjének méltó hely adassék: ezek voltak indító okai.

A lapok különbözőleg itélték meg az újítást. A lutheránusok rokonszenvvel fogadták, mert a puszta értelmi cultus elégtelen. A reformátusok részéről a sajtó erősen kikelt a «Credo» énekkar által éneklése ellen, a hitvallás a személyi meggyőződés kifejezője tartozik lenni, nem költői kísérettel (zene) megjelenő. Bersier el is hagyta később a Hiszekegy éneklését. Ablakképek, főimádság alatti térdepelés, énekléskor állás stb. ellen is kifogások emeltettek. Bersier az időre bizta a tapasztalat nyújtotta javítást, egyszerűsítést s késznek nyilatkozott mellőzni azon részeket, melyek a gyülekezet építésére befolyással nem lennének. A «fél romanismus» ellen, melyet a keményebb puritánok szemébe dobtak, mondja Bersier egy méltánylója, «az a gúnyszó igen erős. ékesség és énekkar, e kettő nem érdemel ily czímet, hiszen ő csak elevenebb jelleget akart adni az istentiszteletnek, mely a ke-

resztyénre nézve valódi ünnep; a cultus belseje, tartalma a legmélyebben evangyéliomi és protestáns, és semmi rokon-ságban sincs Rómával».

A német lapok puseysmust kiáltottak rá. De ez szavakkal játszás. Kálvinizmus, lutheranizmus, anglicanizmus, puseysmus és ritualizmus, megannyi fokozatos és távolálló rétegek elvekre nézve. A csillagtemplomi liturgia egyetlen kísérlete utánzásra nem talált, de a főczél, mi szerzőjét vezette, a *kálvinista cultus reformálása*, felszínre hozatott, napi kérdéssé tétetett, ez Bersier érdeme és kihatásában már is mutatkoznak a mozgalmak többfelé s a komoly tanulmány tárgyává tétel jeles előmunkálatoknak lett létrehozója.

A francia nemzeti ref. egyházba a 200 év után megtarthatott első országos zsinat 1872-ben új életet lehel, az evangyéliomi rész a liberálok vonogatózása által nem engedte feltartóztatni az egyedül szabályos alkotmányos fejlődést s kész lett *nélkülök is* visszaállítani a rendszeresen működő szövet, a 3 évenként tartandó zsinatokat. Az első 1879-ben Párisban döntött. Már a 3-ik zsinatra (Nantesben 1884-ben) 632 lelkész közül 425 csatlakozott, az 530 parochia közül 342. Bersier — a zsinatok tanulmányozója — a liturgia kérdését itt is felveté s az agenda átdolgozására, a lelkész-avatási alakzat ujitására zsinati bizottság neveztetett ki, melynek lelke maga Bersier lett, kit azon megtiszteltetés is ért, hogy az állandó zsinati bizottság elnökévé választatott.

A 4-ik országos zsinat *Saint-Quentinben* (1887.) tárgyalás alá vehette a liturgiai bizottság munkálatát. Első sorban a lelkész-avatási alakzat mutatkozott sürgősnek, hogy a hittani rendetlenség megoldást nyerjen. Az eddigi mód a leghatározatlanabb széles hitelvűség előtt tárt kaput nyitott. Az 1872-iki alapvető zsinat határozott hitnyilatkozatot fogadván el: lehetővé vált az egyházi hitegységnek kifejezést adni. Bersier, mint a végrehajtó bizottság elnöke, elkészíté a «lelkészfelavatási alakzat» mintáját; Doumergue, montaubani hittanár egy másik javaslatot nyújta be, mely-

ben a délvidéki hugonották eszméje kidomborítottabb volt. A zsinat a két javaslatból készített egyet s annak életbe-
léptetését kimondta, fő jellemvonása, hogy az 1872-iki hit-
nyilatkozat szövege bevitetett. Az egy öntetű szertartás vég-
leges tárgyalása a következő zsinatra halasztatott.

Ismerkedjünk meg *Bersier elveivel* és nézeteivel, ki
évekig tartó tanulmány tárgyává tette a ref. egyház szertar-
tását s a «csillag»-templomi kísérlet után az egész egyház
számára tervelte a javítást, természetesen itt ama kísérlet
több részleteinek el kellett esni.

A reformatió kezdetben épen nem ellenezte a művé-
szet alkalmazását a szent helyen, bizonyosága azon tény,
hogy a régi zsoltárok zenéje, mely Lefranc, Bourgeois és
Goudimel, 3 jeles dallamszerzőnek köszönhető, a szent ének
felelevenítését lendíté elé. Ama korszak népét kellemesen
lepte meg a dallamok szépsége. E zsoltárokat énekelték
I. Ferencz francia király udvarában és a dallam népsze-
rűvé tette a reformációt. De a köz-istentisztelet ezen eleme
aztán elhanyagoltatott. A francia egyház az üldözés köze-
pette nem fejleszthette tovább szertartását; a genfi népnek
pedig kevés rokonszenve mutatkozott a művészet vallási
célokra alkalmazásában.

A régi liturgia Genfben számos változáson ment át a
mult századi rationalismus befolyása alatt, a szónoklat külső
tündöklése mellett a szintelen tan nyomult előtérbe. A
visszahatást a független egyházak kebelében tapasztalhatjuk,
melyeknél az egyéni szabadság következtében a lelkész
egyéni izlése is tényező volt; a lelkészi jelmez mellözte-
tett, csak egyes régi rész, p. o. a bűnvallás, tartatott meg.
Bersier szerint a javítás és változtatás kérdése elsődrendűvé
vált a latin faj között élő protestánsokra nézve. Bámulható
ugyan a hugonotta egyszerűség, de az nem egy a száraz-
sággal, a kopaszsággal, sőt az a tiszta és szép alakkal össze-
egyeztethető. Még a XVI. században mindenütt, lakásban,
öltözetben, magánéletben egyszerűség volt az uralkodó vo-
nás: korunkban kényelem, gazdagság és finom izlés honos

a protestáns családoknál is, méltán sérti a szemet a durva anyagból és alakra épült templom is. Hát a nép éneklés-módja, vagy épen nem éneklésére mit mondjunk? Bizonyára Szent Ágoston nem törne ki könnyekbe az ily gyülekezetbe belépéskor, mint tette, mikor ifju korában Milano templomában hallá énekelni a keresztyéneket. A mi reformátusaink erre kevés gondot fordítottak, csak a szószéki ékesszólás volt a kivétel, ezt nem vették könnyen. De, ez ékesszólásnak is megvan veszélye és kísértése. Az emberi beszéd gyakran foglalta el az Isten imádása helyét. Mi a *prédikációra* megyünk, mint a katolikusok a *misére*, s míg a szentírásban az mondaték a népről, hogy Jeruzsálembé ment istentiszteletre, mi megyünk ennek és ennek a tiszteletes urnak hallgatására. E műszó már közkeletűvé vált közöttünk, megszoktuk. Az eredmény a gyakran siralmas templom-üresség, ha a lelkész történetből nem tehetséges szónok.

Mi a teendő e baj orvoslására? Az igaz helyére a szépet tegyük-e? Érzékekhez vagy képzelemhez forduljunk-e az érzelem és lelkiismeret helyett? Isten mentsen! Mi soha sem mondhatunk le Isten lélekben és igazságban imádásáról. Ha őseinkhez hasonlólag kénytelenek volnánk barlangban végezni azt, elébe tennők azt az anyagi pompával díszelő babonás és bálványos vallási tiszteletnek.

De másfelől nem szabad továbbra is félreismerni az emberi természetet, sem megvetni jogos vágyait. Mi valljuk az egész ember helyreállítását a keresztyénség által: omnia in Christo restaurari. Visszavetjük a testsanyargatást, mely a testet tisztességétől megfosztja, a természetet megrövidíti. De nem száműzhetjük az ember szépezzeti és érzelmi tehetségeit sem, sőt meg kell szentelni azokat. Törvényes dolog keresni mindenben az alakot, mely megfelel a háttérnek. Van oly építészeti modor, melynek összhangos és méltóságos jellege illik a protestáns cultushoz, miért megvetni azt? A biblia, mely betűszerint gyakran fenséges, kiváló helyet ad a zenének. Miért ítéljük el annak használatát, mikor a zoltáriró felhí minden zeneszerrel dicsérni az Urat?

A képek és szobrok használatát templomainkban észokokból számüzzük, az indok egészen más természetű: ellensúlyozni akarunk minden bálványozási hajlamot, érezvén, hogy az isteni lény igazi fogalmát bárminemű anyagi előterjesztése csak súlyesztheti.

Ez általános megjegyzések után a *köz-istentiszteletben következő pontok* megtartását véljük, mondja Bersier, szükségesnek:

1. Súly helyezendő az *istentiszteletre*, mint ilyenre, e végre a közimádkozásnak és éneklésnek, mely maga is imádság, jogos hely adandó, melyet gyakran az egyházi beszéd joggal elfog. Az imádatot közösen kell végezni.

2. Az írott imákban, s a köz istentisztelet egyéb cselekvényeiben súly helyezendő az *egyházi hitre*, mint ilyenre. Ha az európai ref. egyházak ily módon világosan kifejezték volna liturgiájokban J. Krisztus istenségét, vére általi kiengesztelést stb., arianismus, socianismus nem hatolhattak volna be, mint megtörtént az eset csaknem mindenütt a lefolyt század végétől fogva.

3. Engedjünk a népnek közvetlen részvételt *feleletadások által*, mely mindég szokás volt a ker. egyházban, s melynek elnyomása különös azon egyházakban, melyek a hívek *egyetemes papságát* kívánták visszaállítani.

4. Az *egyházi év* visszaállítása, jól rendezett irásszakkal az ó- és új-szövetségből, a fejezetekre osztásra való tekintet nélkül, mely úgy sem tekintélyen nyugvó s gyakran értelemzavaró. Ily olvasásban értékes eleme rejlik a változatosságnak és az egyházi év visszahozása szilárdítani fogja közös voltunkat a többi ker. egyházakkal, melyek ugyanazon esemény emlékezetét ülik meg. Európában az okt. 31. és nov. 1-je a reformáció emlékezetére szerencsés ujtásnak mondható.

5. Mindig megtartva a rögtönzött könyörgések szabadságát, gond fordítandó arra, hogy a szertartási könyörgésekben kifejezést nyerjen az, *a mi mindig kérés tárgya szokott lenni a köz-istentiszteletben*, hogy a nép ne függjön e

tekintetben a prédikátortól és ne hagyassék el semmi sem a lélek folytonos szükségéből, sem oly tárgy, miért az egyháznak imádkozni kell. A szertartási imák *egyhanguságára* tett ellenvetés egyképen intézhető a rögtönzött (időleges és könyv nélküli) könyörgések ellen is, mert az ismétlés ki nem kerülhető a lelkészek részéről; mindnyájan tudjuk fárasztó tapasztalathból, mennyire ugyanazon kifejezések, gyakran azon rövid imák és szólamok ismétlődnek bizonyos vallási körökben, melyek nélkülözik tekintélyét, súlyát, méltóságát az egyház által szerkesztett imádságoknak, pedig ezek birják az áldott mult ünnepélyes szentesítését. De meg jogos-e egész gyülekezetet alávetni egy lelkész korlátlan szabadságának? A ki a napi divat módja szerint könyörög és a kezelt tárgy természetével egyezőleg s a ki nyája jó része lelki állapotát elfeledheti vagy legalább kockáztatja.

6. Feltétlenül szükségesnek mutatkozik fentartani nyilvános istentiszteletünkben a korszakok egyháza által *ránk hagyományozott becses elemeket*, p. o. a Te Deum, a Gloria in Excelsis, az Agnus Dei, a Sursum corda és egyéb dicséreteket vagy imákat, melyekhez adhatók a reformatió egyházától kölcsönöztek. Ez — Bersiernek — a legfőbb fontosságú, három oknál fogva, először mert nagy tévesztés elhittetni a néppel, hogy a ker. egyház tizenhat századának nagy történelme csakis a róm. katolikus és anglikán egyházhoz tartozik, hiszen az közös birtoka minden igaz hívőnek. Másodsor, azon énekek vagy imák, melyek az áhitat legmagasabb kifejezései, megható bizonyítékok a minden egyház közt létező érdek-közösség és szellemi egységre nézve. És harmadszor, vannak néhány egyetlen emlékdarabok, melyek túl nem szárnyalhatók vagy alig elérhetők: a miénkeztől hasonló kor aligha képes oly egyszerű, nagy és hatalmas hymnust teremteni, minő a Te Deum, vagy Luther «Eine feste Burg»-ja, vagy a francia kálvinista egyház «bűnvallomása».

7. Végre, távolkerülve a ritualistikus tévelyeket, az urvacsora szentségének kell engedni a központi helyet, a mit

az birt az őskori egyházban, annak legmagasb kifejezését képezvén. Hogy annak fontosságát megfoghassuk, fel kell adnunk a Zwingli féle nézetet, mely a mi egyházunkat meghorhanta és képeseknek kell lennünk állítani, mint Kálvin az 1542-iki ima alakzatban: «Szilárd hittel vegyük a szent asztalnál az ő testét és vérét, vagy is fogadjuk *őt egészen*, tudva, hogy igazi Isten és igazi ember levén, *ő* igazán a szentelt kenyér az égből, nekünk életet adó.»

A vasárnapi szolgálatnál Bersier következő istentiszteleti rendet javasol: 1. Szentirási helyek olvasása, felhívások az istentiszteletre és éneklés hasonló gondolatot támasztó. 2. Tíz parancsolat, vagy rövidítve a törvény summájának olvasása, melyet követ a bűnvallomás és a gyülekezet általi éneklése az «Uram irgalmazz»-nak. 3. Ünnepestes bűnbocsánathirdetés (kegyelem általi üdvözülés) minden hívőnek vagy bűnbánónak és a kegyelmet nyert lélek hálaadó éneke. 4. Ó- és ujszövetségből részek olvasása, utána a rövid hittvallás olvasása (ez a francia ref. egyházban az apostoli hitforma). 5. A segítségesdő könyörgés a liturgiából, mert az imádás, megalázás és hálaadás már kifejeztetvén, itt a segítségesdésnek van helye *a)* az ország és kormánya; *b)* az egyház és vezetői javára; *c)* minden emberekért, kik az üdvre vezéreltetnek; *d)* mindazokért, kik szorongó állapotban vannak (betegek, haldoklók, gyászolók, kísértetben levők, elesettek stb.); *e)* magáért a gyülekezetért; 6. Az egyházi beszéd. 7. Alkalmi ima. 8. A communio (mely lehető gyakran szolgáltassék ki, így Franciaországban az négy nagy alkalommal kiszolgáltathoz több helyen behozatott minden hónapban egyszer a kommunikálás).

A mi az alakot illeti, az lehet különféle: de se ritualismus, se puritanismus, se szigoru rendsor ne vessen gátot a lélek munkájának, de önkényes egyénelvűség sem; ezen és egyéb tekintetben törekedni kell, hogy az előtérbe hozott alakzatok összhangban legyenek a háttérrel. Az előítélet néha zsarnok, vele szembe kell szállni, míg p. o. a francia legelsőb kálvinisták az orgona ellen nem panaszkodnak, Skót-

országban elítélik. Tertullian szavával feleljünk: a szokás még nem igazság. (Lásd Bersier saját szavait «The Chatolic Presbyterian» havi szemle 1881. augusztusi füzetében 122—127. ll.)

Mindezeket nagy terjedelemben, magasztos kifejezésekkel, bele öntvén lelke egész hevét, adta elő Bersier Londonban 1888. jul. 9-én a Presbyteri Szövetség nagy gyűlése előtt s mondhatni, az öt világrész reformátusaihoz eljutottak szavai, épen hazánkba is rövid érveléssel. (Lásd a Konventhez betejesztett jelentést az Egyetemes Presbyteri Naggyűlésről, 10. l.)

Hosszas és alapos tanulmány után, közelegvén az országos zsinat ideje is, elkészítette Bersier a várva-várt munkálatot s kiadta «*A francia ref. egyházi szertartás átvizsgálásának tervezete*»¹ cím alatt 1888-ban. Ez volt utolsó nagyszabású műve, mintegy végszava a nagy léleknek a földön. A nantesi országos zsinat (1884) küldte volt ki a liturgia revideáló bizottságot, e bizottság kérelmére Bersier írta meg a javaslatot. Bersier gondos buvárlat után fölkereste a létező liturgia első, eredeti forrását, történelmileg akarván megvilágítani a háttért. Nyomozásának eredményét előrebocsátotta. A legrégebb francia ref. liturgia Neuchatelben jelent meg 1533-ban «*La Manière . . .*» stb. czímen, s Zürich könyvtárában találtatott meg, ebből nyomtatott le 1859-ben, benne van a szentségek, közönséges imádkozás, házasság, betegek látogatása körüli szolgálat módja, s abból beigazoltatik, hogy a tizparancsolat és apostoli hitforma olvastatik minden templomi szolgálatnál. A 2-ik szertartási könyv volt a *strassburgi*, készíté Kálvin (1538—1541-ig) itt léte alatt. (Ez ős református egyházat a betelepült lutheránusok 1556 után magukba olvasták, így elnyomták.) E szertartásban jelenik meg először a «bűnvallomás» szövege, mely minden későbbi szertartáskönyvbe bevitetett. Ebben

¹ Projet de révision de la Liturgie des Eglises réformées de France. Avec une introduction historique. Paris, 1888. 8r. 248 l.

jő elő először a bűnbocsátási vagy feloldozási alakzat is. A francia egyházak némelyike a strassburgi könyvet fogadta el. Kálvin Genfben visszatérvén, kiadta ott az u. n. *genfi liturgiás könyvet* 1542-ben «La forme des prières et chants...» cím alatt, ez lett mind itt, mind Franciaországban a hivatalos könyv, noha képviselőtestület alakilag nem szavazott e tárgyban. Ebben befoglaltatik a vasárnapi istentisztelet rendje s egyéb eljárás szentség, házasság stb. kiszolgáltatásánál. A louduni francia református zsinat ezt revideáltatta 1659-ben, szövege 1689. Amsterdamban jelent meg. Csak az irányon tett változtatást. A XVIII. század hosszú éjszakájában, a puszta egyházak korszakában a továbbfejlesztés elmaradt a létfenntartás küzdelmei miatt.

A francia forradalommal (1787 után) egészségtelen módosítások hoztak be, p. o. az evangéliom Istene a «legfőbb lény»-nyel helyettesített. A lelkesen 2-ik Cyrusként üdvözölt Napoleon 1802-iki törvényével alkotmányt adott a ref. egyháznak és lelkészeinek fizetést. Az új lelkészek többnyire Genfből jöttek s az ottani liturgiát hozták alkalmazásba, mely már eltérővé lett a Kálvin-korabelitől, új módosítások felvétele által. A Vaud kantoni liturgia maradt leghűbb a kálvinihoz; a neuchâтели liturgia Osterwald és Turrein S. H. hatására (1713) a legritualisabb jelleget öltötte Tillotson és Wake angol érsekek befolyása nyomán.

E történelmi előzmények után előadja szerző, micsoda *elvek* irányozták javaslata szerkesztésében. Főelvei az istentisztelet igazi eszméjének visszaállítása, s a gyülekezet részvétele abban; e végre a templomi szolgálat bizonyos alkatrészeinek, minők a tizparancsolat, hitvallás, bűnvallomás, irás-olvasás, hálaadás, segélyesdő imák oly alakban szerkesztése, hogy a népnek is kézi könyvül szolgáljon oktatás és vezér gyanánt. Behozta a régi egyházi évet. Az újítások között van p. o. a bűnvallomás után a kegyelem feltételének nyilvánítása úgy, a mint Kálvin azt Strassburgban rendezte, de Genfben használatba nem hozhatta, mert mint maga bevallja, igen könnyen engedett e tekintetben a genfi kíván-

ságnak. Ez eredeti alakra térjünk vissza. Továbbá a mai hosszú lelkészi, u. n. segélyesdő (intercession) könyörgés tétessék át a predikáció elébe, mert ez után fordulhat a lelkész szabadon Istenhez, ki egyedül adhatja az ígét hatályossá tehető kegyelmét. (Az amerikai hitrokonok szívesen fogadni készek e módosítást.) A lelkész imáját az istentisztelet lényeges részeül tekinti, ez változatos legyen, erre mintákat szerzett vasárnapokra és ünnepnapokra s azokban szem előtt tartotta az emberi lélek állandó szükségletét. A szentírás-olvasásra útmutatóul táblás kimutatást szerkesztett, minden reggelre és estvére két szakaszocska az ó-, két szakaszocska az új testamentomból nevezetesen az evangéliomokból és Cselekedetek könyvéből és egy vagy kettő a levelekből és Jelenések könyvéből válogatva. De ez sem volna ily rendben kötelező. A confirmációra új szolgálatrendet közöl, mely szükséges következménye a gyermekkeresztség intézményének. Van formula az áttérők (proseliták) befogadására, kik más egyházban kereszteltettek volt. Hasonlóképen beigtatvák a szolgálati formulák lelkészavatásra, beigtatásra, templomszentelésre, böjti napokra, pogányok közti missiókra, zsinatmegnyitásra, házasságra, temetésekre. A temetési szertartásnál megjegyzi, hogy a régi szabályzat az eshetőleges visszaélések elkerülése miatt eltiltotta volt a vallásos szolgálatot a sirnál, pedig sehol sincs inkább a maga helyén az evangéliom, mint a nyílt sirral szemben és sehol sem hallgatják azt tiszteletteljesebben, mint épen ott.

Végül említi, hogy a liturgiához az újabbkori népies vallásos gyülekezeteknél rögtönzött és önkényt felbuzgó imák csatolhatók s a beszéd minden lehető szabadságának helye van olyképen, hogy a vezetés egysége és a forma változatlansága biztosítsák. A liturgia eredetileg a nép szolgálatát jelenti, a javaslatban biztosítani akarta a nép kettős jogát: hitvallás tételét s az istentiszteletben tevőleges részvételét.

A formulák mindenikét magyarázat kíséri, feltüntetve miben különböznek az eddigiektől s indokolva a változtatás szükségét. Az egész nagy mű a reformátorok első kísérle-

tének teljes ismeretére van fektetve, evangyéliomi buzgó-
ságot, szellemet és jó érzéket tüntet fel.

Végül megjegyzendő, hogy a «Csillag»-templomi gyüle-
kezet részére életbe léptetett Bersier-féle liturgia egészen
távol hagyatott az újabb tervezetből, amaz az anglikán szer-
tartást tartotta szem előtt, emez a francia református
szertartás eredeti okmányait és az egész francia egyház
szükségletét. Lafon Lajos francia prot. író (*Revue Theolo-
gique*. Montauban. 1890. 175. l.) kimondja: «Bersier terve-
zete, a strassburgi liturgia óta, melynek fölelevenítése az a
legjavában, a szellem legmagasb nyilatkozata, kiválólag meg-
felel a gyakorta elnyomott vágyakozásoknak, melyek azonban
újra és újra előtörnek egyházunk kebelében. Itt az idő,
hogy zsinatunk és Bersier óhaja: legyen egyöntetű és elvhű
liturgiánk, valósuljon.»

Bersier nem érthette meg a zsinatot. *Doumergue Emil*,
egyház történelem tanára a montaubani ref. theologiai fakul-
táson, szinte tanulmány tárgyává tette a református cultus
történetét s «*La révision liturgique*» czímen 1890-ben
kiadta, jelentés alakjában az összeüledő zsinathoz, hogy
alkalma legyen a szakértő törvényhozóknak kellőleg és ala-
posan tájékozottaknak lenniök, mielőtt a fontos kérdésben
megállapodást hoznának létre. Vonzó olvasmány és elevenig
ható. Tagadhatatlan, hogy Kálvin volt a francia szellemnek
a szertartás terén is legmagasb megtestesítője. A mi lemet-
szések tétetnek a strassburgi liturgiából, az (Genf és nem
Kálvin ténye, Kálvin engedett szokott bölcsesége szerint a
nem lényegesnek látszott részletekben. A francia egyházak
az igazi kálvinista, t. i. a strassburgi szertartást fogadták el.
A további módosítást egy másik francia szellem, a száraz,
a rationalista, a művészetet ellenző radikális irány idézte elő,
ez szárította ki kivált a XVIII. században az eredetit s a genfi
liturgiát hozta előtérbe, melynek utolsó revisiója 1875-ben
hajtattott végre a száraz rationalismus befolyásával.

Érdekes, hogy a 2-ik vagy genfi irány a mi magyar
ref. egyházunkban is fölényre emelkedett, épen a puritán

mozgalmak közepett. Gelei Katona István erős és tekintélyes védője annak, a legkeményebben kikelt az összhangzatos ének és orgonák ellen, egész gúnynyal hirdeti, «jobb volna azokat a nagy tömlőjű furujákat és sok süvöltőjű fuvókat, a hol vagynak is (tehát voltak) a templomokból kihányni, és az kovácsok műhelyébe adni . . . a kik újakat csináltatnak, egyáltalában menthetetlenek.» (Révész I. «Figyelmező» 1876. 263. l.) Franciaországban is a XVII. század közepén kezdett halványulni az első kálvini liturgia ereje, épen mint nálunk. Gelei fent idézett szózata 1636-ban kelt. Doumergue számos idézettel igazolta és így a rágalmaktól tisztázta Kálvint, mert ő szerette a szép versben írt zsoltárokat és a szép zenét. A mai francia liturgia a XVII. századi genfi liturgia mása. Lafon szerint vagy meg kell tartani, ha nem érzik szükségét az újításnak, vagy általános elveket kell vezérül fogadni el; szerinte a mit Doumergue ajánl, fél reform. A zsinatnak jogában áll teljes szabadsággal járni el az egyház parancsoló szükségéi tudatában.

A francia ref. egyházak 5-ik országos zsinata 1890. július 2-án Gard megye egyik városában, *Viganban* tartott meg a szomorú emlékü Cévennes kerületben. Eddigelé 446 gyülekezet és 561 lelkész csatlakozott a zsinati hatósághoz. E zsinathoz a mi konventünk is intézett testvéri üdvözlő levelet, miután arra meghivatott. Napirendre jött a liturgia-változtatás kérdése is. A köz-istentisztelet rendét és menetét e zsinat a bizottsági jelentés tárgyalása után következőleg állapította meg: 1. Invocatio, mint eddig. 2. Éneklés. 3. A tizparancs olvasása. 4. Éneklés. 5. A köz bűnvallomás olvasása, végső záradékul az ősi szöveg (nem a genfi) állíttatván. 6. Éneklés. 7. Az apostoli hitforma olvasása, mind a három szakasza elé beigtattatván a «hiszek» kezdő szó. 8. Éneklés. 9. Olvasás az ó- és új-szövetségből. 10. Egyházi beszéd. 11. A segélyesdő könyörgés (intercession) és az úri ima. 12. Éneklés. 13. Megáldás. Az előbbi zsinaton a lelkészavatási szertartás és agenda, a mostanin a vasárnapi istenszolgálat nyert megoldást. Bersier és Doumergue javas-

latainak kombinálása látszik a megoldásból. «Évről évre fejlesztk és éresztelik francia hitrokonaink az egyházi életet.»

Nálunk a tulajdonképeni egyházi élet elevenítésére, a vallásos érzék erősítésére gyűléseinkben sem idő, sem alkalom nem is nyújtatik; a mi gyűléseink csak ügyletkezelő közegeknek látszanak; egyetlen nagyobb gyűlésünk a nép szívet szent mozgalomba nem hozza. Mily emlékezetes és lélekre ható ténye volt p. o. a vigani zsinatnak, hogy a szabad ég alatt azon történeti helyen (neve: Mas de Guinet), hol a pusztai egyház zord korszakában a mult század közepén tartották az üldözött ősök életveszély közt, istenház nélkül, cultusukat, a zsinat, emlékül, istentiszteletet ott rendeztetett; 4000-en gyűlekeztek a vidékről is; a működő lelkész a pusztai régi szószeokról beszélt, több szónok adott kifejezést a mult kegyeletének s végül evangyéliomi tevékenységre gyúlasztott. Minő építő hatással volt az északi részre a s.-quentini zsinat, mely alatt az esték kölcsönös építés és imádkozásra voltak szentelve; különösen feledhetlen maradt a megható közös úrvacsorai szolgálát a zsinat egyik utolsó estéjén, melyen Bersier vezette a cultust és részleteit, holott is a lelkészi és világi tagok s a s.-quentini hívek összefolytak az Úr imáadásában és édes közösségben együtt részelsültek a Krisztus szeretetének jegyeiben. A Károlyi-ünnepély Gönczön a szebb jövő szép hajnalának tekinthető: a népre is gondolás magasztos eszméje itt kezde érvényesülni s a szép szobor fényét e gondolat ragyogása emelte!

Balogh Ferencz.
hittanár.

A REFORMÁCZIÓ MAGYARORSZÁGON A MOHÁCSI VÉSZIG.

I.

Azok a körülmények, melyek a reformácziót keletkezése helyén előidéztek, teljes, sőt némely tekintetben fokozott mértékben megvoltak Magyarországon is. A katolicizmusnak másfél ezredév folyamán egyenként kifejlődött s általánosan kötelezőleg megállapított hittételei, nemkülönben az egyéni önállóságot tökéletesen megsemmisítő egyház alkotmánya itt sem elégíthették ki az áhitattal telt lélek igazi nyugalmaért sóvárgó kebleket. És pedig annyival inkább nem, mert az Istennek lélekben és igazságban való imádása utáni hő vágygyal az a törekvés is egyesült, mely az emberi természethez elváhatlanul hozzá van forrva s oda irányul, hogy kiki a szabadságnak minél magasabb fokára jusson el. Mikor aztán a kedélyek ilyen irányban már régóta elő voltak készítve, csak természetesnek tekinthető, ha nálunk is rokonszenvvel fogadtatott ama mozgalom, melynek az a kettős célja volt, hogy egyrészt vége vessék valahára a vallási és egyházi téren elharapódzott visszaéléseknek, másrészt pedig visszavezetvén a keresztyénséget hitének egyedül illetékes forrásához, helyreállítsa az összhangot a vallás és ama világnézet között, melyet a hosszú álmából immár feleszmélni kezdő emberi ész működése létrehozott.

Hiszen a magyarok is jól ismerték azokat a törekvéseket, melyek e célok elérése végett, hevesebb vagy szelidebb életjeleket adva, a legközelebbi században fel-feltűnöztek. Egykori királyunk Zsigmond, a kinek egyszersmind Németország trónja és a római császári cím is birtokában volt, fontos szerepet játszott e mozgalmak egyik legerősebbikének elfojtása érdekében. És e szerep, Husz Jánosnak az adott fejedelmi szó ellenére való kivégeztetése s ezzel együtt a constanzi zsinat egész lefolyása annyival inkább köztudo-

másra juthatott Magyarhonban, mivel e zsinat alkalmából a főpapokon kívül számos országnagy, továbbá több város képviselője¹, valamint a budai egyetem tanári kara² és néhány hallgatója³ is megjelent Constanzbán. Azt szintén bizonyosra vehetjük, hogy nemcsak ezen, ha nem a többi reform-irányú zsinaton is részt vettek egyes magyar főpapok, kiknek közvetítése útján ha talán nem is pártfogói, de ismerői kétségen kívül a magyar nemzet fiai között is sokan akadtak az egyházat fejében és tagjaiban megtisztítani kívánó kísérleteknek.

Egyébiránt tökéletesen felesleges bizonyítgatnom, hogy a külföld szellemi mozgalmái ismeretesek voltak Magyarországon. Mátyás kora előzte meg a Jagellók gyászos uralkodását s az a rövid időköz, mely 1490-től 1517-ig eltelt, nem zárhatta volna el hazánkat Európának a művelődés terén vezérként haladó államaitól még akkor sem, ha ez idő alatt egyáltalában nem is lett volna érintkezésünk idegen országokkal a mit pedig a történelem határozottan megegyezően még Ulászló korát illetően is. II. Lajos viszont, ki a Luther fellépését megelőző évben foglalta el a trónt, úgy neveltetésénél fogva, mint később házassága következtében szoros összeköttetésben állott a külfölddel, főleg Németországgal. A humanismus hullámai már a régebbi érintkezések folytán kezdettől fogva átszűrődtek ide, magokkal ragadva több magyarországi tudóst.⁴ Tudjuk azt is, hogy hazánk ifjai folyvást szorgalmasan látogatták Európa nevezetesebb egyetemeit s eképen mintegy magától terjedt köztök és általok a szellem uralma és bilincseinek lerázása utáni vágy. A renaissance befolyásától e szerint hazánk sem maradhatott érintetlen, a mi aztán a gondolkozás határait kiszélesítette, az ész jogai iránt fogékonyságot teremtett s kivívásukra élénk óhajt eszközölt.

¹ *Horváth Mihály*: Magyarország történelme II. k. Pest, 1871. 458. l.

² *Ábel Jenő*: Egyetemeink a középkorban. Budapest, 1881. 22—24. l.

³ U. o. 63—64. l.

⁴ V. ö. *Ábel Jenő*: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Budapest, 1880. és Adalékok a magyarországi humanismushoz. Budapest, 1880.

Önként érthető, hogy mind eme törekvések mítsem czéloztak kevésbbé, mint a római egyháztól való elszakadást. Még a humanisták is, kiknek pedig jelentékeny része, legalább elméletben, túltette magát a dogmákon, mindig visszarettentek attól, hogy vizsgálódásaik gyakorlati eredményeket szüljenek s elveiket az egyházi életben is érvényre kíséreljék emelni. Nem igen szerettek volna eretnokség vagy tévelygés gyanujába keveredni, a mi az élet külső viszonyai tekintetében felette hátrányos következményeket szokott vala maga után vonni. A kik viszont a vallás és kivált az egyház reformjának óhaját hordozták szivökben, már épen annál fogva, hogy a tényleg létező egyház reformjáról ábrándoztak, a priori természetesen nem gondolhattak különválásra. E miatt aztán, ha csak meggyőződésük ereje nem volt nagyobb, mint a bennök levő conservatív hajlam, ellenségeivé lettek mindazoknak, kik akkor sem hagytak fel a pápák és zsinatok által hivatalosan elítélt tanaik hirdetésével és terjesztésével, midőn már az «egyedül üdvözítő» egyház kebelén kívüli állapotba helyeztettek. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy a kétség nélkül nálunk is élénk egyházjavítási törekvések daczára több ízben szerfelett szigorú rendeletek adattak ki az eretnekek ellen¹, kik Magyarország némely vidékén, részint mint a valdensek maradékai, különböző elnevezések alatt egész csendben éltek, részint pedig mint Husznak Csehországból átköltözött hivei a hozzájuk csatlakozott magyarokkal együtt nyíltan háborgatták a katolikus egyházat egyeduralmának korlátlan gyakorlásában.

Ám abban a szomorú állapotban, melyben a saját állítása szerint isteni személyek és intézmények képviselőire hivatott egyház, részint belviszonyait, részint külső érintkezéseit tekintve mindinkább fokozódó mérvben sinlődött, e rendeletek nem lehettek alkalmasak arra, hogy a javítás illetőleg javulás ösztönét a jobbak és felvilágosodottabbak

¹ Így Mátyás első. Ulászló pedig második decretumának illető pontjában a «kárhoztatott eretnokséget» a hűtelenséggel egyenlő jellegűnek minősítik, egyazon büntetéssel sújtván mindkettőt.

kebléből gyökerestül kiirtsák. Főként a papság erkölcsi sülyedése szülte és tartotta életben az elégedetlenséget. Természetes is. A katolicizmus szervezete szerint a papi rend képviseli, sőt majdnem alkotja az egyházat s ha nem bír megfelelni az ezen helyzetéhez kötött kívánalmaknak, a vád és megbotránkozás egész súlyával az egyházra háramlik.

Hogy pedig Magyarországon a reformáció korabeli papi rend, a mindenesetre feltehető kivételeket leszámítva, teljességgel nem volt arra képes, hogy úgy maga, mint az általa képviselt egyház iránt tiszteletet ébreszsen, vagy a közvetlen elődei által keltett visszatetszést valamennyire lecsillapítva és az elégedetlenséget legalább közönynyé változtassa, annak napról-napra számos bizonyítékát szolgáltatta.

Nem szorul ugyanis egyenkénti tények felsorolásával támogatott bővebb igazolásra, hogy az egyház kormányzásában napirenden voltak a visszaélések s úgy a fő, mint az alsó papság mélyen sülyedt az erkölcsi romlottságba. Az egyházi javadalmak és hivatalok birtokosai nem az érdemeiknél fogva kitűnők közül nevezettek ki, hanem azok sorából a kik készek valának érték illő árt adni. Magától értetik, hogy e nemes versenyekben rendesen az győzött, a ki legtöbbet ígért. A főpapok, kik erősen változatos utakonmódokon vergődtek magas állásukra, hazánk alkotmánya szerint a főurakkal egyenlő jogokat élvezvén, a kicsapongások különféle nemeiben sem akartak mögöttök maradni. Uralomvágyuk szintén nem volt szűkebb határok közé szorítva, mint amazoké és ők se riadtak vissza ennek kielégítésében semmitől. Persze mindez sok pénzt emésztett fel, de hát a költségek összeszerzésére szolgáló eszközökben úgy sem válogattak egy cseppet sem: az alájok rendelteket zsarolták, erőszakos foglalásokat tettek, üzérkedtek, sőt zsidók társaságában uzsoráskodtak is. A közpapok felett semmi ellenőrzést nem gyakoroltak, a miből természetesen következett, hogy ezek épen úgy belemerültek az erkölcstelenség posványába, mint feljebbvalóik. Általában egész testületök gondolkozásmódját ki-válóan jellemzi, hogy a papok részéről sokkal nagyobb vétekeknek

tartották a házasságot, mint a concubinátust, még azon esetben is, ha ez egy időben többel üzetett.¹

És nem is egyedül erkölcsi, hanem szellemi tekintetben is túlságosan szomorú viszonyok uralkodtak közöttök. Műveltségi állapotukat semmi sem jellemezheti jobban, mint az, hogy felszentelésök alkalmával csak annyi képzettséget kívántak tőlök, hogy olvasni meg énekelni tudjanak s némi elemi ismeretök legyen.² Nem is iparkodtak többre; alig akadt közülök, a ki teljesen értette volna, a mit istentisztelet közben olvasni és énekelni kellett.³ Tudatlanságuk eredménye az olyan helyeken, hol az egyház tartozott volna az iskolázásról gondoskodni, általános tudatlanság lett. A népoktatás a szó legszélsőbb értelmében el volt hanyagolva, sőt az egyházmegyék és káptalanok székhelyein is kizárólag alsóbb rangú iskolák álltak fenn; azok is csak néhol, alig egy pár helyen.⁴ Ezekon kívül legfeljebb a városokban lehetett bizonyos magasabb fokú képzettséget szerezni, a mennyiben azok pol-

¹ V. ö. *Horváth Mihály*: A XVI. század első felének jelleme Magyarországon. (Kisebb történelmi munkái. III. k.) 11—12. l. úgyszintén *Fabritius Károlynak* számos eredeti forrás felhasználásával és sok kritikával irt jeles műve: *Pemflinger Márk* szász gróf élete... Budapest, 1875. 25—28. l. Hogy a papság erkölcsisége milyen színvonalon állott, hathatósan mutatja az a körülmény, hogy Campeggio hibornok az 1524. évi regensburgi birodalmi gyűlés által a «clerus élete javítását» célzó szabályzatot állapított meg. Erre nézve l. *Fraknói Vilmosnak* egykoru levelezések és okmányok alapján készült s tárgyunkra vonatkozólag sok érdekes adatot tartalmazó munkáját: Magyarország a mohácsi vész előtt. Budapest, 1884. 29. l.

² Így határozták az 1493. évi esztergomi tartományi, valamint az 1494. évi nyitrai és 1515. évi veszprémi megyei zsinaton. L. *Péterfy Károly*: *Sacra Hungariae concilia*. I. k. Pozsony, 1741. 227., 249. és 288. l.

³ *Balogh Ferencz*: A magyar protestáns egyháztörténelem részletei. Debreczen, 1872. 20. l.

⁴ *Szántó István*: *Brevis et succincta descriptio...* (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. XIX. k.) 582—583. l. mindössze négyet említ, de valamivel több volt, a mint *Frankl Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Pest, 1873. című művéből kiténik.

gársága a saját jól felfogott érdekében az oktatásügyre is gondot fordított.

Ilyen helyzetben volt a magyarországi katolicizmus, mikor híre kezdett terjedni Luther felléptének. Legelőször bizonyosan a királyi udvarnál időző külföldi urak értesültek a nagy erővel megindult mozgalomról, a mely iránt ettől fogva folyvást meleg érdeklődéssel viseltettek. A hazájából jött újságot azonban a legnagyobb rokonszenvvel mégis Brandenburgi György őrgróf fogadta, ki azon körülménynél fogva, hogy a királynak gyámja és rokona volt, felette nagy befolyással rendelkezett mindenféle közügy intézésére s így a reformáció az ő pártfogásának mindvégig nagy hasznát vette. Tőle s társaitól a magyar fő- és köznemesség is csakhamar tudomást szerezhetett a papi rend korlátlan uralmának s a vallás pápai toldalékainak új veszedelméről, mely aztán a maga természetes módja szerint egyfelől a birtokosok akaratlan közvetítésével is, másfelől pedig a főpapok kielégíthetlen kapzsiságát és féktelen zsarnoki hajlamát végképen megúnt alsóbb papság útján lassanként a falusi gyülekezeteknek is értésére jutott. De minden nagyobb eredmény nélkül. A köznépnek nem volt szabad önálló meggyőződést alkotnia s így ha át is látta e mozgalom szükségét s fel is tudta fogni annak magasztos célját, nem adhatta vonzalmának nyilvános jelét. Az országgyűlés alig egy pár évvel előbb fosztotta meg a jobbágyokat minden elképzelhető joguktól s ruházta fel velök szemben teljes hatalommal a földesurakat.¹ Ezek pedig hiába nem kedvelték a főpapokat, kikben versenytársaikat látták és a kiknek hatalmaskodását, valamint minden téren elkövetett visszaéléseik nagy tömegét régen megúnták, — hiába ismerkedtek meg Luther fellépésének indító okaival s általában összes körülményeivel, vagy talán még amaz irataival is, melyeket működése e kezdő szakában a pápaság visszaéléseiről s az egyház hanyatlásáról közrebocsátott: a politikai viszonyok nem engedték, hogy midőn

¹ Az 1514. évi parasztlázadás leverése után.

naponként rettegniök kellett a török háborútól, mely az országot zilált állapotában végveszélylyel fenyegette, a nemzet fő alkotó eleme, a melynek egyedül volt veszteni valója, a pápa ellenében nyíltan állást foglaljon s ez által úgy annak, mint a katolikus uralkodóknak már előbb is többször igénybe vett jóakarátát, vagy épen ekkor is kilátásban levő tényleges segélyét koczára tegye. Vegyük ehhez még azt, hogy midőn a nemesség zömét magában foglaló nemzeti irányú párt hívei az őket háttérbe szorító s működésüket folyton ellensúlyozni törekvő német udvaroncokban valamennyi baj kútforrását látva, őket ki nem állhatták, az azoktól pártfogolt mozgalomhoz már csak ennél fogva sem szívesen csatlakoztak volna. Egyáltalában sokkal előbb való dolognak tartották a haza megoltalmazását még lelkök kiáltó szükségének elcsitításával is, mint erre hallgatva, amannak esetleges feláldozásával saját létüket is végveszélynek kitenni.

Egészen másképen alakult a reformáció ügye a városok német polgárainál, kik a nemesi rendénél jóval magasabb fokú műveltséget is sajátítottak el, de a kiket továbbá a háborútól való félelem se zavart lelkiismeretök szabadságában, a mennyiben a hadjáratok viszontagságaitól hasonlíthatlanul jobban megóvott helyeken laktak. Nekik szintén gyorsan alkalmok nyílt megismerkedni a Németország vallási életében felmerült új reform-mozgalommal, miután úgy szellemi, mint anyagi téren örökösen fentartották az összeköttetést annak lakóival, mint a kikkel nyelvi és faji rokonságban álltak. Míg a magyarhoni nevezetesebb vásárokon többnyire megjelentek a németországi kereskedők is:¹ addig viszont ezeknek hazánkbeli német kartársai egyre-másra látogatták a nagyobb német városok piaczeit². E mellett a bányavárosok még a bányabérlő augsburgi Fugger-család útján is gyakori érint-

¹ *Müllner Máttyás*: A soproni ev. főtanoda története. Sopron, 1857. 1. l.

² *Fraknói*: i. m. 115. l. — *Fabritius*: i. m. 24. l. — *Rosenauer Károly*: A besztercebányai ev. gymnasium története. Besztercebánya, 1875. 3. l.

kezésbe jutottak németországi testvéreik jó részével.¹ Az ilyen sokoldalú összeköttetés folytán számtalanszor előfordult utazások alkalmával, különösen a kereskedők társaságában nem ritkán mentek ki s jöttek haza tanuló ifjak, a kik itthon aztán részint világi, részint egyházi hivatalban használták fel ismereteiket.² A lelkészi és tanítói állomásokat gyakorta egyenesen németországi születésű vagy előbb ott hivataloskodott egyénekkel töltötték be.³ Ez a sokszoros érintkezés számos kedvező alkalmat nyújtott a nagy hitjavítási harc mozzanatainak részletes, habár lehet, hogy nem is mindig hiteles megismerésére. Nagyban elősegítette ezt, hogy a távollétökből hazatérők arra is felhasználták utazásukat, hogy az irodalom vagy általában a világ folyása iránt érdeklődő polgártársaik részére nem egy olyan könyvet hoztak haza magokkal, mely a reformációra vonatkozott.

Az értelmi fejlettségnek a korhoz képest magas színvonalán álló s így a nemesebb eszmék és az emberi fejlődés igényei iránt fogékonysággal bíró e népfaj tüstént örömmel üdvözölte a Wittenbergben életre kelt mozgalmat, melynek tényleges szüksége felől személyes tapasztalataiból is sokszorosán módja volt meggyőződni.⁴ Nem tudunk ugyan határozott tényekre reámutatni, melyek a reformáció terjedését és Luther elveinek pártolását az első pár évről igazolhatnák,⁵ de ha ismerjük a szellemi forradalmak történetéből

¹ *Breznyik János*: A selmeczbányai ág. hitv. ev. egyház és lyceum története. I. k. Selmeczbánya, 1883. 39. l. — Századok. 1876. 622. l. *Fraknói Vilmos* közleménye.

² *Fabritius*: i. m. u. o. *Fraknói*: i. m. u. o.

³ Erre e tanulmány folyamán is fogunk pár példát látni. Egyéb-iránt ez rendes szokás volt. Viszont a magyar eredetűek is gyakran jutottak ilyen módon külföldre.

⁴ *Fabritius*: i. m. 25—26. l.

⁵ *Révész Imre*: Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1871. 526. l. s utána *Balogh Ferencz*: i. m. 22. l. úgy látszik, hitelt adnak Szontágh Dánielnek, ki egyik öséről, Bálintról, Szepes-Béla plébánosáról azt jegyzé fel, hogy «mindjárt a mint 1519-ben a 24 szepesi királyi városi egyház Luther-szövetséget alapított, egyházával

ama mindeniket egyiránt jellemző vonást, hogy kezdőpont-jokat sohasem a nyílt kitéréstől kell és lehet számitanunk, egyáltalában nem kételkedhetünk a felett, hogy a hitjavításnak mindjárt legelső hire kedvező benyomást tett a polgári osztályra. sőt ellenkezőleg éppen azt kell természetesnek tartanunk, hogy rögtön nem történtek feljegyzésre méltó események. Hiszen az eszmék sohasem egyszerre ragadták magokkal mindazokat, a kik érdekelve voltak általok, hanem e tekintetben olyanok, mint a folyam, mely szüntelenül szélesbülő s mélyedő mederben hömpölyög tovább és tovább, vagy mint a hógörgeteg, mely a szikla tetején még csak parányi gömböcske, de ha egyszer megindul lefelé, ellenállás nélkül, egyre nagyobbodva viszi magával az útjába eső hőtömböket.

Első biztos adataink csakugyan azt az időpontot jelzik, a mikor a reformáció már fenyegető jelleget öltött a papismusra nézve. Mi indította volna máskülönbén Szathmári Györgyöt, az 1521-ben kinevezett esztergomi érseket arra, hogy azon pápai bullákat, melyeknek értelmében Luther és tanai elátkoztattak, az ország összes nevezetesebb városainak templomi szószekéből mindjárt hivataloskodása kezdetén ki-

Luther tanait elfogadván, annak terjesztése körül kifejtett páratlan buzgósága folytán, 1523-ban a bélai egyházban esperesnek választatott.» Már pedig ez képtelenség. Lehetetlen ugyanis, hogy a szepességi egyházak már 1519-ben bármiféle Luther-szövetséget alapítottak volna, mert még igen sokára és egyáltalában nem ily korán váltak külön a katolikusoktól külsőleg is annyira, hogy velők szemben társulás szükségé fenforgott volna. Hiszen ebben az időben még maga Luther sem adta fel a reményt arra nézve, hogy az egyház reformja szakadás nélkül keresztül lesz vihető. Az azonban lehetséges, hogy Szontagh Bálint 1523-ban esperessé lett, de teljességgel nem úgy, mint a nem létező «Luther-szövetség» választottja, mivel a reformáció hiveinek egyházi szervezkedése s így előljáróik megválasztása feltétlenül csak akkor következhetett be, a mikor a különállás már bevégzett ténynyé vált. Igazat ad nekem e tekintetben *Weber Sámuel*: Monographie der evang. Gemeinde A. C. Béla. Késmárk, 1886., melynek 15. lapja szerint Szontagh Bálint utolsó kath. papja volt e városnak, hol a reformáció különben is csak 1545-ben indult meg.

hirdettesse?¹ Csak is az lehetett célja, hogy megfélemlítvén azokat, kik hajlandóknak mutatkoztak a tisztított tanok követésére és a papuralom nyomasztó terhének lerázására. helyreállítsa a katholicizmusnak már-már lazulni kezdő tekintélyét s ez által még csirájában elfojtsa a magyarországi egyházak megújódását.

De hát ez nem sokat használt, mert már hazánkban is számosan voltak, a kik Luther működésének e válpontján épen úgy, mint az ő németországi hivei, lelki szabadságuk s emberi méltóságuk öntudatra ébredésének érzetében magok és az emberiség jövője iránti kötelességöknek ismerték, hogy továbbra is vele tartanak s a legkevésbé se rettenjenek vissza a pápaság ez elkoptatott és annyi kudarczot vallott fegyverétől. És ha — a mit minden valószínűség szerint fel is kell tennünk, — olyanok hasonlóan találkoztak, kik a lutheri mozgalom jövőndő sorsa bizonytalan esélyeinek féltek kitenni magokat: a javított tan árja mind a mellett már ekkor annyira elborította a magyar nemzet sok rétegét, hogy sem a kicsinyhitűek aggodalmaskodása nem tartóztathatta fel, sem pedig egyesek ellenirányu működése nem volt képes elébe gátat vetni, vagy épen visszaterelni.²

Nem birt hát elég erővel a reformatió elnyomására vagy akár terjedésének fékezésére még a népszerű és tekintélyes Verbőczy István sem, ki vallásos meggyőződésből is, de kétségen kívül első sorban hazája veszélyeztetett létének biztosítása céljából a pápai székhez állhatatos hűséggel ragaszkodott. Kiváló szorgalommal tanulmányozgatta a Luther

¹ *Schmitth*: Archiepiscopi strigoniensis. II, kiad. Nagyszombat, 1758. II. k. 32. l.

² *Breznyik*: i. m. 39. l. azt állítja, hogy a Lajos király által 1521-ben a Selmecezen lakó domokosrendiek érdekében Thurzó Elekhez intézett rendelet az «eretnekek» ellen szól, de téved, mert a Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1873. 219. l. közölt rendeletben eretnekekről egyetlen szó sincs. Erre nézve épen úgy nem bizonyít semmit *Révész Imrének* e rendelethez fűzött következtetése sem s így közös állításukat, jobban mondva sejtelmöket legalább is be nem bizonyítottanak és kellő alapnélkülinek kell tartanom.

ellen kiadott vitairatokat, sőt azok egyikét, melyet egy Ambrosius nevű domokosrendi szerzetes irt, a maga költségén Singrenius bécsi nyomdász által újra kinyomatta s példányait ingyen osztatta ki. A mű elébe irt s a magyar királyhoz intézett ajánló soraiban hangzatos szavakkal hívta fel uralkodóját, hogy minden erejét fejtse ki a végre, hogy országából a lutherismus végleg kiirtassék.¹ Midőn ez előszót keltezte, 1521. márcz. 2-án épen utban volt Németország felé, hogy a wormszi birodalmi gyűlésen Balbi Jeromossal, a szép tehetségű, de nem valami feddhetlen életű² humanista íróval együtt Magyarországot képviselje. Itt is bizonyítékát adta annak, hogy a pápai megrendült tekintély helyreállítása mennyire szíven fekszik. Luthert ugyanis ebédre hívta s ez alkalommal, tehát mintegy barátságosan reávenni igyekezett tanai visszavonására,³ de, a mint a gyűlés történetéből s az utána következett eseményekből tudva van, az óhajtott eredmény nélkül.

Miként magánál Luthernél, úgy ennek magyarországi követőinél se koronázta siker sem az ő, sem a vezérlete alatt álló nemzeti párt s még kevésbé a főpapság fáradozásait a pápa iránti kegyelet újra felélesztését célzó munkájokban. A lutheri tanok terjedése folytonosan növekedő arányokban haladt előre. Bizonyára jótékony befolyást gyakorolt erre az a körülmény is, mely szerint Budán, az ország székhelyén úgy a felsőbb, mint az alsóbb körök már annyira buzgólkodtak a reformáció ügye mellett, hogy még ez évben jeles, külföldi tudósokat, Luther elveinek hű bajnokait, Vinshemius Vidát és Grynaeus Simont állították az ottani iskola

¹ *Révész Imre*: Dévai Biró Mátyás életrajza. Pest, 1863. 19—20. l. — Századok. 1876. 467—468. l. A mű címe: «Ad Carolum Max. Imperatorem et Hispaniorum Regem, fratris Ambrosii Cath. Ordinis Praedicatorum Apologia pro veritate Catholicae et Apostolicae fidei ac doctrinae adversus impia ac valde pestifera Martini Lutheri dogmata». 1—315. l. 4r.

² *Fraknoi*: i. m. 30. l.

³ Századok 1876. 467. l. M. P. E. és I. Figyelmező. 1874. 276.

élére, kik alkalmasint megbizattak egyszersmind a Mátyás király könyvtára feletti felügyelettel is. Ugyanekkor a nemkülönben reformbarát Láng János a királyi udvarban nyert alkalmazást, mint énekmester és tanító.¹ A tekintélyes helyről jött példák kétségtelenül utánczókra találtak, bátorságot öntve a még habozókba, melylyel szemben a pápai párt minden eszköze hatástalannak bizonyulván, az új életre ébredt emberi lélek sürgető szükségeinek kielégítésére: egyfelől az egyéni és hagyományos tekintély eltörlésére, másfelől a régóta szunnyadó krisztusi lélek felébresztésére és a szellemi haladás folytonosságának elősegítésére hivatott eszmék rohamosan hódítottak.

Már a következő, 1522. év igen gazdag volt fontos mozzanatokban. Így például ekkor iratkoztak be magyarok első ízben az általok ezentúl oly sűrűn látogatott wittenbergi egyetemre, a reformáció fényesen világító tűzhelyére. E legelsőek Baumheckel György és Czirják Márton voltak.² Amaz besztercebányai, ez löcsei születésű levén, már csupán ebből is teljesen bizonyos, hogy ez időre mindkét városban gyökeret vert a reformáció, mert különben nem mentek volna ifjaik tanulmányaik folytatása végett éppen a wittenbergi egyetemre, melyen Magyarhonból azelőtt senki sem járt.

Besztercebányán még 1521-ben viszály ütött ki a plébános és a városi tanács közt a felett, hogy ez utóbbi magának követelte azt a jogot, melyet addig a plébános

¹ Történezeinknek a legújabb időig egyetemesen elfogadott nézetök volt, sőt némelyek még most is állítják, hogy e három egyén Budán egyetemi tanárságot viselt. De *Ábel Jenő*: Egyetemeink a középkorban. 44—46. l. még 1881-ben meggyőzőleg kimutatta, hogy a budai egyetem ez időben teljességgel nem létezett s ők ott valami alsóbbrendű iskolát vezettek, de a mellett még egyéb foglalkozásuk is volt. Hitelt lehet tehát adnunk *Lampe-Embernek* (Historia ecclesiae reformatae in Hungaria, Utrecht, 1728. 64. l.) és *Bod Péternek* (Historia hungarorum ecclesiastica. Leiden, 1888. I. k. 162. l.), kik XVI. századbeli forrás alapján valószínűnek tartják, hogy a nevezettek nemcsak tanítók voltak Budán, hanem a Mátyásról maradt nagyszerű Korvin-könyvtár őrei is.

² Magyar Történelmi Tár. VI. k. 215. l.

gyakorolt, hogy t. i. a hitszónoki teendők végzésével foglalkozó segédlelkészt megválaszthassa. Hogy mi okból óhajtotta a tanács és általa a nép e jogot a saját részére foglalni, kitűnik onnan, hogy 1522-ben tényleg is érvényt akarván annak szerezni, a városi biróból és az egyház gondnokából álló küldöttség a troppai lelkészt, Bernhárdt Simont, ki a hitjavításnak határozott hívéül ismertetett, egyenesen meghívta a nevezett állásra.¹ Miután Bernhárdt a plébános ellenszegülése, majd pedig teljesíthetlen kikötései következtében végre is nem fogadta el a felajánlott állomást, a lutheri érzelmű és az érzelmeket ápolni óhajtó polgárok úgy segítettek magokon, hogy koronként több-kevesebb időre egy-egy lutheranus hirben álló lelkészt hívtak meg, ki prédikálásával erősítgesse őket az igaz keresztyénség kedvelt tanaiban.²

Hogy Luther reformeszméi az imént szintén említett Lőcsén is ily korán elterjedtek, annak elérésében a polgárság felvilágosodott gondolkozásmódja mellett az egyház magas képzettségű lelkészének, Henckel Jánosnak lehetett legnagyobb része.³ Ebbeli fáradozásában egy ideig munkatársa volt az angol születésű humanista költő, Cox Lénárd is, Melancthon tanítványa, ki a Henckel közbenjárására választatott meg 1520-ban a városi iskola igazgatójává⁴ s mint ilyennek az ő keze alól kerülhetett ki a reformáció bölcsőjéhez induló Czirják. Cox eme minőségében csak 1³/₄ évet töltött s a következő év végén a kassai iskola vezetését vette át,⁵ a hol önként érthetőleg az előbb megkezdett irány-

¹ *Rosenauer*: i. m. 4—6. l. — Századok. 1874. 696. l. *Ipolyi Arnold* közleménye, melyben a lelkész *Keck* Bernhárdt Simonnak nevezetik, de Rosenauer eredeti levelek után közölvén nevét, annak nála előforduló változatát kell elfogadnunk.

² *Rosenauer*: i. m. 6—7. l.

³ 1513-ban lett lőcsei lelkészszé. L. *Bauch Gusztáv*: Dr. Johann Henckel, der Hofprediger der Königin Maria von Ungarn (Ungarische Revue. 1884. 599—627. l.) 601. l. — ⁴ U. o. 602. l.

⁵ *Frankl*: Iskolázás stb, 103. l. — *Paikoss Endre*: A kassai helvét hitv. egyház megalakulásának története. Sárospatak, 1889. 6. l., hol tévedésből Jánosnak kereszteli.

ban folytatta munkálkodását s némi mértékben valószínűleg ő is befolyhatott arra, hogy az 1522. évben ott megüresedett lelkési állomás még akkor ősszel Henckellel töltetett be,¹ a kinek ezen új munkakörében még tágabb tere nyílt az egyház és vallás megtisztításának pártfogókat szerezni.

Ez évben a reformáció már máshol is népszerűvé vált. Így Sopronban egyrésztől ferenczrendi szerzetesek tartottak prédikációkat a katholicismus dogmái és szervezete ellen, másrésztől a polgárok nagy csoportokban gyülekeztek össze a vendéglőkben, hol Luther iratai általános érdeklődés között olvastattak fel.² Későbbi források szerint Sátoraljauhelyen is ebben az évben lépett fel Siklósi Mihály a reformáció elveinek hirdetésével, és pedig a város földesurának, Pálóczi Antalnak pártfogása mellett.³

Az erdélyi szászok közt hasonlóképen ez időtájt vett nagyobb lendületet a nálok is kétségen kívül kezdettől fogva rokonszenvvel kísért reformmozgalmak pártolása. Az 1522—23. iskolai év téli, vagyis első félévében három ifju, névszerint Bonzler János, Konsch János és Haltrich Bálint nyitotta meg a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóinak sorozatát.⁴ Feltétlenül következtethetjük ebből, hogy a Luther elvei ekkor már hódításokat tettek ezen a vidéken. Mint általában mindenütt, úgy itt is elejétől kezdve fontos tényezőkként szerepeltek ez eredmény előidőzésében azok a lelkesek, kik a Luther fellépését magok is indokoltnak és időszerűnek tartván, ügyét egyszersmind a magokévá tették. Sajnos, hogy a kezdeményezők közül csak is egynek neve maradt reánk: a Sziléziai Ambrus, szebeni kápláné.⁵

¹ *Bauch*: u. o. — *Paikoss*: i. m. 7. l. — *Kemény Lajos*: A reformáció Kassán. Kassa, 1890. 7. l.

² Uj Magyar Sion. 1876. évi folyamában *Fraknoi Vilmos* közleménye.

³ V. ö. *Fejes István*: A sátoraljauhelyi ev. ref. egyház története. Sátoraljauhely, 1889. 4—5. l.

⁴ Magyar Történelmi Tár. VI. k. 215. l.

⁵ *Fabritius*: i. . 35. m.

Ugyancsak 1522. folyamán, de csak rövid ideig működött hazánkban a nagyhirű Speratus Pál, ki, miután az egyházi élet némely ferdesége és kinövése ellen intézett prédikációért Bécsből elűzetett, Budán talált menedéket, hol a városi tanács által lelkészül alkalmaztatott. Nehány hónap elteltével azonban Szathmári György üldözése miatt elhagyni kényszerülvén állomását, külföldre távozott.¹

Ám, habár egy ily jeles és buzgó férfi eltávozása arra a kicsiny körre nézve, melyben munkálkodott, mindenesetre veszteséget képezett is, az evangelium ügye különböző körülmények összejátszása következtében épen ezen évtől olyan rohamos léptekkel kezdett előrehaladni hazánkban, hogy egyesek közreműködésének megszűnése semmi nyomot nem hagyhatott maga után. És e haladás folytonossá lett. Luther szilárd magatartása azokkal a túlzásokkal szemben, a mik Wittenbergben az ő wartburgi időzése alatt részint az egyházban, részint a polgári életben zavarokat okoztak, nagyon enyhítette azon ellenszenvet, melyet reformátori munkája iránt csak azért éreztek némelyek, mert attól féltek, hogy nem áll meg kezdetben kijelölt célja mellett, hanem szélsőségekbe csapván át, az egész társadalmi rendet fel fogja forgatni, — másfelől pedig határozott és nyílt párthiveivé tette azokat, kik alapelveivel megegyeztek ugyan, de egyelőre tartózkodó és várakozó állásba helyezkedtek, arra figyelve, hogy hol fog a hittételek javítása közben megállapodni?

Közelebbről Magyarországon ezen kívül nagy befolyást gyakorolt a reformáció terjedésére a királyi párnak irányában elfoglalt álláspontja is. Mária királyné, kit Lajos 1521. őszén vett feleségül, Szép Fülöp és Őrütl Johanna leánya lévén, atyjának kora halála és anyjának szomorú sorsa miatt kilencz éves korában, 1514-ben nagyatyja, Miksa császár udvarába került s ettől kezdve férjhezmenéseig többnyire Bécsben időzött, hol bőséges alkalma volt az Európa

¹ *Szalay László*: Magyarország története. Pest, 1863. III. k. 579. l. — *Jászay Pál*: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846. I. k. 488. l. — *Fraknoi*: i. m. 116. l. — *Révész*: i. m. 21. l.

szellemi életét átható és részben irányzó újabb eszmékkel megismerkedni. Miksa császár művészet- és tudományszere-tete vallási téren is megtermette a maga gyümölcseit úgy a felvilágosodott gondolkozásmódban, mint az egyházi vissza-élések kárhóztatásában, és a gyermek Mária fogékony ke-délye nem zárkozhatott el attól a szellemtől, mely a bécsi udvarban uralkodó volt. Az eszmék forradalma hatást gya-korolt az ő serdülő lelkületére is, és e hatás a környezeté-ből magába szívott szabadelvűségben nyilatkozott, melytől azután a katholicismusra nézve, mint általában bárkinél, úgy nála is csak egy lépésnyi távolságra állott az eretnek-ség.¹ Mária e lépést Budán, tehát akkor tette meg, midőn Magyarország királynéja volt. Egyáltalában nem leplezve a reformáció iránti rokonszenvét, folytonos és hathatós párt-fogásában részesítette mindazokat, kik annak bajnokai, hívei valának. A Brandenburi György befolyásán kívül neki volt legfőbb része abban, hogy a király sem viseltetett vak gyű-lölettel Luther tanai és követői iránt s ha olykor-olykor, mint látni fogjuk, fel is lépett ellenök, azt mindannyiszor kényszerűségből és nem saját kezdeményéből tette. Ő volt kitéve a pártok viszályai közt a legnagyobb ellenőrizésnek s a legtöbb szemrehányásnak. Arra nem birt elegendő erő-vel, hogy céltudatosan, vaskövetkezetességgel maga intézze lépteit és így — nem rosszaságból, hanem csak gyöngeség-ből — mindannyiszor az épen felszinen levő viszonyok parancsszavának engedett. Korántsem állítom, hogy belsőleg talán meg lett volna győződve a vallás és egyház megtisz-tításáért, valamint a szellemi szabadság kivívásáért indított mozgalom helyességéről, — erre hiányzott a kellő értelmi képessége, — de az kétségtelen, hogy az események felől kellőleg volt mindig tájékozva s Luther ügye iránt élénken érdeklődött.

Jellemző és igen érdekes adatot tudok erre nézve fel-

¹ V. ö. *Sepp*: Bibliographische mededeelingen. Leiden, 1883. 115—119. l.

hozni: egy esetet, mely az 1522. év folyamán történt. A királyi pár társaságában ebédeltek De Burgos, V. Károly császár követe és két Brandenburgi őrgróf: György és Albert, a német lovagrend nagymestere. Beszéd közben véletlenül szóba került Luther is, kiről az egyik őrgróf azt jegyzé meg, hogy a lényegét tekintve Erasmussal halad egy uton s vele tökéletesen meg is egyezik. A véletlenül jelenlevő Piso Jakab, kora legkiválóbb humanista költőinek egyike, ki annak idejében a királynak tanítója levén,¹ ez időben is folyvást az udvarnál tartózkodott, számos ellenvetéssel iparkodott ez állítást megczáfolni, mely, mint erről szóló tudósításában ő maga megjegyzi, nagyon el volt terjedve. Érveit különösen Erasmusnak hozzá kevéssel az előtt irt leveléből merité. De nem mindenkit tudott meggyőzni. Végre előmutatták vele Erasmus levelét, melyet a királyné mohón ragadott kezébe, hogy megismerkedjek a hirneves tudós kézírásával; majd a király vette át, a ki ugyan már előbb is látott tőle néhány levelet. Így járt azután körül a levél, melyet fel is olvastak s általa Piso állítását igazoltnak találták,² noha az nem épen felelt meg a valóságnak.

A következmények azonban oda mutatnak, hogy a Brandenburgiak egyike által felhozott s a mélyebben gondolkozók közvéleményét is jórészt visszatükröző nézet csupán mintegy kimagyarázásául szolgált volna a Luther iránti rokonszenvnek, megczáfolásának pedig legfeljebb annyi eredménye lett, hogy belátták a közte és Erasmus között létező s szüntelen növekedő külső különbséget, ellenben a lutherismushoz való vonzódás a legkevésbé sem csökkent.³ De minél nyiltabban fogta pártját az udvar a lelkiismeret szabadságáért folytatott küzdelemnek: annál ellenségesebb lett a

¹ *Abel*: Magyarországi humanisták stb. 84. l.

² Történelmi Tár. 1885. 342. l. Piso levele Erasmushoz.

³ Hogy György őrgróf és Luther közt már jóval előbb bizalmas viszony állott fenn, mely ekkor sem lazult, bizonyos annak 1523. jan. 5-én Lutherhez irt leveléből. V. ö. *Erdmann*: Luther und die Hohenzollern. Breslau, 1883. 120. és 208. l.

nemzeti párt hangulata az udvar ellen. Az ország romlásának különben is a királyi pár környezetében élő idegeneket s velök tartó honfitársaikat tekintették okozóiuul s most, midőn azt kelle látniok, hogy a Magyarország iránt jóakaratot mutató pápát az ő korlátlan uralma ellen pártot ütő szerzetes magasztalásával esetleg még elidegenítik, bennök az eretnekeket is meggyűlölték.

Mind erősebb lett hát a szándék, hogy a lutheranusok ellen a pápa iránti tekintetből erélyesen fellépjenek. Erre az 1523. év elejére kitűzött, de a király csehországi útja miatt április 24-ére halasztott országgyűlés a legkedvezőbb alkalmat nyújtotta. A nemesek pártja, élén egyfelől a hatalmas Szapolyay Jánossal, másfelől a páratlan népszerűségnek örvendő lángelmű Verbőczy Istvánnal, heves támadásokat intézett a király tanácsadói, főleg Báthory István nádor ellen, a kinek népszerűtlensége állhatatos katolikus és magyar léteire alig lehetett kisebb, mint a Brandenburgi Györgyé, noha ez német és lutheranus volt. A nemzeti párt tagjai mindazáltal nem követhették teljesen szívők sugallatát, mely pedig arra ösztönözte volna őket, hogy nemcsak a nádorságtól megfosztott Báthoryt, hanem Lajos egész udvarát megbuktassák s ez úton a németeket eltávolítsák. Akadályul szolgált ebben az, hogy V. Károly császárnak és a vele tartó német fejedelmeknek segítségére felette reá levén szorulva, közvetlenül nem támadhattak az udvart előzőnlő német urak ellen. Kerülő uton hoztak tehát rájuk törvényt s egyuttal a pápai érdekeknek is eleget tettek, mikor az 54. törvencikkben kimondták, hogy «a király, mint katolikus uralkodó, valamennyi lutheranust, ugyszintén pártfogóikat és párthíveiket, mint nyilvános eretnekeket és a szentséges szűz Mária ellenségeit fejjétellel és jószágvesztéssel büntesse».¹

¹ *Zsilánszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai... Budapest, 1881. I. k. 14. l. — Az eredeti szöveg így hangzik: «Omnes lutheranos et illorum fautores, ac factioni ipsi adhaerentes, tamquam publicos haereticos hostesque sacratissimae virginis Mariae poena capitis et ablatione omnium bonorum suorum Majestas Regia, veluti catholicus princeps, punire dignetur.»

E szigorú törvény éle ezek szerint tulajdonképen nem annyira az összes magyarországi lutheranusok ellen, mint inkább csupán a király környezetében levők, vagyis a németek ellen irányult.

Ám a törvény e czélzata tökéletes kudarczot vallott, mert Brandenburgi György s az ő védő szárnyai alatt a többi német udvaronc továbbra is előbbi tekintélye és befolyása birtokában maradt, nem sokat törődve az országgyűlés szigorú rendelkezésével. A király épen azok ellenében nem tudott erélyesen fellépni, a kiket erre a közérzület legelső sorban kijelölt. Legközvetlenebb, habár enyhített hatása a törvénynek mindamelllett is Budán nyilvánult, a mennyiben a két év óta itt működő német tudósok, Grynaeus Simon és Vinshemius Vida érezték meg súlyát első ízben. Mindketten kiutasítottak hazánkból, sőt amazt Ország János, váci püspök a domokosrendiek vádjára előbb még börtönbe is vettette, honnan azonban pártfogói hamar kiszabadították.¹

A törvény által felbátorítva küldte július 12-én az esztergomi érsek Kaplyon László kanonokot a vallási ügyek elintézésére a szebeniekhez, kik a milkoviai püspökség megszűnte óta egyházilag az ő hatósága alá tartoztak.² Fel szólítá őket, hogy mindenben alkalmazkodjanak megbízottja rendelkezéséhez.³ Hogy a Luther hiveivel szemben miként járt el e követ, s hogy egyáltalában mit végzett Szebenben, arról biztos tudomásunk nincs, de kétségtelen, hogy bármit tett is, a reformáció ügyének nem sokat árthatott s ha történetesen szigorral lépett fel, csak elősegítette ama közmondás megvalósulását, hogy «sub pondere crescit palma».

A primás az egyházára nézve egyre súlyosabbá váló helyzet követelményeihez mérve nem is tartotta eléggé hatályos eszköznek az állami törvény rendelkezését s ezért az egyház körében is kötelességének ismeré intézkedni a refor-

¹ A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. 15. l. — *Révész*: i. m. 21. l. — *Balogh*: i. m. 22. l. — *Fabritius*: i. m. 39. l.

² *Fabritius*: i. m. 26—27. l.

³ Az érsek rendeletét közli *Fabritius*: i. m. 120—121. l.

mátio terjedésének meggátlására. Ebből a célból tartott még ezen év folytán Esztergomban zsinatot,¹ melyre a szintén megyéjébe kebelezett brassói káptalant is átok terhe alatt megidézte.² A következő évben a váradi püspök, Perényi Ferencz is összehívta megyéje papságát zsinatra, mely július 24-én tartatott meg. Csakhogy ezen inkább még csupán megelőző, nem pedig megtorló rendszabályokról lehetett szó, miután e vidéken addig nagyon csekély hódítást tehetek Luther elvei. E nézetemet megerősíti az a körülmény, hogy az itt hozott végzések szó szerint megegyeznek a veszprémi püspökség által 1515-ben, tehát még Luther fellépése előtt tartott zsinatéival.³

Zoványi Jenő.

A LEGÚJABB THEOLOGIAI ISKOLA.

A XIX-ik század a protestáns theologianak klasszikus százada. Elsőrangú jelensége pedig *Ritschl Albrecht* göttingai tanár *moráltheológiája*, az általa s még inkább tanítványai által önerzetesen u. n. «új iskola», a melyet, mint kizárólagosan «evangyéliomi lutheri és tudományos jellegű theológiát», gyakran szembeállítottak az eddigi orthodox, közvetítő és liberális irányzatokkal. Ez ugyan, eleve is kimondhatjuk, túlbecsülése ez iránynak, mert új korszakot a theologiai tudományban nem alkotott, de annyi kétségtelen, hogy Ritschl a maga szilárd akaraterejével, törekvéseinek világosságával és önállóságával, éles dialektikájával s rendszere alapjainak szoros, egységes összefüggésben való előadásával kiválóan alkalmas volt arra, hogy egy egész theologiai iskolát alkosson, s ha még ehhez hozzáveszszük, hogy ő ama ritka theol. pártvezérek közé tartozott, kik valódi virtuozitással személyesen is önálló munkásságra vezették tanítványaikat: körülbelül megfejtettük nagy hatásának titkát.

Ritschl már vonzó előadásaival is kiváló mértékben

¹ *Zsilinszky*: i. m. 15. l.

² *Fabritius*: i. m. 40. l.

³ *Bunyitay Vincze*: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1883. I. k. 374 l.

hatott tanítványaira. A mi *Lotze* volt a ritka irodalmi, főleg kéziratos kincsekben gazdag göttingai egyetem philosophiai fakultásán, azzal a tekintélyes erkölcsi és értelmi súlylyal birt Ritschi a theológián. Az ő tanári és irodalmi működésében épúgy, mint Schleiermachernél három, sok tekintetben heterogén időszakot lehet megkülönböztetni, mely tübingai, bonni és göttingai egyetemi működéséhez fűződik.

Tübingai időszakában a haladó liberális irányhoz tartozónak vallotta magát. *Baur* tanítványának ismerjük őt «Alt-katholische Kirche» című művének 1-ső kiadásán kívül Márk és Lukács evangéliomáról írott művéből, a melyben egészen a tübingai kritikai iskola irányát követi. S nemcsak *Baur* volt reá hatással, hanem fokozatosan növekedett a pietismus iránti ellenszenve is, a mely későbbi theológiájának is egyik alapvonását képezé. A hallei *Tholuck* volt az, ki Ritschl-t arra ösztönözte, hogy a tübingai nagymester hypothesiseit a forrásnál tanulmányozza. E tanulmányok később ellentétbe hozták a *Baur*-féle történetbölcészeti theológiával s önkénytelenül *Tholuck*-hoz vonzották őt. A *Baur* irányával való szakítás miatt «a tübingai iskola apostatajának» neveztetett el. Ő azonban megmarad az új ösvényen és annyira közeledik *Tholuck*-hoz, hogy ennek a rationalismusról írott műve és Ritschlnek a pietismusról adott rajza egészen correlativ viszonyban állanak egymással.

Ritschl szakítása *Baur*-ral átmenetet képez a tübingai időszakról a bonnira. Itt már észrevehető átalakuláson ment át, úgy hogy hovatovább az előbb «hegeliánus» theologus most *Kanthoz* kezd csatlakozni. A bonni egyetemen, hol 1853-ban rendkívüli, 1859-ben pedig rendes tanár lett *Dorner*, *Lange* és *Rothe* oldala mellé került. Önállósága azonban ezekkel szemben is korán kitűnt. A személyes jellegű ellentétekhez elvi, pietistikus jellegűek is járultak. Az «unió»-ról tartott előadásában (1859) ugyanis azt a tételt vitatta, hogy a pietismus átvitele a református jellegnek a luth. talajra, s viszont a methodismus, mint a luth. faktornak a reformátusra való átvitele a ref. elveknek legszélőbb kinövése. A pietismus iránt táplált ellenszenve annyira befolyásolta egész világnézetét, hogy egyenesen annak hatása alatt fejlődött ki később kerek egész, egységes rendszere. *Dorner*, *Rothe* s a Berlinbe távozott *Steinmeyer* mellett főleg *Diestel* befolyásának köszönhetette azt, hogy *Scheiermacher* hibájába nem esett az ó-szövetség felfogása tekintetében.

Bonni évei teljes erőben tüntetik föl előttünk Ritschl-t,

a fejlődő rendszeres theologust. 1864-ben a göttingai új theol. fakultás írásmagyarázati tanszékére hivatván meg, rövid idő alatt elsőrangú szerep- és működési kört biztosított magának. A berlini theol. és egyházi körök tőle várták az egyház felszabadítását a tübingai «romboló» kritika alól s a cultusministerium igen gyakran az ő tanácsával élt egyes tanszékek betöltésénél. S a mint *Hermann* barátja az egyházi főtanács élére került, egy kilátásba helyezett berlini tanszék által őt is be akarta vonni az egyházkormányzásba, de Ritschl a kedvező meghívást nem fogadta el. Protegált iskolája hovatovább kizárólagos jelleget öltött, s egyenesen azt tűzte ki feladatául, hogy a tübingai iskolát legyőzze.

Göttingában érlelődött meg benne egész teljességében rendszere, melynek alap gondolatait «*Rechtfertigung und Versöhnung*» 1870—74. című dogmatörténeti mesterművében rakta le. E műve azonban első megjelenésekor nem okozott különösebb feltűnést, hanem csak 2-ik kiadásában, 1882—83 óta kezdtek nagyobb figyelemre méltatni. A bremai *Thikötter* ismertette először 1883-ban Beyschlag «kék füzetében», de ezt aztán gyors egymásutánban követték a német, svájci, németalföldi, angol és amerikai egyházi szakirodalom részint bíráló, részint népszerűsítő ismertetései. S míg egyrészt határtalan az a tisztelet, mely egyik elsőrangú tanítványának, a göttingai *Schulz* Hermannak Ritschl temetése († 1889. márcz. 20.) alkalmával tartott búcsúztatójában, vagy *Hermann* marburgi tanárnak, a «Verkehr des Christen mit Gott» 1887. cz. munka jeles szerzőjének rektori székfoglalójában nyilvánul, addig másrészt a lelkesítő értekezletek évről-évre valóságos átokbüllákat s egyéb fenyegetéseket bocsátottak közre ellene és iskolája ellen, a melytől egyes fanatikuskok, mint p. o. a rostocki *Dickhoff*, ki azt naturalizmusnak deklarálta és az ultramontánok még a keresztyén jelleget is megtagadták.

Főművének I. kötete, mint dogmatörténeti kézikönyv, mely a dogmák különféle átalakulásában egyszersmind az idők váltakozó szellemét tünteti föl, elsőrangú helyet foglal el a dogmatörténeti irodalomban. A II. kötet a dogmatikai tanépiletnek bibliai alapját foglalja magában, a melyről sokan azt mondták, hogy benne a Jézus vallása és a Pál dogmatikája saját szerű vegyülekben nyilvánul, míg a későbbi iskola saját gondolatait találta meg benne. Leginkább megoszlanak a nézetek a III. kötetre nézve, mely a tulajdonképeni rendszert foglalja magában s követőinek úgyszólván siboletjévé lőn.

Összefüggő dogmatikánk Ritschl-től, bár méltán várták tőle, nincsen, de e hézagot sok tekintetben *Schulz* legközelebb megjelent jeles rövid kompendiuma mellett a gymn. felsőbb osztályoknak szánt «Unterricht in der christlichen Religion» 1881. című műve pótolja, a melyben egészen helyesen az evangéliom alapeszméjét, az isten országát mint legfőbb jót helyezte előtérbe. Az iskolaszerű nyelvezetnek abstract kategóriái ugyan gyakran elvették Jézus keleti yirágos beszédmódjának illatját, azonban a benne foglalt magas eszmék mégis teljes méltánylásunkra érdemesek. Aztán a szorosabb értelemben vett hittani munkálgodás háttérbe is szorult nála a pietismusra vonatkozó forrás tanulmányai mellett (1880 s köv.), a melyeknek maradandó jelentősége a pietismus hiányait föltüntető éles pszichológiai kritikájában van. E kritikának hatása legközvetlenebbül abban nyilvánult, hogy abból maguk az érdekelt felek is sokat tanultak. Így pl. a herrnhuterek közül *Becker*, Ritschnek Zinzendorfra vonatkozó bírálati megjegyzéseit vette alapul az ennek theológiájáról írott művében, vagy a németalföldi kálvinista *Bavinck* kempeni tanár, az ő felekezetéről rajzolt Ritschl-féle történehhittani képet és az abban foglalt kritikát hasonlóan saját felekezetének fejlesztésére használta fel.

A 70-es évek vége felé a mester mellett már a tanítványok is kezdenek irodalmilag munkálkodni. A nagy monographia megjelenése után számos tárgyilagos ismertetésre és méltánylásra akadunk, de találkozunk tisztán subjectiv jelle-güekkel is, a melyek Ritschl nagyszabású theol. fölfedezéseit magasztalták, holott azok, mint a protestantismus régi öröksége, épen nem voltak új dolgok. Az a magasztos lelkesedés, a melylyel egyik jeles fiatal ember a másik után «az új iskola» soraiba lépett, kétszeres rokonszenvre talált oly időben, a midőn a *Strauss* és a *Hartmann* féle felületes rombolás úgyszólván egymást múlta felül. Az a szoros baráti viszony, mely Ritschl tanítványait egymáshoz fűzte, jótékony hatásában messze elütő volt attól a kölcsönös dogmatikus versengéstől, mely épen a mult évtizedek theol. nemzedékét jellemzi. A Göttingában iskolázott papokat a napi egyházpolitikai kérdésektől és sablonoktól való tapintatos tartózkodásuk épen ott tette leginkább kedveltekké, a hol a liberális vagy orthodox pártok czivódásaival már untig megelégedtek.

Kimondhatatlan nagy száma az egyetemi theol. tanároknak ma is a göttingai iskolához tartozónak vallja magát. Jobb oldalát a dogmatikában *Kaftan* és *Schulz*, közvetítő

oldalát *Hermann*,¹ bal oldalát pedig *Bender* jelzi. Az írás-magyarázat terén Ritschl tanítványai közül *Schürer*, *Stade*, *Wendt*, *Diestel* és *Lobstein* vívtak ki maguknak tiszteletreméltó nevet. Az egyházi történetírásra a berlini *Harnack*, századunk e legnagyobb dogmatörténet-írója alkalmazta először Ritschl alap gondolatait. Ezenfelül *Müller*, *Loosz*, *Zöpffel* és *Mirbt* is önálló forrástanulmányaik által tűnnek ki. A gyakorlati teológiát *Schulz* és *Gottschick* művelték az új iskola szellemében, s tanítványai közül elsősorú helyet foglal el sógora is *Steitz*, a frankfurti senior. S alig van már napjainkban oly egyetem, a melynek fakultásán «az ifjú iskola» egy-egy katedrát le ne foglalt volna. A giesseni fakultás egészen véve Ritschl befolyása alatt áll s nemcsak Göttingában, de Berlinben, Marburgban és Strassburgban is vannak rendszerének tekintélyes képviselői; sőt Halle, Heidelberg, Basel és Zürich egyetemei sem zárkóztak el a göttingai rendszer befolyása elől. Az egyetemekre gyakorolt eme befolyásnak az irodalomra való hatás is megfelel. A Punjer-Lipsius-féle «Theol. Jahresbericht» megindítása óta a göttingai iskola befolyása alatt áll a *Schürer-Harnack*-féle «Theol. Literatur-Zeitung», a melyben maga Ritschl is sok becses kritikai dolgozatot közölt, de a melynek éles hangja igen gyakran az ellentétes tábornak is mintaképül szolgált. Méltán csatlakozik hozzá a régi «Zeitschrift für historische Theologie» helyére lépett *Brieger*-féle «Zeitschrift für Kirchengeschichte». A műveltebb gyülekezetek organuma az «Ev. luth. Gemeindeblatt», mely később «Christliche Welt» czím alatt még nagyobb tekintélynek örvendett. A svájci követőknek közlönye a «Vermittler», Németalföldön pedig a «Kerkelyke Courant», mely Rothe álláspontjáról hovatovább Ritschl alap gondolataihoz ment át.

Ritschl moráltheológiájának, mely a keresztyénségnek ethikai alapjait és jelentőségét hangsúlyozza, bevallott célja az, hogy a keresztyénségnek a philosophiával való kombinálása vagy paktálása helyett positiv alapon a ker. igazságot tisztán a Krisztusban nyilvánult isteni kijelentésből vezesse le s ezért hittani rendszerének egységes megalkotásánál minden metaphysikával s annak abstract fogalmaival (lét, substantia, természet stb.) határozottan szakít. Az összes

¹ «Die Religion in Verhältniss zum Weltekennen und zur Sittlichkeit» 1879. című művében, a melyben a vallásbölcselet létjogát tagadja.

ker. hittételek ennél fogva minden u. n. természetes vagy philosophiai jellegű theológiának egyenes mellőzésével kizárólag az írásból, mint a ker. kijelentett ismeretforrásából és normájából meritendők, mi mellett visszautasít minden elméleti ismeretet arról, mint jött Krisztus az Isten által a kijelentés birtokába.

Hittani rendszerében tehát sehol sem találkozunk bölcséleti tételekkel, mert minden vallásos-erkölcsi igazság az írásból van levezetve, s minden paktálás valamely philosophiai rendszerrel, vagy az evangéliumi igazságnak bármely fölcserélése terméketlen metaphysikai speculációkkal, akár aristotelesiek, akár schellingiek vagy hegeliek legyenek is, feltétlenül ki van itt zárva. Megjegyezzük azonban, hogy a philos. tételek használatát illető kijelentése csak látszólagos, a mennyiben tényleg ecclectikus módon *Lotze* ismeretelméletét s *Kant* moralphilosophiaját adoptálta a hittani alapfogalmak construálásánál.¹ Az írás elvének Ritschl szerint közelebbről az a jelentősége van, hogy az föltárja előttünk az első hívő keresztyén gyülekezet zavartalan, azaz a későbbi philosophiai és metaphysikai toldalékoktól ment hitét, mi mellett az írásnak, mint a kijelentés okmányának normativitása egészben véve a Schleiermacherből kiindult modern theológiának gondolatkörében mozog és nem vezeti azt le valamely természetellenes, mechanikus inspiráció-elméletből. Ritschnél tehát az írás elve a történeti gyülekezet elvébe megy át, a történetileg adott első ker. gyülekezet az ő dogmatikai gondolkodásának kiinduló pontja, s ez teszi épen az ő rendszerének antispeculativ, tisztán történeti jellegét.

De a midőn Ritschl a maga rendszerét egyedül az írásból, mint a kijelentés történeti okmányából s az első gyülekezet zavartalan hitbizonyosságából meríti, úgy nincs abban a nézetben, mintha a rendszeres theologia az egyházi tan fejlődése iránt közönyös volna. Mindkettőnek összeegyeztetése a theologia feladata, melynek megoldása azonban csakis az írásra való visszatérés által lehetséges. Érthetetlen tehát a rostocki egyháztörténésznek *Dickhoff*-nak ama nézete, mely szerint Ritschl theológiája naturalismus; mert midőn Ritschl Krisztusnak a kijelentésből eredő üdvtanához, e reformatori alaptételhez ragaszkodik, alaposan szakít az Istenre

¹ *Pfleiderer* «Die Ritschl'sche Theologie nach ihrer erkenntnistheoretischen Grundlage». 1888.

s az isteni dolgokra vonatkozó bármely naturalistikus ismeret-elvekkel s általában a naturalistikus metaphisikával.

A Krisztusban való kijelentésnek legfőbb czélja mint isteni önczél és legfőbb világczél: isten országa, a melynek törvénye a szeretet, kijelentője Jézus Krisztus. Mint ilyen tárgyilag véve az egész theologia forrása és vezérlő elve, a hit- és erkölcsstan legfőbb czélfogalma. Ez a Krisztus által kijelentett ama legfőbb jó s legfőbb erkölcsi eszmény, a melynek megvalósítására ez ország összes tagjai a szeretet törvénye alapján egyesülnek s a melynek gyümölcse a helyes erkölcsi cselekvés. Isten országa természetfeletti, mivel a természetes ethikai közösségi formákat, u. m. a házasságot, családot, hivatást és államot messze túlszárnyajja; de világfeletti is, ha világ alatt a természetes létnek összefüggését értjük, s ennyiben láthatatlan és tárgya a hitnek. Augustinusnak ama véstetjes tételével szemben, mely szerint isten országa s a hierarchiai kath. egyház azonos, határozott különbséget tett ez ország és az egyház között, a mi szükséges és üdvös javításnak bizonyult s a reformátorok által az *írás* és a *hit* elve mellett sok tekintetben mellőzött *egyházfogalomnak*, mint a harmadik alapelvnek hittani feldolgozására vezetett a mai theológiában. E téren Ritschl ösztönzéseinek sokat köszönhetünk.

Úgy a szabadelvű, mint az orthodox theologia részéről legtöbb támadásnak Ritschl christológiája volt kitéve, daczára annak, hogy ebben is az istenországa gyülekezeteinek magához az alapítóhoz, a Krisztushoz való állandó viszonyt mondotta a földolognak. Christológiáját nem elméleti föltevésekre, hanem Krisztusnak önbizonyosságára alapítja, a mint az az első gyülekezet élő hitbizonyosságában talált kifejezésre. Ritschl teljesen mellőzi a Krisztus kettős természetéről szóló metaphysikai speculációkat, e helyett Krisztus személyének vallásos-erkölcsi meghatározása lép nála előtérbe, a mely szerint benne, mint büntelen istenemberben az örök isteni szeretet nyilvánult az emberiség számára. Életének fővonása az Istennel való egysége s az emberek közötti egyetlensége, a miből világfeletti uralma is következik. E christologia a Krisztus tevékeny erkölcsi életének főbb vonásain s az általa alapított gyülekezet alapján épült föl. Szerinte Krisztus egész élete és működése Isten szeretetének, kegyelmének és hűségének teljes kijelentésében áll. Krisztus Istennek képmása, ő az út, az igazság s az élet. Azonban e christologia lemond arról, hogy az ész előtt megfoghatóvá tegye, miként jött Krisztus

az istenországa titkainak birtokába, mellőzi a háromsági alapot s általában az istenember személyiségének ethikai alapjára és jelentőségére fekteti a fősúlyt az eddigi orthodox képtelenségekkel szemben. Ethikai alapon construálja a szeretetből folyólag az isteni tulajdonságokat is minden metaphysika mellőzésével és épen mivel a keresztyénségben az ethikai szempontokat ennyire előtérbe helyezi, azért nevezik rendszerét moraltheológiának.

De Ritschl 3 kötetes művének egyik főtárgya a megigazulásról és kiengesztelésről szóló tan. A kiengesztelés bölcselmi teoriájának az Anselm-féle helyettesítő elégtételnek (vicaria satisfactio) eszméje helyére nála az a vallásos-erkölcsi gondolat lép, hogy Krisztus élethivatása az egyetemes emberi hivatással, a tökéletes erkölcsi személyiség fogalmának megvalósításával azonos s mint ilyen, legtökéletesebb képviselője az emberiségnek az Isten előtt. Helyesen jegyzi meg *Lipsius*,¹ hogy e gondolatkör az újabb theológiának közjava, mely a Krisztus személyéről és művéről szóló metaphysika helyett következetesen a vallásos-erkölcsi meghatározásra törekszik.

A kiengesztelés tanának közelebbi megértése czéljából a bűnről szóló tanra kell visszaautalnunk. Ritschl szerint a bűn istenországának ellentéte, tehát anomia s ez okból élesen megtámadta az eredendő bűn egyházi tanalakját, azt állítván, hogy a keresztyénségen kívül csak a tudatlanságból eredő bűnről lehet szó, a mi a bűnnek, mint az emberiségben tapasztalatszerűleg leledző istenellenes hatalomnak meglehetősen laza felfogása. Krisztus most már a kiengesztelés eszközölője s a bűnbocsánat hirdetője az által, hogy benne, mint az emberi erkölcsi tökéletesség példányképében az embereknek az Istenhez való helyes vallásos-erkölcsi viszonya, az isteni szeretetakarát egyéni elsajátítása megvalósult, a mi hasonlóan közkinccse a Schleiermacher által befolyásolt újabb theológiának. Itt tehát a bűnbocsánat nem a büntetésnek physikai elengedésével, hanem az arról való élő meggyőződéssel azonos, hogy az Isten atyai kegyelmében vetett hitnek föltétele mellett tartozásunk tudata bennünket tőle el nem választ. A megigazulás most már nem a róm. kath. ethikai megújulás, hanem az Istenhez való új vallásos-erkölcsi viszonynak, mint fiúsági viszonynak helyreállítása, a melyben a hívő bűnös, bűne és tartozása daczára, az atyai isteni szeretet tárgyának tudja magát, és Ritschl elvileg protestál a ki-

¹ «Die Ritschl'sche Theologie», 1888.

engesztelésnek a megigazulás processusától való elkülönítése ellen.

Sajátszerű állást foglal el Ritschl a soteriologia tanában a személyes üdvbizonyosság elvével szemben, mely pedig általános evangéliumi felfogás szerint a prot. vallásosság magvát képezi. A hívő személyiség közvetlen üdvbizonyosságában a pietismus által megújított s a katolikus vallásosságra emlékeztető középkori elméletet lát. Theológiájának e vonása tisztán történeti jellegből s a mystikus elem iránti ellenszenvéből folyik, a mennyiben a mystikában részint pogány, részint kath. elemet lát, a melytől a valódi evangéliumi keresztyénség elvileg távol tartandó. Megigazulás és bűnbocsánat tehát nem személyes vallási fogalom, sőt inkább csak a gyülekezet összesége van birtokában a legfőbb üdvjavaknak, a melyek az egyesre csak annyiban vonatkoznak, a mennyiben — mint Ritschl magát kifejezi — a történeti gyülekezethez tartozónak vallja magát. Ritschl szerint a Krisztussal való közösség az egyes hívőre nézve mindenkor csak közvetett közösség, ép azért elveti a kath. és prot. vallásosság különbségéről alkotott híres Schleiermacher-féle tételt, a mely szerint a katolikusoknál az egyesnek a Krisztushoz való viszonya az egyházhoz való viszonytól, a protestánsoknál ellenben az egyházhoz való viszony is a Krisztushoz való viszony által van föltételezve. E téren, a hol a közvetlen személyes vallásosság, a reformátorok «fides specialis»-ának elve törölve van, méltán vádolta Ritschl *Pfleiderer*,¹ a berlini vallás-bölcsész és *Kübel*, a bibliai realista theologus Tübingában «neo-katholicismussal».

A megigazító hit alatt közelebbről az akaratnak Isten legfőbb végcéljára való irányulását s az Isten iránti bizalmatlanságnak az örök isteni szeretetakarattal iránti bizalomra való átváltoztatását érti. A megigazulás tehát az ő rendszerében nem annyira vallásos processzus, mint inkább ethikai actus. A gyülekezet összeségének közös alapföltétele az, a melyen belül a hívő a hitben azt elsajátíthatja, mi mellett az Isten előtt való megigazulás ténye feloldhatatlanul Krisztus személyéhez és művéhez van kötve.

A vallásos függés s a szabad önelhatározás kérdését a melyet Ritschl a keresztyén ember vallásos-erkölcsi célhatározottsága egységének mond, «theologiai mesterkedésnek» deklarálja, de éppen itt rejlik álláspontjának Kant-féle sub-

¹ «Religionsphilosophie auf geschichtlicher Grundlage» I. 512. l.

jectív racionalistikus és moralistikus jellege.¹ E kérdésnek, valamint a szabadság problémájának megoldása általában a bölcsészet s nem a keresztyén hittan feladata. A szabadság az embernek az a képessége, mely a célirányos akarat-életnek irányát önállóan határozza meg, mely szabadság nélkülözhetetlen követelménye az emberi szellemnek, mivel annak tagadása ellentétbe hozná őt összes gyakorlati cselekvésével. Ritschl most már e szabadságnak törvényét keresi s ezt istenországában találja, ép azért, ki ez országot cselekvésének céljává tette s akaratát a szerint határozta el, az a természeti ösztönök felett uralomra jutott. Ritschl szerint tehát az erkölcsi szabadság problémájának megoldása az istenországhoz, mint a legfőbb jó fogalmához van kötve s ezzel minden erkölcsi cselekvés e vallásos jó által van föltételezve.

Bizony igen találó *Lipsius* ama megjegyzése, hogy Ritschl antispekulatív, tisztán történeti jellegű theológiája formailag pozitív, tárgyilag pedig racionalista jellegű. A rationalismussal közös az a törekvése, hogy következetesen ellenzi a supranaturális vagy transcendens factornak a vallásos processusba való belenyulását. Ritschl a pszichológiából vezeti le azt a módszeres követelményt, mely szerint a vallásos érdekek a szellemi élet világosságának körén belül értendők meg, vagy más szóval: nála a dogmatikus tételek a subjektív pszichológiai képzetek és akaratcselekvőségek complexumává válnak, a melyek a történeti keresztyén gyülekezetben a Krisztusban történt kijelentésnek tényéből vezetendők le. Itt tehát azzal a következetlenséggel állunk szemben, hogy az a theologia, mely a természetes világismeretnek a keresztyén dogmatikától való elvi elkülönítését hangsúlyozza, mégis a pszichológiai tudomány követelményének hódol akkor, a midőn a vallásos jelenségek fejlődését empirikus, tehát természetes módon magyarázza. Ez empirikus vizsgálódási mód talált aztán Bendornek «Das Wesen der Religion» (1886) művében alkalmazásra a Krisztusban való kijelentéstől függetlenített vallás lényegének meghatározásánál.

Ritschl jogosan kívánja, hogy a vallás tudományos magyarázásának köréből mindaz kizárandó, a minek a tapasztalatszerű pszichológiai jelenségek körében helye nincs. Ama Schleiermacher-féle módszer tehát, a mely szerint a keresztyén hittételek a vallásos tapasztalatból vezetendők le, Ritschl

¹ *Graue* «Der Moralismus in der Ritschl'schen Schule». Jahrbücher für prot. Theologie, 1889. III.

által energikus módon s a mai tudomány fejlettebb eszközeivel alkalmaztatott, mi által lényegesen hozzájárult a vallás és a dogma, a keresztyénség és a theologia, a kijelentés és az írás, az evangyéliomi hitbizonyosság és a hittani rendszer, a vallásos érzület és a dogmatikus kifejezés alapfogalmainak tisztázásához, a mit, mint a legújabb theol. fejlődés eredményét, még a legridegebb orthodoxia sem vonhat kétségbe.

Ritschl theológiájának egy másik jellemvonása a mystika iránti ellenszenve is, holott tudjuk, hogy a mystika a keresztyén egyháztörténet bizonyossága szerint mindenkor jótékonyan hatott a benső ker. vallásosság ápolására és kifejlesztésére s Luther theológiájában is sok a mystikus elem. Mivel a ker. életnek mysteriuma a fogalmi analysis adaequate megismerő tárgya nem lehet. azért azt egyszerűen kizárja a keresztyén hit köréből, sőt egyenesen subjektív képzeletnek deklarálja. E törekvésből folyik *Hermann* f. i. művének amaz állítása, hogy az Istennel való érintkezésnek minden u. n. közvetlensége keresztyénellenes, mivel a ker. emberre nézve az arról való szilárd meggyőződés, hogy az Istennel benső közösségben élünk, tisztán Jézus Krisztus történeti személyének s a gyülekezet bizonyosságának benyomása által van föltételezve, a mire azonban jogosan azt az ellenvetést tette *Krauss*: ha a vallásos léleknek közvetlen személyes érintkezése az Istennel nem valóság, úgy minden theologia a phantasia szüleménye.

Ritschlnek a mystika iránti ellenszenve azzal a különben tiszteletreméltó törekvésével függ össze, hogy a pantheistikus tévedéseknek következetesen útját akarja állani. Az Isten személyességének Ritschl által való energikus hangsúlyozása tudományos megállapításának hiányossága daczára, föltétlen elismerésünkre méltó. Azonban a pantheismus iránti ellenszenve valósággal az attól való félelemben megy át. Istennek személyes megnyilatkozása az ember subjectív szellemi életében szerinte pantheistikus tévedés s a helyett az Isten és az ember közötti érintkezés egyetlen alakját Istennek az ember iránt való külső akaratnyilvánulásában látja, a mint az, mint történeti tény, Krisztusban megvalósult. Az Isten és az ember egymáshoz való viszonyának eme külső felfogása a deistikus állásponthez való közeledést eredményezi, mely ép úgy, mint a vallásnak moralistikus felfogása, egyik további jellemző sajátsága a göttingai iskola theológiájának s a régebbi rationalismussal való rokonságának. Különben

Ritschl szerint is a keresztyén isteneszme a tudományos világismeretnek nélkülözhetetlen hypothesisa.

Ritschlnek a pantheismus iránti ellenszenvével végül szorosan összefügg a természetes istenismeret s általában az abszoltnak lényegéről szóló metaphysikai fejtegetések iránti ellenszenv is a dogmatikában. A végzetlen isteni lét s az abszolút isteni causalitás fogalmáról szóló philosophiai fejtegetéseknél következetesen polemizál az egyházi dogma pogány, azaz szerinte platonikus-aristotelesi elemei ellen. Mindenekelőtt áll ez a Hegel-féle philosophiával s az általa fejlesztett absolutum fogalmával szemben elfoglalt álláspontjáról. Az absolutum abstract fogalma szerinte «a világnak puszta árnyéka», «metaph. bálvány», sőt «idola». Ezzel szemben az összes isteni tulajdonságokat, még az örökkévalóság, mindenütt jelenvalóság és változhatatlanság metaphysikai meghatározásait is kizárólag a Krisztus kijelentett isteni szeretetakarát ethikai fogalmából vezeti le, holott tudjuk, hogy az abszoltnak fogalma s a lét problémája nélkül a dogmatikában egységes vallásos világnézetnek tudományos megalkotása és kifejtése lehetetlen s hogy a keresztyénség több lényeges pontját törölnék az által, ha a metaphysikát föltétlenül kizárnák a theologiából.

Elismerjük azonban, hogy Ritschlnek protestálása a metaphysika ellen sok tekintetben jogosult és pedig jogosult különösen az a törekvése, hogy következetesen kizárja a dogmatikából a transcendens metaphysikai speculációkat Isten elrejtett lényegéről, az isteni lényeknek egységéről s az isteni személyek háromságáról, az isteni s az emberi természetnek a Krisztus személyében való egységéről s a transcendens megváltási műnek az égben s a földön való eredetéről stb. Itt Ritschl egészben véve a Schleiermacher által nyert ama theol. ismeret álláspontjára helyezkedik, mely szerint az összes dogmatikus tételek a vallásos tapasztalás tényeinek szóban való nyilatkozatai s egyuttal védi a reformátorok ama követelményét, hogy az Isten elrejtett lényegéről szóló speculációk helyett Istent inkább az ő tetteiből, Krisztusban való kijelentéséből ismerjük meg.

Ritschl maradandó érdeme, hogy ez ismeretnek terjedését szélesebb körökben is előmozdította s ez iránt azokat fogékonyakká tette. Másik érdeme, hogy a keresztyénség ethikai igazságait előtérbe helyezte s a Krisztusról szóló evangéliomban az istenország magasztos ethikai gondolatait hangsúlyozta. Mert nagyobb a mi keresztyén hitünkről

nem is hirdethetünk, mint azt, hogy mindenekfölött az emberi természet erkölcsi szükségleteit teljesen kielégíti s arra képesít, hogy életcélunkat mint erkölcsi személyiségek betölthetjük. Vonzó e theológiában az, hogy a vallásos gondolkodásnak ethikai támpontot ad, a legfőbb jót mint istenországát hangsúlyozza, a gyülekezetnek eddig a theológiában sok tekintetben mellőzött elvi és történeti jelentőségét kiemeli, a vallásos ismeret terét megszorítja, a modern apologetikának problémáitól eltekint s ebben keresendő az oka annak, hogy e theologia napjainkban aránylag oly rövid idő alatt oly nagy tért foglalt el a protestáns közgondolkozásban.

A mi végül Ritschl theológiájának kritikáját illeti, hadd álljon itt e tekintetben néhány főbb munka ismertetése. Egyik lelkes tisztelője *Emery*, kimutatja az ő rendszerének szoros logikai összefüggését. *Häring* a jobbpárti vezér Ritschl kiengesztelési tanával foglalkozik s kimutatja, hogy az tisztán az írásra s a Krisztusra megy vissza. *Gooszen*, a göttingai iskolában a Herder, Kant és Schleiermacher által alapított és Schweizer, Rothe, de Groot, Doedes, Scholten s de la Saussaye által tovább fejlesztett theológiának érett gyümölcsét látja. Jelentékenyebb a németalföldi *Bavinck* értekezése, a melyben Ritschl érdemeinek beható méltatása mellett szól az ő ismeretelméletéről, kimutatja annak ellentmondásait s alap gondolatát e tételben találja, hogy a dolgoknak substantiája azoknak tulajdonságaiban és hatásaiban van, a dolog fogalma tisztán alaki fogalom tartalom nélkül. Ennek theol. következménye aztán az, hogy minden objectiv igazság a subjectiv képzetben vesz el. Ritschl második alap gondolatát a tudomány és vallás, elméleti és vallásos világnézetnek radikális elkülönítésében látja, míg a harmadik alaptétele a vallásnak olyan mű magyarázata, mely szerint a saját önállóságunk záloga a természeti léttel szemben, mely nézete a vallás lényegének félreismerésére vezethet ugyan, de azért annak ethikai jellegét kiemeli. Végül tárgyalja Ritschl theologiai módszerét. Ez értekezés főpontjaival egyezik *Lipsius* f. id. előadása is, csak hogy utóbbi megpótolta azokat még a christologia, a megigazulás és megszentelés közötti viszony s a mystika tanának Ritschl-féle felfogásával is. *Bestmann* és *Hang* Ritschl rendszeréről adott kritikai ismertetése mellett *Stählin* «kritikai tanulmánya» a legélesebb, a mi eddigelé szigorúbb felekezeti részről Ritschl ellen iratott. Vizsgálat alá veszi Ritschl ismeretelméletét úgy módszeres következtessége, mint theologiai következményei tekintetében. Előrebocsátja a

Kant- és Lotze-féle philosophiának kritikai vizsgálatát, a melynek eredménye az, hogy mindkettőnek alapgondolatai skepticismus, nihilismus és illusionismussal végződnek. Ritschl theológiájának ismeretelméleti alapját ily módon gyengítve kimutatja, hogy az ő specifikus ismeretelmélete a Kant- és Lotze-féle gondolatoknak ellentmondásos vegyülete, a melyek Istent, Krisztust, a vallást, sőt még a vallásos egyént is megtagadják. Ha szerző megelégszik vala annak kimutatásával, hogy Ritschl ismeretelmélete sem önmagával egyező, sem theol. kifejtéseiben nem következetes, úgy célját el nem tévesztette volna. Így azonban a rabulistikus eljárásnak, a systematikus ledorongolásnak jellegét viseli magán, a mi különösen a Kant tanával való kritikai elbánásból tűnik ki. Mindamellett Ritschl istentanának, christológiájának, gondviselése tanának bírálata, főleg a vallásos ismeretnek a világismerettől való merev elkülönítéséről sok figyelemreméltó dolgot foglal magában, habár szerzőnek álláspontjával mindenben nem is érthetünk egyet. Ép ilyen absolute ellentétes álláspontot foglal el Ritschl theológiájával szemben az erlangen-i *Frank*¹ is, ki igen helyesen mutat rá, hogy ha Ritschl tana az egyházi gyakorlatba átvitetnék, nagyon kevés tétel maradna meg a hitvallásokból. *Schmidt* mindenekelőtt Ritschl theológiájának bázisát: a theologia s a világismeret között emelt válaszfalat bírálja. Ismeretelméletének phil. megbírlása után annak megjegyzésére tér át, hogy a kijelentés mindaddig külső marad, míg azt a lelkiismeret meg nem erősíti s ép annyira külső a gyülekezet történeti viszonya is, a míg az egyes vallásos egyének a Krisztushoz való benső viszonya ténynyé nem válik. Végül bírálja magát a tanépiletet, t. i. Krisztus személyéről és művéről, istenországáról és az egyházzól, megigazulásról és kiengesztelésről, bűn és büntudatról szóló tanát s ezek gyakorlati következményeit a bizalomban, alázatban és imában. A végeredmény az, hogy Ritschl rendszere vallásos jelentőségét tekintve a régebbi rationalismus s a liberális theologia között lebeg. *Bendixen* ellenben kimutatja, hogy Ritschl szerint a vallás csak annak a célnak áll szolgálatában, hogy az ember önállóságát biztosítsa a természeti lét korlátaival szemben. *Bertrand* Ritschl bűnfogalmát veszi éles bírlat alá, míg *Theophilos.* egy merev hannoverai confessionalista theologus, a csalhatatlan egyházi dogma s a káté mértékével méri a Ritschl-féle gondolatokat

¹ Ueber die kirchliche Bedeutung der Theologie Ritschl's 1888.

ép úgy, mint minden más spekulatív theológiát. *Cremer* annak bizonyításán fáradozik, hogy az, a mit *Ritschl* á kijelentés lényegének és tárgyának mond, a bűnbocsánatban való hitet sem meg nem állapítja, sem fön nem tartja. Itt említhetjük meg végül *Schultznak* a napokban megjelent dogmatikai compendiumát is, mely a göttingai iskola alap-gondolatainak rendszeres tudományos összefoglalása; az ellentáborból pedig *Hertling* rektori székfoglalóját, mely a tomismus mértékével s az új jezsuita-polemika eszközeivel «nyílt levelet» intézett *Ritschl*hez s ép úgy bának el vele, mint *Janssen*, az ultramontán történetírás nagy mestere Luther, Rothe és Bunsen alakjaival.

A *Ritschl*-irodalom rövid rajzát nem fejezhetjük be méltóbban, mint az újabb theol. iskolák jövődö közös feladatát jelző ama *Lipsius*-féle komoly intéssel «dass man sich gegen die in *Ritschl*'s Lehre enthaltene Wahrheits-elemente nicht verschliesst, dieselben aber mit den Anforderungen des wissenschaftlichen Welterkennens auf der einen, den Aussagen der christlichen Mystik auf der andern Seite in einem innigeren Zusammenhang bringt, als bisher. Wenn diese Aufgabe der heutigen Dogmatik erfüllt sein wird, wird man durch die *Ritschl*'sche Theologie gebührend zu würdigen wissen als einen beachtenswerthen Markstein auf dem Wege zum Ziele.»

Dr. Sztávik Mátýás.

EGY ADALÉK KÁROLI GÁSPÁR ÉLETÉHEZ.

A «Károli-Emlékkönyv» számára a Károli Gáspárról írott életrajzban (K. e. k. 23. lap) ezeket mondám: «Annyi bizonyos, hogy Károli Gáspár *nős* s talán családos ember is volt; sőt talán kétszer is nősült. Ezt onnan gyanítjuk, mert egy kézfogója épen 58 éves korára esik. 1587-ben ugyanis megkérte a *Szöcs Györgyné leánya kezét Kassán. . . .*» A napokban arról győződtem meg, hogy épen *háromszor nősült*; a harmadik neje volt a Szöcs Györgyné leánya *Anna*. ki túlélte őt. Szöcs Annától egy Anna nevű leánya is született Károli Gáspárnak, mint erről egy hiteles okirat tanuskodik.

Van ugyanis Kassa város levéltárában egy 1597. márcz. 24-én kelt s négy *összevarrott ívből álló* osztálylevél,¹ mely erről bizonytságot teszen, nevezetesen:

«*Laus deo semper Anno 1597. die 24. Martii.*» —

Az mi nemes és tisztelendő bíró urunk ő kegyelme Venczel Márton parancsolatjából, mi Gedeon Ádám, mostan kassai fürmender uram, Szabó Gáspár, Fainar János, Erszénygyártó György, Razman Márton, Jeremiás Deák, Trucz Lukács voltunk jelen az jó emléközető ez világból kimult *Károly Gáspár* uramnak megmaradt árva leánya *Károly Anna*, az *ki születtetött volt Károly Gáspár uramnak az harmadik feleségétől Szőcz Anna aszszontól*, az mely Szőcz Anna-aszszont, vött volt Károly Gáspár uram halála után házas társul Sárközi János uram és Sárközi János megholt, Anna aszszony pedig megmaradt magtalanul Sárközi János uramtól. Annakokáért kellett az *oszlásnak* lenni Károly Annának az Sárközi János uram atyjafiaival Szabó Mártonnal és Manda Luiza aszszonynyal . . . (Kassa) város törvénye szerint. . . »

Az osztoztatáson részt vett Göncz város két képviselője is «két főszemély, az egyik Gloz Miklós uram, a másik Szabó Ferencz uram.» Ezek és a főntebb megnevezettek, a hagyatékból kiadták Károly Annának azt a mi atyjáé — Károly Gásparé, s anyjáé volt egészen; továbbá annak felét, a mit anyja — Szőcs Anna, — második férjével Sárközi Jánossal közösen keresett.

Nem szándékozunk itt az egész hagyatéki leltárt közleni, hanem belőle csakis azt, a mi magára *Károly Gáspárra* vonatkozik, s némi részben azt is, a mi özvegyét, Szőcs Annát s leányát, Károly Annát tárgyazzák. Nevezetesen:

« . . . Volt *Károly Gáspár* uramtól maradt egy arany

¹ Ez osztálylevelet a «Magyar Történelmi Tár» 1889. évi IV-ik füzetében ifj. Kövér Lajos kassavárosi levéltárnok úr közlötte «*Károlyi Gáspár hagyatéka*» cím alatt; azonban ez a közlemény — nagy sajnálatomra — kikerülte figyelmemet, a mi úgy eshetett meg, hogy a Történ. Tár 1889-iki folyamában több adat is volt közölve Károly Gáspárról, a miket én már másunnan, nevezetesen részint a Czelder Figyelőjéből, részint a Sárospataki Lapokból kiírtam vala magamnak s így midőn a Történ. Tár hivatolt folyamát forgattam, látva az ismerős adatokat, a még ösmeretlen elsiklott előttem. Sajnálom ezt nagyon; azonban midőn jeles tudósunk Szilágyi Sándor úr figyelmeztetett reá: örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy emez adalékkal, Károliról írott művemet kiegészítsem.

tallér, nyomot tiz aranyat, azt is megadtuk, az inventariumban tudták ezt flor. 16. den. 80.»

«Következik immár Károli Annának az ő *atyjáról* maradt *könyveknek* száma rendszerint, az *kiköt itt Kassán megtanáltunk*: egyik *Arium Augustini Aurelii*, másik *Tertulianus*, harmadik *Opera Scrupturae (Sic!)* *Giorgii* negyedik *Opus Calvini*, ötödik *Erasmi Rotterodami Annotationio*, 6-k *Testamentomba (Sic!)*, 7-k *Galatinae Opus*, 8-k *Hyeronimae Biblia*, 9-k *Epitamen Aurelii*, 10-k *Hist.-riae Commentatio*, 11-k *Caji Julii Commentarius*. Item ezeknek felette vagyon kötetlen magyar Biblia 7.» (Tört. Tár 1889. 790. l.)

Bizonyára Károli Gáspárnak nemcsak ennyi könyve lehetett. Mennyit széthordhattak temetésekor emlékül, mint ez papok temetésekor még nem oly rég is szokás volt; mennyit kikölcsonözhettek özvegyétől s vissza alig vittek! . . . . Hogy ez így lehetett, mutatja az osztoztatók eme megjegyzése is: «az kiköt itt Kassán megtanáltunk». A följegyzettek különben bizonyoságot tesznek róla, hogy Károli Gáspár csakugyan tudós ember volt és mily szellemű művek valának kedvencz olvasmányai!

De visszatérve a hagyatéki leltárhoz: «Item egy réz ütő óra *Károli Gáspártól maradt*, megadták Károly Annának». *Atyja után* kapott még: 2 dunnát héjastól, 2 fejalt (vánkos), 2 vasfazekat, 1 függő öreg vasfazekat, 1 öreg réz borhűtőt, 1 öreg rézmozsárt és 1 mennyezetes nyoszolyát.

Anyja után: «Az mint az Gönczi város leveléből kitetszett és ugyanazonképen emlékeztenek reá az Gönczi város képében bocsátott két főszemélyök is» . . . «hogy volt Anna aszszonnak saját önmaga pénze fl. 202.» Ebbe adtak a leányának Károli Annának 120 aranyat, egyet per fl. 1. den. 68, mi teszen fl. 200, den. 93. adtak ehez 1 tallért és 7 pénzt, summa: fl. 202. Megadták továbbá anyjának «*ezüst marháit*», jelesül: 3 párta-övet. Ebből az egyik nyomott 3 gira ezüstöt és 43 nehezéket; a másik 1 girát. 1 ezüst keshüvelyt; 1 sima ezüst poharat (1 girást); 1 más ezüst poharat (1 gir. 22 neh.); 5 ezüst kanalat (1 gir. 17 neh.), 1 pecsétnyomót. Anyjának (Kassán) a Tótutczában levő háza után, melyen anyja Sárközivel együtt 400 frt érőt építtetett be, 266 frtot 66 és $\frac{1}{2}$ dénárt.

Atyja és anyja után egy rakás mindenféle ruhát és egyéb holmit. Ezek közül nevezetesebbek: 1 dupla zöld tafota szoknya, 5 bokor aranyos gyöngyös kapocs rajta, vörös bársony.

a vállá aranyos kötéssel; 1 gránát köntös, arany kötés az elein; 1 zöld kamuka mente, róka lábbal béllelve, a vállá vont arany; 1 mál gerezna; 1 selyem paplan; 1 vörös szőnyeg; 1 előkötő török varrással; 1 főkötő; 1 bársony pártá; 3 aranyos ingváll; 5 sing selyemszél; 1 kesköny drb vont arany; 5 sing aranyos, sinóros prém; kendők, lepedők, párnahéjak stb. stb. 10 db *arany gyűrű*, mik kövestől együtt 20 aranyat nyomnak. Az *ón-művek* közül: 2 öreg tálat kapott, miken atyja Károli Gáspár jegye volt; továbbá 46 font súlyu edényeket jegy nélkül: jelesül mosdó medenczét, 3 közepes tálat, 4 tányért, 2 kannát, 3 palaczkot.

Abból, a mit Szócs Anna második férjével Sárközi János lelkészszel¹ *közösen keresett*, a *fele keresményt* szintén Károli Anna kapta. Ez volt 350 ft 44 denár készpénznek fele; 196 fttal adós volt Mihály deák, ebből kapott Károli Anna 196 frtot. Két részt kapott az ezüst művekből, ruhákból, holmiból, sőt a Sárosközi János könyveiből is stb.

Mindezekből világos most Károli Gáspárnak nemcsak 3-szor nősülése s leányának neve, hanem az is, hogy Károli Gáspár jó módban élt s leánya is jó módban maradt; hogy Károli könyveket is szerzett azon korban, midőn zsinati határozatokkal kelle a papot arra szorítani, hogy bibliája legyen!

Még egyszer sajnálom, hogy midőn az életrajzot (beteg) írtam, ez adatok elsiklottak szemeim előtt; de talán jól is volt ez így: legalább ez az *adalék* s talán több is nem hagyja elaludni a Károli Gáspárra irányzott figyelmet.

H. Kiss Kálmán.

¹ A hivatolt leltár utolsó lapján ez áll: «*Divisio bonorum mobilium et immobilium reverendi Joannis Sárközy*». H. K. K.

KÖNYVISMERTETÉS.

A philosophia viszonya a természettudományokhoz és valláshoz.

Irta **Barthélemy Saint Hilaire**, senator, az Institut tagja. Fordította **Péterfy Jenő**. Budapest, 1890. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
VIII + 196 l.

A jelenkori francia bölcseleti irodalom egyik érdekes termékével kívánom a „Szemle“ olvasóit megismertetni, mely a francia szellem fény- és árny-oldalait híven visszatükrözi.

A „grand nation“ utolsó százada valóságos szélsőségek közötti hánykódás. Politikában és vallásban, tudományban és művészetben, sőt a csendes temperamentumú philosophiában is e gyors tempójú hullámozás, mondhatni ingadozás jellemzi a francia geniust. A nagy forradalom óta nem tud kiforrni és megfiggadni. Politikájában a kormányrendszerek és államformák minden fajtáját átélte azóta. Vallásában az atheismus és clericalismus, gallicanismus és papalis catholicismus gyors időközökben váltakoztak; ma is nagy vallási belső meghasonlás sorvasztja erkölcsi erejét, noha a par excellence „egy vallású“ országok közé tartozik. Művészetében (a költészetet is bele értve) a leg-rajongóbb romanticismustól Zola undorító naturalismusáig az izlés minden nemén végig röpkedett nyugtalan szelleme. Tudományos s közelebről épen philosophiai izlésében is ez az ingatagság egyik fő jellemvonása. Rendkívül hódol e téren is a divat szeszélyeinek. Mult századbeli materialismusára a restauratio után „igazhitű“ kath. philosophia, erre Cousin eclecticus spiritualismusa, majd Comte positivismusa következett.

A nemzeti genius ez ingadozása nagyon megnehezíti a francia tudományos, philosophiai és vallásos szellem kölcsönös viszonyának feltűntetését, mire Barthélemy Saint Hilaire a fenti munkában vállalkozott. Pedig a könnyebb végét fogta a dolog-

nak. Nehány vezérgondolat feltüntetésére szorítkozott s ezekkel is annyira francia területen maradt, hogy könyve nem is egészen felel meg címének. A philosophia viszonyáról ígérkezik értekezni a természet-tudomány és valláshoz való viszonyában, holott csak a „francia“ philosophia viszonyát ismerteti a „francia“ természettudományokhoz és a „francia“ vallásos felfogáshoz. Irodalmi forma tekintetében is a könnyebb végén fogta feladatát. Nem a tudományos, hanem a magasabb genre-ü tárcza-modort választotta, mely módja az előadásnak különben csak francia írónak s ezek között csupán némelyiknek könnyebb. De Barthélemy S. H. azon tudósok közül való, kik könnyeden s mégis elég alaposan, világosan s mégis mélyrehatólag tudnak írni. Bámulatos az a fiatal hév, erő, elevenség, sőt ékesszólás, melylyel ez a 80 éves agg tudós írni tud.

Tudományos egyéniségét röviden bemutathatjuk. B. S. H. tagja az „Institut“-nek, tehát koszorúzott tudós; első rendű ismerője és classicus fordítója a görög philosophusoknak; kiérdemült államférfi, ki egykor a francia országos közoktatásügyet vezette; lelkes philosophus, ki fiatalos hévvel csüng a bölcelet nagy problémáin. Philosophiai álláspontja a spiritualismus. Lelkesült tanítványa Cousin-nak, a nélkül, hogy eclecticismusában is osztoznék; bámulja Descartes-ot, kit a legnagyobb philosophiai lángelmék közé soroz, nagy ellenfele Comte-nak, kinek positivismusában a bölcelet lealacsonyítását s atheismusra vezető hidat lát; telivér francia, ki nem tartja „nemzeti hiúságnak“, ha ki mondja, hogy „a XIX. században újra a francia philosophiának van legnagyobb érdeme az emberi szellem körül“ (11. l.). E mellett erős katolikus, de nem clericalis; feltétlen védője az állam jogainak, de a lelkiismereti szabadságnak is nagy tisztelője. Államvallásról hallani sem akar, de a „szabad egyház szabad államban“ elvének sem barátja. A catholicismust szelétében azonosítja a keresztyénséggel; bámulja egységes hitvallását s hatalmas hierarchiáját, melyek „oltalma s ihlete alatt fejlődtek s fejlődnek a legjobb s legműveltebb nemzetek“ (177. l.) azt tartja, hogy „a catholicismus legüdvösebb vallási és erkölcsi intézmény, melyet ember valaha alkotott, minthogy folyton javulhat s mégis hű maradhat a multhoz“ (184. l.). A protestantismust csak felszínesen ismeri, s ezért se kellően megérteni, se igazán méltányolni nem tudja; a protestantismus szabadsága, szerinte „nagyon veszélyes s mégis elégtelen szabadság, mely nem elégíti ki sem a philosophiát, sem a hitet, mert amannak a szabadság nem teljes, emennek túlságos“ (178. l.). Ime szerzőnk szellemi „gyors-fénykép“-e.

Előttünk fekvő könyve lelkének tükre és tudományos hitvallása. Kis keretben nagy dolgokat fenkölt szellemben de néhol nagy tévedésekkel tárgyal. A főkérdéseket ekként teszi fel: „mi a philosophia magában véve és milyen viszonyban van a természettudományokhoz és a valláshoz?” (3. 1). Négy fejezetben s egy bevégzésben felel e kérdésekre. Műve első fejezetében a XIX. század philosophiáját jellemzi, másodikban a philosophia s a természettudományok viszonyát, harmadikban a philosophia és a vallás vonatkozását állapítja meg, negyedikben az utolsó század francia egyházpolitikája fölött tart bölcséleti és bírálatos szemlét.

A philosophia meghatározásával kezdi. „A philosophia nem egyéb, mint az ész gyakorlata teljes függetlenségében és legmagasabb szárnylásában“ (3. 1.). E meghatározást Barthélemy S. H. különben csak formalis definitiónak kívánja tekinteni s később (52. 1.) kiegészíti az Aristoteles-féle materialis meghatározással, mely szerint „a philosophia az alapelvek s okok tudománya“, vagy mint egyik magyar philosophusunk (Domanovszky) mondja: anyatudomány vagy általános tudomány, a tudományok tudománya. A philosophia az elme s az ész minden működése között a legemelkedettebb s a legszabadabb. Függetlenségének nincs más határa, mint magának az emberi elmének. Az ész senki mástól nem fogad el törvényt, mint önmagától; csak azon törvényeknek engedelmeskedik, melyek vele születtek, mint közvetlen kisugárzásai ama végtelen s mindenható észnek, mely a világot teremté s kormányozza.

A philosophia annál inkább megfelel feladatának, minél szabályozottabb a működése. Erre nézve az észnek, mely pusztán magából meritheti a tévedéstől óvó szabályokat, megvan az a tehetsége, hogy maga magát vizsgálhatja. Ép úgy megfigyelés tárgyává teheti önmagát, mint a külső tárgyakat. E belső munka adja a philosophia módszerét. A módszer a philosophia *conditio sine qua non*-ja. S a módszert is önmagában találja meg az emberi elme. Az elme önmagához visszafordulva önmagában leli meg a szabályokat, melyeket előír s melyek mindenre kiterjednek. Az elme, mint Bacon mondá s Descartes bebizonyítá, mintegy „foglatatja azon alapelveknek“, melyek az összes tudást és az ember egész életét is kormányozzák. Ezért mindaz, mit az ész oly világosan fog fel, mint saját magát, az igaz; a mit nem ért meg hasonló világossággal, az haniis, vagy legalább is kétséges.

A philosophiailag működő ész feladatát szerzőnk ekként jelöli ki: megismeri először önmagát, azután Istenhez emelkedik,

a kitől származik; gondolataink és cselekedeteink vezére ezen a világon s végre egy új életet tár fel előttünk, hol örökkévalóság váraozik reánk. Vizsgálni e kérdéseket, a legnagyobbakat, a legnehezebbeket, a legsürgösebbeket: ime a philosophia hivatása, vagy inkább kötelessége. Philosophálni tehát annyit tesz, mint e nagy tárgyról; ember, világ, Isten, módszeresen, fegyelmezett elmével elmélkedni.

Philosophiára minden nép, minden kor képes. A philosophia nem kiváltság, hanem az elmének oly állapota, melyhez mindenki eljuthat. De nem egyenlő mértékben, mert a philosophia munkája nagyon komoly és érett elmét követel. Ezért a valódi philosophusok száma csekély. Vannak elmék, melyek soha sem érnek meg philosophiára, vannak népek, fajok, melyek még nem emelkedtek a philosophiáig. Afrika mérhetlen földjén nyoma sincs még a philosophiai gondolkodásnak. Ázsiában csak India és China ismerik a philosophiát; de China eszes, találékony népe el maig kevésre vitte a philosophiában, India pedig a túlságig metaphysicus. Európa nemzetei között csak négyenél virágozik a bölcelet: a németnél, angolnál, francziánál és olasznál. A mult század végén s a jelennek első éveiben Németország tündöklött elől; de ma már részint atheistikus materialismusba süllyedt, részint pedig romantikus pessimismus felé hajlik, a mely nem egyéb, mint „budhista tévelygéseknek még sötétebb reminiscentiája és visszahatása“. Angliában már Baconnal letévedt igaz utjáról a philosophia s a téves lejtőn még a bölcs Locke is lefelé csuszamlott, sőt az óvatos skótok is — Hutchesonnal és Reiddel élükön — e különös útvesztőbe tévedtek; Stuart Mill, Spencer Herbert már természettudományt csináltak a philosophiából s nem vették észre, hogy a philosophiának külön módszere, külön tárgya van, s így nem azon tudományok módjára fejlődik, melyek csak a világot figyelik meg. . . . A franczia philosophia — szerzőnk szerint — jobban rendezett és világosabb, mint a német, és kevésbé félénk, mint az angol philosophia. Cousin Viktor, kinek Barthélemy lelkes bámulója, a spiritualismust megrendíthetetlen alapokra fektette. Olaszország nem hozott létre egy elméletet sem, mely legalább egyidőre jogos tekintélyre tehetett volna szert; az Egyesült Államok pedig, melyeknek a világ dolgaiban már oly nagy szerep jutott, a metaphysica terén még úgy szólván föl sem léptek. Szóval — mondja B. S. H., — ha a végéhez közeledő századnak egy genialis philosophusa sem volt, mi francziák mégis legközelebb jutottunk a célhoz. Épen nem hazafui hiúságnak engedünk, ha kimondjuk, hogy a XIX. században újra a franczia philoso-

phiának van legnagyobb érdeme az emberi szellem körül (11. l.).

E nyilatkozatból — a túlerős nemzeti érzülettől eltekintve — az idealismus, vagy, mint szerzőnk nevezni szereti, a spiritualismus férfias önérzete szól. Barthélemy egész könyve az idealismus szellemes apologiája és sikerült polemia a sensualismus minden fajtája ellen, melyek közül különösen a materialismust, positivismust és az agnosticismust ostromozza. Az idealismus apologiájára ma különösen szüksége van az emberi szellemnek. Szellemünk ma mindenek fölött a külső dolgokkal foglalkozik s elhanyagolja a belsőket. Minden túlzott szigorúság nélkül elmondhatjuk, hogy ez hanyatlás; azonban népeknél, mint egyeseknél is, az anyag csak egy időre nyomhatja el a szellemet s a sülyedés csak átmeneti lehet. Barthélemynek ez erős hite, valamint az is, hogy az elhanyagolt eszményekhez való visszatérítés egyik fő eszköze az igazi, értsd a spiritualis, philosophia, másik a vallás. A szellemisség, az eszménység kultuszának ápolásáról lényegök megtagadása nélkül soha sem mondhat le egyikök sem. „Ne hallgassunk — mondja szerzőnk — sem a kételkedőkre, kik előtt semmi sem bizonyos; sem a materialistákra, kik az állatok színvonalára alacsonyítanak; sem a kétségbeesett gondolkozókra, kik saját geniejüket félreismerik. Legyünk philosophok, mennyire csak tőlünk telik, s legyünk meggyőződve, hogy egyedül csak az észvezérelte spiritualismus kalauzol a tudomány szentélyeihez, melyeket Epicur tanítványai dicsőítettek, de melyekben az atheismus nem lakott soha“ (23. l.).

A philosophia viszonyáról a tudományokhoz szerzőnk könnyen, világosan és helyesen ad számot. „A philosophia, mint a tudományok szülője, a törzsök; ezek pedig annak ágai; amaz az egész, ezek a részek, a töredékek; csak tőle nyerik a módszert s szabályosságukat. Mint alapelvek és axiomák tudománya, a philosophia az egyes tudományoknak lényeges és állandó szolgáltatokat tesz, melyeket csak nagyon felületes vizsgálat ismerhet félre“ (79. l.). „A philosophia így mintegy a tudományok vezetője, az utat jelölve, melyen tévedés nélkül haladhatnak“. „S ha véletlenből a tudományok a philosophiának mégis ellenségeivé válnak, félreismerik a nekik tett szolgáltatokat. A philosophia és a tudományok közötti ellenkezések ép ezért csak mulók s könnyen kiegyenlíthetők“ (182. l.). — Ime a főbb tételek, melyekbe szerzőnk a második főkérdésre vonatkozó fejtegetései eredményét összefoglalja.

Fejtegetéseinek és bizonyításának menete következő:

Az emberi tudás kezdete a lélekbe oltott tudásvágyból

indul. Az első pillantás, melyet az ember a világba vetett, valami egésznek képét tárja eléje; a részletek világos észrevévése csak fokozatosan következett. S midőn később az emberi elme egymásután elemezte a részeket, ezt azért tette, hogy jobban megértse az egészet, melyet amaz első benyomás vele már megismertetett. A philosophia nem egyéb, mint az egésznek, az összesnek ezen tanulmányozása; a tudományok csak az egyes különböző részeknek vizsgálata. S midőn e részeket elkülönítve vesszük szemügyre, csak azért tesszük, hogy azokat jobban megvizsgálhassuk; a részeket azonban csak az egészre való vonatkozásukban foghatjuk fel jól; ebből hajtának ki, mint az ágak a fatörzsből, bármilyen nagy legyen is számuk. Más szóval: az ismeretek, melyeket a tudományok nyújtanak, csak részlegek, hiányzik még az összefoglaló ismeret, melyet a philosophia nyújt. A philosophia tehát a tudás szükséges kiegészítése és betetőzése; nélküle tudásunk csonka maradna. Ime — legáltalánosabb formájában — a philosophia viszonya a tudományokhoz.

De ez nem minden; távolról sem az egész és egyetlen vonatkozás. A philosophiából nemcsak mint törzsből sarjadznak a tudományok: mint a fa táplálja ágait, úgy táplálja a philosophia a tudományokat. S e tápláló erő a módszer. A tudományoknak, minden kivétel nélkül, csak egy eljárásuk van: hogy ismerhessék tárgyukat, meg kell figyelniök. Az ismerő tehetség eljárásának szabályozása a módszer. A módszer a tudományok közös vezetője és eszköze, s a tudományok ezt is a philosophiától veszik. Foglalkozhatik ugyan a matematikus, az astronomus, a chemikus is a módszerrel; de mikor ezt teszi, akkor többé már nem a matematika, astronomia és chemia munkáját végzi, hanem a philosophiáét.

S még ezzel sincsenek kimerítve azon benső, titkos szálak, melyek a tudományokat elválaszthatatlanul a philosophiához kapcsolják. Magát a megismerési bizonyosságot, tehát minden erejüket is a philosophiából merítik. Ugyanis a tudományok az érzékek bizonyítására támaszkodnak, melyek nélkül, kivált a természet-tudományok, nem mehetnének semmire. De az érzékek nem csalhatatlanok s egyedül az érzéki észrevevésre támaszkodva minden lépten-nyomon tévutra kerülnénk. Mily mértékben bizzunk az érzékekben, mily mértékben kételkedjünk bennük? — erre egyedül a philosophia taníthatja meg a tudományokat. Ez képes demonstrálni, hogy sem a puszta érzéklésre alapított tudás nem megbízható s e mellett könnyen materialismusba sülyed, mire nagy hajlama van; sem a mindennemű ismeret megbízhatlanságát

valló skepticismus nem vezet célhoz ; s hogy egyedül a magára visszatérő reflexio, az öntudat ténylegessége minden bizonyosságnak egyetlen és messzefénylő alapja.

A módszeren és bizonyosság elvén kívül a tudományok még más nélkülözhetlen kölcsönökért is a philosophiához fordulnak. Ime néhány belőlük. „Midőn a tudomány az érzéki világ lényeit vizsgálja — kérdi Barthélemy — nem bukkan-e bizonyos mulhatlan feltételekre, melyeknek e lények alája vannak vetve? Nincs-e bennök, különböző és változékony alakjuktól függetlenül, valami állandó, a mi változatlanul azzá teszi, a mik? Nemde az az, mit állománynak (substantia) nevezünk? S a lények, megtartva egységes állományukat, nincsenek-e időbe s térbe helyezve? Állomány, tér és idő mind elkerülhetlenül szükséges képzetek, melyeket a tudományok mindenben használnak, a mit vizsgálnak s leírnak, a nélkül, hogy komolyan ügyet vetnének rájuk“. (50. l.) Még a positivismus is kénytelen elismerni, hogy „vannak logikai alapelvek, mint pl., „hogy az okozatban nem lehet olyan, a mi nincs meg az okban“, s vannak öröklött erkölcsi ösztöneink is, melyek cselekvésünket szabályozzák.

Ime tehát, módszer, bizonyosság, állomány, tér és idő: azon kötelékek, melyek a tudományokat titokban, de elválaszt-hatatlanul a philosophiához, sőt az annyira rettegett metaphysikához kapcsolják. Mihelyt a tudományok synthesiseik által az elvekhez jutnak, azonnal a philosophia határához érnek. Ez a középpont, melyhez mindannyiszor vissza kell térniök. Azért Aristotelessel úgy is meg lehet határozunk a philosophiát, hogy az az alapelvek s okok tudománya.

A mily könnyen, világosan és helyesen határozza meg Barthélemy a philosophia vonatkozásait a tudományokhoz, ép oly nehezen, kuszáltan és helytelenül ad számot a philosophiának a valláshoz való viszonyáról. Maga is érzi ezt, ki is fejezi. „A philosophia viszonyát a valláshoz meghatározni kényes“. (79. l.); nem azért — folytatja — mintha e második kérdés homályosabb volna, hanem mivel régi hagyományok s igen tiszteletre méltó aggodalmak sorakoznak körül. Ezek egyike — szerző szerint — az, hogy a vallás uralkodni akar a philosophián, más szóval azt elnyomni szeretné, vagy pedig alárendeltségben, kizárólag a maga hasznára kívánná föntartani. Másika az, hogy a vallás alapelve, a hit és a philosophia alapelve, az ész, teljesen különbözők; a hit az ész meghódolását követeli, az ész a maga teljes suprematiáját hirdeti. Szóval — mondja Barthélemy — itt vetélkedés áll fenn az uralom miatt, s a feleknek — úgy látszik — lehetetlen egymást megérteniök; kiegyeztetésü-

ket még a legfelvilágosultabb emberek is hiába kísérelték meg. A theologus — szerzőnk szerint — azt mondja: maradjon a philosophia, mint a középkorban volt, a theologia szolgája; a philosophus azt mondja: lemondani a szabadságról annyi, mint lemondani lételemről, valódi öngyilkosság. A kiegyezést megkísérteni is hiábavalóság, ma a sikerre még kevesebb kilátás van, mint valaha. A philosophia annyira érzi ma kötelességeit az emberi elme iránt, hogy azoktól nem pártolhat el; a vallás pedig oly erősen meg van győződve fensőbb jogairól, hogy azokról nem mondhat le. „*Lehetetlen egymást megérteniök*. De mindemellett azon türelem következtében, melyet a 18-ik század jogaiba visszahelyezett, a philosophia és vallás közöttünk ma békésen megélhetnek egymás mellett; nem egyeznek meg, az igaz; de egymást nem is marczangolják“. (80. l.)

Ez a harmadik főkérdésről való fejtegetésének eszmemenete és végeredménye. Minket az eredmény sehogy sem elégit ki. Nincs benne semmi megnyugtató, semmi elvi megoldás. A türelem, a kölcsönös türelem passiv érzelmére helyezett philosophia és vallás nagyon kényelmes, de nagyon gyümölcstelen, nagyon természetlen viszonyban maradnának. Nem fejthetnének ki igazi élettevékenységet, mert elszigeteltségre volnának utalva. Nem hathatnák át egymást kölcsönösen, pedig csak élő kölcsönhatásban épek, erőteljesek és áldáshozók. A vallás, melyből hiányzik a philosophiai szellem öntudatossága és világossága, üres gépiességgé csontosul vagy sötét mysticismussá fajul; és a philosophia, mely nélkülözi a vallás megszentelő erőit és eszményeit, positivismussá, agnosticismussá vagy materialismussá alacsonyul. Sokszoros történelmi tapasztalatok igazolják ezt. Philosophia vallás nélkül üres, lélektelen; vallás philosophia nélkül homályos, sőt vak. Philosophia vallás nélkül szívtelen emberhez hasonlít, vallás philosophia nélkül olyan emberhez, kiben a szív uralkodik az ész felett. Miként a teljes embert abban látjuk, kiben ész és szív összhangzásban vannak, se egymást se elfojtani nem akarják, se egymástól két lényyé szigetelőzve el nem válnak, hanem egy egész embert alkotnak: úgy philosophia és vallás se egyik a másíknak alárendelve, se egymástól idegenekül elszigetelten áldásos viszonyban, nem élhetnek, hanem azon egész-séges kölcsönhatásba kell helyezkedniök, melynek örök mintáját Jézus Krisztusban, remek másolatát amaz evangéliumi nagy hívőben és nagy gondolkozóban, Pál apostolban szemlélhetjük. Szerzőnk e tiszta magaslatra még gondolatban sem tud emelkedni s az evangéliumi fenséges harmonia helyett meddő semlegességet konstatál philosophia és vallás között.

Ismételjük, hogy minket a szerző meddő megoldása, melyel philosophia és vallás csak fegyverszünetet kötnek, de tartós békéig nem jutnak, teljességgel nem elégít ki. Miért nem hatol a kérdés mélyére, miért nem ereszkedik elvi rendezésbe? Megmondja maga, hogy azért, mivel „régí hagyományok s tiszteletreméltó aggodalmak sorakoznak körülé“. (79. l.). Valóban a hagyományok megkötik Barthélemynknek is, mint annyi más hasonló nevelésű gondolkozónak különben szabadságszerető, sőt független elméjét. Barthélemy katolikus ember, ki előtt a szellemi élet minden régióban szabad a vizsgálódás, de a vallás mezeje „ne nyulj hozzám virág“. Sőt a mi még rosszabb, „felvilágosult“ katolikus, ki szüntelen tojás-tánczot jár a független emberi ész és a parancsoló dogma között. Ha igazi katolikus volna, Aquinói Tamást vagy a Tridentinumot követné, azt tanítván, hogy az embernek célja sokkal magaszosabb, hogysen azt pusztán természetes eszével fölfoghatná; azért a hit malasztjának segítségével minden kételkedés nélkül el kell fogadnia mindent, mit az egyház Istentől vezéreltetve s ihletve mond, mert az egyház van hívatta arra, hogy csalhatatlan tekintélyével a hívők lelkiismeretét és eszét igazgassa. De Barthélemy nem hívő katolikus, egy árva szava nincs a katolikus dogmarendszer *eszmei* igazságához, sőt néha kicsinylőleg is szól róliuk (pl. a szeplőtlen fogantatás és pápai csalatkozhatlanság dogmája szerinte: „nem sok vizet zavart“); hanem a catholicismust mint társadalmi és politikai institutiót bámulattal magasztalja. Ezért eszmei compromissumot köt: nem bántja a katolikus dogmát, itt lemond elméje szabad használatáról, lemond a szabad vizsgálatról, melyet pedig mindig az „elme legfenségebb joga“-ként magasztal és érvényesít. Egészen természetes aztán, hogy a dogmatikai megkötöttség megbénítja philosophiai következetességét is, mert az ész törvényeit a vallási ismeret (dogma) terén nem engedi érvényesülni, hanem mihelyt a dogma küszöbéhez ér, egy halálos „salto mortale“-val fölcsap katolikus philosophusnak, ki a katolikus dogmából vont következtetéseket széltében elfogadja s dicsóíti.

Könyve hemzseg az ismeretes katolikus, helyesebben pápista *társadalmi dogmáktól*. Vegyük pl. a vallásról való nézetét. „Ha a philosophiától (mely a szabadság világa) a valláshoz, az észről a hithez fordulunk, egészen új világba lépünk. Amott egyesek törekednek arra, hogy az igazat ismerjék s életöket rendezzék; itt pedig a tömegeket kell erkölcsösökké tennünk, tanítva, hogy mit kell hinniök. A szabadság helyébe az engedelmisség, az alárendelés lép, s a legkisebb kitérés sincs megen-

gedve az egyház kebelében. Ha valaki az orthodoxia utjáról letér, heretikussá válik s a legnagyobb veszélyek várják, ha engedetlenségében megmarad. Hidegvérrel tekintve a dolgokat, meg kell vallanunk, hogy ez másként nem is történhetik. Hogyan élhetne a vallás, ha nem így cselekednek? . . . A tömegnek, melyet a vallás magával ragad és fölvilágosít, a hitet szükségképpen kívülről kell elfogadnia, mert magamagának olyat adni nem tud. E részben a vallások oly megbecsülhetetlen szolgálatot tesznek, hogy azt a nemzetek engedékeny tanulékonyosságuk s legnagyobb bőkezűségük által sem hálálhatják meg eléggé. (124. l.)

Ime szerzőnk igazi pápista felfogása a vallásról, melyben az „engedelmesség“, az „alárendeltség“, a „kívülről parancsoltak elfogadása“, a hívők és kormányok részéről követelt „engedékeny tanulékonyosság“ stb. a legjellemzőbb vonások. Vajjon így van-e ez az *igaz* vallásban, az evangéliumi keresztyén vallásban? Hát nem arra tanít-e Pál, hogy nem vettük mi a szolgaság lelkét, hanem a szabadság lelkét? megismerjük az igazságot s az igazság szabaddá tesz bennünket?! És nem arra oktat-e Krisztus, hogy a vallás szeretet, Isten és embertársaink feltétlen szeretete?! Ime a vallás elferdítése s az Isten ígében kijelentett szabadság és szeretet vallása helyébe a szolgaság és engedelmesség vallásának ültetése!

Magasztalólag szól a keresztyénségről s annak ethikai és kulturális áldásairól, de e dics-hymnuszról is inkább a katholicismusként mint institutionaként dicsérete hangzik. Általában a vallásból a politikai és társadalmi oldal iránt van érzéke, mint pl. Machiavellinek vagy Montesquieunak. Barthéleminak is szebb és fenségesebb a katholicismus, mint az evangélium. „A hit és vezetés egysége, hierarchikus rendszer; mindenre kiterjedő s fáradhatatlan éberség; gondosság, mely nem hanyagol el semmit, a mi a hívők lelkiismeretét érinti; az emberi élet minden nagy tényének ünnepies szentesítése; kimeríthetetlen jótékonyosság, mely ezrével teremt kegyes alapítványt s emberbaráti intézeteket; távoli földekre terjedő térítési missiók; minden rendű egyházi katonaság —: a vallási befolyásnak mindezen tényezői sehol sincsenek oly szemmel láthatólag s oly erélyesen egyesítve, mint a keresztyénségben. E hatalmas szervezet méltóvá teszi a legfelvilágosultabb nemzetek tiszteletére s egyszersmind közelebb-távolabb időben biztosítja neki az uralmat az egész földgömbön, melynek legelőrehaladottabb nemzeteit már úgymint meghódította. S e dicséret különösen a katholicismust illeti meg; s nem kevésbé illeti meg azóta, hogy egységéből részint politikai érdekek, részint vallási okok miatt a protestantismus kivált“. (127. l.)

És a protestantismus? Erről szerző alig szól valamit s akkor is nagy tájékozatlanságot árul el eszméi körül, melyekkel sehogy se tud rokonszenvezni. „A protestantismus is megőrizte a régi hitet, habár az egységgel szakított is. A szentírás neki is Isten szava, csak hogy megengedi a hívőnek, hogy saját belátása szerint magyarázza. Valóban nagyon veszélyes s mégis elégtelen szabadság. Nem elégíti ki sem a philosophiát, sem a hitet. Amannak a szabadság nem teljes, emennek túlságos“. (178. l.) Ime itt is a megbicsaklott kath. észjárás. A philosophiának nem teljes a protestantismus nyújtotta szabadság? Hát nem tudja Barthélemy, a philosophus, hogy a vallási szabadságával egyidejűleg a protestantismus proklamálta az emberi elme és lelkiismeret szabadságát? hát nem a protestantismus szülte szabadság-elv érvényesülése után lélegzett fel Bacon-nal és Descart-tal a philosophia is a katholikus dogma nyomásai alól? Hát nem azt írja szerző is, (183. l.) hogy „több századon át az ész felsőbb joga elnyomatott s hallgatnia kellett a középkor idején?“ s az elnyomó hatalom, szerző tanítása szerint is, nem a kath. egyház és kath. theologia volt, mely „mint diadalmaskodó hatalom egyedül uralkodott s a philosophiának, kíséretében, hallgatnia kellett s feladata abban állott, hogy a dogmákat és az ellenmondást nem tűrő egyház határozatait hódolva magyarázza?“ (109. l.) Bizony, bizony kár kicsinyelni a protestantismus adta lelki szabadságot, mert ha az az ócsárolt protestantismus nem lenne, nem tudom, Barthélemy és többi „szabadonc“ társai is nem jutnának-e a középkori Abelard sorsára!

A könyv utolsó fejezetével röviden végezhetünk. A philosophia és vallás jelenlegi viszonya van itt feltüntetve rendkívül érdekes, de elszomorító képből, melyet a nagy forradalom kora óta lefolyt száz év egyházpolitikai eseményeinek rajzával vezet be. A katholikus egyházpolitika kínos vergődése ez a száz év története. Atheismus és concordatumos clericalismus, állam-vallás s arra megint egyházpusztító és vallássorvasztó radicalismus: ezek az érdekes kép főbb vonásai. Nagy, sőt túlzott — mondja szerzőnk — az az ellenséges indulat, melylyel a nemzet egy nagy részénél mind az találkozik, a mi a vallással összefügg! E baj nagyon elterjedt s nem lehet mondani, hogy tetőpontját már elérte. Fanatismus üldözi, ok nélkül, a papságot. Alszentekedő gazdálkodás a papok úgylis csekély fizetését (Franciaországban szekularizálták a papi javakat s az állam fizeti a kath. papságot, pl. egy püspök fizetése 10 ezer frank) még lejjebb szállítani igyekszik. A seminaristákat katonai szolgálatra kötelezik, hogy számukat csökkentsék. Iskolát, kórházat világvivá tettek.

Gyűlölik a papi ruhát s más egyházi jelvényeket. Testületek, városi tanácsok tagjai vallásellenes tüntetések élére állanak. Becsületbeli dolognak tartják Isten lételet tagadni s a függetlenség jelének, ha atheistának vallják magukat. Maga a tudomány is elősegíti a tévedéseket, sőt gyakran osztozik bennük. Különösen a természettudományoknak van ebben nagy részök, melyek nagy része a materialismus szekerét tolják. E szomorú állapotot előidéző elméletek, szerző szerint, a XVIII-dik században születtek, de néhány durva elme még ma is ápolja és fejleszti őket. „E hóbort kitörésének vagyunk ma elszomorodott tanúi“, mondja Barthélemy érthető elkeseredéssel. Ezek szégyent hoznak reánk az idegenek előtt s pillanatra megzavarják a társadalmat, mely végre mégis urrá lesz felettük. Nyugodtan itélve: nem kell tartanunk győzelmüktől, mely a nemzet halálát jelentené; elkerülhetlen bukásukat biztosra vehetjük. A történet czáfolhatlan bizonyossága szerint vallás nélkül társadalom nem létezhetik. A föld mai lakói közt még a legvadabb nép sincsen kultus nélkül, s még a lépcsőzet legalsó fokán állónál is meg fogjuk találni, ha hiú s értéktelen formában is, a vallási eszmét. A legszabadabb s legműveltebb népek pedig azok, melyeknél a vallás parancsainak legtöbb hatalma van. S egyedül csak a francia nép tenne kivételt a mult s jelen évkönyveiben? s ha még igazság volna a vallástalanságban! De az ész még hangosabban tiltakozik ellene, mint a történet; s az emberi természet fellázad a vakság, dacz és zsarnokság e vegyülete ellen.“ (170. l.)

A jelenkori Franciaország e mély vallási válsága felett csöppet sem csudálkozik a katholicismus történetét ismerő ember. A katholicismus világszerte ily vallási és erkölcsi válság szélére juttatta a művelt társadalmakat, melyek ósdi eszméi alól kinőve, egyházukkal, vallásukkal meghasonlásba keveredtek. A vallást a hit szüli és a hit tartja fenn s a hol az megrendül, nincs oly földi hatalom, mely a végenyészettől megóvjá. Barthélemy a vallás ez objectiv igazságában való hit erejét nem ismeri, maga sem hívő, s ezért vigasztalja önmagát s olvasóit azzal, hogy az egyház hatalmas szervezete és a philosophia támogatása még vissza állíthatja a francia társadalom megbomlott szellemi egyensúlyát. Mi kételkedünk szavaiban. Sem egyház, sem philosophia nem teremtenek s nem teremtettek soha új hitet. A hit Istentől vagyon, az evangéliumból vagyon, hallásból vagyon. Csak az evangéliom isteni ereje mentheti meg Franciaországot. Az ókori társadalmat sem voltak képesek bukásától feltartóztatni sem a philosophusok — pedig nagyobb elmék is voltak között-

tük, mint Barthélemy, — sem az augurok és pontifex maximusok, pedig Polybius szerint, az „ájtatosságot az istenek iránt oly annyira komolyan vették, hogy nem is képzelhető bensőbb kegyesség“. Mind hiába, ha a lelkek kinőttek egy vallásrendszer alól, azokat vissza növeszteni többé nem lehet. A katolicismus a szellemi kiskorúság vallása; eszmei bukását megérlelte az idő, tényleges bukását csak ideig-óráig tartóztathatja fel hatalmas hierarchiája, bámulatos szervezete, fényes cultusa. A jövő pedig a megtisztított evangéliumi vallásé, melynek eszméi feltartóztatlanul hódítanak az elmékben, s csak idő kérdése, hogy mikor öltenek egyházi alakot.

Az ész és a vallás meghasonlását a catholicismusban még lehet egy ideig palástolgatni a Barthélemy-féle „türelmi és semlegességi elmélet“ felállításával; de a lelkekben való sorvadást végleg feltartóztatni teljes lehetetlenség. Nagy szervi baj ez! Ép azért keveset érőnek tartjuk szerzőnknek önmagában véve elég bölcs tanácsát, melyet philosophus és laikus honfitársainak ad. „A philosophiának azért is tartózkodnia kell a támadásoktól (értsd: vallás elleni), mert az ész soha sem pótolhatván a vallást, a megtámadott réginek romjain ismét csak egy új keletkezniek. A philosophia tudja, hogy lényegileg egyéni lévén, nem szolgálhat az embereknek társadalmi kapcsul, sőt még a közömböseknek sem fogja magának elhódítani. Ha valaki nem akarja a hitnek elég könnyű igáját hordani, még kevésbbé fogja a szigorú észét elviselni. A hit csak engedelmességet követel; a philosophia pedig munkát és elmélkedést, mire csak kevesen hajlandók. A közömbösekre legjobb, ha skepticismusukban a közkeletű erkölcs szabályait követik, a nélkül, hogy forrásait keressék. E könnyű áron, művelt társadalom oltalma alatt, életök elég szabatos lehet. E nembánomság azonban, ha el is van terjedve, nem igen méltó értelmes lényekhez. Voltaire, utolsó éveiben, épen e szellemi restség ellen irányzá egy támadó iratát: „színt kell vallani“ — így szólt — s ő maga, mint mindig, most is színt vallott az atheismus ellen, az Isten léte mellett“. (173. l.) „A francia egyház annyival inkább társul szegődhetik e nemes vállalatban, mert hierarchiájának élén bölcs pápa áll, ki az anyagi veszteségeket erkölcsi nagyságával bőven kárpótolta. Ily vezér alatt, kit minden nemzet tisztel, s a ki, a mennyire a szentszék határai megengedik, a philosophiának s az észnek is barátja, nehezen fog az egyház a helyes útról kizökkenni. S az ész semmit sem vesz a vallás növekvő sikere által. Sőt ellenkezőleg, a társadalom vallási haladásától a spiritualistikus philosophia csak jót reménylhet“. (175. l.)

Ime Barthélemy érdekes könyvének vonzó, megragadó eszmemenete. Színdús, eleven, sőt fényes előadásban tömérdek eszme, hol kifejtve, hol csak oda vetve. Gyönyörű apologiája a spiritualismusnak a positivismus és materialismus ellen. Meghiusult kísérlet a hanyatló catholicismus védelmére. Egy szellemes, eszméltető, de csak félig sikerült mű, melyben a philosophiai szellem megbénul, a mint a hit birodalmához ér; a vallás pedig hiába várja a philosophia értelmi segítségét. Meddő semlegességben, kölcsönös segítség nélkül nézik egymás hanyatlását; titkolt meghasonlásban sorvad erejük. A két halhatatlan testvér, vallás és philosophia, egymást nem gyámolítják s nem képesek egyesített erővel munkálkodni az emberiség közös javán.

Szóts Farkas.

IRODALMI SZEMLE.

A) Hazai irodalom.

A RENAISSANCEKORI BÖLCSÉSZET TÖRTÉNETE. Irta *Domanovszki Endre* jogakad. ny. tanár és a M. Tud. Akad. I. tagja. A tudós szerző nagybecsű bölcsészet-történetének IV. kötetét képezi e néhány héttel ezelőtt megjelent s előtünk levő terjedelmes munka, mely meglehetősen nagy időközzel követte a scholastika philosophiával foglalkozó III. kötetet, mely még 1878-ban hagyta el a sajtót. E közben eső 12 év szakadatlan gyűjtő munkásságával készült el a mostani kötet, melyet — és ez jellemző irodalmi viszonyainkra nézve! — csak tetemes anyagi áldozattal tudott az ismert nevű szerző közrehocsátani. Műve azzal az *átmeneti* korról foglalkozik, mely a scholastika philosophiát összeköti a reformatió-kori bölcsészettel. Azt az eszmefejlődést ismer-teti, mely a scholastikában megcsontosodott syllogistikus bölcsészetet kezdi szétrombolni és követeli az észnek önálló jogait a vizsgálódásban. De az egyéni még nem tudja magát teljesen érvényesíteni. Századokon át megszokta a tekintély nyügeit hordozni, azért még mindig a tekintélyek porázán jár; csakhogy míg a scholastika az aristotelesi bölcsészet schémái szerint gondolkodik s ezekkel akarja a hit dolgait az ész előtt igazolni, addig a renaissancekori bölcsészet mestere Plato. Érzik a gondolkozók, hogy az egyház mindenekre reáuloyosodó tekintélye elhordozhatatlan bilincseket rak a szabad egyéniségre; de egészen lerázni a békókat még sem meri, mert még mindig hisz többé-kevésbé

annak isteni alapjaiban és csak homályosan, inkább csak a sorok között merészeli kimondani, hogy ez is emberi alapokon fejlődött ki és csak annyi jogosultsága van ennek is, mint minden más emberi intézménynek. Tele van még bölcsészetük a középkor szertelenségeivel. Még nem ismerik a természeti jelenségek törvényeit; innen bölcsészetükben a sok magikus, astrologikus és alchimistikus elem. A felfedezett classikus irodalommal való megismerkedés egyelőre inkább csak a formákra hat, míg tartalmilag némi sejtelmeket ébreszt ugyan az egyéni szabadság felől, bizonyos vágyakat ennek érvényesítése iránt, de öntudatos kifejlésre még nem tudnak ezek jutni. A forrongás korszaka ez, de a melyből úgy érezzük, hogy új szellem-áramlat fog kifejlődni és erre a korra csak a megújhódás ideje következhetik. Szerző az ezen korban szerepelt bölcsészek munkáinak, tehát egészen eredeti forrásoknak alapján teljes közvetlenséggel helyez be bennünket ez idők szellemvilágába. Vonzó és érdeket keltő életteljességgel elevedik meg előttünk e kor a maga társadalmi, politikai, vallási, irodalmi és művészeti mozgalmaival és élénken van feltüntetve, hogy mindezek miként hatnak a philosophiára s hogy viszont ez meg mint hat vissza amazokra. Bizonyos közvetlenség, az eredetiségnek üdesége hat reánk s míg mások bölcsészeti nézeteit ismerteti, a bíráló megjegyzésekből, a reflexiókból szépen domborodik ki magának a szerzőnek is nemes, komoly, erősen egyházas és emelkedett gondolkodású idealista bölcsészi alakja. Nemcsak a renaissance bölcsészetét, de magának a szerzőnek philosophiáját is megismerhetjük művéből. Tárgyalása a történeti folytonosságot mindig szem előtt tartja, úgy hogy világosan látjuk az eszmék fejlődését: hogy egyik bölcsész miként hagyja mintegy örökül a maga gondolatait a másíknak és a következő miként fejleszti azokat tovább vagy alakítja át a maga egyéniségének megfelelőleg. A krónikás előadáson a mű legnagyobb részében felül tudott emelkedni szerző és lett mélyen kutató pragmatikus történetirő. A munka legkimagaslóbb részletei a Petrarcaról, Patrizzról, Giordano Brunoról, Danteról, Paduai Marsiliusról és a Machiavelliről irottak. Ítéleteiben mindenütt objectiv. Mindent az illető kor szempontjából igyekeznek megítélni és teljes méltánylással tud lenni az emberi szellem munkássága iránt, még akkor is, ha productumai egyébként az ő saját nézeteivel nem egyeznek is meg. Kifogást csak az ellen tehetünk, hogy ott, a hol épen fel kellett volna tüntetnie, hogy a classikus irodalom termékeiben miben van az az erő, mely a renaissanceot létrehozta, ezt nem fejti ki, csak az eredményt mutatja fel, de nem egyszersmind a ható okokat is. A bölcsészek eredeti latin munkáiból merítvén anyagát, ez idegen nyelvű források meglehetősen megvesztegettek szerző irányát s így a tartalmilag is már sok helyütt nehézkes gondolatok a forma által sem nyertek könnyűséget, sőt a

nagy tömörség és idegenszerű szófüzés miatt még jobban megnehezdedtek. De a míg ez csak az élvezhetőség rovására esik, addig a belső értékből egyáltalában semmit sem von le. A munka 489 lapon ismerteti általában a renaissance-kort s ennek bölcsészetét, és pedig: *a*) az itáliai új platonismust s képviselőit: Gemistus Plethot, Bessariont, Marsilius Ficinust, a florenczi plátói akadémiát, Mirandolai Pico Jánost, Reuchlint, Nettessheimot és Paracelsust; *b*) Aristoteles liveit: Tomaeus Leonikust, Achillinus Sándort, Pomponatiust, Caesalpinust, Zabarella Jakobot és Cremonini Caesart; *c*) a humanista bölcsészeket: Valla Lőrinczet, Vives Lajost, Agricola Rudolfot, Nizolius Mariust és Ramus Pétert; *d*) az itáliai természet-philosophusokat: Cardanust, Telesiuat, Patrizzit és Bruno Jordánt; *e*) a politikai írókat: Dantet, Paduai Marsiliust és Machiavellit; *f*) a francia skeptikusokat: Montaigne Mihályt, Charron Pétert és Sanchez Ferenczet, végül a renaissance bölcsészetiére való visszapillantásban összefoglalja az egész kor irányzatát jellemző eszméket és megjelöli, hogy a további fejlődés számára ez mely gondolatok magvait hintette el. A nagybecsű munka ára 4 frt. A Franklin-társulatnál kapható.

DR. LUTHER MÁRTON. Életrajz az evang. nép számára. Irta *Farkas Gejza* nagyszombati ev. pap. A szerző sajátja. Az utóbbi évek alatt megjelent sok Luther-életrajz között egyike ez a legjobbknak. Nemcsak életrajz, de egyszersmind korrajz is; azonban úgy, hogy az előtérben mindig magának a nagy reformátornak alakja áll és körülötte csoportosulnak az események, melyeknek szálaít ő tartja hatalmas kezeiben. Plastikusan domborodik ki a műben maga a főalak, kit magunk előtt látunk megnőni ama különböző benyomások alatt, melyeket a viszonyok, az életmód, az emberek stb. tettek előbb a gyermek, majd az ifjú és a férfi lelkére és nemcsak a nagy dolgokra vet ügyet szerző, hanem az aprólékos, önmagukban csekély fontosságúakra is, de elmondja őket, mert jellemezhetik a reformátor sokoldalú egyéniségét. Az előadás élénk, szemléltető, azonban van benne bizonyos keresettség, sőt negély. A népies keresésével itt-ott póriassá is válik («megtanítja keztyübe dudálni»; «barátka jaj neked, most tartsd ide bűnös fejedet, hadd mosdassák meg»; «száját betömjék»; «az istenadta»; «amúgy istenigazában» stb.). A népies jelleget nem az ilyen közönséges kifejezések használata adja meg valamely műnek, hanem az egész felfogás, az előadás egyszerű közvetlensége, a természetesség és mindenek felett a kedély melege, mely egy munkán előmlik. Szerző habár nem is elsőrangú népies író, mégis tud népies lenni az izléstelen avagy durva szavak nélkül is — hát akkor miért használja őket? Népies azokkal a vonzó, apró részletekkel, melyeket elbeszél; a közbeszótt elmélkedésekkel, a rövid erkölcsi tanulságokkal, a gondolkozásra keltő megjegyzésekkel és a protestáns öntudatnak él-

resztgetésével. Ha stylusában elkerülte volna azt a sok hasonlatot, melyek között egyébiránt több, igazán szép is van, a forma is egyszerűbbé vált volna. A munka értékét növeli, hogy legalább kivonatossan ismerteti Luther iratait s közli egy-két levelét is. A «Tischreden»-ből több is helyet foglalhatott volna. Az életrajz-írók minden keresett és commentált jellemezgetésénél többet ér az a jellemzés, mit közvetlenül maga az illető a maga saját munkáiban, eszméiben, fenszárnyaló gondolataiban vagy röpke szellemi szikráiban ad. Nagyrabecsüljük, hogy szerző igen jó és öntudatos tagja felekezetének; de úgy látszik nem tud a «*sum cuique*» tárgyilagosságára fölemelkedni. Mintha csak a legelfogultabb r. kath. történetíró beszélné, épen úgy ír a Zwingli-féle reformációról, melyet egy sorba helyez a Karlstadték, a Münzerék, a lovagok, a parasztok részéről támasztott és a lutheri reformációnak sok bajt okozott mozgalmakkal és egyéb megpróbáltatásokkal. «Az északi szél hideg, sokszor éles, de ébren tartja az embert, felfrissíti, megtisztítja a levegőt, megedzi a tüdőt s megmenti a tespedéstől a természetet; a déli szél szárít, elbágyaszt és elpörköl mindent forró leheletével» — így jellemzi a lutheri és a zwingli-féle reformációt; az északi szél Luther, a déli Zwingli. Hát hiszen, ha megmaradt volna ennél a sántikáló, üres és czélzatában merőben nem igaz hasonlatnál — ez szót is alig érdemelne. De Luther kedvéért el kell hagynia Zwingli 1516-diki fellépésének megemléztetését; szükség, hogy ő csak 1519-ben lépjen fel. Zwingli rideg, számító felfogásával «bölcsek, világi értelemben elég bölcsek volt, de a hitbeli dolgokat Isten gyakran elrejti a bölcsek előtt». «Zwingli nagyravágyása, gyűlölete, ócsárlása által sértő és kihívó», míg Luther csak szenvedélyes, bántó, haragját és kedvetlenségét nem türtöztető. Hát ki kérte sirva Luthert a békére (151. l.) és ki utasította vissza a nyújtott jobbot? Csak igazságosnak kell lenni és nem szabad a tudatlanokat félrevezetni! Luther nagysága a nélkül is elég nagy, ha mellette másokat nem ócsárolunk is. Ha felmenti az ellentétet Zw. és L. között, miért nem említi meg, hogy Kálvin urvacsorai tanát megismerve, Luther arra a nyilatkozatra fakadt: «Oh, ha Zw. is ezt tanította volna!» Szól ugyan arról a 185. lapon, hogy «idővel ugyan enyhült a zwingliánusok, jobban kálvinisták iránt, e felfogás, a kik ma evang. reformált keresztyéneknek *mondják magukat* (sic!)»; de nincs benne semmi köszönet. Még Zw. hősi, nemes halálát sem tudja méltányolni, hanem azt mondja, hogy «ké-sőbb nyughatatlan lelke (sic!) a csatatérre vitte» (152. l.) stb. Bennünket, a kik többet is tudunk nagy reformátorainkról s meglehetősen tisztán látjuk életüket és szemléljük mindenik munkásságának és elveinek eredményeit, a miket már a századok folyamán kinek-kinek nézetei a közgondolkodás meghódításában elérték, ily kicsinylő felfogás egyáltalában nem zavarhat meg; felemlíteni is csak a szerző állás-

pontjának és felfogásának jellemzése végezt említettük fel, de a kevésbé beavatottakat félrevezetheti, holott pedig mind magasabb egyházpolitikai és egyháztársadalmi, mind pedig köznapi, gyakorlati érdekeink, épen jelen viszonyaink között, egyenesen arra utalnak, hogy készakarva is azokat keressük, a mik bennünket együvé tartanak. A minő tapintattal kihagyta szerző művéből Luthernek a hassiai Fülöp dolgában tanúsított eljárását, mely igen könnyen félremagyarázásra adhatott volna okot az akkori idők viszonyait kevésbé ismerők előtt, úgy ezt a controversiát is, mely a különböző neveltetésű és egymástól eltérőleg fejlett egyéniségek különböző felfogásából eredett s a felszabadult gondolkozás egyenlően komoly meggyőződéseiből származott, nem kellett volna kiélesítenie, habár a történeti hűség kedvéért el is kellett mondania. A 13 ivre terjedő munka ára 1 frt 20 kr.

A BÓNYI EV. REF. EGYHÁZ TÖRTÉNETE. Irta az alakulástól 1857-ig *Décsi Bálint* bónyi, később ácsi, 1857—1889. nov. 1-ig *Széki Aladár* bónyi ref. lelkész. A bónyi egyház történetében szerző 3 korszakot különböztet meg: 1. a fiókegyházi állapot korát, 2. az anyává létel utánit (ebben ismét 3 szakasz) és a 3-dikat, a tagosztály által eszközölt egyházi ujjászületés napjait a jelen korig. Az egyház, mint fiókegyház 1785-ben alakult meg. Temploma 1789. nov. 1-én szenteltetett fel. Részletes bepillantást enged emű az egyház külső és belső történetébe, viszontagságai s szervezkedési munkálataiba. Szól a lelkészekről, gondnokokról, tanítókról stb. Felsorolja az egyház és iskola vagyonát s berendezését. Leírja a 100 éves örömnepélyt és a függékben közli az ezen ünnepélyen Antal Gábor, Czike Lajos és Pereszlényi János által elmondott emelkedett hangulatú beszédeket. A 122 lapra terjedő füzet nemcsak becses emlék a bónyi egyház hiveinek, de egyszersmind egy újabb adalék egyetemes egyháztörténetünkhöz, melynek közléseit jól felhasználhatandja majd a történetíró. A füzet ára 35 kr. Tiszta jövedelme a rét-alapi társegyház iskola-alapjának gyarapítására fog fordíttatni.

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE. Közrebocsátja a m. n. Múzeum könyvtára. A nagybecsű munka *Csontos* János szerkesztésében egyszerre I—IV. füzetével egy vaskos kötetben jelent meg négy cinkographiai és egy phototypiai melléklettel. Legkiválóbb történetbuvárainktól vannak benne bibliographiai s művelődéstörténeti értekezések és ismertetések. Prof. irodalmunkat legközvetlenebbül az az értekezés érdekl, melyet dr. *Illésy* János ad a Komáromi Csipkés György bibliája felett, mely biblia a vallásfelekezeti elfogultságnak lett áldozata. Szerző adja a mű keletkezésének rövid történetét, a könyv bibliographiai leírását, majd elkészülte után viszontagságait s itt közli egész terjedelmében azoknak a kifogásoknak jegyzékét, melyeket a kath. clerus a fordítás ellen emelt, végül elmondja a hozzávetéseket, melyek idők folyamán fel-

merültek a könyv sorsára vonatkozólag. A kötetben *Horváth* Ignác állította össze a magyarországi könyvészetet 1889-ről és pedig a magyar irodalomnak, a hazai nem magyar irodalomnak, a hazánkat érdeklő külföldi műveknek, a naptáraknak, az egyházi névtáraknak és directoriumoknak és az iskolai értesítőknek jegyzékét. Egy pótfüzet adja a magyar könyvészetet 1888-ban szintén Horváth Ignác összeállításában. A Magyar Könyv-Szemle évenként 32 ivnyi terjedelemben, időhöz nem kötött füzetekben, több műmelléklettel jelenik meg. Előfizetési ára egész évre 4 frt. Az I. évfolyam kivételével, mely már elfogyott a II—XIV. folyam teljes példányokban 28 frton kapható. Előfizetések Hornyánszky V. akad. könyvtáruhoz küldendők.

B) Külföldi irodalom.

Harnack, LEHRBUCH DER DOGMENGESCHICHTE, 3 Bde, Freiburg 1886., 1887. s 1890 (Mohr-féle vállalat). Ára 41 márk. Alig van a legújabb theologia irodalmában oly mű, a melynek a theol. tudomány annyit köszönhetne, mint Harnack tankönyvének a dogmatörténet. Nemcsak, hogy szorgalmasan összefoglalta az újabb dogmatörténetirők, p. o. Benrath, Hauck, Möller, Loofs, Bitschl, Kaftan, Koffmanne és másoknak idevágó kutatásait, hanem új anyagot is derített föl az őskereszténységről adott beható tanulmányaival s általában az egész anyagot szellemes alakban új szempontok alá foglalva dolgozta fel. Harnack a dogmatörténet feladatát oly értelemben veszi, mely a dogmafogalom legszabatosabb meghatározásának megfelel. Nem akarja u. i. a ker. tanfogalmak vagy egyházi hittanok fejlődése történetét általában ismertetni, hanem a dogmák története alatt érti a fogalomszerűen formulázott és tudományos apologetikai szempontból kifejtett tantételek történetét, a melyek a ker. egyházakban a kijelentés tekintélyén alapulóknak vétetnek. A dogmák történetének feladata előbb a dogmák keletkezésének, azután azok fejlődésének vagy változásának előadása. A dogmák keletkezésének története a IV. századig nyulik, míg azok fejlődésének története különböző határokkal bir és nem mindenütt nyulik be a jelenkorig. A gör.-keleti egyház dogma-alkotásainak korszaka a 7. egyetemes zsinattal záródik be, innen kezdve már csak a dogmákat feldolgozó theológiáról, de nem dogmaalkotásról lehet szó. A nyugaton ellenben a római egyház, úgy a tridentí, mint újabban a vatikáni zsinaton új dogmákat alkotott s azokat a régi egyházból átvettek mellé helyezte. Itt tehát a dogmatörténet egészen a jelenkorig terjed. A protestantizmus végül a reformáció korszakában egyrészt átvette az ősker. dogmákat, másrészt a Formula Concordiaeig s a dortrechtli határozatokig újakat is alkotott, úgy azonban, hogy e dogmák

tekintélyét kezdettől fogva az evangéliom isteni tekintélyének rendelte alá. S a mint így a dogmák érvénye a protestantismushban mindig csak feltételezett, úgy másrészt ama gazdag tanképzés, mely a protestantismus körén belül egészen napjainkig észlelhető, még sem vezetett az egyházilag szentesített dogmák további kifejtésére. Ép azért Harnack a dogmatörténetben csakis általánosságban szól arról az állásról, a melyet a reformátorok a kath. dogmával szemben elfoglaltak, míg ama fejlődések előadását, a melyeken a protestantismus talaján a ker. tanalak átment, egyenesen a prot. tanfogalom történetének studiumára bizza, tehát a theologia történetének körébe utasítja. A mű I. kötetében az egyházi dogma keletkezését, a II. és III-ikban pedig annak fejlődését tárgyalja. Az őskeresztyénség felfogásában eltér a Hegel-féle történet-bölcészeti constructió befolyása alatt keletkezett Baur-féle tübingai kritikai iskola nézetétől, a melyivel szemben vitatja, hogy az őskeresztyénség nem a zsidó és pogánykeresztyénség kiegyenlítéséből keletkezett, sőt inkább a pogánykeresztyénség egyik fokozatának tekintendő, mely álláspontot régebben már Ritschl és újabban Engelhardt is vitattak. Az apostoli korszak utáni pogánykeresztyénség pedig sem paulinismushnak, sem ennek egyszerű módosításaként nem tekinthető. A dogma keletkezésére nézve Harnack thesise az, hogy «das Dogma ist in seiner Conception und in seinem Ausbau ein Werk des griechischen Geistes auf dem Boden des Evangeliums» (I. 16. l.), tehát a keresztyénség frigyre lépett a görög műveltséggel a dogmák megalkotásában. A dogmaalkotásra a gnostikusok vezettek, kik az egyháznak első ker. theologusai voltak. Vallási és történeti érzék, a dogmaképzés és fejlődésbe való szeretetteljes elmélyedés jellemzi e művet, mely egész tárháza az egyházi történeti ismereteknek.

IM KAMPF UM DIE WELTANSCHAUUNG, 9. Aufl., INNERES LEBEN, 2. Aufl. és DIE BIBLISCHEN WUNDERGESCHICHTEN. Bekenntnisse eines Theologen. Az első mű ára 3, a 2-diké 2, a 3-diké 1 márka. Mind a 3 mű Freiburgban, a Mohr-féle akad. vállalat kiadása. Igazán vallo-másokkal van itt dolgunk. A hagyományok, dogmatikus nézetek s a tudományos haladás vívmányai között az igazi vallásos evangéliomi keresztyénséget keresi az ismeretlen író, kit a német sajtó a hadeni papnak mond. Mély vallásos érzelem, tiszta erkölcsi felfogás s erős ev. prot. tudat hatja át összes műveit. Erős istenfélelem. De egyúttal élénk tudásvágy olvasható ki minden sorából. Tárgyi tekintetben magvas, emelkedett fejtegetésekkel van itt dolgunk, a melyek a gondolkozni szerető prot. művelt keresztyént az evangy. világnézet mélyébe akarják vezetni s az u. n. egyedülüdvözítő tételek hagyományos igazságain birálatot szeretne gyakorolni, mi mellett szabadelvű gondolkozása daczára is türelmes és békés természetű az ellenvéleményekkel szemben. Második művében a benső ker. erkölcsi élet lényegét,

fejlesztését és annak eszközeit ismerteti klasszikus fejtegetésekben az író, míg a 3-ikban 2 részben a bibliai csodatörténeteket veszi vizsgálat alá. A keresztyénség és a csoda egymáshoz való viszonyának tárgyalásánál a csodáról azt mondja: «hogy a csodahit s az azon alapuló vallásos élet támadás gondolkodásunk egysége ellen, a melyet határozottan vissza kell utasítanunk. Mert a csodahit két mértékkel tanítja mérni az embert a szerint, a mint keresztyének vagy emberek módjára érezzünk» s azt bizonyítgatja, hogy a csodahit a természeti törvények érvényét szüntetné meg. Harmadik műve 2-dik részében a bibliai csodák természetes vallás-erkölcsi magyarázatát nyújtja a szerző, sok szellemességgel és benső vallásos érzéssel. A művelt olvasó, még ha nem theologus is, mély betekintést nyert ev. ker. vallásos világnézetünk gazdagságába és mélységébe.

THE HEREAFTER. *James Fyfe*. Egyike azon kevés orthodox műveknek, melyek az eschatologia nehéz kérdéséhez hozzászólnak. Két részből áll; az elsőben a régi népek hitét tárgyalja, a másodikban pedig a szentírás visszafizetési tanát veszi vizsgálódás alá. A bevezető fejezetek érdekes rajzát adják a legrégebb népek jövő élethitének, irodalmi és archaeologiai emlékek alapján. Szerző felfogása szerint a jövő élet hite nem fejlemény, hanem eredeti s általános ösztön, mely az Isten eszméjéből önként foly. Ez a hit azonban mégis mutat fel fejlődést, de csak visszafejlődést. Innen a régi vallások gyors elhanyagolása. Aztán az ó-szövetség s az apocryph iratok eschatológiájával foglalkozik; itt azonban úgy látszik, hogy vagy nem ismeri a modern kritika eredményeit, vagy tán nem bizik azokban, mert a Penta-teuchust szerinte Mózes írta s a Jób könyve 500 évvel a zsoltárok előtt készült. A második rész igen érdekes és világos tárgyalása a visszafizetési tannak.

L'ÉGLISE ET LA RÉVOLUTION FRANÇAISE. *Edmond de Pressense*. A könyv nem régen nagy sikert aratott Franciaországban s teljes joggal. Érdekesen rajzolja a papság s az egyház állapotát, milyen volt az a forradalom előtti időkben, mikor még a papság volt az első rend az államban. A forradalom aztán megfosztja magas rangjától a papságot s az egyház tekintélye oda van. De ez csak mulékony állapot, a forradalom nem nyomhatta el a lelkiismeretet; fegyverrel nem lehet meggyőződést eszközölni s egészen természetes volt, hogy az ész tisztelete helyet adott a régi Isten tiszteletének.

THE MIRACLES OF OUR LORD, EXPOSITORY AND HOMILETIC. *John Laidlaw*. Laidlaw a csodákat 3 csoportba osztja: 1. a nyolcz természeti csoda (nature miracles). 2. a husz csodagyógyítás, 3. a három halottföltámasztás. A csodák magyarázásában fő elve Laidlawnak, hogy a csodák «a Krisztus által történt kijelentésnek részei». A könyv egészben véve igen tiszteletteljes, vallásos hangú; exegesise óvatos

az orthodox észjárás több helyen kitűnik könyvéből. Különösen szép a könyv végén található értekezés a föltámasztás stb. csodáiról. A világos magyarázat, átlátszó és némely helyen valóban szép irály, a homiletikai részben mély érzék a tárgy iránt, egyaránt jellemzik a füzetet.

THE UNKNOWN GOD, OR INSPIRATION AMONG PRE-CHRISTIAN RACES. C. Loring Brace. Szerző Pál apostolnak ama beszédéből indul ki, melyet ő a görögöknek tart az ismeretlen Istenről. Célja kimutatni, hogy a legrégebb népek is hisznek már egy ismeretlen Istenben és hogy a mindenség atyja kezdettől fogva kijelenti magát a legkülönbözőbb népeknek. Igyekszik kimutatni a monotheismus csirájának meglétélét az egyiptomiaknál, különösen azoknak élet utáni hitére támaszkodva. Az egyiptomi ismeretlen istenség már szellemi hatalom, végtelen, befoghatatlan, önmaga által jó létre, kegyelmes, jötevő, jó cselekedeteket és igazságosságot vár az embertől. A régi Egyiptom vallása legfejlettebb az összes régi vallások között. A babyloniak Istene szereti az igazat, gyűlöli a gonoszt, tőle függ az élet itt és a másvilágon. Az «*Ur*» istenéhez szóló ima kifejezése a tiszta monotheismusnak; Merodach egy szellemi közbenjáró, ki megküzd a sötétség hatalmaival; Istarnak az alvilágba leszállása involválja a túlvilági élet hitét. Egyéb iránt ezen vallás feltűnő érintkezési pontokat mutat a héber vallással, teremtés, özönviz, nyelvzavar stb.-ről szóló mondáival, de a zsidó fölfogás már megtisztítja ezeket ama polytheistikus máztól, a mi még amott némileg meg van. Azután a görög mysteriumok s bölcsészek nézeteinek tárgyalása következik, sok érdekes vonást tüntetve föl a stoicusok, Plato, Socrates, Seneca bölcsészetéből. A zoroaster és Buddha vallása sem nélkülözi ama szellemi Isten-hitet, de nem domborítja ki Istennek, mint atyának fogalmát. A könyv nagy tanulmányra vall, könnyen folyó és mindvégig érdekes, mind a theologus, mind a hívő keresztyén haszonnal forgathatja.

THE LANGUAGE OF THE NEW TESTAMENT. *William Henry Simcox*. A nemrég elhunyt szerzőnek egyik jelesebb műve, mely előkelő források alapján dolgozik. Az újtestamentomi görög nyelv sajátosságait részletesen tárgyalja. Kikerülhetetlen volt a görög classikus nyelvnek *κοινή διάλεκτος*-szá változása, melyben a bázis atticai görög ugyan, de telve idegen elemekkel. Ez lett az újtestamentom nyelve. Simcox azonban feledi, hogy ama tényezők közé, melyek az ó-görög átalakulására befolytak, fölvegye magát a keresztyénséget is, a mi pedig egyike a legjelentékenyebbeknek. A könyv hagy ugyan elég kívánni valót s nem kimerítő, de abban, a mit ad, igen használható s alapos.

egyh., Mayer Endre eperjesi theol. tr., tornai ref. egyhm., Szilády Áron halasi lelk., Csegey Gusztáv eperjesi theol. tan., karczagi ref. egyh., békésesabai ev. egyh., kolozskalotai ref. egyhm., nagyenyedi Bethlen főiskola, Lónyay János főisp., nagykárolyi ref. egyhm., pápai ev. ref. egyh., zólyvomi ev. esperesség., révkomaromi ref. egyh., nagybányai ref. egyhm., felsőborsodi ref. egyhm., szilágy-szolnoki ref. egyhm., Széll Ákos orsz. képvis. Zelenka Pál ev. püspök., gyomai ref. egyh., Móricz Pál orsz. képvis., küküllői ref. egyhm., 1891-re: felsőszabolcsi ref. papi egylet., Lónyay János főispán.

5. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1889-re: somosdi ref. egyh., bpesti ref. theol. akad. tanári kar., Hajdú József ráczkevei végreh., Benedek Dénes makfalvi lelk., Dr. Kelemen Mór curiai bír., Czell Ignác k.-mártonfalvai tanító., Begedi Lajos gyöngyösmelléki lelk., Czinke István erdőbényei lelk., Kovács Sámuel deési lelk., Kövér András k.-ajtai lelk., Csűrös József ref. s. l., Laky Dániel bpesti tr., Dr. Szász Béla kolozsvári egyet. rector., Hunfalvy Pál főrendiházi tag., Czike Ferencz fővárosi tanító., Szabó Lajos h.-hadházi lelk., Sárkány Sámuel ev. püspök., Pátkay Imre ref. s. lelk., Boros György kolozsvári tr., Tolnay Dénes lévai lelk., bárándi ref. egyh., Kérészy Barna t.-nánai lelk., Szöllősy Antal takarékpénzt. ig., Beliczay Béla bpesti egyh. gondn., Havadtői Mihály angyalosi lelk., márnarosszigeti ref. egyh., Molnár Albert m.-vásárhelyi lelk., Bedeházy János noszolyi lelk., Úrházy Sándor verebi lelk., Virágh József k.-enyedi lelk., Stiegelmar János cserenkai lelk., Hazslinszky Frigyes eperjesi tanár., Ujágh Károly merényi lelk., Úveges Dezső ref. s. l., Zilahy ref. collegium., tordai unit. iskola, Bodor Géza a.-csernátoni lelk. **1890-re:** Sándor János miriszlói lelk., somosdi ref. egyh., soproni alsó ev. egyhm. lelkész-egylet., Vikár János szalafői lelk., bpesti ref. theol. akad. tanári kar., Varga László a.-némedii lelk., Rác János k.-nyéki lelk., Nagy Imre ugrai lelk., S. Szabó József naprágyi lelk., Kátay Endre d.-szentgyörgyi lelk., kolozsvári unit. theol. önk. kör., Hajdú József ráczkevei végreh., Barcza Kálmán veszprémi ügyv., Debreczeny Bertalan s.-pataki jog. ig., Czike Lajos ó-szónyi lelk., Antal Gábor ácsi lelk., Balogh Sándor kálozi lelk., Jóba József m.-atádi lelk., Benedek Dénes makfalvai lelk., Balázs József m.-régeni lelk., Farkas Kálmán bpesti theol., Jó István debreczeni tanár., Zámbery Béla badalói lelk., Dr. Kelemen Mór curiai bír., Patonay Dezső ref. theol., Marton Sándor ref. theol., Szakács Mózes sz.-udvarhelyi tr., Kövér András k.-ajtai lelk., Miklós Géza n.-szokolói s. l., Horváth Ferencz ref. s. l., Szabó Ferencz pazonyi lelk., Konya András hernádnémeti lelk., Dr. Csiky Kálmán métegy. tan., Laky Dániel bpesti tr., Dr. Szász Béla kolozsvári egyet. rector., Dr. Bartha Béla eperjesi tr., Vajda Ferencz kolozsvári püsp. titk., vasi felső ev. esperesség., Gyulay Pál főrendiházi tag., Biczó Pál pátkai lelk., Bachát Dániel bpesti lelk., Hunfalvy Pál főrendiházi tag., Bancsó Antal soproni theol. tan., Szabó Lajos h.-hadházi lelk., Sántha Károly sár.-szt.-lőrinczi lelk., Kiss Béla vaáli lelk., Bocsor Lajos tengődi lelk., Boros György kolozsvári tr., Deési Gyula deési lelk., Szombath János b.-kis-szöllősi s. l., Engisch Frigyes szeghegyi lelk., bárándi ref. egyh., Kérészy Barna t.-nánai lelk., Beliczay Béla bpesti egyh. gondn., kassai ev. magy. egyh., Bakóczy János h.-bőszörményi lelk., Havadtői Mihály angyalosi lelk., Sárkány Sámuel ev. püspök., budapesti ev. esperesség., márnarosszigeti ref. egyh., soproni ev. tanítóképzede., Kapi Gyula soproni kép. ig., Segesvári József. k.-jánosi lelk., Czékus László ab.-szántói lelk., Molnár Albert m.-vásárhelyi lelk., Kovács József bpesti s. l., Bedeházy János noszolyi lelk., Sárközy Sándor d.-vecsei s. l., Bálint Dezső s.-pataki lelk., Mód Lénárt vas-simonyi lelk., Stiegelmar János cserenkai lelk., Korda Lajos pazonyi földbirt., Medgyaszay Vincze bfő.-kajári lelk., Hollerung Károly modori lelk., Hazslinszky Frigyes eperjesi tanár., Ujágh Károly merényi lelk., zilahy ref. collegium., Bélyky Albert n.-paládi lelk., Garzó Gyula gyomai lelk., Bodor Géza a.-csernátonyi lelk., Németh István pápai theol. tan., Apostol Pál k. szt.-miklósi tanár. **1891-re:** Hamar István ref. s. lelk., Dr. Szász Béla kolozsvári egyet. rector., pozsonymegyei ev. esperesség., tiszafüredi ref. egyh. **1892-re:** Pozsonymegyei ev. esperesség.

6. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával 1889-re: Kiss Gyula szentgyörgyi ref. papj., Borsos Sándor kolozsi lelk., Patay Károly n.-szecsei lelk., Teleky József pókai lelk., Bodolay József kesznyétei lelk., Sótaly Miklós damosi lelk., Vass Lajos s.-bodoki lelk., Székely Árpád szamosfalvi lelk., Túry Sándor hubói lelk., Áchim Mihály gyóni lelk., Szontágh Sándor sz.-váraljai lelk., Jancsó Sándor ref. papj., Nagy Károly ref. papj., Bodnár István f.-kelecsényi lelk., Nagy Károly ko-

lozsvári keresk. akad. tan., Zsigó Endre szalacsi mérnök., Kecskeméthy Jenő d. almási lelk., Tóth Károly polgárdii lelk., Jády József pápai tr., Vincze Károly földbirt., Kiss Mór kocsi jegyző., Kósa Károly sztánai lelk., Sárkány Ferencz kolozsvári tr., Székely János ny. főmérnök., Bitay Mihály udvarfalvai lelk., Batta György simonii lelk., Dr. Hegedűs István kolozsvári tr., Kardos Károly m.-szigetli tanár., Bartalos Dezső tótvázsonyi lelk., Kovács Lajos hetényi lelk., Veress József galambodi lelk., Bíró András daróczi lelk., Sándor András sz.-udvarhelyi papj., Czike János d.-radványi lelk., Kelemen János kömlői lelk., úzoni ref. egyh., Jancsó Lajos m.-újvári lelk., Sebestyén János kupi lelk., Juhász József hontvarsányi lelk., Kovács Sándor olasztekei lelk., Virágh Sándor k.-tarjáni lelk., Mészáros Károly mocsai lelk., Placskó István ófalui lelk., Csurka István buji lelk., Szabó Dénes t.-szt.-miklósi tanító., zágoni ref. egyh., Pap Zsigmond császári lelk., Szűts István salamoni lelk., Kovács János dadi lelk., Soós Gyula p.-radóczi tanító., Gyenge Károly réthei lelk., Nagy Bertalan belvárdi lelk., Kódi Benő ládházi lelk. 1890-re : Kiss Gyula szentgyörgyi ref. papj., Sörös János t.-polgári lelk., Patay Károly n.-szecsei lelk., Soltész Sándor s.-vamosi lelk., Lénárth Lajos kisújfalusi lelk., Teleky József pókai lelk., Rácz Géza moóri lelk., Bodolay József kesznyétei lelk., Sófalvy Miklós damosi lelk., Seregély György mezőlaki lelk., Csajtay Máté inotai lelk., Vass Lajos s.-bodoki lelk., Rigó Lajos bihari lelk., Székely Árpád szamosfalvi lelk., Székely Ferencz széki lelk., Felvinczy Lajos k.-igmándi lelk., Ujfalussy Gyula. Tury Sándor hubói lelk., Achim Mihály gyóni lelk., Szontágh Sándor sz.-váraljai lelk., Nagy Sándor ágyai lelk., Mórocz Mihály ó-gyallai lelk., Dezse Dániel barabásszegi lelk., Jancsó Sándor ref. papj., Nagy Károly ref. papj., Bodnár István f.-kelecsényi lelk., Zsigó Endre szalacsi mérnök., Antal Lajos ászári lelk., Vattay László rimaszécsi lelk., Kecskeméthy Jenő d.-almási lelk., Klein János eperjesi tr., Kiss Albert eperjesi tr., Tóth Károly polgárdii lelk., Gecsey Péter tarczali lelk., Vincze Károly földbirt., Dr. Rácz Ottó kir. aljbíró., Bajcsi Lajos ref. lelk., Kántor István saápi lelk., Bod László nagyalmási lelk., Borsos Sándor kolozsi lelk., Balczár Antal jolsvai lelk., Sárkány Ferencz kolozsvári tr., Eperjesi theol. önk. kör., Somogyi Kálmán ádándi lelk., Jezsovics Pál czinkotai lelk., Harsányi Sándor túrkevei lelk., Nagy Gida d.-jenői lelk., Kovács Géza déghi lelk., Bartalos Mihály n.-piriti lelk., Deák József kolozsvári tr., Nagy Lajos dobokai lelk., Ignác Károly b.-hunyadi lelk., Batta György simonii lelk., Bartalos Dezső tótvázsonyi lelk., Péntek Mihály nagyantanyi lelk., Cserna István bálványosi lelk., Linczenyi Lajos k.-lehotai lelk., Sörös Géza szt.-istváni lelk., Csiszér Gábor egerpataki lelk., Id. Muzsnai Pál m.-paniti lelk., Laucsek Jónás vadosfai lelk., Kiss Károly garam-vezekényi lelk., mátészalkai ref. egyh., Sándor András sz.-udvarhelyi papj., Lajos János sz.-udvarhelyi papj., Czike János d.-radványi lelk., Száz Kálmán ref. s. l., Bajó Sándor lápafői lelk., Nagy Sándor hidvégi lelk., Kelemen János kömlői lelk., Lénárt József magyarói lelk., Sebestyén Dávid banai lelk., Dr. Ajkay Béla, úzoni ref. egyh., Szőke Károly földbirtokos., Jancsó Lajos m.-újvári lelk., Bari Zsigmond kőrösfői lelk., Kiss Lajos kaplonyi lelk., Sebestyén János kupi lelk., Antal Dénes banai lelk., Günther Adolf főszámvevő., Bajó Károly gordisai lelk., Juhász József hontvarsányi lelk., Bertha József g.-k.-sallói lelk., Bicskei ref. egyh., Mészáros Károly mocsai lelk., Kövendi Dénes h.-nánási s. l., zágoni ref. egyh., Pap Zsigmond császári lelk., Kuztos Gyula györgyfalvai lelk., Nagy Sándor mohi lelk., Bölöny György főszolgabíró., Sz. Kiss Károly n.-igmándi lelk., nagyigmándi ref. egyh., Karikó János földbirtokos., Nagy Bertalan belvárdi lelk., Kübeihér Albert durándi lelk., Szekeres Mihály takácsi lelk., Kódi Benő ládházi lelk., Szutorisz Frigyes eperjesi coll. tanár. (4 frt.). 1891-re : Mészáros Lajos egerszegi lelk., Barna Antal körtvélyesi lelk., Arday Janka Dániel zsarnói lelk., Antal Lajos ászári lelk., Tóth Károly polgárdii lelk., Nagy Lajos dobokai lelk., Bán Zsigmond t. füredi lelk.

7. A „Linczi békekötés“ monographia 1—16 ivéért 1 frtot küldtek : Sándor János miriszlói lelk., Barcza Kálmán veszprémi ügyv., Farkas Kálmán ref. theol., Vasi felső ev. esperesség., Szombath János b.-kis-szóllósi s. l. (2 frt.) Hollerung Károly modori lelk.

8. Segélyező tagok adományaiból befolyt : N. N. 50 kr., Kail Nándor 1 frt., N. N. 20 kr., Kaposy György 30 kr., Nagy Károly ősi lelk. 1 frt., Maller Károly 2 frt.

V. 1372.
A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

K E N E S S E Y B É L A

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

HARMADIK ÉVFOLYAM

II. FÜZET.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE.

1891.

AB. H.
AB. H. TITKÁRA.
TITKÁRA.

TARTALOM.

	Lap
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK:	
1. Kermann Dániel élete. <i>Zs. M.</i>	129
2. Egyházi tanulmányút francia földön. <i>Balogh Ferencz.</i>	157
3. Révész Imre a magyar reformáció kezdetéről. <i>Révész Kálmán.</i>	175
4. A korinthusi gyülekezet bajai. <i>Dr. Masznyik E.</i>	183
5. A reformáció Magyarországon a mohácsi vészig. <i>Zoványi Jenő.</i>	207
II. KÖNYVISMERTETÉS.	
6. Fáy András életrajza. Irta Badics Ferencz. — Fáy András élete és művei. Irta Erdélyi Pál. — <i>Kenessey Béla</i>	235
III. MISSIÓ-ÜGY.	
7. Belmissiói levelek. <i>Csiky Lajos.</i>	246
IV. IRODALMI SZEMLE.	
8. A) Hazai irodalom	261
9. B) Külföldi irodalom	264

A «**PROTESTÁNS SZEMLE**» megjelenik évnegyedenként, u. m. *január, április, július és október* hónapok 1-jén 7—8 nyomott ivnyi terjedelemben.

A «Szemle» füzetek egyenként is kaphatók minden hazai könyvkereskedésben. A jelen füzet ára 1 frt.

A tagsági díjak és az előfizetési pénzek, valamint a «Szemle» szellemi részét illető közlemények *Kenessey Béla* titkárhoz április hó végéig IV. Vámházkörút 16. sz. alá küldendők, május 1-től fogva pedig **IX. Csepel-rakpart 7. sz.** alá. Kéziratok nem küldetnek vissza.

HIBAIGAZÍTÁS. A m. é. II. füzet borítékán az alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye alapítványi kamatja hibásan volt 1889-ről nyugtázva, az 1890-re fiztetett be.

KERMANN DÁNIEL ÉLETE.

1663—1740.

A hazai protestáns egyház történelmének kevés oly alakja van, a kiben az evangéliomi igazság melletti kitartó küzdelem oly csodálatos módon nyilvánult volna, mint *Kermann Dániel* ev. püspökben. A róla festendő kép általános keretéül talán elég lesz egyszerűen csak a születési és halálzási éveket (1663—1740) jelölnöm meg, hogy a szíves olvasó tájékoztatva legyen a korra nézve, melyben élt és a viszonyosságokra nézve, melyekkel megküzdenie kellett.

Oly korban látta meg először a napvilágot, melyben a politikai és vallási egyenetlenség tüze a legnagyobb mértékben pusztította szegény hazánkat. Az 1662-ki pozsonyi országgyűlésen az ország rendleinek panaszai iszonyú képét tüntetik

az ev. lelkészi pálya valódi vértanuság volt. Még oly esetben, ha a földesúr véletlenül protestáns volt, a lelkész békességben teljesíthette szent hivatását; szabadon hirdethette az igét és háborítlanul szolgáltathatta ki a szentségeket. De ha a földesúr katolikus volt, a ki a klérus befolyása alatt állott, akkor a szegény ev. lelkésznek állása bizonytalan, üldöztetése pedig bizonyos volt. A parochiából való erőszakos kihánytatás mindennapi esemény volt és a kiülőzött lelkészek, családjaikkal együtt jó emberek könyörületére szorítva búj-dostak, keresvén, de nem találván honjukat e hazában.

Kermann Dánielnek születési körülményei teljesen megfelelők voltak e boldogtalan állapotoknak. Atyja, szintén Dániel, ev. lelkész volt, a mi azt jelentette, hogy gyakran bujdosnia, menekülnie kellett az üldözők elől. Anyja, Masnicius Anna, szintén oly ev. papi családnak ivadéka, melyet a vértanuság gloriája tesz fényessé egyházunk sötét történelmében.

A rendelkezésünkre álló adatokból azt látjuk, hogy a Kermann családnak legrégebb ismert tagját, a ki a XVI-ik században élt, Tamásnak hívták. Minthogy Német-Prónáról való s különben is német eredetű volt, elnevezték Germannak.

Germannból lett a Kermann, s ebből tótos rövidítéssel a Krmann név.¹ A nevezett Tamásnak és nejeinek, a lazáni származású Fábri (Schmidt) Charitásnak fia Kermann János már ev. lelkész volt. Mint szegény sorsú szülőknek gyermeke, a hazai tanulmányok befejezése után, gr. Thurzó György nádor költségén ment ki a wittenbergi híres egyetemre, hol úgy nagylelkű pártfogójának, mint szüleinek öröme nagy előhaladást tett a tudományokban.² Itthon elébb mint privi-

¹ Én *Kermannak* írom azért, mert a püspök maga is gyakran így irta nevét, sőt az általa irt családi Krónika is «Fata familiae *Kermannianae*» czímmel van ellátva, s ebben többek között így ír: «Ego Daniel Kermannus ex istis oriundus fui parentibus . . . stb.»

² Egyetemi tanuló korában adta ki első tudományos értekezését ezen cím alatt: «Dissertatio de pontificiorum Sacramentis commentatis.» L. *Klein* J. S. Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evang. Prediger II. 300 l.

gyei és besztercebányai tanító, majd mint a bittsei gymnasium aligazgatója, végül mint lelkész egymás után több gyülekezetben kitűnő eredménnyel, sok viszontagság között működött. Az ev. lelkészeknek közös sorsában ő is osztozott. a mennyiben a klerus által 1630-ban Galgóczról, 1642-ben pedig Csejtéről tüzetett el, míg végre az Illésházyak pártfogása mellett Drietomára ment, hol mint a trencsényi egyházmegyének esperese halt meg 1646. jún. 7-én. Halálát előre sejtven, maga írta meg sir-iratát, mely a drietomai templomban sokáig volt olvasható.¹ Hivatali utódja fia, akkor már vihnyei lelkész Kermann Sámuel lett, a kinek szerencséje felett még két testvér, Dániel és János és néhány nővére örvendettek.

A családnak minden tagja az egyház szolgálatában állott; daczára annak, hogy a kor szelleme nem igen kedvezett az ev. papi családoknak.

János előbb nevelő és tanító volt Vágújhelyen és Sze-
niczen; majd pappá szenteltetvén, 1656-ban lelkészül hivattott meg a brezói egyházba. Azonban itt a katolikus túlbuzgóságáról ismeretes gr. Nádasdy Ferencz által üldöztetvén, két év mulva elfogadta az ev. vallású földesúr gr. Nyáry Lajos meghívását Turolukára. De itt sem volt hosszabb ideig maradása, mert mikor 1662-ben a török hadak előzőnlötték a felvidéket és ott tüzzel-vassal kezdtek pusztítani, Kermann János Berencs várába volt kénytelen menekülni.

¹ Johannes Kermann nostris bene notus in oris
Moteschicensis qui primum, hinc Galgociensis
Et Lessetensis, Csejtensis, Drietomiensis
Exilit Antistes Sacrorum in tempore tristi,
Exilium qui ter subiit pro nomine Christi.
Hic postquam ad plures abiit, vitamque reliquit
Hoc tegitur tumulo parvo expectatque futurum,
Quod laetus Christi quondam virtute resurget,
Atque oculis cernet per saecula cuncta Jehovam.

Hornyánszky: Beiträge zur Geschichte ev. Gemeinden in Ungarn. Pest, 1863. 44 l. A 2—5 sorok más. egymásutánban fordulnak elő Kermann D. kéziratában. Fata Familiae Kermanianae 10. l.

A veszély elmúltával Bukóczra ment, hol a következő évben meg is halt.

A harmadik testvér, Dániel szintén ev. pap lett. Ez volt a mi Dánielünknek, a később híressé vált püspöknek édes atyja, a kinek oldalánál gondos anyjának hatása alatt folyt le gyermekkora, a kitől vette az első irányt, tanulta az első szót és az elemi ismereteket. Fájdalom, az állandó otthon kényelmét soha sem ismerte. Szülei, az ország politikai változataihoz képest, gyakran voltak kénytelenek helyüket változtatni. Még a kis Dániel születése előtt Ledniczről Szadekre, innét 1652-ben Miavára mentek, hol a kath. földesúr gr. Nádasdy Ferencz javában üldözte ev. alattvalóit. A hatalmas földesúr erőhatalommal elvette az evangélikusok templomát, Kermann lelkészt pedig kezénél fogva vezette ki a parochiából 1660-ban. Az ekként szélnek eresztett pap szerencsére menhelyet talált gr. Nyárynál, a ki Turolukán egy kis házacskát engedett át neki lakásul. Innét 1661-ben gr. Illésházy Gábor hívta meg lelkészül Babót-Lehotára, hol azonban alig maradhatott egy pár hétig, mert a híres gróf, nejeének Forgách Máriának kedvéért áttérvén a kath. hitre, egyszerűen felmondott neki. A következő évben Belestre ment, abban a reményben, hogy végre valahára biztos révpártot talál. Azonban nem így lett!

1663-ban egyszerre csak elterjedt a hír, hogy jönnek a tatárok! Ezek alatt a nép nemcsak a törököket értette, hanem az ezek ellen harczoló császári zsoldosokat is, kik semmivel sem voltak kiméletesebbek a tatárnál. Általános rémület fogta el a népet. Mindenki menekült. A Kermann családnak annál nagyobb volt az aggodalma, mert az anya áldott állapotban lévén, minden nap várta a szülés válságos pillanatát. Ilyen helyzetben valóságos vakmerőség lett volna idegen helyre, vagy az erdő vadonába indulni. De a közeledő ellenség pusztításairól és kegyetlenségeiről érkező hírek nem engedtek időt a fontolgatásra. A ki nem akarta kedveit a kard élére hányatni, kénytelen volt futni s még betegeit is magával vinni. Kermann Dániel is összeszedte család-

ját; nejét egy rozszant parasztkocsira ültette és sietve vitette Trencsén felé. Utközben a trencsén-tepiczi melegfürdő szomszédságában fekvő Msenna nevű faluba tértek, hol egy Domkonius Mátyás nevű ev. lelkész sógoruk lakott. Alig helyezkedtek el, alig mondták el a sietés okát és indulásuk körülményeit, az asszonyt szülési fájdalmak lepték meg s világra hozta elbeszélésünk hőstét, Kermann Dánielt, a ki, mint látjuk, már még születése előtt is üldözött és menekült volt, a ki tehát a szülei házon kívül «számüzetésben»¹ született.

A jólelkű Domkonius magánál akarta tartani vendégeit, legalább addig, míg az anya megerősödik; de a rosszat sejtő Kermann néhány nap mulva ismét kocsira rakta családját és Trencsénre vitette. Balsejtelve csakhamar teljesült. Alig hagyta el a vendégszerető sógor parochiáját, a tatárok csakugyan betörték a faluba; megrohanták és kirabolták a parochia udvarát, úgy hogy a halálra ijedt lelkész csak a kerten keresztül menekülhetett meg, s három napi bolyongás után visszatérve az erdőből, testben-lélekből megtörve, meg is halt.

A tatár-veszedelem elvonultával Kermann visszatért belesti egyházába, melynek népe, mivel a falu kiraboltatott, a ligetekben lakott. Domkoniusnak hirtelen halála után a msennai egyház Kermannnt kínálta meg a papsággal, a ki az özvegyre való tekintetből hajlandó is volt azt elfogadni. Azonban az illető esperes, Kalinkius püspöknek e tárgyban írt levelét nem értvén meg, a «pene» szót puer-nek olvasta, s ezzel Kermannban azt a gondolatot ébresztette, hogy őt a püspök gyerekeknek tartja.² A félreértés ugyan későbbben kiderült, de Kermann nem lett msennai lelkész. A következő évben gr. Nyáry Lajosnak ajánlatára elfogadta a turolukai és bukóczi egyház meghívását.

Alig hurezolkodott ide a család, a kis Dániel súlyos

¹ Natus in exilio, denatus in exilioque, . . . mondja jellemzően saját sírfelirata. Különböen a születés évére nézve teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az 1663.

² Lásd a levelet «Fata familiae Kermannianae» című kéziratban a pozsonyi ev. lyceum levéltárában.

betegségbe esett. A halál torkából, mint ő maga írja, csak Askarius szakolczai orvosnak ügyessége és gondossága mentette meg, a miért későbbben is hálás maradt iránta. Itt halt meg édes anyja, Masnicius Anna, a ki testileg gyenge, vézna asszony volt, de lelki erejével sokszor bámulatra ragadta férjét, a ki ellenkezőleg az egészség és testi erő példányképe volt. Keresztyén türelemmel viselte az üldözések keserűségeit. Naponta kétszer imádkozott és ezt akkor sem mulasztotta el, mikor nem volt fejét sem hová lehajtania; az éjjeleknek pedig egy részét énekléssel töltötte el. Imakönyvét mindig a keblén hordozta. Nyolcz gyermekének ruháját maga szötte, maga varrta. A szegények számára mindig volt egy félretett falatja, — mert takarékos és előrelátó volt. Társadalmi tekintetben, zaklatottsága daczára, minden viszonyok közt megfelelt kötelességének. Ügyes és nyájas volt grófok és parasztok iránt egyaránt. Gyermekait pedig önfeláldozással ápolta. Dániel fia valódi elragadtatással és hálás kegyelettel emlékszik róla leveleiben.

Ily anyának védő szárnyai alatt a kis Dániel testben és lélekben gyorsan fejlődött. Minthogy a szülék rendesen magokkal vitték, megtörtént, hogy minden felügyelet daczára is, veszedelembé került. Így történt egyszer, hogy midőn János öcscsének keresztelésekor atyja kocsin a Vágon át akart menni, a jég leszakadt alattok, úgy hogy a kis Dániel alig tudott kigázolni a veszedelemből. Otthon sokszor kellett idegen embereket látnia, a kik mint üldözöttek, oly eseményeket beszéltek el, melyek a gyermeki képzelmet felizgatták és nagy mértékben megragadták. Ekkor fogdosta össze a bécsi kormány azokat a férfiakat, a kik a Wesselényi Ferencz-féle összeesküvésben részt vettek. Ekkor hallotta a kis Dániel, hogy az a Nádasdy gróf, a ki az ő atyját és nagybátyját parochiáikból kikergette, a börtönbe került, hogy Nádasdyn kívül még sokan vannak elfogva; hogy Zrinyi, Frangepán, Tattenbach és társaik valami rendkívüli törvényszék által, Nádasdyval együtt halálra ítéltettek; hogy amaz összeesküvés részesei és forralóiként az evang. papok is gyanúsítottak;

hogy úgy világi, mint egyházi protestánsok csak hitváltoztatás árán bírják megmenteni életüket. Ekkor hallotta először említeni Rákóczy Ferencz nevét is, a kit anyja Báthory Zsófia csak úgy menthetett meg, hogy katolikussá tette. Minthogy pedig az ilyen elbeszélések, melyeknek lényegét a gyermek természetesen még nem érthette, rémítő jelenetek és hírek kapcsában történtek, a gyermeki kedély saját felfogása szerint festette ki azokat és játék közben produkálta a gyilkos tatárok és zsoldos katonák szerepét, nem is sejtve, hogy egykor ő maga valódi hőse lesz az ily üldözéseknek.

Alig volt 9 éves, midőn atyja parochiáján egy nagyjelentőségű botrányos esemény történt, mely kitörülhetlen emléket hagyott lelkében és a mely később, már férfikorában, egy nevezetes pör alkalmával, gonoszúl használtatott fel ellene, mintha ő lett volna oka a vallási zavargásnak.

Ismeretes ugyanis, hogy a Wesselényi-féle összeesküvés részeseinek kivégeztetése után a bécsi kormány hallatlan módon zsarolta a magyar nemzetet. Ez ellen még a katolikus püspökök is felszóltak. Lobkovicz és minisztertársai ezt alkalmatlannak találták és hogy a klérus figyelmét másfelé fordítsák, megengedték neki, hogy a protestánsok ellen irtóháborút kezdjen. Ez meg is indult azonnal országszerte. Bársony György nagyváradi kath. püspök egy nyomtatásban kiadott munkájában¹ bebizonyította, hogy a király a protestánsok javára hozott törvényeket és békekötéseket nem köteles megtartani, mert a) a bécsi békekötés csak a kath. vallás sérelme nélkül engedte meg a vallás szabad gyakorlatát, mivel pedig a protestánsok sérelmet követtek el a kath. vallás ellen, tehát az egész békekötés nem érvényes; b) a király nem köteles megtartani azon törvényeket, melyeknek az ország első rendje, a főpapság, ellene mondott; c) mert az ágostai és helvét hitvallású protestánsok eltértek az ő hitvallásaiktól, melyek számára a királyok szabadságot engedtek volt nekik.

¹ *Veritas toti mundo declarata.*

A mit Bársony ezen gyászos hírt munkájában elméletileg kifejtett, azt úgy ő maga, mint püspöktársai a császári tábornokok segítségével azonnal gyakorlatilag is foganatba vették. Megindult az erőszakos térítés munkája. Az esztergomi és kalocsai érsekek, Szelepcsényi és Széchenyi, továbbá Kollonics a németujhelyi, Bársony a n.-várad, Szegedi Ferencz egri, Pongrácz György váci és más püspökök, jezsuiták és horvát zsoldosok kíséretében rárontottak a protestáns községekre, templomaikat elszedték, papjaikat elűzték. Ekkor vették el többek között a kassai, bártfai, nagyszombati, pozsonyi, trencsényi, selmeczi, besztercebányai és más evang. templomokat; továbbá az eperjesi kollegiumot, a pozsonyi, soproni, kőszegi, sárospataki és egyéb kiválóbb iskolákat. A templomaikból és iskoláikból kivert protestánsok kisebb-nagyobb csapatokba verődve, megkísérelték az ellentállást, de csekély eredménnyel. Valamennyi térítő között legbuzgóbb és legkimélelenebb volt Bársony Gy., a ki, midőn már kilencz szepesi községből elűzte az ev. lelkészeket, Nyitrába indult, hogy az ott virágzó gyülekezetek, többek között a turolukai gyülekezetnek templomát is elvegye, Kermann lelkészt pedig a zsoldosok segítségével elkergesse.

A hrussói és botfalvi ev. lelkész Zehener Márton eleve értesítette Kermann az apát, hogy Bársony jul. 14-én (1672) Bonaventura napján¹ fog megjelenni Turolukán; egyuttal bizalmasan figyelmeztette, hogy biztonságáról gondoskodjék. Kermann értesítette hiveit a fenyegető veszélyről, különösen a bukócziakat, a kiknek hűségében feltétlenül megbizott. Ezek a hír hallatára a szomszéd községek ev. lakosaival összebeszéltek s elhatározták, hogy templomjukat és papjukat megvédelmezzik. Némelyek előre a templomba zárkóztak, mások a parochia sövénye megett rejtőztek el és úgy várták az eleve kitűzött nap hajnalán érkezendő püspököt.

Bársony fényes hintóban ülve, horvát zsoldosok és öcsce János, itélőmester kíséretében csakugyan megérkezett.

¹Későbbben a humoros Kermann e napot rendszeren *Malaventurának* nevezte.

Bevonulásakor a zsoldosok lovai, mintha valami rosszat sejtettek volna, bokrosodva ágaskodtak s alig voltak előre kényszeríthetők. Ezt a babonás katonák rossz előjelnek vették. A püspök egyenesen a parochia elé hajtatott, hol Tóbiás nevű egyházi várt reá s midőn megállott, nyájasan kérdezte tőle, hogy: mi tetszik?

— Hozd ki a templom kulcsát, — mondá Bársony — be akarok menni a templomba misét tartani.

Az egyházi megtagadta a püspök kívánságának teljesítését; sőt elég vakmerő volt a királyi mandátumot követelni. A püspök elővett zsebéből egy darab papirost s abból olvastott valamit latinul. Az egyházi ezzel nem elégedett meg, hanem kérte az írást, hogy azt lelkészének megolvassás végett bevihesse.

Erre a püspök dühös lett; felugrott ülőhelyéről és mellére ütve azt mondá: én vagyok a királyi mandatum, ki merészel nekem ellentállani? Ezzel egy pisztolyból rálőtt az egyházfira. A golyó ugyan nem talált: de a lövésre előrohantak az elbűjt parasztok s megtámadták a püspököt és kíséretét. Nehány perc alatt iszonyú zaj között, véres harc keletkezett, melyben botok, cséplők és balták voltak a fő fegyverek. Egy paraszt agyonlőtte a püspök öcsését; ezt látván a horvát zsoldosok futásnak eredtek s így a nép dühe egészen a püspök ellen fordult, a ki a csapások alatt már-már elvesztette eszméletét, midőn a legnagyobb veszély pillanatában odaszaladt a nagy erejéről ismeretes ev. lelkész, kiragadta őt a parasztok kezéből és bevitte parochiájába. Csak nagy nehezen tudta lecsendesíteni a felbőszült tömeget, mely minden áron agyon akarta verni a templomrablót. De Kermann megmentette életét annak, a ki egyenesen ama szándékkal jött, hogy őt kikergesse saját paplakából. Előjött a halálra ijedt papné is és a női gyöngédség és részvét természetes ösztönénél fogva, ápolni kezdte halálos ellenségét, a ki most pórul járva, sebeinek kötözése közben ígerte, hogy halás lesz ezért még gyermekei iránt is.

Az alatt kint az utcán a püspök lovai a hintót ösz-

szetörvén, elfutottak; a hintóban levő iratok és a drága egyházi edények egy paraszt kezébe kerültek.

Elképzelhetni, hogy a parochia lakói, különösen a gyermekek minő lelkiállapotban szemléltek a véres verekedést. A kis Dániel ijedten nézte a csetepatét, s mikor a horvát zsoldosok menekültek, ő egy mély árokba bújt, hogy a lovak el ne gázolják. Nővére, a kis Zsuzsánna ijedtében leesett a grádicsról és megsebesülve futott be édes anyjához, a ki még mindig a megsebesült püspök körül járt.

A zaj lecsendesítése után Bársony irományai után kezdett kérdezősködni, melyek időközben Kermann kezébe kerültek, s melyekből az le is másolta magának azokat, a melyek kiválóan érdekelték. Ilyen volt például a királyi mandatum, melyben elmondatik, hogy ő felsége a kath. javak összeírására kedvelt hívét Szelepcsényi György esztergomi érseket választotta; mivel azonban az, gyengélkedése miatt, ezen ügyben el nem járhatott, helyette Bársony György nagyváradi püspök küldetett ki. Hasonló volt az a királyi irat is, melyben Bársony utasított, miként bánják el a szabad kir. bányavárosok ev. lakosságával, mely értelmi és vagyoni súlyánál fogva, mindenkor döntő befolyást gyakorolt a vidékre.

A fentebbiekből láttuk, hogy Bársony eljárásában a kiméletlenség és vakbuzgóság vakmerően nyilatkozott. Lelkét nem a keresztyén vallás szelleme, hanem a bosszú érzete vezérelte. Most is, midőn sebeiből némileg kigyógyult és biztonság tekintetéből Kermann által egész Berencsig elkísértetett, a szóval kifejezett hála után azonnal bosszút esküdött a turolukai lakosok ellen, — s így természetesen az őt megmentő ev. lelkész ellen is.

Mikor már teljes biztonságban érezte magát a berencsi várban, azonnal maga elé idézte Kermann és a községi előljárókat és hogy az ellenállásra még csak gondolni se merészeljenek, azonnal katonákat is küldött értük. Ezeknek jöveteléről azonban Kermann a toronyőr által figyelmeztetvén, nem várta őket be, hanem a nagyszombati ev. lel-

készszel együtt az erdőkbe menekült, honnét csak hetek múlva tért vissza elhagyatott családjához.

Itt mindent felforgatva talált. Neje és gyermekei szintén bújdokoltak, nehogy a katonák kezébe kerüljenek. A kis Kermann Dániel, Éliás testvérével együtt a templom közelében levő árokba bújt. Onnét látta, mint viszik fogva a katonák Novák tanítónét. Kevés híja volt, hogy búvóhelyén egy neki vágatott lovas őt is el nem gázolta. Heteken át látta a horvát katonákat a faluban garázdálkodni; a szegény emberek lovát, ökrét elhajtatni s házaikat kirabolgatni.

A turolukai templom ily körülmények között természetesen elvétellett az evangélikusoktól. Kermann atyja csak úgy kerülhette el elfogatását, hogy paraszt-ruhába öltözködött és amaz ürügy alatt, hogy madarakat akar vásárolni, nagy batyuval terhelve átment a Vágon és egykori gyülekezetébe, Szadekre sietett, hol egy hű barátjának házánál a csűr szalmája közt hosszabb ideig tartózkodott. Csak éjjel merészelt kijönni a szabadba. Azután mint közmunkás átment Rudini Mátyás paptársával együtt Klenóczra, majd Tiszóczra, hol a tanítónál gyakrabban összejövén barátaival, gyanussá lón; csak kevésbe mult, hogy a császári katonák el nem fogták. A szomszéd falvakon át ismét az erdők vadonába menekült, megemlékezvén Esaiás XXI. 13. verséről: «A sűrű erdőkön háltok Arabiában a Dédanim ösvényén», és Jerem. VIII. 20.: «Elmult az aratás, elvégződött a nyár — és mi meg nem szabadultunk!»

Fia, Dániel, a ki e szentirási sorokat azon évi kalendáriumának lapjain találta följegyezve, elbeszélte későbbben atyjának e nehéz napok alatti szenvedéseit. «Breznohoz közel — úgymond — a hegyek között éjjel órákon át bolyongott medvék és farkasok között. A keresztyéneket elrabló török martalócok kezéből Istennek csodálatos gondviselése folytán csak úgy menekülhetett meg, hogy a kutyák ugatása után egy hegyi kunyhóhoz ért, hol a pásztorok megmutatták neki az utat, melyen kikerülheti azokat. Az itt kapott tej és kenyér által felüdülve, Privigyére ment, hol felismertetvén, alig hogy

el nem fogatott. Innét Divék-Ujfaluba jött, az én lakóhelyemre; azután Bellára, melyet Pellának szoktunk volt nevezni, a hol különféle lakásokban öt évnél tovább tartózkodott. Szenvedéseinek osztályosai voltak Augustini E. hliniki, Repatius motesici lelkészek és Paulini János. . . . Hajának színe megváltozott; az őszi napoknak legnagyobb részét a szomszéd ligetben imádkozással, énekléssel és olvasással töltötte el a legbensőbb áhítatossággal. . . »¹

Az apa bújosásának szomorú évei alatt a kis Dániel sok viszontagság között szorgalmasan tanult. Egy ideig Szobotisten Novák Márton volt a tanítója; majd Illván, a hol Masnicius házában lakott, Major Pál vezetése mellett lényeges előhaladást tett nemcsak a népiskolai tantárgyakban, hanem a latin nyelv elemeiben is. Divék-Ujfalun kívül Trencsénben is tanult Holvajdt György és Greskovics Pál tanítók alatt. Az akkori evang. iskolák sorsa hasonló lévén az egyház sorsához, a tanítók számtalan zaklattatásnak voltak kitéve. A tanévet ritkán töltötték el békével. Megtörtént gyakran, hogy a földesurak változásával a legvirágzóbb intézetek egyszerre vagy bezárattak, vagy katolikusokká tétettek. Azok a főnemesi evang. családok, melyek mint a Nyáryak, egy ideig az Illésházyak, az Osztrosithok és Ottlikok, valódi «szent pazarlást» űztek ekkor az ő általok fentartott iskolákban, a mennyiben nemcsak a tanítókat fizették, hanem üldözés idején még azoknak családjait is elhelyezték és a végromlástól megmentették. Megérdemlik, hogy a hálás utókor megörökítse örök emlékezetre méltó cselekedeteiket.

II.

Hogy minő eredményt tudtak az akkori protestáns iskolák felmutatni, azt mindenki elgondolhatja, a ki a fentebbi események folytán az evang. tanítók és papok sorsát elképzelni tudja. A hol nincs nyugodt kedélyhangulat; a hol a tanító, mint a csatátérre kiállított katona, naponta életveszedelem-

¹ Fata Familiae Kermannianae 24—25. l.

nek van kitéve; a hol a tanító üzött vadként majdnem hetenkint kénytelen elhagyni házi tűzhelyét s a hivatásának teljesítésére szükséges eszközöket az üldöző katonák zsákmányául hagyni; a hol emlékezetből kell összeírni az elrabolt könyvek tartalmát — a mint azt Kermann atyja is tette — s úgy ismeretni meg a tanítványokkal: ott az elméleti tanulás eredménye vajmi csekély lehetett. A gyermekek maguk is folytonos rettegésben voltak, mert szemtanúi voltak tanítóik, papjaik és szüleik üldöztetésének. A nélkül, hogy értették volna az események okát és összefüggését, benne éltek a zilált viszonyok riasztó zajában, nem egyszer félbeszakítva rendes tanulmányaikat. Így történt ez Kermann Dániellel is, a ki 1672-től, a fentebb leírt turolukai zavargástól kezdve egész 1678-ig, tehát 15 éves koráig majdnem minden évben más-más iskolába volt kénytelen menni s apjának zaklatott sorsát e részben is megosztani.

Mikor a kath. klérussal szövetkezett bécsi kormány felüggesztette a magyar alkotmányt, s az ország élére Ambringen Gáspár személyében egy durva német katonát állított; midőn Szelepcsényi esztergomi érsek az ő helytartói széke elé idézte az összes protestáns lelkészeket és tanítókat, hogy mint állítólagos lázadókat elítélhesse őket; mikor az evang. nép lelki vezetői börtönbe és gályarabságra hurczoltattak s a kuruczok és labanczok dühe minden emberi érzelmet kigúnyolva kerékbe törte és karóba húzatta az ártatlan embereket; midőn a falvaikból kiűzött prot. nép csoportosan bolyongott az erdőkön, vigasztalást és védelmet keresve a még itt-ott megmaradt, de szintén bujdosó tanítóinál; midőn a nemeség az önvédelem természetes jogánál fogva fegyvert fogott kezébe s Tökölyi Imre vezérlete alatt Apafi Mihály erdélyi fejedelem segélyével kézzelfoghatólag megmagyarázta a bécsi kormánynak, hogy ez úton tovább haladni nem lehet, hogy sem a magyar alkotmány, sem a protestáns vallás végképen ki nem irtható: akkor, e rémuralom alatt, Kermannak atyja, a ki 1673-ban szintén meg volt idézve a pozsonyi rendkívüli törvényszék elé, a kinek turolukai egyházát és pap-

lakát a boszúálló Bársony György zsoldosai feldúlták, könyvtárát felégették: azon elhatározásra jutott, hogy fiát a külföldre küldi tanulmányainak folytatása végett, hogy ne legyen tanuja ama gyalázatoságoknak, melyek itthon országszerte a szegény protestánsokon elkövették. Szándékát azonban sokáig meg nem valósíthatá. Nem volt hozzá elegendő pénze; hol is vehette volna az, a kinek éveken át még csak állandó lakhelye sem volt? 1677 óta Bellán bújosott, honnét csak 1682-ben távozhatott el, midőn remélte, hogy az 1681-diki soproni országgyűlésnek a vallásra vonatkozó törvényczikkei létrehozandják az óhajtott békét és nyugalmat. Ezek szerint ugyanis a bécsi békekötés és az 1608-diki I. törvényczikk alapján ismét megengedettett a protestánsoknak vallásuk szabad gyakorlása, de «a földesurak jogainak sérelme nélkül». A száműzött lelkészek fölmentettek a büntetés alól és kimondatott, hogy senki vallásával ellenkező szertartásra ne kényszeríttessék és hogy a protestánsok által épített és még kath. szertartás szerint föl nem szentelt templomok visszaadassanak. Minden vármegyében csak két evang. templom építésére adatott engedély.

Valóban, a soproni országgyűlés határozatainak volt is annyi hatása, hogy Kermann is egypár évi hányattatás után békével térhetett vissza Turolukára. Fiát, Dánielt, még a soproni országgyűlés előtt sikerült Németországba juttatnia, felsőbb tanulmányainak folytatása és befejezése végett. A nagy-lelkű evang. főúr, Osztrosith Miklós, látva Dániel szép tehetségeit s atyjának szorult helyzetét. évi segély nyújtása mellett küldé ki Boroszlóba, a hol az u. n. «Elisabethum» gymnasiumban Acolut János, Thomaeus Elias, Hauk Márton, Weisz Menyhért, Friderici és Gryffius tanárok vezetése mellett tanult.¹ Három évi itteni tanulása után 1680-ban a lipcsei egyetemre ment. hol a theológiát tanulta; de csak egy évig, mert aztán lelke a híres wittenbergi egyetemre vonzotta, a hol két évi tanulás után tanpályáját be is fejezte. Itteni tanárai voltak:

¹ Protest. Jahrbücher für Österreich 1870, II. 461. 1.

Dassovius, Deutschmann János, Walter Mihály, Scherzel és Alberti. 1683. okt. 25-én tartotta latin nyelvű dissertatióját e cím alatt: «*Dissertatio theologica, qua veram orthodoxae ministrorum vocationis confoederationem publicae auditorum disquisitioni proposuit, praeside Joannae Deutschmann. Wittenbergae 1683. 4.*» Ez volt tulajdonképen az ő külföldi tanulmányainak befejezője; ebben fejtette ki a valódi evang. lelkésznek hivatását úgy, a mint az az ő lelkében élt.

Mikor búcsut vett Németországtól, hol öt éven át boldogan és békén a múzsák társaságában öntudatosan készült az élet nagy iskolájához, csakhamar éreznie kellett az élet keserűségeit. Hazájába térve, látta a polgárháború iszonyait; Tökölyi Imrének küzdelmét a haza és a protestáns vallás szabadsága mellett. Az apai házban sok bajt talált; anyja már nem élt, apját pedig csak még jó humora tartotta fenn. Nagylelkű pártfogója, Osztrosith Miklós tárt karokkal fogadta; s midőn az a haza és az evangéliom veszedelmét festette előtte, egyúttal reményét fejezte ki arra nézve, hogy Németországban szerzett tudományával hatalmas bajnoka leend a protestantismusnak.

A hűsz éves reményteljes ifjú, telve eszmények iránti lelkesedéssel, alig várta az alkalmat, hogy erejét valahol akár mint segédlelkész, akár mint tanító érvényesíthesse. Nem sokáig kellett várnia. Egykori tanítójának, Major Pálnak elhalálása után, Osztrosithnak ajánlatára, Illavára tanítóul hívatott meg, hol a gyermekek nevelése körül nagy buzgalmat fejtett ki. Azonban alig volt alkalma bemutatnia az elért eredményt, midőn a háborús idő következtében kénytelen volt helyét elhagyni. Ugyanis a császári katonaság győzelmesen előnyomulván, Osztrosithnak jószágait azért, mert a Tökölyi pártjához tartozott, elkobozta. Csakhamar ott termettek a jezsuiták is; az evang. iskolát és templomot elfoglalták, az ifjú tanítót és nagybátyját, Masnicius Tóbiást, mint odavaló lelkészt, elűzték. Hiába könyörögtek, hogy legalább addig maradhasanak az uradalmi épületben, a míg magánügyeiket rendezhetik és új lakásról gondoskodhatnak, az ellenség hajthatatlan

maradt s Kermannak távoznia kellett. De hová? Apja házához nem akart menni, mert tudta, hogy ott is hasonló állapotok vannak, s beteges apja maga is Bukóczra vonúlt üldözöi elől. Elfogadta tehát egy Payer nevű birtokosnak meghívását, a ki őt gyermekeinél magántanítóul alkalmazta. De ott se volt maradása, mert a jezsuiták által használt horvát katonák megtudván hollétét, azonnal keresésére indultak. S így végre is beteg atyjához Bukóczra, majd Trencsénbe volt kénytelen futni.

Innét aztán 1684-ben Osztrosith Miklósnak nővére, báró Révayné hívta meg az általa fentartott mosóczi evang. iskola igazgatójának, hol több mint két évig működött szép eredménnyel. Olykor-olykor az egyházi szónoklatban is megpróbálta erejét, és minthogy előadása tetszett a földesuraknak, az ekkor elhalálozott Tarnóczy Márton superintendens és blatniczai lelkész felett ő tartotta a búcsúbeszédet.¹ Ez oly jó hírnevet szerzett neki, hogy a turolukai egyház, beteg atyja mellé csakhamar lelkészül hívta meg. Szélütött atyja, bármily jól esett neki a gondolat, hogy Dániel fia legyen hivatalbeli utódja, mégis inkább óhajtotta volna, hogy az nyugodalmasabb egyházba jusson. Azért beleegyezett abba is, hogy mások hívassanak meg. Így történt, hogy mikor az ifjú Dániel Mosóczról beteg atyjának látogatására jött, a hivatalos szoba ablakán találta Major Pálnak levelét, melyben írja, hogy kegyurának tartóztatása és fizetésének fölemelése következtében nem fogadhatja el a turolukai egyház meghívását. Ugyanott tudta meg, hogy Marklovszky dubniczai lelkész is visszautasította a meghívást. Csodálkozott, hogyan lehetett ezeket meghívni, mikor ő már elébb — igaz csak szóbelileg — meghívatott? Ekkor tudta meg, hogy atyja csupa gyöngédségből ellenezte meghívását.

A mint az egyház előljárói megtudták az ifjú Kermannnak jelenlétét, azonnal küldöttségileg tisztelegtek nála s újra megkinálták a hívánnyal. Ekkor az apa ágyához hívta fiát,

¹ Monumenta I. 50.

és igazolni akarván előtte eddigi magaviseletét, ekképen szolt hozzá:

Eddig — úgymond — nem akartam beleegyezni meghívásodba, mert nem akartam, hogy e szerencsétlen egyházban te is oly bajokba és veszélyekbe merülj, a minőkben egész itt töltött hivataloskodásom alatt én és családom voltunk elnerülve. De aztán meggondoltam, hogy életemben alig kapok idegen utódot és ha kapnék is, az bizonyosan nem lenne hajlandó engem a parochiában megtűrni, még kevésbé elartani. Pedig megtörténhetik, hogy még egy évig is elélek. Azért most már belenyugszom meghívásodba, s ezt még ma közölni fogom az egyház előljáróival. Legyen Istennek szent akarata!

E megható jelenet alatt az utczán egyszerre láрма keletkezett: Jönnek a katonák, jönnek a katonák! Ez azt jelentette, hogy menekülni kell. Kermann se vette tréfára a dolgot, mert hiszen még fülébe csengett az eperjesi vérpadon kegyetlenül kivégzett áldozatoknak jajkiáltása. Felszedte tehát beteg atyját és új híveitől kísértetve futott a szomszédos erdőbe, mely már annyiszor adott családjának biztos menhelyet. Itt egy magánháiban tartotta meg első predikációját, melynek tartalmát valóban érdekes volna tudnunk; mert a helyzet és a körülmények valóban olyanok voltak, minőkben alig mondott valaha egy pap beköszöntő beszédet. Vajjon nem jutott-e eszébe, hogy atyjának aggodalmai nem voltak alaptalanok? Itt, az erdőben kapta meg írásbeli híványát is, s az egyház vezetését még atyja életében (jún. 15-én) vette át.

De hátra volt még a fölszenteltetése és hivatalába való ünnepélyes beiktatása. Ezt szerette volna még megérni az ágyhoz szegezett atya. Azonban ereje naponkint fogyott. Egyik nehéz órájában Pál szolgája által magához hivatá Dániel fiát és mint a ki búcsúzni kíván az élettől, jó tanácsokat adott neki az életre. Csakhamar megjelentek a család többi tagjai is, áhitattal hallgatván a beteg szavait, a ki egészen kimerülni látszott a beszéd alatt. Mikor már szava alig volt hallható, papirost kért s arra e szavakat írta tótúl: «Nehéz az

ég felé vezető út!» Mikor Jeszenák nevű rokona azt kérdezte, hogy belenyugszik-e fiának papságába? igenlőleg intett. Ekkor Dániel az ágy mellé letérdelt, hogy atyjának áldását elfogadja. Az öreg, fiának fejére tette kezét és könyes szemekkel mondá: Áldjon és őrizzen meg tégedet az Úr! Azután a jelenlevők-höz fordult, mondván: «Legyen fiam világossága és példája az embereknek; legyen az ellenségek retteggetője; tiszteljétek, szeressétek és védelmezzétek őt!»

A fiú fölkel, s távozásakor még hallotta haldokló atyjának utolsó szavait: «Az úr Isten adja, hogy halálom után az örök életben találkozassunk».¹ Júl. 3-án meghalt.

Ilyen volt az öreg Kermannak halála, a kinek életét és jellemét leghívebben fia írta meg. E szerint testalkatára nézve egyike volt a leghatalmasabb férfiaknak. Széles mell és váll, értelmes fej és mindig ragyogó piros arcz jellemzé. Kedvelője volt a humornak és a víg társaságnak. Akárhányszor kapott vendégeket, azoknak kedvéért mindig kész volt enni és inni, a nélkül, hogy ez egészségének ártalmára lett volna. Ereje oly nagy volt, hogy a megfogható fákat gyökerestől birta kicsavarni. Egyszer sáros úton öt akó bort hozván, a kocsit oly mélyre süllyedt, hogy a három ló egészen felakadt. Kerman leszállt és a kocsit terhével együtt kiemelte a sárból. Máskor gyümölcszedés közben a létrán magasan álló és gyümölcscesel megterhelt embert létrástól a másik fához állította. Nehéz vasakat és óriási edényeket, melyekkel mások nem boldogultak, könnyen fölemelt és más helyre tett át. Turolukán, halála előtt néhány hónappal, két plebánost övénel fogva egyszerre fölemelt. Bársony püspököt a parasztnok kezéből kiragadva s egy kézzel védekezve, másokban őt tartva, hivatalos szobájába vitte. Szellemi tekintetben is sok kiváló tulajdona volt. Hogy mily biztos memoriája volt, bizonyítja az is, hogy mikor az ellenség könyvtárát fölégette, Dániel fiának használatára emlékezetből egy egész grammatikát lediktált. Mikor fia Németországból hazakerült és a metaphysikából kérdéseket

¹ Fata Fam. Kermanniana.

tett neki: annak definitiója után azonnal szóról-szóra idézte Weissnak és Tiffenbachnak ama definitióit, melyeket azelőtt 30 évvel tanult. A szentírás nevezetesebb mondásait híven tudta visszaadni. Szónoklatai érdekesek és tanulságosak valának; hallgatói szerették, kivált ha vidámabb témáról beszélt. Ilyenkor nemcsak humor, hanem éles satyra is lebbent el ajkáról, vonatkozva a kor keserűségére. Fia mondja róla, hogy templomban oltár előtt soha szebben éneklő papot nem hallott. Fiatal korában négy hangon is tudott énekelni, a miért sokan szerették. Még gyermekkorában megszokta a korai kelést; de szádeki papsága idején szemét túlerőltette, minek következtében idősebb korában már keveset olvasott. Tót pap létére, a latin és német nyelv mellett tökéletesen bírta a magyar nyelvet s azt fiaitól is megkövetelte. Szóval id. Kermann Dániel korának egyik igen képzett és a szerencsétlenségek között kipróbált, határozott jellemű férfja volt, a kit Dániel fia sok tekintetben példánykép gyanánt követett.

III.

Turolukának ifjú lelkésze, atyjának áldásától kísértetve, 1687. jún. 28-án Bártfára ment, hogy ott magát Zábler Jakab által fölszenteltesse.

Zábler Jakabnak híre, tekintélye és tudománya messze földön ismeretes volt. Úgy tekintették őt, mint igazi prófétát, a ki sokat küzdött és sokat szenvedett az evangéliomért; de a ki sohasem vesztette el hitét a szent ügy diadala iránt. Sokszoros mátyrja volt ő egyházának. Többször lett hontalanná, de azért mindig visszakiváncozott hazájába, melynek szerencsétlensége csak fokozta szeretetét iránta. Egyik életírója azt mondja róla, hogy oly férfiú volt, a kiről jobb hallgatni, mint keveset irni; mert tettekben nyilatkozó szép jellemét kevés szóval alig lehet méltóan lefesteni. Mikor utolsó száműzetéséből 1703-ban haza került, testileg már meglehetősen törődött volt, de lelki ruganyosságát mindvégig megtartotta. Kiváló örömét az ifjúsággal való foglalkozásban találta.

Az ifjúság erkölceiben és képzettségében, munkásságában és lelkesedésében látta az egyház jövődjét, mely biztatólag mosolygott felé. Valahányszor fiatal theologus jött hozzá, azonnal próbára tette tudományát és erkölcsi jellemét. Ezért általában némi félelemmel és tartózkodással közeledtek feléje mindazok, a kik egyházi hivatal elnyerésére törekedtek.

Kermann valódi áhitattal közeledett a nagy püspökhöz, a ki atyai jóindulattal fogadta őt, nem is sejtve, hogy az egykor még püspöki kartársa leend.

A felszentelést szabályszerűen vizsgálat előzte meg, mely a püspök könyvtárában ment végbe, a másik két lelkész, Poprádi Ádám és Mattheides Pál jelenlétében. A papjelöltnek be kellett mutatnia tanulmányairól szóló bizonyítványait és az egyház meghívó levelét. Ezeknek átnézése után Zábler püspök tette az első kérdést: miképen lehetne tárgyalni a szentháromság utáni öt vasárnapra szóló evangéliumot?

E kérdésre Kermannak annál könnyebb volt válasz adnia, mivel Mosócson a homiletikát is tanította. Kifejtette tehát, hogy az illető evangéliumot kétféleképen lehet tárgyalni, t. i. vagy synthetice vagy analytice; egyrészt az előzmények összeállítása után vonjuk le a következményeket; másrészt pedig egy határozott thema állittatik fel, mely aztán bővebb kifejtést nyer. Mikor arra a kérdésre is megfelelt volna, hogy hogy minő themát lehetne azon íge alapján felállítani? a püspök, a ki valószínűleg ismerte Kermannak egyetemi dissertatióját, azt kérdezte, hogy mit tart a lelkészek hivatásáról? Ennek bővebb kifejtése után több kisebb-nagyobb jelentőségű kérdés következett, melyeknek fölvetése ma nagy zavarba hozná a fiatal theologusokat. Többek között a Krisztus exinanitiójának momentuma feletti vita kérdése és hogy Krisztus mikor nyerte az összes teremtmények feletti uralmat? miként gyakorolta azt a halakkal szemben? Kermann többek között megjegyezte, hogy e kérdés most a giesseni és tübingai egyetemeken által vitattatik és hogy az nagy jelentőséggel bír. Védelmeszte az egyetemes uralom titokzatos voltát s erre nézve a vizsgáló bizottság ellenkező nézetével szemben pél-

dául használta a hamu alatt rejlő tüzet. Ebből nagy vita keletkezett a vizsgálaton. Zábler előhozatta Prükner Vindiciáit s az illető kérdésre vonatkozó részt ajánlotta az ifjú lelkésznek. Azután kérdezte tőle, hogy minő auctorokat ismer? Erre Kermann felsorolta Ravanell bibliothecáját, Baco és mások műveit.

Az egész vizsgálat két óra hosszat tartott és a szoroson vett theologiai kérdéseken kívül elővették homiletikai és didactikai kérdések is, az akkori szokás szerinti problematicus és casuisticus példákkal illusztrálva. Végül következett a felszentelés ténye, mely egy előmondott formula szerinti megáldásból, a püspök kezének a jelölt fejére való tételéből és a Formula Concordiaera való esküvésből állott. Az egyik lelkész az imaházban úrvacsorát szolgáltatott ki neki; minek elvégzése után Heidenreich házában beírta nevét a felszentelt lelkészek sorába. A püspöknél azután ebéd volt, mely alkalomra Kermann, egyháza nevében két pár gyönyörű és ritka kést adott át a felszentelő püspöknek ajándékol; azonkívül öt császári aranyat tett le, melyek közül három a püspöké, kettő pedig a két másik vizsgálóé lett.

Mikor a nagy pecsétes papi nyomtatott bizonyítvány a kezében volt, azonnal sietett vissza Turolukára. Útközben veszély fenyegette a latroktól, a német zsoldos katonáktól és kath. lelkészektől. Sőt még a folyóvizeken való átkelésnél is veszélyben forgott. Mosóczytól való érzékeny elbúcsúzása után Novák esperes által egyházába hivatalosan beiktattott. — Alig hangoztak el az üdvözlő és buzdító szavak az esperes részéről, azonnal bekövetkeztek a sokszor megjósolt kellemetlen napok. Először egy Sztrnyiszko Pál nevezetű, kalandos természetű tanítóval gyűlt meg a baja, a kinek illetlen, gorbomba magaviselete odáig vitte, hogy kénytelen volt őt a házából eltávolítani.

Ennél komolyabb baj fenyegette Kermannnt a kath. földesúr és a klerus részéről. Áldásos működése szálka volt azok szemében s azon törekedtek, hogy minél előbb elzavarták Turolukáról.

Ürügyül szolgált a törvénynek azon sok fejtegetést és magyarázatot igényelt kifejezése, hogy a protestánsok csak a *kath. földesurak jogainak sérelme nélkül* gyakorolhatják vallásukat. Az 1687-diki törvény szövegezése csak felbátorította őket, a mennyiben a protestánsokra vonatkozó czikkely azt mondja, hogy ámbár ezek folyamodványaik és nyugtalan-ságuk által érdemetlenekké tették magukat a törvény jóté-
ményére, mindazáltal ő felsége veleszületett kegyelménél fogva még most fel akarja e törvényt tartani. Ez tökéletesen elég volt arra, hogy a kath. földesurak és papjaik kimélet nélkül folytassák régi mesterségüket: a vallásüldözést. Tudták, hogy a papok befolyása alatt álló Lipót király elnézi erőszakossá-
gaikat. Ezért kellett Kermannak is pusztulnia.

Különféle csselfogásokhoz nyúltak. Egyszer 1688. febr. 26-án éjjel megjelent a faluban Orbán Pál kir. személynök-
nek két szolgálja, a kik egy Vlk nevű bukóczi földműves embert küldöttek be Kermannhoz, hogy azt hívja ki egypár szóra. De Kermann, a ki ekkor Sztranzscky János varbóczi lelkész-
társával beszélgetett, élvén a gyanuperrel, nem ment ki, ha-
nem azt izente vissza, hogy tessék az illetőknek bejönni, ha
beszélni akarnak vele. Azok azonban nem akarván, vagy
talán nem mervén bemenni, kenyeret és bort kértek. A ki-
küldött teli kancsót csakhamar kiürítvén, még egyet kértek.
Az irántok tanúsított szíveség folytán bátrabbak lettek. Egész
a parochia ajtajáig hatoltak és onnét latin nyelven hangosan
kiálták be Kermannak: ne féljen, jöjjön ki hozzájuk, nem
fogják bántani. De Kermann annál kevésbé volt hajlandó
kimenni, mivel saját cselédei eleve értesítették, hogy az ide-
genek köpenyei alatt kardot és pisztolyt láttak. Ekként az
együgyüen kigondolt csel nem sikerült s az idegenek re infecta
eltávoztak Varbóczra, a hol a pap távolléte miatt behatoltak
a parochiába.

Kermann sejtette, hogy a reá kivetett haló más alak-
ban újra ki fog vettetni. Úgy is lett. Három hónap mulva,
május 11-én gr. Erdődy György, mint földesúr, levelet irt a
turolukai előljáróknak, melyben május 14-dikére Szomolány

várába idézi őket a czélből, hogy ott közölje velök a papjok elbocsátása ügyében kiadott királyi rendeletet. Azalatt értesültek, hogy a gróf más ügyekkel van elfoglalva és hogy ennél fogva papjokat megtarthatják. Azonban június 15-én Orbán Pál kir. személynök parancsot küldött, hogy papjokat azonnal bocsássák el, mert különben veszedelembe döntenek az egész községet. Az előljárók, ismerve az ellenszegülés rossz következményeit, megijedtek. Bizalmasan közölték az írásbeli parancs tartalmát Kermannel, a kit szerettek és féltettek s épen azért tőle kértek tanácsot. Ez azonban megnyugtatta őket. Szept. 10-én népe nevében válaszlevelet irt a kir. személynöknek, melyben higgadtan és férfiasan védelmezte magát s egyúttal oltalmat kért a maga számára szorongatott állapotában. A községi előljárók 300 mérő zabbal kísérelték meg Orbán jóakarátát kieszközölni.¹ De minden hiábavaló volt. Orbán az ajándékot elfogadta és jóakarátát is megígérte: de csakhamar egy újabb parancsot küldött az előljáróságnak és még keményebben követelte Kermannak azonnali eltávolítását. O — úgymond — nem sérti meg ő felsége iránt tartozó köteletségét s épen azért nem adhatja beleegyezését abba, hogy papjok továbbra is köztük maradhasson. Ellenkezőleg komolyan inti őket, hogy a jelen levél vétele után az illető lelkészt családjával és minden tartozandóságaival együtt azonnal eltávolítsák; őt maguk között súlyos büntetés terhe alatt meg ne tűrjék. Különben tanuúl hívja fel Istent, hogy ha ezen parancsát nem teljesítik és a papot továbbra is maguk között megtürendik, ha e miatt a lelkészt és őket valami baj fogja érni, azt ne másnak, hanem egyedül maguknak tulajdonítsák. Ismétli, hogy a lelkészt minden késelelem nélkül kiűzzék s neki hasonló sérelmekkel többé alkalmatlankodni ne merészeljenek.²

¹ Generosissimo et Nob. Dno D. Paulo Orbán per Inelytum Regnum Hung. Causarum advocato etc. L. Fata Familiae Kermannianae. 163. l.

² Datum Tyrnaviae 12. Sept. 1688. Paulus Orbán m. p. L. Fata F. Kerm. 164. l.

Az előjárók nehéz helyzetbe jutottak. A kir. személynőkkel daczolni nem volt tanácsos; szeretett lelkészöket pedig eltávolítani nem volt lehetséges. A míg így remény és félelem között ingadoztak, szept. 30-án egy harmadik megintés érkezett Turolukára, melyben Orbán és Tersztyánszky János meghagyják a bírának, hogy 40 frt büntetés terhe alatt Szobotisten azonnal megjelenjenek. A bírák ilyen sürgetés után nem mertek tovább daczolni a kir. személynőkkel. Kermann tanácsára megjelentek Szobotisten, várva és rettegve a reájok kimérendő büntetést. Mennyire elcsodálkoztak, midőn büntetés helyett fejenkint 100—100 frnyi jutalom ajánlatot nekik, ha lelkészöket elbocsátják. Ez szeget ütött a fejökbe. Vissza-utasították az ajánlatot. Erre letartóztatták és kemény büntetéssel fenyegették őket. Az elzárt bírák, kik közt szóvivő Kubecska Pál bíró, egy rosszéletű és jellemtelen ember rábeszélésére a többiek megemlékezve lelkészüknek azon nyilatkozatára, mely szerint az nem kívánja, hogy miatta veszedelembé döntsék magukat, nagy lelki furdalások között aláírták a következő nyilatkozatot:

«Mi alólírottak, Turoluka községnek bírái és az egész közönség ez iratunknál fogva ezennel kötelezzük magunkat, hogy ő császári királyi fölsége, kegyelmes urunk parancsát teljesítendők, a mi evangélikus lelkészünket, ki eddig nálunk volt, holnap azonnal elbocsátjuk, őt soha többé be nem fogadjuk és soha többé nem is hallgatjuk: hanem a tisztelendő esztergomi káptalan által hozzánk küldendő pátert lelkészünknek elismerjük, őt tisztelni s neki engedelmeskedni fogunk. Ha pedig ezen szerződésünket megszegnök és a kath. papot el nem fogadnók, azon esetben alávetjük magunkat bármely büntetésnek, melyet ő császári és királyi fölsége vagy előljároságunk reánk szabni fog. Kelt Szobotisten. 1688. október.¹

Kubecska János bíró, Wachula Márton, Jasztrab Márton, Jankó György és mint tanuk Kőszeghi István, kir. ítélőtáblai jegyző. Albrechtovics Márton. Csernic György.

¹ Közli Szeberényi L. i. m. 145 l.

Az aláírottak úgy jártak, mint a kik lelkiismeretük ellen cselekesznek. Kubecska bíró még azon éjjel zavarodott fővel és piruló arczczal futott Kermannhoz, tudomására hozva a történeteket s egyuttal kijelentve neki, hogy az irat értelmében azonnal távoznia kell Turolukáról; ezt neki, mint bírónak — ugymond — annyival is inkább kell sürgetnie, mert még napkelte előtt kell távozását Szobotisten bejelentenie.

Kermann csodálkozva hallgatta végig a bírónak hihetetlennek látszó beszédét. Nem bírta elhinni, hogy az ő hivei közül bárki is ily könnyedén megtagadhassa hitét és ily indokolatlanul cserélje fel lelkészét kath. páterrel. Végre is hinnie kellett, mikor hallotta a nyomorult embernek zavart beszédét és látta ijedt ábrázatját. Hogy elmenetele még se történjek meg hiveinek tudta nélkül, arra kérte a bírót, küldjön valakit a bukóczi fiókegyházba és hívja össze az egész gyülekezetet, hogy elmeneteléről és annak következtében szükségessé vált intézkedésekről *együtt* tanácskozzanak. A bíró, csakhogy távozhassék lelkészének szemrehányó tekintete elől, mindent megígért; aztán a gyülekezet mellőzésével néhány barátját összehozván, azokkal abban állapotott meg, hogy Kermannnak azonnali eltávozását fogják sürgetni. Kubecska bement a parochiára s Kermannnak azon kérdésére, hogy mit akar? zavarodottan csak azt felelte, hogy «tudja a tisztelendő ur.»

— Tehát azt akarja, hogy eltávozzam a parochiából?

— Igen, válaszolt ez. Kermann ki akart menni a kint állókhoz; de azok azt kiabálták: maradjon a parochiában!

A bíró hallván, hogy a nép marasztja lelkészét, társaihoz futott Szobotistire, Kermann pedig látván, hogy az éjjeli mozgalomra összefutott nép hangosan protestál lelkészének eltávolítása ellen, megerősödött abbeli elhatározásában, hogy mindaddig nem fog eltávozni, míg a bukóczi hivekkel nem találkozik. A bírónak ezt meg is üzente. Ezzel a helyzet igen komolylyá és válságossá lön. Minden perczen tartania lehetett attól, hogy fegyveres katonákkal fogják a parochiából kihureczoltatni.

Hajnalban csakugyan fegyveres nép jelent meg a parochia előtt, de nem azért, hogy őt elűzzék, hanem ellenkezőleg azért, hogy minden erőszak ellen megoltalmazza. A nép élén a bukóczi bíró állott, a ki határozottan kijelentette, miként lelkészét kész megvédelmezni, — s ha azt kellene tapasztalnia, hogy annak élete Turolukán nincs biztonságban, azon esetben Bukóczra viszi azon hivei közé, a kik nem hajlandók oly lelkiismeretlen vallás-cserét üzni, mint a turolukai bíró és társai. A templomot pedig őrizni és védeni fogják utolsó csepp vérök kiontásáig. Időközben gr. Nyáry Ferencz is tudomást szerzett magának az eseményről és a nagyobb botrány és esetleges vérontás kikerülése szempontjából azt ajánlotta Kermannak, hogy hagyja el önkényt a hálátlan községet.

Kermann szorúlt szívvel határozta el magát a távozásra. Nejét és csekély holmiját Trencsénbe küldötte; ő maga pedig könnyes szemekkel adván át a templom kulcsát az egyház gondnokának, Bukóczra ment, a veszélyben is hű és kitartó hivei közé. Ott egyik barátja, Bazilides Dániel azt az eszmét vetette fel, hogy a császárhoz kell folyamodni; ő hajlandó személyesen felmenni Bécsbe s elmondani az egész botrányos erőszakosságot ő felségének. Csakhamar kész volt a küldöttség, mely a szomszéd gyülekezetek nevében is fölvitte a következő folyamodást:

Legyőzhetetlen Császár, természet szerint legkegyelme-sebb Urunk!

Szolgálatunkat és a keresztyének részéről tehető minden hódolatunkat ajánljuk szent Felségednek! E napokban Felségednek nevében kétszer irt hozzánk Orbán Pál azon fenyegetéssel, hogy ha evang. lelkészünket el nem bocsátjuk, két század katonaság fog küldetni hozzánk, mely semmi körbéli embereknek nem fog kegyelmezni. Minthogy pedig mi alólírottak ezelőtt négy évvel a Felséged által kiküldött kir. biztostól nyilvánosan kaptuk vissza templomunk kulcsait s Felségedért és az egész austriai házért imádkozunk, sőt Bécsbe folytonosan különféle madarakat hordunk fel; csá-

szári és királyi Felséged lábaihoz borulva térden állva könyörgünk, hogy veleszületett kegyelménél fogva, méltóztassék bennünket templomunk birtokában meghagyni és nagyobb biztonság kedvéért, a gyűlölködés és az ebből eredő veszedelem kikerülésének okából kegyeskedjék bennünket szorongattatásunkban a kir. diploma szerint megvédelmezni; a miért nem szününk meg legforróbb imákban könyörögni az egek Urához, Felséged egészségeért, hosszú életéért, győzelmeiért és minden boldogságáért. Kegyességünk bizonyságául Felséged konyhája számára csirkével terhelt kocsit alázatosan felajánlva, várjuk Felségednek legkegyelmesebb válaszát. Tartsa az ég soká Felségedet boldogan élve. Kelt Turoluka községben 1688-ik évben október 4-én. Szent Felségednek legalázatosabb alattvalói Turoluka községének és egyházának könyörgésre kész birái, esküttei és egész közönsége.

Ezen rövid és komoly hangú levélben kissé furcsán hangzik a csirke felajánlása; de azt a paraszt nép ajánlotta fel, mely megszokta volt földesurainak ajándékot nyújtani valahányszor kérelemmel járult hozzájuk. A küldöttség csakugyan szekeresetül, csirkéstül vonult be a császári palota udvarába.¹

És a naiv kérvényezők biztak az ajándék és kérvény hatásában; biztak a király jóságában. Nem tudták, hogy a bevett hivatalos eljárás szerint, minden kérvény a magyar kancelláriához küldetvén be, az ott fölényben levő klerus rendszerint mindent meghiusít. Így történt most is. Ennélfogva az illető év. gyülekezetek a hadi tanácshoz fordultak kérelmeikkel, alázattal könyörögve, hogy ez Orbán Pál jogtalan és önkényes támadásai és fenyegetései ellenében őket védelembe venni, s a katonaságnak pedig megtiltani sziveskedjék, hogy bárkinek indítására ne vállalkozzék ő felsége

¹ Kermann maga is megjegyzi, hogy: «Pulli isti pagani Caesareae Maj. offerebantur . . . et excitarunt magnum cantum et risum in tota Aula Caesarea, — nobisque spem non exiguam . . . Fata Familiae Kerm. 168. l.

nevében oly templomok elszedésére, melyeket éppen ő felségének biztosai adtak az evangélikusok kezébe.¹

Egy másik hasonló tárgyú kérvényökben előadják, hogy azelőtt mindig háborítlanul élvezték vallásuknak szabad gyakorlatát, valamint a nemesi funduson épült evang. templomjuknak használatát is; sőt az újabb időben a klerus részéről megindított templomfoglalások után is visszakapták templomjuk kulcsait. Mindazáltal gr. Erdődy György és Orbán Pál katonasággal való fenyegetés mellett szigorúan meghagyták nekik, hogy adják át ev. templomjukat és bocsássák el lelkészüket. A soproni és pozsonyi országgyűléseknek ő felsége által szentesített törvényczikkei biztosítják ugyan jogaikat; az is igaz, hogy a templom fundusa, mint királyi adomány saját törvényes birtokukat képezi és hogy a nép mind az evang. valláshoz tartozik; az sem szenved kétséget, hogy e nép a hozzá beszállásolt katonaság iránti kötelességeit mindenkor készségesen teljesítette. Minélfogva maga ő felsége, legkegyelmesebb uruk, soha sem háborgatta őket vallásuk szabadságaiban. Azért bizalommal fordulnak a nagyméltóságú hadi tanácshoz, hogy őket hathatós pártfogásába fogadni, egyuttal pedig meghagyni sziveskedjék azt is, hogy semmiféle nemzetiségű katona ne avatkozzék az ő egyházi dolgaikba, s ne merészelje templomaikat megtámadni, vallásukat háborgatni, lelkészeiket elűzni és szent hivatásuk teljesítésében akadályozni; sőt ellenkezőleg azokat a katonák mindenben pártolni és védelmezni tartozzanak.²

Ezen többrendbeli kérelmeknek az lett az eredménye, hogy ő felsége 1688. decz. 18-án kelt német nyelvű leiratában minden rendű és rangú gyalog és lovas katonáknak, jelenben és jövőben meghagyja, hogy magyarországi alattvalóit, jelesül a turolukai és miavai lakosságot illetéktelen adószedéssel és beszállásolással ne terheljék; sőt ellenkező-

¹ Aláírva: Humillimi Subjectissimique Servitores Daniel Basili-des Turolucensis et ceteri Incolae Possessionem Turoluka, Warbócz, Bukovecz, Brezova in Comitatu Nitriensi.

² Fata Fam. Kerm. 169—171. l.

leg azokat minden tekintetben védelmükbe fogadják. A királyi leiratában a vallásról ugyan nincsen szó, de királyi haragjának kilátásba helyezése mellett, oly határozottan és szigorúan hangsúlyozza a lakosság békéjét és bántatlanságát, hogy az evangélikusok már ebben is saját vallási szabadságuk biztosítását látták. Kermann ennek alapján — kivált mikor meghallotta, hogy Erdődy és Orbán Bécsbe idéztettek — visszatért családjával együtt Turolukára, hálát adván az Istennek, hogy a béke és nyugalom ismét helyre állott. Karácsonykor a kir. parancsot a szószékhez közel kifüggesztette, hogy mindenki lássa és hirét az országban mindenütt elterjeszthesse.

Zs. M.

EGYHÁZI TANULMÁNYÚT FRANCZIA FÖLDÖN.

II.

4. Látogatás a párisi missióházban.

«Minden protestánsnak meg kell azt nézni, mert arra büszke lehet, s ott bárkit szívesen fogadnak, a ki érdeklődik az Isten országa előmenetele iránt» — mondja találólág a missióházi lap. Az Arago sugárúton, nem messze a híres párisi csillagvizsgáló toronytól (Observatoire), a prot. theologiai fakultással átellenben fekszik jobb oldalon az emeletes épület, benne kívülről is feltűnik a templomi rész. Vágyott szívem megtekinteni ez új alkotást; egy hosszú nyári nap déleesti órájában mentem oda. Az Isten megáldotta francia hitrokonainkat, mert nemcsak szenvedni tudtak, de tenni és alkotni, a mikor ennek korszaka felderült. Csak 1802-ben nyernek hitjogot, s 20 év múlva már engedelmességre indulnak az Úr örök parancsának, hogy menjenek el tanítványokká tenni az országon kívül is azokat, kik nem ismerik a lelkek fejedelmét. A Krisztus iránti engedelmességnek meg lőn jutalma.

Toulouseban áhitatgyakorlatra járók körében keletkezett egy kiskörű társaság, s ennek keretéből Párisban 1822. novem-

herben az első kezdeményezők «Evangyéliomi Missió-Társulat» alapítására gondoltak, 2 év múlva már szabályosan szervekedett az s egy szerény missióintézetet alapított, melynek első igazgatójául egy ifju lelkészt hívott meg Baseltől, *Grandpierre Henriket* 1832-ben. De már korább a londoni missiói társaság ügynöke, dr. Philip senkentésére vállalkozott a szerény társaság (1829) Dél-Afrikába missionárius küldésére. A lelkes hugenotta, Pontalès gróf a társulat rendelkezésére bocsátotta ideiglenesen Passyban egy házát, hol a missió-képezde első otthonát találta. Itt nyerte kiképeztetését a franciaia külföldi ref missió tulajdonképeni megalapítója, *Casalis Jenő* (született 1812-ben), a ki két társával előbb lelkészszé avatvatván, a Jó Reményfokán át elutazott Afrikába a Lessouto földre, ott 23 évet töltött (1832—1856) s alapította a maig is virágzó *Morija* állomást. Jelenleg is központ, hol ma 4 misszionárius, 4 európai segéd és 31 benszülött munkatárs 16 mellékállomáson működik; az úrvacsorával élők száma 1015, van bibliai iskolája 21 növendékkal; benszülöttek lelkészszé képezésére theologiai iskolája, tanítóképzője 56 benlakóval, nyomdája és könyvtára. Casalis megírta a nép nyelvének ismertetését (1841), arra lefordította az új szövetséget (1855), végre az egész tartomány nép- és földrajzát, szokásait térképekkel.¹

Ez vala kezdete a missiónak, a franciaia egyház mai egyik dicsőségének. Jelenleg a lessoutói missió 10,000 keresztyént számlál 19 missionáriussal (hitjárom), kik 95 ponton működnek, iskoláikat 4566 gyermek látogatja. Diadal és érdem jele ez a franciaia kálvinismusnak a legsötétebb Afrika pogánysága közt. A hitjárom (missionáriusok) 1872 óta évi értekezletre jönnek össze (a Lessouto egyház zsinata), mely az állomások küldötteiből áll. Ujabb korszakában más mezőre

¹ *Les Bassoutos ou 23 années d'études et d'observations au sud de l'Afrique.* par E. Casalis. Paris, 1860. 2. kiadás. 8r. 370 l. képekkel. Ha egyénről van szó, az Mossouto-nak, ha többről azok Bassoutos-nak, maga az ország Lessouto-nak, a nyelv sessouto-nak nevezetik.

is kiterjeszté hatáskörét a Missió-Társulat: Senegálban, Transvaalban, legújabbban Congó államban foglalt tért, sőt Taíti szigetén, a hol a buzgó *Vienot* missionárius igazgatása alatt virágzó iskola nyitott 110, többnyire leánynövendekkel.

A siker emelkedésével nőtt az érdeklődés áldozata, míg a társulat 1872-ben 176,000 frank évi bevétellel dicsekedett, önkéntes adakozásból gyűlvén az, addig 1885-ben 317,000 és 1887-ben 483,000 frank évi jövedelmet tüntetett fel. Ez a voluntarismus, a hit és egyházszeretet szép eredménye. (Nálunk az önkéntes és mégis kényszeruralaku közalap négyszer számosabb hívek között félannyit sem hoz be!)

A Páris egyik rendes lelkészévé választott Grandpierre helyére, a misszióintézet igazgatójául a bizottság visszahívta 1856-ban Casalist, s ő vitte e fontos hivatalt a tapasztalat bölcsességével megrakodva, 1882-ig, a mikor aggkora miatt nyugalomba vonult, most csak mint tiszteletbeli elnök működik; így is hevülvén és cselekedvén a misszió érdekében. Ő szerkesztette a társulat havi közlönyét 1857—1880-ig «Journal des Missions Evangéliques» cím alatt; e szép közlöny 1888-ban 63-ik évfolyamát élte, évi előfizetése 6 frank.

De térjünk át a mai *missióház* tanulságos alapítására, 64 évi vágy teljesülésére. Egy külön missióház alapítására Ricard tette le 1832-ben az első összeget, 500 frankot, mely azóta folyvást kamatozott. Maga Casalis Afrikából hazajöve-tele után csak vágyát tudhatta kifejezni olyan iránt, de a misszió fentartásának évi nagy költsége mellett senki sem merészkedett vállalkozni a házépítés közszükség érzete való-sítására, hogy a lényeg csonkulást ne szenvedjen.

Casalis nyugalomba lépése után a 3-ik igazgató *Boegner Alfréd* lett (1882). A bizottság előbb kiküldte őt kör-útra Afrikába, hogy helyszínen ismerkedjék meg a lessouto misszió egész körével, így igazgatását tényleg csak 1885-ben foglalhatta el.

Az igazgató távol léte alatt másutt oktatott missziói növendékek Párisba visszahivatván, 1885. okt. 14-én nyitá-

tott meg ünnepélyesen a *missióképezde* tanfolyama. Itt indítványozta a jelenvolt agg Casalis a missióház építését; a bizottság egy tagja 1000 frankot ajánlt rá. A hatás alatt, a megnyitó szép ünnepélyen állt elő a tiszteletbeli egyik elnök, a 83 éves dr. *Monod Gusztáv*, és sürgette: szabadíttassék meg a társulat a lakbér évi nagy összegétől, akkor a missió még nagyobb lendületet veend . . . de egyelőre a házépítés nagy összege ingadozóvá tette őt is. Azon ünnepélyen, midőn Vienot és társa Taïtiba bebocsáttatott, közös urvacsora kiszolgáltatója is volt. Monod Gusztáv veje, az ifju *Monod Tódor*, a ki előbb jogász volt, amerikai útja alatt a theológiára ment át és lelkésszé lett, majd a belmissiói társulat utazó missionáriusává nevezte ki, s e téren oly nagy érdemeket vívott ki, hogy a párisi ref. egyház 1878-ban egyik lelkészévé választotta, — a vő az urvacsora alatt agg apósának szégyenkezve mutatta, mily egyszerű tányéron és közösleges üvegből veszik ők a szent jegyeket a missiói intézetben. Ez észrevétel keltette az apóban a gondolatot, hogy a társulatot meglepje egy ajándékkal, az akkortájt elhalt hitvese (az angol születésű Wood Janka) emlékére, a ki maga is szívből szerette a missiót. Monod Gusztáv átadta ajándékát Boegnernek, a ki panaszolta: mily szűk a bérelt helyiség.

Következett nov. 2-ikán a missiói bizottság ülése Vernes Lajos lelkész vezetése alatt. Bemutattatott Monod G. szép ajándéka: urvacsorai kehely és tányér, tokján aranyos felírás «a missióházé», — mely azonban még nem létezett. Mely után az ajándékozó neje emlékére 5000 frankot ajánlt fel, ha ez összeg 200,000 frankra kiegészítettik, a missióház építésére, s megkapó szavakkal indokolta az építés elodázhatlan szükséges voltát. A bizottság magáévá tette az indítványt; azonnal két bizottsági tag (egyike volt *Appia*, az ifjuság szívére vallásos szavaival kitünő mértékben hatni tudó lelkész) ezer-ezer frankot, a missió bizottság rendes elnöke Bossière tizezer, a hölgybizottság elnöke Walther Andrásné ötezer frankot adtak első indításul. A tettekkel beszélés kora beállt,

ez a hit nyelve, Minucius Felix szava a gógös stoikus tudósokhoz: «nos grandia non loquimur sed facimus». A gyűjtő látogatás élére állt a missió Simeona Monod Gusztáv, s néhány hónap múlva 100,000 frank aláírást mutatott fel, ezek közt két nő volt, egyike tiz, másika húszezer frank ajánlattal. Volt oly keresztyén nő, ki évek hosszú során át megtakarított tőkéjét (9500 frank) felajánlta, csak kamatját kérte míg él, a maga fentartására; Marseilleből névtelen adományul 6 ezer frank érkezett; Delessert Ferencz, a buzgó presbyter hűsz, a két Bergerac kisasszony 30 ezer frankot hagytak végrendeletökben. A bizottság 1886. ápril 12 ülésében az Arago sugárúton megvette a telket (1200 □ méter), július 28-án helyezett el¹ az alapba az emlékkő, Monod G. pecsételte le az okmányt rejtő ládát. Appia lelkész (veje) tartotta a beszédet. Tavaszra elkészült. Maga a telek 91,000 frank, az építés összege 137,286 frank. Kert és berendezés 20 ezer, teljes bekerülési ár 238,286 frank. A felavatáskor érkezett 6 ezer frank a még fedezetlen hiányt 14,000 frankra szállítá le. A mustármag fává nőtt. «Istenem jó keze vala rajtam» (Nehem. 2, 18.) jelige alatt irta meg a nép számára a ház keletkezését Monod Gusztáv.

Otthona, palotája áll már a missiónak, minden új, ifju ott, mint a tavasznál; ez alig egy éves teremtményt meghatott lélekkel szemléltem. Felsőhajték: mikor gyuladunk mi, 2 millió magyar reformátusság lángra az Úr ügye iránt, hogy az Úr jobbjá nyugodhassék rajtunk? A csinos *épület*¹ ujkori kellő kényelemmel, izléssel és czélszerűen van berendezve; *földszinten* a tanácsterem, múzeum a missiókból hozott tárgyakból, két hazai kiállításon tiszteletokmányt is nyert; igazgatói iroda, oklevéltár, hirlaptár. Az *első emeleten* az igazgató lakosztálya, átutazó missionáriusoknak szállásául 2 szoba s az étterem. A *2-ik emeleten* a könyvtár, mely tanterem is, tanári lakosztály (jelenleg Krugeré, előbb hitjárom

¹ A missióház fényképe 1 frt 50 krért megrendelhető az igazgató Boegnernél. Paris, 102. Boulevard Arago.

Lessoutóban); tanulók számára 3 szoba. A *4-ik emeleten* (Mansard-lak) 4 tanuló lakszoba. A *földszin alatt* (sous-sol) raktár, kamara, pincze, műhely, mosó helyiség, fürdő, légfűtő kemence, konyha stb. Udvar, kert és tornahelyiség a szabadban. Az épület balszárnyán tágas csinos kápolna, a missióház temploma, két emeletet összefogó térben, szószékkal, padokkal; ebben folynak le az ünnepélyes gyűlések, melyek különben is istentisztelettel kapcsolvák össze; egyúttal minden vasárnapon rendes istentisztelet tartatik itt, egyszersmind a missió növendékei gyakorlati lelkészkedésének is színtere.

A missió temploma sokszor megtelik, érdeklél hallgatják a felmutatott sessuto nyelvű éneklést, mely Afrikát Párisban hangoztatja vissza. Itt hangzának fel a lelkesítő szózatok, ha missionárius érkezik, vagy indul a szent útra, történnek alkalmi gyűjtések; itt ismételtet sokszor és nem hiába *Appia*, hogy minden hallgató adja *mind azt*, a mit *lelküismeretesen* adhat. A vasárnap áldás is, ilyenkor reunio tartatik időközönként itt. Egy ily szép *vallásos reunio* 1888. ápril 22-kén volt, a látogatók a lépcsőket is ellepték, nem férvén be. Egyik szónok lelkesedésében Istentől 100 missionárius adását esdette (jelenleg 26 működik); az igazgató egy gyűrű történetével kötö le a hallgatóság figyelmét, mely is ez: egy családanya szokása volt egy-egy gyűrűt ajándékozni mindenik fiának, mikor ez elhagyá a szülei házat, hogy az mindenütt emlékeztesse őt édes anyjára és jó tanácsaira. Nehány év előtt egyik fia szomorú körülmények közt elhalt. Később Boegner látogatásakor ehhez így szölt: «nem tudok most más adni, mint elhalt fiam gyűrűjét a missióházra». Az igazgató csak unszólo sürgetés után fogadta el az adományt. De nem vitte rá lelke, hogy az anyai szív előtt oly becses emléket 40 frankért eladja, mennyit az ötvös ígért. Őrizte tovább. Idő múltán levelet vett a gyászoló anyától ily tartalommal: «Most juték 400 frankhoz, melyre már nem is számoltam, önnek küldöm, értesülvén, hogy még mindig őrzi a gyűrűt, kérem küldje vissza.»

Érdekes az igazgató szobájának *ablaka* is, nemcsak

odon alakja miatt. A kettős ablak középoszlopa egy részét képezte volt Boegner szülei házának Strassburgban (mely már nem hazai föld, a németeké), a fiú maga hozta azt el emlékül volt hazájából. A költők a hazából hozott földről énekelnek, Boegner az apai ház és haza kődarabját vitte magával.

A *missionárius képezde* 3 évi tanfolyamra 5 tanárral rendeztetett be; az igazgató és Kruger előadják a teológiát, Couve a francia irodalmat, Seynes a természetrajzot, Charran az orvostant, jelenleg tiz növendéke van, a könyvtárt is bőven használhatják, darabjait lakszobáikba is vihetik. Neufville szép könyve az áfrikai kutatásokról fölkeltheti a tettek mezejére sóvárgást a hitjáró-jelöltekben; megemlékezhetnek a IX. századbéli nagy francia térítőre (Ansgar), ki a corvey zárdában képződött észak apostolává s már ott vértanúi koszorúról álmodozott; nagy hatással lehet rájuk a közöttök járó élő apostol, a 78 éves missio-anya Casalis látása, társalgása; némán intenek a sessuto, chinai és egyéb nyelvű bibliák; ott függ Congó térképe, az új nagy missió mezője, az ottani francia gyarmat már várja leendő térítőjét, ki még tán bölcsőben szendereg, mint szendergett Kálvin, mikor már Luther lelkiismerete vívta beharczát a zárda cellájában; vagy tán már ifjú az, s csak az Úr hívó szavát várja, hogy felelje: «itt vagyok, küldj Uram!» Nyitva áll az asztalon a «Keresztyén nevelés» könyve a napi leczkével; minden missionárius vasárnapi iskolát is vezetend, s készülni kell a bibliai leczke adására. Nyitva áll a látogatók könyve, hová szivesen írjuk be neveinket.

Az igazgató távollétében egy nyájas missióházi ifjú volt kalauzom, emlékül kaptam a missió kétféle közlönyéből néhány újabb számot s egy pár röpiratot. Az evangyéliomi missiók «Kis Hirnöke» (Le petit Messenger) a gyermeki ifjú szivekben kelti fel képeivel és vonzó tudósításaival a ker. áldozatkészségnek, a másokért is élésnek nemesítő érzelmeit. A mi magyar gyermekeinktől hiányzik az ily lelki táplálék, de még a népnek is, pedig a Gelei Kánonban 200 év óta

irva áll a «christianus populus» szép nevezet, és míg ezzé nem képeztetik a hazai nemzedék: nagy és istenes alkotások nem remélhetők. Az ifjúságra hatás nélkül a jövő előkészítve nincs. A két közlőnyt az igazgató szerkeszti, már a «Kis Hirnök» is 44. évfolyamban jár, kik 6 éves korban kezdték olvasni, már 38 éves keresztyénekké lettek. Ma már épen nem elég csak világi és csak szépirodalmi olvasmányokkal táplálkozni. A vallásosság finom öntözés nélkül az is elhervad.

Láttam egy-két szobában hegedű és más zeneszereket is, az ének és zenetehetség is fejlesztetik abban, a ki hajlammal bír; az Úr szolgálatában tényező lehet az is, Luther hymnusaival, Kálvin zsoltáraival, Sztárai énekeivel erő-táborra tettek szert; sokszor kell a zenére fogékony négerek közt az éneklést nemcsak vezetni, hanem tanítani az ifju evangélistáknak.

A missióház lépcsőiről és ablakaiból a zöldhantos udvarra tekintés, valamint az Observatoire, mely nem messze domborodik fel, vadgesztenye fáinak látása üdítő határu szemre, lélekre egyiránt; ott is az égre irányozzák a csillagvizsgáló tudósok szemeiket, s egy-egy Flammarion az égről írt tanulmányában fel tud emelkedni a mennyei valóságra és igazságokra; e másik épület is egy kis observatoire (észlelő intézet), melyet nem állami költségből emeltek; e kápolnából, e missió palotából, bár földi távcső nem nyúlik ki, mint amott a forgatható tetőből, mégis szemlélhetni a menny Urának nagyságos dolgait, maga az intézet ragyogó soklapu jegecz, melyet a hit és szeretet kezei tömörítették élő kővé.

A szerény magyarázó növendéktől kézszerítással vettem búcsút épen naphanyatláskor, a «Notre Dame» barna falai közelében már tünedeztek fel az éj csillagai. Vajha, gondolám, a mi magyar ref. egyházunk éji egén is tünedeznének fel csillámló csillagok Casalis, Appia, Boegner, Monod, Bersier, s hős társaikhoz hasonló lelkek által. Párist a büszke francia diadémnak tekinti, a missióház méltán egy gyöngy e diadémon.

A párisi protestáns theologiai fakultás keletkezése és fejlődése.

Valahányszor csak a reformatió hatásaként a tudománynak új csarnoka nyílik meg, minden protestáns kebel érdekel az, mert mindannyiszor egy újabb világító torony gyűl fel a műveltség, szabadság és tiszta hit széles tengerén. A legújabb adatok szerint az öt világrészen 87 református theologiai főiskola van 377 hittanárral, 3624 hittanulóval, könyvtárállománya egy millió kötetre tétetik. E 87 hittani akadémia közt legifjabb a párisi, csak 1877-ben nyílt meg, s azóta emelkedőleg futja pályáját a nagy köztársaság központján, a világvárosban, a r. katholicismus egyik ősi székpontján, a hitetlenségig csapongó szabad gondolkodók mozgalmasság körében. Azt hiszem, nem lesz érdektelen az új testvérintézet keletkezésére, első küzdelmeire és pályakezdésére mélyebb pillantást vetni, mi is tanulhatunk sorsából. Im ez indok alapján kísértjük meg felmutatni a lényeges mozzanatokat a jelen tanulmányban.

1. A strassburgi francia theologiai fakultás eredete, hatása és megszűnése.

Róm. katolikus kéz és jogar dönté romba a francia protestáns egyházat, minden iskoláit, s ezekkel együtt irodalmát és tudományát. A nagyhirű ref. főiskolák Sedánban, Montaubanban, Saumurben és Die-ben egymásután nyomattak el XIV. Lajos alatt 1681—1685-ben, négy év alatt. Maradt az egyház ékesség nélküli és pusztá. A nagy francia forradalom elviharzása után róm. katolikus kéz és jogar állította vissza részben azokat, s a mi meghalt vala, új életre támadott. Az igaz nem veszhét el. Bonaparte 1802. ápril 8. hires rendeletében — mint egy új nántesi rendeletben — úgy a ref., mint az ág. hitv. egyházat országos intézmény jelle gével, létjoggal és szervezettel ajándékozta meg, lelkészeiket állami forrásból fizetéssel látta el. Az 1882-diki állami költ-

ségvetés szerint 722 prot. lelkész 1.679,100 frankot húzott fizetésül.

A szabadlét napjának felderültével, mint tavasszal a mezőn, minden új életre kelt. A lelkészek képzése végett I. Napoleon császár 1808-ban két rendeletével visszaállítja a 123 év óta szünetelt ref. theologiai akadémiát Montaubanban, és egy új prot. theologiai seminariumot szerveztetett Strassburgban, mely 1819-ben kapcsoltatott össze az egyetemmel, mint annak egyik kara (fakultás), s az addigi 3 tanszékhez még kettő adatott, 1821-ben alapított a ref. dogmatikai tanszék, s így 6 tanszékkel indult virágzásnak, és a francia prot. theologia történetében «veszélyesen ragyogó» pályáját folytatta 1871-ig, a mikor Strassburg a diadalmas német sereg által vidékével együtt elszakasztatott Franciaországtól, a francia prot. fakultás megszűnt.

Strassburgban, hol Kálvin a református liturgiát szerelte (Lásd «Protestáns Szemle» III. évf. 64. l.), hosszas tusák után a lutheranizmus szilárdult meg annyira, hogy Béza 1562-ben nem nyerhetett engedélyt prédikálásra; vidékén is a lutheranizmus vert erős gyökeret, innen van, hogy mind a francia (1821), mind a német (1872) kormány a reformátusok hitrendszerét csak egy tanszék által ápoltatta, a theologiai intézet vegyes jellegűnek tekintett, s mint ilyen részint egyesülési (unionalis), részint hitvallás feletti iránynak hódolt.

A strassburgi francia protestáns theologiai fakultás (1808—1871-ig) 6 évtizeden át a merev tudományos szellem szövéténekét lobogtatta, s a német földön egyidejűleg uralkodó itészeti irányt közvetítette, mire szomszédos helyzete képesítette is. A nagyobb szabású és hatású theologiai mozgalom úttörője lett a *Colani* Timótheus († 1888) és *Scherer Ede* által 1850-ben megindított «Keresztyén bölcsészeti és theologiai Szemle», mely 1858-ban «Theologiai Új Szemle» és 1863-ban «Theologiai Szemle» új címek alatt 1876-ig élt és hatott, s 31 kötetet alkotva, forrása és

mutató tükre maradand mindenha a francziaföldi protestáns theologiai képződésnek és fejlődésnek.

E *Szemlék* által képviselt u. n. *kritikai iskola* bevettette a francia protestantismusba a harc és pezsgés magvait, s részint romboló, részint építő hatásával, viharos életmozgalmak új hajtásait sarjadoztatta fel. Hogy a tan a protestantismus mozgató lelke, s az képes az állványosság (stabilismus) egyhangú körében érdeket, tevékenységet, alkotást, új életet elővarázsolni: fényesen igazolja a strassburgi itészeti iskola és ellenzéke. Harcz nélkül nincs élet. Minden építést rombolás előz meg. A francia protestantismust nagy megpróbáltatások villámárama érintette. A kritikai iskola hirdette: az ó-szövetség már nem tekintély; a próphétia nem bír természetfeletti értékkel; János evangélioma egy ismeretlen efézusi theologus műve a II. századból; a csodák eltűntek; a Krisztus feltámadása a történelmi alapot nélkülözi s csak lélektani tünemény. Az új nézet hódított, az új csatlakozottak tovább bontogatták a régi theologiót; míg ugyanis az első úttörők a vallásos csodát elismerték Jézusban, úgy fogván fel őt, mint a tökéletes szent ember megjelenését az emberiség közt: *Pécaut* Félix, a ki lelkési állomását elhagyta, mert az apostoli hitvallást elvetette, odáig ment, hogy 1859-ben «Krisztus és a lelkiismeret» művében mutogatni igyekezett Jézusban a tévedéseket s benne a kor tökéletlenségeit, s ezt tette akkor, midőn a francia reformátusság első zsinatának 3 százados emlékfördulóját ünnepelte kegyeletesen. A pusztító tüzet gyulasztá Renan «Jézus életé»-nek megjelenése (1863), mert ettől kezdve a tagadó itészet Párisban is válságosan fellépett, előkészítvén azt a német prot. egyet mintájára ott 1860-ban megalakított u. n. «Szabadelvű Protestáns Egyet». Ennek élére állt az ifju *Coquerel* Athanáz (1820—1875) nagy tehetségű párisi ref. helyettes lelkész, a szabadelvű «Le Lien» hetilap szerkesztője. Az orthodoxok elleni támadás tetőfokra hágott, az unitáriusokkal való testvérkedés kihívólag hatott. Az eredmény az lett, hogy a francia reformátusság két táborra szakadt, mindenkiben

árnyalati jelenségekkel. A hitvédő tábor tömörülni volt kénytelen önvédelmére s az 1872-diki országos zsinatban keresztülvitte a hitvallás-elvét egy «hitnyilatkozat» elfogadásával, 61 szavazattal 45 ellenében.

A mozgalomindító strassburgi francia protestáns theologiai fakultás már ekkor nem élt, eltemette az a nagy politikai változás, a mely Franciaországot Sedan után érte. A veszteség főleg a lutheranus egyházat sújtotta, nemcsak mert 211 lelkész 191 parochiával (az egész egyház $\frac{1}{3}$ része) szünt meg francia polgár lenni a porosz birodalomba kebeleztetés miatt, hanem azért is, mert a számra és szellemi erőben meggyengült franciaországi lutherán egyház theologiai intézet nélkül árván maradt, s a 3-dik francia köztársaságtól várta nagy sebe orvoslását.

A francia hazafias közvélemény sürgette a protestáns theologiai fakultás visszaállítását Párisban, de a clericális kormány (Broglie és Bofhet ministeriuma alatt) akadályozta a protestantismus erősítését, s előbbvalónak tette a «Szent Szív» templomának építését, melyre az ultramontán hitbuzgóság 14 millió frankot hordott össze, s alapköve le is tétetett 1875. július 16-án, IX. Pius trónra lépésének 29-dik évfordulati napján Mac-Mahon elnök jelenlétében.

Hét évi várakozás után, az ultramontán áramlat hanyatlásával, visszanyerve a köztársaság szabad lélegzését, a közoktatási ministeri tárczát *Waddington* Vilmos Henrik protestáns tudós vette át. A vágynak testet ő adott. *Waddington* angol szüléktől származott, s tanult Cambridgeben, a történelmi régészetet mivelte, francia polgárjogot nyervén keleten Syriában utazást tett, a francia akadémia tagjává, az ország senátorrá választotta. Uj hazáját és egyházát tettel szerető ezen férfiúnak jutott a szerencse, hogy a ref. Guizot ministert már 1835-ben foglalkoztató gondolatot: Párisban protestáns theologiai intézetet nyitni, megvalósítsa «áttétel» czímen.

2. A párisi protestáns theologiai fakultás első terve Guizot ministersége alatt.

A francia ref. egyház legtekintélyesebb világi tagja *Guizot* Ferencz (kinek anyja pusztai lelkész unokájától származott), a júliusi forradalom után közoktatásügyi minister (első eset, hogy e tárczát református vigye!) tette legelőször gondolkodás tárgyává 1834. aug. 23-án kibocsátott rendeletében azon módok keresését, melyekkel a prot. theologiai fakultásokban a tömörebb fejlődés eszközöltessék, ennek előkészítésére tekintélyes bizottságot nevezett ki, tagjai a felső és alsóházból s a lelkészek közül buzgó és jeles férfiak valának. E bizottság 1834. okt. 20. óta több hónapig át dolgozott. A bizottság lelke *Vincent* Sámuel nimesi tudós ref. lelkész arra törekedett, hogy az egyház «erőssé tétessék ellenségeivel szemben, tiszteltté kívülről, boldoggá, hasznossá és szentté belülről». — A bizottság javaslá a ministernek, hogy új theologiai fakultás alapíttassék *Párisban*, mellette seminarium a tanulók együtt tartására. Vincent a prot. felsőbb oktatás emelésétől várta a református egyház fejlesztését, ezt pedig elodázhatlan szükségnek tekintette.

A montaubani kör ellenezte a tervet, félt, hogy a fővárosi dúsán fölszerelendő fakultás elnéptelenítendi, sőt feleslegessé teendi a régibb délvidéki tanintézetet, s egy politikai vihar az újjal a régi főiskolát is eltemetheti, inkább javallá: a strassburginak áttételét Párisba. De feltámadt a r. katholikusság irigysége is, kik az államot új kiadásokkal terhelni nem akarták, ezt veték ürügyül. A lutherán egyház meg tiltakozott az áttevés és vegyessé tétel ellen. A párisi lelkészértekezlet (1835. május) egyhangúlag hasznosnak nyilvánítja a református fakultás Párisban felállítását, s ha választani kell Montauban és Páris közt, a többség a főváros felé hajolt. Röpiratokban sokszor hévvel és erővel folyt a vita Páris és Montauban közt, csak mikor evangéliomi irányú jeles tanárok sorozata kezdé gazdagítani az eddigi homályos nevekkel bíró délvidéki tanárkart: fordult a közvélemény, s

maguk a lelkészek ismét Montauban felé; a Páris melletti érveket komolyan latolták, nem esik-e, kérdezik aggódva, a párisi fakultás egészen a racionalisták kezébe? A követek hamarjában (az országgyűlésen) az új közoktatási miniszter (Pelet de la Lozère) Montauban mellett foglalt állást, s a bizottsági javaslat tárgyalását elhalasztotta. Erre az izgalom nőtt; az 1836-ban tartott négy lelkészi értekezéslet egymásután szedte az aláírásokat a bizottsági javaslat mellett, s a lapok által is segítette, képes volt 200 lelkész csatlakozását megnyerni; akkor a francia ref. lelkészek száma összesen 367 volt. Midőn másodszer jött a követek kamarája elé (1837-ben) a kérdés, a kamara a kérvény felett napirendre tért a költségvetésig.

Az 1838-diki közoktatási költségelőterjesztés alkalmával a jelentést betérjesztő képviselő, hogy a Montaubant pártolónak is eleget tegyen, ennek megtartását hangsúlyozta, és egy új fakultás Párisban alapítását véleményezte. Malleville képviselő, ki a párisi fakultást eleitől fogva úgy fogta fel, mint a mely előbb-utóbb maga után vonandja a montaubaninak elenyészését, újabban is ellenezte a párisi tervet, mert megszólást idézne elő a lelkészek közt. Hiába támadta Malleville érveit két más követ, és sürgette a 200 lelkész által betérjesztett kérvény bemutatását, a közoktatási miniszter még nem tartotta megérettnek a kérdést. Guizot is szót emelt, s a régi intézet javítása *mellett* szükségesnek nyilvánította egy magasb rendű fakultás felállítását Párisban; felszólalására a kérvény a közoktatási miniszterhez jóakaratólag áttétetett, ez kedvező jövővel kecsegtetett.

Nehezíté a megoldást az eredeti kérdés új módzatokkal egybekapcsolása, u. m. új fakultás állítása, majd ez új fakultás vegyes jelleművé tétele, magasb rendűvé alakítása, vagy a montaubaninak egyszerűen áthelyezése. Megint megmozdultak a lutheránusok s külön értekezletet tartottak (1837. jun. 13.) Strassburgban 119 lelkész jelenlétében, s kimondták: nincs szükség vegyes fakultás állítására, sem magasb rendűnek alapítására, egy Párisban létező fakultás-

ban könnyen elveszthetnék a lutherán hallgatók a német nyelv folyékony használatát, mely pedig nélkülözhetlen részekre, a német theologia befolyása alól is kivonatnának; az ő fakultásuk egyetemmel van kapcsolatban, s így bírja a szükséges előnyt vidéki város létére. Részint az új ellenzék, részint a francia lelkészek közt hírnév, fény és tudományos tekintélyben elsőrendű férfiú Monod Frigyes (mh. 1863.) lyonsi lelkésznek montaubani hittanárrá kineveztetése (1836), még előbb a Jalaguiet-é, később (1838) De Fétice-é (3 fényes nevű tudós) nagy fordulatot idézett elő a lelkekben, s az orthodoxoknak e fakultás újabb emelkedésének ténye erőt adott; a racionalisták ragaszkodása pedig a párisi tervhez vészjelzőül tünt fel. Az evangéliomi (orthodox) párt főközlőnye az «Archives du Christianisme» (1817 óta, első francia egyházi lap) diadalmasan hangoztatta: «ha jó theologusokat akartok, válaszzatok jó tanárokat s akkor a város, a hely nem dönt».

A kormány azon ígérete, hogy az 1839-diki költségvetésben gondoskodni kíván a protestáns fakultások jobb állapotba helyezéséről, megint új reményt ébresztett. A hangulatot mutatja a követek kamarájában a lelkészek kérvényének komoly tárgyalása, az előadó követ az új alkotást (párisi fakultás) úgy tekintette, mint szükséges befejezését a század kezdeményének az igazi tudomány és türelem ártalmatlan terjesztésére. Mallewillenek, a ki törhetlen védője volt Montaubannak, gúnyos megjegyzésekkel telt beszéde zúgással fogadtatott. A nem protestáns Dubois a legmelegebben pártolta a bizottsági kérvény tárgyát, «ellenőrizni kell versenytanszékek által a nézeteket, ez fogja emelni az eszmét és világosítani a hitet», sürgette a szabad vitatkozást a főváros nappalában . . . a nemes és tiszta verseny Páris kath. fakultását is meg fogja ragadni. Két nagy akadály állta útját a reformnak, egyik a dogmatikai aggály, az «Archives» Párisal koczkaztatva látta az evangéliomot, a rationalismus törébe jutástól félt; a másik, hogy a ref. egyháznak nem volt egységes központi tekintélye, országos zsinata, a hol biztosan

kitüntette volna akaratát, tractusok tractusok ellen, lelkészek lelkészek ellen, lapok lapok ellen küzdöttek, hiányzott a fő forum. Ide járult az emelkedő katolikus áramlat gyanúsítása a kormány ellen, hogy az protestánsná akarja tenni Franciaországot. Utoljára is a ministerium elejtette az egész kérdést, megelégedvén a montaubani fakultás erősítésével több tanszék által. A kérdés elnémulván a kamarákban, a párisi főiskola védői is lemondtak a reményről. Az orthodoxok általában jellemezték a véleményváltozás főokát «Montauban megváltozván, mi is változtunk vele».

A nagy kérdés 40 év múlva újra feltámadt halottaiból, de a strassburgi francia fakultás sirján.

3. A párisi protestáns fakultás felállítása és megnyitása.

A közvélemény az 1872. évi párisi ref. országos zsinatban hajlandónak mutatkozott kevés szótöbbséggel a montaubani fakultásnak Párisba áthelyezésére. Maga Waddington ennek értelmében 13 tanszékkal kívánta volt előbb azt be rendezni. Később azonban megváltoztatta nézetét, részint mert a lutheránusok a strassburgi fakultás kárpoztulásául lutherán jellegű fakultást sürgettek; részint a protestantismus jövőjére biztosabbnak vélte vidéken fentartani a régi nevű tiszta református fakultást. Megjelent 1877. márczius 27-ki kelettel a köztársasági elnök Mac-Mahon rendelete, aláírva Waddington közoktatási és szépművészeti, továbbá Martel igazság- és cultusminister aláírásokkal a nagyfontosságú okirat, melylyel a párisi prot. fakultás vegyes jellemmel államilag felállított.

A strassburgi 2 régi tanár *Lichtenberger* és *Sabatier*, jogilag visszahelyeztettek. A többi négy üresen álló tanszék közül kettő betöltetett az ágostai hitv. egyház zsinati bizottsága által jelöltekből: *Matter* Albert, régi egyházi felügyelő (esperes), a lutheran dogmatikai, és *Berger* Fülöp az ószövetségi tanszékre neveztetett ki. Az új intézet kiegészítetlenül

bár, megkezdte életét az ős Sorbonneban, s a latin negyedikben falragaszok hirdették a protestáns theologia megnyitását.

A prot. fakultás *helyreállítás*a (installation) 1877. jun. 1-én ünnepélyesen ment végbe az állam által ideiglenesen átadott Rollin collegiumban. Megjelent *Mourier* a párisi egyetem rektora oldalán a 4 hittanár és Berger Sámuel a titkár, s mintegy 300 érdeklődő. Felolvastatott a rendelet és szabályzat, mely a fakultás szervezetét tartalmazta. *Lichtenberger dékán beszédét* több ízben lelkes helyeslések kísérték. A dékán kiemelte Waddington érdemét, a ki a tudomány és evangéliom érdekeinek kívánt szolgálni, midőn az igazság tényét megvalósítja. Az egyháztörténelem és a gyakorlati theologia tanszéke még betöltésre vár; még szervezni kell az előkészítő tanfolyamot is, mivel felette szükséges, hogy az egyetemi hallgatásra érett ifjak, mielőtt a theologiai tudományokba kezdenének, erősítsék ismereteiket a vallás történelmével és a vallásbölcészettel, ismerkedjenek meg az ó és ujszövetségi nyelvek eredeti szövege nehézségeivel, az egyházi atyák irodalmával és nyelvével. A megígért 6 rendes tanszék mellé még 3 vagy 4 rendkívüli tanszék állításának szükséges voltát is hangoztatta. «Mi nem szónokok, hanem munkálkodók iskolája akarunk lenni; fel akarjuk tartani a theológiának mint tudománynak hitelét, kimutatván, hogy létjoga teljesen összeférhető a tudomány mai módszerével. Ma már minden tudomány feltétlen úrnő saját körében. A theologia tere a vallásos érzelem, mely lényünk legbensőbb mélyein gyökerezik és így a legerősebb valóság. A theologia feladata tanulmányozni a vallásos érzelmet lényegében, különböző tehetségeinkkel viszonyában, sokszoros nyilatkozásaiban és alkalmazásaiban; az emberi tudományok összhangjában a theologia ma a bekoronázó rész, a vég és győzedelmes Glória. A józan theologia feltétele, hogy az Istenről szóló tudományt soha se szigetelje el az Istenben való életől, mely amannak forrása, éltetője; mert elszakasztott állapotában a theologia színét veszti és elszárad. Tanítványainkat tudományos emberekké képezni törekszünk, azaz olyanokká.

a kik vizsgáljanak, keressenek és ellenőrizzenek; továbbá az egyház vezetésére képesíteni igyekezőnk, feltüntetvén ifjúságunk lelke előtt az evangéliomi szolgálat szent szépségeit. Meg kell alapítani itt a protestáns tudomány ifjú tűzhelyét, hogy Isten segélyével a vallásos élet otthona legyen az, táplálván magát szünetlenül a mult nemes példáival, és mindegyiknek felett az isteni szeretet nagy és láthatlan tüzevel, melyet a földön Krisztus, a mi megváltónk és urunk gyűjta fel személyében és művében.» Így végzé: «300 év előtt a Szent Genovéa dombjához — hol áll a Rollin kollégium — közel eső téren égették Kálvin ifjú korában reformátiónk első vértanuit: most az ő Sorbonne kiegészítője gyanánt megzendült az egykor máglyára ítélt protestantismus szózata.» Az első szózat a dékán megnyitó beszéde volt, azért érintők bővebben. Sabatier tanár szerint «a jövődre nézve nagy nap marad az.»

A megnyitó ünnepély 2-dik ténye volt *Matter* tanár leckéje a *dogmá*-ról, ő a dogmatikát úgy fogja fel, mint a vallási igazságok tudományát. Vallásunk igazságának záloga az, hogy eleget tesz az eszmének, lecsillapítja a lelkiismeretet, feleleveníti a szívet s tudományt foglal magában. A theologia köteles tiszteletben tartani a többi tudományokat, azok törvényes eljárását, szabályszerű következtetéseit; a maga határát túl nem lépni és elfogadni a kiegészítéseket a többi tudományoktól, levén maga is egy ágazata a többi tudományoknak, így vihatja ki az igazságot őszintén keresők tiszteletét. A tudomány az igazság tüköre. A vallás mezeje oly nagy, mint a történeté, mint az emberiségé... mindenütt találhatjuk Isten munkálkodását, a lelkiismeretet, a szívet, az eszmét, az Istenhez vágyakozást. A teremő és teremtmény közti élő viszony nem esetleges, az által részesülünk egy felsőbb lelki világban. A vallások egy emelkedő útát képeznek, mely Istenhez vezet, ezzel foglalkozik a vallásbölcsezet. A kísérletek közt egyetlen mozzanat, mikor az Isten és ember közti viszony szabályosan megvalósult, midőn Isten maga szeretete kifolyásaként rendkívülileg munkált, mely az imádás

örök tárgya marad: Isten egyesült az emberiséggel, hogy azt magához emelje, egy lény jelent meg a földön, a szent, az igaz, ki elmondhatta «Én és az Atya egy vagyunk», az Isten fia; az igazi vallás forrása az Atyának a fiúval egyesülése. A Krisztus személye és műve ez, hol a dogmatika gondolatának lényeges tárgyát feltalálja, valamint a hívők is szabadságukat, békéjüket és reményüket. Mi egy mesternek vagyunk tanítványai, a ki mondá «Én vagyok az igazság». Krisztus műve kijelentések láncolata által készítettett elő az első szövetség, a Sinai hegyi szövetség által, és a többi fontos tények sorozata által, minők a pünkösöd, az egyház alapítása stb. Ez események a bibliában, s kivált ennek evangéliumi részében foglalvák . . . innen a dogmatika, az evangéliumi igazság tudománya. Szerző a dogmatikát az ágostai hitvallású egyház nevében fejtendő ki, mely hitvallás a reformáció hajnalához tartozik. Ennek főérdeme a hit és béke szelleme, mely a megoszlások megszünésekor érendi célját. Valamint a morált morál nélküli lélek nem méltathatja: úgy a vallástudomány is csak vallásos lélekkel tanulható, magába szállva és imádkozva. Legyen e fakultás Isten, te általad az igazságnak, az evangéliom szolgálatára szentelve!

Balogh Ferencz,
ref. hittanár.

RÉVÉSZ IMRE A MAGYAR REFORMÁCIÓ KEZDETÉRŐL.¹

A magyarföldi reformáció kiindulási pontja nem az erdélyi szászok földje, hanem Buda, az ország fővárosa volt. 1518-ban és 1519-ben élőszóval és írásban már nyilván hirdettek a reformáció elvei a budai magyar és német pol-

¹ Egy félbenmaradt mű töredékét veszi a fentebbiekben a t. olvasó. Jó negyedszázad mult el létrejötté óta, mely idő alatt szépen kitágult egyháztörténelmi látkörünk, örvendetesen gazdagodott anyaggyűjteményünk. Nem annyira benső értékéért tehát, hanem szerzője nagy nevéért bátorodik e kicsiny töredék, ez emlékdarab helyet kérni e folyóirat dolgozatai között. Az anyagot, mit felölel, ma már bizonyára másként dolgozná fel a szerző, de az ő munkás kezéből már 10 évvel ezelőtt örökre kihullt a toll, melylyel eszméit s kutatásai eredményét

gárok között. Ugyancsak a nevezett években már több magyar hívei égettettek meg a reformácziónak Budán és másutt; 1520. és 1521-ben a pápa Luthert átkozó bullái a magyarországi templomokban szeltire kihirdettettek; 1521. elején a wormsi birodalmi gyűlésre siető Werbőczy István egy ünnepléses szózatban ugyancsak buzdítja II. Lajos királyt, hogy «a lutheranizmus kegyetlen dögvészét az egész országból teljesen kiűzze.» Mindamellett is oly erőben volt már az ország fővárosában a reformáczió, hogy midőn az európai hírv. rajongásig buzgó s tevékeny reformátor Speratus — Sprettler — Pál 1522. januárban, reformátori működése miatt Bécsből elűzetett, rögtön a budai tanács által hivatott meg lelkészül, s ő e meghívást el is fogadva, reformátori pályáját egy ideig Budán folytatá. Itt működött már előbb is a nagytudományú Grynaeus Simon is mint tanár és Mátyás király könyvtárának őre. Grynaeus mint kitünő humanista s e mellett Melanchtonnak gyermekkorától fogva egyik legkedvesebb benső barátja, mindjárt kezdetben oly erélyesen képviselé hazánkban a reformáczió ügyét, hogy e miatt a magyarországi dominicanusoknak mint inquisitoroknak s Ország János váci püspöknek eszközlésére előbb ugyan fogságot szenvedni, 1523. végén pedig hazánkából kibujdosni kényszerült.

Minden bizonynyal a reformáczió nagy elterjedése indította a pápaság híveit arra, hogy az 1523. és 1525-gik évi kegyetlen országgyűlési végzéseket létrehozták. Az első szerint

megörökíté. Révész Imre az 1864—5. iskolai évben a debreczeni főiskola theologiai és jogakadémiáján az egyetemes egyháztörténelmet adta elő. Első sorban tanítványai érdekében, másodsorban a művelt protestánsok számára csakhamar közrebocsátá «Egyetemes Egyháztörténelme» első füzetét. (Debreczen, 1865. XIX. + 203. nyolczadrét lap). mely az egyház alapíttatásától a reformáczióig terjed. E munka ritka szerencsével egyesíti magában az iskolai kézikönyv és az önálló tudományos továbbképzésre utat mutató segédkönyv követelményeit; a szöveg aránylag rövid terjedelme mellett, bőséges irodalmi adataival és utalásaival alkalmat ad a hallgatóknak szakismereteik önálló továbbfejlesztésére. Az elismerés, melylyel e művet azonnal fogadták, csak újabb ösztön volt a szerzőnek arra nézve, hogy a második kötet megírásával és kiadásával — a mit különben az első kötet előszavának végén maga is kilátásba helyezett — ezen munkáját teljessé tegye. Szándéka azonban több ellenkező körülmény miatt, melyeknek előadása ide nem tartozik, nem valósulhatott. Csak vázlatosan dolgozhatta ki munkájának második részét, melynek kiadása végképen elmaradt. E vázlatból közlöm az itt következő töredéket.

Révész Kálmán.

felhivatik a király, hogy «a lutheránokat s azok pártfogóit és követőit, mint nyilvános eretnekeket s a szentséges szűz Mária ellenségeit halállal és minden javaik elvesztésével büntesse;» a másokban határozottan parancsoltatik, hogy minden lutheránok irtassanak ki az országból s bárhol is, nemcsak egyházi, hanem világi személyek által is szabadon megfogattassanak és megégeztessenek. Ezen országos törvényekhez járultak a két magyar királyi versenytársnak, t. i. Ferdinándnak és Zápolyának is különleges kemény parancsai a reformáció ellen, 1527-ből, a mely parancsokban a reformáció nyílt pártolóra szinte a legnagyobb büntetés mondatik ki.

Tévedésben voltak történetiróink, a mennyiben azt állították, hogy ezen kegyetlen végzések senkin végre nem hajtottak; miután túl van minden kétségen, hogy hazánkban, a reformáció iránti hűség miatt többen halált szenvedtek, forma szerint kivégeztettek. 1518 végén vagy 1819 elején az ország nádora Perényi Imre három, Werbőczy István pedig nyolcz hívét égettetett meg a reformációnak. Mindezek azonban történtek az Ulászló és Mátyás alatt a hussziták ellen hozott eretnekegetést parancsoló országgyűlési végzések alapján. Későbbben, nevezetesen 1524-ben György budai könyvárús, reformátori könyvek árulása miatt elevenen megégeztették. Az 1523-dik év tavaszán, tehát még a mohácsi vész előtt, a felsővidéki bányavárosok már tömegestől a reformáció hívei valának. Werbőczy István, ekkor kevés időre nádor s Raskay Gáspár temesi gróf tehát, országos kiküldetés folytán, ezek közül többeket kivégeztettek vagy számkivetettek, az elmenekülőket a hűtlenség örök büntetésével s minden javaik elvesztésével sújtották, s a népet erőszakkal kényszerítették a reformációról való lemondásra s a katolikus lelkészek visszafogadására. Nikolai Filep libetbányai pap s az odavaló tanító 1527-ben elevenen megégeztettek. Sratilius erdélyi püspök egy reformációhoz hajló papot kutyákkal tépetett szét; Martinuzi György a nagyváradi protestáns egyházfit s Szántai István kassai protestáns predikátort ölette meg. Sylvester János tudós magyar reformátorunk atyjától öröklött javaitól megfosztatott és pedig papi inquisitorok által s a reformáció iránti hűsége miatt. Sőt hogy általában többrendbeli kivégeztetések történtek a reformáció miatt, bizonyítja Luther is, ki 1526. decemberben II. Lajos királyunk özvegyének, Máriának, egy könyvecskét ajánlván, azt mondja a többek közt: «A magyarországi püspökök — a

reformáció miatt — néhány ártatlanok vérént kiontották, s iszonyúan dühöngöttek Magyarországon az Isten igazsága ellen.» A reformációval egykorú Bornemisza Péter, épen a reformáció küzdelmeire czélozva mondja: «Váradon, Budán, Esztergomban s egyéb helyeken égetéssel, tömlöczözéssel akarják vala elóltani a Jézus Krisztusnak drága szent igéjét.» stb.

Mindezen iszonyú üldözés mellett is, folyvást támadtak Magyarhonban igen nagy számmal hivei a reformációnak. A magyarországi s épen a tiszavidéki tősgyökeres, tudomány-szomjas magyar ifjak és férfiak seregestől látogatták meg a wittenbergi egyetemet, hogy ott Luthert és Melanchthont hallgassák. Az 1522-dik évtől kezdve, a midőn hazánkból Baumheckel György beszterczebányai fiut találjuk mint legelső magyarországit a wittenbergi egyetem anyakönyvébe bejegyezve, Melanchthon haláláig, azaz 1560-ig, tehát 48 év alatt 450 magyarországi tanult a wittenbergi egyetemen. A wittenbergi magyaroknak kitünő pártfogójok, oktatójok és vezetőjök volt, míg élt, Melanchthon Filep, s nem is volt senki a reformátorok közül, a kit akár a személyes ismeretségek, akár a levelezési érintkezések oly közel hoztak volna hazánkhoz, mint Melanchthont.

Azon magyarok között, kik a wittenbergi egyetemen a nagy mesterek lábainál fegyverzették fel magukat a reformátori pályára, mind tudományos készütségre, mind irodalmi s predikatori működésre s vértanui elszántságra nézve mind általában hatásra és eredményre nézve legkitünőbb volt Dévay Biró Mátyás, kit őseink már a reformáció korában magyar Luthernek neveztek.

Dévay a krakkói főiskolából, hol mintegy két évig tanult, 1525 táján visszatérven hazájába, itt szerzetesi rendbe lépett s igen buzgó római katolikus pap volt, s mint ilyen szolgált Boldogkő várában is. 1529 végén már a wittenbergi egyetemen tanult, s magánál a nagy reformátornál, Luthernél volt élelme. Wittenbergből mintegy két év mulva a reformátorok kitünő ajánló levelével térven vissza hazájába, tüstént hozzálátott a reformáció elveinek hirdetéséhez és pedig épen Budán, az ország fővárosában, a hol predikatori hivatalt is viselt. Itt irt két kis művecskét is; az egyikben, mely a szentek aluvásáról — De sanctorum dormitione — szól, a szentek segítségül hívását ostromolja; a másikban 52 tételt közöl, melyekben a reformáció elveit mintegy tanszerüleg sorolja el. Mindezen művek csak kéziratban terjedtek szét. Budáról csakhamar a kassai tanács hívta meg Dévayt prédikátorságra,

a hol kevés ideig ugyan, de a leghatározottabb reformátori elvek szerint működött. De épen ez által költé fel a klérus bosszuállását is. 1531 novemberében, Szalaházy Tamás egri püspök eszközlésére már elfogatott Dévay s Bécsbe hurczoltatott szigorú fogságra. Itt mint fogoly gyakran állott hitvizsgálat alatt, melyet a reformáció egyik nagy ellensége, Faber bécsi püspök vezetett. Tekintélyes pártfogások következtében Bécsből megszabadulván, Budára ment, a hol ismét fogságra jutott. E két fogság mintegy három évig tartott, 1532—1534-ig.

A budai fogságból megszabadulván Dévay, a nagyműveltségű és tekintélyes főurnak, Nádasdy Tamásnak védelme alá Sárvárra vonult és itt írta 1535-ben két latin nyelvű művét e czím alatt: *Disputatio de statu, in quo sint beatorum animae post hanc vitam, ante ultimi judicii diem. Item de praecipuis articulis christianae doctrinae. Per Matthiam Dévay Hungarum.* Ezekhez csatolta toldalékul a Faber előtti vizsgáltatásának történetét is. A két főművet intézte Dévay Szegedi Gergely ellen, a ki a ferenczrendi szerzetesek magyarországi főnöke volt s Dévaynak kéziratban keringett műveire czáfolatot írt. Magyarországhban ez időben még nyomda nem lévén, Dévay maga vitte ki külföldre kiadás végett műveit, a melyek csakugyan mindjárt megjelentek Bazelben. Ez alkalommal meglátogatta Dévay mind a wittenbergi, mind a helvét reformátorokat. Visszatérvén a hazába, ismét a Nádasdy Tamás védelme alatt élt és működött Dévay, barátjával s reformátor-társával, a tudós Sylvester vagy Erdösi Jánossal együtt, s mind nagyfontosságú irodalmi működések, mind iskolai oktatás által nagyszerűen előmozdíták a reformáció ügyét. Dévay azonban csakhamar, nevezetesen 1544 előtt már, Luther nagy meglepetésére, a reformációnak helvét irányához csatlakozott nagy buzgalommal és kitünő sikerrel, s mint ezen iránynak határozott híve halt meg 1547 táján Debreczenben, a hol élte végső szakában mint lelkész és esperes élt az enyingi Török Bálint családjának védelme alatt.

Dévayval egyidőben, vagy nyomban ő utána, kitünőbb hirdetői voltak még a reformációnak:

Kálmáncei Sánta Márton, Dévaynak Krakkóban tanuló-, majd Debreczenben tisztvársa, vagy közvetlen utóda, ki gyulafehérvári kanonokságból lépett a reformátori pályára. A helvét iránynak volt tüzes, bátor és sikeres terjesztője. 1557-ben, midőn Beregszászban épen a templomi szószéken prédikált, egy barát lötte őt keresztül vallásos gyűlölethől.

Huszár Gál óvári, debreczeni, kassai és komjátii prédikátor, a ki nemcsak mint prédikátor és író, hanem mint nyomdatulajdonos és nyomdász is mozdította elő a reformáció ügyét különböző tájakon.

Ozorai Imre békési prédikátor, a ki a Krisztusról és Antikrisztusról írott s 1535-ben Krakkóban megjelent magyar művével, mint legelső magyarnyelvű protestáns theológus író tűnik fel.

Siklósi Mihály és Kopácsi István, kik a nagy Perényi Péter védelme alatt reformáltak különböző helyeken, az utóbbi különösen Sárospatakon.

Gálszécsi István, a ki Kassán valószínűleg Dévayval egyidőben működött mint iskolatanító, irt vallástani kézikönyvecskét is, mely 1538-ban jelent meg Krakkóban, s a szerzőtartásokra nézve még jórészen a római kath. egyházhoz ragaszkodik. Gálszécsi ösmertette meg a reformáció elveit Batizi Andrással is, ki a Perényiek és Drágfiak védelme alatt működött, s mint költő és énekszerző is kitűnő volt.

Sztárai Mihály, ki Páduában, majd Wittenbergben képezte magát, szinte az énekszerzés és gyakorlati reformáció mezején kitűnő. Nagy sikerrel működött leginkább az aldunai tájakon.

Szegedi Kis István, a ki a theologiai tudományosságban minden magyar reformátorok közt a legmagasabban állott, volt krakkói, majd wittenbergi tanuló, s az utóbbi helyen Luthernek és Melanchtonnak nemcsak tanítványa, de nagyfontosságú dolgokban munkatársa is volt. Szolgált mint tanító és lelkész a hazában különböző helyeken, pl. Tasnádon, Gyulán, Czegléden, Békésen, Túron, Ráczeviben, a hol 1572-ben késő vénységben meg is halt. Hittani, írásmagyarázati s egyháztörténelmi művei, melyeket latin nyelven irt, külföldön adattak ki több ízben.

Az erdélyi szászok között 1519-ben kezdett ösmeretes lenni a reformáció, s az egész szász népegyetem 1525-ben csatlakozott a reformációhoz. Legkitűnőbb szász reformátorok Honter János és Wagner Bálint valának, mindkettő irodalmi téren s Honter mint nyomdász is mozdította elő a reformáció ügyét. Nyomaikba nem sokára a szinte szász eredetű, de a magyar irodalom terén működött Heltai Gáspár lépett, Kolozsvárról.

Mindezen s több ily reformátorok a legtekintélyesebb magyar főuraknak, mint pl. a Nádasdyaknak, Perényieknek, Drágfiaknak, Enyingi Törököknek, Thurzóknak, Petrovics

Péternek, Pemphlinger Márknak és másoknak védelme alatt működtek.

A mi már a reformáció helvét irányának magyar földön való szétterjedését illeti: erre nézve jegyezzük meg a következő tényeket. Maga Luther már 1530-ban panaszkodik János szebeni lelkész ellen, mint a ki a helvét nézeteket terjeszti; 1539-ben pedig ugyancsak inti Révay Ferencz magyar főurat, hogy a zwinglianizmussal hagyjon fel. Dévay mindjárt reformátori pályája kezdetén a helvét irány felé hajlott, s nem sokára határozottan ahhoz csatlakozott. 1544-ben Ramoschi Mátyás szebeni esperes kétségbeesve szólítja fel a wittenbergi reformátorokat, hogy segéljenek, mert az egész száz nép a helvétákhoz hajlik. Magyarországon 1548-ban kemény törvény hozatott a sacramentariusok, vagyis a helvét irány követői ellen. Mindemellett is 1551-ben Fejértói János, magyar kir. udvari kancelláriai titoknok, már azt írta Bullingernek, hogy az egész magyar nép a helvét irányt követi. Szintén ezt írja hat évvel később Huszár Gál is, ugyancsak Bullingerhez. Kálmáncsehi szintűgy, mint Szegedi Kis István és Melius, már határozottan helvét irányban működtek. Ezek szerint teljességgel nem áll azon nézet, mintha az egész magyar nép évtizedeken keresztül a lutherán egyházhoz tartozott volna, s csak a XVI. század végén szakadt volna ki annak kebeléből. Tagadhatatlan, hogy a reformáció hazánkban is Luther szellemének hatása következtében indult meg, de csakhamar melanchtoni irányzatot vett, s magával ezen nagy reformátorral együtt, fokozatos fejlődés következtében, a kálvinizmus elveit vette föl.

A legelső nyilvános hitvallás, mely határozottan a kálvinizmus alapján áll, az egervölgyi fegyveres nép és más lakosok vallástétele 1562-ből, a mely egyszersmind a debreczeni egyház hitvallásaként is megjelent.

Ilyen továbbá a tarczali és tordai zsinatok vallástétele 1562—63., melyről a czímen az mondatik, hogy az egész magyar- és erdélyországi reformált egyház azt követi, a mely hibásan szokott nevezetni a genfi egyház hitvallásának. miután az, mint ilyen, sohasem szerepelt, hanem magának Béza Tódornak saját magán hitvallása vala.

A Bullinger Henrik által fogalmazott második helvét hitvallásnak elfogadásával, a mely 1567. februárban a Melius Péter elnöklete alatt tartott debreczeni zsinatban történt, már mintegy ismételve jelentetett ki az, a mi különben is tény volt, hogy t. i. őseink a reformáció helvét irányát fogadták

el. — Szinte a kálvinizmus alapján áll az 1570-dik évi csengeri confessio is, mely főként a socinianizmus ellen van intézve.

A nagy reformátorok fáradhatatlan munkássága, hősies küzdelmei, s a tekintélyes főurak és szabad városok pártfogása következtében, már a XVI. század második felében oly erőre emelkedett hazánkban a protestantizmus, miszerint az egész magyar nép legnagyobb részben a kálvinizmus, a német- és szlávajkú lakosok pedig a lutheránizmus tanait vallották, s a század végén alig volt néhány helyen a hazában római katolikus templom és isteni tisztület. Mindemellett is a bécsi kormány, egyesülve a protestantizmus megesküdt ellen-ségeivel, a jezsuitákkal, s felhasználva a hazánkba küldött idegen zsoldosokat is, oly megtámadásokat és jogsértéseket követett el a protestáns egyház s egyúttal a haza szabadsága ellen, miszerint Erdély nagy fejedelmeinek: Bocskay István-nak, Bethlen Gábornak és I. Rákóczy Györgynek fegyveres kézzel kellett újból meg újból kivívni, s a bécsi (1606.), nikolsburgi (1621.) és linzi (1645.) békekötések által status-jogilag megállapítani a lelkiösmeret szabadságát s a protestantizmus szabad gyakorlatát. Mindezen békekötéseket s az ezek által biztosított jogokat is azonban, most titkos ármány-nyal, majd nyílt megtámadással a jezsuitizmus és a bécsi kormány folyvást veszélyeztette.¹

¹ Épen tíz éve, hogy Debreczen egyik legnagyobb fia örök álomra hunyta le szemét s a Méliusz Péter temetőjében megnyitott sír mellett lefordított fáklyával gyászolt a magyar protestáns egyháztörténelem géniusza. A debreczeni egyház kegyelele impozáns gránit emléket emelt a hamvadó porok fölé; most tíz év múltán, hadd lobbanjon fel *itt is* áldott emléke Annak, ki a «Magyar Protestáns Irodalmi Társulat» felállítása érdekében egy negyedszázaddal ezeiőt, csaknem a most közölt töredék létrejöttének idejében, mint a kezdeményező egyik s a szervezet megalkotója, nagy lelkének minden hevületével oly sokat fáradozott. Az akkor elvetett mag, bár igen soká föld alatt maradt, idők múltán kihajtva, «merész sudárba szökkent.» Már is dús lombozatából bizonynyal készséggel áldoz egy levélkét azon koszorúba, melyet a tíz éves sír fölé ez egyszerű sorokban helyez távolból a fiú kegyelet. *Révész Kálmán.*

A KORINTHUSI GYÜLEKEZET BAJAI.

— Különös tekintettel a pártok kérdésére. —

Korinthusban állt már Isten épülete. A bölcs építő mester az Istentől neki adott kegyelem szerint letette az alapot, mely a Jézus Krisztus, s akadtak, a kik erre az alapra tovább építettek.¹

Kit érdekelt volna közelebről a továbbépítés munkája, mint épen Pált? Hivatása másfelé, messze tájakra szólította ugyan, de gondolatban vissza-visszaszállott Achájának székes városába Midón kedves barátainak, Akvilának és Priscillának társaságában hajóra kelve, a jóni tenger kéklő vizén Efézus felé vitorlázott; midón Efézusban tőlük is válva, bucsúzó szókban ígerte, hogy „ha Isten is úgy akarja, ismét visszatér hozzájok»;² midón Caesareán át Jeruzsálembe érkezett s elvegyült az ünneplő nép között;³ midón onnét Antiochiába ment le, hogy az anya-gyülekezetnek beszámoljon fáradságos térítő útja eredményeiről:⁴ lelke mindegyre csak korinthusi kis gyülekezetének sorsán tündök. Testben ugyan távol, de lélekben mindig jelen volt szeretett gyermekei között.⁵

Oka volt rá. Sok gyülekezetet alapított jártában, keltében, de ez egyre, a korinthusira tett fel mindent. Erre tette fel apostolságát, erre tette fel evangéliomát. «Nem vagyok-e — mondja — apostol? Nem az én munkám vagytok-e ti az Úrban? Ha másoknak nem vagyok apostol, legalább néktek vagyok. Mert az én apostolságom pecsétje ti vagytok az Úrban. Ez az én önvédelmi feleletem azoknak, a kik nyomozódnak felőlem».⁶ A világ külső bizonytságot kíván, a tényekből ítél, a mű igazolja hát a mestert. Mert az igaz, neki magának van még egy, a korinthusi gyülekezetnél is hatalmasabb bizonytsága a mellett, hogy ő is hivatott s hozzá különösen elválasztott apostol az Isten evangélioma ügyében;⁷ hiszen Istennek tetszett kijelenteni benne az ő Fiát, hogy hirdetné azt a pogányok között; de a mily erős ez a bizonytság ő reá magára nézve, hozzáférhetetlenségénél fogva, ép oly gyenge az másokra nézve. Erősítse bármily határozottsággal, hogy ő látta az Urat,⁸ hogy ő nem emberektől, sem nem ember

¹ I. Kor. 3, 9, 10, 11. ² Ap. cs. 18, 18, 19. ³ Ap. cs. 18, 22, 23. ⁴ Ap. cs. 18, 23, 24. ⁵ I. Kor. 5, 3; 4, 14. ⁶ I. Kor. 9, 1—3. ⁷ Róm. 1, 1. ⁸ I. Kor. 9, 1.

által, hanem a Jézus Krisztus és az Atya Isten által lett apostollá,¹ mit ér az? Személyes öntudatának objectív meggyőző erővel nem hat; azt ő igen, de mások nem kénytelenek hiteles bizonyoságnak tekinteni apostolsága s evangélioma mellett. Ezért fektet oly nagy súlyt a korinthusi gyülekezetre. Önmagát akarta abban mintegy megtestesíteni, ön apostolsága és evangélioma objectív bizonyosságát felmutatni. E gyülekezet legyen a Jézus Krisztusban az ő kizárólagos munkája, véréből való vér, csontjából való csont, az ő fájdalommal szült édes gyermeke. «Mert a Krisztus Jézusban — mondja — az evangéliom által én szültelek titeket. Kérlek azért, legyetek az én követőim».² Irójuk is csak ő. «Elkezdjük-e megint magunkat ajánlani? Vagy van-e szükségünk, mint némelyeknek, ajánló levelekre? A mi levelünk ti vagytok, kikről nyilván van, hogy Krisztus levele vagytok a mi szolgálatunk által állítva ki, irva nem téntával, hanem az élő Isten lelkével; nem kőtáblákra, hanem húsból való szív-táblákra».

Mily találó kép! Mint apostol Krisztus levelét, az evangéliomot írja a népek szívébe. Legyen Korinthus az igaz evangéliom ama levele, melyre az ő apostolsága hiteles pecsétje üttetett.

Ime a fontos, *elvi* jelentőségű ok, a miért Pál apostol a korinthusi gyülekezettel annyira összeforrt, hogy midőn Isten szántóföldjein szerte a nagy világon buzgón hintegeti az ige magvát, éles szemeivel folyton Akrokorintheta néz s ott figyeli az idők s az élet jeleit. És a mint folyton figyelé gyülekezetét, egyszerre csak mélyreható szakadások, párt-harczok zavaros hullámvetéseit látja. — Nézzük, mik voltak e bajok?

A korinthusi bajok általában kettős: elméleti és gyakorlati jelleműek voltak. Az elmélet terén zavart idézett elő a keresztyén hit, a gyakorlat terén pedig a keresztyén élet egységének megbomlása. S e kétféle baj egymással a leg-szorosabban összefüggött, szerves ok- és okozati viszonyban állott.

Maga az apostol is a hitegység megbomlásában látja az összes bajok forrását. Innét, hogy levelében ezzel foglalkozik mindenelőtt, mondván: «Kérlek pedig titeket, atyámfiai, a mi Urunk Jézus Krisztus nevére, hogy ugyanazonképen szóljatok mindnyájan, és hogy ne legyenek köztetek

¹ Gal. 1. 1. ² I. Kor. 4, 15. 16.

szakadások, sőt inkább tökéletesek legyetek, ugyanazon értelemben és ugyanazon véleményben».¹

Hogy Korinthusban a keresztyén hit egysége megbomlott, annak oka egyrészt a gyülekezet vegyes — pogány és zsidó — elemekből való alakulásában, s így hát a szellem különféleségében, másrészt az odavetődött vándortanítók kárteknony működésében keresendő; mert bizony ezek közt — mint az apostol mondja — «hamis apostolok, álnok munkások» is voltak, «kik magukat Krisztus apostolaivá változtatták el».²

Addig ugyanis, míg a hívek csakis Pált s az ő evangéliomát ismerték, nem volt közöttük szakadás és meghasonlás: ugyanazonképen szóltak mindnyájan: Úrnak vallották a Jézus Krisztust, kinek közösségébe Isten kegyelméből elhívtak.³ De a mint Pál távozott körükből s időről időre más-más, egész sereg⁴ tanító vetődött közéjük, megszüntek egyazon értelemben és egyazon véleményben⁵ lenni: nem az Úrral, hanem az emberekkel kezdtek dicsekedni.⁶ S midőn így más-más tanító körül csoportosultak, kik közül azon alapra, mit Pál megvetett s mely a Jézus Krisztus, egyik aranyat, ezüstöt és drágaköveket, másik fát, szénát és szalmát épített:⁷ legott kitört közöttük a versengés. Egyik párt a másik vezérét ócsárolta, gyalázta, s ha összegyülekeztek, a helyett hogy kölcsönösen építették volna egymást, zavartak, vitáztak, veszekedtek, mintha az ő Istenök nem is a béke és szeretet, hanem a zavar és gyűlölködés Istene lett volna.⁸

A különböző pártok közül névszerint négyet ismerünk. «Értem pedig — úgymond — azt, hogy közületek kiki így szól: Én *Pálé* vagyok; én meg *Apollósé*; én meg *Kéfásé*; én pedig *Krisztusé*».⁹ Miből világos, hogy tehát volt *Pál-párt*, volt *Apollós-párt*, volt *Kéfás-párt* és volt u. n. *Krisztus-párt*.

Az apostol e pártok mindenikét teljesen jogosulatlannak mondja. Nem kedvez a saját pártjának sem, mint *Pál-párt-nak*. Mert a keresztyén gyülekezetben szerinte pártról csak az esetben lehetne szó, ha nem volna a hitnek egység-alapja, ha maga a Krisztus részekre volna szaggatva s mindenik párt birtokában egy-egy külön Krisztus volna, illetőleg ha nem Jézus, hanem Pál, Apollós vagy Kéfás volnának Krisz-

¹ I. Kor. 1. 10. ² II. Kor. 11. 13. ³ I. Kor. 1. 2. 4. 10. ⁴ I. Kor. 4. 15. ⁵ I. Kor. 1. 10. ⁶ I. Kor. 3. 21. ⁷ I. Kor. 3. 11. 12. ⁸ I. Kor. 14. 33. ⁹ I. Kor. 1. 12.

tusok.¹ Igen, ez esetben kiki (másokkal szemben) joggal szólhatna így: Én Pálé vagyok, mert Pál az én üdvözítőm; én meg Apollósé vagyok, mert Apollós az én üdvözítőm stb. De hát az Üdvözítő csak *egy*.

E közös keresztyén hitelvi szempontból indulva ki, először is saját pártját vagyis az u. n. *Pál-pártot* veszi elő.

Pál ismeri Krisztusban Isten egyházát, a Krisztus Jézusban megszentelteket, a hivatott szenteket, Krisztusnak azt a közösségét,² melynek tagjai, a pogányok- és zsidókból lett hívők, a megfeszített Krisztusban Isten erejét és bölcseségét fedezve föl, a kereszt evangéliomát az isteni üdvakarat, a kegyelem kinyilatkoztatásának tekintik, s ő hozzá, a ki által hívökké lettek, a ki Krisztusban szülte őket, mint szellemi atyjokhoz, a Krisztus szolgájához teljes odaadással ragaszkodnak;³ de nem ismeri, nem akarja ismerni Krisztusban Pál egyházát, Pál szentjeit, Pál közösségét. «Csak nem Pál feszített meg érettetek? Vagy a Pál nevére kereszteltettek-é meg? S szinte örül, hogy senkit sem keresztelt meg ő maga közülök Krispuson, Gájuson és a Stefana háznépén kívül. Legalább nincs külső ok, hogy valaki mondhassa, mi-kép a maga nevére keresztelt.⁴

De midőn így a Pál-pártot, mint olyat, feltétlenül elejti, nem ejti el azt az ügyet, melynek védelmében épen a Pál-párt túlságokra ragadtatta magát, s mely épen a pártoskodás kifejlődésére sajátképi okul, alapul szolgált: a személyiségével annyira összeforrt evangéliomot, — az ő evangéliomát.⁵ Ellenkezőleg mindent elkövet, hogy a közös botrányt: személye és evangélioma botránykövét elhárítsa. Kimutatja, hogy az ő evangéliomában, vagyis a megfeszített Krisztusról szóló evangéliomban való megbotránykozás teljesen jogosulatlan, mert az az evangéliom, a mit ő hirdet, úgy tartalmát, mint formáját tekintve, isteni eredetű és jellemű.

A mi tartalmát illeti, igaz, hogy a keresztről való beszédben sem a zsidó, sem a görög nem találja meg, a mit kíván, keres: nem a zsidó a jelt, nem a görög a bölcseséget. Ellenkezőleg, a megfeszített Krisztust a zsidó botránynak, a görög bolondságnak tekinti. A zsidónak botrány, mert ő az isteni működést másként, mint külső hatalmi csodajelekben felfogni nem tudván, a kereszthen isteni erő helyett erőtlenséget, tehetetlenséget lát; a pogánynak pedig bolondság,

¹ 1. Kor. 1, 13. ² 1. Kor. 1, 2. 9. ³ 1. Kor. 1, 24; 2, 2. 3. 5; 4, 15. ⁴ 1. Kor. 1, 13—16. ⁵ Róm. 2, 16; 16, 25; Gal. 1, 11.

mert ő a keresztben az isteni működés ész- és czélszerűségét megérteni nem tudja.¹ De nem így maguk a hivatalosak. — úgy zsidók, mint görögök — nekik a kereszt ép ellenkezőleg Isten ereje és Isten bölcsesége.² Mert a hit bizonyossággá teszi őket az iránt, hogy Isten látszólagos erőtlensége erősebb az emberek erejénél és az Isten látszólagos bolondsága bölcsőbb az emberek bölcseségénél. S a mit ők hisznek, az nyilvánvaló a világ előtt az ő meghívásuk tapasztalati tényében, melynélfogva Isten e világ bolondjai által szégyenítette meg e világ bölcsseit, s e világ erőtlenei által e világ erőseit, a megfeszített Krisztust tévén az ember bölcseségévé, igazságává, szentségévé és váltságává, hogy beteljesüljön az irás szava: A ki dicsekedik, az Úrral dicsekedjék.³

De Pál evangélioma nemcsak tartalmát, hanem alakját tekintve is, isteni. A szellemet, Isten erejét és bölcseségét, mely a keresztből való beszédben nyilatkoztatik ki: maga a szellem leplezi le.⁴ Az isteni szellem dolgait tehát csak az ismerheti meg, a kivel ez a szellem önmagát közölte, vagyis a hívő.⁵ De ha isteni a tartalom s isteni a tartalmat közvetítő közeg, úgy isteninek, azaz szelleminek kell lenni az előadási formának is. Miből foly, hogy az evangéliomot, melyben a szellem Isten erejét és bölcseségét tárja fel, nem lehet emberi ész alkotta, hanem csakis szellemtanította beszédben előadni.⁶ Ámde azok, a kik nem szellemiek, a szellem tanát nem értik meg. Hogyan is értenék meg, mikor hiányzik náluk a megértés szerve: a szellem-befogadó hit. S a mit nem értenek, azt nem is fogadják el. «Az érzéki ember azokat, a mik Isten szellemétől valók, bolondságnak tartja».⁷

Természetesen, mikor Pál először jött Korinthusba, akkor még nem szólhatott hozzájuk mint szellemiekhez, mert hiszen ők is testiek lévén, nem értették volna meg. Tejjel táplálta őket s nem kemény eledellel, azaz evangéliomát egyszerű formában inkább külső, tényes, mint belső, eszmei igazságai szerint ismertette meg velök.⁸ Történetet nyújtott s nem tant; az erőt mutogatta, de az erőben rejlő bölcseséget — az örök üdvhatározat titkos tervét — még nem leplezte le előttök. Mert azt akarta, hogy egyesegyedül Isten erején álljon az ő hitök.⁹ De nagyon csalódnak, ha azt hiszik, hogy ő az evangéliomot más alakban, mint *bölcseséget* nem tudja hirdetni. Bölcsesé-

¹ Holsten: Das Evang. d. Paulus. Berlin. 1880. 263. l. ² I. Kor. 1. 24. ³ I. Kor. 1. 26—31. ⁴ I. Kor. 2. 11. ⁵ I. Kor. 2. 12. ⁶ I. Kor. 2. 13. ⁷ I. Kor. 2. 14. ⁸ I. Kor. 3. 1—3. ⁹ I. Kor. 2. 1—5.

get is tud ő szólni, de csak az érettek közt.¹ S ezt immár azoknak mondja, a kik az ő evangéliomát nagyon is naivnak s magukat nagyon is bölcseneknek tartva, a Pál-pártiak ellenében *Apollóssal*, mint külön apostollal fuvalkodtak fel, mondván: Én Apollósé vagyok! Tehát előveszi az *Apollós-pártot*.

E párt vezére, Apollós, eredetileg egy alexandriai származású, ékesszóló, az írásokban igen jártas zsidó férfiú volt, ki azonban utóbb (hol s mikor — nem tudjuk) megtért. Mert mikor legelőször merül fel neve az efézusi események során, már azt olvassuk róla, hogy «az Úrnak útjára meg vala oktattva és lélekben buzgó lévén, szólja és tanítja vala nagy szorgalmasan az Urat illető dolgokat, noha csak a János keresztségét ismeré». Hallván pedig őt Akvila és Priscilla, maguk mellé vevék és gondosabban kifejték előtte az Istennek útját.² Ez az Apollós, mikor Pál Antiochiában s Galacziában jártkelt, Efézből átment Achájába, közelebb Korinthusba is, még pedig maguknak az efézusi atyafiaknak ajánló levelökkel, s úgy olvassuk róla, hogy ott igen áldásosan működött, «sokat használa azoknak, a kik hittek vala a kegyelem által».³ Később, ép az időben, mikor Korinthusban a pártoskodás már javában dúlt, ismét Efézusban találjuk őt, s hozzá Pál társaságában. S úgy látszik, a korinthusiak Pálhoz intézett levelökben többek közt azon óhajtásuknak is kifejezést adtak, vajha Apollós újra ellátogatna hozzájuk, mert ő rá vonatkozólag Pál ezeket írja válaszul: «A mi pedig Apollós atyafit illeti, sokat kértem őt, menjen el hozzátok az atyafiakkal, de teljességgel nem akart most menni. De elmegy, mikor jó alkalma lesz rá».⁴ S aligha tévedünk, ha Apollós e határozott vonakodását épen a pártoskodással hozzuk összeköttetésbe. Fájjalta, hogy akaratlanul is egyik oka lett ama bajoknak, a mik Pál lelkét annyira aggasztják, s így egyidőre inkább egészen háttérbe vonul, csakhogy a bajok szándékos előidézésének még csak látszata se férközhessék hozzá. S bizonyára e magatartása is nagyban közrehatott amaz őszinte, nyílt társi viszony megszilárdítására, mely közte és Pál között létezett, s melynek jellemzését magából az első (kanonikus) korinthusi levélből ismerjük.

A jellemzés szerint ugyanis Pál és Apollós közt elvi, az evangéliom lényeges tartalmára vonatkozó különbség nem létezett. Apollós is a kereszt evangéliomának híve, ő is a

¹ I. Kor. 2. 6, 7.   ² Ap. cs. 18, 24. 25. 26.   ³ Ap. cs. 18, 27.
⁴ I. Kor. 16, 12.

megfeszített Krisztust hirdette. Istenhez és a gyülekezethez való viszonyuk egy és ugyanaz. Mindketten Isten munkatársai, kik Isten szántóföldje megművelésén, Isten épülete felemelésén fáradoznak,¹ mely is a gyülekezet. Mindketten *csak* szolgák, az *Úr* szolgálói, kik által a korinthusiak hívökké lettek,² csak eszközei s nem tárgyai a hitnek. De igen, ha a szolgák, mint olyanok közt nincs is különbség: megvan — és ez igen természetes — a különbség a szolgálatban, s ép ez okon a jutalomban is. Isten egyiknek ilyen, másiknak olyan működési kört, munkát jelöl ki. Más munkát végzett Pál s ismét mást Apollós.

A kétféle munka kétféleképen: az *Isten épülete* és az *Isten szántóföldje* képe szempontjából van megjelölve.

Isten épületjét tekintve: Krisztusban Pál az alapvető; Apollós — s a többiek mind — az alapra tovább építők. «Én — mondja Pál — az Isten nekem adott kegyelme szerint, mint bölcs építő mester, alapot tettem le».³ Alapját veti egy oly épületnek, melyben maga az Isten akar lakni,⁴ s melynek élő kövei a hívek. S alapját veti bölcsen, mert szegletkövül az örök szegletkővet, a megfeszített Krisztust⁵ s nem önmagát teszi le.⁶ S az alapletétellel ő megoldotta feladatát. Más dolga az alapra ráépíteni. Ez a más a többi tanító, így hát Apollós is. De legyen bárki, vigyázzon, mikép épít arra.⁷ Mert mielőtt Isten beköltöznék az ő szent templomába — mely is a gyülekezet — elébb az *Úr* napján tűzpróbát tart, s akkor kinek-kinek munkája nyilvánvalóvá lesz. Az *Úr* szelleme a hitvány anyagot: a fát, szénát és szalmát megégeti, s maga a munka, ha megmenekült is (mert hiszen mégis csak igaz alapon áll), de csak mintegy tűzön által — az önvád keserű érzetével.⁸

Isten szántóföldjét tekintve pedig: Korinthusban Pál ültető, Apollós az öntöző.⁹ A siker azonban Pál egyedül csak Istennek köszönhető, a ki a növekvést adta. S ha Isten nélkül magukra semmik, hol az ok a velők való dicsekedésre? Hol az ok arra, hogy őket, kiknek munkájok egyaránt szükséges az Isten szántóföldjén, mint versenytársakat, mint pártvezéreket szembeállítsák? Vagy mindenképen ítélgetni akarnak? Nos hát akkor — mondja Pál — «úgy ítéljen felőlünk az ember, mint Krisztus szolgálói s Isten titkainak sáfárai felől, mert

¹ I. Kor. 3, 9. ² I. Kor. 3, 5. ³ I. Kor. 3, 10. ⁴ I. Kor. 3, 16, 17. ⁵ I. Kor. 2, 2. ⁶ I. Kor. 3, 11. ⁷ I. Kor. 3, 10. ⁸ I. Kor. 3, 12—17. ⁹ I. Kor. 3, 6—9.

előttem nagyon csekély fontosságú, hogy emberektől megítéltetem-e, sőt magam sem itélem magam. A ki engem megítél, az Úr az». ¹

Dehát miért is ítélhette az Apollós-párt Apollóst Pálnál feljebb? Azokat könnyen kitalálhatjuk. Tudjuk, hogy Pál Korinthusban a kereszt evangéliomát eddig egészen egyszerű alakban hirdette; hogy az ő előadása, tekintettel hallgatóinak fejletlen állapotára, inkább csak az üdvtörténeti tények felsorolásában, mintsem azok eszmei igazságainak bölcsészeti fejtegetésében állott. Ám a bölcsészeti képzett hellen szellem az igehirdetés e naiv módjával nem érte be. A görögök emberi bölcsesség tanította, retorikailag és dialectikailag művészi szerkezetű előadás után vágytak. Ilyennel szolgált nekik Apollós, az alexandriai zsidógörög bölcsészetben és az írásokban egyaránt jártas tanító, ki «erősen legyőzé a zsidókat nyilvánosan, kimutatván az írásokból, hogy Jézus a Krisztus». ² Igen, Apollós tetszett a művelt görögöknek, mert ő már másról is tudott beszélni, nemcsak a megfeszített Krisztusról; ő, mint zsidó-görög vallásbölcsész, nagyon is értett a tények megeszmésítéséhez, a betűk megszellemesítéséhez; hiszen iskolájának módszerét, az allegorikus és tipikus írásmagyarázatot, bizonyosan ő is jól eltanulta Alexandriában. De hát Pál, a ki előtt ezen pneumatikus írásmagyarázat szintén nem volt ismeretlen, tudatosan mellőzte az emberi bölcseséget tanította előadási formákat, mert nem emberi bölcseségre, hanem isteni erőre akarta a hitet alapítani. Épen azért ő még ott is, a hol többé nem Krisztusban gyermekekkel, hanem Krisztusban érettekké van dolga, az isteni szellem tanította beszédben akart szólni, szellemieket szellemiekkal kötvén össze. ³ S annak megítélését, hogy melyik előadási forma ér többet, az övé-e vagy Apollósé, Istenre bízta, ki ama napon kinek-kinek munkáját világgosságra fogja hozni, mivel tűzben jelenik meg. ⁴

Ezzel a két pártról, t. i. a Pál- és Apollós-pártról meg lehetőszen világos és határozott képet alkottunk volna. De sokkal nehezebb dolog eligazodni a másik két párt, t. i. a *Kéfás-* és a *Krisztus-párt* iránt. Pedig az apostol tulajdonképp ezek ellen indítja meg a harcot, s ezek megsemmisítését Korinthusban, mindenáron megoldandó életfeladatának tekinti. Az Apollós-párt nem veszélyezteti az ő ügyét: apostolságát s evangéliomát; de ama más kettő igen. Ezt akarja kiéreztetni, midőn a Pál-pártra s Apollós-pártra vonatkozó fejte-

¹ I. Kor. 4, 1—4. ² Ap. cs. 18, 28. ³ I. Kor. 2, 13. ⁴ I. Kor. 3, 18.

getéseit úgy tünteti fel, mint puszta szónoki alakzatot, képleges beszédet. Csak rhetorikus fogás volt az nála, mikor kettejük egymáshoz való viszonyáról szolt. Voltaképen az elvi szempontot akarta tisztázni, melyből minden igehirdető működése szükségszerűleg megítélendő. «Ezeket pedig, atyámfiái — mondja — átalakítottam önnönmagamra és Apollósra, rátok szóló tekintetből, hogy rajtunk tanuljátok meg, nem gondolkodni fölebb annál, a mi meg vagyon írva, hogy egyik az egyikért ne fuvalkodjék fel a másik ellen. Mert ki különböztet meg téged?»¹

Igen, ki különbözteti meg, ki itéli fölebbvalónak az Apollós-pártot; de ki a Kéfás- vagy az u. n. Krisztus-pártot is? Senki se dicsekedjék emberekkel, ne Kéfással, ne Krisztussal se — tegyük hozzá — *test* szerint.²

A *Kéfás-pártra* vonatkozólag a korinthusi levelekben vajmi kevés adatot lelünk. E párt jellemvonásainak összeállítását tehát más úton kell megkísértenünk. Útba igazít minket e részben magának a pártvezérnek neve. Kéfás aramäai neve Péternek. A Kéfás-párt tehát Péter-párt.

Volt-e Péter Achajában, közelebb Korinthusban, arra nézve semmi adatunk nincs. De igen valószínű, hogy nem volt, mert különben Pál bizonyára megemlékezett volna ottani szerepléséről. De ha a Kéfás-párt nem keletkezett is az ő közvetlen személyes befolyása alatt: bizonyos, hogy az ő szellemének hatása alatt állott, az ő szellemi irányzatát tükrözte vissza. Péter szellemi irányzata pedig ismeretes előttünk egyrészt jeruzsálemi, másrészt antióchiai szerepléséből.

Mikor Pál Syriában és Ciliciában a pogányok között már javában működött, tudjuk, hogy egyszer csak olyan valami adta magát közbe, a mi az egész valóját izgalomba hozta, mert addigi fáradozásainak összes eredményét pusztulással fenyegette. Bizonyos hamis atyafiak ugyanis, a jeruzsálemi oszlop-apostolokra való hivatkozással, kétségbe vonták s megtámadták önálló apostoli működése s ezzel pogány evangélioma jogosultságát. Elhatározta hát, hogy ez ügy tisztázása végett Jeruzsálembe megy, s magukkal az oszlop-apostolokkal értekezik. A kérdés a körül forgott: alá legyen-e ő maga rendelve a jeruzsálemi apostoloknak s a pogányság a zsidó törvénynek vagy sem? Más szóval a jeruzsálemi oszlop-apostolok megbizottjaként működjék-e a pogányok közt, s mint ilyen, a pogányokat, midőn keresztényekké

¹ I. Kor. 4, 6, 7. ² E kifejezés majd később világosodik meg.

lennének, kötelezze-e a zsidó törvény megtartására, közelebb a körülmetélkedésre vagy sem? Pál Isten megbizottjának, önálló apostolnak tudva magát, s az üdvöt a belső elvtől, a szív hitétől s nem a külső elvtől, a törvény cselekedeteitől feltételezván, mindkét követelést határozottan visszautasította, hogy az evangéliom valódisága megmaradjon nála,¹ s a hosszas tárgyalásoknak vége az lett, hogy — tekintettel a Pál által, bizonynyal Isten akaratából elért nagyszerű eredményre — kimondották, miszerint Isten evangélioma nem egy-, hanem kétféle, hogy más a körülmetéltség s más a körülmetéletlenség evangélioma. S épen azért legott meg is osztották a missiói tért: Péter működjek a zsidók közt, Pál pedig a pogányok közt s legyenek ügypártosak. Így alakult meg az őskeresztény tudatban a kettős üdvvel minden egység s közvetítés nélkül. S ezzel hosszú időre el lett vetve a harc magva.

De igen, eredetileg a két missiói kör között — ha elméletben nem is — a gyakorlatban mégis létezett némi egység, t. i. a *szeretet* köteléke. Kötelességüké tették a pogánykeresztényeknek, hogy a jeruzsálemi *szegényekről* emlékezzenek meg.² Ez egy kapcsón kívül azonban semmi másnak létjogát nem ismerték el — Jeruzsálemben.

Nem sokára az apostoli convent után azonban Péter lement Antióchiába, szétnézni a Pál munkamezején, s a pilanatnyi benyomások embere lévén, annyira beleélté ott magát a páli szellembe, hogy az elvi megállapodásokról megfeledkezve, körülmetélt létére testvéri közösségbe lépett a körülmetéletlen pogányokkal, együtt evett ő, a tiszta, a tisztátalanokkal. De híre megy a dolognak Jeruzsálemben s küldi Jakab, ki Péter tettében a zsidókeresztény üdvvel feladását látta, a maga embereit s kérdőre vonatja Pétert. S Péter ingadozván, ha csakugyan nem törvény ellen cselekedett, nem *bűnt* követett-e el, méginkább «félvén azoktól, a kik körülmetélkedésből valók» — elkülöníté magát a pogánykeresztényektől³ — visszaesett újra a zsidóságba.

Ime, ilyen volt Péter szellemi iránya, ingó, a páli szabadelvűség felé hajló zsidótörvényre fektetett kereszténység. S kétségtelen, hogy e szellemnek hódolt a korinthusi *Kéfáspárt* is. Alakult a gyülekezet zsidókeresztény elemeiből, lassankint a péteri szellem befolyása alatt. Kezdetben tagjai nagy többségük szerint a gyülekezeti egység kötelékébe tartoztak. Miként maga az antióchiai Péter, ők is testvéri közös-

¹ Gal. 2, 5. ² Gal. 2, 7—10. ³ Gal. 2, 11—14.

séget tartottak a pogány-keresztényekkel. Mert Pál, ki «mindenektől független létére, mindeneknek szolgájává tette magát, hogy a többséget megnyerje; ki lett a zsidóknak olyan, mint zsidó, hogy zsidókat nyerjen meg, a törvényalattiaknak olyan, mint törvényalatti, hogy törvényalattiakat nyerjen meg»¹ — a külsőségek, a közönyös dolgok tekintetében lehetőleg alkalmazkodott hozzájuk, — túrta az ő gyengeségeiket, zsidó előítéleteikhez és hagyományaikhoz való ragaszkodásukat, hogy accomodativ eljárásával hozzájuk férkőzve, correctiv hatást gyakorolhasson rájuk. De midőn Pál távozott körükből, a gyülekezeti élet egységkötelekei különböző okoknál fogva bomladoxni kezdtek. A bomlás előidézésében mindenesetre nagy részük volt maguknak a pogány-keresztény tagoknak is. Félreértették a mestert. Mikor Pál a keresztény szabadságát hangsúlyozta minden külső hatalommal szemben, ők szabadságukat szabadosságra magyarázva, a szabadság benső törvénye, az isteni akarat kötelezése alól is emancipálták magukat: áthágták a keresztény elv, fegyelem és rend határait. A közönyös dolgok czímén s jogán megújították a pogány szokásokat, minek következtése lőn, hogy az erkölcstelen élet üzelmek napirenden voltak közöttük. S ezzel a zsidó-keresztényeket természetes, hogy megbotránkoztatták. S megkezdődött az egységes gyülekezetnek elvi alapon való bomlása. Minél inkább tért foglalt a pogány-keresztény elemek körében a törvénytelen szabadság, annál inkább erősödött a zsidó-keresztény elemek körében a szabadságtalan törvényszerűség.

A zsidó-keresztények ugyanis a hit igazsága ismeretében gyengék lévén, csakhogy lelkiismeretüket megnyugtassák, inkább feladták az evangéliomi szabadság elvét, s miként az antióchiai Péter, visszaestek a zsidó törvényszerű álláspontra. Erre nézve legérdekesebb példa a bálványáldozati hús evésének ügye.² A pogány-keresztények — Páltól megoktattatva az iránt, hogy nincs bálvány a világon a keresztényre nézve, s hogy ép ez okon a bálványáldozati hús evése egészen közönyös dolog, mert ededel nem tesz minket kedvesekké Isten előtt — szabadon lakmároztak a bálványtemplomban. Igen, de a zsidó-keresztények az ismeretben gyengék lévén, ebben törvényellenes dolgot: bálványimádást láttak, s épen azért a törvény nevében elkülönítették magukat a pogányok közül való bűnösöktől. S mert bizonyosan tudomásuk volt arról, hogy Kéfás, az Úr főfő apostola is azonképen cseleke-

¹ I. Kor. 9. 19. 20. ² I. Kor. 8. f.

dett (hiszen Jeruzsálemmel Korinthus élénk összeköttetésben állott s onnan ide Péter hívei közül is nem egy vetődhetett), elkezdték magukat, a Pálra s Apollósra hivatkozó pogánykeresztyénekkal szemben, *Kéfás követőinek* nevezni. De hogy e Kéfás-párt egyébként magának Pálnak apostolsága és evangélioma ellen fel nem lépett, sőt, mint maga Péter, elismerte annak jogosultságát, az bizonyos, mert Pál a hitben gyenge zsidó-keresztyénekről nem mint hamis, hanem mint gyenge atyafiakról szól; sőt az I. Kor. levelében igen kemény leczkét ad azoknak, a kik az ismeretben felfuvalkodva, ismeretük miatt elvesztik az erőtlén atyafit, a kiért a Krisztus meghalt, s kimondja, hogy az olyanok nemcsak az atyafiak, hanem maga a Krisztus ellen is vétkeznek.¹ S az is bizonyos, hogy a Kéfás-pártra vonatkozólag nem adta fel a reményt, hogy sikerül néki annak tagjait ismét magához hódítani, jobb meggyőződésre bírni. Erre mutat az a kiméletes, mondhatnók rokonszenves bánásmód, melyben levelében az ismeretben felfuvalkodott Apollós-pártiakkal szemben, az ismeretben gyenge zsidó-keresztyén atyafiakat, tehát épen a Péter-pártiakat részesíti.

Híven ugyanis az apostoli conventen történt megállapodáshoz, elismeri, hogy Péter is munkatárs, mert szintén arra az alapra épít, a mely le van téve² s hogy mint szolga, ép úgy övék, mint akár Pál vagy Apollós.³ S midőn így az apostoli egyenjoguság tényét kiemeli s mindhármukat a «*Krisztus szolgáinak* s *Isten sáfárjainak*» közös szempontja s ítélő mérlege alá állítja, egyszersmind igyekszik az eredeti «*szeretet*»-kapcsot is szilárdítani a helytelenül más-más szolgálával s nem az egy Urral, ki a szolgáknak is, meg a híveknek is Ura, dicsekedő elemek közt. S teszi ezt úgy, hogy látszólag szinte maga is a Kéfás-pártiak mellé áll. Ostorozza azokat, a kik (s itt minden valószínűség szerint az Apollós-pártiakra kell gondolnunk) immár elteltek, immár meggazdagodtak, nála nélkül is uralkodásra jutottak,⁴ a kik vele szemben, ki Krisztusban holond, erőtlén s becsutelen, Krisztusban okosok, erősek s dicsőítettek, de a kinnél Isten országa csak *beszédben* s nem *erőben* áll,⁵ a kik az ismeretet szeretetlenséggel, a gyengék lelkiismerete megbotránkoztatásával, építés helyett rontásával, a szabadságot törvénytelenességgel: a bűnök ezer nemeivel párosítják.⁶ Hogy

¹ I. 8, 11—13. ² 1. Kor. 3. 9, 11. ³ 1. Kor. 3. 21, 22. ⁴ 1. Kor. 4. 8. ⁵ I. Kor. 4. 10, 20. ⁶ 1. Kor. 5, 6, s a 8 f.

szinte kimondja: hát csoda-e, ha a ti ismeretben való fel-fuvalkodástok, antinomisticus tévelygések miatt az erőtlén atyafiak meginganak a kegyelem elvében s inkább a törvényt bűn nélkül, mint a szabadságot bűnnel választják?

Szóval mi a Kéfás-pártban mindenképen a jeruzsálemi s antióchiai szerepléséből ismert Péter szellemének örököseit vagyis oly zsidókeresztényeket látunk, a kik elvileg a zsidó törvényszerűség alapján állanak, de a gyakorlatban a szeretet nevében hajlandók judaismusukból engedve a pogánykeresztényekkel testvéri közösségre lépni s abban meg is maradni mindaddig, míg ezek a törvény világos parancsaival ellenkező bűnökbe nem merülnek. Korinthusban ez megtörtént, ép azért a szigorú törvényálláspontra helyezkedve, lassanként visszahúzódtak s Kéfás nevét írva zászlajukra, külön pártot alakítottak. S semmi kétség, hogy a miként a Pál-pártból az Apollós-párt, úgy vált ki épen e Kéfás-pártból is a *Krisztus-párt* még pedig tervszerű s erőszakos külső beavatkozásra.

S ezzel eljutottunk a pártkérdés gordiusi csomójához: a *Krisztus-párthoz*.

A Krisztus-pártra vonatkozó kérdésnek egész irodalma van. Római Kelemtől kezdve egész Rábigerig, a ki e tárgynak külön monographiát szentelt,¹ úgyszólván minden exegeta behatóan foglalkozott vele. S az eredmény? — hypothesis s újra hypothesis. Jelenleg különösen a felett vitáznak, ha egyáltalán létezett-e ilyen párt vagy sem?

Maga az apostol — legalább az első korinthusi levélben, hol a pártoskodásról szól — a Krisztus-pártra vonatkozólag közelebről nem nyilatkozik. Innét, hogy a kérdésre nézve kiket kell a Krisztus-pártiak alatt érteni, a legkülönbélebb feleletekkel találkozunk. Nem lehet czélunk itt nyomon követni a kérdés történetét. Elég, ha ráutalunk a főbb nézetekre, melyek szerint a Krisztus-pártiak, pártokon felülemelkedő valódi keresztények, «qui — mint Augustinus mondja — *nolebant aedificari super Petrum sed super Petram*» (Chrysostomus, Augustinus, Ambrosiaster, Theodoret, Oecumenius, Theophylactus); az apostoli tekintélyt megvető s magukat egyenesen Krisztustól függőknek tartó elemek (Erasmus, Béza Tódor, Rückert, Hofmann, Meyer, Heinrici, Renan);

¹ Rábiger J. F. Kritische Untersuchungen über den Inhalt der beiden Briefe des Ap Paulus an die Korinthische Gemeinde mit Rücksicht auf die in ihr herrschenden Streitigkeiten. 2. Aufl. Breslau 1886.

zsidó papi s phariseusi eredetű keresztyének, kik még magát Krisztust hallgatták s bárki másnál tökéletesebb ismerettel kérkedtek (Godet); Jakab irányát követő s az ő Jézussal való rokonságára építő zsidókeresztyének (Storr, Hug, Weiszäcker); Péter, mint fő apostol irányát követő s Pál ellenküzdő zsidó-keresztyének (Baur, Billroth); Krisztus közvetlen tanítványai (Hilgenfeld); bölcsészetiileg képzett rationalista pogány-keresztyének (Neander); görög bölcsészetben s szónoklatban jártas zsidó-keresztyének (Dähne, Goldhorn); alexandriai vallásbölcsészetben jártas theosophusok, visionariusok s gnosticusok (Schenkel, de Wette, Grimm); phariseisticus antipaulinisták (Beyschlag, Klöpffer).

Ime már is mennyi s mily különféle nézet egy azon kérdésben.¹ Melyik hát az igazi? Rübiger úgy oldotta meg a kérdést, hogy merész elhatározással kirántá valamenynyi nézet alól az alapot, kijelentvén, hogy Krisztus-párt tulajdonképen nem is létezett. Szerinte ugyanis az I. Kor. lev. 1. f. 12 versében foglalt eme kifejezés: «ἐγὼ δὲ χριστοῦ» — nem egy külön negyedik párt jelszava, hanem mindhárom párt közös s egymás ellenében hangoztatott hitvallása. S e nézetét kettős: *történeti s exegetikai* érvelésre alapítja.

Az *exegetika történetére* hivatkozva, kimutatja, hogy a régi exegeták egyike sem vesz fel a páli, apolloi és péteri párt mellett egy külön krisztusi pártot s hogy csakis az újabb exegeták (Béza óta) beszélnek Krisztus-pártról, de ennek jellemzésére nézve annyira eltérnek egymástól, hogy a különböző vélemények zür-zavarában igen bajos eligazodni s határozott eredményre jutni. Ha tehát tekintetbe vesszük, hogy az egész keresztyén ókorban nyoma sincs egy olyan sectáskodó krisztusi pártnak s hogy az újabb exegeták sem tudnak tulajdonképen arról semmi biztosat mondani, be kell látnunk, hogy az I. kor. levél azon egyetlen helye, mely minket a Krisztus-párt felvételére kényszeríteni látszik, szintén nem szólhat arról. Az exegetikai érvelésben pedig azt mondja, hogy az I. kor. levél üdvözlésében (1 f. 1—3) Pál a korinthusiakat, mint Krisztus Jézusban megszenteltek, meghívott szenteket említi s nyomban ezután a hálaadó részben (4—9.) utal Isten Krisztusban való kegyelmére, tanban, ismeretben való gazdagságukra stb. E rövid részecskékben (1—9.) Jézus Krisztus neve kilencszer fordul elő, a mi csakis célzatosan történhetett. Az apostol mindjárt a

¹ L. Holtzmann cikkét Hilgenfeld's Zeitschrift 1885.

levél kezdetén ki akarja t. i. azt, a mi fő, a Jézus Krisztust, mint a vallásos élet egység alapját emelni, mert épen azt látja veszélyeztetve. S tovább? — legott kéri őket s újra csak a Jézus Krisztus nevére, hogy egyazon értelemmel legyenek. Mily szépen összhangzik e bevezetéssel már most az apostol azon kijelentése (3 f. 21—23.), hogy senki se dicsekedjék emberekkel, mert — úgy mond — minden a tietek, ti pedig a Krisztuséi vagytok. Épen azért exegetikai kényszerűség, hogy az egyetlen vitás helyhez (1 f. 12) azon előfeltevéssel közelítsünk, hogy Krisztus-párttól ott sem lehet szó.

Az apostol ugyanis a bevezető intés után megszólaltatja az egyes pártokat. Négyféle nyilatkozat van: «Ki-ki közületek így szól: Én Pálé vagyok» stb. Ha a közönséges magyarázatot vesszük, akkor a pártok között folyó vitatkozásnak tárgya nincs, — legalább nincs Krisztus személyét illetőleg. A szövegben előforduló «kiki tehát megköveteli, hogy a négy nyilatkozat közt egyet keressünk, mire a többi vonatkozik oly formán, hogy az eltérés ép az által jó létre, hogy a pártok mindenike egyazon dologra, t. i. a Krisztusra nézve támaszt különös jogigényt. E szerint az első három nyilatkozatra jó a negyedik mindhárommal közös nyilatkozat s ép ennek tartalmán t. i. a *Krisztuson* keverednek egymással vitába úgy, hogy mindenik más-más tanítótól teszi függővé a Krisztussal való közösséget s ez által megbontják a gyülekezet egységét. Csak ha így értjük a dolgot, nyer teljes és helyes értelmet aztán a közvetlen következő kérdés (13. v.): Részekre van szakgatva a Krisztus?

Räbiger e nézetét Pfleiderer is igen kedvezőleg ítélte meg, a midőn azt nemcsak elmésnek, hanem lehetségesnek is találva főérdeméül tudja be, hogy «a modern traditió korlátját bátran áttörve, a Krisztus-pártot oda utasította, ahová tartozik: az árnyak, a történeti phantomok országába». De a földolgon a maga részéről mégis némit módosít, a mennyiben ő e jelszót: «én a Krisztuséi vagyok» pártjelzőnek, t. i. a neutrálisták vallomásának tekinti, a kik a többiekkel szemben egyszerűen csak keresztyének akartak lenni s így hát akaratauk ellenére lettek külön párttá.¹

Megvallom, engem sem Räbiger, sem Pfleiderer nézete nem elégít ki s csodálkozom azon, hogy e nagy elmék a világos tények daczára, miként juthattak ily igazán árny és

¹ O. Pfleiderer Das Urchristentum. Berlin, 1887. 90 l.

phantomszerű eredményre. Ha minden mástól eltekintünk, már maga az érvelés is oly gyenge lábon áll, hogy megdöntése még csak munkába sem kerül.

A mi ugyanis a történeti érvet illeti, abból még, hogy a régi exegeták nem szólnak Krisztus-pártról, nem következik, hogy ez a párt nem is létezett. És maga a tétel sem állhat meg, mert egyetlen ó-kori exegeta sincs, a ki határozottan kimondaná, hogy Krisztus-párt nem volt: ellenkezőleg 3, t. i. római Kelemen, Origenes és Adamantius egészen hallgatással mellőzik (ők tudják miért), a többiek pedig Chrysostomustól kezdve csaknem mind a gyülekezet valódi keresztyén (tehát pártok felett álló) tagjait értik alatta. Miből következik, hogy az ókori exegesis helyes consequentiáját nem annyira Rábiger, mint inkább Pfleiderer vonta le.

A mi pedig az exegetikai érvet illeti, bizony nem használ itt semmiféle okoskodás a 9 Krisztus névvel s külön s közös jelszavakkal. A szöveg világos. A négy jelszó nemcsak párhuzamos, hanem ellentétes felsorolásban mintegy megjelentetett pártoskodás hangzik fel előttünk. Mindeniknek ott az élén az «*En*» s minden egyes «*En*»-nel szemben áll egy más «*En*». Csupa ellenkezés — mindenik az *En*-t tolja előtérbe, mert mindenik más alapot választ. Hogy a «kiki» ott áll elől, az igaz, — de ez nem arra indít, hogy a négy nyilatkozat között egy közöst (s mért épen az utolsót?) keressünk, hanem hogy megértsük belőle, miszerint odáig jutottak már a pártoskodásban, hogy nincs a gyülekezetben csak egyetlen egy tag sem, kit annak szenvedélye magával ne ragadott volna.

De hol keressük hát a Krisztus-párt nyitját? Hol a fonalat, mely minket a tarka-barka nézetek utvesztőjéből kivezethetne? Ne kutassuk körön kívül, hanem körön belül. Ne részleteiben, hanem egészében pillantsuk át a nagyszerű képet. A fődolog itt magának Pálnak élete, a küzdelmek és harcok, a mikén átment. S ha e küzdelmek és harcok sorát mi magunk is átéljük vele együtt, fény derül a *Krisztus-pártra*. Mert határozottan merem állítani, hogy a Krisztus-párt nélkül Pál életét, működését, s a mi fő, theologiai rendszerét, közelebb, tana központi elvét, christologiai álláspontját meg nem érti soha senki.

Elvi magaslatról vizsgáljuk mindenekeelőtt a dolgot. Tegyük fel a kérdést, hogy egy Krisztus-pártnak, mint *pártnak* felvétele Pál christológiájával összeegyeztethető-e vagy sem, mert elvégre is ezen fordul meg a dolog. Ha ki tudjuk

mutatni, hogy Pál felfogása szerint az egy és igazi Krisztus mellett van egy más, nem igazi, van hamis Krisztus is, akkor a Krisztus-párt lehetősége minden kétségen kívül áll s nem marad más hátra, minthogy kimutassuk azt is, ha ilyen hamis Krisztus mellett buzgó párt *tényleg* volt-e vagy sem Korinthusban?

Pál, mint apostol magát a Jézus Krisztus szolgájának nevezi mindenütt. Mert ő, a mit tesz, nem önmagától teszi, — más rendelkezik vele, az ő Ura. Mint szolga, ő Urának kész, engedelmes eszköze. Tudja, hogy a Jézus Krisztusnak más szolgálói is vannak, hogy az ő Ura másokat is meghívott ügye szolgálatára. De mégis lényeges különbség van közte és a többi meghívott apostolok közt. E különbség röviden abban áll, hogy ezeket Krisztus, mint Jézus, őt pedig Jézus, mint Krisztus egészen különös úton és módon, különös időben, különös célra hívta s választotta el. Apostoli szolgálatainak tehát nem *tárgya* más, mert hiszen ő is Isten evangélioma ügyében fáradozik, ő is a Jézus Krisztust hirdeti. de hirdeti mint Krisztust, mert néki a Jézus mint Krisztus jelent meg, utoljára s a végből, hogy hirdesse őt olyanoknak, a kik még nem hallottak róla, hirdesse a pogányoknak.¹ A Krisztus evangélioma pedig nem új dolog, — még kevésbé az ő találmánya. Előre megjövendölték az Isten prófétái, okmány is van róla, — ott vannak a szent iratok. Szólott pedig a prófétai jövendölés Isten fiáról a Messiásról vagy Krisztusról. S szólott kétféleképen. Az egyik messiási kép szerint Isten fia a Dávid sarja, kit Isten maga avat királylyá, hogy uralkodjék örökkön az ő birodalmában. A másik messiási kép szerint Isten fia a Jahve szenvedő szolgája, a ki mint igaz, a nép bűnét veszi magára s meghal a népért, hogy igazzá tegye azt. A két kép, mely mint ellentét áll a zsidó köztudatban, egy történeti tényben találta megoldó valóságát. Az ellenmondást maga Isten szüntette meg, midőn a próféták által megjövendölt Isten fiát *test szerint*, külső véges földi eredetére nézve *Dávid magvából* támasztotta, de a maga fiának minden kétséget kizárólag a történetileg végrehajtott váltságműben akként mutatta ki, hogy *erőben* a szentség szelleme szerint a holtakból feltámasztotta, azaz Jézust, mint Krisztust az élők és holtak Urává tette.²

Az evangéliomnak tényleges tartalma e szerint: Istenfia testben! vagy Jézus Krisztus az Ur! És Jézus Krisztussá

¹ Róm. 1. 1. ² Róm. 1. 2—4.

és Urrá nem a muló, véges elem a *testnél* fogva, hanem *erőben, a szentség szelleménél* fogva lett. Az Isten fiának, állandó immanens lényege az *isteni erő*. Isten fia Isten ereje nélkül: *contradictio in adjecto*. Isten fiában az isteni erő lépett az eszmei lét köréből a történeti lét körébe: test szerint a Dávid magvában jelent meg olyformán, hogy ki az előtt Isten alakjában létezett, ki Ur volt, az ember alakját ölté magára, az szolga lett (Filipp. 2, 6). De ennek daczára személyi lényege ugyanaz maradt, a test gyengeségei daczára az isteni erő mutattatott ki benne, mert erre nézve birta az alapfeltételt, a szentség lelkét.

A szentség lelke sarkalatos alapfogalom a páli christologiában. A szent tagadása mindannak, a mi nem isteni, a mi érzéki, bűnös. Az emberben a szent elemet, az isteni szellemet tisztán fel nem találjuk, mert az emberbe, a szellemi személyiségbe történetileg valami olyas hatolt be tényező gyanánt, a mi nem tartozott eredetileg az ő sajátképi természetéhez, a mi tehát megzavarta azt, úgy hogy megszűnt léte a szentség szelleme szerint való lét lenni. Hát a mi az emberből hiányzott, azt birta s hozta magával az Isten fia s azt mutatta is ki, a nélkül, hogy megszűnt volna ember lenni, sőt épen így lett valóságos ember, mert hiszen az embert eszmei tökéletességében állította önmagában elének. De épen azért a szentség szelleménél fogva Isten ereje ki is ragadta őt a halálból.

Mi következik ebből? Az, hogy tehát Pál szerint Jézus Krisztus sajátképi örök lényegét mindenkor vagyis az ő praeexistens, az ő történeti s az ő megdicsőített állapotában az isteni szellem képezte. Ezért neki Krisztus az Ur, az Ur pedig a szellem.¹ E szellem-Krisztus, az Ur jelent meg neki, ettől kapta ő a kegyelmet és apostolságot, hogy hitből való engedelmességet, a Krisztusban mint szellemben való szellemi életet eszközöljön az ő neve végett minden pogányok közt.² Ezt a Krisztust szolgálja, hirdeti ő, mert ezt tartja *igazi Krisztusnak*. Azért «a ki dicsekszik az *Urral* dicsekedjék, ne emberekkel. Mert minden a tiétek, akár Pál, akár Apollos, akár Kéfás stb. — ti pedig Krisztusé, Krisztus pedig Istené.»³

De hát ismer-e Pál más, nem igazi, hanem hamis Krisztust is, ismer-e olyan Krisztust, a kit követve épen a Krisztust, a szellemet tagadjuk meg s mert szellemben az

¹ II. Kor. ² Róm. 1. 4, 5. ³ 1. Kor. 1. 31. 3. 21—23:

élet — ígyen elesünk az örök üdvösségtől? Erre a kérdésre határozott igennel kell felelnünk. A II. kor. 5: 16-ban így szól az apostol: «Annak okáért mi mostantól fogva senkit sem ismerünk test szerint. Ha ismertük is *test szerint* Krisztust, most már nem ismerjük többé.»

Gondolom nem szükséges reflektálnom itt ama naiv felfogásra, mely Krisztus test szerint való ismerete alatt a vele való személyes ismeretséget érti, mert hiszen kétséget nem szenved, hogy Pál Jézus Krisztust az ő földi életében sohasem látta, hogy neki a feltámadott Ur jelent meg s hogy a mit történeti működéséről, sorsáról tudott, azt ő nem saját tapasztalatából, hanem a hagyományból tudta s úgy közölte, a mint ő maga is átvette.¹

A Krisztus test szerint való ismerete Krisztus *emberi* oldalára vonatkozik. Erre nézve van egy döntő helyünk; Róm. 1, 3., a hol is az Isten fiáról úgy szól, mint ki test szerint Dávid magvából született. Ez a Krisztus-ismeret tehát magában foglalja Krisztus földi életének összes adatait, a múltó történeti, az érzéki mozzanatokát. Igenis, volt idő, mikor Pál ismerte Krisztust test szerint, mikor ismerte az ő ábrahám-dávidi eredetét,² az ő körülmetélt voltát, törvényszolgálatát, exclusiv zsidó-messiási, particularisticus zsidó nemzeti ténykedését s tanításait.³ Volt idő, mikor a Krisztus-ismeret jogosultságát kétségbe nem is vonta, mikor — gondoljunk csak a jeruzsálemi conventre — szívesen beleegyezett abba, hogy Péterék a *test szerint való Krisztust* hirdessék a zsidóknak, csak arra kérte őket, engedjék meg neki, hogy ő az Urat, a ki szellem, hirdethesse a pogányoknak. De most már nem akarja többé a Krisztust *test szerint* ismerni. Miért? Mert útjába álltak olyanok, a kik a Krisztust *részekre* szakgatva,⁴ a *test szerint való Krisztus nevében a szellem szerint való Krisztus* hirdetésének, s ezzel az ő apostolságának és evangéliomának jogosultságát kétségbe vonják, a kik a Krisztussal, mint emberrel (zsidó-messiással) dicsekedve, a Krisztusban mint szellemben élő hiveket megtántorítani, a szellem szabadságából a törvény szolgaságába akarják visszaterelni, a kik tehát Krisztus szent nevét sem átallják önző pártcélokra használni, zsidó nemzeti érdeken kiaknázni.

De hát voltak-e ilyenek? Ha voltak-e?!

¹ 1. Kor. 15, 1—8; 9, 1. ² Róm. 9, 5. ³ Gal. 4, 4; Róm. 15, 8; ⁴ 1 Kor. 1, 13.

Az apostol egész élete örökös küzdelem ezen u. n. *Krisztus-párttal*. Bár merre járt, mindenütt nyomon követték, üzték s zaklatták. A Krisztus-pártiak feje Jakab, az Ur testvére. Első sorban a Krisztusénak¹ ő tartotta magát s a zsidó törvényszerű keresztyénség korlátlan hatalommal uralkodó fejévé, oszlopapostollá lőn, úgy hogy maga Péter is rettegett tőle. Ő körülötte csoportosult egy egész párt, a mely mihelyt nesztét vette, hogy Pál önállóan, mint a pogányok apostola működik s nyíltan hirdeti, hogy nem a törvény cselekedeteiből, hanem (szellem-) hit által igazul meg az ember, s a mely párt, midőn észrevette, hogy ez által önmagát a jeruzsálemi apostolok s híveit a zsidóság tekintélyétől függetleníti s Mózes törvényével a Krisztus keresztyét, a cselekedettel a hitet szembe állítja, legott riadót fujt s minden követ megmozdított, csak hogy a szabad szellem terjedésének útját állja.

Először Antióchiában jelentek meg (Gal. 2, 12) s «így tanítják vala az atyafiakat: Ha körül nem metélkedtek Mózesnek rendtartása szerint, nem üdvözülhettek». E nyilatkozat maga elég, hogy megértsük, mi bántotta őket. A zsidó vallási és nemzeti öntudat elfojtotta bennük a keresztyén hívőt. Ők, a kik oly nehezen tudtak kibékülni a Krisztus keresztyével, a nagy botránnyal,² hogy csakis a feltámadás hite s az ez alapszóra fektetett parusia reménye tudta őket megtartani a keresztyénségben, most egy új botránnyal előtt állnak: azt látják, hogy tulajdonkép nem a pogány lesz zsidóvá, hanem a zsidó válik pogánnyá, hogy maga Péter is együtt eszik a pogányokkal, hogy pogányosan és nem zsidósan él.³ Hová lesz így Izrael előjoga? Hová bizodalma, büszkesége, reménye? Hát nem feladása ez a dicső nemzeti multnak, nem meggyalázása a sinai törvénynek, a szent szövetségnek? Hiszen így oda minden, oda az ígéret, oda az üdv! S hogy ezt épen egy zsidó s hozzá phariseus követte el!! S mi természetesebb, minthogy most már ők annál makacsabbul kezdik követelni az ellenkezőt: ne a zsidó legyen pogánnyá, hanem a pogány legyen zsidóvá, ha üdvözülni akar.

S felveszik Pál ellen a harczot a pogány-missio egész vonalán. S Antióchiában — győztek. Péter visszaesett a törvényálláspontra s vele Barnabás és a többiek. Mentek aztán Galáciába a törvény nevében, a körülmetélkedés követelésével. S szinte szemünk előtt bontakozik ki egész irányuk.

Galáciában már testi fegyvereiket ügyesebben forgat-

¹ Ap. cs. 15, 1; ² 1 Kor. 1. 23; ³ Gal. 2. 12, 14.

ják. Pál úgy találja, hogy azok a Jakab emberei ugyan «hamis atyafiak», kik belopódtak, hogy kikémléjék a mi szabadságunkat s minket szolgálkká tegyenek.¹ Kétségbe vonták Pál apostolsága s ezzel evangélioma hitelét. Szembe állítják vele a jeruzsálemi apostolokat, mint az igazi evangéliom letéteményeseit, őreit, s kimondják, hogy Pál nem apostol, mert ő *nem volt a Jézus Krisztus tanítványa*, s a mit hirdet, az nem az igazi evangéliom, s kezdik zavarni s másféle evangéliomra tanítani a galatákat, kezdik a törvény megtartását, a körülmetélkedést követelni tőlük,² mert a Krisztus is körülmetélt volt. S már itt úgy jellemzi az izgatókat Pál, mint kik tetszetős külsővel akarnak birni a testben, a kik tehát test szerint, azaz a Krisztussal való külső ismeretsséggel és közösséggel dicsekesznek s a Krisztus testben való követségét sürgetik, noha a Jézus Krisztusban — mondja — sem a körülmetéltség, sem a körülmetéletlenség nem ér semmit, hanem az új teremtés.³

S végre ugyanezen ellenséges elemek, e fanatikus zsidókeresztény vándortanítók megjelentek Korinthusban is.

Mikor Pál az első (kanonikus) Kor. levelet írta akkor még csak mozgóban voltak, — a vizsály magvát hintegettek. A Kéfás-pártból kezdtek maguknak hiveket toborzani, mert ott, a törvényszerű álláspont diadalra juttatása legtöbb sikerrel kecsegtette őket. A jelszót igen ügyesen választották meg. A tekintélyekkel szembeállították a főtekinélyt: Pál, Apollós és Kéfással szembe magát a *Krisztust* s bemutatták magukat, mint olyanokat, a kik egyedül Kriszuséi.⁴ S mert támadásuk iránya sajátképen Pál ellen irányult, — oda állították Pált, mint az apostolok közt utolsót, mint világ szeméjtét, mindenek söpredékét.⁵ S jó sokan lehettek, mert Pál nyomatékkal emeli ki: «ha tizezer tanítótok volna is Krisztusban, sok atyátok nincs».⁶ S kezdtek Pál ellen röpitgetni már a rágalom nyilait is. Nyomozódtak felőle. Multját hánytorgatva, ezélozgattak hajdani szereplésére, mikor még Isten egyházát üldözte.⁷ Oda vetették, hogy ő talán nem is apostol.⁸ Hogy ép ez okon nem is élhet az apostoli jogokkal. Nincs joga, mint a többi apostoloknak és az *Ur atyjafiainak* velük (t. i. a korinthusiakkal) rendelkezni, az evangéliom hirdetése után élni.⁹

¹ Gal. 2. 4; ² Gal. 1. 1, 6, 7; 3, 3; 5, 2., 3; ³ 12, 13. ⁴ Gal. 6, 15; ⁵ 1. Kor. 1, 12; ⁶ 1. Kor. 4, 9, 13; ⁷ 1. Kor. 4, 15; ⁸ 1. Kor. 9, 3; 1. Kor. 15, 9, 10; ⁹ 1. Kor. 9, 1. 1. Kor. 9, 12, 13, 14.

Ime a vonások, mikkel a Krisztus-pártra vonatkozólag az első levélben találkozunk. Nem tagadhatjuk, gyér és elmosódó vonások. De célunkra teljesen elegendők. Mert ugyane vonásokat a második (kanonikus) korinthusi levélben a Krisztus-párt rajzában teljesen kidomborítva találjuk.

Jövevény tanítókról szól az első korinthusi levél, kik a Pál által megvetett alapra lim-lomot, fát, szénát, szalmát építettek, kik Isten szent templomát megrontották.¹ S kikről beszél, kikkel viaskodik a második korinthusi levél? Beszél hamis apostolokról, álnok munkásokról, kik Krisztus apostolává választották el magukat, holott a Sátán szolgálói, kik — honnan másunnét, mint Jeruzsálemből — hoztak magukkal ajánló leveleket, melyek a korinthusiakhoz irattak s mikben bizonyosság tétetett arról, hogy ők Krisztus szolgálói — igazi héberek, igazi izraeliták, Ábrahám magva, a kik tehát Krisztussal is, magokkal is *test szerint* dicsekedtek.² S mit akartak Korinthusban? Ugyanazt, a mit Antióchiában s Galáciaiában: a páli evangéliom s kegyelem elve szabadságából visszaterelni a hiveket a törvény alatt való szolgáltságba. Nem követtek ez elemek pusztán egyéni önző czélt: öntudatos, határozott elvért, a zsidó nemzeti előjogokért s reményekért küzdöttek nyakas következetességgel, konok kitartással. S vad fanatismusukban, hiven az Úr atyjafiának Jakabnak szelleméhez, a judaismusban való buzgóságukban felülmúlták magukat az oszlopapostolokat, felül még magát Jakabot is. S a christologiai álláspont különbsége, a tudat, hogy csak ők a Krisztusé, volt az ok, a mi miatt élet-halál harcra keltek a paulinismussal. Krisztus szerintök Mózes művének tovább folytatója s befejezője. Halála nem új elv, nem a kegyelem bevezetése, hanem a régi elv, a törvény pótléka, a cselekedetek igazsága hiányának kiegészítése. Felátadása pedig szintén nem a szellem felszabadulása, egyetemes diadala minden véges korlát felett, hanem egyszerű helyváltoztatás, földről égbeszállás. Épen azért az üdv útja ma és mindenkoron a törvény, — ennek útján járt maga Krisztus, ezen kell járniok, őt követve, hiveinek is. Miből foly, hogy a hit sajátkép nem felszabadulás a törvény alól, hanem önlekötelezés a törvény megtartására s hogy ez okon — minthogy Krisztus körülmetéltetett, körül kell metéltetniök a pogányoknak is, ha Krisztuséi akarnak lenni, ha a messiási országba be akarnak jutni.³

¹ 1. Kor. 3. 12, 17; ² II. Kor. 3. 1; 11, 13, 14, 15, 18, 22, 23.

³ II. Kor. 3. és 4. f., továbbá különösen a 10—13 f.

Csoda-e aztán, ha a judaisták hallani sem akarnak a szellem szerint való Krisztusról, ha Pál, mint a törvény s így hát Isten ellen lázító egyén ellen, dühös támadást intéztek, csakhogy úgy vélt szent czéljokat elérjék: a pogányságot a zsidóságba kebelezzék. Csoda-e, ha megtámadták apostolságát, evangéliomát, meg személyes jellemét is s végül még azzal is fenyegetődztek, hogy maguk a jeruzsálemi főfő apostolok közül hívják majd Korinthusba valakit (kit? ha nem Jakobot), a ki majd eldönti kinek van igaza, — nekik-e vagy Pálnak; ki a Krisztusé, ők-e vagy Pál? ¹

Lehet-e már most ezeket tudva kételkedni az iránt, hogy Krisztus-párt Korinthusban tényleg létezett? S lehet-e a pártra vonatkozólag állítani, hogy arról közelebb semmit sem tudunk?

A pártoskodással, mint főbajjal szerves összefüggésben álltak aztán a többi inkább gyakorlati jellemű bajok. A hit-egység megbomlása szükségkép az életegység megbomlására is vezetett.

Pál azt hirdette nekik, hogy Krisztusban immár szabadok minden külső véges korlát, szabadok a törvény, a bűn és a halál hatalma alól, — több görög könnyelműséggel, mint fufanggal zászlójukra irták a merész jelszót: «Minden szabad nekünk!» ² S ez elvet legott gyakorlatilag alkalmazták is. A külső — mózesi — törvénynyel együtt félredobták a belső, az élet lelkének a Krisztus Jézusban való törvényét is ³ s bűnös üzemekbe merültek

Az Apollós-párt tévelygései meg az apollósi elvi álláspont félreértéséből eredtek. Apollós az alexandriai görög vallásbölcészlet eszméivel eresztette fel a páli evangéliomot. E vallásbölcészlet alap gondolata dualismus. Az anyag a múltó, enyésző elem, minden baj s rossz forrása. Ép ez irány hivei az anyagot, a testet megvetették s a legnagyobb jótéteménynek épen a halált, mint a léleknek a nyomorult test rabságából való megváltását tekintették. Ezek azok, a kik Korinthusban Krisztus s általán a holtak testi feltámasztását tagadták s a váltságot tisztán spiritualistikus értelemben, mint a szellemnek a testtől való felszabadítását s testetlen életét ⁴ fogták fel, továbbá a kik minden anyagi elem s testi viszony kerülését, megvetését, tehát a házasságtól való tartózkodást is ajánlották s általán az asketikus életet di-csőítették. ⁵ S viszont tudhatjuk azt is, kik azok Korinthus-

¹ II. Kor. 11. 4; 10, 7; ² 1. Kor. 10. 23; ³ Rom. 8. 2; ⁴ 1 Kor. 15 f. ⁵ 1 Kor. 7 f.

ban, a kik magukat kiváló értelemben szellemieknek tartva a keresztyénség üdvtörténeti tényeit emberi bölcsesség tanította beszédbe öltöztették, puszta bölcsészeti speculatióvá alakították át¹ s a kegyadományok közül is főként az ekstatikus jellemű nyelvbeszédre törekedtek, mert a szellem kijelentésének más formáját elképzelni sem tudták.²

A mi pedig végre a Kéfás- és Krisztus-pártot illeti, — ezek a más két párttal, közelebb a paulinista libertinistákkal s az apollósi bölcselőkkel szemben a zsidó törvény, mint objectiv isteni igazság álláspontjára helyezkedtek s támaszkodva az oszlopapostolok tekintélyére, annak nevében emelték fel szavukat amazok tévelygése ellen.

Igy a Kéfás-párt — a nélkül, hogy magának Pálnak apostolsága s evangelioma ellen fordult volna — a paulinisták szabados életét, bűnös üzelmeit, különösen bálványozó irányát Kéfás tekintélyére hivatkozva ítélte el s még Kéfáson is túl tett törvény iránt való buzgalmában. E párthoz tartoztak bizonyára, a kik a bálványáldozati hús megevésében bálványimádást láttak s azon lelkiismeretükben megbotránkoztak;³ a kik a keresztyénnek hitelennel való házasságát⁴ rosszalták; a kik híven a nemzeti hagyományos szent tanhoz a megholt igazaknak ugyanazon testben való feltámadását hirdeték, melyben itt e földön éltek, mert hiszen ők a nemzeti messiási remény érzéki mozzanatát, mint keresztyének sem adták fel. Innét, hogy Pál a feltámadás kérdésének tárgyalásában egyszerre két irányban — görög és zsidó szellem tévelygése ellen — is harczol.⁵ S igen valószínű, hogy e pártnak még a nyelvbeszéddel való visszaélésben is volt némi része.

Mindezekre nézve a Kéfás-párttal egyértelemben volt bizonynyal a *Krisztus-párt* is, — de egy pontban t. i. Pál apostoli személye s evangelioma ellen folytatott gyűlöletes harczában lényegesen különbözött tőle. E párt az elvi kérdést egyszerűságra személyi kérdéssé tette. Hogy harczát minél több sikerrel folytathassa, Pallal szembeállította magát a Krisztust, — t. i. a test szerint való Krisztust — s az ezzel való közös viszony, mint egyedül helyes viszony czímén az igazi apostolság jogát s az igazi evangéliom birtokát a jeruzsálemi oszloposok s ezek ajánlata révén a maga számára foglalta le.

Ime a korinthusi pártok s a szakadások folytán előállott bajok!

Dr. Masznyik Endre.

¹ 1. Kor. 2 f. ² Kor. 12 és 14 f. ³ 1. Kor. 8 f. és 10 f. ⁴ 1. Kor. 7. f.; ⁵ 1. Kor. 15. f.

A REFORMÁCZIÓ MAGYARORSZÁGON
A MOHÁCSI VÉSZIG.

II.

Ezeknek az enyhébb jellegű határozatoknak semmi sikere nem lett, hiszen még a szigorú törvény sem bírta megfékezni a javított tanok követőit. Pedig időközben a katolicismus hívei hatalmas segítséget nyertek a pápai követekben, kiket VI. Adorján pápa Vio Tamás, gaëtai bibornok-érsek és világi részről báró Burgio Antal János személyében a papismus érdekeinek megóvása és egyúttal a török elleni hadjárat előkészítése céljából 1523. közepén hazánkba küldött.¹ Küldetésök mindkét iránya azt követelte, hogy a nagy befolyású kancellárt, Szalkai László egri püspököt hűséges eszközül a magok részére megnyerjék. A bibornoki kalap, melyet teendő szolgálataiért felajánlottak, a Szalkai jelleme mellett még egy olyan férfira is csábítóan hatott volna, a ki véletlenül rokonszenvez a reformációval, nemcsak a nagyra-vágyó püspökre, kit már ez állásának jövedelme is a katolicismushoz kötött. Ő most az esztergomi érseki magas méltóság és az azzal járó dús javadalmak elnyerése mellett a követek által ígért jutalom kiérdemlését is életfeladatául tűzte ki. De a királyi párhoz s jó részben lutheri érzelmű környezetökhöz való viszonya nem engedte, hogy magát kizárólag e cél szolgálatára szentelje s e miatt alig is fejthette ki valamikor egész hatalmát a reformáció ellen.

A pápai követek a királyt is erélyesebb fellépésre sarkalták s ő a körülmények kényszere alatt igyekezett is buzgóságát valahogy kimutatni. Az egyházi szertartásokon ugyan nem épen gyakran jelent meg² s nem is igen próbálgatta a törvény végrehajtását.³ Hanem a helyett szemre-

¹ *Fraknoi*: i. m. 20. s. köv. l.

² U. o. 121. l.

³ Hogy egyébiránt nem volt valami buzgó pápista, tudni lehet az őt személyesen ismerő Speratus azon nyilatkozataiból, melyeket reá vonatkozólag tett. A Lajos nevével való gyalázatos visszaélésnek

hányó levelet irt Frigyes szász választófejedelemhez, melyben figyelmezteté, hogy Luthert, ki a keresztyén vallással ellenkezőt tanít s a keresztyén fejedelmeket szidalmazza, a törököt pedig dicséri, ne vegye pártfogásába s ez által ne idézzon elő meghasonlást vallás tekintetében más államok polgárai közt is. Frigyes a fő sulyt válaszában arra fekteté, hogy visszautasítsa a Lutherre szórt vádakat, kijelentvén ez alapon, hogy ő nem feledkezett meg keresztyén fejedelmi kötelességeiről, sőt az egyház javát előmozdítani törekszik.¹

E határozott nyilatkozat a királyt képes lett volna kielégíteni, ám neki viszont azokat kellett megnyugtatnia, a kiktől az általa Luther ellen felhozott vádak származtak, t. I. a pápai követet s ennek párthiveit, kiket Frigyes válasza természetesen nem tudott meggyőzni a reformáció szüksége felől. Ennek folytán Lajos decz. 27-én Budán a vallás ügyében tanácsot tartott. A királynak azon kérdésére, hogy mi módon kellene Luther tanait elfojtani, a követ azt felelte, hogy majd magára vállalja ő annak véghezvitelét, a király egyedül arról gondoskodjék, hogy a szükséges karhatalom neki rendelkezésére álljon. De Lajosnak volt annyi belátása és önérzete, hogy az intézkedés jogát nem bocsátá ki kezei közül s különösen annak előnyére nem, a ki aztán kétségtelenül akként használta volna fel, hogy eljárása úgy az országra, mint a királyra kiszámíthatlan káros következményeket vont volna maga után. Nem teljesítette hát a követ kérését, hanem megígérte, hogy pár nap alatt oly intézkedéseket teend, a melyekből mindenki meggyőződhetik az ő hű engedelmissége felől, mivel a «szentszék» irányában viseltetik.²

Egyelőre nem is ment tovább. Az ígéretek teréről a tettek mezejére nem lépett át. Jól tudta, hogy erőszak mit-

mondta ugyanis, hogy őt morva-iglói lelkész korában 12 hétig királyi rendeletből börtönben tartották s azt gyanítá, hogy a király az ő raboskodása alatt az övénél súlyosabb fogságot szenvedett. V. ö. *Sepp*: i. m. 122. l.

¹ *Fabritius*: i. m. 40 l.

² *Zsilinszky*: i. m. 15—16 l.

sem használhat s ha vérengzés útján itt-ott kevés időre el is fojtaná a vélemény-nyilvánításra való bátorságot, a mozgalom titokban mégis mind nagyobb arányokat öltene. Másrészről meg legbizalmasabb tanácsadóinak hatása alól sem menekülhetett, hiába ellenőrizte hitének szilárdságát vigyázó szemekkel a pápai követ. Ingadozásának kimutatására alkalmat szolgáltatottak a boroszlói lutheránusok, midőn az odavaló püspököt elűzték, a ki aztán a királyhoz fordult e miatti panaszával. Mikor az országtanács ez ügyet tárgyalta, a magyarok szigorú eljárást sürgettek, míg ellenben Brandenburgi György azt óhajtotta, hogy a pápa által kilátásba helyezett s a vallási ügyek rendezésére szolgálendő egyetemes zsinatig az egész dolog függőben maradjon. A király csakugyan késlekedett is határozatával, de két hét múltán Vio hibornok felszólalására megígérte, hogy szigorúan fog a vádlottakkal elbánni. De még ekkor is hetekig pihent az ügy, míg utoljára egy küldöttségre bízta annak elintézését. Csak-hogy a küldöttség fejébe az örgróft tette, a mi egyjelentésű volt azzal, hogy nem valami kemény büntetéssel akarta a püspök háborgatóit sújtatni.¹

Ilyen viszonyok közt nem egészen alap nélkül kelt szárnyra az a hir, hogy a királyi pár nemcsak eltűri a lutheránusokat az udvarnál, hanem még pártfogásában is részesíti őket.² Kivált a királyné teljességgel nem igyekezett titkolni vonzódását a reformációhoz, annyira, hogy épen ez év folytában, a mikor pedig a pápai követ jelenléte is feszélyezőleg hathatott volna reá, egy reformpárti lelkészt keresett udvarába. Először az ilyen nézeteiről már széles körben ismert s Münsterbergi Károly herczeg által számára kiszemelt³ Hess Jánost hívta meg, ki ez időben szülővárosában, Nürnbergben tartózkodott. De miután ő a boroszlóiak

¹ *Fraknoi*: i. m. 118. l. Budapesti Szemle. 1883. 351. l. *Fraknoi* közleménye.

² *Fraknoi*: i. m. 119. l.

³ Ungarische Revue. 1884. 604. l. — Történelmi Tár 1885. 352—353. l.

által ugyanakkor felajánlt papi állomást fogadta el,¹ Mária a szintén Németországból való Cordatus Konrádot alkalmazta udvari lelkészül.² Ha még azt is ide vesszük, hogy a császár új követe, a lutheránus Schnaidpeck János, ki 1523. őszétől folytonosan Budán időzött, a királynéira Brandenburgi György után a legnagyobb hatást kezdte gyakorolni:³ nem csodálhatjuk, hogy a király inkább legkedvesebb embereire hallgatott, mint a teljesen idegen pápai követek unszolására.

Azok a szigorú hangú rendeletek, melyeket egyik-másik helység lutheránusai ellen alkalomszerűleg kiadogatott, épen csak a látszat megőrzésére voltak hivatva s eredménytelenségek mindenesetre már előre látta. Így például 1524. márczius 9-én a szebeniekhez erélyes felhívást intézett, hogy mondjanak le a pápa által kiátkozott hitelveikről s hagyjanak fel azoknak további terjesztésével; nemcsak, hanem úgy Szebenben, mint a hozzátartozó többi községben házanként szedjék össze s égessék meg a Luther iratait. A törvény szerinti büntetéssel való fenyegetés sem hiányzott ugyan, de hát az a százszok nagytekintélyű ispánjának, Pemfflinger Márknak a javított tanok iránti rokonszenve miatt nem igen levén végrehajtható, igen kevés bajt okozott a reformáció ügyének.⁴

Míg az elbeszélte események hazánkban s főleg az udvarnál lefolytak: az alatt a pápai trónon változás állott be, mi maga után vont a eddigi követnek Viónak visszahívását is. Az új pápa, VII. Kelemen helyette Campeggio Lőrincz bibornokot nevezé ki legátusává, de minthogy hatáskörül Német- és Magyarországot jelölte ki, melyek közül

¹ Evangelische Kirchenzeitung. 1889, 817—818. l. — Téved tehát *Sepp*: i. m. 123—124. l., midőn Hesst tartja azon német születésű lelkésznek, ki Mária udvarában ekkor alkalmaztatott s még inkább téved, mikor u. o. 126—127. l. tagadja, hogy Cordatus valaha ez állásban volt volna.

² *Fraknoi*: i. m. 119—120. l.

³ U. o. 60. l.

⁴ L. a rendelet szövegét *Fabritius*: i. m. 134—135. l.

csak az előbbi is eléggé lefoglalva tartotta idejét, emitt még külön nuntiust is bizott meg képviselésével, és pedig a magyar udvarban már otthonossá vált Burgiót.¹ Ez éppen ekkor Rómában járt, honnan azonban utasításokkal és számos levéllel ellátva, csakhamar, már 1524. tavaszán visszaérkezett Magyarországra. Vett utasításai s a reá bizott levelek arra mutattak, hogy a pápa határozottan a nemzeti párt felé hajlott rokonszenvével s az ő tekintélyének előmozdításán nem nagyon fáradozó udvari párt iránt csupán a köteles udvariasságot tanúsította.²

A király buzgalomával a reformáció elnyomásában a viszonyokat jól ismerő Burgio nem lehetett megelégedve s kétségtelen, hogy pillanatig sem szünt meg annak fokozására törekedni. Hatalmas segítőtársra talált ebben éppen ekkor a már előbb részére hajlított Szalkainak megnövekedett állami és egyházi hatalmában. Szathmári György ugyanis ápr. 7-én elhalálozván, esztergomi érseki székében Szalkai követte. Mivel a közügyek intézésében neki, mint kancellárnak eddig is jelentékeny része volt s ekkor ezen hivatalát szokás ellenére szintén megtartván, egyszersmind új állásának súlyát is mérlegbe vehette: az ő és Burgio egyesített befolyásának rövid időn egy olyan rendelet kibocsátására sikerült reábirni Lajost, mely, ha teljes szigorral hajtatik végre, a reformáció útja elébe beláthatatlan akadályokat gördíthetett volna, a mennyiben azt az ország valamennyi törvényhatósága megkapta, lényegében ugyanazon szöveggel, mint a milyent a király megelőzőleg a szebeniekhez intézett.³ Önként érthető azon-

¹ A pápának e tárgyban a királyhoz irt levele közölve *Ribini*: Memorabilia eccl. aug. conf. in regno Hungariae. I. k. Pozsony, 1787. 11—13. l. és *Katona*: Historia critica regum Hungariae. XIX. k. Buda, 1793. 421—424. l.

² *Fraknói*: i. m. 35. l.

³ *Jászay*: i. m. 498. s köv. l. — *Zsilinszky*: i. m. 16. l. — Bizonyosan erre hivatkozik Lajos a soproniakhoz ugyanez év okt. 14-én küldött rendeletében, mely szerint «jam pridem» megtiltotta, hogy valaki «in hoc regno» a lutherismust merje követni, ugyszintén abban,

ban, hogy mint a múlt évben a törvény, úgy most e rendelet is hiábavalónak bizonyult a pártokra szakadt s a rendvégső felbomlása szélén álló országban.

Magában a királyi udvarban, tehát Burgio szemeláttára sem szünt meg az evangéliumi eszmék pártolása. A királyné udvari papja a reformáció szellemében lankadatlanul hirdette az ígét, sőt az élőszó hatalmát nem is tartván elégségesnek, arról is gondoskodni akart, hogy megfelelő irányú könyvek útján is terjessze a javított tanokat. E célból Németországban lakó fivérének, Cordatus Mártonnak azon utasítással küldött pénzt, hogy azzal a szükséges műveket szerezzék be számára. Ám ezek sohasem jutottak kezébe, mivel testvérének János nevű szolgáját, ki az összevásárolt könyvekkel Budára utazott, mindjárt a határszélén elfogatta valamelyik hatalmaskodó és vakbuzgó pápista földesur s talán hogy emlékéhez feltalálás dicsősége fűződjék, nemcsak a könyveket égettette meg, mit a királyi rendelet értelmében tennie kellett vala, hanem velők együtt az ártatlan szolgát is.¹

Könyveivel s azok szállítójával egyidejűleg maga Cordatus is veszélyben forgott. Egyik németnyelvű prédikációjában ugyanis hevesen kikelvén a pápa és a bibornokok ellen,² ezzel nagyon felingerelte a pápista érzelmű magyar urakat. Burgio panaszt emelt a királynál, a mikor is úgy ez, mint a papjának ügye által személyesen érdekelt királyné kije-

melyet a bártfaiakhoz 1525. febr. 4-éről keltezve intézett, midőn emlékezteti őket, hogy a Luther tanai követését «királyi rendeletekkel» már eltiltotta.

¹ *Fraknoi*: i. m. 124—125. l. hol egyúttal hitelesen kimutatja, hogy a György könyvtáros megégetéséről szóló hagyomány ismert alakjában alaptalan s a való az itt előadott eset. E szerint hát azok a kutatások, melyeket némelyek a György vezetéknévnek megállapítása érdekében tettek, ebből a szempontból czélt tévesztettek, de más irányban talán felhasználhatók.

² Cordatus egyébiránt általán véve heves és türelmetlen ember volt, még a reformáció híveivel szemben is. Erre nézve v. ö. *Sepp*: i. m. 127. l. és *Nisará-Vajda*: Tanulmányok a renaissance és a reformáció korából. Budapest, 1875. 399—400. l.

lentették, hogy semmi olyast nem hallottak, a mi az igaz hitnek ártalmára szolgálna, mindamellett megígérték, hogy vizsgálatot indítanak s ha annak folytán kiderül, hogy Cordatus eretnek elveket vall, büntetését el fogja venni. A vizsgálat végrehajtásával meg is bízták Szalkait, de a királyné, a kinek részéről minden egyedül a követ kibékítésére volt szánva, egyáltalában nem szándékozott ígéretét annak teljesése szerint teljesíteni, sőt magán társaságban egyenesen ki is nyilvánítá, hogy lelkészét nem fogja elbocsátani. Szalkai a két ellenkező áramlat között hányatva, valóban egyre halogatta a vizsgálat megindítását. Midőn azonban a magyar urak megunván a várakozást, egyszer s mindenkorra értésére adták az ezen alkalommal nyíltan lutheránusok gyanánt kikiáltott királyi párnak, hogy a ki a szentszék ellen szólni merészel, még az ő szemök láttára is felkonczolják, Mária, mintsem halálos veszedelemnek tegye ki papját, inkább megvált tőle, a mi persze a pápai követnek nagy megnyugtatóra szolgált.¹ Ám Cordatus helye nem sokáig maradt üresen, Kassa nagyhirű papja, Henckel János töltvén azt be,² a ki aztán apostoli lelkületével és szelid mérsékletével általános kedveltséget vívott ki magának.³

¹ Monumenta Vaticana. II. sor. I. k. Budapest, 1884. 23—24. l. — Fraknoi tévesen állítja, hogy elbocsátása után Cordatus maga küldte testvére szolgáját Magyarországra, holott pedig a pápai követ jelentéséből az események folyását igen jól meg lehet határozni, még pedig abban a sorrendben, a mint én előadtam.

² *Frankl*: Henckel János, Mária királyné udvari papja. Pest, 1872. 4. l. szerint 1522-ben. *Paikoss*: i. m. 8. l. szerint 1523. végén, *Kemény*: i. m. 8. l. szerint körülbelül 1525-ben, valósággal pedig mindenesetre 1524. nyara után s azt hiszem, nem is sok idővel ment Budára, az időpontot azonban közelebről megállapítani nem tudom.

³ V. ö. Ungarische Revue. 1884. 604. l. — *Frankl* imént idézett művében azt iparkodott bebizonyítani, hogy Henckel sohasem s így akkor sem lehetett protestáns, midőn Máriaának ez időben udvari papja volt. Ekkor csakugyan nem is, mert a reformáció hívei csak 1529. után nevezettek protestánsoknak. De hogy az egyház javításának harczosa volt Henckel, azt akaratlanul *Frankl* is elismeri, mikor azt állítja, hogy «azokhoz csatlakozott, kik az egyház alapelveinek és lényeges

Míg ezek az udvar körében történtek, az alatt a hitjavítás folyton határozottabb alakot kezdett öltetni mindazokon a vidékeken, hol akár előbb, akár utjabban meggyökerezett. A legerősebb mozgalmak az erdélyi szászok közt voltak észlelhetők és pedig oly mértékben, hogy ellensúlyozásukra kevés idő elteltével királyi vizsgáló és ítélő biztosok kiküldése is szükségesnek látszott. Szalkai figyelmeztetései, melyeket az érseki szék elfoglalása alkalmával a szebeni káptalan tagjaihoz a tévtanoktól való őrizkedés és a lutheránusok megbüntetése iránt intézett, nem voltak feleslegesek még a papokra

intézményeinek sértetlen megóvása mellett, annak korszerű reformját óhajtották és sürgették.» Nos! hát óhajtott és sürgett-e egyebet valamelyik reformátor? Ebben mindnyájan megegyeztek, csak arra nézve tértek el, hogy mik az egyház «alapelvei és lényeges intézményei»? De ez eltérés mitsem változtatott ama fő célon, hogy az egyház reformját keresztül vigyék. Hiszen az alapelvek tekintetében még a mai protestánsok sem értenek tökéletesen egyet, nem még ugyanegy felekezettel sem, éppen azért, mivel a protestantismus az önálló gondolkodás és egyéni vélemény jogosultságát nemcsak elismeri, hanem határozottan megleremtőjének tekinti. Egyébiránt Frankl, ki 1872-ben azt állította, hogy «Mária nem csatlakozott s nem is hajlott Luther felekezetéhez,» helyesebben szólva, a mennyiben sem katolikus, sem lutheránus «felekezet» ekkor még nem létezett, annak tanaihoz, s ebből következtetve mondta ki, hogy «udvari lelkésze nem lehetett protestáns (!),» már 1885-ben Máriára vonatkozólag egészen másként vélekedett s így, éppen Mária reformhajlamai alapján kétségen kívül maga is meggyőződhetett arról, hogy vele Henckel együtt érzett. Különben is Brandenburi György, kit az udvarban elfoglalt helyzeténél és különösen a királyi párra gyakorolt nagy befolyásánál fogva *Fraknói* (Brandenburi György, II. Lajos nevelője. Budapesti Szemle. IV. k. 337—356. l.) az udvar minden tétéért felelőssé tesz, aligha mulasztotta volna el egész tekintélyét mérlegbe vetni a mellett, hogy Cordatus utódja nem ugyan modor, de gondolkozásmód tekintetében feltétlenül hasonló legyen ahhoz. Henckelnek fenmaradt levelezéseiből (*Frankl*: i. m. 12—31. l. — Történelmi Tár. 1882. 769. s köv. l. továbbá 1885. 351—355. és 519—524. l.), valamint általában életének jellemző eseményeiből csakugyan bizonyos is, hogy habár a reformáció vezérférfiaival nem is mindenben értett egyet, de a lényegben, azaz a vallás és egyház javításának munkálásában egy irányban haladt velök.

nézve sem, kik e mozgalmas időkben mint máshol, úgy itt sem maradtak érintetlen a reformáció szellemétől. Más oldalról a pápaság állandó hiveit sorsuk jobbra fordulása iránt reménységgel tölthette el az érsek azon ígérete, melyet ugyanekkor tett, hogy legközelebb kiterjeszti gondját ama világiak megfélemezésére, kik a papokkal kegyetlenkednek s az egyházi igazgatást zavarni vagy épen elnyomni iparkodnak.¹ Sokan ugyanis, még pedig nemcsak Szeben, hanem Brassó környékén is, már nem csupán elvileg pártolták a reformációt, hanem míg egyfelől tényleg is szakítottak némi papistás szokással, így például nem bőjtöltek, nem gyóntak: addig másfelől a pápával és a vele tartó papokkal szemben érzett megvetésöknek számos alkalommal kifejezést adtak, sőt annyira mentek, hogy az előbb még csak titokban terjesztett gúnydalokat nyilvánosan kezdték énekelni. Az egyházi átok hatástalan fegyvernek bizonyult ellenök, a mennyiben épen úgy nem vették figyelembe, mint az azt kihirdetőik személyét. A papok közül is többen csatlakoztak hozzájuk, ki nyíltan, ki titokban.

Ilyen arányokat öltött s ilyen irányt vett a reformáció arra az időre, midőn Szalkai ígérete teljesedésbe ment az által, hogy aug. 12-én Ráskay Gáspár kamarás és Gerendi Miklós udvari titkár személyében teljhatalmu királyi biztosok küldettek Szebenbe, azzal a szóbeli utasítással, hogy a kihágásokat elfojtsák s a zavargókat megfenyítsék. Meg is tettek minden tőlök telhetőt. Luther iratait, melyeket elő tudtak keríteni, megégették, a vádoltakat magok elé idézték s a megjelenteket a kánonjog rendelkezései értelmében büntették. Csakhogy nem mindenki jelent meg, mert a városi tanács a legtöbbet eltiltá ettől. Így aztán még ezenkívül Pemfflinger is oltalmába fogadván a Luther követőit, vagyis e szerint valamennyi világi hatóság ellentétes irányban működván, a biztosok összes fáradozása csaknem egészen hiábavaló kísérletezés maradt.

¹ *Fabritius*: i. m. 136. l.

Csalódással szerzett erről tudomást Szalkai, kit Flaschner Farkas, a szebeni káptalan dékánja értesített a történetekről s általában a káptalan egyházi viszonyairól. Az érsek, kinek munkásságát a politika nagyrészen lefoglalta s különben is pártjának érdekeivel ellenkezett volna a velök tartó Pemfflingert az udvartól elidegeníteni, részint biztatással, részint fenyegetéssel próbálta helyettesíteni a tetteges fellépést, mely úgy sem állott hatalmában. Ugyanekkor szomorkodva fejezte ki a dékán előtt, hogy mennyi fájdalommal tölti el az ő szivét az a mozgalom, mely nemcsak Erdélyben, hanem érseki tartománya többi részében is romlással fenyegeti az egyházat és vallást.¹

Minden egyes helyet nem tudunk ugyan elősorolni, melyekre a primás czélozhatott, de annyi bizonyos, hogy míg a wittenbergi egyetemen ujabban járt magyarok alig kivétel nélkül az ő kormányzása alatt álló vidékekről kerültek ki:² addig másrésről a jelentékenyebb városok közül ez időtájt főleg Selmecezen és Sopronban, továbbá a Szepességen vált a pápistákra nézve aggasztó jellegűvé a reformáció terjedése annyira, hogy Lomniczai Horváth János, szepesi prépost a nyár folyamán egy hosszú lére eresztett, üres szólamokkal telt levélben czélszerűnek látta alárendeltjeit egyfelől figyelmeztetni Luther tanainak veszélyességére, másfelől pedig börtönnel, kiátkozással, vagyonvesztéssel fenyegetni úgy a papokat, mint a világiakat, kik hajlandóknak mutatkoztak befogadni a reformációt.³ Selmecezen egy Staudacher nevű káplán ebben az évben már Luther szellemében prédikált s úgy

¹ Az itt előadottakkal v. ö. *Fabritius*: i. m. 51—57. l.

² Ezek: Gleba Boldizsár budai, Thome Máté besztercebányai, Uthman János budai, Casler János, «az esztergomi megyéből». A két előbbi az 1523—1524. isk. év első, a két utóbbi második félévében iratkozott be. Amazokon kívül egyidejűleg még Lineius Dénes neve fordul elő, mint magyarországié, de a helységnek közelebbi meghatározása nélkül; az utóbbiakkal ugyanazon félévben pedig Erdélyi György, besztercei iratkozott be. Magyar Történelmi Tár. VI. k. 216. l.

³ Közölve *Jásznál*: i. m. 505—509. l.

látszik, hogy a plébános, Keck Simon a megelőző évben léphetett nyiltabban a hitjavítók pártjára.¹ Sopronban viszont épen a plébános tett panaszt a reformáció hívei ellen, mire a király vizsgálatot rendelt el ellenök. Ennek megejtésére Gergely, ferenczrendi szerzetes küldetett ki a szebeni biztosokéhoz hasonló utasítással.² A küldött okt. 24-én először is Kristóf minorita hitszónokot idézte meg, ki azzal volt vádolva, hogy a szentek tisztelete, a bőjt és a gyónás ellen prédikált, a papokat pedig ágyastartóknak és uzsorásoknak mondta. A vádlott ügyes védekezése következtében és mert a kihallgatott tanuk többsége esküt tett arra, hogy prédikációi igazán nem tartalmaztak eretnek tanokat, a követ által felmentetett. Radinger Tamás nevű altaristának ellenben, kire rábizonyult, hogy beszélgetés közben megtagadta az isteni gondviselésnek az emberek cselekedeteire való befolyását, kötelességévé lett téve, hogy a hívek előtt tartandó prédikációjában beismervén tévedését, egyúttal Luther és követői ellen beszéljen. Egy Pál nevű szatócsot pedig, mivel a nyomozás folytán kitűnt, hogy a bőjtöt nem tartotta meg s lutheránus könyveket tartott házában, a biztos arra ítelt, hogy a templomban jelenlevő közönség előtt bocsánatot kérjen. Utasítása másik ágának, mely az eretnek iratok megégetésére vonatkozott, szigorúbb módon felelt meg Gergely páter, a mennyiben az összeszedett reformirányú könyveket a templom előtt rakott máglyán a városi hóhér által ünnepélyesen megégettette. Ugyanez alkalommal történt az említett két elítéltnak nyilvános vezeklése is.³ Mindamellett is valami nagy eredményekről nem tehetett jelentést a királynak, a ki aztán utólag arra inté a soproni papokat, hogy igyekezzenek híveik bizalmát és becsületét kiérdemelni; a tanácsot meg felhatalmazta, hogy a javíthatatlanokat foszssa meg javadalmaiktól.⁴

¹ *Breznyik*: i. m. 40—41. l.

² A soproni tanácsot erről értesítő rendelet teljes szövegében van közölve: M. P. E. és I. Figyelmező. 1871. 524. l.

³ V. ö. vizsgálati jegyzőkönyvvel, melynek legnagyobb része közölve van u. o. 1878. 165—177. l.

⁴ *Fraknoi*: i. m. 122—123. l.

Az állami törvény tehát épenséggel nem hajtatott végre. Ám az ország felfordult állapotában képtelenség is lett volna erre törekedni. És a pápa a királynak eme, csupán rendeletekben nyilatkozó, de az ő gyöngé hatalmához képest nagyszabású erő kifejtéseiről meglelégedéssel értesült. Buzgóságáért és szigorúságáért ez év folyamán két ízben is dicsérő levéllel tüntette ki.¹

A király és pártja elleni zúgolódás, bizonyára nagyon kis mértékben a vallásügy terén elért csekély siker miatt, benn az országban folyvást nőtt. Különösen az ingerelte fel ismét az elégedetleneket, hogy a király a nádorságról 1523-ban letett Báthory Istvánt újra visszahelyezte e méltóságba. Miután Lajost eredménytelenül sürgették országgyűlés összehívására, végre elhatározták, hogy azt magok hirdetik ki, azután pedig a németeket az országból kiűzik s Lajos mellé kormányzót választanak. Ennek tudomására jutott e terv, melynek végrehajtását megelőzendő, kénytelen kelletlen utoljára is engedett követelésöknek. A gyűlés szeptemberben Pesten tartatott meg. Tárgyunkat érdeklőleg legfontosabb mozzanata az volt, hogy a rendekkel a hazát fenyegető külső veszély sem birta elfeledtetni az egyház épségéért nem épen élő-haló lutheránusokat. Vagy talán még az irányozta a figyelmet rájuk? Valószínű, mert a pápa szüntelen sürgette Lajost az erélyes fellépésre ellenök s különben is Burgio a gyűlésen szintén jelen volt s ott gyakran érintkezett a nemzeti párttal. Mójában állt tehát biztatni őket a pápa segélyével s érte a szokott árt követelni. A hosszas tanácskozás után meghozott törvények közé fel is vétetett egy olyan tartalmú cikk, mely mintegy szentesíté a Cordatus könyveit szállító szolgálta kivégeztetésének módját, az ezt végrehajtható földesúr példája nyomán kimondván, hogy a lutheránusokat meg kell égetni.² A tár-

¹ *Zsilinszky*: i. m. 16. l.

² A mit a jeles *Jászay*: i. m. 510. l. és vele egyetértve *Szalay*: i. m. III. k. 544—546. l. nemkülönbén utánok *Zsilinszky*: i. m. I. k. 17. l. még csak sejtettek, hogy tudniillik 1524. őszén országgyűlés tartatott és hogy eredetileg épen ez hozta a lutheránusok megégetését

gyalások azonban e felett sem a legsimábban folytak, sőt az egyházi visszaélések ellen szenvedélyes kifakadások hangzottak fel.¹

Minthogy a főrendek az itt hozott összes czikkektől megtagadták hozzájárulásukat, a király pedig erre támaszkodva nem erősítette meg őket: e határozat egyelőre szintén puszta óhajítás maradt, de természetesen annál ellenségesebb érzületre hangolta a hű pápistákat, kik a királyi párnak még katolikus érzületében is mindinkább kételkedni kezdtek. Mint eddig is láttuk, e kételynek az ő személyes hajlamaikban, kivált Máriánál meg is volt a maga alapja, de nagyban erősíté ezt az a rokonszenv, melyet az udvarnál tartózkodó németek a reformáció iránt alkalomszerűleg mindig leplezetlenül nyilvánítottak.²

Mig Burgio a pápának panaszolta ezeket s különösen azt, hogy a királyné olyan nyilatkozatokat tett, a mik nem illők egy katolikus uralkodó feleségéhez: addig a magyar urak viszont a király elleni gyanujoknak határozott kifejezést adtak. Mikor ugyanis a szűz Mária emlékére tartott valamelyik ünnepen tanácskozni hívta őket, a helyett, hogy megjelentek volna, visszaüzentek, hogy ők még nem lutheránusok s így Magyarország védasszonyának ünnepét most is meg akarják ülni.³

rendelő törvényt, azt az ujabban ismeretessé lett források kétségtelenné teszik. Itt csak egyre utalok, mely egyszerre mindkettőt bizonyítja. Az 1525. évi rákosi törvényczikkek vatikáni példánya a következő felírást viseli: «Articuli in conventu generali pro festo nativitatis sacratissimae virginis Mariae editi 1524. et in diaeta similiter generali pro Dominica Jubilata in campo Rákos celebrata reformati 1525.» (Uj Magyar Sion. 1880. 409. l.).

¹ Monumenta Vaticana i. k. 104. l., hol Campeggio egyúttal arra kéri a pápát, hogy adjon biztató ígéreteket az iránt, hogy annak idejében a sérelmeket orvosolni s a visszaéléseket megszüntetni fogja.

² Szerémi György: Emlékirata Magyarország romlásáról. Pest, 1857. 76. l. mondja, hogy az udvari emberek nyilvánosan hirdették Budán a lutherismust. V. ö. *Fraknói*: i. m. 121. l. is.

³ Monumenta Vaticana i. k. 133. l.

Az ekként támadt elégedetlenséget még fokozta, hogy már a magyar főurak közt is akadtak, kik pártfogásukba vették a hitjavítást. Thurzó Elek, kit humanista nevelői akaratlanul előkészítettek a reformtörekvések pártolására, továbbá Pemfflinger és sógora Enyingi Török Bálint, kinek feleségét Pemfflinger Katát lutheránus oroszlánnak nevezé a krónika-író:¹ kétség nélkül nem csupán magok valának olyanok, kik a pápista érdekekkel szemben ha nem is ellenszenvökről, de legalább elhidegülésükről voltak ismeretesek. Eme főurak és a Brandenburi György² ilyen érzelmei nagyban elősegítették a reformáció terjedését, először saját, nagy kiterjedésű birtokaikon, majd lassanként általában a köznép kebelében.

Mindezek a körülmények és az egyetemes politikai ügyek szükségessé tették, hogy Burgio támogatására 1524. végén maga a pápai legatus, Campeggio hibornok jőjön Budára. Állása tekintélyénél fogva csakugyan némi befolyást tudott is gyakorolni a királyra s ennek pillanatnyi eredményeként tekinthetjük, hogy Lajos mindjárt az 1525. év elején utasította Sárosvármegyét, hogy azokat a papokat, a kik Luther tanítását vallják s a hiveket is magok részére csábítják, küldje az egri püspök elébe, hogy ez a törvény értelmében járhasson el velők szemben. Alig pár hét múlva már Bártfa város tanácsának tagjaihoz külön is jönnek vélté rendeletet küldeni, melyben megparancsolta, hogy azt a krakkói, de Bártfán született tanítót, ki városukban a reformáció tanait először hirdette, Luther többi követőjével együtt elfogassák és közölök az egyháziakat Egerbe szállíttatván, a világiakat a kínzások minden nemével büntessék. Egyszersmind azzal is megfenyegette őket, hogyha elmulasztanak ezt, ők fognak az amazoknak szánt sorsra jutni.³

¹ *Szerémi*: i. m. 100. 1

² Campeggióban első sorban az ő magaviselete ébresztett aggodalmakat, mikor még arra a vakmerőségre is rávetemedett, hogy harmadzi rokonát feleségül vegye. V. ö. *Monumenta Vaticana* i. k. 140. l.

³ E rendeletet teljes szövegökben közölte *Katona*: i. m. XIX. k. 494—496. l.

Ugyancsak Campeggio vetette magát közbe először Ferdinánd főhercegnél, majd egyenesen Lajos királynál, hogy eszközöljék ki a császárnál lutheránus érzelmű követe visszahívását. Meg is ígérték, hogy közre fognak működni ez irányban,¹ de a bibornok kívánsága még sem teljesült azonnal, mert a követ néhány hónapig még az udvarnál maradt.

Szintén Campeggio rábeszélésére és ígéretei következtében történt, hogy Szalkai, ki esztergomi érseki állása daczára sem volt még felszentelt pap, a husvét ünnepén felvette az egyházi rendeket, sőt ugyanakkor Esztergomban egyházmegyei gyűlést is tartott azon czéllal, hogy intézkedéseket tétessen az «eretnekség» megfékezésére. Ezen a zsinaton jelentette fel a besztercebányai plébános, hogy az ő egyházának tagjai közt, valamint Kormöczön és Zólyomban Cordatus Konrád és Kreisling János, a budai György-templom plébánosa a reformáció szellemében prédikáltak.²

Cordatust e szerint a legkevésbé sem félemlítették meg azok a körülmények, melyek közt Budát a mult nyáron el kellett hagynia, hanem tovább is lankadatlan buzgalommal hirdette elveit. Midőn e hivatalos feljelentés történt ellene, már újból Budán tartózkodott s itt írta meg ama röpíratot, mely a reformáció irodalmának magyarországi első terméke. Ez még ugyanebben az évben kinyomatott Wittenbergben, hol Cordatus előzőleg Budára való távozása után kevés ideig egyetemi hallgató volt.³ Czíme: Antwort dem Hochgelehrten Doctor Johann Bugenhagen aus Pomern, Hyrt zu Wittenberg, auf die Missiue so er an den Hochgelehrten Doctor Hesso, lerer zu Preszlau geschickt, das Sacrament betreffend s Bugenhagennek ama dolgozata ellen szól, mely

¹ *Fraknói*: i. m. 61. l.

² *Rosenauer*: i. m. 7. l.

³ Megemlékezik erről Campeggio is a pápához írt egyik levelében. (Monumenta Vaticana i. k. 224. l.) A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorába *Révész* fel is veszi (Magyar Történelmi Tár. VI. k. 216. l.), noha voltaképen Németországon született.

«Ein Sendbrief wieder den newen yrthumb bey dem Sacrament des leybs und bluts vnsers Herrn Jesu Cristi» czímen kevéssel előbb jelent meg. Bugenhagen ugyanis megtámadta Karlstadtnek és Zwinglinek az urvacsorája külső jegyeire vonatkozó azon józanabb nézetét, melyet Karlstadt csak imént kezdett egész határozottsággal s buzgósággal terjeszteni s a melynek értelmében a kenyér és bor nem tekinthető Krisztus testének és illetőleg vérének, hanem egyszerűen azoknak, a miknek látszanak. Cordatus a felfogást védelmébe veszi s 21 lapon át éles hangon czáfolgatja Bugenhagent.¹ Ime! ez volt hazánkban a Zwingli szabadabb elvű irányának első nyilatkozata és pedig, a mi még érdekesebbé teszi, a Luther-féle állásponttal állítva szembe.

Cordatus és Kreisling térítői működése szemet szúrt a pápai legatusnak is, ki csak kevéssel előbb kaphatta kezéhez a pápának febr. 24-éről keltezett levelét, melyben felhívja, hogy hatalmát gyakorolva, akár előnyök ígérgetésével, akár pedig tetszése szerinti büntető eszközökkel igyekezzék meggátolni az eretnység terjedését, sőt azokat, a kiken egyéb már nem segít, esetleg ki is átkozhassa.² Campeggio fel is szólítja Szalkait, hogy az eretnek papok ellenében szigorúan járjon el, miért is ez még az előbb említett zsinat előtt börtönbe záratta őket.³ A besztercebányai plébánosnak a zsinaton előterjesztett vádja új alapot képezett elítéltetésökhöz. Az érsek a törvényes formákat nem akarván mellőzni, május 21-én rendeletet küldött úgy a vádló besztercebányai papnak,

¹ Mindkét röpiratot a nemzeti muzeum könyvtárából volt alkalmam használni. Meg kell jegyeznem, hogy a «válasz» czímlapján szerzőül «Conradt *Reyssen* zu Ofen» van megnevezve. Nem positiv adat nyomán tehát, hanem csupán összevetés útján következtethető, hogy író épen Cordatus volt, még pedig azon az alapon, hogy a reformácziónak más, Konrád nevű hive ez időben Budán nem szerepelt s így a czímbe szereplő vezetéknévnek a Cordatus eredeti családi nevének kell lennie. V. ö. Magyar Könyvszemle III. 101. l. is.

² *Balan*: Monumenta saeculi XVI. historiam illustrantia. I. k. Oeniponte, 1885. 97. l.

³ V. ö. *Fraknoi*: i. m. 125. l.

mint a vádban érintett körmöczi és zólyomi plébánosnak, hogy a szükséges bizonyítékokkal ellátva, sietve utazzanak fel Budára, hol a vizsgálat meg fog tartatni.¹

Mikor az érsek e levelet írta, a Rákosra összehívott országgyűlés már javában folyt. A rendek a kormányzással végtelenségig nem lévén megelégedve, heves támadásokat intéztek mindazok ellen, a kiknek csak némileg is részök volt abban. Megint nem feledkeztek hát el a királyi pár környezetét képező németekről, a mit annál könnyebben tehettek, mivel a Németországból várt segélyért hiába reménykedtek s így mi okuk sem volt irántok kiméltre. A király elé terjesztett kívánalmaiknak éppen legelső pontja ennél fogva oda irányult, hogy Lajos úgy a maga, mint a felesége udvarából távolítsa el azokat, helyökbe pedig magyarokat alkalmazzon, már csak azért is, mert az «udvarban időző németek mind a Luther követői, ilyen emberekkel pedig ők nem akarnak érintkezésben állni, minthogy nincs szándékuk fellázadni isten és a szentszék ellen, mely mindenkor segítette Magyarországot.» Közelebbről a vallás-kérdés azonban nagyobb hullámokat nem vetett, elnyomták egyéb, a hatalmi és anyagi érdekek által felzaklatott szenvedélyek. De a megelőző évi országgyűlésnek akkor meg nem erősített határozataihoz a túlsúlyban levő nemzeti párt most is ragaszkodván, az itt hozott törvények között az ötödik cikkben az is helyet foglal, hogy «az összes lutheránusok kiirtassanak az országból és akárhol találtak, nemcsak egyházi, hanem világi személyek által is szabadon megfogassanak és megégettessenek.»² Az a körülmény, hogy már világiak is felhatalmaztattak az inquisitio nemtelen mesterségére, melyet ezelőtt

¹ A Besztercebányára küldött rendeletet közölte *Katona*: i. m. XIX. k. 496—497. l. Ebben említi Szalkay, hogy a másik két plébánoshoz is irt levelet.

² *Zsilinszky*: i. m. I. k. 20. l. Az eredeti szöveg: «Lutherani omnes de regno exstirpentur et ubicunpue reperti fuerint, non solum per ecclesiasticos, verum etiam per seculares personas libere capiantur et comburantur».

csak kivételesen, egyenes megbizásból vagy önkényes visszaéléssel üzhettek, nyilván arra mutat, hogy a hitjavítás mind szélesebb körökben hódított.

Csakhogy a rákosi gyűlés határozatait egyelőre szintén nem szentesíté Lajos király, sőt az itt elrendelt s Hatvanba kitűzött gyűlés megtartását eleinte egyenesen meg is tiltotta.¹ De azután, különösen Brandenburgi Györggyel egy cseh leány miatt összeveszett.² Szalkainak befolyása alatt meggyőződven a felől, hogy az eddigi politikával, mely folytonosan a köznemesség óhajtásainak merev visszautasításából állott, egyedül azt éri el, hogy az elégedetlenség utóljára is lázadásban fog kitörni, a miről itt-ott már suttogtak is, elérkezettnek látta a kellő időt, melyben mégis lehetőleg kedvök szerint járjon el s ezzel kísérelje meg szívöket maga felé hajlítani. Hogy úgy ő, mint a kiváló politikai érzékkel bíró királyné német udvarnokaik nagy részét elbocsátották, hogy a császár követe, a lutheránus Schnaidpeck és maga Brandenburgi György hasonlóan elhagyták az országot:³ mind e fordulatot jelezték. És, hogy e változás a kormányon ülő pártnak az egyházi ügyekhez való viszonyában még nyilvánvalóbb legyen, Báthory nádor, ez a nemesek által körülbelől leggyűlöltebb ember, talán azon hiedelemben, hogy rokonszenvéket még megnyerheti, olyan tettel örökíté meg emlékét a reformáció magyarországi történetében, mely nevén örökös foltot képez. Három lutheránust ugyanis az előző évi pesti s a legujabb rákosi országgyűlés végzéseinek megfelelőleg megégettetett.⁴ Ugyanez időtájban Ver-

¹ *Fraknoi*: i. m. 114. l.

² Századok. 1883. 399. l. *Óváry Lipót* közleménye.

³ *Fraknoi*: i. m. 142. l.

⁴ *Szerémi*: i. m. 76. l. «Et iterum eodem anno... palatinus tres fecit comburere». *Révész Imre*: i. m. 19. l., ez esemény idejét 1518. végére vagy 1519. elejére teszi, azon az alapon, hogy Szerémi «a megelőző pontokban nyilván kiteszi az 1518-at s a nyomban következőkben az 1519. évi tavaszi eseményekről, nevezetesen a rákosi gyűlésről szól». Csakhogy ez egy kissé tévedés, mert e gyűlésről ellenkezőleg egy pár lappal épen előbb beszél írónk. Tehát ha hitelesnek

bóczy István a saját birtokain nyolcz lutheránust megkinoztatott,¹ a mi nemcsak féktelen indulatokra mutatott részéről, hanem főleg azt igazolta, hogy a pór nép között, még a pápista urak jobbágyait sem véve ki, már ekkor nagy mértékben el volt terjedve a reformáció.

fogadnok is el Szerémi chronológiáját, az égetések idejét még akkor is a nevezett gyűlés után kellene keresnünk, az illető nádort pedig kizárólag a Báthory személyében, nem úgy, mint Révész, ki említett megfoghatatlan tévedéséből kifolyólag nem tud választani közte és elődje Perényi Imre között. Ám de Révész is elismervén, hogy Szerémi «az események előadásának folyamára és idővezére nézve is gyakorta homályos, hézagos és feledékeny» (i. m. 8. l.), ennél fogva azt sem igen tekinthetjük irányadónak, hogy előzőleg az 1518. évszám fordul elő, különösen nem akkor, ha belátjuk annak nagymértékű valószínűtlenségét, hogy a Luther tanai már 1519-ben hódításokat tettek volna a magyar köznépnél. Elfogadhatóbb időpont után kell hát kutatnunk és erre eléggé szilárd alapot nyújt az a körülmény, hogy Szerémi alig pár sorral előbb egy más eseményt adván elő, azzal kapcsolatosan Szalkait kancellár gyanánt említi s közvetlenül ezután a szóban forgó eset elbeszélését így kezdi: «Et iterum eodem anno.» Szalkay pedig Szathmárinak esztergomi érsekké kinevezése után levén kancellárrá, az előbb mondottakat is figyelembe véve, csak is az 1521. után következő időre tehetjük a három lutheránus megégetését és itt is feltétlenül nem azon évekre, melyekben az udvar következetesen meleg pártfogásában részesíté a reformációt, hanem igenis épen akkorra, midőn a nyomasztó helyzet az udvari párt politikáját egészen más irányba terelve tartotta, tudniillik az 1525-iki rákosi gyűlés utánra. Annál is inkább, mivel az eme gyűlésen megújított eretnek-égetési határozat csupán ekkor vált törvénytényé s e szerint előbb törvénytelenég volt lutheri érzelmeiért valakit megégetni, a mit legkevésbbé Báthorynak lehetett elkövetnie. Másfelől viszont a hatvani gyűléssel be kell zárnunk azon időszakot, melyben ez égetések történhettek, mert e gyűlésen Báthory épen úgy megszűnt nádor lenni, mint Szalkai kancellár, ez tisztán főkancellár maradván. Hogy pedig a Báthory után következő Verbóczy a lutheranus-égető nádor nem volt, bizonyos onnan, hogy az általa elkövetett kegyetlenségről azonnal a nádoré után külön emlékszik meg Szerémi.

¹ Szerémi: u. o. Az «urgere praeceperat» kifejezést Révész erősen félreértette, midőn azt állítá, hogy Verbóczy az illető lutheránusokat «megégettette». Viszont Fabritius: i. m. 62. l. szintén téved, mikor «pörbefogatást» magyaráz ki Szerémi szavaiból, már csak azért

Am mindezek az esetek, a Verbőczy-félét kivéve, pusztán a napról-napra élőködő politikai számítás tünetei voltak s e miatt ismétlődésre nem igen számíthattak, mihelyt a cél, melynek kivitele érdekében rögtönöztek, el lett érve vagy legalább meg lett közelítve. Nem sokat ártott hát a lutheri tanoknak még a király engedélyével és jelenlétében júliusban megtartott hatvani országgyűlésen hozott ama törvény sem, mely a vallásügyben megújítván a rákosi határozatot, azt egyszersmind szükségesnek találta azzal pótolni ki, hogy a kivégzett lutheránusok javai a királyi fiscusra és ahhoz képest, hogy hol találtnak, a földesurakra szálljanak.¹

Ezek az egyre-másra erélyesebbé váló határozatok, míg egyrésztől megdönthetlen bizonyítékok a mellett, hogy a reformáció szelleme megszűnés nélkül folytatta elméket és szíveket hódító útját: addig másrésztől csak a vallási közöny elpalástolására voltak hivatva még a köznemesség nagy részénél is. Ezt a közönyt, melyet még azok a nemesek és polgárok is, kik a politikai kényszerűség folytán a katolicizmushoz látszólag úgy a hogy mindig ragaszkodtak, egyházok érkei iránt szívök mélyén rejtegettek, alkalomadtával nyilvánosan is kimutatták. Ezen alkalmat az 1525. év, mint századnegyedes jubiláris év épen a szigorú határozatok törvénybe iktatásával egykorúlag megadta. A pápa megengedte, hogy a bűnbocsánatot az elnyerése végett megkivánt római út mellőzésével, kivételesen azok is megkaphassák, a kik áhítatosságukat itthon végzik és a Rómába való zarándokolást a török elleni hadjáratra szánt adománynyal váltják meg. Kikötötte azonban, hogy az ekként begyülemdő összeg

is, mert egyfelől ez bizonyára tudósított volna a pör kimeneteléről, ha már annak megindítását megemlíté, másfelől pedig a földesurak nem is csináltak oly nagy teketoriát jobbágyaik dolgaiból, hogy még pert kezdtek s nyomozást folytattak volna ellenök, midőn az országos törvény oly nagy hatalommal ruházta fel őket azokkal szemben, egyetemesen is, de specialiter a vallásügyben is.

¹ *Zsilinszky*: i. m. 91. l. Eredeti szövege: ... «et bona eorum fisco regio, dominisque terrestribus, ubi reperti fuerint, applicentur».

az általa ígért segélypénzbe számíttassék s mint az ő ajándéka szerepeljen. Huszonöt év előtt 120,000 forint folyt be hasonló alkalommal. Most, a mikor a pénz összegyűjtésére szolgáló perselyeket felnyitották, mindössze 3000—4000 frtot találtak bennök, nemcsak, hanem a várt összeg helyett sokszor üveg- és rézdarabokat, rossz pénzeket, sőt csufolódó megjegyzésekkel teleirt czédulákat is.¹ A «szent atyán» tehát nem csupán anyagilag lendített keveset a jubilaeumi év, hanem még azt is hathatós módon igazolta, hogy a tisztelet, ragaszkodás és áldozatkészség nagyon megfogyatkozott erővel fordul feléje.

Már ebből is látszik, hogy a reformáció olyan hatalommá nőtte ki magát, melyet akármily szigorú eszközök sem fojthattak volna el.² Hát ama zavaros időkben hogyan terjedt volna napról-napra, midőn a törvények erélyes végrehajtására még gondolni sem lehetett!? Hiszen az erőszakos elnyomásra az 1525. év nyarán épen Budán kísérletet is tettek: A városi bíróság, hogy érvényt szerezzen a legközelebb hozott üldözési törvénynek, egy lutheránust elfogatott s halálra ítélte,³ majd pedig, hogy kicsikarja belőle az eretnek-ség bűnének bevallását, kintpadra vonatta, a mikor aztán el is ismerte nemcsak magáról, hanem több előkelő polgárról is, hogy Luthert követik. Az urak ekkor sürgetni kezdték, hogy a vizsgálat ezekre hasonlóan terjesztessék ki, a mi azonban nem történt meg, miután több tekintélyes egyén, köztök maga a királyné is közbenjárt meggátlására.³ Voltak, kik úgy nyilatkoztak, hogy már csak azért sem szabad fellépni ellenök, mert ez esetben a város legelőkelőbb polgáraitól fosztathatnék meg s úgyszólván faluvá süllyedne.⁴

A királyné nemcsak ez alkalommal vett részt a törvény végrehajtásának megakadályozásában, hanem közönségesen el volt ismerve a reformáció buzgó pártfogójául,

¹ *Fraknoi*: i. m. 126—128. l.

² *Monumenta Vaticana* i. k. 256. l.

³ U. o. 262. l.

⁴ V. ö. *Fraknoi*: i. m. 206. l.

most már a pápai nuntius által is, ki előbb még csupán a szóbeszédet közvetítette felőle, de maga nem merte határozottan gyanusítani. Ám ez időtájt már hitelt adott minden hirnek, a mi csak Máriának lutheranus hajlamaira vonatkozott.

Erre pedig elég bőven nyilhatott alkalom, minthogy a reformáció pártolása fokról-fokra erősödött úgy, hogy a pápa már a török háborúnál is nagyobb veszedelemnek tartotta a lutheri tanokat s hathatósan buzdította a szövetségre lépett lengyel és magyar királyt kiirtásukra.¹

Hogy néhol hova fejlődtek a viszonyok, arra nézve jellemzők a szebeni események. A rákosi és hatvani törvény — úgy látszik — a szász föld pápista papjaiba is bátorságot öntött s Clementis vagy Medgyesi Jánost, kit már azelőtt is többször zaklattak hitelvei miatt, most szeptember 12-ére ismét magok elé idézték, még pedig nemcsak azon az okon, hogy egyes falvakban Luther eretnekségét terjeszti, hanem nőrablással és gyilkossági kísérlettel is vádolván. De mikor a vizsgálat megejtése után az ítéletet épen kimondandók voltak, Szeben város tanácsa lépéseket tett érdekében s Pemfflinger óhajtására is hivatkozva, kieszközölte, hogy a vádlott bizonyos feltételek mellett szabadon bocsáttassék.²

Természetes, hogy ebből még nagyobb bátorságot merítettek a hitjavítás hívei s még buzgóbban törekedtek tanaik terjesztésére. Minthogy Pemfflinger is mind nyiltabban kedvezett nekik, semmi sem akadályozta őket abban, hogy a saját elveik szerinti prédikációkat hallgassanak s a pápistákat folytonos boszantással bántsák. Hecht János, városi tanácsos 1525. vége felé saját házában iskolát állított s az ebben működő tanító vezetése alatt tartott németnyelvű istentiszteleteken egész családjával együtt részt vett. Az ő házában talált pártfogásra egy György nevű, volt domokosrendi szerzetes is, kit Sziléziai Ambrus küldött Szebenbe. Egyébiránt e városba, mint a reformációnak azon a vidéken fő tanyá-

¹ *Balan*: i. m. 170—171. l.

² *Fabritius*: i. m. 62—64. l.

jára számos lutheránus érzelmű tanár, pap és világi költözött ez időtájt.¹

Általában úgy Erdélyben, mint Magyarországon sok helyen érezhették teljes biztonságban magokat a reformpártiak, amott kivált még Brassóban, itt még néhány felvidéki városban, hol a katolikus egyház intézményeivel és szertartásaival többnyire már végleg szakítottak.² Kassán a Henckel helyét ideiglenesen Achatius Imre nevű diaconus töltötte be,³ ki a hitjavításnak szintoly állhatatos híve volt. Mikor aztán Henckel 1526. husvétja után visszatért előbbi hivatalába,⁴ Achatius Körmöczön nyert alkalmazást, hol a már előbb megkezdett reformációt hasonló buzgósággal igyekezett tovább fejleszteni s győzelemre juttatni.⁵ A trencsénmegyei Baánban az árvai Modonius Balázs hirdette az evangéliumi tanokat,⁶ Zólyommegyének néhány városát pedig maga Mária látta el reformpárti német prédikátorokkal, így Libetbányát, Korponát és Úrvölgyét,⁷ hol egy Miklós nevű lelkész tett legtöbbet a hitjavítás érdekében, ki később Libetbányán vértanusággal pecsételte meg hitét.⁸ Az 1526. évben a wittenbergi egyetemre Lányi Keresztély nevű, gybniczi magyar ifjú is iratkozván be,⁹ bizonyos, hogy ennek szülőhelyén még ezt megelőzőleg szintén szerzett híveket a reformáció.

E viszonyok könnyen érthetővé teszik azt a merészséget, hogy a besztercebányai bányamunkások az 1525. év végső napjaiban Cordatus és Kreisling szabadon bocsátásáért folyamodtak,¹⁰ a mivel magokat egész világosan velök együtt

¹ U. o. 66. s köv. l.

² Századok. 1876. 622. l.

³ *Paikoss*: i. m. 8. l.

⁴ *Frankl*: Henckel stb. 7. i.

⁵ *Frankl*: Iskolázás stb. 116. l.

⁶ *Fabó*: Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica. III. k. Pest, 1865. 92. és 110. l.

⁷ U. o. 272. l.

⁸ U. o. 288., 296. l.

⁹ Magyar Történelmi Tár. VI. k. 216. l.

¹⁰ A kérvény közölve Magyar Sion. V. 126. l.

érzőknek nyilvánították. Hogy e kérelem eredménye volt-e, vagy valami más körülmény működött-e közre abban, hogy a nevezettek nemsokára valóban visszanyerték szabadságukat, nem tudhatom. Tény, hogy Kreisling már 1526-ban körmöczi lelkész lett,¹ Cordatus pedig ugyanekkor végképen eltávozott hazánkból. Minden valószínűség szerint ő bátorította fel Mária királynéről adott jellemzésével Luthert arra, hogy azzal levelezésbe jutni igyekezzék. Ez összeköttetésnek mihamar nyomába jött Szalkai s általa Burgio is, ki aztán nem késett e nagyérdékű újdonságról Rómába is jelentés tenni.²

Az 1526. év tavaszán a magyarországi alsó bányavárosokban, ugyancsak Besztercebányáról kiindulva a bányászok közt zavargások kezdődtek munkabérok felemelése iránt. Lecsillapításukra, esetleg leverésökre több sikertelen kísérlet után maga Verbóczy nádor vállalkozott, ki Ráskay Gáspár temesi ispán társaságában utazott Besztercebányára, hol aztán zólyomgyepei nemesekből törvényszeket állított össze, mely vizsgálatot indított a lázongók ellen s a tényállás kiderítése után ítéletet mondott felettök. A vizsgálat körébe, hogy egy csapással kettős diadalt vívjanak ki, belevonták a bányászoknak vallásos meggyőződését is, mintegy abból származtatván le ama vakmerőséget, hogy a felsőbbség ellen felkelni próbáltak. Magától érthető, hogy az ítéletben sem felejtkeztek el az ügy ezen ágáról s míg a vezetőket kivégeztették, addig a többi részvevőnek feltételek kikötése mellett, melyek közt a «lutheránus eretnekségről» való lemondás és a katolikus papok előtti meghódolás is szerepelt, megkegyelmeztek. A vádlottak mindent megígértek, a mit csak kívántak tőlök,³ de természetesen, legalább a vallás tekintetében, azzal a rejtett szándékkal, hogy ígéretüket nem fogják megtartani.

¹ Századok. 1874. 697. l.

² *Fraknói*: i. m. 206. l.

³ Az ügy egész lefolyását részletesen ismertető ítéletet közölte *Katona*: i. m. XIX. k. 579—588. l. V. ö. Századok. 1876. 622—623. l. — *Jászay*: i. m. 520. l. — *Fraknói*: i. m. 203—205. l.

Miért is? hisz a reformáció mindenütt nagy arányokban haladt előre, még pedig nemcsak a polgári osztály tagjai közt, hanem a nemesség és velők s általok a nép kebelében is. A nemesek be kezdték látni ugyanis, hogy hasztalan küzdenek a lutherismus ellen, a pápa semmi lényegesebb módon nem tud vagy nem akar rajtuk segíteni hazájok megoltalmazásában. Aztán meg a Verbóczy kormányzásának sem látták semmivel több hasznát, mint elődjeének. Az ingerültség, melyet személyes ellenségei perczig sem szüntek meg szítani, ellene is folyvást nőtt. Ugyannyira, hogy az 1526. április 24-én Rákoson tartott országgyűlés hosszas viták után, melyekből csak annyi tartozik tárgyunkhoz, hogy nemcsak a magyar főpapok, hanem a csupa biztatásból álló pápa és követe ellen több izben heves támadások intéztettek,¹ ki mondta a Verbóczy letételét s őt jószágvesztésre ítélte, egyzersmind a XVII. cikkben a hatvani gyűlés összes végzéseit megsemmisítette.² A lutheránusok megégetését elrendelő törvény tehát rövid életű volt. A nemesség a pápa iránti hűséget nem tekintette többé a hazaszeretettel egybeforrott kötelességnek. Szabadon követhette már érzelmeit, nem gátolta a sokat ígérő, de keveset segítő pápa minden haszon nélküli jóakarátának elvesztésétől való félelem. Jószágaikon is akadálytalanul terjedhetett ezután a reformáció nem állott érdekökben annak elfojtása.

Hogy egyáltalában mily kevésbé becsülték meg a papi rendet, világosan mutatja az, hogy midőn Szapolyai János, erdélyi vajda ez év tavaszán, Enyeden tartománygyűlést tartott a török elleni készülődés céljából, ama határozatba, melylyel valamennyi fegyverfogható férfi köteleztetett táborba szállni, a papok is belefoglaltattak annyiban, hogy minden két község gondozására csak egy-egy maradhatott odahaza.³ És e határozatot, mikor a rákosi országgyűlésen felolvastatott, a magyarországi nemesek is élénk tetszéssel fogadták!⁴

¹ *Fraknoi*: i. m. 252. l.

² *Katona*: i. m. XIX. k. 606. l.

³ *Fabrítius*: i. m. 69. l.

⁴ U. o. 82–83. l.

Szeben környékén egyébiránt még sok más tekintetben sem volt irigyelhető a papság sorsa. A királyi udvar tisztjei a papilakokban szállásolták el magokat, a papokra adót vetettek, midőn ők viszont a hivektől járó saját béröket nem birták felhajtani. És a még nem is fizető hitetleneken az átok sem fogott! Nevettek rajta. Egész Szeben tájéka, sőt a többi száz szék lakossága is így bánt plébánosaival, kik folyton nehezbülő helyzetök fölött gyakorta panaszkodtak. A király kora tavasszal meg is hagyta Pemfflingernek, hogy vesse végét a lutheránusok kihágásainak s állítsa vissza a régi vallás egyeduralmát. Az új erdélyi püspök, Gosztonyi János is erre intette a szebeni tanácsot. Hiszen ha lehetett volna! És ha maga Pemfflinger vagy a tanács is úgy akarta volna! De hát mindnyájan annak örvendtek, ha a reformáció minél nagyobb sikereket arat.

Midőn Pemfflinger az imént említett rákosi gyűlésre elutazott, a papok az ő távollétét a magok javára akarván kiaknázni, legelőbb is a Hechnél tartózkodó Györgyöt iparkodtak eltávolítani. A tanács engedett is követeléseiknek s Györgyöt a városból kiutasította. Ő azonban ennek daczára sem mondott búcsut Szebennek, hanem nagyobb biztonság okáért Pemfflinger lakására költözött, hova sem a papság sem a hatóság keze nem ért el. Máskülönb se lett volna tanácsos ellene erőszakot alkalmazni, mert a nép a nélkül is azon a ponton állott, hogy fellázadjon a papok ellen. A legparányibb tisztelettel sem viseltetett irántok, gúnyolták, szidták őket, sőt a tanács nemsokára egész hivatalosan elcsapta a plébánost.¹

Nem is csoda, hogy ennyire merészkedtek, hiszen még az évetési törvény eltörlése előtt is a hatalmasok rokonszenve folytán már csak ritkán, szinte elvéve háborgatták a lutheránusokat. Néhány rendelet, mit egyszer-másszor kibocsátottak ellenök s egy pár vizsgálat képezte mindazt, mi a reformáció terjedésének akadályozására volt szánva. Így a sop-

¹ V. ö. u. o. 70—78. l.

roni és pozsonyi katolikusok panaszára 1526 tavaszán két királyi megbízott küldetett ki a nevezett városokba és a hasonló nevű megyékbe, az eretnekek kinyomozása és megbüntetése céljából. Sopronban sem a papok, sem a polgárok közt nem találtak lutheránust, a köznép között is csak keveset. Legalább így jelentették Szalkainak,¹ ki erre a király nevében egy kegyes hangú leirattal tisztelte meg Sopron város ténácsát, buzdítván azt egyúttal a további erélyes eljárásra, nehogy a lutherismus ujonnan befészkelje magát közéjük.² De minthogy a biztosok jelentése nem egészen felelt meg a valóságnak,³ e levél nem sok sikernek nézhetett elébe. A király küldöttei Sopronból Pozsonyba utaztak, hogy megbízatásuknak ott is eleget tegyenek. Miután ide az érsek már megelőzőleg szigorú rendeletet küldött az «eretnokség» ellen, még pedig első sorban a papsághoz intézve,⁴ a biztosok megérkezéig elég idejük volt a pozsonyiaknak, hogy azok munkáját megkönnyítsék, idejekorán eltüntetvén szem elől úgy a városban, mint környékén minden gyanus dolgot. Aztán meg az a tál hal, mit az eretneküldözők egyikének, András tudornak asztalára küldött a tanács,⁵ alkalmasint nem egyedüli eszköz volt a nyomozások szigorának enyhítésére, a tanács példáját magánosok is valószínűleg követvén. Ám alig távoztak el a kénytelenségből szívesen látott vendégek, a Pozsony városi polgárok nem nagyon iparkodtak titkolni meggyőződésüket. Julius elején például Körbler Jakab polgármester Luther tételeit a városi irnokkal közköltésen lemásoltatta, őket kifüggesztette s párszor ki is hirdettette.⁶

Szebenben ez alatt hatalmok eltüntének érzetében ismét feljajdultak a papok s júniusban hosszú panaszlevelet ter-

¹ Jelentésüket közölte *Jászay*: i. m. 522—523. l.

² E levél u. o. 524. l.

³ *Fraknói*: i. m. 205. l.

⁴ Közölve Magyar Sion. 1863. 713. s. köv. l.

⁵ Pozsony város számadásai nyomán *Jászay*: i. m. 524—525. l.

⁶ Ugyanonnan u. o. 525 l.

jesztettek Szalkai elébe, ki aztán az ország védetlen és fenyegetett állapota miatt a kétségbeesés szélén álló s ennél-fogva pillanatnyi benyomásoknak engedő, de meg már tökéletesen az ő befolyása alá került királynál ki is eszközölte, hogy ez megdorgálván Pemfflingert előbbi rendeleteivel szemben tanúsított hanyag eljárásért, másfelől hivatalvesztés és jószágelkobzás terhe alatt megparancsolta neki, hogy az ujitókat vétkök nagyságához képest büntesse.¹

Lajos e rendeletet július 19-én adta ki. Pemfflingernek a török elleni szorgos készülődésben ideje sem lehetett teljesítésére. Nem is tudott volna eredményre jutni. A reformáció oly nagy hatalmat képviselt már ekkor úgy a szászoknál, mint általában az egész országban, hogy teljes győzelméhez egyedül az hiányzott, hogy zavartalanul, akadálytól alig félhetve terjedhessen. És ez az állapot néhány nap alatt bekövetkezett. A mohácsi vész, mely kezdőpontja volt hazánk három részre szakadásának, ezzel együtt megteremtőjévé vált annak az új helyzetnek is, a melyben ha szórványosan történtek is kísérletek a javított tanok hiveinek üldözésére, de általában véve bátorságban élhettek, a kik a katolicizmus elveivel szakítottak.

Zoványi Jenő.

¹ *Fabritius*: i. m. 78—80. l.

KÖNYVISMERTETÉS.

Fáy András életrajza.

A M. Tud. Akad. által Lévy-díjjal jutalmazott pályamű.

Irta Badics Ferencz. VIII + 671 kis 8° l.

Fáy András élete és művei.

Irta Erdélyi Pál. 351 k. 8° l. Ára 2 frt 50 kr.

„Tudjuk, hogy emberi testnek örökké élni nem adatott, hanem adatott csupán a szellemnek, mely közöttünk maradt és az érdemnek, melyet nem felejt soha a magyar, míg a kegyelet és hála szent ösztöne ki nem hal nemzetemből“ — mondja Tóth Lőrincz, Fáynak „a hála őszinteségében senkinek sem engedő tanítványa“, a Kisfaludy-társaságban (1865-ben) Fáy felett tartott emlékbeszédében. És valóban úgy tetszik, mintha Tóth Lőrincz szavai, melyeket a kegyeletes tisztelet adott ajkaira, egy nagy jövendöléssé váltak volna, mert az a vonzó, nemes, szeretetreméltó alak valóban nem halt meg a késő utódokra sem, sőt emlékezete untalan megújul közöttük. A „Kegyelvelek“ írója iránt lehetetlenség a kegyeletről megfeledkezni s az a minden térre kiterjedett óriási munkásság, melyben Fáynak hosszú élete elfolyt, még akkor is reá irányozná a figyelmet, ha ő a nemzetnek csak egy közönséges napszámosa lett volna is, mindenüvé csak egy-egy követ vagy néhány szem homokot víve, és nem egy kimagasló vezéregyénisége, egy olyan oszlopa, a melyre a polgárosultság terén kivívott fejlődésünk és előhaladásunk története van írva. Ő maga sem tartozott azok közé, a kik önmagukat már saját életükben túlélik, sőt örökifjú szellemükkel túlhatnak az idők változásain és soha el nem avulnak. Nem! mert magából az örök ifjú életből táplálkoztak, nyerték erejüket és nem a szürke elméletekből. A mindég változatos és

gazdag életből indultak ki és ahhoz tértek vissza. Innen, hogy az ily egyéniségek szellemi tulajdonai, mint a szinarany, kelen-dők minden korban. „Hányféle szabású és szellemű ember lépett fel a közéletben e század eleje óta s hányféle irodalmi divat váltá fel egymást!“ — mondja a „Koszorúban“ Fáy nekrológjának írója, — „de Fáy megmaradt a maga egyénisé-gében, soha sem kapott a divaton és még sem maradt el egyik kortól is, még sem váltak munkái avultakká.“ Érdemei nagysá-gában és egyéniségének szeretetreméltóságában megtalálható ugyan egyik oka annak, hogy az egymást követett munkás-nemzedékek folyton ugyanazon tisztelettel voltak iránta, mint az előbbieket; de az egyéni szeretetreméltóság által támasztott tisztelet csak addig marad fenn, a míg élnek azok, a kik köz-vetlen élvezték e kedvességet és az érdemek nagyságát is képe-sek elfelejtetnia a következő idők, ha ez érdemek csak ahhoz az egy korhoz voltak csatolva és így annak okát, hogy Fáy iránt nemcsak a még életében egymást követett munkás nemzedékek voltak egyforma tisztelettel, hanem hogy még ma is kegyelet és tisztelet környezi nemes alakját, sőt, hogy térben és időben távozva tőle, ez csak növekedni fog: abban kell keresni, hogy az életből az életnek munkált.

Szemere Pál igen szellemesen a *haza mindenésének* ne-vezte el Fáy-t és a mint Badics visszapillant munkásságára, azt mondja róla, hogy roppant munkássága láttára lehetetlen eltit-kolnunk bámulatunkat. „Mindenütt ott volt, hol a hazának munkás kézre, belátó észre, fáradhatatlan buzgóságra, áldozat-készségre volt szüksége. A politikai élet, az irodalom, a művé-szetek, az emberbaráti intézmények, a vallás- és nevelésügy mind számíthattak munkaerejére s mint tervező vagy alkotó, javító vagy pártoló — mindenütt nyomot hagyott működésével. Minden tehetsége, egész ideje, vagyona mind a közre volt ál-dozva, — a hazáé“ (600. l.). És mindezt teszi csupán azért, mert mint önmaga hirdeté: „A hazának használni oly édes adó, melylyel minden, ki benne született, tartozik neki“ és mert „használni! vala élete minden törekvése, jelszava.“

A legfőlemelőbb és a leglelkesebb egy ily nemes, szép életnek tanulmányozása s egyáltalában nem lephet meg, hogy akkor, a midőn a Tud. Akad. a Lévy-díjjal pályázatot hirdet Fáy András életrajzára, hirtelen egy egész kis irodalom áll elő, mely részint teljes életrajzokat, részint kisebb tanulmányokat termel; sőt már e pályázat előtt is szinte folytonosnak mond-hatnók az irodalomnak Fáyval való foglalkozását. Az egyik a meseirőt méltatja, a másik az első társadalmi regényével (Bél-

teky-ház) foglalkozik, a harmadik Fáyról, mint paedagogusról ír; míg aztán megjelennek egész életét és munkásságát felölelő életrajzai. Csak még az egyházi élet terén kifejtett munkássága nincs kellőleg megírva, és hogy erre vonatkozólag még nem volt és nincs maig sem valamely szakavatott toll alól kikerült tanulmány, ez határozottan meg is látszik Fáy legjobb életróinál is, mert az ő működésének épen ez a része van náluk leggyengébben feltüntetve. *Badics* F. „Fáy András életrajza“ és *Erdélyi* P. „Fáy élete és művei“ kétségtelenül a legkiválóbbak a Fáy-irodalom termékei között; de sem az egyik, sem a másik nem tudja elég jellemzetessé tenni és kidomborítani Fáynak az egyházi téren kifejtett munkásságát, holott ez, akár az unio kérdésében, akár az önkormányzati jog védelmében, akár pedig a prot. főiskola létrehozásában való fáradozásokat tekintve, semmivel sem csekélyebb, mint Fáynek bármely más irányú társadalmi tevékenysége és hogy az itt elért eredmény nem volt oly szembetűnő és oly nagy szabású, mint működésének egyéb körében, annak oka nem a lelkes, a buzgó egyházi emberben, hanem a viszonyokban és azokban a Fáytól független tényezőkben rejlett, melyek akkor is, mint ma, a prot. egyházaknak legfeljebb csak társadalmi téren való foederatióját, de nem reál-unióját teszik lehetségessé. *Badics* nem ismeri egyházalkotmányunknak és egész egyházi életünknek sem multját, sem jelenét annyira, hogy csak általánosságban is kellőleg méltányolhatta volna Fáynek e téren való felszólalásait és működését. E kérdés tárgyalásának is ugyan igen széles alapokat vet, de ez alapokra igen keveset épít. Művének e szakasza épen ennél fogva igen aránytalan. A messze multba, a reformáció hazánkban való meggyökerezésének történetébe való visszapillantás helyett, a mire itt semmi szükség sincs, inkább a mult század legvégén és a jelen század legelején történetekre kellett volna ügyet vetnie, — értem az u. n. hierarchiai és küriarchiai harczot, melynek egyik utolsó hullámvetése volt a conventi kettős (egyházi és világi) elnökség kérdése; mert csak e harcz ismerete mellett érthető meg az Óramutatónak is egy jó része és Fáynek Hajnal Abellel és Péterfi Alberttel folytatott polemijája. *Erdélyi* munkájában Fáy egyházi-irodalmi és egyház-politikai működésének rajza ugyan sokkal jobb és kimerítőbb. Ő egész világosan állítja fel a főkérdést, a mely körül az a vita folyt, melybe Fáy is beleszólt, nemcsak a zöld asztalnál, hanem irodalmi téren is. Látszik, hogy ismeri, legalább általánosságban, dolgainkat. De azért itt ő is még némi kívánni valókat hagy fenn. Csak könnyedén, alig néhány megjegyzéssel siklik át e

dolgokon s pl. minden részletesebb indokolás nélkül csak úgy odaveti, hogy a conventi kettős elnökségbe megnyugodni ő sem tud s a protestantismus szellemébe sokkal inkább beleillik Fáy felfogása (egyes elnökség), mint elleneié (181. l.), mert neki Fáynál liberálisabb felfogású jó protestánst eddig nem volt alkalma találni. (Hát hiszen, hogy a protestantismus szellemével még a consistorialis egyházkormányzat is megfér, arra elég példa a németországi prot. egyház szervezete!) Maga a szerző elismeri, hogy „Fáy A. az egyház érdekében nagy és nevezetes szolgálatokat tett. Önzetlensége, fáradhatatlansága e rövid előadásból *alig* tűnik ki, de az akták híven megőrzik azt későbbi kutatók számára, a kiknek feladatuk e körben tett munkásságának részletes rajza leend“ (195. l.). Néhány ezt szemlélhető adat, egy kis részletekbe bocsátkozás nem terhelte volna meg a munkát; sőt fokozta volna érdekességét és teljességét. *Badics* részletesebben kivonatalja ugyan az Óramutatót és a Negyedmutatót; de *Erdélyi* jobban csoportosítja a gondolatokat, mint a ki „nem egészen laicus in Israële; míg *Badics* meg többekévébbé az. Fáy egyházi munkásságának teljes és hű feltüntetése tehát még megírásra vár és pedig egy olyan író tollára, a ki úgy tudja egyházi életünk akkori korrajzát megírni, mint a hogyan megírta *Badics* a Fáy életének társadalmi és irodalmi korrajzát és a ki oly világosan, tömören és találóan tud bírálni, mint *Erdélyi*, a mikor Fáy irodalmi működésével foglalkozik. És a midőn e kívánságunkat épen ily formában fejezzük ki, ezzel egyszermind rá is mutattunk az előttünk fekvő két életrajz jellemző sajátosságaira is. *Badics* a társadalmi, a politikai és az irodalmi korrajzok megfestésében tűnik ki, míg *Erdélyi* meg a széleskörű aesthetikai ismereteken alapuló bírálatokban, melyekben egy-egy egész kis széptani tanulmányt nyújt azokról az irodalmi műfajokról, melyeket Fáy a maga gazdag írói munkássága alatt művelt. Mindkettőjükön élénken meglátszik a *Vörösmarty* életrajza írójának nagy hatása. Csakhogy míg az egyik arra nézve tartotta őt maga előtt példányképül, hogy minél lelkiismeretesebben szedje össze az alakjára vonatkozó összes kikutatható anyagot és hogy ebből minél részletesebben alkossa meg Fáy szereplési korának egész képét s kora összes eszmemozgalmainak hű keretébe állítsa őt be; addig a másik, *Erdélyi* — bár ő is ad korrajzi festéseket — főleg az irodalmi és aesthetikai méltatás művészetét igyekszik eltanulni mesterétől, úgy hogy a két életrajz e két külön sajátosságával szinte kiegészíti egymást. De a míg a *Vörösmarty* életrajza egy hatalmas szobormű a maga plasticitásában, pigmaleoni lélekkel

megelevenítve: a két Fáy életrajz inkább csak festmény, itt-ott szétfolyó s kevésbé egyénítő vonásokkal. Különösen Badics fest igen nagy vásznon. Neki nagy színtérre van szüksége, hogy jól elhelyezhessen mindent a nagy arányokban concipiált alakokból és viszonyokból és viszont e sokszor túlon-túl nagy arányokra meg azért van szüksége, hogy helye legyen annak a tömérdek apró vonásnak megfestésére is, a mit mind szorgalmasan azért gyűjt össze, hogy annál teljesebben, annál hívebben jellemezhesse, sőt mintha aggódnék, hogy még mindég nincs eléggé akár a környezet, akár a főalak kidomborítva, ismételten is használ egyes motívumokat s aztán oda áll képe elé, cicero-nékká lesz s magyarázgatni kezdi azt is, mit különben világosan látunk, vagy a mit egy igazi művész ecsetével, erőteljes színezésével és egyénítő biztosságával akként kellett volna fel dolgoznia, hogy magyarázgatásra ne legyen szüksége.

Erdélyi már jobb stylist. Neki kisebb tér elég, mert előtte az a fődolog, hogy főalakja élesen kidomborítva emelkedjék ki a vásznonból; a környezet kevésbé érdekli. Külsőleg is megfesti ugyan alakját a körrajz élénk nagy vonásaival; de nem öltözteti úgy fel minden aprólékossággal. A viszonyokra és külső eseményekre csak annyiban fordít gondot, a mennyiben ezek hatásának ismerete okvetetlenül szükséges corollariumai Fáy irodalmi és társadalmi munkásságának és a mennyiben ezek befolyással vannak az ő eszméinek megszületésére, gondolatvilágának és jellemének kialakulására. Korrajzai inkább csak vázlatos áttekintések, mint részletfestések; kivéve a Széchenyi korának s a Fáy és Széchenyi egymáshoz való viszonyának rajzát, mely részletességben felülmulja a többieket. Erdélyi hősenek lelki világával foglalkozik részletesebben. Abba akar behatolni s annak mozdulásait keresi, a mint ezek Fáy műveiben teljes őszinteséggel, minden fentartás nélkül nyilatkoznak. A művekben is nem annyira azok tartalmával s illetőleg meséjével foglalkozik — bár ezt is mindenütt találó rövideggel elmondja, — mint inkább azok műfaji jellegével, a belső szerkesztés több-kevesebb művészetével, a lélektani mozzanatokkal és a szereplő jellemekkel.

A két Fáy-életrajzirót alig jellemezhetnénk találójban, mint a mit Erdélyi mond, mikor La Fontaine és Lessing meséit összehasonlítja. „Lessing sietve haladva; La Fontaine el-elterjeng. Amaz röviden ír, mint Tacitus, ez hosszasabban, színezve. rajzolva, mint Livius; amaz typosokat ad, ez valóságos jelene teket fest; amaz egy krónikás szükséztavuságával mondja el történetét; ez egy udvari történetíró megválogatott, udvarias és

szellemes stylusával adja elő meséjét“ (67. l.). Erdélyi is sietve halad, sok dolgot csak épen jelez és csak azért mond el, hogy megmutassa, hogy ismeri. Badics, mint a ki ráér, a hol csak átmegy, mindent a legapróbb részletig megnéz. Egy jó megfigyelő aprólékosságával mindent el is mond és mintha hálás hallgatósága a maga figyelmével még buzdítólag hatna rá, kedvükért meg-meg ismételt egyet-mást, a mit ő maga is, publikuma is megszeretett.

Sietés közben azonban hamar el is siet valamit az ember. Erdélyi is itt-ott egészen pongyolává lesz stylusában, a mi annál kirivóbb, mert máskor meg tömören, szépen, emelkedetten ír. A sietés nála sokszor a műgond rovására esik. Különösen egyik fejezetén, a XX-on látszik ez meg. Fáy irói hatásának okait keresi s a 273. lapon azt mondja: „említettük tehát mindamaz alkotókat, melyek szeretetreméltóvá tették, egyen kívül — s ez az alkotó: humora.“ Ime úgy látszik, hogy teljesen kimerítette ez utóbbi egyen kívül az összes alkotó elemeket, melyekben Fáy irói hatásának titka állott és a 276-on mégis *még egy* tulajdonságról beszél: „Fáy irói jellemének fővonását, szeretetreméltó voltát humorán kívül még egy tulajdonságának köszöni különösen: határozott nemzeti irányának“ stb. Ez azt mutatja, hogy e fejezetben nem előre csoportosította mondandóit, vagy legalább is nem figyelt eléggé ennek megstilizálására. Az ilyen megjegyzés pedig, minőt a 33. lapon tesz: „és képzelem, hányan voltak olyanok az idősebbek közül, a kik sajnálták, hogy Himfyt a maguk idejében nem használhatták hasonló módon“ (t. i. szerelmes levelek írásánál), egyenesen a komolyság rovására esik s ízetlen. Badics már annyira komoly historikus, hogy ily közbeszúrt megjegyzéseket távolról sem enged meg magának; de ő nála meg néhol a stylus lazasága azokban a gyalró átmenetekben látszik meg (pl. 275. l. és másutt), a melyekkel csak egymáshoz kapcsolja az egyes részteket, nem pedig egymásba olvasztja, mint egy szerves organismusnak szorosán egybefüggő, együttélő, egy központi idegrendszer kifutó és elágazó szálaitól áthatott tagjait. Munkájában stilitikailag egyik legjobban megírt részlet a VII. fej. II., melynek gondolatai nem csekély művészettel vannak egymásba és egy teljes egységbe szöve.

Az írók különböző egyéniségéből származott különbségek mellett van azonban mindkettőben egy kedves közös vonás, az t. i., hogy mind a kettő a lehető legrokonszenvesebben, a legszeretetreméltóbban igyekszik írni arról a „szeretetreméltó“ emberről. Sem az egyénnek, sem az írónak megítélésénél nem

ülnek a rideg kritikusok birói székébe, hanem szeretettel, ki-mélettel, kegyelettel és gyöngédséggel szólnak felőle. Mintha éreznék, hogy hátha talán megzavarnák valamely élesebb megjegyzéssel ama férfiú régen porladó hamvainak még nyugalmát is, a ki életében maga is annyira tartózkodott a bírálatastól és oly annyira érzékeny volt a bírálattal szemben; hiszen ő az írói névre is csak azért vágyott, hogy joga legyen a politikai és társadalmi közélet napszámosai közé számíttatni.

Mennyi gyöngédséggel, finomsággal ír mindegyik Fáynak Sziráki Zsuzsikához való viszonyáról! Itt sem a rideg morált szólaltatják meg. Badics erre vonatkozólag Fáy saját munkájából, a „Két jó tanács“ bevezető soraiból idéz, melyben önmaga írja meg bukása apologiáját, az értelem elkésett tanácsát és fejezi ki a bűnbánat sóhaját (230. l.) s ezzel köpenyt takar a gyengeségre. Erdélyi pedig csak ennyit mond: „Az eskü, melyet Fáy a pap előtt elmondott, nem a jövő élet boldogságának záloga volt, hanem az elmúlt idő tévedésének helyrehozó jutalma, egyuttal nagy tartozás, melyet fiának, Gusztinak s fia anyjának Sziráki Zsuzsinak kelle lerónia“. (89. l.).

A tárgyalás mindkettőnél a dolog természetéből kifolyólag ugyanazon nyomokon halad.

Badicsnál rendkívül kedves és jellemző vonásokat találunk Fáy gyermekkorából s az apró dolgokban is meglátja szerző a fejlődő lélek és jellem mozdulásait. Érdekes kép ez egyszersmind egy régi, büszke magyar nemes család életéből, szokásai-ból. Ugyanilyen az a néhány adat is, melyet a régi iskolai életből és képzésből jegyez fel. Ezek a meghatározottabb bizonyítékot nyújthatják a mellett, hogy nálunk, prot. főiskoláinkban mennyire megvolt az a ma csak üres, tartalmatlan frázis-ként emlegetett „nemzeti“ nevelés. Ma még tiszta fogalmi meghatározását sem tudják megadni ennek a nemzeti nevelésnek, holott ez nálunk egykor a valóságban élt. Badics is talán inkább csak öntudatlanul, de igen helyesen emeli ki, hogy maguk a prot. iskolák tanítási rendszerükkel miként készítették elő a világiakat is az egyház kormányzatára, hogy ennek ügyeit alaposan igazgathassák és a felsőbbség ellen védelmezhesék (45. l.). A mi álláspontunkon ennek fontosságát nagyon erősen kell hangsúlyoznunk.

Badicsnál részletesebb ugyan Fáy gyermek és ifjú korának rajza; de e mellett nem szól az Erdélyinél említett ifjúkori zsengekről, az *Ábrázolatokról* és *Példabeszédekről*, melyekről ő Szemere feljegyzései alapján emlékezik. Erdélyi viszont könnyedén elsiklik Fáy jurátus élete s ennek pajzanságai felett,

melyet Badics annyi rokonszenves és kedélyes vonással tüntet fel, a mint felmutatja a kópéságokban résztvevő, de ezek mellett komolyan tanuló Fáy. Majd látjuk — a miket Erdélyi szintén csak épen érint — azokat az apró cselszövényeket, melyekkel elrontják a szerelmes ifjú Fáy gyöngéd viszonyát, — egy egész kis cseles dráma ez, mintha csak egy Kotzebue rendezte volna. Azután megelevenedik a régi megyei élet a maga jogainak féltékeny őrizésével és visszaéléseivel s ennek keretében látjuk a fiatal szolgabíró munkásságát, ki hivatala hűséges betöltése mellett már komoly irodalmi tevékenységet is kezd kifejteni. Játszi kedélye alkalmi apróságokat is termel. Jó kedve egy-egy csillámló hullámot vet a *Pándi csudában*, meg a *Nyulak instantiájában*. Badics még e kis buborékokat is figyelembe veszi, mert jellemzők írójukra. Majd megjelenik a *Bokréta* és a *Friss bokréta*, melyek megítélésénél, nekünk úgy tetszik, hogy Erdélyi mélyebben jár. Ugyan ő részletesebb mese-irodalmunk multjának feltüntetésénél is, úgy hogy ő bátran mondhatja, hogy Fáy meséi már egy egészen kész mese-irodalmat tetőznek. (63—65. ll.). De Badics meg kitűnően állítja egybe azokat az életelveket, melyeket Fáy a mese és hasonlat képletes formájában hirdet. „A mesék és aphorismák nem egyebek, mint Fáy életbölcselete, egész eddigi életének, tapasztalatainak gyűjteménye aprópénzre váltva, mindenkinek hozzáférhetővé téve“ — mondja Badics a 151. lapon teljes igazsággal. E mesékről mondá Széchenyi, hogy a honi reform teendőire nézve az első eszmét, akaratot, önelszánást a Fáy A. meséi ébresztették fel benne.

A mese-író, ki annyira jól látja az élet félszégeit, közvetlenül is javítani akar s megírja a Próbátételt a mái nevelés két nevezetes hibáiról. Ir „Hasznos házi jegyzetek“-et, melyekről egy ellentétezésben Erdélyi, szinte egy classicus író tömörségével mondja: „Korszerűsége adta meg általános, használhatósága különös érdemét. Amaz muló érdem rendszerint, emez maradandó. Most megfordítva, ez muló, mert a magas fokon álló különböző tudományok rég elhomályosították, az maradandó, mert egy darab kulturtörténelem“. (79. l.).

A „Hasznos házi jegyzetek“-et megelőzi és követi egy csomó szépirodalmi munka, valódi „*Kedvcsapongások*“ az „Elkésések“, „Érzélgés és világfolyása“, „A régi pénzek és a hasznosi kincsásás“; komorabb „A két Báthory“, mely a tragédia irás terén tesz kísérletet. A megyére egy emlékiratot nyújt be, a mely valósággal reformeri munkaterve s a melyben egy és más naivság mellett igazi bölcsességgel mutat rá a kor követel-

ményeire és a modern átalakulás tényezőire. Felkarolja a színügyet s a budai színháznak nemcsak igazgatója, hanem a színeszek pártfogója, tanítója, kritikusa is egy személyben. Mikor Széchenyi fellép ennek eszméihez, törekvéseihez csatlakozik. *Erdélyi* szerint Széchenyi ragyogó pályának indult, Fáy csak szelid fényűnek, de mind a kettőt egy csillag járása vezette, mint hajdan egy partnak hajósait, kik gályákkal a tengeren és bárkákkal a folyókon úsznak és hazafelé törekvesznek. (164. l.). Széchenyi eszméi mellett küzd az országgyűlésen mint követ; segédkezik neki a lánczid építésénél; támogatja a megyén és nagy reformgondolatait népszerűsíti az irodalomban. A „*Béltéknyház*“ hatalmasan mutat rá a megújuló társadalomra, a jövő Magyarországra, mely éles ellentéte lesz a réginek. Jól mondja *Badics*, hogy a hova a Széchenyi könyvei el nem jutottak, a hol meg nem értették az ő magas szárnyalású, nagy eredményekre törekvő eszméit; oda elvitte azokat népszerűsítve a Fáy munkája, a szabadelvű társadalmi reform-eszmék e bibliája. Munkás lelke, míg a haza nagy dolgaival foglalkozik, mintegy pihenőképen apróbb műveket is alkot. Megírja „A tétényi éjszakát“, „A jó szív is bajjal jár“-t, az „Ész és szívkalandok“-at, „Az öreg Bakonyszegit és barátait,“ a „Sió“ című tündéres regét, „A velenceiek“-et, „Szádvár és vidékét“, a „Külföldiek“-et és a „Közös házat“. Részt vesz az Akadémia megalapításában, első igazgatója a Kisfaludy-társaságnak. Belevegyl a Széchenyi és Kossuth nagy harcába s megírja a „Kelet népe nyugaton“ című munkáját, mely nagy figyelmet kelt, pedig két óriás alak mérkőzése tartja izgatottságban a kedélyeket. Előbb a *Jelenkorban* vezércikkkezik, majd külön könyv alakjában is kiadja az *Összeállításokat* a hon legközelebbi teendői körül; komoly szót szól urbéri viszonyaink tárgyában; kifejti a magyar ellenzék feladatát; rámutat azokra, „a miktől elszoknunk soha sem kellene.“ Egyik kezében a tollal, az író fegyverével, másikban az építő művész anyagi eszközével megépíti a hazai első takarékpénztárat, a virágzás magas fokára emeli és megkészíti tervét egy „magyarhoni életkor-biztosító intézetnek“ rengeteg statistikai anyagot gyűjtve össze hozzá. És mindezek mellett nemes lelke egész érdeklődésével fáradozik az egyház és a nevelésügy terén is. „Óramutatatóval“ és „Negyedmutatóval“ „mutogatja jóakarató hitfeleinek“ egyházi viszonyainkat és teendőinket. Óhajtja a prot. egyházak egyesülését s részletesen ki is dolgozza ennek módzatait. Sürgeti a pesti prot. főiskola ügyét s részt vesz a szervezési munkálatokban. Az egyetemes nevelés ügye érdekében megírja a „Kegyeletek“-et, szózat gyanánt a hon jobbjaihoz és

lelkesebbjeihez. Jól tudja, hogy „a gyermekszobából nő ki a nemzet“, hát hivatásuk magaslatán álló anyákra van szükség s ezért felemeli szavát a honi nőnevelés és a nevelőnők képzése érdekében s megadja tervrajzát is egy ilyen nevelőnőképző intézetnek. És mind e dolgokban nem a szobatudós elméleteivel szól, hanem a való életet ismerő és azt megnemesíteni akaró bölcs gazdag tapasztalataival és gyakorlati érzékével. Ily nagy irodalmi munkásság mellett azt hinnők, hogy örökké csak íróasztalánál görnyed, holott azt látjuk, hogy ugyanekkor Ferenczy István érdekében s a „hangász-egyesület“ és a „műegyesület“ létrehozásában fut, fárad, biztat, lelkesít. Ott van az „eszme-gyűjtő díszes körnek“ tervezett casinóban, a „nemzeti körben“, melynek hosszú időn át elnöke is.

A politikai nagy reformok 1848-ban néhány lázas hónap alatt mind megvalósulnak. Riadoz a „százszor szent égi szabadság“ harsonája. Annak az ébresztő kürtnek, mely egykor Széchenyi magas órálló helyéről zengett, hangja a harci zajban elnémult; a próféta nagy jövődök látása helyett Cassandra jóslatokra nyitja ajkait. Az első hónapok eredményeit várta s ezekre ébresztgetett, de nem *olyan* módon! A szellem-rokon Fáy is vele együtt visszavonul. Távolból nézi a dolgokat, kétségek között hánykódik lelke s mikor a nemzeti gyász napjai elkövetkeznek a csendes munkában keres enyhülést. Az az örök ifjú szellem nem törődik a test megvéghedésével s újabb gyümölcsöket érlel. Megírja „Jávor orvos és szolgálója Bakator Ambrus“ című regényét, majd a „Szutyogfalviak“-at; közben a „Legegyszerűbb és gyakorlatibb nevelést“, azután a „Halmay család“-ot, az „Os-kolai és házi növendékéletet“ s 1861-ben a „Hulló virágok“-ból köt egy újabb bokrétát, azt hívén, hogy ezek már majd sirjára hullatandják szirmaikat. Pedig még további alkotásokra hívta el a gondviselés. Még néhány kisebb szépirodalmi és társadalmi művel kell gazdagítania irodalmunkat. Űzi, hajtja a munka és a „használás“ vágya. Még mindig talál, a mire figyelmeztesse a szülőket és nevelőket és van „még egy pár figyelmeztetése honfi-társaihoz, mintegy indirecte elmondani valója“ és megírja az „Elszegényedések“-et, ez „emberbaráti, hazafini és politikai vázlatokat“, a mint ő maga a címlapon e munka tartalmát is megjelöli. A vége felé siető élet is, de meg Toldy is sürgeti, hogy megírja „Emlékirati dolgozatait“. A multból kezdi össze-gyűjtögetni az „Irodalmi és művészeti tarlóvirágokat“, vissza-emiékezéseit az Irodalom munkásaira, a magyar színészet mult-jára, a nemzeti színészet viszontagságaira, a maga gyermek-éveire, Sárospatakra 1794-táján, „Apróságait“ Széchenyi István

grófról. Lendületes és a baráti érzések melegétől áthatott emlékbeszédet tart Ferenczy István szobrász felett és egy becses tanulmányt ír gróf Széchenyi István pestmegyei működéséről. Első szerelmesének, kedvelt classicusainak is még egy búcsút int s lefordítja Cicero két beszédét (Archias és M. Marcellus védelmét) a Kisfaludy-társaság számára. A tollat a szó teljes értelmében csak a halál csavarja ki kezéből. Utolsó beszélye a „Szulioták“ Arany Koszorújában 1864. július 24-én jelent meg és július 26-án „a régi táblabírák legnemesebb alakja, mintaképe“ megszűnt élni. A pihenés nélkül való lázas tevékenységet egy pillanat alatt az örök nyugalommal váltá fel. Ebben az egy dologban nem volt csak átmenet nála!

Ime nagy vonásokban e gazdag élet s e rövid rajzban a két Fáy életrajz tartalmának kivonatolása is.

Az emlék, melyet a két író Fáynak állított, egyformán értékes. Az egyik anyagban gazdagabb, a másik tartalomban, gondolatokban. De mindenik emlék felett magasan kiemelkedik az, melyet ércznél maradandóbban Fáy önmagának emelt. A művészekre csak az a feladat várhatott, hogy miként tudják a köveket magasra nyúló pyramissá összerakni. Badics a legkisebb kavicsot is odavitte az épülethez és reá illesztette. Erdélyi csak a nagyobb köveket hordta össze s tömörebb épületet rakott. Badics szélesebb alapokat vetett, de Erdélyi merészebben konstruált. Amahhoz több szorgalom; de emehhez meg több erő kell.

Mindkét munka méltán tarthat igényt az irodalombarátok elismerő figyelmére.

Kenessey Béla.

MISSIÓ-ÜGY.

Belmissiói levelek.

IV.

(A belmissió férfimunkásai és a „Rauhes Haus“.)

A belmissiói munkásság terén a diakonissa intézmény mellett ott találjuk a *diakonatust* is. Ennek gyökérszáalai is visszanyúlnak az őskeresztyén korba. Az Ap. Csel VI. elbeszélése szerint 7 férfiú választatik a diakonusi hivatalra és Pál és Péter apostolok is több helyütt megemlékeznek a diakonusokról s ezeknek személyes tulajdonságairól (I. Tim.: 3, 8—13; I. Kor. 12:28; Pilipp. 1, 1; és I. Pét. 4, 11). Ezeknek az őskeresztyénség szeretetmunkájában csakhamar kiváló szerep jutott.

Hivatalaikba imádsággal és kézföretéttel avattattak föl. A csekélyebb szolgálatok végezésére subdiakonusok rendeltettek melléjük. Teendőiket a presbyter, illetőleg püspök mellett nem önállólag, hanem mint ennek «szeme, füle és keze» végezték a szereteti munka mindazon ágaiban, a melyeket csak férfiak végezhettek. Később a gyülekezeti szegénygondozás a szükségben levők ápolására változván át, mely már inkább e célra alapított intézetekben végeztetett, a diakonusok állása és kötelességköre is sokban megváltozott. A r. kath. egyházban, valamint a g. keletiben is a diakonusok állása az V. századtól kezdve igen csekély igényű hatáskörben mozoghatott. A lutheránus egyházban a diakonusok nem voltak egyebek, mint másod és harmadrangú gyülekezeti lelkészek, a rendes lelkészekénél szűkebb hivatali hatáskörrel. Néhány egyházban a diakonusok bizonyos fizetéstelen egyházi tiszteleti hivatalok betöltésére hivattak el. Különösen így volt ez a református egyházakban. De nagyban és egész-

ben sem egyik, sem másik egyházban nem lett a diakonatus valamely életképes és a szükségnek teljesen megfelelő hivatallá.

Ezt az újabb kornak s épen századunknak kellett megteremtenie. Egy új, egy erre kellő érzékkel bíró kor szellőjének kelle megfuvalnia, hogy a diakonatus, mint az egyház elárvult tagjainak fölemelésére alakult intézmény, beállítasék Isten országának ügyei végzésére. Ez a «*testvér-intézetek*» megteremtése által történt.

Azok az ifjak, kik ez intézetekben képeztetnek, akkor is, mikor az intézetekben tanulnak és akkor is, mikor már mint férfiak hivatási pályájok különböző munkaterein állanak «*testvérek*»-nek neveztetnek, az őskeresztyénség szép szokásának megfelelőleg. Az intézet is, melyben felséges hivatásukra készülnek, «*testvérház*» vagy «*testvérintézet*». Ilyen testvér-ház a «*Rauhes Haus,*» melynek történetét, és jelenlegi munkáját a következőkben ismertetjük.

E század 3-dik évtizedében, a németországi szabadságháború bevégződése után, mintegy új élet tavaszi szellője kezdte átjárni a sziveket az a vágy, hogy újra hallják a régi, rég elfeledett evangélium prédikáltatását. Egyes hívők gyülekezeteiben fölébredt a vágy, hogy újra létesítsék a testvéri szeretet egységét, hogy az atyák újra föltalált hitét szóval és a szeretet nagy munkáinak végzése által bátran vallják és hirdessék. Ekkor vettettek el Németországon ama különböző keresztyén szereteti munkák magvai, melyek ma már ott mindenütt virágzanak és drága gyümölcsöket hoznak. Azon ifjúilag friss idő legszebb alkotásai közé tartozik a Hamburg melletti Hornban levő «*Rauhes Haus.*»

Hamburgban egy baráti kör alakult, melynek lelke az ifjú *Wichern János Henrik* volt, ki 1808. ápril 21-én született Hamburgban; theologiai tanulmányait Göttingában, majd Berlinben végezte s 1831-ben szülővárosában nyert tanítói állást. Az ifjú tanító néhány hasonló gondolkodású férfival együtt egy «*látogatási egyletet*» alakított, mely azt tette feladatává, hogy fölkeresi a szegényeket, betegeket, és mindenemű szükségben szenvedőket, hogy ezeket testi és lelki táplálékkal ellássa.

De milyen kibeszélhetetlen testi és lelki nyomor volt az, a melyet Wichern és barátai Hamburg utczáin tett vándorlásaik közben és egyes családok körében láttak! Különösen fájtt szívök, ha látták a sok szegény gyermeket, kik minden ápolás és nevelés nélkül elveszendők voltak az em-

beri társadalomra nézve. Ennek láttára elhatározta a baráti kör, hogy Hamburgban intézetet emel az ilyen gyermekek befogadására, keresztyéni szellemben való taníttatására s valamely mesterségre való kiképzetésére. És e terv kivitelére gyűjtést indítottak meg. Egy az ügytől csaknem egészen távolálló uri ember 100 hamburgi márkát, egy Hudtwalcker nevű városi tanácsos pedig egy általa kezelt és jótékony czélokra szánt hagyományból 15,500 hamburgi márkát adott a baráti kör rendelkezésére, sőt mi több, még szegény szolgáló leányok is felajánlották filléreiket és egy szegény cipész legény is átadta e célra Wichernnek a maga egész, ezüst és aranypénzekben megtakarított összegecskáját. De ez még nem volt elég egy intézet létesítésére, a mennyiben az előbb említett nagy összeget pörrel megtámadták és e pénzhez csak később tudtak Wichernék hozzájutni.

Ekkor történt, 1833. április 27-én, hogy Wichern ajtaján egy szolga kopogtatott, és egy levelet nyújtott át neki, dr. Sieveking syndikustól, Hamburg egyik tisztelt nevű polgárától. E levélben Sieveking azt írta, hogy van neki Hornban egy háza, mely sok tekintetben alkalmas volna a Wichern és barátai körének czéljaira. Kicsiny ugyan az a ház, de a munkát meg lehetne benne kezdeni. Nádfedél alatt áll s van benne néhány szoba. Mellette fekszik egy mély kút, beárnyékolva az egész vidék legszebb gesztenyefája által. Egy kert, egy rét és egy halastó tartoznak hozzá. E ház emberemlékezet óta «Rauhes Haus» nevet visel. Jöjjön el maga Wichern és nézze meg azt. A levél vétele után Wichern csakugyan elment, és megnézte a házat, melynek addig nevét sem hallotta . . . És talált egy roskatag parasztházat. Addig egy kertész lakott benne. De nagyon kedvesnek látszott e ház Wichern előtt azon rendeltetésének fényében, melyet most a mennyei kertész akart neki adni. 1833. szeptember 12-én, ekkorra már szerencsésen elintéztetvén a nagy adomány ügye is, egy nagyobb gyűlés hivatott össze Hamburgban, melyben százak és százak ajánlották föl támogatásukat egy *gyermekmenház* megalakítására. Ugyanezen év november 1-én bevonult Wichern, édes anyjával együtt a «Rauhes Hausba» és csakhamar fölvette az intézet első növendékét, egy fiúgyermeket. Az intézet fölavatása csöndben, zajtalanul, minden külső ünnepélyesség nélkül történt meg. Hamburgban jóformán senki sem tudott arról semmit. De ott volt a fölavatásnál az Úr, és hogy ő miképen áldotta meg azt a munkát, azt nagy mértékben hirdeti a «Rauhes Haus» mai

állása. A kicsiny menház mellett az idők folyamán a keresztyén jótékonyági művek előmozdítására szánt egész nagy telep keletkezett. Megvan ma is a régi menház is, de ott van mellette még egy intézet a belmissió hivatásszerűleg működő munkásai, a «testvérek» számára; egy progymnasium, egy iparosiskola és több műhely; egy könyvnyomda és egy könyvkereskedés. Kiad a «Rauhes Haus» 1844 óta egy havonként egyszer megjelenő belmissiói lapot, «Fliegende Blätter aus dem Rauhen Hause» czimmal, mely mint a berlini belmissiói központi választmánynak is közlönye, a németországi belmissiói munkálkodás ringó bölcsője mellett születve, évtizedek óta azon munkálkodik, hogy az egyházi és társadalmi kóros állapotokat föltárja s az ezek gyógyítására hatékony eszközöket fölmutassa. E lap mellett 1850 óta havonként egy illusztrált melléklap is adatik ki népies irányú elbeszélésekkel, mely a belmissió érdekeinek, eszméinek a keresztyén családi életbe való beplántálásán dolgozik.

Ez intézmények megalapítóját halála után méltán mondták «a belmissió atyjának», «első rangú vallásos jellemnek és gyakorlati socialreformernek», «a modern Németország legnagyobb keresztyén philanthropusának», kinek fölléptétől a keresztyén szereteti tevékenység történetében igazán egy új korszak datálódik.

Ő, a mint láttuk, 1833. november 1-én vonult be édesanyjával együtt a «Rauhes Hausba.» Ettől kezdve élete a folytonos tevékenység és odaadó szereteti munkálkodás élete volt. Egymásután építtette a «Rauhes Haus» melletti házakat, s irataival, a belmissiói nagygyűléseken tartott beszédeivel végzetlenül sokat tett a belmissió eszméjének hazájában s általában a keresztyénség körében terjesztésére. Ott volt 1848. szeptember 22-én a wittenbergi első belmissiói nagygyűlésen, hol «a belmissióról, mint az egyház feladatáról» beszélvén, az ő felhívására alakult meg a «németországi belmissiói központi választmány», melynek későbbben elnökévé is lett. Az 1849-dik és következő években bejárta csaknem szakadatlan utazásban Németország legkülönbözőbb részeit, főként a börtönügy tanulmányozására szentelven idejét. 1851-ben theologiai tudorrá neveztetett ki a hallei egyetem theologiai fakultása által. 1857. január 14-én főegyháztanácsossá s egyszersmind a belügyministerium által a börtön- és szegényügy előadó tanácsosává neveztetett ki. Elküldte intézete testvéreit Németország 1864-ben, 1866-ban, és 1870-ben folytatott nagy háborúiba és ez által megalapította

a «harcztéri diakoniát.» 1873-ban erői gyöngültével visszalépett a «Rauhes Haus» vezetésétől s átadta azt fiának, ki annak ma is élén áll. Meghalt 1881. április 7-én és sirja ott van, a szerető kegyelet örökdő gondja által ápoltatva, a «Rauhes Haus» fáinak árnyékában.

A «Rauhes Haus» 1883. szeptember 15-én tartotta 50 éves fennállásának jubileumát. A testvérek száza mentek el ez ünnepélyre mindenünnen. A szegényebb testvéreknek az elnök küldött pénzt az oda utazásra. A költségek fedezésére a császár maga adott 2000 márkát.

Az ünnepélyt megelőzőleg fölkeresték a testvérek Wichern özvegyét, majd a nagy alapítónak sirját. A tulajdonképeni ünnepély, istentisztelettel összekötve, megható, de egyszersmind fölemelő jelenetek közt folyt le. Palmer lelkész tartotta az egyházi beszédet, melyet 259 testvéren kívül rengeteg számú vendég, sokaság hallgatott. Ez istentisztelet a hammi egyház templomában tartatott, mint a melynek filiája a «Rauhes Haus.» Innen a «Rauhes Haus» területére jöttek át, s ennek imatermében gyűltek össze. Itt első szónok gyanánt a «Rauhes Haus» igazgatótanácsának elnöke, dr. Sieveking állott föl, fia annak a Sievekingnek, ki 50 évvel azelőtt Wichernnek felajánlotta az öreg, rozszant házat és a ki régen elhunyt atyjáról reá maradt drága örökségül tekinté a «Rauhes Haus» szeretetét, melyet annak ügyei iránti fáradhatatlan buzgalmában hosszú éveken át ki is mutatott. Beszédében az 50 év előtti multra s az azóta lefolyt csodálatos eseményekre vetett visszapillantást. Utána egy testvér beszélt, majd Hamburg városának tanácsa nevében egy senátor. Ezután a vallásügyi miniszter egy magas állású képviselője. Továbbá a rajnai provincia generalsuperintendens — jelöltje, dr. Baur Vilmos, ki egyszersmind a belmissiói központi választmány nevében is szólott. Képviseltették magukat a kieli evang. luth. consistorium, a németországi többi testvérház, a berlini János-intézet, a württembergi országos jótékonyági intézet stb. Ebéd után nagy népünnepély tartatott, melyen mintegy 5000 ember vett részt. Leleplezték e népünnepélyen Wichernnek egyik épület előtt felállított márványszobrát, mely előtt Oldenberg lelkész, Wichern egyik leghívebb tanítványa és segítője s életrajzának megírója, a központi választmány mostani titkára beszélt.

Németországon ma a «Rauhes Haus»-sal együtt 9 tulajdonképeni testvér-intézet áll fenn körülbelől 2000 testvérral. Ezek mellett említhető 3 magántanítóképző intézet, melyek

főleg a keresztyéni szellemben való oktatásra helyeznek súlyt. A testvér-házak elnökei 1876 óta minden 2 évben konferenciára jönnek össze közös ügyeik és fontosabb hivatási kérdéseik megbeszélésére. Megjegyezhetjük azonban, hogy e testvér-intézetek végre is nincsenek egymással oly szoros szervi kapcsolatban, mint a diakonissa-házak.

A testvérek számát is igen nagy mértékben, mintegy három-ezerrel túlhaladja a diakonissák száma. A múlt 1890. évben 103 ifju jelentkezett a Rauhes Haus növendékei közé való felvételre s csak 18 fogadtatott el; az utolsó 5 év alatt összesen 476-an jelentkeztek s 106-an vétettek föl. Ez azonban mindenesetre arról tesz bizonyosságot, hogy a jelentkezőket nagyon erősen megrostálják, a mi az intézet szellemi és erkölcsi súlyát nagyban emeli.

A testvérek ma a következő munkatereket töltik be:

1. Házi atyák a menházakban; segédek a házi atyák mellett.
2. Házi atyák az árvaházakban és szegény gyermek-házakban.
3. Házi atyák és tisztviselők a hülye-intézetekben és kórházakban.
4. Házi atyák és tisztviselők a szegény- és dologházakban.
5. Vezetők ipariskolákban.
6. Házi atyák a beszállókban és az egyleti házakban; ezek mellett segédek.
7. Városi missionáriusok.
8. Fegyintézetekben börtönőrök.
9. Tanítók.
10. Amerikában és Ausztráliában lelkipásztorok.
11. Néhányan még ezeken kívül a belmissió különböző munkaterületein dolgoznak.

A «Rauhes Haus» évi jövedelme a f. évben kiadott utolsó jelentés szerint 101,003 márka 24 pfennigre rügött.

A «Rauhes Haus» szervezetét leghívebben az 1886. jan. 29 én megállapított új alapszabályok tüntetik föl. Ezek szerint a Rauhes Haus neve alatt egyesült intézetek a következők: az elzüllött gyermekek menháza; a nevelő-intézet (Pensionat); a testvérek intézete; és a könyvkiadói ügyvivőség (könyvkereskedés könyvnyomdával).

Az egész intézet kormányzását egy 18 tagból álló kormányzó-tanács vezeti. A Rauhes Haus elnöke és a könyvkiadói ügyvivőség ügynöke állandó tagjai a kormányzó-tanácsnak; a többi tagok 5 évre választatnak. E tagok között okvetlen kell lenni egy orvosnak, egy jogtudósnak és egy kereskedőnek, a ki utóbbi az intézet főpénztárnoka lehessen. A tanács rendes gyűléseket évenként 4-szer tart. A kormányzó tanács 3 állandó bizottságban működik; u. m. gazdasági bizottság, a testvérintézet curatoriuma és a könyvkiadó ügynökség. Egyedül a gyermekintézetnek vannak tes-

tületi jogai. Az összes telkek, földek, házak ennek tulajdonai. A pensionat is pl. bizonyos, a kormányzótanács által meghatározott összeget fizet neki az általa használt helyiségekért. A testvérintézet gondnoksága az elnökkel együtt 9 tagból áll.

A «Rauhes Haus» elnökét az igazgatótanács hívja meg s övé a főfelügyelet joga.

A «Rauhes Haus» mint központ körül van a «Rauhes Haus testvér-testülete», melynek feladata az 1883-ban megállapított új szabályzat szerint: «evangelikus népünknek oly helyeken, hol a szegényeknek, elhagyottaknak az egyháztól és ennek javaitól elidegenülteknek lelkiismeretes és jól előkészített férfiak szolgálatára szükségük van és a hol a meghívásokra jogosult kérelmezők bizalma a testvér-testülethez fordul: a belmissió ily szolgálatát a Krisztus nevéért önzetlen odaadással teljesíteni, vagyis szabad közremunkálással előmozdítani, és ez által Isten országának népünk közötti építését elősegíteni.»

A «Rauhes Haus»-ban ilyen szolgálatra kiképzett, és általa a belmissió hivatási állomásaira kibocsátott testvérek Sendbrüder-nek neveztetnek; az olyan különböző állású és hivatású férfiak pedig, kik hasonló érületben levén, szabadon csatlakoznak a testvér-testülethez, ennek feladatai előmozdítására, Freibrüdernek.

A testvér-testület hitére és életmódjára nézve az evangelikus egyház körén belül áll és ennek rendeleteihez érezi magát köttetve. E szerint minden egyháziatlanságot, minden felekezetieskedést és minden különválást kizártnak tekint a maga részéről. A kiküldött testvéreket azon tartományi egyház törvényei alá állítva tekinti, melynek körébe azok meghivatnak. Kegyeletet és engedelmességet követel tőlük úgy az egyházi, mint az állami mindazon hivatalok és rendeletek iránt, melyeknek alárendelvék, különösen pedig a közelebbi előljárók iránt. A testvér-testület minden egyes tagjának joga van abból bármikor kilépni. De minden kiküldött testvérnek, mielőtt kilépne, kötelessége közölni az elnökkel szándékát és azon okokat, melyek őt erre indítják. A testületnek minden olyan tagja, ki hivatásában való feltünő hűtlenség, vagy tisztátalan életmód által, a testvér-testülethez méltatlannak mutatná magát, abból kizáratik. Azok a testvérek, kik szemmel látható akadályok nélkül, három éven át nem adnak magokról az elnöknek semminemű hirt és a hozzájuk intézett iratokat válaszolatlanul hagyják s a segélypénztárnak ado-

mányokat nem küldenek: olyanoknak tekintenek, mint a kik nem óhajtanak többé a testülethez tartozni. A Sendbrüder fölvételi feltételei: komoly keresztyéni, teljesen feddhetetlen életmódban nyilatkozó érzület és az őszinte vágy, hogy az Urnak a szegények, az elhanyagoltak és az eltévedtek gondozásában önzetlenül és egész életerejük odaadásával szolgáljanak; a jelentkező életkora nem lehet 20 éven alól és nem 30 éven felül. Rendes élethivatással kell birnia, mely őt addig kielégítően fenn tudta tartani és a melyben, ha esetleg ki kellene lépnie a testvér-intézetből, a maga fentartását újra képes legyen feltalálni. Jó népiskolai ismeretekkel, vagy legalább azon képességgel kell birnia, hogy ezeket ismét könnyen elsajátíthassa. Nötelemnek kell lennie és kötelezve van azon ígéretet tenni, hogy nem nősül meg addig, míg meghatározott biztos hivatási állomásra nem küldetik ki. Legalább egy évre való költségének kell lennie. Felvétel után legalább egy $\frac{1}{2}$ évnvi próbaidőre van kötelezve. Kiképzését az intézetben nyer. Az elméleti oktatás gondos elemi iskolai képzésben, a bibliába és a belmissió egyes ágaiba való bevezetésben áll. A menházakban és egyebütt alkalmazott Hausvaternek kiképzése azonban nagyobb körű és 5 éves tanfolyamból áll. A gyakorlati kiképzéshez tartozik a gyermekcsaládok és a munkacsoportok vezetése, valamint a gyermekekkel való összes együttélés és a testvérekkel való közös élet. A külön hivatási munkákba való bevezetést eszközli továbbá egy, azon illető hivatásban munkálkodó testvér vezetése alatti ideiglenes segédi minőségben töltendő tevékenység.

A testvéri közösség ápolása és a közös hivatási munka előmozdítása végett a testvérek, — még pedig közelebbről a Németországban állomásozók, — csoportokba vannak besosztva, melyeknek tagjai személyi, illetőleg levelezés általi összeköttetésben állanak egymással és a testvér-házzal. Az egymáshoz közeli állomásokon működő testvérek egy «kör», több helyileg vagy területileg összetartozó kör pedig «kerület» képeznek. A körök és kerületek csoportosítását a testvér-testület gondnoksága intézi.

Minden körnek egy körelnök, minden kerületnek egy kerületi elnök áll élén, kik a körök, illetőleg kerületek gyűléseit összehívják és vezetik és az odatartozó testvéreket minden lehető módon tanácsokkal ellátják. A kerületi elnökök azonkívül a testvérház elnökét az előjáróságokkal és a kerületökbe tartozó testvérekkel való minden üzleti ügyekben támogatják.

A kör- és kerületi gyűlésekről elegendő ok nélkül senki sem hiányozhatik. Minden meg nem jelenő tag távollétének oka felől előzetesen értesíteni tartozik az elnököt. A gyűléseken egy szentirási szakasz elolvasása és imádkozás után testvérileg és nyílt őszinteséggel megbeszéljük mindazon ügyeket, melyeknek az egyesekre, vagy az egészre jelentőségük van.

A messze elszóródottak közötti testvéri közösség kötelekét különösen az intézeti elnök által a testvérekhez közös használat végett küldött szentirási mondások, az egymásért való közös esedezés, és az első advent-vasárnapon és nagy-pénteken tartott közös Urvacsorázás tartják fenn.

A Sendbrüderrel szemben a szabad-testvérek azok a különböző állású és hivatású evangélikus férfiak, a kik a nélkül, hogy a kiküldött testvérek fölvételi szabályai reájok is alkalmaztatnának, a testvértestülethez, mint annak barátai egészen szabadon csatlakoznak. A szabad-testvéreknek a testvér-testületbe való belépésök csak az ő határozottan kifejezett, a testvértestület elnökéhez benyújtott kérvényükre és a gondnokság beleegyezésével történik meg. A belépés úgy tekintetik, mint a testvértestület földadataival való egyetértés és amaz elhatározás kinyilatkoztatása, hogy az illető e feladatokat ereje szerint teljesíteni és a testülettel az egyeleti közösséget fentartani törekszik.

A szabadtestvérek hivatali állását a testvértestülethez való állások magától érthetőleg *teljesen érintetlenül* hagyja.

A testvér-testület elnöke maga a Rauhes Haus elnöke. Az ő joga első sorban a testvér-testületbe való fölvétel, a testvérek elbocsátása és a testvér-testület minden közös feladatainak és érdekeinek szemmel tartása. A főfelügyeletet a testvér-intézet gondnoksága, a Rauhes Haus kormányzó tanácsának második bizottsága viszi, a melynek a testvér-testület elnöke, mint a testvér-intézet előljárója, állandóan tagja.

Az intézet segély-pénztárát az összes kiküldött és szabad-testvérek évi befizetései és belépti pénzeiből, valamint a külön e célra szánt rendkívüli ajándékokból gyűlt összegek alkotják. A testvérek rendes évi járuléka legalább 3 márka. E segélypénztár nem özvegy-és nem is nyugdíjpénztár, hanem arra van rendeltetve, hogy különös szükség esetén, melyekbe egyes kiküldött testvérek saját hibájok nélkül jutnak, pillanatnyi segélyt nyújthasson és különösen, hogy az elhalt testvérek özvegyeinek és árváinak, ha szükségét szenvednek és másnemű kielégítő segély nem áll rendelkezésükre, az első

legszükségesebb támogatást nyújthassa. Szabad testvéreknek csak különösen nyomasztó, kivételes esetekben nyújtatik e pénztárból támogatás. A segély-pénztárt a gondnokság kezeli. E segélypénztár jótékony hatását mutatja azon adat, hogy az utolsó 10 év alatt 47 testvér 10—11,000, husz özvegy nő pedig 3400 márkára menő segélyt kapott belőle.

Teljesség czéljából föl kell még tüntetnünk azon tantárgyakat is, melyeket a Rauhes Haus testvérei két évi tanfolyam alatt az intézetben hallgatnak. E tantárgyak következők: Ó testamentom. Apostoli levelek. Új testamentom, káté-tanítással. Belmissió. Német nyelv, írásgyakorlatokkal. Számolás. Történelem. Földrajz. Természetrajz. Természettan. Ének. Hegedű. Harmonium-játék. Gyakorlati-tanítás. Az első osztályban heti 32, a másodikban heti 34 órán oktattatnak a testvérek. Azon testvérek azonban, a kikből a gyermek-intézetek számára akarnak tanítókat képezni, vagy a kiket általában magasabb képzettséget igénylő belmissiói munkatérre szándékoznak küldeni, a fentebbi tárgyakon kívül tanulják még a neveléstant, a vallást, az irodalomtörténetet, a nyelvtant, a vegytant, a számtant, a mértant és a számtanítás módszertanát is.

A Rauhes Haus ma a következő intézeteket foglalja magában: A gyermek-intézet, egyszerű polgárcsaládok gyermekei részére, kiknek száma mintegy 80-ra megy, kik hat «családban» laknak és az intézetben hat, illetőleg hét osztályú népiskolai oktatásban részesülnek. E gyermekek a délutáni órák idején a kertben és a mezőn munkálkodnak, s konfirmációjuk után kézművesekké, kertészekké stb. lesznek. A leányintézet 1879. óta elszakított a Rauhes Haustól, vagyis ott ez idő óta leányok nem neveltetnek. A mesterinasok-intézete 24 inas részére (két családban 12—12 fiúval) könyvnyomdával és egy nagy műhely-épülettel (asztalos, lakatos, szabó, czipész stb. műhelyekkel) van összekötve. A testvér-intézet szolgáltatja a család-vezetőket és a gyermek-intézet részére az elemi tanítókat, valamint a többi szükséges felügyeleti erőket. A testvérek sohasem a gyermek-intézet növendékei közül soroztatnak be.

A Rauhes Haus testvér-testülete így áll: 241 testvér van különböző állomásokon elhelyezve, 66 testvér szolgál segédi minőségben s 129-re megy a szabad testvérek száma. A testvér-testület 10 kerületre oszlik fel

A Paulinum, a Rauhes Haus e nevelő-intézete oly fiúgyermekek taníttatására szolgál, kik magasabb iskolai képez-

tetést igényelnek. Ez intézet 1852. óta áll fenn és 6 «családban» 80 növendéket számlál. Két iskolából áll: egy 7 osztályú progymnasiumból és egy 6 osztályú magasabb polgári iskolából. E két iskolában 17 tanerő foglalkozik. Az osztályok beosztása és a tanterv a porosz felsőbb iskolák számára kiadott határozatok alapján van szervezve. Növendékei 1888. augusztus 17. óta az egy évi önkényességi katonai kedvezményben is részesülnek.

A Rauhes Haus könyvkereskedése mellett könyvnyomda és könyvkötészet áll. A könyv-bizományi üzlet Hamburgban van.

Az egész intézet minden hozzátartozó fekvőségekkel együtt 198·15 porosz holdra megy. Ma egy hatalmas colonia a Rauhes Haus, mely 26 különböző épületével arról tanuskodik, hogy a keresztyén szeretet tud építeni és alkotni ott, hol munkájához megtalálja a kellő embereket.

Tegyünk egy sétát az intézetben, ismertessük meg annak összes épületeit s azok rendeltetését. A «*Grüne Tanne*» az intézeti elnök lakása, s ebben van az egész intézet ügyvivői irodája. Várotermében a Rauhes Haus-t több különböző kép ábrázolja. 1835-ben építettett; 1851-ig dr. Wichern, az intézet alapítója lakott benne, ki ekkor a «Fehér ház»-ba költözött, majd 1857-től 1872-ig félévenként felváltva Berlinben és Hamburgban lakott. 1872-től 1873-ig ismét Wichern lakott e házban. Ekkor újra a fehér házba költözött, melyben 7 évi nehéz betegség után 1881-ben halt meg. 1873-ban az alapítónak fia, a mostani elnök költözött a «zöldfenyő» falai közé.

Az «Altes Haus» kimutathatólag már a huszas években, tehát az intézet alapítása előtt több évvel fennállott, és már akkor az egész környéken «a vén Rauhes Haus» névvel neveztetett. Hogy e név honnan eredt, azt ma már kiutatni nem lehet. A hagyomány szerint egy «Ruge» nevű kertésztől vette volna nevét, e név változván át az ottani táj kiejtés szerint »Ruges Huus», «Rauhes Haus»-ra, de bizonyos az, hogy Németországon a legbehatóbb utánjárás mellett sem tudták fölfedezni eddig, hogy e nevet valaha valamely család viselte volna. E házat adta Sieveking syndikus 1833-ban Wichern rendelkezésére. Ma ez épületben van egy 1890-ben berendezett Wichern-szoba, több Wichern-kép és szobor, egy régi asztal, melyen 1853-ban IV-ik Frigyes Vilmos porosz és Miksa hajor királyok irták be, meglátogatván az intézetet, neveiket a látogatók könyvébe. Ezekon kívül is több régi és újabb igen érdekes emléktárgy díszíti e régi épület szobáit.

Az «Anker» mindjárt a «Régi ház» mellett van. Ez épületben a gyermek-intézet növendékei laknak két «családban» 12—15 fiúval. A középső szobában 6 testvér lakik. Nevét attól a horgonytól, mint a remény jelképétől vette, mely a ház csúcsán áll. A 3 lakószobának 3 hálószoba felel meg ez épületben, mely a németországi belmissió emberei által minta-házul tekintetvén, már több hasonló czélú intézet által vétetett Németországon mintául. Előtte egy játszó-, egy tornahelyiség és egy virágos kert van. Minden fiúnak megvan a maga virágágya, melyet művelni tartozik. Itt jegyezhetjük meg, hogy e helyiségek minden olyan ház előtt föltalálhatók, melyben ilyen fiúk laknak. E házat a Schleswig-Holstein fejedelemség ajándékozta és építtette 1881-ben a «Rauhes Haus» javára.

A «Schönburg»-ot 1854-ben Schönburg-Waldenburg herceg építtette s egy 15 fiúból álló «család» lakik benne.

A «Krankenbaracke» 1880-ban építtetett. Három betegszoba van benne, továbbá egy rendelőszoba, e mellett az üdülők számára egy szoba és hátul egy nagy hálóterem a könnyű betegek számára. Ez épületben is több érdekes arczkép és gipszalak található. Az intézeti orvos naponként megjelenik e házban. Szükség esetén Hamburg leghiresebb specialistái állanak támogatására. A betegeket közvetlenül két betegápoló gondozza. Az intézet egészségügye általában a lehető legjobb lábon áll. E házzal kapcsolatosan áll a fürdő-intézet. Minden fiú minden 14 napon meleg fürdőt kap. Nyáron át a fiúk részint egy kis tóban, részint az intézethez közel eső kis folyóban fürdenek.

A «Bienenkorb» 1864-ben építtetett újra egy régi házból, melyet Frigyes Ferencz mecklenburg-schwerini nagyherceg adományozott az intézetnek. A ház tetején egy homokkőből kivéssett méhkas van, melytől nevét is vette. 15 fiú lakik benne.

A «Mosóház», minden szükséges berendezéssel. Ez épületet is Németország több hasonló czélú intézete vette mintául. Mellette van a «Gyermek-intézet konyhahelyisége». E házban lakik az intézeti gondnok s a mosóházi és konyhai személyzet. Ez épület mellett volt a régi «*leány-intézet*», de a mely, mint láttuk, 1879-ben elszakítottatott a Rauhes Haustól és a ház 1888-ban le is rontatott.

Az «Imaház» 1839-ben építtetett s kibővítettett először 1858-ban, másodsor pedig 1883-ban, a mikor egy új tornyot is építettek hozzá. Ez imaházban tartatnak a reggeli és

esti áhítatosságok, a melyeken az egész telep lakói részt vesznek. Vasárnap reggeleken a kisebb fiúk részére katechetikai istentisztelet tartatik itt, míg az intézet többi tagjai a szomszédos Hamm község nyilvános istentiszteletére járnak. A Rauhes Haus tehát nem képez önálló egyház-községet, hanem Hammhoz van, mint filia csatolva. Minden év husvét ünnepén ez imaházban konfirmáltatnak az arra érett növendékek, kiknek aztán az urvacsorája azonnal kiszolgáltatik. Karácsony estéken évről-évre itt adják át a Rauhes Haus szegényeinek a karácsonyi ajándékokat, a mi különös ünnepélyességek között történik, minden gyermek-családnak meglevén a helységből a maga szegény családja. Végül ez imaházban tartatnak a Rauhes Haus által kezdettől fogva nagy gonddal gyakorlott énekórák. Az épület belső falait több emléktábla és értékesnél értékesebb kép díszíti.

A «Der goldene Boden» 1883-ban építettett egy régi még 1836-ban készült épület helyére. Ujraépítéséhez I-ső Vilmos császár adta az első összeget 3000 márk összegben, s hozzájárult ez összeghez 14 egyházkör is, adakozásokat hirdettetvén e ház céljaira. Munkás-műhelyek vannak e házban u. m. : egy asztalos-, egy lakatos-, egy czipész- és egy szabó-műhely. E műhelyekben első sorban az intézet szükségleteire dolgoznak, de aztán kívülről jövő megbízásokat is elvállalnak. A műhelyek mesterei a Rauhes Haus testvérei közül kerülnek ki, kik itt állandó alkalmazást nyernek. Ezek az épület felső részeiben laknak. A feleséges mesterlegények a szomszédságban, az ifjabbak pedig ugyanezen épület egy külön részében laknak. A mesterinasok pedig (két családban 12—12 fiúval) a «Halász-kunyhó»-ban találnak elhelyezést. Ebben van az intézet levéltára is, melynek egy külön részét a belmissiói könyvtár képezi, mely a németországin kívül az angolai, amerikai, franciaországi, schweizi, oroszországi stb. belmissiói irodalmat is magában foglalja.

Az «Istálló» 1884-ben emeltetett egy régi roskatag épület helyére. Van benne 16 tehén, 4 ökör, 4 ló, 60—100 sertés. E gazdálkodást egy külön beállított gazda vezeti. A sertéseket részint az intézet céljaira használják fel, részint elárusítják.

A «Sütő-ház», mely az intézet számára évenként mintegy 10—12000 kenyeret, vagy kenyérféle süteményt szolgáltat. E sütőház mellett van a borostyánnal befönt régi «Tisztartói lak», mely most az intézet kárpitós műhelyéül szolgál.

A széles kocsit, mely az intézetet északról dél felé keresztülzeli, képezi a határt a «*Paulinum*» nevű nevelő-intézet és a gyermek-intézet között. Lépünk most át a Paulinum területére. Itt találjuk az «Eiche»-t, mely 1878-ban épült s 15, többnyire kisebb fiú lakásául szolgál. A ház elő-részébe egy tölgy gally van bevésve, s ettől vette nevét. Belseje egészen megfelel az «Anker» belsejének, csakhogy a szobák valamivel kisebbek.

Az «Adler». Építettett 1877-ben; 1884-ben egy korábbi növendék anyjának jótékonyágából még egy emelettel láttatott el. Ez épület helyiségei a legnagyobbak és legszellősebbek az egész intézetben. Torna- és hadgyakorlati helyiségül szolgál.

A «Weinberg». Régebben e ház a könyvkereskedői üzlet helyiségül, betegszobául, konyhául szolgált. Ma mind-ezekre külön épületek levén, ez épület jobb szárnya lakószobákul szolgál. Itt lakik a nevelő-intézeti iskolák vezetője. Ez épületben van egy theologiai könyvtár a Paulinum tanítói használatára. Az épület balszárnyán egy gyermek-család lakik.

A «Das Gehölz». Játzóhely ez, melyet 1873-ban, 1877-ben és 1888-ban egy jobbara vízzel ellepert mély útból magok a nevelő-intézet növendékei alakították át széles nagy játék-térre. Az 1883-ik évi nagy jubileum alkalmával itt tartották az intézet nagynevű vendégei a sok ezer emberből álló népünnepélyi gyülekezet előtt beszédeiket.

A «Kocher», építettett 1881-ben két családban élő 24 nagyobb fiú részére. Három külön szakaszban álló kert van mellette. A gazdasági-épület 1888—89-ben kizárólag a Paulinum céljaira emeltetett. Konyha és két nagy étterem van benne, mely utóbbiak ünnepélyességek alkalmával egyesíthetők. Egyik teremben a nagyobb, a másikban a kisebb fiúk étkeznek. Az épület felső részében a gondnok és a házicselédék lagnak. Ugyanezen épületben van a fehérenműiek raktárhelyisége is. Ez épülethez közel áll a «fehér ház», melyben a Paulinum két nős tanítójának lakása van. E ház dr. Wichern sajátja volt. Wichern nejének 1888-ban történt halála után a ház a hozzátartozó kerttel együtt átvétetett a Rauhes Haus sajátjául.

A «könyvkereskedés» (Agentur), mely korábban a «Weinberg» helyiségében volt elhelyezve, de 1867. óta saját épülettel bír. Földszinten az üzleti helyiségek vannak, az emeleten az üzletvezető lakik. A könyvkereskedés bizományi

üzlete Hamburgban van elhelyezve (Hahntrap 7.) E könyvkereskedés főként keresztyéni népiratokat terjeszt. A könyvek mellett képek is jelennek meg ez intézetben. Ez épület mellett áll a «könyvnyomda», e könyvnyomda azon czélból is alapított, hogy egyes fiúkat a nyomdászatra képezzenek ki benne. A ház emeletén könyvkötészeti műhely is van.

A «Fischerhütte»-ben 24—30 fiú lakik, két családban. A ház csúcsán egy homokkőből faragott delfin áll, innen vette nevét is.

A «Linde». Építettett 1873-ban s 15 fiú lakásául szolgál a gyermek-intézetből. Nevét egy előtte álló hatalmas hársfától vette. Mellette van az iskola-épület, mely szintén 1873-ban épült, és 1874-ben vétetett használatba. Jobb szárnyán és a felsőbb helyiségekben a Paulinum osztálytermei, balszárnyán és az aula fölött a népiskola és a testvérek oktatására berendezett termek állanak. E három intézetben az órák általában összeesnek, úgy, hogy a testvérek az órákon kívül mindig fölhasználhatók felügyelői teendőik végezésére. A mesterinasok is ezen iskolában taníttatnak, mindennap egy órai oktatásban részesülvén. Szép képeivel, szobraival igen érdekes látványt nyújt az aula, mely egyszersmind rajztermül is szolgál. E ház előtt áll dr. Wichernnek az 1883-ik évi jubileum alkalmával leleplezett márványszobra. Az iskola-épülettől a «Zöldfenyő»-höz vezet vissza az út, honnan sétánkat az intézet épületeinek megtekintésére megkezdettük.

Ime a nagyszerű intézmény, mely hangosan hirdeti, hogy az Úr hatalma miként dicsőíti meg magát a gyöngé embereknek nemes czélokra irányzott törekvéseiben.

Csiky Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A KERESZTYÉN EGYHÁZ TÖRTÉNELME. Irta *Warga Lajos* sárospataki theol. tanár. A kitünő egyháztörténész nagyszabású művéből a III. kötet I. füzeté is már kikerült a sajtó alól. E füzet az 1814 után történetekkel foglalkozik egészen a legújabb eseményekig. Bevezetésül egy jellemzetes, a kor mozgató eszméit igen szépen felütiintető tájékoztatást nyújt a XIX. század egyházi és vallásos mozgalmainak ismertetéséhez, midőn a multat és a jelent, a középkort és a reformáció utáni időket összehasonlíttja. Majd szól a pápaság történetéről, a kath. egyházzól az egyes államokban és megkezdí a katholikus egyházban a tan, a tudomány és élet alakulásainak fejtegetését, mindenütt óriási szorgalommal hordva össze a történeti anyagot és gazdag jegyzeteiben tájékoztatva a források felől. Egy egész kis történeti könyvtár kiváló szakismerettel összeállítva. A monumentális munka befejezését, a III. kötet 2-ik és 3-ik füzetét nagy érdekekkel várjuk s akkor fogunk az egészről részletesen megemlékezni. Az egész munka I. kötetére (n. 8° XIV + 529 l.) 3 frtjával, a II-ikra (VIII + 820 l.) 4 frtjával, és a III-ikra, (30 ívnél több lesz) 3 frtjával lehet szerzőnél előfizetni a mű befejeztéig. A kötetenként való szétküldést szerző bérmentesen teljesíti; de a füzetenként való szétküldésnél minden füzet-hez 10 kr. ajánlási díj csatolandó.

LOCKE. Bölcsészettudori értekezés. Irta *Szabó Aladár* budapesti theol. akad. h. tanár. A nagy angol bölcsész életrajzát és philosophiai rendszerét adja szerző e 64 lapra terjedő tanulmányban, melyben a bölcsész életéből tanait, tanaiból pedig életét kívánja feltüintetni, s e kettős célra törekvéssel eleveníti meg Lockét az embert, a bölcsészt, az államférfit és ama kornak vallási, politikai és társadalmi viszonyait, melyek között Locke élete elfolyt. Az értékes bölcsészettörténeti tanulmányt melegen ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. Ára 60 kr. Kapható Kókai Lajosnál.

A PAPA, A NŐ ÉS A GYÓNTATÓSZÉK. Irla *Chiniquy Károly* amerikai pap. Angolból fordította *Révész Mihály*. A mű, mely Amerikában és Angliában több százezer példányban forog közkézen, ama lelki szolgáltnak hű képét tárja elénk, melyet a gyóntatószék a maga erkölcsrontó és a lelkeket lenyűgöző terrorismusával terjeszt és tart fenn. Egy 25 éven át volt r. kath. papnak a gyóntató székben nyert tapasztalataiból merített anyag képezi a tartalmat, megeléjnkítve az egyéni benyomások közvetlenségével. Erőteljes, kirívó színekkel fest s beleönti a gyóntatószéktől való borzalmának egész teljességét, de egyzersmind megaranyozza az ingyen kegyelemből hit által való megigazulás fenséges eszméjében vetett őszinte meggyőződésével. Elbeszélése itt-ott szinte bizarrnak tűnnék fel, ha nem volna rajta a valóság bélyege. A fordítás teljesen híven adja vissza az eredetinek erőitől duzzadó irányát s csak néhol van benne némi idegenszerűség, hol a fordító az eredetinek mondatfűzésétől kevésbé tudott szabadulni. Egy borzasztó adalék e mű a róm. katholicismus legújabb történetéhez. A munka fordító kiadása s kapható nála Tisza-Földvártn. Ára 1 frt.

NYILT LEVÉL DR. SCHLAUCH LŐRINCZ nagyváradi püspökhöz. Irla dr. *Nendtvich Károly*. A «nyilt levél» írója dr. Schlauchnak a magyar orvosok és természetvizsgálók nagyváradi vándorgyűlésén tartott elnöki megnyitóbeszédével foglalkozik, s egyenesen megtagadja Schlauchtól mind a jogosultságot, mind a képességet arra nézve, hogy a természettudományok újabb vívmányai felett ítéletet mondhasson, mert a természettel tudományosan soha nem is foglalkozott. «A beszéd még arra a papirostra sem érdemes, a melyre leiratott». Vajjon szerzőnek jutott-e eszébe, hogy hát az ő «nyilt levele» érdemes-e erre?! A mint szerző a természettudományok czéljával és feladatával foglalkozik, itt világosan meglátszik a szakember; de a mint átmegy a valósi dolgok fejtegetésére, itt egészen a legközönségesebb polemizálók mindennapi felfogását látjuk nála kifejezve. Mint természettudós is a Büchnerek és Vogtok közül való, és nem a Darwinok és a Cották mély kedélyű, igazi természetbúvárai közül. Schlauch hiressé vált beszédét pedig nem lett volna nehéz czáfolnia, hiszen az csak egy felületes tárczacikk volt, egy különben nagyon szellemes ember könnyedségével összeállítva. A polemizálást elvi magaslapon kellett volna tartania, mint a hogyan ezen volt tartva maga a megtámadott beszéd is; mert egyszerre elveszti a polemia a maga komoly jellegét, mihelyt személyeskedésből indul ki és untalan abba csap át. Semmi erő sincs azokban a közönséges állítgatásokban, melyekkel a katholicismus dogmáit támadja, s még kevesebb abban a hosszú, unalmas históriában, mit Borgia Sándorról elmond. E mellett történeti tévedésekbe is esik. Utána kellett volna járnia, hogy ki volt Coligny és hogy kik szerepeltek a bécsi békekötésnél. Rendszertelen; egy-egy fejezet keretében

mindenféléről beszél. Tömérdek benne a naivitás és szószaporítás. Ha neki nem kell a Schlauch vallása, nekünk meg bizony nem kell a szerző pantheismusa és egészen latitudinarius felfogása. És ha Schlauch czélzatosan nem értelte meg beszédében a protestantismus alapelvét, és nem akarja elismerni — mert nem szabad elismernie — létjogosultságát: bizony a protestantismus nagy világtörténeti hivatását, erejét és az emberi öntudatra ébredt szellem mélységeiben való gyökerezését Nendtwich sem tudja fölfogni, pedig neki már lehetne is, szabad is volna. Arról nem is szólunk, hogy stylusa milyen idegenszerű és rossz, csak azt hangsúlyozzuk, hogy Schlauch-hal ilyen fegyverekkel, minők a szerzői, nem lehet szembeszállani. Így sem a természettudományoknak, sem a protestantismusnak nem tesz szolgálatot. A füzet Kókai Lajos bizománya. Ára 65 kr.

SOMOGYI PÉTER FOGSÁGA. Kép a protestantismusnak Oláh Miklós esztergomi érsek alatt szenvedett üldöztetése idejéből. Irta *Stromp László* pozsonyi theol. akad. m. tanár. Az Előszó szerint ez egyháztörténeti monografiával szerző «csak egy tégladarabot kívánt vinni a magyar prot. egyház még majd elkészítendő monumentalis épületéhez, melynek homlokzatára majd oda írhatjuk: «A martyr egyház» s symbolumul portáléja fölé oda állíthatjuk az evangéliumi szabadságnak és a hazaszeretnek egymást átölelve tartó géniuszeit», mi hozzá tehetjük, hogy egy igen szépen kidolgozott, művészileg faragott követ vitt a nagy épülethez. Rendkívül érdekesen festi művében az Oláh Miklós korát s e keretbe állítja be Somogyi Péter vágselyei tanító alakját és történetét, Somogyinak sajátkezű, latin nyelven írt feljegyzései alapján, melyek a pozsonyi ev. főiskolai nagy könyvtár kéziratgyűjteményében őriztetnek. A munka tehát elsőrendű forrásból van merítve s meggazdagítva mind azzal az anyaggal, a mit csak szerző nagy szorgalma összegyűjtöthetett tárgyára vonatkozólag egyéb történeti munkákból és levéltári kutatásokból. Irálya könnyen folyó s magvas történeti stylus. Elbeszélésével a nagy közönségre kíván hatni, gazdag jegyzeteivel pedig a történészeknek nyújt tömérdek adatot. A háromszázados képet megeleveníti és egész közvetlenséggel helyez bele a kor politikai és vallási eszme mozgalmába. — A munka szerző saját kiadása s az nála Pozsonyban rendelhető meg 1 frtért. Melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

TÖRTÉNELMI TÁR. Kiadja a M. Történelmi Társulat közvetítése mellett a M. Tud. Akad. történelmi bizottsága. 1890. évf. II. és III. füzet. Ára külön külön 1 frt 30 kr. A rendkívül becses történelmi adalékokat tartalmazó terjedelmes füzetekben hazai prot. egyházunk történetére vonatkozólag is sok értékes anyag van közölve. Így a II. füzetben ifj. *Kemény* Lajostól vannak adalékok Henckl János életéhez (Kassa városa 1526. évi jegyzőkönyvéből), a kassai egyház történeté-

hez (Antonius levele) és a pataki templom és iskola történetéhez (az előbbihez a kassaiak egy levele Perényi Gáborhoz, a másodikhoz Fegyvernek Izsáknak a kassai senatorokhoz irt levele). Ugyancsak az ő közlése a Bocskai halálát követő vallatásokból Lugosi Helena vallo-mása; az 1607-iki mozgalmak történetéhez Mihalyko János eperjesi prédikátor levele és Alvinczi Péter életéhez adalékul ennek két levele. A *Szilágyi* Sándor által közölt «Herczeg Rákóczy Zsigmond» levelezése, — e füzetekben már V. és VI. közlésben — szintén sok adattal szolgál akkori viszonyaink bővebb megismerésére. A III. füzetben Bethlen Gábor életéhez nyújt adatot annak az osztozási okmánynak közlése, a mely szerint B. G. és B. István 1600. decz. 22-kén megosztzkodtak.

b) Külföldi irodalom.

A «BIBLE SOCIETY MONTHLY REPORTER» igen rokonszenves hangú ismertetést közöl Károli Gáspárról s a Károli ünnepről *dr. Duka Tivadar* tollából. «Károli, mondja a czikk írója, volt az első magyar, ki az egész szentírást honfitársai kezébe adta, 1590-ben. Ez a mű egyik eszköze volt a magyar nyelv s nemzetiség megszilárdításának. A nemzet történetének legválságosabb időszakában ez a könyv támogatta a nemzetet szabadság és függetlenségért folytatott véres harcaiban. A török hódítás a mohácsi vész után kiterjedt a szt. István birodalmának legnagyobb részére és uralmát megtartotta 160 éven át. És az elnyomatásnak e szomorú napjaiban ez a könyv tartotta a lelket a magyar protestantismusban, ennek köszönhetni, hogy van protestans egyház Európának ezen részében, s jórészen azt is, hogy a magyar nyelv még él. Különös, hogy a magyar irodalomtörténészek mindeddig nem igen vettek tudomást a műről, annak irodalmi értékéről, bár az bővelkedik nyelvészeti szépségekben s valódi nemzeti szellem bélyegét viseli. Az a jellemző rhythmikus gazdagság és háj, mely a munkának sajátsága, megérdemli, hogy a mostani kor íróinak is mintául szolgáljon.» Közli azután Károli életrajzát, részletesen leírja a biblia fordítás munkáját, a megjelenés körülményeit stb. Majd megemlékezik a Károli-ünnepről és azután a munka alatt levő bibliarevisióról. «Az ünnep fontossága kitűnik, mondja Duka, ha megtekintjük a magyar nemzet történetét. Mikor a magyarok keletről ideköltöztek, sok küzdelem után itt szereztek maguknak állandó hazát. Az ellenállás, mit a mongol hordával szemben a nemzet kifejtett, a védelem, mit a művelt Nyugat-Európának nyújtott a török hadak ellen, becsületére válik a magyar népnek. De ezek a harczok a nemzet életerejét folyton emésztették; és azután is volt a nemzetnek, a ki ellen küzdjön: a saját vakbuzgó uralkodói, kiknek jelszava: «Magyarországot katolikussá,

némétté és koldussá kell tenni», csoda, hogy e nemzet nem szűnt meg létezni. A magyarok ellenségei mindig azt hozzák föl, hogy mennyire elmaradt ez a nép a művelt Európa többi népei mögött; de nem látják a százados harcokat, miket végig kellett szenvednie. Mikor 1526-ban a nemzet java Mohácsnál elhullott, a török birtokába vette Magyarország jó részét. A mi megmaradt, Zápolyáé és Ferdinándé lett. S nem mondhatni, hogy a török rosszabbul bánt volna a nemzet fiával, mint az említett két uralkodó. Ilyen időben nem olyan volt-e Károli föltünése, mint egy fölkelő csillagé? Kezébe adja a népek az írást, magyar nyelven, a kétségbeesettek' szívét megerősíti Istenben vetett hittel. Bizony, ha elég elfogulatlanul nézzük ama gyászos napjait a nemzet történetének, méltán kérdezhetjük, mi lett volna a magyarságból és a protestans egyházból, ha Károli kezébe nem adja a könyvek könyvét? A török kiűzése után újra polgári s vallási viszályok szaggatják az országot. A küzdő magyar protestans egyház Angolország figyelmét is magára vonta, és Angolország nem csupán meleg részvétet küldött, hanem anyagi támogatást is szorongatott hitsorsosainak. Anna királyné uralkodása alatt a canterbury-i érsek, Tenison, gyűjtést indított az ügyefogyott magyar hitsorsosok részére; több mint 11,000 font sterling gyűlt össze, a mi ma is az enyedi collegium alapját képezi». Nagy lelki örömmel olvastuk e meleg hangú sorokat. (K. L.)

ERNSTHAFFE GEDANKEN von *Egidy*. Leipzig und Berlin. 1890. és 91. E röpirat, mely már 50 ezer példányban kelt el, kortörténeti jelentőségre emelkedett s a szerzőnek ezredesi rangjába került. A röpirat positiv alap gondolatokban végtelenül szegény, gondolatai újaknak egyáltalában nem mondhatók, s csak a régebbi vulgaris rationalismus újabb kiadásának mondhatók. Erkölcsi komolysággal és meleg közvetlenséggel ragaszkodik a régi rationalista triáshoz, az isten, szabadság és halhatatlanság eszméihez, a Krisztus tanához és erkölcsi példányképszerű jelentőségéhez a fölvilágosodás értelmében. A mélyebb vallási indokok és szükségletek iránt alig van érzéke, ép azért az egyházi tanfejlődés megértésétől egészen érintetlenül maradt. A theológiát, melyet egyáltalában nem is ismer, gyűlöli. Megtámadja a Krisztus istenségét, mint a keresztyénség hibás alapdogmáját; a bibliai csudákat, a Krisztus feltámadását stb., mint észszerűtlenekeket. Miben rejlik hát e törékeny és gondolatszegény iratnak vonzó ereje? Abban a visszhangban, a melyre az ezerek szívében talált s az igazságszeretetnek amaz energiájában, a melylyel a rationalistikus álláspontot képviseli s egy gyakorlati irányú egyházi reformnak kiinduló pontjává teszi. Egidy komoly gondolatai alig fognak ugyan gyakorlati egyházi reformot létesíteni, azonban «az idők jeleként» máris hatalmas polemiát idéztek elő mindenfelé s a «komolyabbnál komolyabb gondolatoknak» egész sorozatát ébresztették föl a protestans körökben. *Fricke* és *Hartwich* mellett elég itt emlí-

tenünk *Bornemannak*, az «Unzulänglichkeiten des theol. Studiums» nagy-nevű szerzőjének legközelebbi elleniratát, «mely az egész Egidy-vitát az egyházgyakorlati viszonyokra nézve értékesíteni» tűzte ki feladatául «*Keserű igazságok*» cz. művében, a melyben azt a kérdést vitatja: «mi a megtartható és helyes Egidy röpiratában?» «Melyek ama hiányok, a melyeket a szerző tudva vagy tudatlanul földerít, s mit tanulhatunk az ő irataiból?» És valóban a «komoly gondolatok» önkéanytelenül komoly elmélődésre adnak okot, mert sokkal többen gondolkoznak úgy, mint Egidy, az egyház hivatalos tanrendszerével már meghasonlottak közül, mintsem gondolnánk! (Sz.)

Döllinger: BRIEFE UND ERKLÄRUNGEN ÜBER DIE VATICANISCHEN DECRETE 1869—1887. Kiadta s előszóval ellátta *Reusch* bonni ó-kath. theol. tanár. München, 1890. Ára 2 Mk. 50 Pf. 163. l. Becses emlékei ezek a nagy kath. történetíró magánlevelezéseinek a vatikáni zsinat s az arra következő események megítéléséhez. E levelekből kitűnik, hogy a müncheni nuntius tanítványa a müncheni érsek, Rottenburg nagytudományú püspöke Hefele, sőt egy előkelő rangú hölgy is az agg tudóst kevéssel halála előtt a vatikáni egyházzal és dogmákkal való kibékülésre akarták rábírni s csak az ő szilárd akaratelhatározásán, férfias meggyőződésén s a történelem szigorú logikája iránt folyton tanusított hűségén tört meg ezek térítői fáradozása. 27 levél gyűjteménye e mű, melyek Döllingerhez vannak intézve az általa adott feleletekkel, mely utóbbi levelek valódi confessiók az agg tudós belső lelki életéből s élénken emlékeztetnek a nagy Augustinus confessióira. E levelek fényes emléket emelnek a XIX. század e nagy alakjának, a kinek belső meggyőződésen alapuló, hitéletének végtelenül gazdag világába éles bepillantást engednek. Feleleteiben az egyháztörténeti és dogmatikai ismeretek gazdag tárházával és meggyőző érveinek értékesítésével felel a térítgető törekvésekre, a melyek valószínűleg XIII. Leónak békepápas politikájára vihetők vissza. E levelek csakugyan koronáját képezik Döllinger eseményekben gazdag életének. (Sz.)

THE INFLUENCE OF GREEK IDEAS AND USAGES UPON THE CRISTIAN CHURCH. By the late Edwin Hatch D. D. (Hibbert-Lectures, 1888.). — A görög gondolkozásmódnak s különösebben a görög bölcsészetnek a ker. egyház dogmáira gyakorolt befolyását kimutatni czélja ez iratnak, melyet a nagytudományú elhunyt Hatch Hibbert-főolvasásaiból adott ki A. M. Fairbairn. «A hegyi predikáció egy új erkölcsi törvény kihirdetése s távol van minden metafizikai kérdéstől, a niceai symbolum pedig részben történelmi tényekből, részben, dogmatikai következtetésekből álló, hittétel, melyben az ethikának nincs helye». E különbség előállításának okait kutatja szerző felolvasásaiban, s azon eredményre jut, hogy a görög, szellem, különösen, pedig a görög bölcsészet voltak azon okok, melyek e tüneményt előidézték. A mű legfontosabb része

épen ezért az a két fejezet, mely a görög bölcsészetnek a keresztyén-ségre való hatásáról s a görög és ker. erkölcsstan egymásközi viszonyáról szól (5. és 6.). A bölcsészet hatásának tulajdonítja, hogy a ker. vallás gyakorlati hitét háttérbe szorították a metafizikai spekulációk, melyek még most is «számos lélek börtönének kulcsát tartják maguknál», s a görög erkölcsstani nézetek hatásának rójja fel, hogy a ker. társadalom nem annyira az ós ker. erkölcsstan, mint inkább a stoa erkölcsstanának a római joggal vegyített talaján áll. Érdekes az a fejezet is (10.), melyben szerző a görög mysteriumok befolyását mutatja ki a ker. kultusz fejlődésére, mely utóbbi a mysteriumok s más kultuszok behatása alatt ép annyira eltért eredeti alakjától, mint a hogy a ker. *hit* fogalma az az időkori görög eszmekör behatása következtében elvesztette eredeti jelentését — föltétlen bizalom Istenben — s lett egy csomó absztrakt metafizikai fogalom s föltevés elfogadásává (11—12.).

(A. G.)

ZEITSCHRIFT FÜR THEOLOGIE UND KIRCHE, szerkeszti *Harnack*, *Kaftan* berlini, *Herrmann* marburgi, *Reischle* stuttgarti tanárok, és *Sell* darmstadti superintendens közreműködésével *Gottschick* giesseni tanár. Megjelen két havonként 5 íves füzetekben Freiburgban, Mohr vállalatában. Ára 6 mark. Az új folyóirat, mely a Ritschl-féle morál-theol. iskola organuma akar lenni, ez iskola gyakorlati céljának megfelelőleg a theologia gyakorlati jellegének mennél tökéletesebb betöltésére törekszik. E mellett bizonyít a folyóirat I. füzete, mely *Kaftan* tollából «Theologie und Kirche», *Herrmann* tollából pedig «Die Busse des ev. Christen» cím alatt hoz figyelemreméltó cikket. Programjából kiemeljük, hogy a hit s az egyház életkérdéseivel közvetlenül összefüggő tárgyakat fogja kiválóan felölelni. Álláspontja a Krisztusban megjelent történeti kijelentésben vetett hit, a mint azt az irás szabályozza s annak megértését a reformáció egyengette. Folytonos tekintettel lesz ama nehézségek fokozatos és folytonos legyőzésére, a melyek ez idő szerint az evangéliomi egyház szolgálatát különösen szorongatják. A hagyományos tanok tekintetben bizonyos felosztási processuson mentek át; mivel az irás s az egyház fejlődés történeti megértése folyton halad, s mivel e tanok előfeltételeinek ma már semmiféle kapcsolati pontjuk nincsen a jelenkor egyetemes szellemi életében. Ezzel szemben az új folyóiratnak feladata az leendő, hogy e hitnek megfelelő tanformákat alkosson, a melyekre ez idő szerint a gyakorlati egyházi működés elégtelennek bizonyult; illetőleg feladata leendő kimutatni, hogy az irásnak s az egyházi tanfejlődésnek történettudományi elvek szerint való megvizsgálása korántsem ártalmas a hitre s az egyházra, sőt inkább arra nézve üdvös és nélkülözhetlen. Biblica-theol., történeti, dogmatikai és olyan kérdések képezendik az új folyóirat tárgyát, a melyek a hitnek a jelenkori műveltséggel való bensőbb összeegyeztetését célozzák.

(Sz.)

... *Wichern*. DIE INNERE MISSION DER DEUTSCHEN EVANG. KIRCHE 3. Aufl. Hamburg (Rauhes Haus) 1889. 279 l. Ára 3 márka. E nagyfontosságú műnek első két kiadása még 1849-ben jelent meg. 3-dik kiadását a német belmissió központi választmányának köszönhetjük. E mű annak idején Európában, sőt az egész világon nagy feltűnést keltett és számos belmissiói intézménynek, egyesületnek és munkásságnak lett életreszólítója. Wichern emlékirata valóságos tárháza a mi napjaink égető kérdéseinek, a melyből sok termékeny gondolatot meríthetünk a szociális kérdés megoldásához is. Élénk színekkel tünteti föl a népelet nyomorait s a társadalom közös bajait, de egyúttal utal e bajoknak az evangéliom által való gyógyítására vagy legalább is enyhítésére. A mű a maga egyházi és társadalmi nagy jelentőségében nem szorul ajánlatra. (Sz.)

Schultz Hermann, GRUNDRISS DER EVANGELISCHEN DOGMATIK. Zum Gebrauche bei akad. Vorlesungen. Göttingen (Vandenhoek & Ruprecht) 1890. 109 l. Ára 2-20 márka. E mű a Ritschl-féle moráltheologia egyik figyelemreméltó terméke s ez iskola alapfogolatainak rendszeres dogmatikai összefoglalása egy rövid compendium alakjában. A «bevezetés» s az «elvek föllállítása» után «dogmatikai kitételek» cz. alatt azonnal magára a hittani rendszerre tér át. E rendszert két részben tárgyalja. u. m. «a ker. üdvtapasztalat előfeltételei» cz. alatt szól az Istenről és a világról, az emberről és a bűnről, míg «a ker. üdvtapasztalat» cz. részben az Isten fiának üdvtényeiről s az isteni szellemnek üdveszközléséről, folytonos hivatkozással az írásra, mint ker. vallásos-erkölcsi ismereteink egyedüli normájára s mindkét prot.-egyház főbb hitvallásaira és dogmatikai főműveire. A rendszer tehát világos és könnyen áttekinthető, e mellett a metaphysikai speculációk és bölcséleti elmékedések elvileg ki vannak abból zárva. A hittan sajátképi tárgya — úgymond Schultz — a ker. üdvtapasztalat Isten országában, mint a ker. hit- és erkölcsstan legfőbb czélfogalmában, mely definitió egészben véve a göttingai iskola sibboletje. «Az ev. ker. hittan vagy dogmatika ama vallásos meggyőzéseknek tudományos előadása, a melyeknek elfogadása által az ev. egyház tagjaivá leszünk», ezzel szemben «a dogmák egyházi tekintélyvel fölrüházott meghatározások a hitről». A mű az egyetemi előadásokhoz vezérfonalul adatott ki, de önálló tudományos értéke is van. (Sz.)

**A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába
1890. december 1-től 1891. február 28-ig befolyt
összegek kimutatása.**

1. **Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek 1890-re:** Tiszai ev. egyh. ker., Tiszáninneni ref. egyházkerület. **1891-re:** Hódmezővásárhelyi ref. egyh., Debreczeni ref. egyh., Békés-csanádi ev. esperesség.

2. **Alapítótagsági alapítványukat befizették:** Révész Bálint tiszántúli püspök. özv. Hegyi Mihályné sz. Józsa Eufrozina.

3. **Alapító tagok alapítvány-kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok 1889-re:** Orbai ref. egyhm., Dávid Gyula okányi ref. lelk., Szász Gerő kolozsvári ref. esp., marosvásárhelyi ref. collegium. **1890-re:** Orbai ref. egyhm., Tátra-aljai ev. esperesség, Szász Gerő kolozsvári ref. esp., kézdii ref. papi értekezlet, dr. Ballagi Mór kir. tanácsos, fogarasi ref. egyh., marosvásárhelyi ref. collegium, külsősomogyi ref. egyhm. **1891-re:** beregi ref. egyhm., Ferenczy Gyula krassói ref. lelk., kecskeméti ref. egyhm., czeplédi ref. egyh., Gyurátz Ferencz pápai ev. lelk., Kármán József új-verbászi lelk., külsősomogyi ref. egyhm., b-gyulai ref. egyh., VI. sz. kir. városi esperesség, mezőföldi ref. egyhm., a-szabolcs-hajduvidéki ref. egyhm., csurgói ref. főgymn. könyvtár, Soltész Farkas tetétleni ref. lelk., Józsa Zsigmond n-enyedi theol. h. tanár, n-enyedi Bethlen-főiskola ifjúsága, Trsztjénszky Ferencz pozsonyi theol. tanár, Hegedűs Sándor orsz. képvis., Szemes László jánosii ref. lelk., erdővidéki ref. egyhm. papitestület, kun-madarasi ref. egyh., nógrádi ev. esperesség, felső-nógrádi ev. papi értekezlet, székelyudvarhelyi ref. collegium, Csabay Pál a-baloghi ref. lelk., szolnoki ref. egyh., fehér-komáromi ev. esperesség, pápai ref. egyhm., hmező-vásárhelyi ref. főgym. tanári kar. marosközi unit. belső emberek, Stettner Ignác veszpr.-nyárádi lelk., Szeremley Sámuel ref. lelk., dr. Bernáth István szabolcsi ref. lelk., dr. Ballagi Mór kir. tanácsos. Hörk József theol. tan., pozsonyi ev. lyceum tanári kara.

4. **Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1889-re:** Kolozsvár Antal fejrői ref. lelk., Novák Lajos a.-bartai lelk., bőödi ref. egyh. **1890-re:** Stráner Vilmos pinkafői ev. lelk., Eröss Lajos földesi ref. lelk., Pongrácz János héreghi ref. lelk., Deák Lajos kir. tanf., Konez József coll. tan., Kolozsvár Antal fejrői ref. lelk., Dömötör Dániel ref. theol.; Ruzskay Gyula jánosii ref. lelk., hallei «Magyar Egylet», Friedrich Zsigmond, késmárki ev. lyceum, Karsay Imre ev. theol., Korossy Gyula ev. theol., Tatay Lajos ev. theol., Solcz Ödön ev. theol., Begedi Lajos gyöngyösmelléki ref. lelk., Vargha Károly csetényi s. lelk., Zoltáni Elek léczfalvai esp., Jausz Vilmos soproni theol. h. tanár, Fráter Sándor kótaji földbirt., Novák Lajos a.-baktai lelk., dr. Pulszky Ágost egyet. tanár, szécsényi ev. egyh., Czinke István erdőbényei ref. lelk., Vadász Pál s.-szt.-péteri ref. lelk., bőödi ref. egyh., F. Varga Lajos majtisi ref. lelk. **1891-re:** hallei «Magyar Egylet», belényesi ref. lelk. kör, dr. Trauchenfels Jenő (Bécs), Lészay Ferencz M.-Gorbó, Ballagi Géza s.-pataki jogakad. tan., Török József czeplédi ev. esp., Sztankay Ferencz gyógyszerész, Dömötör Lajos bölcseki ref. lelk., Nagy József n.-szebeni ref. lelk., Zsigmond Sándor h.-szoboszlói ref. lelk., Papp Károly bpesti ref. lelk., Szűcs János enyégi esp., Csiskó János kassai ev. lelk., Molnár Albert bugyí ref. lelk., Tóth Sándor feketehegy ref. lelk., Molnár Miklós földbirt., Balogh István maroszsombati lelk., somlyóvidéki ev. lelk. kör, Krupecz István theol. tanár, Novák Lajos a.-baktai lelk., Adorján Miklós csurgói tanár, dr. Pulszky Ágost egyet. tanár, szécsényi ev. egyh., Balogh Ferencz debreczeni hittanár, Sebestyén Imre bpesti ref. főisk. senior, Karsay Imre ev. theol., Szöllősy Antal makói ref. lelk., Vámos Károly pettendi ref. lelk., Tóth Lajos tiszadobi ref. lelk., dr. Csiky Kálmán mtegyet. tanár, Séra Ferencz siteri ref. lelk., zala-istvándi ref. egyh., Szilágyi Sándor egyet. könyvtárigazgató, Tóth Sándor szil.-sárkányi ev. lelk., bőödi ref. egyh., ifj. Kovács Antal s.-martonosi ref. lelk., Linberger István ev. lelk., Dombi Lajos b-gyulai ref. lelk., Thébusz János zólyomi ev. lelk., eperjesi ev. magy.-ném. egyh., Sztchlo János eperjesi esp., Csecsetka Sámuel pozsonyi theol. tanár, Benkő István r.-palotai lelk., nyéki ref. egyh., Rácz János

nyéki lelk., Venetianer Sándor új-sóvéi ref. lelk., Soltra Alajos ráczekevei lelk. Rendes tagdja kiegészítésére küldött Csabay Pál 1 frtot.

5 Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával 1889-re: Margócsy Kálmán d.-egyházi ev. lelk., Varannay Lajos új-barsi ref. lelk., Parádi Kálmán kolozsvári tanár, Kiss Sándor kolozsvári ig. tan., Varga József padányi ref. lelk., Pap István s.-m.-berkeszi ref. lelk., Horváth István bürkösi ref. lelk., Adorján János kebelei ref. lelk., Moravcsik Mihály aszódi ev. lelk., Kovács Lajos n.-enyedi ref. theol., Gyalókay Béla esztergomi h. lelk., Nagy Lajos ügyvéd, Dobronyovszky Gyula péterii ev. lelk., Zágoni Pál n.-borosnyói ref. lelk., Borbély Sándor al-siménfalvai ref. lelk. **1890-re:** Szendrey Gerzson orsz. képvis., Nagy Kálmán dadi h. lelk., pálfalvi ref. egyh., jánosii dal és olvasóegylet, Galamb István jbiró, Varga József padányi ref. lelk., Pap István s.-m.-berkeszi ref. lelk., Horváth István bürkösi ref. lelk., Réz László rádi ref. s. lelk., Bitay Mihály udvarfalvai ref. lelk., Jeremiás Béla b.-sz.-királyi ref. lelk., Adorján János kebelei ref. lelk., Jády József pápai főisk. tan., Pülöp Márton n.-enyedi ref. theol., Kovács Lajos n.-enyedi ref. theol., Gyalókay Béla esztergomi h. lelk., Marikovszky Menyhért m.-szigethi igazgató, Nagy Lajos ügyvéd, Zsigmond Károly hosszúfalui ref. lelk., Szabó Gyula szalóczi lelk., Szendy Lajos pacseri ref. lelk., Dobronyovszky Gyula péterii ev. lelk., Tomory Endre héthi ref. lelk., Veres József galambodi ref. lelk., Zágoni Pál n.-borosnyói ref. lelk., Barsi Sándor bokodi ref. lelk., Borbély Sándor al-siménfalvai ref. lelk. **1891-re:** Mészáros Lajos h.-nánási ref. s. lelk., Sziráczy János szarvasi ev. tan., Bodolay István mezőcsáthi ref. lelk., Debreczeni Gábor f.-borsodi esperes, Bélaváry István csoknyai ref. lelk., Félegyházy Antal sz.-udvarhelyi tan., Pap Elek zsigárdi ref. lelk., Farkasdy Béla patasi ref. lelk., Baczó Mózes ref. theol., Benkő Gergely ajkai ref. lelk., Zajzon Mihály erdővidéki ref. esp., Zathureczky Gyula erdővidéki egyhm. gondnok, Bakos József bakonszegi ref. lelk., Székely Aladár bónyi ref. lelk., úzoni ref. egyh., Csizmadia Lajos n.-ladányi lelk., Baross Károly b.-bánfalvai ev. lelk. (2 frt), Szabó Gyula szalóczi lelk., Pethő Bálint csegei lelk., Nagy Kálmán dadi ref. h. lelk., Barthalos Mihály n.-piriti ref. lelk., Németh Péter ung-tarnóczyi ref. lelk. **1892-re:** Barthalos Mihály n.-piriti ref. lelk., Barna Antal körtvélyesi ref. lelk. **1893-ra:** Barna Antal körtvélyesi ref. lelk.

6. A „Linezi békekötés“ monographia 1—16 ívéért 1 frtot küldtek: Stráner Vilmos pinkafői ev. lelk., hallei «Magyar Egylet», Friedrich Zsigmond, Karsay Imre ev. theol., Korossy Gyula ev. theol., Patay Lajos, Solcz Ödön, Nagy István n.-várad-olaszói ref. s. lelk., Venetianer Sándor (3 frt).

7. A «Szemle» 1889. évi folyamáért 1 frtot küldtek: hallei «Magyar Egylet», Friedrich Zsigmond, Karsay Imre ev. theol., Korossy Gyula ev. theol., Tatay Lajos ev. theol., Solcz Ödön ev. theol. **1890. évi folyamáért:** Mészáros Lajos h.-nánási ref. s. lelk. 4 frtot; az összes kiadványokért Ferenczy Gyula krassói ref. lelk. 4 frtot. Előfizetett **1891-re:** dr. Kiss János.

8. A «Szőnyi Benjamin» monographiára előfizetett 1 frtjával: Körösi János k.-ladányi ref. lelk., Marton Sándor, k.-ladányi ref. egyh., Kardos Mihály, f.-gyarmathi casino, f.-gyarmathi ref. egyh. (2 pd.), Szabó Imre f.-majláthi tanító (3 pd.), Böszörményi Béla battonyai ref. lelk. (2 pd.), Zöld Mihály rittbergi ref. lelk. (3 pd.), Szentandrásy István (6 pd.), Darabos Sándor, Zsarkó Ferencz, Pap Imre hmező-vásárhelyi ref. lelk. (140 pd.), Vöröss Zsigmond resiczabányai ref. lelk. (5 pd.), Karancsy Dániel hmezővásárhelyi ref. lelk. (50 pd.), Polgár László (5 pd.), Illyés Endre (2 pd.), Komáromy Lajos képvis. tan., Kertész András b.-gyulai gondnok; Csizmadia Lajos n.-ladányi lelk., Farkas József makói ügyv., Bánffy Gyula makói v. ügyész, Szöllősy Antal makói ref. lelk. (10).

9. Segélyt küldött a szepesi VII. bányavárosi esperesség.

V. 1915
A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

K E N E S S E Y B É L A

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

HARMADIK ÉVFOLYAM

III. FÜZET.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE
1891.

1891.
KÖNYV-ÉRTÉKESÍTÉS.
L. K. T. A.

TARTALOM.

	Lap
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK:	
1. Kermann Dániel élete. <i>Zs. M.</i>	269
2. Egyházi tanulmányút francia földön. <i>Balogh Ferencz</i>	292
3. Komáromi Csipkés György és bibliája. <i>Földváry László.</i>	315
4. A zsolttárok. <i>Józsa Zsigmond.</i>	335
5. A dunántúli ág. evang. egyház megalakulása és 1598-iki törvény- könyve. <i>Mokos Gyula.</i>	364
6. A heidelbergi káté története és irodalma a külföldön és hazánk- ban. <i>Dr. Erdős József</i>	393
7. Lutherképek a modern pápás történetírásból. <i>Dr. Szlavik Mátyas</i>	407
 II. KÖNYVISMERTETÉS.	
8. A Study of Religion, its Sources and Contents by James Martineau. <i>Antal Géza</i>	422
 III. A MAGYAR PROT. IROD. TÁRS. VALLÁS-ERK. FELOLVASÁSAI.	
9. <i>Dr. Pulszky Ágost</i> előadása «a felekezetek szerepéről az állam- életben»	437
10. Művelődéstörténelmi rajz a hit és babona muljából. <i>Dr. Csiky</i> <i>Kálmán.</i>	453
 IV. IRODALMI SZEMLE.	
11. A) Hazai irodalom	476
12. B) Külföldi irodalom	479

A «**PROTESTÁNS SZEMLE**» megjelenik évnegyedenként, u. m. *január, április, július* és *október* hónapok 1-jén 7—8 nyomott ívnyi terjedelemben.

A «Szemle» füzetei egyenként is kaphatók minden hazai könyvkereskedésben. A jelen füzet ára 1 frt 40 kr.

A tagsági díjak és az előfizetési pénzek, valamint a «Szemle» szellemi részét illető közlemények *Kenessey Béla* titkárhoz **IX. Csepel-rakpart 7. sz.** alá küldendők. Kéziratok nem küldetnek vissza. Reclamatíók Hornyánszky V. akad. könyvkereskedéséhez intézendők.

KERMANN DÁNIEL ÉLETE.

(II. közlemény.)

VI.

Turolukán, a vázolt események következtében nagyon megromlottak az egyházi és társadalmi viszonyok.

Azok, a kik hatalmi kényszer alatt aláírták volt Kermannak elüzetését, most meglehetősen ferde viszonyba jöttek nemcsak visszatért lelkészükkel, de azon polgártársaikkal is, a kik nem ijedve meg a fenyegetésektől, hívek maradtak vallásukhoz. Két párt állott egymással szemközt; azoké, a kik Kermann elüzetésének eszközei voltak és a kik most merő következetességből kath. lelkészt kívántak — és azoké, a kik ezt mindenképen elleneztek. Amazok, a hithagyók vakbuzgalmával lázították a népet papjok ellen s ebben a földesuraság támogatását is megnyerték. Élükön a jellemtelen Kubecska bíró állott, a ki minden téren kellemetlenségeket csinált Kermannak. Belenyúlt ennek magánéletébe is és oly koholmányokkal lépett fel, melyek megtorlást igényeltek. Mikor Kermann, kifogyva türelméből, e hitvány embert megdorgálta és bizonyos ténykedésére czélozva *hazugnak* és *tolvajnak* nevezte, az egyenesen új földesurához, br. Majtényi Pálhoz ment panaszsra, a ki aztán 1690. aug. 13-án írott levelében komolyan megrója Kermannt s megtiltja, hogy az ő alattvalóit sértgesse. E levél oly hangon van írva, mely szomorú világot vet az akkori társadalmi állapotokra is. A földesúr fenhéjazó sértő modorban korholja a megvetett lutheránus papot. Ne avatkozzék, úgymond, az ő alattvalóinak ügyeibe s ne rabolja el azok becsületét, melyet ő nem képes adni; hagyja az ő alattvalóit békében, mert ha

még ezután is őket bántani merészeli, biztosíthatja, hogy a parochiáról, melyet méltatlanul bir, ki fogja röpiteni.¹

Kermann e levelet nem tartotta méltónak a válaszra mert ismerte a piszkos forrást, melyből az eredett. De emlékiratában elmondja az egész esetet és állítja, hogy Kubecska valóban megérdemelte a hazug és tolvaj elnevezést, mert Nyáry Ferenczet megcsalta, a községet pedig meglopta. Ezt be is tudja bizonyítani. A tisztességes emberektől, úgymond, nem tagadja meg a kellő tiszteletet; de a becstelennek megmondja az igazat. Ő a lelkek igazgatója és a tolvajok elítélője, azért bátran kikél azok ellen, a kik az egyházat meg nem becsülik. . . Hasonló kellemetlensége volt Kermannnak egy részeges tanítójával, a kit kénytelen volt a házából eltávolítani; és János nevű öcsésével, a ki szelid örütségben sok helytelenséget követett el és az egyházban elégtelenséget okozott. Végre is Kermann megsokalta a sok kellemetlenséget és elkedvetlenedve 1690. év végén elfogadta a nem kevésbbé zilált miavai egyháznak meghívását.

Azonban ez a helyváltoztatás is bajjal járt. Miava egyike volt a tekintélyesebb ev. egyházaknak; de részint földesurainak kiméletlensége, részint pedig lelkészeinek tehetetlensége szomorú helyzetbe sodorták. Utóbbi esztendőben oly szerencsétlen volt lelkészeivel, hogy egy év alatt háromszor kellett választania papot. Az egyik valami Szabadkai (Sabbatino) Mátyás, véletlenül vetődött oda s az ev. lakosság azonnal felkarolta, csak azért, hogy a reájuk tukmált Ábrahámfi nevű franciskánustól szabadulhasson. A nép e hangulatát felhasználva azzal kezdte meg működését, hogy a pünkösöd előtti szombaton mindazt kihányatta a templomból, a mi a kath. szertartásra emlékeztetett. Ennek hire csakhamar eljutott a r. kath. főpapok fülébe. Széchenyi Pál kalocsai érsektől kemény fenyegető levél² ment Szabadkaihoz, a ki a hatal-

¹ *Assecurò, quod proxime sit inde saltaturus. . . Fata Fam. Kerm.*

² *Quidquid Czejtae Jus terrestre concluderit, illud irresistibiliter sine mora exequamini. Datum Posonii Georg Szécheny Archiepp. Anno 1690. máj.*

mas főpaptól megijedvén, lemondott hivataláról. A miavaiai hirtelen egy másik papot választottak Mayer János személyében, a kinek beiktatására Kermann Dániel küldetett ki aug. közepén (1690). Az új pap azonban állítólag oly együgyű, sőt nevetséges beköszöntő beszédet mondott, hogy mind a hívek, mind pedig Kermann annyira megbotránkoztak, hogy ennek következtében Mayer, a ki voltaképen nem is volt theologus, hanem orvos, azonnal megszökött s többé vissza se jött. Ez előzmények után választották meg a miavaiak Kermann 1690. december hóban.

Kermann a miavaiak meghívásának azonban csak hosszasabb rábeszélés után engedett s elhatározására kétségtelenül döntő befolyással volt egyfelől az, hogy már nyílt titok volt, hogy a csejthei vár ura az ó-turai plébánost akarja a miavaiakra ráerőszakolni, másfelől pedig az, hogy Turolukán Kubecskaék tömérdek kellemetlenséget okoztak neki. Hívei a papi fizetést is igen rendetlenül szolgáltatták be, míg a miavaiak meg még a fizetés tetemes felemelését is megígérték, ha Kermann elvállalja lelki gondozásukat. De még mikor már a miavaiak meghívó levelét elfogadta is, még akkor is reménykedett, hogy a turolukaiak marasztani fogják őt s talán ígéretet tesznek, hogy Kubescskára nem hallgatnak s a papi fizetést pontosabban beszolgáltatják. A hívek mentegetőztek ugyan, de határozott ígéreteket nem tettek. E hidegség rosszul esett neki s csakhamar megtette az előkészületeket az átköltözködéssre. Mikor azonban hívei látták, hogy komolyan el akarja őket hagyni, csoportosan jöttek marasztani őt. Kérték s mikor ez nem használt, fenyegetni kezdték; sőt a költözködés napján nyílt forrongásban törtek ki. Az átköltöztető miavaikat megtámadták, úgy hogy Kermannak — ki az első kocsin már előrement — vissza kellett fordulnia s magának kellett személyesen közbelépnie és ígéretet tennie, hogy a következő vasárnapig még a parochián marad s mindaddig, míg új papjuk nem lesz, végezni fogja az isteni tiszteleteket s nekik maga helyett egy derék papot fog ajánlani. De a lázongók közül sokakat még ez sem elégített ki, úgy

hogy Kermann mikor búcsubeszédét ment megtartani, még akkor is csak beszéde végén mert távozására vonatkozni. Istent hívta fel tanuúl, hogy nem ő maga kívánta e változást; de kénytelen volt ezzel a hívek hálátlansága és gonoszsága miatt, a kik még a kötelezett fizetését sem szolgáltaták ki neki, a ki Sámuellel utalhatja bíráit élettetteire, mily sikerrel hirdette híveinek az ígét s mily türelemmel viselte utolsó napokban is a hálátlanságot, hogy midőn ő maga vásárolta a kenyeret, hívei közül sokat atyailag fentartott; a hívást mindazáltal el nem fogadta volna, ha ők erre okot nem adtak volna. Arra kérte végül híveit, hogy utódát jobban szeressék és tiszteljék, mint őt tisztelték; ő nem szünik meg imádkozni Sámuellel, és ismételni Pál apostolnak a Csel. XX: 22—35-ben foglalt szavait. E találó szavak alatt a templomban többször zokogás tört ki. Egyesek újra marasztani kezdték lelkészüket, de a nagy tömeg szó nélkül távozott s alig akadt egy-kettő, a ki köszönetet mondott volna neki eddigi szolgálataiért. Ez történt szeptember 3-án s ily körülmények között kezdte meg reménnyel és aggodalommal miavai lelkészkedését 27 éves korában.

Kermannak Miaván való megjelenése, komoly önérzetes, férfias föllépése, hatásos szónoklata és szervező képessége csakhamar közfigyelem tárgyává lön. Az ellenfél táborában a kárörömöt az aggodalom váltotta fel. A szomszéd kath. lelkészek sűrűn látogatták a miavai földesuraságot, hogy azt földesuri és kegyuri kötelességeinek teljesítésére figyelmeztessék. Ez idő szerint a csejtei uradalomnak a Nádasdyakat illető részét a királyi fiskus gr. Erdődy Kristóf Antalnak adományozta s ezzel Miava is Erdődy kezére került. Az új földesúr hálás akart lenni a szép birtokért és Istennek és a császárnak tetsző dolgot vélt elkövetni azáltal, hogy a miavai ev. egyházat, mely 1646 óta virágzó ev. anyaegyház volt, katolikussá teszi. Ez azonban csak úgy történhetett volna meg, ha Kermannnt onnét eltávolítja, a mihez valami jogcímet okvetlenül kellett szereznie. És az

alapot könnyen megkaphatta a Kollonics által a király nevében, de annak aláírása nélkül 1691-ben kiadott Leopoldina explanatióban, mely szerint a protestánsok csak az articularis helyeken bírhatnak nyilvános szabad vallásyakorlattal stb. S miután Miava nem volt art. hely, gr. Erdődy Kristóf 1698-ban Beda Istvánt és Turnay Márton csejteit plébánost kiküldi Miavára, azzal az utasítással, hogy az ev. templomot foglalják el. A nép ezuttal nem is állott ellent, mert az ellenállás szomorú következményeit naponta látta szomszédainál, különösen pedig a bányavárosoknál. A templomfoglalások napirenden voltak; s ha a nép ellentállott, katonaságot hoztak a nyakára, a lelkészt pedig erőszakkal dobták ki a parochiából. A fenyegetések között követelt templomkulcsot a megrémült nép tehát ellenállás nélkül adja át. Kermann is kénytelen parochiáját elhagyni s Turnay és társa diadalmasan nyitják meg a templomot, azt birtokba veszik s azonnal misét szolgáltatnak benne. De míg a miavaiak megadással türik sorsukat, a szomszéd völgyek lakói összesereglenek s joguknak és hatalmuknak tudatában bemennek Miavára és a hivatlan templomfoglalókat egyszerűen elkergetik. Gr. Erdődy azonban zokon vette a nép ilyen önigazságszolgáltatását és hogy földesuri hatalmát bebizonyítsa, néhány nap mulva Kertészi Pált és Vincze János podolai papot küldötte ki Miavára, hogy az ev. templomot ismét vegyék át. A nép azonban most már felbátorítatva az első fellépés sikerétől, erélyesen ellentállott; kész volt a fegyveres ellentállásra is, mit látva a földesúr küldöttei, jónak látták re infecta eltávozni. Valószínű, hogy ezeknek célzatos elbeszélése és túlzott jelentése után határozta el magát az esztergomi érsek, a magyar alkotmányt és a protestantizmust egyiránt gyűlölő Kollonics Lipót arra, hogy ez ügybe beleavatkozzék. A miavaiakat azért, mert ellentállottak a földesúr embereinek, lázadással vádolta a király előtt és mintha az egész országot felforgató titkos merényletről lett volna szó, rávette a királyt, hogy a vakmerő «lázasokat» szigorúan büntesse meg. Lehet, hogy a

király ép oly keveset tudott erről a dologról, mint arról az explanatióról, melyet Kollonics az ő királyi nevében merészelt kiadni, elég az hozzá, hogy a király nevében egy rendelet érkezett Miavára, mely szerint a miavai lázadók kérdőre vonandók, szigorúan megfenyítendőek, lelkészüek pedig, Kermann D. számüzendő!

Ez állítólagos királyi rendelet alapján 1699. ápr. 17-én a templomot erőszakosan ismét elvették az evangélikusoktól; Kermann Dánielt pedig, minden törvényes idézés és kihallgatás mellőzésével. Csejte várában fogságra vetették. S a míg ő a vár dohos fogházában szenvedte a méltatlan erőszak okozta fájdalmakat s csak az írás szavaiból merített vigasztalást, addig a Miavára nagy pompával bekísért barát bevonult az ő parochiájába és az elrablott templomban énekelte a misét. Kermann a fogságban a börtönőrön kívül senkivel sem érintkezhetik heteken át; ezt az embert, a jó Miksics Jánost azonban a fogoly papi szelidsége és türelmes szenvedéshez törődött lelkülete megnyeri, ez belső részvétet kezd iránta érezni s önkénytelenül keresni kezdi az alkalmat, hogy minél többet érintkezhessék vele. Megismerkedik elzáratásának okaival; látja hogy ártatlanul szenved — és úgy tesz, mintha nem bánná, ha a fogoly, az ő tudtán kívül, megszöknék börtönéből. De a fogoly tudta, hogy szökése esetén mint pap könnyen felismertetnék, újra elfogathatnék, s fogsága csak jobban megsúlyosbítatnék. Kedvetlenül kergeti el hát magától a kisértő gondolatokat. De mikor a jószívű Miksics egyszer egy öltöző parasztruhát is hoz magával, hogy könnyebben elmenekülhessen, nem tud ellenállani a kínálkozó alkalomnak s elhagyja börtönét. Azonban mikor szerencsésen kijutott a várból, nem tudta, hogy most már hova és kihez forduljon s ösztönszerűleg Miava felé tartott. Éjjeli órában bekopogtatott egyik hívéhez, a ki aztán három napon át rejtegette magánál. Lassankint a szomszédok is tudomást szereztek ottlétéről; titkon felkeresték és bátorították. Kermannak be kellett látnia, hogy ez a helyzet tarthatatlan, minél tovább marad hívei között, annál bizo-

nyosabb volt, hogy fel fog fedeztetni és hogy szállásadóját veszedelembe fogja dönteni. Elhatározta tehát, hogy e veszélyesen kedves körből kiszakítja magát és mivel e szerencsétlen haza nem nyújthatott neki biztos menedéket sehó, átlépte az ország határát, Sziléziába, majd Lausitzba, végre pedig Szászország fővárosába, Drezdába menekült. Innét ment át Wittenbergbe is.

Itt irodalmi dolgokkal foglalkozott; megismerkedett a német tudós férfiak jelesbjeivel és helyzete javultával kezdett megbarátkozni ama gondolattal, hogy soha többé nem tér vissza hazájába. Száműzetésének ez éveiben még az sem tudott neki örömet szerezni, hogy az ő egykori hívei elűzték a reájok tukmált kath. papot; mert tudta, hogy mindez csak nagyobbítani fogja azoknak szenvedéseit és szaporítani a névtelen martyrok számát. Csakugyan gróf Erdődy három század lovas katonával kényszerítette őket arra, hogy templomjukat ismét átadják a kath. papnak.

Ilyen volt a protestánsok sorsa Magyarországon. Az erőszak és önkény új meg új rendeletek kibocsátásával végképen ki akarta irtani őket. Az 1701-ben kiadott rendelet azt parancsolta, hogy a töröktől visszafoglalt összes egyházi javak, jogok, különösen pedig a tizedek visszaadandók és hogy az országban levő protestánsok is tartoznak a kath. püspököknek tizedet fizetni. A rendelet 8-ik pontjában megparancsolta, hogy valamennyi földesúr azonnal állítsa helyre a kath. egyházakat és azokat a szükségesséssel lássa el. A végrehajtás a püspökökre bízott. Végre elrendeltetik, hogy az evangélikusok csak amaz országrészekben bírhatnak szabad vallásgyakorlással, melyek 1681-ben már a király birtokában voltak; ellenben a töröktől azóta visszafoglalt részekben csak katolikusok bírhatnak szabad vallásgyakorlással. Minthogy pedig a protestáns vallásszabadság a törvényekben megnevezett számos helyeken csak azért engedtetett meg, mert azok véghelyek voltak — most pedig megszűntek véghelyek lenni, tehát ott nem is kell az akatholikus vallást megtűrni. Az áttérésekre vonat-

kozólag kimondatott, hogy azokat, a kik már egyszer a kath. egyházba léptek s azután ismét protestánsokká lettek, úgy kell büntetni, mint esküszegőket stb.

Szerencse, hogy a vallási fanatizmus elvesztette a látás tisztaságát s vakságában botorúl föllázította a hazafiság szent érzelmeit még a katolikusokban is. Nemcsak a prot. vallás nyögött a zsarnokság nehéz nyomása alatt: a magyar nemzet politikai szabadságai is lábbal tiportattak. Nemcsak az evang. lelkészek üzettek el parochiájokból; de a legjelesebb magyar főurak is megfosztattak birtokaiktól, ha a bécsi kormány ellen fel mertek szólalni. Nemcsak az evangélikus templomokban és iskolákban fészkeltek meg magokat a kath. klerus vak eszközei, hanem az alkotmányos főtisztviselői székekből is kiszorítottak mindazok, a kikben élt még a nemzeti öntudat és a férfias önérzet.

Kiállhatatlanná lett az állapot. Az ország népe forrongott. Kitért belőle a keserűség, melyet hiába akart magába fojtani: vezért keresett, a ki fölszabadítsa borzasztó helyzetéből. Így lép fel II. Rákóczy Ferencz, a kinek neve egy időre a magyar haza és a magyar protestantizmus szabadságának jelképévé vált és a kinek zászlói alá siettek mindazok, a kik a méltatlan üldöztetés következtében a külföldön ették a száműzetés keserű kenyerét. Ezek között találjuk Kermann Dánielt is, ki közel 6 évi külföldi tartózkodás után tért vissza hazájába.

II. Rákóczy Ferencz zászlai büszkén lobogtak a felvidék regényes várainak ormain. Az Istenért, a hazáért és a szabadságért harczolt szövetségeseik nem lehettek ellenségei a vallási szabadságnak. Mindjárt a Széchenyben szeptember 12-én összejött első szervezkedési gyűlésükön ünnepélyesen kijelentették, hogy az ág. és helv. hitvallásokon lévőknek szabados légyen a religió gyakorlata az országban az 1608. és 1647-ki törvényczikkeknek és az 1659. esztendőbeli hitlevélnek foglalata szerént. Sőt mivel némelyek a soproni (1681) törvényczikkek erejével a földesúri juss alatt a lelkiismereten való uralkodást magoknak tulajdonították:

hogy ez ennekutána semmi szín és kigondolható örv alatt ne legyen, — az 1647. esztendőbeli articularis büntetés alatt, akármely religióbeli kicsapongó ellen is elvégeztetett; honnan következik, hogy azon törvények erejével, ha valaki ennek utána is a három elfogadott religió közül valamelyiket vallani akarja, legyen kinek-kinek szabad tetszésében, azt a melyik tetszik, vallania; abban pedig senki által ne háborgattassék.» (13. art.) Kimondatott az is, hogy a kath. klerusnak ezen vallási szabadság ellen eddig beadott ügy ezentúl beadandó óvása érvénytelen lesz, sőt a kath. világi status az evang. statust a maga törvényes követeléseiben és jussaiban megvédeni, a szövetséglevél erejénél fogva tartozzék. (15. art.)

A jogtalanul elszedett templomok visszaadására országos küldöttségek neveztek ki. Pozsony és Nyitra vármegyék részére: Novota István katolikus; Sziggyártó István helv. hitvallású és Gosztonyi Miklós ág. hitvallású. Trencsén és Turóc részére: Huszár József kath., Sipos János ref., Bohus Ferencz ev. Ezek utasításukhoz képest az evangélikusok kezében hagyták Kermannak egykori egyházait, jelesül Turolukát, Miavát, Bukóczot. Ugyancsak az evangélikusok kezére került ismét (1705. nov. 22-kén) a zsolnai nagyobb templom, a parochia és iskola összes tartozmányaival együtt¹, minek öröme a tekintélyes zsolnai ev. gyülekezet a száműzetéséből hazakerült Kermann Dánielt nagy lelkesedéssel lelkészeül választotta meg.

Nagy jelentőségű esemény volt ez úgy Zsolnára, mint magára az új lelkészre nézve is. Új remény, új lelkesedés, új tevékenység ösztönözte őket, hogy a multnak sérelmeit

¹ Restitutio Templi Zolnensis majoris Anno 1705. nov. 25. L. Visitatio Ecclesiarum etc. a pozsonyi levéltárban. A visszakapott templom ajtaja felett ez a felirat volt olvasható: Nunquid spelunca latronum facta est domus ista, in qua invocatum est nomen meum in oculis vestris! Ego, ego sum, ego vidi, dicit Dominus. Jerem. 7. 11.

minél rövidebb idő alatt meggyógyítja. A szervezkedés szüksége áthatotta az egész ev. egyházat és mert már régi idők óta a gyülekezetek teljesen zilált állapotban voltak, mert voltaképen megszűnt közöttük minden felekezeti hatósági kapocs, mert sem püspökök, sem szervezett egyház-megyéek nem léteztek: a világi evang. urak mindenekelőtt e bajokon kívántak segíteni. Egyházmegyei gyűléseket hívtak össze; számba vették az üldözések korából fenmaradt gyülekezeteket, a biztosok által visszatért templomokat és iskolákat és gondoskodtak azoknak jó papokkal és tanítókkal való ellátásáról. Minthogy a protestantizmus kiirtására vállalkozott Kollonics érseknek csakugyan sikerült az ev. superintendenseket kiűznie az országból, hogy a főpásztoroktól megfosztott nyáját annál könnyebben hajthassa és kényszeríthesse be az egyedül üdvözítő kath. egyház aklába; minthogy voltaképen csak a tiszteleltre méltó Zabler Jakab volt az egyedül élő ev. püspök e hazában, — a sok feladat között nem utolsó volt az, hogy minél előbb kellő számban új püspökök választassanak. Alapúl elfogadták a zsolnai 1610-ki és a szepesváraljai 1614-ki zsinati határozatokat. Így választattak meg 1705-ben Cseriben Pilárik István selmeczi lelkész a bányavárosok és a közelfekvő vármegyéknek, — Bodó András csetneki lelkész 1704-ben Gömör, Kishont, Torna, Borsod és Heves vármegyéknek — és Kermann Dániel a pozsonyi, nyitrai, trencsényi és lipcsei ev. egyházaknak püspökeivé. A választás ellen azonban a lelkészek közül többen a miatt, mert ez a világi urak befolyásával és kezdeményezésével történt, óvást emeltek. Pozsony, mint sz. kir. városi egyház, még később is protestált püspöki hatósága ellen. De Kermann ennek daczára elfoglalta püspöki hivatalát, s abba Pilárik István püspöktársa iktatta be 1705-ben.

Mint püspök, mindenekelőtt helyszíni vizsgálat alapján kívánt hiteles tudomást szerezni kerületének szellemi, erkölcsi és anyagi állapotáról. E czélból beutazta a gyülekezeteket; majd kerületi gyűléseket tartott, melyeken úgy a világi, mint az egyházi férfiak élénk részt vettek. A felmaradt visitationális

és gyűlési jegyzőkönyvek¹ azt bizonyítják, hogy Kermann erélyes és gondos főpásztor volt. Figyelme mindenre kiterjedt, a mi az ev. egyházak felvirágzását előmozdíthatta, vagy ami annak akadályul szolgálhatott. Az egyházi vagyon, az épületek, templomok és iskolák mellett megvizsgálta a lelkészeknek és tanítóknak erkölcsi életét, sőt még hitbeli meggyőződését is. A világiak felszólalását ő nem vette illetéktelen beavatkozásnak az egyház ügyeibe; sőt ellenkezőleg minden jogosult és igazolt panaszt elfogadott. Nem lehet csodálni, hogy a hosszú üldözés okozta zavarok alatt némely gyülekezetekben rendtelenségek merültek fel; hogy némely papok a bizonytalanság kényelmetlen helyzetét inkább önmagokról való gondoskodásra, mint az egyház érdekében használták fel; hogy az isteni tiszteleteknél és egyéb egyházi szolgálatoknál visszaélések és mulasztások fordultak elő; hogy a szertartásoknál, ünnepeknél önkényes ujitások és szokások hozattak be; hogy a külföldi egyetemekről haza érkezett ifjak hittani és szertartási reformok által akartak kitűnni. Szóval, ily körülmények között Kermannak lehetetlen volt észre nem vennie, hogy úgy egyes gyülekezetekben, mint a hazai ev. egyházban sok a javítani, sok a tisztítani és igazítani való. Saját hatáskörében kerületi gyűlések által kívánt hatni, melyeket rendszeren Zsolnára vagy Rajeczre hívott össze.

Az egyes gyűlések és visitációk nemcsak az egyházalkotmány, nemesak a lelkészek hiányait tüntették fel előtte. Lehetetlen volt észre nem vennie a köznép elhagyottságát

¹ Nagyérdékű forrásul szolgál e részben a *«Regesta Visitationis Canonicae Eccl. evang. Aug. Conf. Trenchin. Liptov. Arv. Nyitr. et Poson. ab Anno 1610 usque 1706»* című kézirat, mely a pozsonyi ev. lyceum levéltárában őriztetik. Ebből kitűnik, hogy Kermann 1706. július 14-kén a trnói, sztrányói és lucskai főkegyházakban, aug. 31-kén Varinban, szeptember 1-jén Kisuczán; szeptember 21-kén Stjavnikon, hol a templomot is felszentelte — vizitált. Folytatta működését a következő 1707-ben is — és pedig február 17-kén Rajeczen, 19-kén Konsztján, majd Ljetaván és márczius 18-kán Frivaldban.

is. Ott az alsóbb néprétegekben mutatkozott a háborús életnek erkölcsi tekintetben romboló hatása. A nép nagy részben elvesztette az isteni gondviselésben való hitét; kétkedővé és habonássá lett. A templomlátogatást feleslegesnek kezdte tekinteni. Az iskolák többnyire üresek voltak, úgy hogy a gyermekek legnagyobb része a legelemibb ismeretek nélkül nőtt fel. A lelkészek azt tapasztalták, hogy a gyermekek nem tudják a Miatyánkot, a felnőttek nem ismerik a legszokottabb egyházi énekeket sem.

Kermann mindezen szomorú állapotokon szigorú rendszabályok által kívánt segíteni.

Az 1707-ben foganatosított visitatio jegyzőkönyvének végén egy rendszabály olvasható, mely érdekes és tanulságos világot vet úgy Kermannra, mint korára. Ebben az egyházi fegyelem és az erkölcsiség fentartása céljából elrendeltetett, hogy a kinek két-három gyermeke van, az egyiket tartozik iskolába adni, ha nem adná. akkor büntetéképen a kurátornak fizessen 1 frtot; a ki önként enged az ördögnek és harmadszor bizonyodik rá, fizet 3 frtot, vagy háromszor ül a kalodában; a ki részegen jön a templomba, fizet 1 frtot; a ki a templomban másokat nevettet, ad 5 garast; a ki a templomban erősen elalszik és másoknak botránkozására van, ad két garast; a ki gyakorta esküszik és átkozódik, az a világi hatóságnak feljelentendő; a ki szándékosan mulasztja el a litániát, ad 5 garast; mindenki tartozik évenként legalább háromszor az urvacsorához járulni; a ki a reggeli, déli vagy esti harangozás hallatára nem imádkozik, fizet egy garast; a ki a miatyánkot nem tudja, vagy megtanulni nem akarja, az egész nap ne kapjon kenyeret; a ki a templomból valamit elvisz, fizet 1 frtot; a ki a templomban valamely becsületes idegennek helyet nem ad, fizet 5 garast; ha szolgáló nem ad helyet, fizet 1 garast, polgári leány 5 garast. A mely leány Luczanapkor kulimázból keresztet csinál, fizet 10 garast; a ki éjjel kísértetképen ijeszt, az megbotoztassék. Ha az apa vagy az anya a gyermeket megveri, az a templomra fizessen 6 frtot; a ki az új házások közt békétlenséget okoz, az fizet 1 frtot és bocsánatot kér; a mit a reggeli istenitisztelel ideje alatt eladnak vagy megvesznek, az elkoboztassék; a ki éjjel játszik, zajt csinál vagy füttyül, azt a kapitány büntesse; a kardos farsangolás nem engedhető meg. A ki vasárnap marhát vág, fizet az iskolára 6 frtot és a kórházra 6 frtot; a ki vasárnap sört, gabonát, vagy más terhet rakna kocsijára. . . . a ki a kurátort rágalmazná, s állítaná, hogy az egyház pénzét elpazarolja, s azt be nem bizonyítja, fizet 6 frtot és a parochián vagy a templomban tanuk jelenlétében

bocsánatot kér. A mely asszony lerészegszik s az utcán valami botrányt csinál, az minden ilyen alkalommal 1 frtot fizessen, vagy a kalodába zárassék. A ki a szomszédok között egyenetlenséget szítana, az a világi hatóság itélete szerint fizessen a templomra birságot stb.

Mind e szigorú rendszabályok alkotásánál azonban lehetetlen volt Kermannak nem éreznie, hogy intézkedései csak részleges intézkedések; tervei és szándékai csak szűk körben hajthatók végre; akarata, bármily határozott legyen is, könnyen meghinsáttatik, mihelyest a vezetésére bízott gyülekezetek régi szokásra, vagy más kerületek hibás gyakorlataira hivatkozhatnak. Az egész magyarhoni ev. egyháznak rendezésére volt szükség! Ezt pedig csak egy országos zsinaton lehetett eszközölni.

Kermann egyike volt az elsőeknek, a kik a zsinat összehívásának szükségét hangoztatták. Az ország politikai helyzete nem látszott ugyan alkalmasnak arra, hogy az egész ország evangélikusait össze lehessen hozni, a mennyiben a dunántúli részek a császár kezében voltak; mindazáltal a Rákóczy zászlói alá sorakozott ev. főurak abban a reményben, hogy a fejedelem meg fogja engedni a zsinat tartását és hogy a politikai alkudozásuk folytatása mellett az egyházi zsinat is békén megtartható lesz, megtették a a kellő lépéseket a zsinat összehívására. 1707-dik évi február havában, mikor a fejedelem egy fölötté fontos ügyben Rozsnyóra hívta volt össze tanácsosait, összejöttek az ev. egyházi és világi főemberek is, hogy a zsinatra nézve megállapodjanak. Itt jelen volt Kermann is. Ékes szavakban festette az egyház szomorú helyzetét és a zilált állapotoknak egyházi törvényhozás útján való rendezésének szükségességét. Mihelyest megtörtént a megállapodás arra nézve, hogy a zsinat még ez év folyamán Rózsahegyre fog összehívatni, ő azonnal körlevelet bocsátott ki, melyben az ő kormányzata alatt álló gyülekezeteket felhívja, hogy készüljenek a zsinatra és küldötteiket ápril 3-kán Rózsahegyre küldjék ki. Saját álláspontját már e körlevélben világosan jelzi. Kiméltetlenül kel ki benne az u. n. pietisták ellen, a kiket ő az Énekek Éneke II. alapján rókáknak és rókafiaknak nevezett el,

mivel, nézete szerint, titkon hamis tanokat csusztatnak be az ev. egyházba.¹ Ezek ellen küzdött ő minden alkalommal és komolyan hitte, hogy a rózsashegyi zsinatnak ezek megsemmisítése fogja képezni legszebb tárgyát. Föllépésének hevessége azt mutatja, hogy voltaképen nem volt tisztában a pietismus lényegével és hogy ő csakis a pietisták túlzásainak kárhóztatói után indult. Ő azt hitte, hogy a pietismus az elfogadott hitvallás felforgatására fog vezetni; hogy a porosz király által az új hallei egyetemre kinevezett három pietista tanár, t. i. Francke, Breithaupt és Anton meg fogja rontani a fiatalságot s az onnan hazánkba visszatérő theologusok csak tetézni fogják a már meglevő számtalan bajokat.

Ily meggyőződésben lévén, a rózsashegyi zsinaton erősen kikelt a pietisták ellen, úgy tüntetvén fel őket, mint a hitvallás alapját képező symbolikus könyveknek ellenségeit. Mindjárt a zsinati tárgyalások első napján, midőn a régi zsinatokról volt szó, indítványozta, hogy a zsinat approbálja az invariata Augustana Confessiót, az Apológiát, a smalkaldi articulusokat és Luthernek mind a két katechismusát s ezekkel szemben kárhóztassa az eretnekségeket és szakadásokat, in specie pedig a pietismust.

Ezen megütköztek azok, a kik a pietismust alaposabban ismerték és a kik épen ezért nem tűrheték szó nélkül, hogy az ily tekintélyes férfiú által eretnekségnek nyilváníttassék. Először felszólalt Burius János, besztercebányai lelkész, a ki Lipcsében hat évet töltve közvetlen közléről ismerte a pietismus ellen indított németországi harcokat és ellent mondott Kermannak, intvén a zsinatot: «vigyázzon, hogy kárhóztatván a pietismust, netán kárhóztassa Arndt és Spener tanítását is s azokat, a kik azokat követik».

Utána Mittuch Ádám bazini fiatal lelkész szólalt fel és tiltakozott az indítvány elfogadása ellen. Kérte a zsinat

¹ E körlevél tartalmát lásd Zsilinszky M. «Egy forradalmi zsinat története» 16—18. l.

tagjait, ne kárhoztassák a pietismust; gondolják meg, hogy ez által nemcsak azokat, a kik e tant követik, hanem magát a porosz királyt is megbántják.

Erre Kermann ingerülten ugrott fel s megütközését fejezte ki a felett, hogy Mittuch tiltakozik az ő indítványa ellen. Ismételve és hevesen kél ki a pietismus és annak pártolói ellen, a kik még egyszer sikra szállottak meggyőződésük mellett. Álláspontjának erősítésére felhossa a pietistáknak a kereszteleőről szóló felfogását, mely szerinte valóságos eretnekség. Azután a türelmetlenség hangján fordult Mittuch ellen, azon kérdéssel: mivel tudná ama kereszteleési tant megvédelmezni? Mittuch a szentírásra hivatkozva, kijelenti, hogy e fundamentumon állva, senkitől, még az ördögtől sem ijed meg. A vita szemlátomást mind szenvedélyesebbé vált s valószínűleg botrányossá is lett volna, ha a zsinat világi elnöke B. Petröczy István tábornok föllépése végét nem szakítja azzal, hogy a vitakozókat saját lakására hívta és ott őket ily kényes természetű dogmatikai kérdések vitatásától eltiltotta.

Kermann más kérdések megvitatásánál is tevékeny részt vett. Igy pártolta Szirmay Miklósnak abbeli indítványát, hogy az eperjesi collegium érdekében küldöttség menjen a hitbuzgó XII. Károly svéd királyhoz, a miért aztán e küldöttség egyik tagjául ő is megválasztatott. Pártolta a három nyelven kiadandó agendára vonatkozó indítványt, melynek végrehajtása a püspöki karra s a mint látni fogjuk, későbben egészen Kermannra bízott. Részt vett a világi felügyelők számára adandó utasítás elkészítésében; valamint a kerületek új beosztásának nehéz munkájában is. Az ő indítványára lett elhatározva, hogy az evangelikus elődök által írott régi művek, írott és nyomtatott emlékek összegyűjtésére bizottság neveztessek ki és hogy oly levéltár alapíttassék, melyben egyházunk történelmére vonatkozó összes adatok összegyűjtessenek s hogy egy tót nyomda állíttassék fel, a vallásos könyvek nyomtatására. Szóval Kermann a zsinaton fényes tanúságát adta tevékenységének, hitbuzgóságának és az egyház jövője iránti érzékének. Erősen hitte, hogy a zsinat ha-

tározatai jótékony hatást fognak gyakorolni az egyházra; és hogy lelkészei teljesen tájékozva legyenek a teendők iránt, egy alapos és kimerítő körrendeletet bocsátott ki, melyben a multban tartott zsinatokra mutatva, a hozott új határozatok végrehajtását ajánlja. Kiemeli, hogy a rózsahegyzi zsinat a régiek alapján áll ugyan, de mégis azoknál egyetemesebb jelentőséggel bír. Az ev. rendek soha ily számban nem tanácskoztak együtt, mint ott. Tudomásukra hozza, hogy e zsinat elfogadván a symbolikus könyvekben foglalt igazságot s kárhoztatván az azokban kárhoztatott eretnek szektákat, leginkább az egyházi fegyelemmel foglalkozott, melynek nyilvános gyakorlata a 30 év óta tartó üldözés korában majdnem egészen megszűnt volt. Ám jöjjenek ellenfeleink — úgymond — és lássák, mennyire hamisan vádolnak bennünket azzal, hogy a jó rendet és egyházi fegyelmet eltöröltük! Bizony az ág. hitvallás apologiájával hirdethetjük, hogy a nyilvános egyházi rendtartás nálunk tisztességesebb, mint nálok. Szerveztettek egyházi consistoriumok, rendeztek az egyházkerületek, megerősítettek az esperességek, elrendeltettek az egyházi látogatások, utasításokkal láttattak el a felügyelők és kurátorok, meghatároztattak az anya- és leánygyülekezetek, szabályok készültek az eperjesi collegiumra és másgymnasiumokra, megszüntették az egyházi szertartásokban való eltérések, meghatároztattak a bűnbánó napok, végre pedig mind a lelkészek, mind a hivek kötelességeik teljesítésére köteleztettek, úgy hogy most már nincs egyéb hátra, mint hogy e zsinati határozatok megtartassanak.

Nem Kermann jóakarátán mult, hogy a zsinat határozatainak végrehajtása körül zavarok támadtak és hogy végre hosszas országgyűlési tárgyalások után az 1715: XXX. t.-cz. az egész zsinatot érvénytelennek jelentette ki. A kath. klerus ellenszenve és az ország politikai helyzete okozták, hogy a rózsahegyzi zsinathoz kötött szép remények páráként eloszlottak és hogy az ev. egyház még súlyosabb helyzetbe jutott, mint eddig volt.

VII.

Még a rózsahegyi zsinat összeülése előtt történt, hogy II. Rákóczy Ferencz 1707 elején nagy erőt fejtett ki seregeinek szaporítása és erősítése ügyében, mert előre látta, hogy ez év folyamán döntő ütközetre fog kerülni a sor. A felvidéki csapatok Czelder Orbán ezredes vezérlete alatt megszorodtak s ezek számára 8 új zászlót szereztek, melyeknek fölszenteltetésére Kermann kéretett fel egyenesen a fejedelem által. A zászlószentelés nagy pompával a zsolnai ev. templomban történt márczius 8-án. Kermann, a szabadság lelkesült bajnokaként jelent meg a templomban és a lehető következmények teljes tudatában lépett föl a szószékre, hogy a 60. zsolt. 3—6. alapján az ó-testamentomi harcziás izrael nép prófétáinak és lelki vezéreinek példáján és szavain épülve lelkesítse a katonákat; hogy megmagyarázza nekik, mi jelentősége volt hajdan és mi jelentősége van a jelenben a zászlóknak, és különösen hogy «micsoda kötelességeik vannak a téli szállásról az ige és imádság által fölszentelendő új zászlók alatt táborba menendő katonáknak:» 1. hogy a bűnt a szállásaikon hagyják; 2. hogy az adott zászlót magokkal előre vigyék; 3. hogy a zászlótartók tisztét teljesítsék.

Ezután Gerhardt Mátyás, a Czelder-féle ezred katonai lelkésze, német nyelven magyarázta meg a felszentelt zászlóknak feladatát; majd a fejedelem által szerzett imával zárta be az ünnepélyt.¹

A zászlószentelés után csakamar nagy események következtek be.

II. Rákóczy Ferencz, mint a francia királynak szövetségese, 1707. május havában összehívta párthiveit az ónodi országgyűlésre, hogy a magyar királyi trónt üresnek nyilváníttassa s ezzel egészen új irányt adjon az évek óta tartó

¹ A felszentelő beszéd cseh nyelven tartatott meg s nyomtatásban latin magyarázó jegyzetekkel együtt ily cím alatt jelent meg Dadan nyomdájában Zsolnán: «In nomine Jesu, *Actus Inaugurationis Vexillorum*, to jest Poswecowány Zastaw stb.»

belháborúnak. I. József király és az egész ausztriai ház csakugyan trónvesztettnek lőn nyilvánítva. A főhatalom az új királyválasztásig Rákóczy kezébe tétetett, helyettesévé pedig Bercsényi Miklós választatott meg. Ezzel lehetetlenné vált a békés kiegyenlítés, a melytől azelőtt sokan egyedül várták az ország boldogságát. Kétségbeesett belháború újult föl, melynek folyamán Rákóczy zászlóitól elfordult a hadi szerencse. A protestánsok sorsa ismét rosszra fordult. Kermann, a ki csak nem régen a fejedelem zászlainak szerencsés előrehaladásáért imádkozott, a lehető legkellemetlenebb helyzetbe jutott.

A zsolnai földesur, gr. Erdődy György, kiváló érdemet kívánt magának szerezni a bécsi kormány előtt az által, hogy evangélikus jobbagyait zaklatni kezdette. Ezt annál eredményesebben tehetette, mivel Kermann a rózsahaegyi zsinat határozata következtében a porosz és svéd királyokhoz utazott, hogy értesítse őket a magyarhoni protestánsok sorsáról. Útjának egyik célját az is képezé, hogy segélyt eszközöljön ki az eperjesi collegium számára, melynek alapítványait a jezsuiták elvették volt. XII. Károly svéd királyhoz annyival nagyobb bizalommal is fordultak, mert a magyar protestánsok iránt már előbb is rokonszenvet tanusított, részükre 1705. jul. 20-án a greifswaldi egyetemen jelentékeny ösztöndíjat alapítván.

Rákóczy fejedelem komolyan érdeklődött Kermann kiküldetése iránt. Ő maga is követeket akart kiküldeni részint a porosz, részint a svéd királyhoz; de ezt a jó alkalmat sem akarta elszalasztani, hogy Kermann által ne üzenjen valamit. Az ev. világi főurak, költségkimélés szempontjából azt akarták, hogy csak egy követ (Melczer) menjen ki. De Jánoky Zsigmond azt kívánta, hogy Kermann okvetlenül menjen; mert elismeri ugyan, hogy Melczer uram emberséges ember, a ki az emlékiratot át tudná adni, «de hogy — úgymond — királyok előtt audientiára menjen, s oly tekintetbe vegyék, mint Kermann uramat, azt nem reméli. Auctoritativus egész ember kell oda... Későbbben azt is írja Jánoky, hogy Melczer

Kermannel együtt fog menni; de ezek mellett ő felsége (a fejedelem) küldi a maga emberét is...»

A készüllet kissé soká tartott, mivel Lengyelországban pestis uralkodott, s így az illetők jobbnak találták a várakozást. Végre Rákóczy kiadta az útleveleket. Kermann ekkor Zsolnán volt elfoglalva a Neumann-féle imakönyv¹ és a rózsahegyzi zsinat határozatainak kinyomatásával. A régibb zsinatok határozatait is letisztáztatta azért, hogy itthon és a külföldön szétoszthassa.

Mikor 1708 tavaszán jelt kapott, hogy készen van az utiköltség és az útlevel, ápril 12-kén Kassára utazott, hol május 6-ig várakozott utitársára. Melczer időközben lemondott utitervéről, helyette Szirmay Miklósnak, majd Gerhard Györgynek, a fejedelem egyik senatorának kellett volna mennie. De ezek is vonakodtak menni, daczára annak, hogy a fejedelem a maga részéről is 200 frtot küldött ajándékuul útra-valónak. Végre Kermann megtalálta utitársát Podhorszky Sámuelben, a ki ez idő szerint Sárospatakon lakott. Eperjesről kellett indulniok, vezető gyanánt felfogadták Hermsohn Kornélt, a ki a lengyelországi utakat jól ismerte. Május 16-án Bártfán bucsúztak el Szirmay Miklóstól és Zábler Jakab püspöktől s még aznap Sandecbe értek. Itt Hermsohn négy szekeret fogadott fel; ezekre rakták holmijokat és azokat a hordókat, melyekben a porosz és svéd királyok részére szánt finom borok voltak.

Május 23-kán a Dunajecz vizére hajóztak és mentek egész Nove-Mestoig. Janovecz mellett mellett ismét szekerekre szálltak és jun. 3-ikán a pulaiszki várba érkeztek. Innét megint hajón mentek egész Varsóig, de jun. 7-ikén a boroiszki kolostor mellett uradalmi tisztok kezébe kerültek, a kik a hajók utáni vámot szedték és ámbár útleveleik az illető előljárók által láttamozva voltak, mégis csak nagy nehezen tudtak a bor árán kiszabadulni, örülvén annak, hogy

¹ Nucleus formularum precandi. M. Caspari Neumannii. Zolna, 1707. 12-rét.

hivatalos irataikat senki nem kutatta. Másutt is volt hasonló fennakadásuk, de szerencsésen tovább mehettek, jun. 9-ikén Varsóban voltak.

Itt tartózkodtak egész jun. 14-kéig. Levetették magyar öltözeteiket, hogy kevésbé tűnjék fel idegen voltak; új kocsit fogadtak, melyen egész Kraloveczig kellett volna haladniok. Minthogy azonban nem akartak a Lescinszky Szaniszló párt-hiveinek kezébe kerülni, kénytelenek voltak felmenni a porosz erdős határig; de mivel tudták, hogy ott a katonaság által kizsarolt lakosságtól élelmi szereket venni nem lehet, már Janoveczen ellátták magokat minden szükséges élelemmel. Jun. 17-kén a porosz Wartenburgba érkeztek, melynek német és lengyel lakossága volt. Itt új kocsit fogadtak és Bartensteinon keresztül Kraloveczre érkeztek. Innét jul. 10-ikén mentek tovább két idegen utitárs kíséretében, a kik azt ígérték, hogy a svéd táborba vezetik őket. Állandó esős időben sok kellemetlenséggel küzdve megérkeztek jul. 23-ikán Insterburgba, hol épen akkor hirdették ki azt a tilalmat, hogy halálbüntetés terhe mellett senki ne merészelje a lengyel-porosz határt átlépni, nehogy ez által a Lengyelországban uralkodó pestist behurcolja. Ők azonban kieszközölték magoknak az engedélyt arra, hogy jul. 26-ikán átmelessenek a határon, de csak azon biztosíték mellett, hogy Lengyelországból nem fognak ide visszatérni. Stallupönen városában sok asszonynyal találkoztak, a kik a svéd táborból visszaküldettek.

Az első litván község, melybe jutottak, Werbolowa volt. Innét 28-ikán egy zsványokról híressé vált erdőbe jutottak, hol annál nagyobb félelem szállotta meg őket, mivel lépten nyomon találkoztak olyan bolyongó parasztokkal, a kiket a lengyel katonák kiraboltak. Átmenvén a Niemen folyón, Neustadl zsidó városkába érkeztek; aug. 1-jén pedig Vilmába. Itt olyan tatár szekerekhez csatlakoztak, melyek a svéd táborba mentek; hét napi utazás után érkeztek a Berezinához, melynek partjain látták az elhagyatott orosz katonaságot. Kis csolnakon átevezvén a folyón, több falun keresztül men-

tek egész a Dnieperig, hol már a svéd táborba jutottak. Itt aug. 16-ikán elvezették őket a svéd király udvari papjához Malmberghez, a ki bejelentette őket gr. Piper ministernél. Ez barátságosan fogadván őket, megígérte, hogy a királynál audientiát fog számukra kieszközölni.

Másnap Kermann és Podhorszky a délutáni isteni tisztelet után a király elé bocsáttattak. Kermann volt a szónok. Remegő hangon adta elő a magyarhoni protestánsoknak elnyomott állapotát és kiemelve a bizalom azon rendíthetlenségét, melylyel az elnyomottak Károly királyi jóindulata iránt viseltetnek, átadta az ezt tartalmazó írásbeli folyamodványt. A király nyájasan fogadta a messze földről érkezett magyar követeket és megígérte nekik, hogy néhány nap múlva ki fogja adni határozatát. Együttal intézkedett arról, hogy a követek csatlakozhassanak a svéd királyi kocsikhoz, mi által a hosszú utazás alatt sok kellemetlenségtől menekültek meg.

Mikor a svéd katonaság aug. 20-ikán előrenyomult, Kermann és társa követte azt Csernigovon keresztül Smolenskig. Ezen az úton kapták meg a király válaszát szept. 5-ikén, mely általánosságban csak annyiból állott, hogy ő felsége hajlandó támogatni az elnyomottakat, mihelyt ezen hadjáratát szerencsésen befejezندی. József császárhoz ment is egy fölhívás, melyben arra kéretik fel, hogy a magyarhoni evangélikusoknak vallási szabadságát fentartani és védeni kegyeskedjék és később Eperjes számára is küldött 20 ezer forintot.

A követek most vissza akartak térni; útleveleik is készen voltak, de az utat veszélyeztető orosz katonaságtól való félelem arra bírta őket, hogy továbbra is a svéd táborban maradjanak, várva míg jobb alkalmat nyernek a biztos utazásra. Szept. 10-ikén a svédek megtámadták az orosz sereget Sapulov mellett s azt meg is verték. Kermann e városban maradt tíz napig, hogy kiheverje a betegséget, mely e napokban meglepte őt.

Ez alatt az orosz hadsereg hátrált dél felé, maga után csábítván a svéd sereget. Utközben azonban minden köz-

séget és minden élelmi szert elégetett, hogy az ellenségnek se élelme, se nyugvóhelye ne legyen. Észrevették ezt némely svéd tábornokok, különösen Rehnsköld, a ki a királynak azt javasolta, hogy Smolensk felé vonuljon. Ennek ellenében gr. Piper minister azt tanácsolta, hogy délnek menjen, hol Mazeppa kozák seregével egyesülhet. A király ez utóbbi tanácsot fogadta el; 20 ezer emberből álló seregével Mohylev felé fordult, szept. 30-ikán átkelt a Szózs folyócskán és okt. 6-ikán teljesen elfáradva és éhezve érkezett a sereg Kis-Russba. A merre ment, útja fedve volt holt tetemekkel, elnyomorodott seregében kiütött a betegség. Ahhoz jöttek a hűvös, fagyos éjszakák. Mindez szaporította a bajt, melyet még nagyobbá tett az a hír, hogy Péter czár okt. 10-ikén megverte Löwenhaupt seregét, mely pihenőre vonult volt.

A király még e vereség előtti napon Gomelj alá szállt; ott úgy a svéd katonaság, mint a magyar küldöttek egész okt. 21-kéig pihentek. Innét erős hidegben, sok viszontagságok között erdőkön és réteken át. Rusicz, Belaj és Jurkovicson keresztül Chmelnik alá; majd nov. 4-ikén Novgorodba érkeztek; három nap mulva Gorkyban találkozott XII. Károly Mazeppával, a ki Péter czártól elfordulva, nyíltan a svédkekhez csatlakozott. Nehány nap mulva a svéd katonaság baj nélkül érkezett a Desna folyóhoz, s Rajgorodon át Krasnojebba jutott. Kermann nov. 27-ikén a király után Romenbe ment nagy hidegben s ott négy héten át egy iskolában tartózkodott.

Ezen időben Károly király Gadjacsa nevű városhoz érkezett azon szándékkal, hogy az oroszok által körülvelt Vepriket beveszi. Ez sikerült is nekie. Az oroszok visszavonultak. Kermann oly iszonyú hidegben, mely miatt a katonák lovaikról lehullottak, a madarak reptükben megdermedtek, Gadjacsa utazott, hol a következő 1709-dik év elején néhány hetet töltött, mialatt megismerkedett az ottani orosz egyházi viszonyokkal. Csak februárban utazott tovább a sereg után azon gondolkodva, miként lehetne minél előbb haza mennie. Első gondolata az volt, hogy az oroszok hatalmá-

ban levő földre megy és ott szabad átmenetet szerez magának, de azután arra határozta el magát, hogy Törökországon át fog visszatérni hazájába, annyival is inkább, mivel e tervének kivitelében Mazeppa is megígérte segítségét. Már az indulás napját is meghatározta volt, midőn egy váratlan körülmény arra bírta, hogy várakozzék. Ugyanis a király körfogta Pultavát s azt be is vette. Most Kermann is remélni kezdte, hogy rövidebb és kevésbé veszélyes úton térhet haza. Azonban az oroszok vissza akarták hódítani Pultavát s ekként a döntő csatáig kénytelen volt várakozni.

Tudva van, hogy a svédek egész jul. 8-ig Pultavánál feküdtek. Ekkor megtámadták Péter czár seregét. A diadal szerencséje eleinte a svédek részére hajolt, de utóbb az oroszokhoz pártolva a svédek teljesen megverettek, úgy hogy maga Károly is Benderbe menekült a törökökhöz. Kermann és Podhorszky, a kik a pultavai ütközetben a svédekkel részt vettek, csata utáni napon a Dnieper felé menekültek; de mivel e folyón nem volt hajó, nem tudtak átmenni s kénytelenek voltak egy kis csolnakot kölcsönözni, melyen az orosz katonák elől menekültek. A csolnak azonban felfordult velük úgy, hogy alig menthették meg életüket. Sok viszontagság után elérkeztek a Bug folyóhoz. Itt találkoztak a Benderbe menekülő királylyal; elmondták neki a veszedelmet, melyen keresztül estek, mire a király átvitette őket a tulsó partra s megengedte, hogy vele Bender alá menjenek. A király innét küldötte el aztán Mayersfeld tábornokot Kermannal együtt Magyarországra. Az utitársak aug. 20-ikán indultak hazafelé. Jassyban katonai kíséretet kaptak, s ezzel szept. 5-kén érkeztek Magyarországra. Kermann Munkácson elvált Mayersfeld tábornoktól és sietett Zsolnára. hol hívei nagy örömmel fogadták. Azt hitték szegények, hogy meg fogja őket szabadítani a gr. Erdődy György részéről szenvedett zaklatásoktól. De a viszonyok a politikai és hadi téren oly kedvezőtlenül alakultak, hogy a prot. egyház szabadsága, József király jóakarata daczára, igen nehéz helyzetbe jutott. A kath. földesurak az időközben tartott országgyűléseken akként magyarázták a

soproni és pozsonyi törvényczikkeknek reájok vonatkozó részét, hogy a kath. földesúr szabadon üldözheti protestáns alattvalóit, míg az ev. földesúr tartozik megtérni birtokain a kath. jobbágyokat.

Ezen felfogáshoz képest az egyes főurak és főpapok részéről intézett üldözéseknek végehossza nem volt. Kermanak olyan kath. földesura volt, a ki vakbuzgóságával a ki-méletlenséget is egyesítette. Következése az volt, hogy ő, daczára a szathmári conventiónak, mely a protestánsok vallásszabadságát biztosította, 1711-ben kénytelen volt zsolnai parochiájáról is menekülni. Zs. M.

EGYHÁZI TANULMÁNYÚT FRANCZIAFÖLDÖN.

III.

A párisi prot. fakultás első két éve.

Az első tanévre (1877—78.) 22 hittanuló iratkozott be, u. m.: református 13, lutheránus 6, szabadegyházi 3. Az intézet igazgatójának, a ki az épületben szállásol s a benlakás és házirend felügyelője, Ménégosz Jenő neveztetett ki. A rendes hittanár 8000, a rendkívüli 6500 frank évi fizetést húz. Október 10-én kineveztetett négy rendkívüli tanár és szegény hittanulók segélyezésére a kormány rendelkezésre bocsátott 800 frankos ösztöndíjt 8, és félösztöndíjt szintén 8 hittanulónak.

A tanév 1877. nov. 3-án a Rollin Collegiumban ünnepélyesen megnyitott; imádkozás és bibliaolvasás után a dékán tartott beszédet, ezt követte Sabatiernek, a ref. dogmatika tanárának megnyitó beszéde «A bibliai kritika eredete Franciaországban» czím alatt. A beszéd és felolvasás nyomtatásban is megjelent.

A téli félévi *leczerend a*) a theologiai tanfolyamban heti 15 óra: *Sabatier*, az újszövetségi kánon története és a korinthusi levelek magyarázata; *Matter*, a lutherán dogmatika; *Lichtenberger*, a ker. morál rendszere; *Berger* F., a kis-proféták magyarázata; rendkívüli tanárok: egyháztörténelem,

homiletikai és katechetikai gyakorlatok. b) Előkészítő tanfolyamban heti 15 óra: *Matter*, vallásos lélektan; *Berger S.*, héber nyelvtan. A bölcsészet története, az új-szövetség olvasása, a görög és latin atyák fordítása, a német hittudósok műve olvasása a kinevezendő előadók által. A hiányzó órák az egyetem egyéb fakultásaiban választandó órák által pótolhatók.

Az új fakultás életét megkezdve, közvetítő iránya és vegyes jelleme miatt néha a reformátusok, néha a lutheránusok aggódni kezdtek. Tekintélyes hangok a déli vidék számára református fakultás megtartását követelték a párisi mellett, nem ellenezvén a montaubani szakoktatásnak a közel fekvő montpellier-i egyetembe, a hugonotta utódok fészke központjába áttételét; Vincent Sámuel is óhajtá volt a vidéki fakultást. A montpellier-i egyetem különböző fakultásain akkor 13 prot. tanár működött; ha oda tétetik át a montaubani, hét hittanárral emelkedik a szám, s itt is egyetem kebelében képződhetnek a Cévennes-vidék számára a lelkészek s erre nagy súlyt helyeznek francia testvéreink. «Ha nem akarunk elveszni — mondja a római katakombák hosszas tanulmányozója, Rollen Theofil ref. lelkész — tág légkörre van szükségünk: a szabadságra, a pályaválasztás lehetőségére, a független tapasztalatok fájdalmas, de nemes kísérleteire; ezek edzik a jellemet, ma az üldözés emelő erejét a küzdelmek e neme helyettesíti». Az egyetemtől elszigetelt külön theologiai tanintézetet a józan közvélemény elítélte. Maga Colani az 1872-iki zsinat kebelében Montpellier-t és Páris-t jelölte két legilletékesebb helyül a prot. fakultás számára. És azóta, hogy maga Dhombres is, Páris egyik legszeretettebb lelkésze, lelkesen emelte ki a zsinat kebelében: «a protestantismus igazi megtiszteltetése lesz, ha Párisban is szava leend». Ily hangulatok után maga Waddington is a párisinak megszilárdításán dolgozott.

A 2-ik tanév 1878. nov. 7-én nyitott meg; a tanulók száma 29. A dékán beszéde tárgyalta az egyházak érdek-közösségét, igazgatási és erkölcsi kötelekeit s az unió rend-

szerét ajánlta. A megnyitó leczkét *Berger Filep* tartotta «Izrael és a szomszéd népek» felől. E leczke tartalmát némelyek botránynosnak, mások nyugtalanítónak, sokan a hagyományos eszmék iránt tiszteletlennek, mások ismét ellenészrevételekre bő alkalmat szolgáltatónak jellemezték. Mindenesetre meglepő lehetett e tétele, mit a hallgatókhoz intézett: «önök tudni akarják, ha vajjon a keresztyénség megegyezik-e alapítója gondolatával és vajjon megfelel-e vallásos lelkiismeretök szükségének? Nem vitatom, vajjon jó vagy rossz-e az, de ma a kérdést így kell föltenni.» Az orthodox közlönyök támadást is intéztek annak irányá ellen. Izrael vallását a szerző héber mythológiával vegyültnek hirdeté, Renan szellemében; egyik bíráló az ószövetségi vallás ily eredetét «tervrajz»-nak minősíté; szerinte a hittanár kötelessége nem hozzávetéseket, hanem tényleges eredményeket tárni hallgatói elé.

A párisi egyetem díjosztó évi ünnepélyén először jelentek meg a többi fakultások tanárkara közt a prot. hittanárok jelmezesen; a Sorbonne r. kath. hittanárai tüntetve távol maradtak az eretnekek első megjelenésekor. Az első pályadíj is (300 frank) kitűzetett «az egyház fogalmáról a három pásztori levél szerint» kérdésre.

Az 1879-iki a mozgalom és emelkedés éve volt. Április 19-én neveztetett ki két rendes új tanár, u. m.: *Boñet-Maurry Gaston* az egyháztörténelmi és *Viguié Aristus* a gyakorlati theologiai tanszékre, mindketten reformátusok. Fényt vetett az új intézetre Berger Sámuel titkár és könyvtárnok tanárjelöltségi értekezéseivel, mind a latin, mind a francia mélyen járó alapos tanulmány gyümölcse levén; és *Ménégoz Jenő* az «üdv evangyéliomáról» szóló művével. Ménégoz a keresztyénség lelkét a «hit általi igazulás» tanczikkében látja, innen van, hogy az egyház élete e tanczikk miként érzésével jár karöltve. Pál korában e tan alapítja az egyházat, a közepkorban elhomályosulván, abban az irányban hanyatlott az egyház; feleledésével születik a reformáció. A hitet úgy értelmezi, hogy az erkölcsi tény, a szív ajándéka, magunk Istennek szentelése. A hit értelmezésében keletkezett két vesze-

delmes ellentét és romlás; egyfelől az egyházi orthodoxia kizárólag a hiendők helyességére fektette a súlyt, s így a hit általi igazulást a *hiendők* általi igazulással cserélte fel; másfelől a rationalismus félreismervén az evangyéliom valódi tartalmát, a szeretetet sürgette; rá nézve a hit általi üdv a *szeretet általi üdvvé* változott. Mindkettő eltérés és kerülendő vészit rejteget magában; a hit nem levén pusztán értelmi tény, együtt létezhetik sokszor a téves felfogásokkal a hiendőkre nézve, a lényegesek mellőzésével. A hit nem valami ragaszkodás bizonyos tanhoz, hanem egyesülés Krisztussal. Ménégöz azonban a hit alanyi oldalát vette csak tekintetbe, a tárgyilagost mellőzte. A párisi lutherán egyházban, mely eddig az orthodox elvek vallója volt, meglepetést keltett Ménégöz új állásfoglalása.

Az egyházalkotmányi kérdések. kivált tiz év óta, csaknem egészen elfoglalták az elméket s a theologia kialudtnak látszott; a két fakultás egymással való versenye s az új tanerők új életre kelték a theologiai tudományt. Ekkép igazolva lett, hogy a theologiai iskolák virágzásában rejlik magának a theologiai tudományosságnak is fejlődése.

Az egyháztörténelem új tanárának, Bonnet-Maurynak első leczkéje «a középkori eretnekségek szerepéről», meleg vallásossága és eredetisége által a legjobb sikert aratta; úgyszintén Viguié-é, a ki a prédició elméletében Vinet-t vette mintául: ékes szavakkal rajzolta a lelkeszi szent hivatást, a prédikáció célját és természetét, valódi evangyéliomi melegséggel.

Jundt Ágost július 17-én tartotta tudori értekezését s az a legragyogóbban sikerült. Ez volt az első tudori vizsga az új fakultáson, nem csoda, ha kiváló érdeklődés és figyelem tárgya lett. Tudori tétele volt: «Isten barátjai a XIV. században.» A középkor mystikus világába vezette el a hallgatókat.

5. A fakultás állandó helyiségnyerése s ünnepélyes felavatása.

Ily előzmények után következett be az emelő fordulat a fakultásnak új helyiségébe (Arago sugárút 83. sz.), mit az állam nyújtott, átköltözése s annak ünnepélyes felavatása 1879. november 7-én.

Lég- és fényjárta városrészen görög izlésű kapu vezet a theologia új csarnokába, mely korább kereskedelmi akadémia volt s abból alakítottatott át. Udvara tágas, szemben a tanterem, balról jól tagolt épületszárny a benlakó igazgató (Ménégoz) és a benlakó tanulók befogadására. A tanulók 24 szobája tágas, napvilágított, két emeleten fekszik és hosszú, világos folyosóra nyílik. Földszint a köz-étkező terem egészségtanilag rendezve. Az épület mögött árnyas kert torna-helyiséggel. A vizsgaterem mellett van a nagyterem előadásokra; azután a félköralakú díszterem (aula) gyűlések, ünnepélyek tartására, folytatólag a bölcsészeti lecke- és vizsgatermek s mellettök tanári szoba. A könyvtár s tanulók olvasó-terme földszint. Az épület 3200 □ métert foglal el.

A megnyitás órája előtt már sűrűn érkeztek a fellobogózott kapun át, mely a köztársaság jelvényeivel díszesült. A díszteremben az emelvény mögött a köztársaság szobra, homlokán csillag, aranyrojtos lobogókkal körítve. Pontban 3 órakor lépett be Ferry Gyula közoktatási miniszter a dékán kíséretében; fölállással üdvözölték. A tanárok fakultási díszruhában, fekete bő palástban, violaszín szegélylyel, fehér mellfedővel, aranyszegélyű bársony-főveggel. Az ódon főveg a XVI. századi egyetemi viták idejére emlékeztetett.

Az elnöki beszédben *Ferry* kimondta: «a köztársaság kormánya nincs ellenszenvvel a vallás iránt, ha az politikai hatalmat nem igényel magának; a mi Strassburgban rommá lett, az itt építetik fel mint vegyes fakultás, jelzendő az egyesülés (unio) eszméjét, a testvériséget, a széles szabadelvűséget és józan türelmet, hogy szűnjék meg itt a gyűlölt szakadár szellem. E fakultás az egyetemhez tartozik, állami

intézet a X-ik év (1802) szellemében, mert az állam nem lehet idegen a lelkészek képzésétől; a dogma az egyházhoz, a tudomány az államhoz tartozik; a protestantismus az újkor történetében a szabadság első formája volt . . . de ma már a szabadság vallása, a szabadság iskolája nemcsak a protestantismusé. Üdvözli a protestantismust, mint jó baráti hatalmat, szövetségest, mely sohasem fog sem a köztársaság, sem a szabadság ártalmára lenni. Ő, mint az egyetem nagymestere, átadja az épületet a fakultásnak.»

Lichtenberger Frigyes dékán válaszolt: «Mi, francia protestánsok, vallásunk számára csak a közjog védelmét kérjük, a szabad szó és szabad fejlődés jogát, az állami jog csorbítása nélkül. Mi, a száműzetés fiai, örömmel üdvözöljük és áldjuk a szabadság korszakát . . . Siettetni fogjuk a pillanatot, mikor az egyházak magukra hagyatva, nem szükségetlenek semmi védelmet. Ő nem ismer két tudományt; a szigorú, de tiszteletreméltó ítézet nem képez hitetleneket, mert nem érinti soha a vallásos érzület lényegét.» A fakultáshoz intézett szövegében «a lelkészi hivatás eszményét» bonczolta; kiemelte, hogy «épen a demokratikus államnak van szüksége a vallásra, a stoicismus nem elégíti ki az embert. A szabadgondolkodás az őszinteség talaján találkozik a vallással s tisztelendi az evangéliomot. Istené az erő, övé a dicsőség, tegye e házat a próféták és apostolok házává».

A szokásos megnyitó leczkét *Viguié* tartotta következő tárgyról: «a protestáns prédikáció a XVI. században»; a prédikáció céljául a lelkek építését tűzte, aztán jellemezte a kálvini irányú reformátorok nyelvét, irányát; Kálvinnál «a rend és hatalom» tűnik ki. A reformátoroknál a prédikálás cselekménynyé és alkotássá emelkedett a lelkiismeretre hatásában; ők teremték meg a nemzeti nyelvet, irányt, a beszédnek méltóságát s biztosították az igazság, szentség és szeretet diadalát. Kitért *Viguié* az elővégzet tanára is s azt Isten legfőbb hatalmába (*souveraineté*) helyezte, melyet az ember felett gyakorol. A közbenyomás szerint a korábbi nimesi lelkész (*Viguié*) sohasem volt oly orthodox, mint ez elragadó

leczkéjében, hugonotta ér zendült meg benne s magát Vinet és Monod Adolf tanítványának vallá. Méltó nyitány volt ez az új épületbe helyezés megható ünnepélyén a francia protestáns tudományosság új emelkedéséhez.¹ Az ünnepély imával zárult.

Az új fakultás szellemiránya 1880-ban még jobban kezdett körvonalakban domborodni a közvélemény tájékoztató-sára. *Sabatier* tanár a református dogmatikai tanfolyam megnyitásakor szükségét látta a hittanulókhoz szózatot intézni «A hit válsága» czimű tárgy felől, fejtegetvén a növekedés és fejlődés törvényeit. Ellenzi, hogy a lélek kételyeinek erőszakkal hallgatás parancsoltassék. Mily különös! egyetlen keresztyén sem hangoztatja, hogy birtokában volna a tökéletes szentségnek; ellenben számosan kérkednek, hogy a feltétlen igazság az ő birtokukban van s hitvallásukon kívül nincs üdv; feledik, hogy az eszmékkal is úgy áll a dolog, mint a cselekedetekkel, mindenik tökéletlen kifejezése, emberi és mindig haladó idom alatt, az isteni életnek és isteni igazságnak. A válság gondolkodó lénynél elkerülhetlen s békében kell végződnie a hit alsóbb idomából annak egy felsőbb idomába jutásban. A belső tapasztalaton s a lelki életen kívül a hit csak tekintélyhit akár a hagyomány, akár az egyház, akár az irás, akár a bölcsészet, akár az uralkodó theologia adja a tekintélyt s ha bármelyik meging, a lélek válsága beáll; csak ha magunkban találjuk fel Istent, juthatunk örömadó bizonyosságra és a Szentlélek belső bizonyágtételére. Ez alanyi, tapasztalati, erkölcsi és lelki módszerre a hit válsága vezet s a szív és ész szük egyoldalúságából kigyógyít.

A *dékan* megnyitó beszédében védekezett a fakultásra tett bírálatok ellen. Nem akarunk mi — mint veték ellenök — tudós kíváncsiakat, hanem hűséges lelkipásztorokat nevelni, kik az evangéliomról élő és személyes bizonytságot tehetnek.

¹ Discours prononcé à l'inauguration des nouveaux bâtimens de la Faculté de Théologie Protestante à Paris, par M. J. Ferry et par M. le doyen Lichtenberger, et leçon d'ouverture de M. le professeur A. Viguié. Paris, 1879. 1 fr. 50 c.

De a theológia e gyakorlati célja mellett a tudományos nyomozás függetlenségét is követeljük. *Stapfer* és *Sabatier* teljesen egyezők abban, hogy a független tanulmány és tényleges hit a gyakorlatban kibékítendő. A mi feladatunk kibékülést szerezni a mai tudomány, a mai módszer és az evangéliom örök igazsága közt, nem sokat beszélve, de sokat dolgozva. A közvetítő theologia lehelete érzik át e nyilatkozatokból.

Egy orthodox bíráló megjegyezte, hogy a fakultás nem lehet feltétlenül független az egyháztól, melyek oda küldik leendő pásztoraikat; másfelől helyeselte *Stapfer* tanár azon tételét: a theologia világosíthatja s ezáltal erősítheti a hitet, de hozzáteendő, hogy nem teremtheti azt.

6. A külső veszély fenyegetése.

A Gambetta miniszteriumában a közoktatási és vallási tárczát a híres *Bert Pál* vette át, korábban orvostudor és az élettan tanára a párisi egyetemen, a clericalismus és ultramontanismus megtestesült ellensége, «A jezsuiták erkölcsi elvei»-nek megírója. Ő az egyház és állam szétválasztását tervelé. Az első hivatalos tisztelgésakor tudatta a megjelentekkel, hogy ő a törvény és tudomány cultusában növekedett fel. Az új politikai fordulat szellője érzett a dékán az 1881—82. tanévet megnyitó beszédében, mikor elszántan késznek nyilatkozott a teljes szabadság következményeivel szembe menni. «Nem a vallás van veszélyben — mondá — hanem azok, a kik félreismerik annak értékét és számítani akarnák azt a lélekből és az emberi társadalomból.» «Üdvözlé egész erejével az új korszakot, hiszen annak köszönhetjük mi a polgári egyenlőséget, lételt, a lelkiismeret, vallás, társulás és terjeszkedés szabadságát. Nem félünk az állammal való kapcsolattörésétől, sem a szabad egyház megkísérlésétől a szabad államban. Nem nálunk született a vétkes gondolat: a vallás zászlaját pártérből politikai szenvedélyek kizsákmányolására bontani ki.»

A prot. fakultás tanárai is tisztelegtek az új miniszter-

nél, a ki elismervén a protestánsok érdemeit, kilátásba helyezte, hogy a fakultásokat a közoktatási miniszter kezéből a vallásügyi miniszterébe szándékozik áthelyezni. «Az egyetem sajnálattal veszi el ezeket, az nem is fogja kívül hagyni tantervén a vallásos jelenségek történetét» s e célra némelyik tanár szolgálata, lehet, igénybe is fog vétetni. Ekkor a dékánhoz fordult: «azt hiszem, ön nem lesz elválva az egyetemtől». «Nem — felelt a dékán — mi nem tudunk vigaszt meríteni a hallott szavakból, mi szeretjük az egyetemet, dicsőségünknek tartjuk ahhoz tartozni. Súlyos okokat hozhatnék fel a tervelt változás ellen. Csak azt kérem: a végleges döntés előtt mi is hallgattassunk meg.» Ezt megígérte Bert Pál.

Mindkét protestáns egyházat a legfájdalmasabban illette e hír, e terv. Azzal tisztában van mindenki, hogy míg az állam és egyház egymástól teljesen szét nem választatik, a lelkészek képzésére az eszközt az állam meg nem tagadhatja; a leverődést az a szomorú kép eszközölte, hogy ha egyszer fakultásaik a közoktatás keretéből a vallásügyi keretbe utaltatnak, elvesztik azok *egyetemi jellegüket* s a r. kath. püspöki seminariumok sorába süllyednek, egyetemfokozati okmányokat nem adhatnak; a hittanárok helyzete is a közönség előtt veszítendő; tanulók, tanárok és lelkészek tudományos és értelmi varázsa kisebbedni fog. Gambetta és Bert egyaránt világiasítani (laïciser) akarták nemcsak az alsóbb, hanem a legfelsőbb oktatást is, mindegyik közönyös a theologia bármelyik neme iránt. Egyértelmű a terv a theológiának az egyetemből, a tudományok keretéből kizárásával.

A «Bölcsészeti itészet» tudományos folyóirat szerkesztője, *Pillon*, komoly figyelmeztetést közöl ez újítás következményei felett. «Bizonyos — mondja — hogy az sülyeszteni fogja az értelmi műveltséget, gyengíteni fogja az itészi, szabad és tudományos szellemet a protestáns egyházak kebelében. A felekezeties és hagyományos szellemnek nem leendő ellensúlyozója . . . nem gyengíthető hazánkban a protestantismus befolyása, a nélkül, hogy a katholicismusé ne erősítessék jövőre.» Arany szavak s méltók a megfigyelésre! Jól

mondta egy francia lelkész: «az a vallás, mely nem állít kánoni törvényt a polgári törvények ellenében, a szabadság vallása.»

Maga *Bert Pál* szolgáltatta védbeszédében a legszebb érvet a protestáns fakultások mellett. «Míg ugyanis — idézte — az öt kath. theologiai fakultás 1808-tól 1885-ig csak 621 egyetemi fokozímet szolgáltatott ki: addig a két protestáns fakultás 1626-ot osztott; ha a hívek számát is tekintjük, világos, hogy a protestánsok százszor több theologiai diplomát szereztek, mint a katolikusok; ez mutatja a protestáns lelkészek szellemi felsőbbiségét a katolikus papságé felett.»

A nagyobb egyháztanácsok siettek egyező fölterjesztéseket tenni abban az értelemben, hogy az állami prot. fakultások tartassanak fenn s maradjanak az egyetem kiegészítő részei. Ezt tette a nancy-i (1882. máj. 22.) egyháztanács, az orleansi stb. A prot. fakultások kimenekültek a vészből, mind Bert Pál, mind utóda Ferry Gyula, az egyetem alkotó tagozatául megtartották azokat.

7. A belső válság. Vernes Móricz.

A belső válság, megkísértetés próbáján az 1882. tanév kezdetén kellett átmenni az új fakultásnak. A vihart felidézte *Vernes Móricz*, a strassburgi itészeti iskola embere, a ki a «Szabadelvű Keresztyén Szemle» (1873.) egyik szerkesztője, majd a «Vallástörténelmi Szemle» (1880) megindítója volt s a bölcsészet történetét tanította a fakultáson 1877 óta s kísérletet tett a bölcsészettel az egész theológiát légberöpíteni.

A tanév a szokott szép ünnepélyességgel, 30 hittanhallgatóval, 1882. november 7-én nyitott meg; bibliaolvasás és imádság után, miket Stapfer tanár végzett, *Lichtenberger* dékán tett jelentést a lefolyt tanévről, tanulók és tanárok munkájáról s beszédében az elvakult demokratia ellenében szívből jött s méltán megtapsolt szavakkal védelmezte a theologiai tanítást, czélozva a miniszterium által felszínre hozott egyetemi reformra. A francia protestantismus — mondá —

bármennyire megoszolt is egyházi és dogmatikai kérdésekben, egyhangúlag fölkel szavával a miniszterium előtt védelmére a felsőbb theologiai tudományok biztosításának, csak ők tiltakoztak; a r. kath. egyház — úgy látszik — könnyen bele nyugodnék a theologiai fakultásoknak az egyetemből kizárásába, neki a seminarium elég. Fájdalmunk annál nagyobb, ha meg nézzük az elvesztett Elzászban mit cselekesznek a németek. «Úgy vagyunk értesülve, hogy az egyetem (strassburgi) kapuzata felett, melyet a német kormány a legszebb városrészen építtetett, ott fognak állani Solon, Hippokrates, Aristoteles és szent Pál szobrai, jelképezvén az egyetemi tudományokat. Az aula homlokzatán fent 36 tudós szobrocskája foglalandó helyet, melyből öt a theologia képviselője, u. m.: Luther Márton, Melancthon, Calvin (strassburgi theologus 3 éven át), Spener és Schleiermacher. Míg Franciaországban, elvakulva a világias előítéletektől, be nem ismerve, hogy a demokráciának inkább van szüksége, mint bármely más kormányformának a vallás támaszára: a köztársaság elnyomni készül fakultásainkat; addig Németország, a hódító monarchia egyetemét a vallás-reformátorok aegise alá helyezi . . . mi ne válasz szuk el soha a szabadságot és evangéliomot egymástól, maradjunk hívek a régi jelszóhoz: «In tenebris servare fidem».

Utána a szószekre *Vernes* lépett, emlékezetes megnyitó leczkáját tartandó; tárgya a mai kort mozgató vala: «a protestantismus magatartása a jelenkori bölcsészet előtt.» Mikor benne a szellemelvűség (spiritualisme) képviselőit ostromolta, csodálkozás és meglepetés jelei mutatkoztak; midőn Plato, Leibnitz ellen szólt, többen rázták fejüket; mikor a gondviselés lételet kétségbevonta, a dékán arcza elkomolyodék, Pressensé izgalomba jött, Viguié nem leplezhette elszomorodását; midőn a vallás eltűnését fejtegette s a tanulókat azzal nyugtatta, hogy az az idő még később fog elkövetkezni, mert van még sok szegény és nyomorérző e világon: Lichtenberger tisztán, hallhatólag és szilárdan ismétlé: nem! nem! Midőn a tanár leczkáját e tétellel végeze: «ha a vallás észleges leend, többé az nem lesz vallás» — fagyos némaság kíséré a szó-

székről távozót, csak egyetlen taps zavarta a megdöbbenést. Mindenki sajnálkozott az esemény és a theologiai tudomány iránt mutatott lenézés felett. Raille, a vallástörténelem tanára a Collége de France-ben, Vernes közelébe lépett azon megjegyzéssel: «Mikor okoskodni fognak, még szükségesebbé válik a vallás».

A közvélemény azonnal hallatta szavát a lapok útján. Az «Église Libre» (1882. nov. 17. szám) így összegezte a lecke tartalmát: «nincs gondviselés; nincs személyes Isten; az erény oly képződmény, mint a cukor vagy kénsav; az ész és a vallás összeférhetlen». A «Christianisme» cikke a theologia és vallás halálharangját hallás «lehetetlennek tartja, hogy e megnyitó lecke Vernes tanári pályájának záró leckéje ne legyen a theológián. A «Journal du protestantisme» súlyos hézagokat és sajnálatraméltó következtetéseket vet Vernes szemére; nem a fakultás szellemének kifejezője s egyik tanár sem írná alá. Az «Évangéliste» ismertető cikkének «botrány» címet ad: «soha prot. theol. fakultás, legalább franczianyelvű, ily merész megnyitó leckét még nem hallott»; továbbá: «ugyan Vernes úr, hiszen-e még Istenben, egy személyes, öntudatos, művétől különböző Istenben, ki más lenne mint «az eszmény osztálya (kategorie)», az Isten nevét még megtartja, «ezt a régi, kissé nehéz szót»; nem tudja e lap más-kép kimagyarázni e beszédet, csak ha lemondásának előjelzése az. A «Témoignage» természetellenes légugrásnak nevezi, melyet az emberi esztelenség Isten ege alatt nevetés nélkül tett meg. Majd felszínre vettetett a kérdés: «van-e a theologiai tanítás szabadságának határa?», van — felelé egyik szabadelvű lap, de e határ a tanár lelkiismeretében található; melyre a másik lap válaszolá: úgy látszik, a határ nem a beszélőnek, hanem az őt hallgató hittanárok lelkiismeretében találtatott meg. Az angol «Catholic Presbyterian» megjegyzé: a rationalista párt zavarban van, közlönyei közelebb szigorún elítéltek egy amerikai kollégiumot, a miért az kizárta kebeléből egyik tanárát, mivel nézetei ellenkeztek az egyházéval; most Vernes esetében, maga is kénytelen til-

takozni ama legszélsőbb szabadság ellen, melyet Vernes az Isten hite ellen nyilatkoztatott, szabadon vallván istentagadó, kételkedő elvűségét; e szomorú esetből világosan megtanulható, hogy sem egyház, sem theologiai intézet, melynek feladata lelkészeket képezni, el nem lehet bizonyos tanszabályozó elv nélkül. Maga *Pressensé* (Revue Chrétienne 1882. No. 12.) így nyilatkozik: «van tehát mégis egy pont, a hol maga a liberalismus határt vet a tanítás szabadságának, mindenik szabadelvű közlönyből a Vernes beszéde felől megtetszik az. E beszéd a determinista transformismus nyílt kifejtése volt, az egyedüli észszerű megoldás erkölcsileg más nem lehetne — a lemondásnál. Maga a «Renaissance» is, a határtalan tanítás-szabadság hangoztatója, kénytelen volt bevallani, hogy valamely ponton mégis meg kell állapodni.

A párisi fakultás jövője és jó hírve felett aggódó dékán még a megnyitás napja estéjén kérte Vernestől lemondását és Vernes november 21-én, mivel jelenléte gyengitené a fakultást, benyújtotta lemondását, hogy nem felekezeti főiskolában keressen tért. A kar előterjesztésére a közoktatási miniszter a lemondást elfogadta s január 1-től kezdve a régi-kori bölcsészet előadásával Massebieau tanárt bizta meg. A theologiai kar pedig a kínos helyzetből kimenekült. *Jundt Ágost* strassburgi lutheránus pedig még ez évben az egyház-történelem 2-ik tanszékére kineveztetett.

8. Tantárgyak, tanerők s ezek működése.

Személyesen látogattam meg a tanintézetet, helyiségeit, könyvtárát, részletesen kérdezősködtem a benlakó igazgatótól, Ménégoztól, a ki szives volt a szükséges adatokkal megajándékozni. Az érdemes dékánál Lichtenberger úrnál saját szálásán, 1888. jul. 18-án tisztelegtem. Ő élénk színekkel festette, mily csodálatosan nyerte ki fakultásuk az állami kötelekben megtartatását, holott a r. kath. Sorbonne az újításnál elveszté azt, de készülniök kell jövőre a különválás nehézségeire. Én kiemeltém az ő szerkesztése alatt megjelent francia nagy

encyclopaedia (Encyclopédie des sciences religieuses. Paris. 1877—1882. XIII kötet) szép jelenségét, a francia prot. jelenkor dicsőséges emlékművét, sajnálva csak azt, hogy a magyar protestantismusnak aránylag kevés hely jutott abban; egy eshetőleges 2-ik kiadásnál, ha magyar dolgozó-társakat nyerhet, kárpótlást ígért.

A látogatás idejét véve tekintetbe, az 1887—88. tanév 2-ik feléről a theologia tudományos berendezése felől következő képet nyerhetjük. A theologiai fakultás két tanfolyamra oszlik, a háromszázados szép hagyomány útjáról a legújabb főiskola sem tért le e tekintetben.

A) Az előkészítő *bölcsészeti tanfolyam*, mely az első évet foglalja magában, tárgyai: bölcsészet története, héber nyelv, újszövetségi nyelvészet, patristika, német nyelv, encyclopaedia és special collegiumok. Tanárok: *Massebieau Lajos* (1877 óta) előadta Platon bölcsészetét; bölcsészeti gyakorlatok; *Ignác leveleit*. *Berger Fülep* (1877 óta) a héber nyelv elemeit, Sámuel könyveiből versolvasmányok kíséretében. *Stapfer Ödön* (1877 óta) a biblia francia fordításainak történetét és az újszövetségi történelmi könyvek olvastatását. *Jundt Ágost* Bora Kata életét Steintől és a «A keresztyén tant példákban» Pestalozzittól német szövegből fordítva. *Vaucher Ede* (1879 óta) a theologiai tudományokba bevezetés-tant. *Berger Sámuel* hittudor, könyvtárnok és karjegyző (1887 óta) a keresztyén archaeológiát. *Marillier* bölcsészeti docens, a lélektant a valláshoz való viszonyában; továbbá Cartesius bölcsészetét. Két utóbbi tanársegéd tárgyai szabad tanfolyamok.

B) A *theologiai tanfolyam*, melyet a bölcsészetinek meg kell előznie, 3 évig tart; hat rendszeresített és két rendkívüli tanszéke van, u. m.: lutherán dogma, református dogma, evangyéliomi erkölcsstan, írásmagyarázat, egyháztörténelem, gyakorlati theologia.

Tanárok s tantárgyaik: *Ménégoz Jenő* (1882 óta) előadta a theologiai embertant; *Ritschl* «Theologie und Metaphysik» könyvét és sz. János leveleit. *Sabatier Ágost* (1868

óta) sz. Pál leveleit az efézusiakhoz és philippiekhez. *Lichtenberger Frigyes* (1864 óta) dékán és rendes tanár a kereszténységet a társadalmi kérdésekre vonatkozásaiban. *Berger Fülep* a protestantismus történetét Ézsaiástól a babiloni fogságig; továbbá Sámson történetét és Mikah lévitáéét történelmi magyarázatokkal. *Bonet-Maury Gaston* (1879 óta) a XVI. századi reformatió előfutárainak történetét. *Jundt Á.* (1880) az egyház történetét a középkorban; továbbá a német protestantismus történetét az ágostai békekötéstől fogva. *Viguié Aristus* (1879 óta) a prédikáció történetét a XVI. és XVII. században. *Vaucher E.* a katechetikát; továbbá az istentisztelet elméletét. A gyakorlati órákon működtek Viguié és Vaucher, egy-egy órán vezették a homiletikai gyakorlatokat; Stapfer egy órán a szónoklást; Lichtenberger és Vaucher a vallás-tanítási gyakorlatokat felváltva hetenkint egy órán.

Vallásra nézve reformátusok Lichtenberger, Sabatier, Stapfer, Viguié, Bonet-Maury. A többiek lutheránusok.

A tantárgyak kezelése felől fogalmat nyerünk, ha bizonyos évkört (cyclus) veszünk fel, p. o. három évkört.

A bölcsészet tanára tárgyalta *a)* a jelenkori bölcsészeti iskolák tanait; *b)* az evolutionalista iskola erkölcsi és társadalmi tanait; *c)* a vallás és bölcsészet összehasonlító történetét Kanttól kezdve. Míg ugyanazon évkör alatt a montaubani ref. theol. fakultáson előadatott: *a)* Philo bölcsészete, a vallásbölcsészet; *b)* Plato bölcsészete és a morál alapjai; *c)* a scholasticismus története, a természeti vallás.

A lutheránus dogma tanára Párisban 1879—81-ben 3 év alatt tanította: *a)* dogmatörténelmet a niceai zsinattól a reformatióig; *b)* a vallás lélektani és történelmi elemei; *c)* dogmatika. Az egyháztörténelemből ugyanazon évkörben ref. részről előadatott: *a)* a reformatió előfutáraitól Kálvin haláláig szóló egyháztörténelem; *b)* Nagy Károlyig terjedő rész; *c)* Nagy Károlytól VIII. Bonifácziusig. A gyakorlati theologiai tanszéken tantárgyak valának (ref. részről): *a)* a prot. prédikáció története a XVI. században; *b)* a prédikáció elmélete; *c)* az egyház és állam közti viszony elmélete stb.

A theologiai szakon hat rendszeresített tanszék van, 3 református, 3 lutheránus tanerővel betöltve; továbbá két rendkívüli tanszék; az előkészítő szakon két rendes tanszék, egyike református részére, és két segédtanári alkalmazás, összesen 12 tanár, kik hetenkint 41 órán adnak elő. Valamint az egyetemen, úgy alkotó karán, a theológián, a tanárok kevés órára kötelezvék, hetenkint 3—4, de nem is ismétlik tantárgyaik szövegét, hanem mindig új részeket tanulmányoznak, maguk is haladnak, érdekhajlam, korkiváncsosság is irányíthatja tanítási szabadságukat s a rövidletes, vázlatos módszer helyett buvárlat és elmélyedés lehet osztályrészök a szárazság és pedantismus elesésével. Az egyetem más karában hallgatott órák is beszámíthatók. Mily bő alkalom nyílik itt; a theologia mezején 7, a történetén 10, a classikus irodalomban 9 tanár közt válogathatnak! A Collège de Franceban hallgathatják a vallások történetét (Réville Albert), az egyiptomi régészetet és nyelvészetet, az assyr régészetet és nyelvészetet (Oppert Gyula), héber, chald, syr nyelvet (Renan), arab, persa, török nyelvet stb.

A *tanárokat* igen megválogatják s csak biztos és igazolt előképzés után alkalmazzák; első kellék a tanárképesítő vizsga szabályos letétele; ilyen csak segéd- vagy rendkívüli tanárrá lehet; rendes tanárrá csak hittudori oklevéllel bíró választathatik meg; az egyházmegyék és a theologiai kar birnak ajánlásjoggal, a miniszter ez ajánltak közül nevez ki. Eképen az egész egyház érdeke és figyelme is fel van hívva a tanárválasztáskor, mikor p. o. égővé vált a montaubani fakultásnál, ki lesz az annyira szeretett Bonifas Ferencz (megh. 1878. decz. 15.) hittanár utóda az egyháztörténelmi tanszéken s a két theologiai irány közül melyik lesz győztes, valóságos életkérdéssé lett az ajánlás s a ref. egyház 105 continense közül 50 Doumerguet (az evangéliomi rész kedveltjét), 19 pedig Guyt (a rationalista rész emberét) hozta javaslatba és jelölte, 19 nem szavazott, 2 másra szavazott, 10 szavazat szabálytalanul adatott be. A miniszterium a kiváló szakférfit, Doumerguet nevezte ki.

A liberálisok oda törekeshetnek, kivált mikor a kormány-nál nagy befolyásuk van, a traktusok többsége pedig nincs mellettök, hogy a miniszterium csak a fakultás ajánlottjai közül nevezzen ki tanárt s így az 1852. márczius 26. decretum, mely a consistoriumoknak adta a jogot hittanár-ajánlatásra, mellőztessék; így történt, hogy Vernes Móricz, ki mint a liberal consistoriumok ajánlottja, kisebbségben maradt s elbukott, mikor Montaubanba akarták bejuttatni, Párisba 1877-ben kineveztetett csak a fakultás ajánlatára, a consistoriumok előleges meghallgatása nélkül; e körülmény még inkább fokozta a Vernes elleni elkeseredést s indította a collegákat a viharkeltő leczke meghallgatása után eltávolításába belenyugodni.

A *hittanárságra képesítés* (licence en théologie) módzata következő: *a*) szóbeli vizsga abból a 3 tantárgyból, mely az írásbeli vizsgára nem választatott; *b*) írásbeli vizsga a jelölt által választandó 3 tantárgyból, zárt ajtók mellett készitendő egyik dolgozat a kiadott tárgyból és a másik héber, görög, latin vagy német szöveg felett. A választandó 3 tárgy egyike vagy az ó- vagy az új-szövetség magyarázata kell hogy legyen; *c*) két tétel, azaz értekezés, egyike latinul készitendő és védelmezendő nyilvánosan, a kézirat a védelmezés (soutenance) előtt 3 hónappal a karhoz benyújtandó, helybenhagyás esetén kinyomatandó s a nyilvános védelem előtt 15 nappal a bizottság tagjai közt egy-egy példány kiosztandó.

A *hittudorság* elnyerésére még egy általános végtétel védelmezendő nemzeti nyelven, a munka beadása és kinyomatása hasonlóképen történvén.¹

A francia ref. theologiai irodalom emelésére a tudományi fokozatok elnyeréseért készített értekezések, melyek könyvterjedelműek, lényeges befolyással vannak. A licentiátusi oklevél (diploma) szabott díja 10 frank, a hittudorié 40 frank.

Az a hat tudománykör, melyből választandók a tanár-

¹ A fakultás első éve alatt kiadott 20 theologiai végbizonyítványt, két tanárképesítő és két hittudori oklevelet.

jelölti vizsgázók által a tárgyak a hat rendszeresített tanszék szerint következők: 1. ószövetségi magyarázat és ítéset; 2. újszövetségi magyarázat és ítéset; 3. egyháztörténelem; 4. dogmatika; 5. erkölcesstan; 6. gyakorlati lelkészet.

A tanév november elején kezdődik, a tanrend hónapokkal előbb az egyházi lapokban közzétételük, így szülők és tanulók jóelőre értesülhetnek a tantárgyakról, mert nem tömnyomatszerű egy és ugyanaz évről évre a leczkerend, hanem újabb és újabb részletek tanulmányainak változatos sorozata s a közönség ingerrel várja a francia nyelvű nyolcz theologiai akadémia tanrendjét, melyekben néha a kor mozgató tanágak is visszatükröződnek.

A tanév megnyitása (rentrée) nem pusztán zárt iskolai ünnepély, hanem a szülők, tekintélyes lelkészek, a tudomány barátai és támogatói, a sajtó képviselői, sőt az érdeklődő közönség is részt vesz azon. A dékán időszzerű szózata, a mult év lefolyásáról adott jelentése, pályamunkák bírálata kelti az első érdeket; majd a megnyitó mintegy mintaleczke, melynek tartására a kar megbízásából a tanárok sorban vállalkoznak, az ily leczke önálló értékű értekezéssé domborúl és kinyomatik, ezzel is gazdagulván évről évre az irodalom, de egyúttal képzetet ad az a közönségnek, hallgatóságnak az illető tanár modoráról, szakképzettségéről, sőt a tanítás szelleméről és irányáról is. Énekekkel, imával, bibliaolvasással kezdődik az ünnepély, énekekkel és áldással zárul, miáltal vallásos keret övedzi körül. Ily módon a theologia az étellel, a hívekkel élő kapcsolatba jó, a nyilvánosság jótékony ellenőrzése és érdekeltsége alatt áll, a theologia érezteti szíve lüktetését a világgal, attól el nem szakad; a hívek viszont lelkesedést s buzdító erőt kölcsönöznek az intézetnek s kölcsönös és jótékony hatással vannak egymásra. A theologia nem véka alá rejtett világ, hanem közjóra fénylő szövétnek.

9. A hittanulói pálya.

A lelkési pályára lépendő ifjú érettségi bizonyítvány és szülői beleegyezés alapján iratkozhatik be. Évi tandíj 30 frank, hittanárok fiai s ösztöndíjelvezők tandíjmentesek. Kötelezett óra hetenkint 15, az utolsó évben 12. A gyakorlati órák és német nyelv (a montaubaniban az angol) bár kötelezők, órabeszámítás alá nem esnek, ellenben a szabad tanfolyamok (special collegium) igen. A tanulók fegyelmi tekintetben a tanév elején a hittanárok közt osztatnak fel ezek védnöksége alá.

Az I. év végén (jun. 1. előtt) van a főlebbviteli vizsga (examen d'ascension), azaz a bölcsészeti tanfolyam alapvizsgálója, írás- és szóbeli. Az írásbeli vizsga áll: *a)* fogalmazásból a bölcsészettörténelem köréből; *b)* görög fordításból, a patristikából vett szakaszból; *c)* héber fordításból; *d)* német fordításból. A szóbeli, nyilvános ülésben tartandó vizsga tárgyai: ó- és újszövetségi nyelvtan, ó- és újkori bölcsészet történelme, görög és latin egyházi atyák olvasása (készülés végett a szerzők nevei év elején kijelöltetnek). Ily vizsga után léphetni át a tulajdonképeni theologiai tanfolyamra, mely 3 év.

A theologiai tanfolyamon félévenként zárvizsga (examen de passage) a hallgatott tárgyakból. Nagy súly helyeztetik a *katechetikára* és *egyházi beszédre*. Minden szombaton egyegy hittanuló vallásitanítási (katechetikai) leczkét ad a bibliai történetből a szent-marceli elemi iskola növendékeinek, kiknek száma 50. Ily leczkegyakorlaton a tanulótársak sorban elnökölnek, a felügyeletet és ellenőrzést két hittanár és egy lelkész viszi. Ily leczkeadás komoly előkészületet igényel, mert a nyert osztályzat a végvizsgán beszámíttatik. A gyermekek elbocsátása után tanárok és tanulótársak bírálják. Ily írásban is előre kidolgozott tanítási leczkét minden hittanuló minden évben egyszer adni tartozik. A virágzó vasárnapi iskolák vezetésére, mi a lelkész teendője, ez a legszebb előkészület.

A theologia I-ső évében tartozik a hallgató szónoklati órát (recitation et diction) látogatni és két egyházi beszédtervet készíteni. A II-ik évben egy egyházi beszédet írásban beadni, husvét és julius előtt a tanárkar előtt elmondani. Minden hittanuló a 3 évfolyam alatt öt egyházi beszédet köteles írni és tartani. A prédikálás az akadémia dísztermében folyik le, a bíráló testület tagjai: a két gyakorlati theologia tanára és még egy harmadik; jelen vannak a tanulótársak, kik beszéd után észrevételeket tehetnek. A próbabeszédek egész éven át folynak, télen hetenkint egyszer, nyáron kéthetenkint. A III. évesek templomi gyülekezetben is fölléphetnek, ily esetben azonban egy héttel előbb értesítik a tanári kart a helyről és időről s kötelesek beszédeiket előre bemutatni.

A III. év végezte után következik az u. n. «nagyvizsga», azaz theologiai *végvizsga*. Írásbeli részében hat fogalmazás dolgozandó a hittan, erkölctan, ó- és új-szövetség, egyháztörténelem és gyakorlati theologia mezejéről. Sikeres megoldása után tehető a szóbeli egy bizottság előtt az említett 6 tanágból, hozzájárulván a német nyelv. Úgy a felebbviteli, mint a végvizsga évenkint háromszor tartatik: évkezdeten, végén és husvétkor; e vizsgák helyettesítik az azon félévi zár-vizsgát.

Törvény szerint rendes lelkészszé csak az választathatik vagy nevezethetik, a kinek lelkészi oklevele van. A lelkészi oklevél (diplome de bachelier en theologie) a végvizsga után nyerhető; e végre szükséges egy jelentkező által szabadon választott, de a kar által helybenhagyott tárgyról theologiai értekezés (neve: tétel, thèse) és annak nyilvános védelmezése (soutenance). A tétel a védelem ideje előtt két hónappal bírálatra benyújtandó, aztán kinyomatandó s egy-egy példányban a védelem napja előtt két héttel a bizottság tagjaihoz elküldendő. A tétel védelme a végvizsga utáni két év alatt történhetik meg.

Párisi látogatásom idején, 1888. julius 24-én, d. u. 4 óra-kor tartotta lelkészi oklevél nyerése végett a nyilvános védelmet *König Xavér*; szentírásmagyarázati tanulmánya czime

volt: «La prière dans l'enseignement de Jésus» (Paris, 1888. n. 8r. 49 l.). Vizsgabiztosok voltak Ménégosz elnöklete alatt Viguié és Massebieau. Szerző a bevezetésben számot ad forrásairól és irányáról; I. részben (13—26. l.) felmutatja az imádkozó Jézust, II. részben Jézus tanítását az imáról. Theologiai taniránya egészen modern, mint e nyilatkozatából megtetszik: ő a tudományos theologia híve, őt csakis az igaznak keresése vezérelheti, neki minden kérdés nyílt, itt alant semmi feltétlenül megállapított (absolut) nincs. Ez a modern theologia hangzatos elve! Ha a vallás csak elmetünemény, mint a Schleiermacher előtti ó-racionalisták vélték; ha a vallástudományban semmi biztos, megállapított, kiderített alap nincs; s ha 2000 év alatt nem találtuk meg az igazat s még mindig csak keressük azt: akkor a keresztyénség mint tan és életelv igen árva, kopár és vigasztalan jelenség káprázatához lenne hasonló.

A fakultás *könyvtára* (jelenlegi állománya 6000 kötetet halad) mindennap d. e. és d. u. nyitva a tanulók használatára a szünnapok (vasárnap és csütörtök) kivételével. A prot. történelmi társulat szép könyvtára is használható.

A hittanulók alkottak maguk közt «szeretet-társulatot» (société de charité) jótékony célra gyűjtés és adakozás végett, évi forgalma 3000 frank. *Tanulók száma* 1877-ben 22; 1878-ban 29; 1888-ban 32; 1886-ban 35; 1890-ben 29; míg ez évek alatt a montaubani régi fakultásban a hittanulók száma 57 és 62 közt váltakozott.

Hogy a hittanszak végzése szülők és tanulók részére anyagilag minél inkább lehető legyen, a szegény és tehetséges ifjak a hívek tevőleges részvétele által segéltsenek: a lelkeszi értekezlet kezdeményezésére 1875-ben «*Tanulmányra buzdító társaság*» (Société pour l'encouragement des études) alakult előbb a montaubani fakultás érdekében, fiókegyetekkel kapcsolatban, mely önkéntes adakozásokat eszközöl egyesektől és gyülekezetektől, a nyert tőkéből ösztöndíjakat szerez, valamint pályadíjakat és tudományos utazásra alapokat. A munkás szeretet e nyilatkozata tanulók és tanárok iránt emelő

hatású! A francia kormány 1885-ben elvonta a prot. theológiától az évi ösztöndíjt (20,000 frank), e nagy veszteséget a «buzdító társaság» buzgósága pótolta helyre, a felhivatalos zsinat is felkarolván az ügyet, felhívására a gyülekezetek 39,000 frankot adtak össze; ez volt a theologia iránti szeretet szép visszhangja, a veszteséget a hit ereje felesen fedezte. A st. quentini zsinat a 39,000 frankból juttatott az adakozó egyházak kívánalma arányában a párisi fakultásnak is, noha az — dogmatikai okokból — mind ez ideig nem csatlakozott a hitvallás-alapon álló zsinathoz

A párisi fakultás támogatására 1879-ben alakult meg a külön «buzdító társaság»; elnöke lett Wörtz, az Institut tagja, alelnöke báró Schickler, pénztárnoká Vaucher hittanár; az első évi gyűjtés (3000 frank) fele tőkésítettet, másik fele ösztön-, segély- és pályadíjra használtatott fel. A végrehajtó (héttagú) bizottság 1881-iki gyűlésén Schickler hangoztatta a segélyadás kötelességét, hogy ez úton a leendő egyházvezetők a kegyességhez tudományt köthessenek.

A tanintézet mellett kiszámíthatlan emelő és képző hatást gyakorol az ifjú theologusra a francia egyház életének közvetlen szemlélése: a tudományos, jótékony és egyéb célú egyletek, társulatok mintegy góczpontba, Párisba futnak össze; azok évi gyűlései, vezérlelkeik lángja az ernyedetlen munkálkodás szellemével ruházzák fel a fogékony lelkeket azon elv alapján: élet szül életet. A két bibliaterjesztő társulat, a vallásos irat (tract) társulat (mely 100,000 frank bevétellel hat), missiói társulat szép intézetével, evangyéliomi társulat, fillér-társulat, diakonissa-intézet, prot. történelmi társulat, aggok menhelye, vasárnapi iskolák, Moc All missiók stb. szemlélése megtanítják az ifjat nemcsak tanulni, hanem tenni, közügynek élni és jótékony tüzként lángolni. Bovel Ede egybeállítá volt a franciaországi «szereteti és vallásos protestáns társulások statisztikáját», melyben 220 külön keresztyén művet tüntetett fel, mely 220 alkotás évenként 2 millió franknál többet fordított céljaira s mindezt önkéntes forrásból merítve. Ha félmilliónyi lelket számláló prot. egyház ily áldozatokat

képes évenként létesíteni: minő arányban kellene nálunk a 4-szer és 6-szor számosabb magyar prot. egyházban a buzgóság lángjainak fellobogni!

* * *

Befejezésül emlékezzünk meg a párisi ifjú fakultás gyászáról, két halottjáról.

A szépreményű *Jundt Ágost* 43 éves korában halt meg 1890. aug 17-én. Született volt Strassburgban, ott végezte a theológiát; tanárképesítő oklevelet Montaubanban, hittudorságot Párisban nyert 1879-ben. Ő egész lelkével főleg a középkori egyház történelmét művelte, annak homályában gyűjtött világot. Kiadott munkái főcímei: Eckhart mysticimusa (1871.), a középkori pantheisták (1875.), Huss előfutárai (1877.), az Isten-barátai az XIV. században (1879.) stb. A másik vesztese *Viguié Aristus*, a ki 63 éves korában húnyt el 1890. nov. 26-án. Délvidéki francia születés; tanult volt Montaubanban, majd Berlin, Bonn, Strassburg fakultásain. Nimesi ref. lelkészete 1853—1879-ig tartott s ekkor hivatott hittanárul Párisba; mint jeles szónok, 1882-ben a hittanárság mellett párisi lelkészszé is kineveztetett. Nagy irodalmi tevékenységéből csak egy-két jellemző művet említek fel: Az apologetika története a ref. egyházban (1858.); a reformatió ker. elvéről (1856.); a materialista positivismusról (1867.); a reformatió keletkezése Nimesben (1869.); szabadelvű politikai elméletek a XVI. században (1879.); Kálvin Strassburgban (1880) stb. Mérsékelt és rokonszenves liberal theologusnak tartották.

A francia protestantismus két világító tornya, két theologiai intézete az ősi Montauban és az újkori Páris; amaz tiszta református s a megtalált hitigazságok kincseit fényesíti és műveli, az új edző eszközöket sem nélkülözvén; emez új igazságokat keres és nyomoz s az újkor lehetőségét nagyobb adagokban szívja s vegyes jellegénél fogva az u. n. théologie de conciliation igérvényes bércein fárad. Melyik irány lesz áldásosabb az egyházra, azt különbözőleg ítélék

meg. Egy a biztos csak: ha a theologia az inghatlan, örök és isteni alapról le nem tér.

Vajha a magyar ref. egyház öt világitó tornya, öt theologiai akadémiaja, a francia testvérintézeteket túlszárnyaló klenódiума — autonómiaja — birtokában a hitnek, tudomány-nak, életnek oly bajnok sereget képezhetne, hogy hősi küzdelme közvetítésével egyházunk is elfoglalhatná a számánál, multjánál és feladatánál fogva öt megillető magasabb helyet Európa nagyobb és kisebb református egyházainak koszorújában. Ah, de még odáig feljutni sok lépcső kell; az a magasztos tudat, hogy a haladás és emelkedés útját megkezdtük, elevenítsen és ihlessen tovább is s az új élet hajnala felderülend ránk.

Balogh Ferencz,
ref. hittanár.

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY ÉS BIBLIÁJA.

(I. közlemény).

A magyar protestáns egyház egy régi s nagy adósságát rötta le a mult év szeptember 14-én, midőn kegyele-tesen ünneplé a magyar nyelven első teljes szentírás kinyomatásának három százados fordulóját s koszorúit rakta az emlékszoborra, melyet érdemei elismeréseül működési és nyugvóhelyén állított a fordítónak, *Károli Gáspárnak*. Az ő reá való emlékezés hatása alatt lépett lelkem elé a másik nagy bibliafordítónak, *K. Csipkés Györgynek* alakja. Hadd idézzem fel e sorokban őt és az ő munkásságát.

K. Csipkés György nem önszántából — mint Károli — fogott a biblia fordításához, hanem megbizatas folytán s megbizói által eleibe tűzött feladata volt javítani a hibákat, igazítani a tévedéseket, melyek nagy elődjének, a héber eredeti helyett leginkább másodrendű forrásokat használt és különösen latin kútfők után indult Károli Gáspárnak alig 3 év alatt végzett fordításában estek. Hogy Károli fordítása nem mindenütt helyesen adja vissza az eredetinek értelmét: korán észrevették. Már Szenczi Molnár Albert gondolkodott a helyesbítésről, mindazáltal az általa kiadott bibliákban ha

tett is apróbb igazításokat, de — mint maga mondja — az előbbi fordítást nagy *igyekezettel megtartotta*.¹

Az első, ki nemcsak megpendíté, de érvényre emelni is akarta az eszmét, hogy az eredeti nyelvekhez értő tudósok vizsgálják meg Károli fordítását, a bibliaszerető s azt 26-szor átoltvasott I. Rákóczi György fejedelem volt, ki 1638-ban kibocsátott rendeletében utasítá a traktusok espereseit, hogy átnézzvén az egész bibliát, igazítsák ki az előforduló hibákat. A fejedelem meghalt (1648. okt. 22.) előbb, mintsem akarata valósulhatott volna; sőt vele együtt a biblia magyar szövege kijavításának gondolata is elszenderült egy időre, mert habár az özvegy fejedelemnő, a kegyes Lórántfy Zsuzsánna, boldogult férje akaratának egész mérvben teljesülhetése végett gondoskodott is eszközökről, hozatván nagy összeg pénzen Angliából segédkönyveket, különböző nyelvű bibliákat: mind aztálta a nagy munkának keresztülvitele mind csak késett. Az 1657-ben Nagy-Bányán tartott zsinat is, melyen a bibliai szöveg javítása a héber nyelvet kitünően értő debreczeni tanár, Komáromi Cs. György jelenlétében szóba jött s vita tárgyát képezte, a javítás szükséges voltának pusztá elismerése mellett maradt s a belső fogyatkozások helyreigazításánál előbbre való teendőnek tartván a protestánság folyton szaporodó számához képest elenyésző csekély példányokban létező magyar bibliára nézve annyira érezhető külső hiányának pótlását, annak csakis a régi szöveg szerinti újra ki nyomtatását sürgette; minélfogva, mikor ez az evang. ref. vallású főurak, Bethlen István, Rákóczi György, Rédei Ferencz, Barcsai Ákos tetemes segélyével s a nyíri traktus 86, az ugozsai 54 frt adományával a II. Rákóczi György fejedelem által Nagy-Váradon felállított könyvnyomdában 1657-ben megkezdett: a szöveg kijavítása szóba sem jött s csak a példányok számára és külalakjára volt tekintet. De az országos veszedelmek s az ifjú fejedelemnek a gyalui harcztéren 1660. máj. 22-én kapott sebeiben történt halála miatt a nyomtatás félbeszakadt, a már kész részből pedig, midőn Nagy-Várad Ali basa által elfoglaltatott, 4000-nél több példány odaveszett, habár a vár feladásának a helybeli prédikátorok hozzájárultával készült föltételei közt ott volt, hogy a biblia példányaiban és a nyomdában semmi kár ne tétessék.

A nagybányai zsinat sürgető határozatának s a főurak és egyházmegyéek által hozott áldozatoknak a nagyváradi

¹ Hannauai biblia előszava.

pusztulás folytán kellő eredménye nem lévén s miután «az időnek sok formájú változása és szegény nemzetünknek hovatovább való szorultabb állapota miatt a bibliák annyira elfogytanak vala, hogy már csak néhol találtatnának és azok is igen drága áron», nem sokára ezután a tiszántúli eklézsiák fejei egy generális synoduson újra elhatározták a bibliának kinyomatását, de egyszersmind azt is, hogy az, az eredeti szöveggel megegyezőbbben magyarra fordíttassék. Mikor s hol volt ez a zsinat? nem tudjuk; de az 1665-dik évnél előbbre nem tehető. A Nagy-Várad bevételét követő néhány év alatt Debreczenben és vidékén az egyházi és polgári ügyek a legnagyobb zürzavarban voltak. Thornai P. István a püspöki hivatalt letéve Tarczalra ment prédikátornak. A török-tatár rablócsapatok s nagyobb hadak egymást érték, pusztítva a falvakat, égetve a templomokat s prédikátoraival együtt rablásra hurczolva vagy földönfutóvá téve a szegény népet. Ily zilált és mostoha viszonyok közt zsinattartásról, püspökválasztásról szó sem lehetett egész 1665-ig, mikor Matolcsra gyűltek össze az egyházi atyák s ott a tevékeny Nógrádi Mátyás bajomi prédikátort s a debreczeni traktus esperesét választák püspöknek. Az itteni zsinaton határozatott-e el a bibliának az eredeti szöveggel megegyezőbbben való magyarra fordítása? gyanítani talán lehet, de hogy biztosan is állíthassuk, erősebb alapra van szükségünk Szenczi Száki János felső-dunamelléki püspök és somorjai lelkésznek, Komáromi Cs. Györgyöt üdvözlő versezete következő sorainál:

Titkait Istennek sáfárló Doktori szolgál,

°S Krisztus nyájának szent dolgát mutató példa.

Ez magyarai népnek nyelvén használni ki sokban

Kivánsz, *szentírást*, hit dolgát tudva tanítván:

Méltó dicséremem szent munkád, mert sokakat épít.

Élj hát Istennek drága edénynye hosszas időt. Eklén 6. máj. 1666.¹

A névtelen zsinat, mely a bibliának ujonnan fordítását elhatározta, nem állapodott meg e pusztá határozatnál, hanem a kivitelről is gondoskodott, megbizván a fordítás nagy munkájával *Kisfalvi Tamást*, a bihari traktus esperesét s *Becskeházi István* püspöküi és *Komáromi Cs. György* debreczeni prédikátort.² A két elsőről nevüknél és megbiza-

¹ «Igaz hit, azaz oly CCXLI. prédikációk magyarul, melyekben a ker. igaz hitnek és vallásnak minden ágazatai úgy befoglaltnak, hogy mind a tanítók s mind a tanulók, mi legyen vallásuk és vallandó hitük, elégségesképen megtanulhatják. Nyomt. Szeben, 1664. 4r.

² Lampe: Hist. eccl. Hung. 736. l. — Bod Péter: Sz. Biblia Históriaja 167 l.

tásuknál alig tudunk többet: a kétszáz év, mely sírjukra borul, éltük adatait úgy eltemette, hogy azokat ma már nem vagyunk képesek felásni, kikutatni. Utóbbiról azonban már bőven szólnak forrásaink s ő maga is oly sok emlékjeleit rakta le életének, hagyta hátra sokoldalú képzettségének, fáradhatlan és hasznos munkásságának, hogy azok után ha nem teljesen is, de nagy részben megismerkedhetünk egyéniségével s élete eseményeivel.

II

K. Csipkés György született Rév-Komáromban s onnét vette előnevét is. Születése idejét halálától — mely 50 éves korában 1678. október 6-kán történt — számítva, 1628-ra tehetjük. Apja Csipkés Miklós tekintélyes városi tanácsnok volt. Gyermekkorra körülményeit nem ismerjük, csak pusztán föltevés, hogy szülővárosában végezte első tanulmányait, az énekszerző Péczeli Király Imre s a későbbi dunántúli püspök Kanisai Pálffy János buzgó működése folytán erős virágzásnak indult iskolában, melyben a XVII. század 3-dik tizedétől fogva theologiai tudományok is tanítottak.¹ Itteni tanulása azonban csak rövid ideig tartó lehetett. Korán elkövetkezvén a komáromi ref. egyházra a Pázmán Péter által megindított ellenreformáció folytán a szomorú napok s különösen pedig miután a várkapitány Reifenberg által a városi templom tornyával, parochiájával és iskolaházával együtt alapjában «gondosan» lerontattak: megkezdett tanulmányai folytatása végett a tudomány forrásait másutt keresni volt kénytelen.

Hol találta föl?

Életrőli s köztük még Debreczen történetének megírója Szűcs István is, mind azt állítják róla, hogy Debreczenben tanult. Ez állítás azonban téves s hihetőleg onnét ered, hogy a debreczeni collegium régi anyakönyvébe (a series studiosorumba) 1641. február 3-ikán Georgius Comáromi van jegyezve. Kik e bejegyzésre építettek, nem vették figyelembe azt, hogy a legrégebb időktől fogva élt és virágzott Debre-

¹ A Nyitramegyében fekvő s egykor ev. ref., ma egészen római kath. vallásúak által lakott Magyar-Sóokon 1619. szept. 1. tartott részszinat azt rendeli, hogy a révkomáromi iskolában logika, theologia, a vitás kérdések nyilvános utasításával együtt, továbbá rhetorika, szónoklati gyakorlatok kíséretében taníttassanak. Thuri E. «Révkomáromi ref. egyház története» 22 lap.

czenben a Komáromi-család, mely az iskolának tanulókat s a városnak tekintélyes hivatalnokokat adott s melyben a György név többször előfordul. Így pl. az iskolának 1588-ban kezdődő anyakönyvében, mindjárt kezdetben Csorba István rektorsága alatt Noghéri János collaborátor után második deákul Komáromi György említettik. A város évkönyveiben pedig jegyezve találjuk, hogy Komáromi János 1690-ben főbíró, K. István 1695-ben polgármester (magister civium), K. Mihály népszónok, K. György főjegyző volt. Hogy az iskola jegyzőkönyvében jegyzett Komáromi György is e családból való volt, az kétségtelen és bizonyos, mert K. Csipkés György soha sem tanult Debreczenben. Ő maga a «Méltóságos Rakócziház kegyelmes gondja alatt virágzó sárospataki iskola alumnusának és polgárának» vallja magát;¹ onnét ment 1648-ban az iskola kormányán ülőknek: Szentpéteri János, Nógrádi Mátyás és Szöllösi János tanároknak akaratából a szabolcsmegyei Vajára, hogy Ibrányi Ferenczet, az iskola bőkezű patronusát, az iskolának szokása szerint a pünkösti ünnepek alkalmával szent beszéddel tisztelné meg;² ott írta első prédikációit, melyek közül — mint mondja — némelyeket vagy talán mindnyáját is iskolatársaim és barátaim közül többen leirtak és a leirtakat közönségessé tették.³

Végezven iskolai pályáját, Kassára ment az ottani orthodox iskola kormányzására.⁴ Melyik évben történt ez s meddig volt Kassán? nem tudjuk; de az itt töltött idő csak rövid lehetett s tekintve a viszonyokat, aligha volt viszonz-

¹ Concionum sacrarum miscellaneorum Centuria Ia Impr. Varadini Anno Christi 1659. Ajánló levél Ibrányi Ferenczhez. Concionum funebrium centuria, IIa. Előszó.

² A «Concionum Sacrarum Centuria prima» ajánló levele. Bod Péter Kovásznai P. püspök életrajzában fölemlítvén, hogy ennek idejében jöve Erdélybe, a sárospataki iskolának egy része, ezt mondja: «Ugyanekkor kezdtek elsőben a deákok ünnepekre az urakhoz prédikálni kimenni. Melyet szokásul vett elsőben ez a számkivetésben nyomorgó iskola az urak tetszéséből; annak utána a szükség kényszerítvén, követték a többi iskolák». Smirnai Polikarp, 100. lap. Azonban téved a jeles tudós, mert a deákoknak az urakhoz ünnepekre kijárása a sárospataki iskolában már jóval azelőtt szokásban volt, még pedig úgy, hogy egy úri házhoz nem is egy, hanem többnyire 3 ifjút küldtek a tanárok. A Pálóczi Horváth-család memorialejában az 1641. évtől ünnepről-ünnepre jegyezve van, hogy a pataki cetus kiket küldött a családhoz az ünnepek szentelésére és celebrálására. L. Magyar tört. emlékek. XXXI. kötet, 200—210. lap.

³ A «Concionum sacrarum centuria secunda» előszava.

⁴ Ugyanaz.

tagság nélküli. A rövid életű kassai helv. hitv. egyház ugyanis épen ez időtájt küzdött az alakulás nehézségeivel. Az 1647. évi pozsonyi országgyűlésen a Kassa városi követeknek erős tiltakozása daczára is megalkottatván a XIX. t.-cikk, az erősen lutheránus szellemű városban a helv. hitvallásúak iránt eleitől fogva nagy mértékben meglevő felekezeti gyűlölségnek tüze lángokban tört ki. A városi tanács egyáltalában mit sem akart engedni a nemes ország religió dolgában való határozatának. Többségében és hatalmában elbizakodva, minden úton-módon gátolni igyekezett az eddig szellérségben sanyargó helv. hitv. egyháznak szilárd alapon szervezkedését s megörökülését; még tiltott s erőszakos eszközökhöz is hozzányult és türelmetlensége egész odáig fokozódott, hogy egy szegény kálvinista deákot meg is öletett és a helv. hitvallásúakat, hol egy, hol más czím alatt sanyargatta; sőt még azokat is, kik az elnyomottak mellett szót emeltek, tisztviselői által naponkint bántalmaztatá. S a helv. hitvallásúak sanyarú helyzetén nem volt képes változtatni I. Rákóczi Györgynek hathatós pártfogása s ennek folytán még az sem, hogy 1648. február 6-kán Kassán léte alkalmával parancsolja a tanácsnak: «az mi egyházi tanítóinkat, sem a hallgatókat ne háborgassák, akadályozzák, ne nyomorgassák, mert istenes üdvösséges úton az ország artikulusai szerint, oltalommal tartozunk nekik lenni és ha nekünk kedvünk ellen oltalomra kellene kinyújtani kezünket, maguk kegyelmetek adnak arra okot.» Hasztalan fenyegeti őket Kis-Arból febr. 20-án irt levelében: «hogy az ott lakós keresztyén helv. hitv. híveket ne bántalmazzák; nekik szabad vallásgyakorlatot adjanak, a sérelmeket ne szaporítsák, mert minden bizonynyal hivalkodó szemmel nem nézi». Hasztalan hagyja meg maga a császár III. Ferdinánd is május 15-én Prágában kelt leiratában, hogy az 1647-dik évi 19. §-nak minél előbb elég tétesség: Kassa tanácsát mindez intézkedések és rendeletek sem térítették szelidebb útra, sőt I. Rákóczi György halála után az üldöztetés még inkább erősült; a tanács a szabad vallásgyakorlatot most már egészen betiltá; a helv. hitv. papnak többé nemcsak prédikálni nem volt szabad, de halálbüntetés szabott rá, ha a várost el nem hagyja.¹

K. Csipkés önként-e vagy kénytelenségből, de csakhamar odahagyván Kassát, Debreczenben vontá meg magát,

¹ Paikoss E. «A kassai helv. hitv. egyház története» 84., 85. l.

hihetőleg az ő szép tehetségeit ismerő s tudományos készségét mindvégig becsülni tudó egykori tanára, az 1649. év őszén Sárospatakról Debreczenbe költözött s ott előbb tanár, 1651-től prédikátor, majd esperes és végre püspök Nográdi Mátyás hívására. Innét indult a külföldi egyetemek látogatására az 1650-dik év nyarán küldetvén, de egyszerűs mind külföldi útjában s hosszas tartózkodása idején nagylelkűleg segélyeztetvén is Debreczen városa által, miről melegen és nagy hálával emlékezik meg. A «Schola hebraica» ajánló levelében, mely Debreczen város tanácsához van intézve, midőn két levelen keresztül leírta, hogy mily rút bűn a hálátlanság úgy az egyes ember, mint egész nemzet (p. o. a zsidó nép) életében: ezeket mondja: «Vestram vero in me munificentiam et amplissimam liberalitatem, diffiteri, tum mihi fas erit, cum vitium virtus, et virtus vitium erit; virtus erit vitium et vitium virtus, cum terra potus fiet, et vituli volabunt. Vester in me favor, multorum vicit parentum storgen. Vos enim me piis communitum sumptibus, ad exoticas et longinquas nationes, uberioris in studiis messis gratia, emisistis.» Etc.

Külföldi tartózkodása alatt megfordult Oxfordban, de legtöbb időt Utrechtben töltött, hol a híres Leusden János keze alatt annyira elsajátítá a keleti nyelveket, hogy 1651. febr. 15-én héber nyelven tartott értekezést¹ az egyetem karai előtt s maga Leusden tanár üdvözlő verssel tisztelte meg.² Mint egyetemi tanuló nemcsak szorgalmasan tanult, hanem dolgozott is, több munkát írt és fordított, melyeket Utrechtben ki is nyomtatott, végre pedig a Krisztus papságáról, a hazugságról stb. vitatkozván, 1653. febr. 7-kén hitudori rangot szerzett magának.³

Még ugyanez évben visszatérvén hazájába, a keleti nyelvek és bölcsészet tanára lett Debreczenben, hol aug. 8-kán foglalta el székét, a héber nyelv hasznos, szép és szükséges voltáról tartott értekezéssel.⁴ Itt s ily minőségben működött több éven át nagy szorgalommal, de egyszersmind

¹ Oratio hebraea, de lingua sancta. Impr. Ultrajecti. 1653.

² Bod Péter: Sz. Biblia históriája. 167. l. Balogh F.: «Magyar prot. egyház történelem részletei.» 169. l.

³ Disputatio theologica inauguralis, de sacerdotio Christi, mendatio, Synodis, Diluvio Noachico etc. Impr. Ultrajecti 1653.

⁴ Oratio inauguralis, de linguae hebraeae utilitate, dignitate, necessitate etc. habita Debrecini anno gratiae MDCLIII. 8. aug. A «Schola hebraicával» egyszerre kiadva Utrechtben 1654-ben.

türve és szenvedve sűrű kellemetlenségeit ama zavargásoknak, melyeket a testületi jogaira féltékeny, azoknak korlátozását tűrni nem tudó és akaró tanuló ifjúság még 1627-ben kezdett és három évtizeden át, gyakran véres összeütközésekkel folytatott s melyeknek csak az 1657. évi nagybányai zsinat vetett véget az által, hogy meghatalmazta Thornai P. István püspököt, Nográdi Mátyás esperest és Komáromi Cs. György tanárt, miszerint ők a vittenbergi egyetemnek 1571. évben hozott törvényeiből, a pataki és debreczeni iskolának régi fegyelmi szabályaiból s az 1650-dik évben Debreczenben tartott zsinatnak végzéseiből készítenének egy újabb törvényt. A hozott törvények 1658. június 7-kén hirdettek ki s a deákság azoknak alá is írta nevét.¹ Tanárkodása ideje alatt szintén számos nyelvészeti és theologiai művet írt latin nyelven s adott ki itthon és a külföldön. Valószínűleg ő tett legtöbbet a debreczeni iskolának, az oxfordi collegium mintája szerinti átalakítására is, a mi onnét gyanítható, mert az ő tanárkodása ideje körüli esztendőkhöz jó szokásba az előbb *scholának* nevezett debreczeni iskolának collegium névvel czímezése.²

A tanári pályán működése az 1659-dik évig tartott; eddig van jegyezve neve az iskolai jegyzőkönyvben. Ezt megelőzőleg azonban az 1657-dik évtől fogva, miután a nagybányai zsinaton Thornai P. István püspök által pappá avatott, egyszersmind prédikatori hivatalt is viselt Debreczenben.³ Prédikátorkodása nemzetünk történetének legmozgalmasabb és zivatarosb korszakába esett. II. Rákóczi György megvetve a török fenyegetőzését s föl sem véve a bécsi

¹ Szücs István: «Debreczen város történelme.» II. k. 612—615 l.

² Szücs I.: «Debreczen története.» II. k. 583. és 597. l.

³ K. Cs. Gy. halotti beszédeit 1679. december havában újra kiadván Kecskeméti Soós János, dedicatiójában ezt mondja: «nunc subiit animum meum cogitatio nova, de secunda concionum sacrarum D. Georgii C. Comarini S. S. theologiae Doctoris, et dum viveret, florentissimae ecclesiae Debrecinae pastoris, per *annos praeterpropter XXII.* fidelissimi, centuria de novo emittenda». Erre a praeterpropterre, de egyszersmind Tóth Ferencznek (Túl a tiszai püspökök élete 127. l.) amaz állítására, hogy a nagybányai zsinat által Debreczenbe rendeltetett, támaszkodva számítom 1657-től K. Cs. Gy. prédikátorságát. Döntő e tárgyban a debreczeni halotti anyakönyv lehetne, ha fel volna benne jegyezve, hogy mikor halt meg Thornai P. István felesége, kiről azt mondja K. Cs. Gy., hogy azt már mint vocatus Minister prédikálta el. E ténykedésének mindjárt kezdetben kellett történni, mert különben nem hivatkoznék az említett módon rá.

udvar figyelmeztető intéseit, 1657-ben Lengyelországba tört, hogy annak koronáját fejére tegye. Megfontolatlanul s elbizakodottan kezdett vállalata balul ütött ki s nemcsak neki magának okozta romlását és végre vesztét, de a nemzetre nézve is mindenféle szerencsétlenségek és szenvedések beláthatatlan hosszú sorát vonta maga után s közelebről Erdélyt és a tiszántúli részeket oly veszedelembé s nyomorba sodorta, minőben soha sem voltak a török uralom egész időszakában. Előbb a kölcsönt visszaadni kívánó lengyelek dúlták föl a felső megyéket Bihar határáig, vérrel és korommal írva föl a beregszászi s számtalan más elhamvasztott ref. templom puszta falára a vicem pro vice emlékezetes szavakat; majd pedig a porta, mely már régóta féltékeny szemekkel nézte vazalljainak, az erdélyi fejedelmeknek mind nagyobb függetlenségét, látta 1658-ban elérkezettnek az időt, visszatéríteni a katonai erejének színe-javát elvesztett Erdélyt, az engedelmességre. A megfenyítés történt: égetéssel, öldökléssel és rablással. A tatárdúlások, török portyázások és sarczolások éveken át napirenden voltak s közbe-közbe a fejedelemségért fölváltva küzdő s azt egymástól elhódítani akaró vetélytársak elvadult pártosai háborgatták, fosztogatták a falvak és városoknak török-tatár fogságra hurczoltatás, élelemhiány és pestis (1661.) által nagyon megfogyatkozott lakóit.

A közös szerencsétlenségéből és szenvedésből bőven kijutott Debreczennek is. Éveken át önkénytelen éléskamrája volt az egymás sarkát taposó hadaknak, melyből sokszor az utolsó falatig kiemésztettek mindent. Kimerült népe fizette a nagy sarczokat, nem egyszer véráldozatokat is kellett hoznia s éveken át folyvást remegnie életéért, rettegni a végveszedelemtől. És a szenvedések alól, melyeket a város népe tűrt és kiállt, nem vonhatták ki magukat a prédikátorok sem; részt kellett venni belőlük és részt vettek hűségesen, többszörösen. Az 1660-dik év május 1-jén a janicsárok és hóhérok által körülvelt városházán, nagy gyötrődések és félelmek közt együtt tanakodnak a város atyáival, a Szejdi Achmet által erősen fenyegetett városnak veszélytől megmentésén s midőn a budai basa majdnem elviselhetlen sarczot, 300,000 tallért vet a városra: együtt fizetik azt a néppel. Sőt ők ígérnek előbb, kiki tehetsége szerint: Thornai P. István 1000, Nógrádi Mátyás, Báthori Mihály és K. Csipkés György 2—200 tallért.¹ E mellett bajuk, gondjuk elég van. A gyülekezetben

¹ Szücs I. «Debreczen története». II. k. 377—378.

prédikálni a városi tanács által kimutatott textusról, hetenkint legalább három napon; ¹ a külellenséggel kezelt fogó elemi csapások által zaklatott élet hullámvetései közt élesztgetni, táplálni és megszilárdítani az Istenben való erős bizodalmat, ez volt a munkának első, könnyebb része; a nehezebb volt: tanácsot ülni a város atyáival, ápolni az iskolát, alkalmas hajlékot építeni (1663.) a tudományoknak s a kétháromszorosan felszaporodott tanuló ifjúságnak s mindezek felül takargatni, táplálni a szerencsétlen bujdosók százait és ezreit. Most a szegény hajdúság riad föl s keres háznépéstől Debreczen falai közt menedéket, inség alatt nyögő népénél oltalmat. Majd a feldúlt iskolák tanárai jönnek tanítványaikkal. 1660-ban a váradi tanuló ifjúságnak a vár védése közben el nem hullott részét vezeti Martonfalvi György Debreczenbe. 1666-ban a pápai, 1672-ben a sárospataki iskola jutván gyászos sorsra, mindkettőnek tanulói a debreczeniben keresnek és találnak menedéket. Mindezekről gondoskodni kellett s első sorban a prédikátoroknak volt feladata róluk gondoskodni. Bizonyára — az adott viszonyok közt — nagy gond és nehéz munka s e sok gond és munkából K. Csipkés Györgynek jutott a legnagyobb rész. Thornai P. István püspök megunván a püspökséggel járó sok bajt s talán félve a török támadás ismétlődésétől is, 1661-ben elhagyta Debreczent s Tarczalra ment prédikátornak. Utána nemsokára, 1664-ben, a lelkes, a többször török fogságot szenvedett Nógrádi Mátyás, hogy esperesi hivatalát annál jobban folytathassa s különösen, hogy a Sárreéten a török tatárok által elpusztított eklézsiákat helyreállítani, a megrettent s szertefutott népet visszahozni és bátorítani s közéjük a prédikátorok helyett, kik életüket veszítették, rabságra hurczoltattak vagy a veszelelem elől menekültek, más lelki tanítókat vinni annál inkább módjában legyen, szintén elhagyta a debreczeni népes eklézsiát és Bajomba költözött. A tevékeny és tudományosan képzett Báthori Mihály pedig meghalt s az ezek után üresen maradt tért, mondhatni, hogy K. Csipkés György egymaga

¹ Az 1663-dik év ápril 16-áról ez van jegyezve a városi jegyzőkönyvben: «A prédikátoroknak hírt kell adni, hogy Vetési Sándort a keresztelésnek, temetésnek, esketésnek melléje bocsássák, mert szinte úgy háromszor prédikál, mint akármelyik. A színbe (kis templom) pedig renddel járjanak.» Szathmári P. Zsigmond pedig az Ostervald dogmatikája fölötti vita alkalmával ezt mondja: «halljuk azt is, hogy a magistrátus ad hetenkint Textusokat a papoknak, melyekről osztán vasárnap prédikáljanak.»

töltötte be. Mert bár eltávozott s meghalt prédikátortársai helyébe mások s nem kevésbé jelesek léptek, az 1671-dik évi városi jegyzőkönyvben öt prédikátorról tétetik említés, de ezek sokszoros hajótörést szenvedett szerencsétlen bujdosók voltak, kik nem annyira állandó munkatért, mint inkább csak menedéket adó helyet kerestek Debreczenben s vagy hamar elhaltak, mint a jeles Köleséri Sámuel és Kabai Gellért vagy pedig a mint kinyugodták magukat, mentek tovább, mint Szántai Mihály és Szőnyi Nagy István,¹ hagyván a sok munkát, nehéz gondot arra, ki mind halálig hű maradt ifjúkori jöltevője, a debreczeni egyház és városhoz. Átalában, ha K. Cs. Györgynek egész pályáján, kassai tanítóságától 22 évig viselt prédikátorsága végződéseig figyelemmel végig tekintünk, azt látjuk, hogy azt folytonos nehéz gond, gyakori szenvedés s nem ritkán halálos félelmek közt futotta.

Azonban gond, szenvedés és félelem az utolsó pillanatig sem voltak képesek megtörni lelkét, elvenni munkakedvét, megingatni hivatali hűségét. Mint pásztor híven örködött nyájának vallás-erkölcsi élete fölött s a legválságosabb időkben és körülmények közt is, az akkori idők szokása szerint, szigorúan gyakorlá az egyházi fenytéket. Így pl. az 1661-ik évi november 13-áról a városi jegyzőkönyvben szóról-szóra következő olvasható: «Tiszteletes Komáromi György debreczeni *főprédikátor* úr, Diószegi Kiss István menyecske leányát a templomból excommunicálta; felállván a cathedraba, addig az isteni szolgálathoz nem kezdett, valameddig az a személy ki nem ment a templomból, nyilvánvaló paráznaságot vervén fejéhez.» A fegyverek folytonos zörgései közt is szorgalmasan irt és élénk részt vett korának vallási vitáiban. korát meghaladó tiszta felfogás és gondolkozással ostromozta s megszüntetni iparkodott élőlőszóval úgy mint írásaiban népe babonáit, tévedéseit, olykor-olykor pengette a lantot is. Latin és magyar nyelven összesen 61 darabot kitevő munkát irt s részben ki is adott, melyeknek pontos jegyzékét a kiadási helyek és évszámok megjelölésével maga készíté el 1675. július 22-én.

¹ L. Bod Péter : «Magyar Athenás», 30., 125., 149., 249., 285. lap. és Szücs István «Debreczen története» II. k. 572—574. l.

Catalogus operum Georgii C. Comorini S. S. Theologiae Doctoris, et ecclesiae Debrecinae Pastoris etc. editorum et nondum editorum prout erant MDCLXXV die 22. juli.¹

Catalogus.

I.

Opera philologica edita.

1. Speculum poeticum. Impressum Váradini Anno Christi 1653.
2. Oratio haebraea, de lingua sancta. Impr. Ultrajecti Anno Chr. 1653.
3. Schola haebraica. Impr. Ultrajecti A. Chr. 1654.
4. Hungaria illustrata. Impr. Ultrajecti A. Chr. 1655.
5. Spicilegium Anglicum, Impr. Debrecini A. Chr. 1664.

II.

Opera theologica, latine edita.

1. Disputatio Theologica de S. S. Trinitate sub Giberto Vöetio. Impr. Ultrajecti A. Chr. 1651.
2. Disputatio Scholastico-theologica de speculo Trinitatis, sub G. Vöetio. Impr. Ultrajecti A. Chr. 1652.
3. Disputatio Scholastico-theologica de speculo Trinitatis, altera. Impr. Ultrajecti A. Chr. 1652.
4. Disputatio Theologica inauguralis de Sacerdotio Christi, Mendatio, Synodis, Diluvio Noachico etc. Impr. Ultrajecti A. Chr. 1653.
5. Disputatio theol. de libro Vitae. Respondente Nicolao P. Dengelegi.² Impr. Váradini A. Chr. 1654.
6. Disputatio theol. de bis mortuis. Resp. Gregorio Szentmihályi. Impr. Váradini A. Chr. 1656.
7. Disputatio theol. de Lamiis veneficis, prima. Resp. Joh. M. Montano. Impr. Váradini A. Chr. 1656.
8. Disputatio theol. de Lamiis veneficis, secunda. Resp. Andreae P. Csebi. Impr. Váradini A. Chr. 1656.
9. Disputatio theol. de universalitate diluvii. Noachici, prima. Resp. Paulo Jenei. Impr. Váradini 1656.
10. Disputatio theol. de universalitate diluvii Noachici, secunda. Resp. Johanne K. Szathmári. Impr. A. Chr. 1656.
11. Disputatio theol. de Paradiso. Resp. Petro K. Debrecini. Impr. Debrecini A. Chr. 1657.
12. Concionum Sacrarum miscellanearum centuria quae prima. Impr. Váradini A. Chr. 1659.
13. Concionum funebrium centuria, quae secunda. Impr. Cibinii A. Chr. 1665.

¹ Közölve ifj. Bölönyi Sándor által a „Századok“ 1873-ik évi folyamában, 137–141. lapon. A magyar nyelven kiadott munkák címének magyar nyelven is közlése, a világosító jegyzetekkel saját bibliographiai tanulmányom eredménye. F. L.

² Volt enyedi prédikátor és esperes. Irt könyvet ily cz. alatt: „*Rövid anatomia*“, melyvel Károli Gáspárt és Szentmihályi Albertet az ő hasznos munkájukkal együtt Káldi György patvaros nyelvének ostorozása alól fölszabadítja a nagy Isten engedelmeivel. — Nyom. Fejérvár, 1630.

14. Concionum festalium centuria, quae tertia. Impr. Debrecini 1665.
15. Concionum extraordinariarum centuria, quae quarta. Impr. Debrecini A. Chr. 1668.
16. Concionum cuiusvis temporis centuria quae quinta. Impr. Debrecini A. Chr. 1669.
17. Transsubstantiatio exentirata. Impr. S. Patachini A. Chr. 1667.
18. Molimen Sisiphium. Impr. Claudiopoli A. Chr. 1672.
19. Dissertatio theologica, de Morte seu obitu Mosis. Impr. Claudiopoli A. Chr. 1674.
20. Analysis Apocalypseos Johanni. Claudiopoli impr. A. Chr. 1675.

III.

Opera theologica hungarice edita.

1. Compendium theologiae J. Wollebii. Impr. Ultrajecti 1653.
2. Speculum casuum tristium. Impr. Patachini A. Chr. 1661.
Valódi czíme: «Szomorú esetek tüköre». — azaz olyan temetési rövid tanítás, melyben — honnan legyenek, függjenek és következzenek főképpen a naponkint való szomorú esetek, szerencsétlenségek és egyéb történetek, világosan megtetszik. Melyet tett a debreczeni nagy temetőben a bold. eml. néhai nzt. és vitézlő váradi Rác János uram seb miatt meghidegedett teste fölött 1660-dik év kisasszony havának 31-dik napján két óraker délyest. Comáromi C. György S. J. M. D. és D. P. Nyom. Patakon Rosnyai János által.¹ M. D. C. LXI. 4r. A—B. = 2 iv. 8 sztl. levél.
3. Puritanismus Anglicanus Amesii. Impr. Debrecini A. Chr. 1662.²
4. Stimulum patientiae. Impr. Debrecini. A. Chr. 1662.
Valódi czíme: Békességes türés ösztöne, avagy oly temetési rövid tanítás, melyben hogy minden névvel nevezendő keserves állapotokban, szívbágyasztó szomorúságokban és terhes nyomorúságokban minden keresztyének békességes türének kellesék lenni, rövideden, világosan és hathatósképpen a sz. írásból megmutogattatik. Melyet tött a becsületes, kegyes, istenfélő férfiúnak, Beszerményi Mihály deák uramnak szerelmes házastársának, Bor Kata asszonynak meghidegedett teste eltakarításakor a debreczeni nagy temetőben 1661-dik esztendőben, bold. asszony havának 10-ik napján. Comáromi C. György S. J. M. és D. P. Karancsi R. P. György által. 4r. A—B2 = 1½ levél.
5. Pestis pestilentiae. Impr. Debrecini A. Chr. 1663.
Valódi czíme: Pestis pestise, azaz oly egynehány együgyű tanítások, melyekben a pestisnek természete, okai, tulajdonságai, minéműségi, munkái stb. a sz. írásból megmutogattatván, és a felőle indult, ma is fenforgó villongások eligazítatván, az közvélekedés szerint való rettenetessége megkisebbitetik, és nem

¹ Rác János a váradi várnak a török által 1660-diki ostromakor a csak 850 lélekből álló őrség egyik alparancsnoka volt, s az ostrom alkalmával egy mérgezett nyilvessző által megsebesítetvén, a vár aug. 27-iki feladása után kiköltözöttékkel Debreczenbe szállítottott, hol még aznap meghalt.

² Ameseus V.-nek e művét már előbb 1654-ben lefordította s Utrechtben kiadta Telki-Bányai István ily cz. a.: „Angliai puritanismus, vagy kiváltképpen való tudományok azoknak, kik Angliában Puritanusoknak tartatnak“. — Van ajánlva Komáromi János szántai papnak.

oly szörnyűnek lenni, mint az mint ez világ állítja, együgyűképpen megtanították. Melyeket tett MDCLXI esztendőben a debreczeni élő hívek épületire azon debreczeni templomban és nagy temetőben, mostan pedig azoknak és egyéb helybeli magyar reformátusoknak lelki hasznára kieresztett Comáromi C. György S. J. M. D. és D. P. Debreczenben nyomtatott Karancsi György által 1664. 8-r. 138 lap.

6. *Judicium de Cometis et Astrologia judicaria.* Impr. Debrecini A. Chr. 1665.

Ezen egész könyvecske nem más, mint egy tudományos levél, melyet K. Cs. György Kobb Fridrik Farkashoz, Szathmár vára parancsnokához intézett. — Kobb ugyanis az 1661-ben felüti üstökös felől, melyet akkor közönségesen jövendő veszedelem előjelének tekintettek, magának felvilágosítást akarván szerezni, megparancsolta Debreczen tanácsának, hogy az ott tartózkodó Astrologust rögtön küldje hozzá; — mit a tanács az Astrologus eltávozta miatt nem teljesíthetvén, K. Cs. György intézett hozzá egy terjedelmes latin levelet, melyben az üstökös felől való babonás hiedelmeket természettudományi és hittani érvekkel ostromolja s az asztrológia hiábavalóságát mutogatja. Ezen levelet aztán azoknak kérelmére, kiknek a könyvet ajánlotta, magyarra fordítva némi változtatások és bővítéssel bocsátotta közre. 12-r. 101 l. Okos beszéde azonban még prédikátor társait sem volt képes helyesebb gondolkozásra bírni, mert nemsokára ezután *Kásztői Péter* gönczi prédikátor irt az üstököscsillagról egy munkát, melyben a bevett szokás szerint jövendőt az égi jelekből. Nyomt. Kassán 1683. eszt. 8r.

7. *Officium animae amare.* Impr. Patachini. A. Chr. 1666.

Valódi czíme: Keseredett lélek tisztí, azaz oly temetési rövid tanítás, melyben mint kelljen magát viselni az Istennek atyai ostorát szenvedő, s e miatt megkeseredett szívű embernek, a sz. írásból együgyűen megjelentetik. Melyet a b. e. néh nzt. Dobozi Jánosnak, nzt. és jó hírrel, kegyes étellel fénylő Dobozi István uram szerelmes fiának hosszas nyavalyáin által kelt hideg testének tisztességes eltakarításakor, az élő hívek épületire és a szomorú szívek enyhítésére a debreczeni nagy temetőben tett a sir felett 1666. esztendőben Comáromi Cs. Gy. S. J. M. D. és D. P. Nyomt. Patakon Rozsnyai János. 8r. 24 l.

8. *Vera fides.* Impr. Cibinii. A. Chr. 1666. (Magyar címét lásd előbb.)

9. *Transsubstantiatio exentirata.* Impr. Patachini. A. Chr. 1667.

Valódi czíme: Való dolgok közül kivettettét Által-állatozás, azaz: semmivé tételése annak a Discursusnak, mely a sz. János VI. részének 55. versére az N. B. G. V. P. E. S. P. (Ngs. Bársony György váradi püspök és szepesi prépost)-tól a kenyérnek és bornak Christus valóságos testévé és vérévé való által-állatoztatásának megmutatására formáltatott — ez minap elmúlt urnapján, 24. jun. prédikáltatott és egy Ns. Nzt. igaz vallástú férfiúnak írásban küldette. Mely iratott először deák nyelven, s azután magyarrá tétellett Agricola Arbuteus által Mesopotámiában¹ (év nélkül) 12r. 110. l. — Az előszó végén a kelet így

¹ E munka megvan a Nemzeti Múzeumban s czímlap nélkül a nagy-körösi lyceum könyvtárában; hogy azonban szerzője Komáromi Cs. György, hogy a Mesopotámia név S-patak, s a nyomtatási év 1667: mindezt csak a szerző följegyzéséből tudhatjuk meg.

áll: M. D. CLXVI 7. A. A. A., azaz: 7-dik ápril vagy augusztus, Agricolata Arbuteus.

10. *Ta ediositas vitae humanae*. Impr. Patachini. A. Chr. 1668.
Valódi czíme: Élet unandósága, azaz oly temetési rövid tanítás, melyet a b. e. néh. Nzts. Bicó Anna asszonynak, Dobozi István uram házastársának sirbaszállításakor a debreczeni nagy temetőben a sír felett tett 1667 Comáromi Cs. György. Nomat. Rozsnyó János 1668. 4r. 32. l.
11. *Novitas papismi*. Impr. Claudiopoli A. Chr. 1671.
Valódi czíme: Pápastaság ujsága, azaz oly munka, melyben a pápastaságnak, mind tudományának melyet vall, mind egyházi rendeinek melyhez hallgat, mind ceremoniájának, szokásainak, melyeket gyakorol, igaz régiségtől üres minapi ujsága, a maguk írásából megmutattatik világosan. Nyom. Kolosváron 1670. 8r. Van ajánlva a Ngs. Bornemisza Anna fejedelemasszonynak.
11. *Molimen Sisiphium*. Impr. Claudiopoli. A. Chr. 1672
E munka, mely ugyancsak Kolozsváron 1672-ben latinul is megjelent, ily álnév alatt látott napvilágot: Georgius Nicolai Thysanodes (Csipkés György, *Miklós*nak fia) s felelet Bársony György püspöknek 1671-ben Bécsben megjelent «Veritas toti mundo declarata» etc. művére.

Catalogus Georgii C. Comarini non editorum.

I.

Opera Philologica perfecta.

1. Philaetes Philologus, seu Liber de nomine Tetragrammato Jehoa.
2. Literatura Comarini, hoc eos: Epistolae, Orationes et Pœmata.

II.

Opera Theologica latina.

1. Indicium de Canonicis Ultrajectinis et Trapesitis seu Lombardis.
2. Indicium de Cometis et Astrologia indicaria.
3. Analysis septem Epistolarum Catholicarum.
4. » Epistolae Pauli ad Hebreos. Edita Debrecini.
5. » Epistolarum Pauli, ad personas privatas scriptarum. Timoth. Titus. Philemon. Edita Debrecini.
6. » Epistolarum Pauli ad Galat. Ephes. Philip. Coloss. Thess. Edita Debrecini.
7. » Epistolae Pauli ad Romanos. Edita Debrecini.
8. » libri Geneseos.
9. » » Exodi.
10. » » Levitici.
11. » » Numerorum.
12. » » Devteronomii.
13. » » Josuae.
14. » » Judicum et Ruth.
15. Concionum sacrarum centuria sexta.

III.

Opera theologica hungarica perfecta.

Translatio Bibliarum seu Librorum veteris et novi testamenti ex fontibus.

IV.

Opera imperfecta.

1. Promptuarium Catholicum, hoc est Distinctiones omnis generis, ordine alphabetico collectae.
2. Collyrium apocalypticum.
3. Locus communis Theologicus.
4. Analysis librorum omnium Poeticorum, Propheti corumque vet. Testamenti.
5. Analysis quatuor Evangelistarum.
6. Analysis actorum Apostolorum.

Összesen 61 darab kisebb-nagyobb művet sorol elő a közölt katalogus, melyek közül 43 jelent meg nyomtatásban s forgott közkézen, messze körben ismertté tevén a fáradhatlan munkásságú szerző nevét s tiszteltté egyéniségét. Korának jelesbjei üdvözlő versekkel tisztelték meg s buzdították a további munkálkodásra. De a tisztelők mellett nem hiányzottak az irigy ócsárlók sem, kik tagadhatlan érdemeit kisebbitve, koszorúit tépdések. Különösen mint egyházbeszéd-író plágizálással gyanúsíták, úgy hogy védekezni volt kénytelen. «A mi az irigyeknek hiábavaló gyanakodását s rosszakarató értelmét illeti: annak eltörlése nem sok munkába kerül a spongyának. A gyanakodás alaptalan, s irigy az az értelem. A conciók közt, melyeket készítettem, vagy most készítek s ezután készíteni fogok, egy sincs, melyet nem magának az isteni kegyelemnek segedelmével fogalmaztam és irtam volna. Nem vagyok én az, ki idegen tollakkal czipfrázom magamat, vagy mások verejtékét, éjjeli mécs mellett virrasztó munkálkodását arczátlanul magamnak tulajdonítva, az őket illető becsültetést elraboljam és okot adjak nekik Virgillel panaszkodni: «Hos ego versiculos feci, tulit alter honores».¹

A gyanúsítások azonban csak öt keseríték el, de érdemeiből nem vontak le semmit s a tudományos készütsége iránti hitet nem ingathatták meg; a mit bizonyít az, hogy midőn szóba jött s elhatározva lőn a bibliának ujonnan fordítása: a nagyfontosságú munkával egyik ő bízott meg.

¹ A «Concionum funebrium» előbeszéde.

S valóban, végignézve megfelelő műveit, látva az előkészületeket, melyeket feladatának minél jobban megoldhatása végett tett: meg lehetünk győződve, hogy a nagy munkára nálánál alkalmasabb egyént alig választhattak volna; s ha mégis nem magát, hanem vele együtt másokat is állítottak a munkához: az illetők megfelelő tudományos képzettségén s a munka nagy fontosságán kívül annak sürgős volta is lehetett az ok, köztudomású dolog levén, hogy e korban már oly ritkák voltak a bibliák, hogy 4—5 aranyon is alig voltak kaphatók. Mennyi része volt két társának a rájuk bízott s általuk el is vállalt munkában? nem tudjuk, de bátran állíthatjuk, hogy a fordítás főérdeme Cs. Györgyé. És tagadhatlanul van érdeme a belbecset illetőleg is. K. Cs. György a valódi értelem visszaadásában mindent megtett, a mi akkoriban, az exegetikai tudomány akkori álláspontjához képest elérhető volt; s minthogy az eredetinek nyelvét is minden elődeinél jobban érté: fordítását képes volt úgy intézni, hogy eredetiségénél se többet se kevesebbet ne mondjon, minélfogva igen gyakran nem keresve is eltalálja az igaz hangot és eredetijének finomabb árnyalatait, színezetét is visszatükrözi. Általában hűség tekintetében Komáromi bibliája az előtte megjelent fordításokat egytől-egyig mind messze túlhaladja. S ha van hiba fordításában, az onnét ered, mivel a szövegnek inkább betűjét tanulmányozza, mint szellemét, inkább azt nyomozza mit jelent a szó, mint azt, hogy mily fordulat által nyeri azon lelkes megkapó kiválóságot, mely a bibliai legegyszerűbb előadásnak is annyira sajátja. Azért fordítása az eredeti betűjéhez ragaszkodó, inkább anyag mint alakhú, jobban adja a szót, mint annak lelkét és sokszor a héber esze és szavajárása szerint beszélgeti a magyar bibliát.¹

Mikor végezte el a fordítást?

Bibliája címlapján ez áll: «Magyar biblia, avagy az ó és új testamentom könyvéből álló teljes szentírás a magyar nyelven, melyet a sidó, chaldeai és görög nyelvekből magyar nyelvre fordított, és minden rész közönséges summáját és részeit megmutató marginalis jegyzésekkel megvilágosított Comáromi Cs. György S. J. M. D. és D. P. — MDCLXXXV. esztendőben (hely nélkül); — minélfogva többen az 1685-ik évet fogadták el a munka bevégezési idejéül;»² sőt Mindszenti

¹ Ballagi Mór: «Nyelvtudományi közlemények» 1865. III. k., 71. lap.

² Bod Pét.: «Magyar Athenas» 147. l. és «Sz. Biblia Históriaja» 167. l. Szűcs István i. m. II. 575., III. 778. l.

Sámuel a kinyomatás éveül is azt állítja, mondván: «ezen fordítást Debreczen városa Leydában 1685-ben maga költségén kinyomattá.»¹ Azonban mind ő, mind társai tévednek. Ember Pál (1704—5. debreczeni lelkész) ezt mondja: «Komáromi mintegy 30 évvel ezelőtt e sz. művet elvégezte és tisztán leírta.»² Tóth Ferencz pedig már világosan 1675-öt említ s hogy ők járnak közel az igazsághoz, bizonyítja magának K. Cs. Györgynek fentebb közlött és sajátkezűleg írt katalógusa, mely szerint 1675. júl. 22-én már készen volt az egész munka. Birálat alá azonban csak sokkal későbbben, a fordító halála után, jelesen az 1680. év január 12-én került; ekkor lett a Nógrádi Mátyás püspök által Margitán tartott zsinaton bemutatva a fordítás, hol a jelen volt 6 senior által megvizsgáltatván, helybenhagyatott. A helybenhagyott szöveget a debreczeni tanács azonnal ki akarta nyomtatni. és ha nemes elhatározásának bizonyos tekintetek útját nem állják, sok hiábavaló fáradság és költsékeztől menekül meg a város, sok kellemetlenségtől a prot. egyház egyeteme. Azonban I. Apaffy Mihály magának kívánván fentartani a kiadás dicsőségét: a margitai zsinat atyái a fejedelmi patronus kívánságát eleibe tették a debreczeni tanács akarátának s még a zsinatból irtak Apaffynak, kezeibe tevén le a biblia ügyét.³ A fejedelem még ugyanazon év nyarának vége felé kijöven hadaival Erdélyből, szeptember hó 10. és 11-ik napját Debreczenben tölté. A csak néhány nappal előbb (szept. 1.) meghalt derék Nógrádi Mátyás püspök helyett a keleti nyelvek akkori tanára s később püspök, Szilágyi Tönkö István sietett udvarlására, majd viszont a fejedelem is meglátogatta annak iskolai előadását s nagy figyelemességgel hallgatta azt; és mivel maga tapasztalásából is tudta, hogy igen épületes tanító volna: ötven aranynyal ajándékozta meg ötét.⁴ Volt-e szó köztük a biblia kiadásáról? nem tudjuk; de ha volt is, annak eredménye nem lett; a margitai zsinatnak a fejedelmi pártfogóba vetett bizodalma porba hullt. A megindult hadi mozgalmak, melyekben a fejedelem akarva és nem akarva résztvett; majd a nagy és döntő változások, melyek oly közelről érinték országát, trónját és családját; végre bekövetkezett halála (1686. ápr. 15.) meggátolák szent szándéka végrehajtásában. És a mit ő életében nem tehetett,

¹ Mindszenti S.: «Broughton hist. Lexicon» I. k. 308. l.

² Lampe: Hist. eccl. Hung. 736. l. Tóth Fer.: i. m. 140. l.

³ Balogh Fer.: i. m. 169. l. Tóth Fer.: i. m. 140. l.

⁴ Tóth Fer.: i. m. 151. és 152. l.

halála után még kevésbé teheték benne egyetlen támaszukat vesztett s minden oldalról ádáz üldözésnek kitett szerencsétlen hitfelei. A császár akaratával támogatott kath. klerusnak a protestantismus kiirtására irányult s azt mindenképen keresztülvinni akaró ellenséges magatartása évről évre akadályozta a kézirat világ elé bocsátását, bár erre nézve folyvást meg volt az óhajtás és szándék. Így pl. az 1697-ben Ráczy-Böszörményben tartott papi gyűlésről ezt mondja a túl a tiszai superintendencia régi jegyzőkönyve: «eadem synodus indulget et approbat, ut versio Cs. Komarini post multa tenebras lucem optatam videat». Majd az 1699. szept. 27-én tartott krasznai zsinat az erdélyi gubernátor Bánffy György üdvözlésére küldvén két követét, azt adja nekik utasításul, hogy tegyenek jelentést arról is, hogy a zsinat óhajtja a K. Csipkés bibliája kiadását.¹

I. Leopold halálával s a szabadabb gondolkozású I. József trónra léptével a hosszas zivatarokat kissé derültebb napok követvén, az évtizedek óta fojtogatott prot. egyház legalább egy kis időre ismét lélekzetet vehetett. Ujra szóba jött a K. Csipkés bibliájának világ elé bocsátása is, s azt ekkor maga a család kísérlette meg. Bod Péter azt véli s mondja, hogy e célra talán maga az elhunyt fordító is szerzett és hagyott költséget. De ha azt nem is, hagyott maga után oly utódokat, kiknek mind anyagi erejük, mind erkölcsi befolyásuk volt elegendő arra nézve, hogy — ha az országos bajok és kedvezőtlen viszonyok akadályul nem szolgálnak — képesek lettek volna eszközölni a biblia kinyomatását.

Fia, szintén Komáromi Csipkés György, a mult század mozgalmas napjaiban magasan kiemelkedik Debreczen város polgári kormányának vezetői közt. Végezvén Debreczenben iskoláit, az akkori jómódú prot. ifjak dicséretes szokása szerint a külföldi akadémiákat látogatta meg s midőn meg-rakodva úgy nyelvbeli mint a tudományok különböző ágaiban szerzett ismeretekkel, ismét visszatért szülőföldére, csakhamar közfigyelem és becsültetés tárgya lőn. Hosszú éveken át városának szószólója és főbírája, majd biharmegyei alispán volt, sőt tekintélyes részt vett országos dolgokban is. Nevezetes azon szerep, mely a Rákóczy-féle szabadságharcot befejező szathmári békét megelőző alkudozásokban osztály-

¹ U. az. 150. és 152. l.

részeül jutott.¹ Ritka erélye, páratlan tevékenysége és nagy eszélyessége tekintélyes vagyon urává tette (Kójon és Szováton közbirtokos, egész Tetétlennek pedig földesura volt) s megalapította a Bihar és Abauj megyékben ma is virágzó Komáromi családot.

Leánya Katalin pedig a Bihar, Szabolcs és Borsod-megyékben ma is elágazva virágzó Dobozi család egyik tagjának volt felesége. — Szintén jeles képzettségű ember, ki a külföldi egyetemeknek meglátogatása után Debreczenbe visszatérvén, itt — sógora K. Csipkés Györggyel egy időben — városi tanácsnok, majd több ízben főbíró volt. ki városa érdekeit sok eszélylyel és erélylyel védelmezte.²

Ily kezekbe volt letéve Komáromi Cs. György szent hagyománya, s a derék utódok 1706-ban czelba is vették a biblia kinyomatását. Ez okból annak egy részét kiküldték Belgiumba a híres leydai könyvkiadó Campegius Vitringához, hogy valamely képzett magyar ifjú segítségével eszközölné a kinyomatást. Vitringa fogadott is alkalmas könyvnyomdászt, ki által próbanyomásul a Mózes első könyve két első részét szépen elkészíttetvén, azt mutatványul haza is megküldé, mely mutatványról Ember Pál azt mondja, hogy ő is látta és olvasta;³ azonban ama pénzbeli nagy összeg, melyet papírvásárlásra és elegendő számú munkások fogadására stb előre kellett volna küldeni s a mely készen is volt, az országos zavarok miatt kiküldhető nem lévén, a munka abban s a szöveg Vitringa kezénél maradt.

Véget érven 1711-ben a Rákóczy-féle szabadságharcz, a biblia ügyét ekkor a debreczeni egyház, illetőleg mivel ekkor még a városi tanács intézte az egyház ügyeit is, tehát ez fogta föl s a kinyomatást újra Vitringára bizván, annak meghatalmazottja Ross Sándor és fiai eperjesi kereskedő czéggel 1715. deczember 23-án meg is kötötte a szerződést, az egész ó- és új-szövetségi sz. írásnak szép fénylő fehér papíron, 200 aranyozott táblájú, 1800 franczia kötésű és 2.000 fehér pergamentbe aranyozás nélkül bekötött, összesen 4.000 példányban leendő kiállítása iránt; kötelezven magát az előljárásság, hogy minden példányért 3 frtot fizet, de kikötvén egyúttal azt is, hogy ha a példányok útközben az

¹ Szalai L.: «Magyar történelmi emlékek» Pest, 1861. II. r. 229—30. és 248. l. Budai Esaias: «Magyarország historiája» 1833. Pest. III. k. 57. l.

² Szűcs I.: i. m. II. k. 345. l., III. k. 702—731. l.

³ Lampe: «Hist. eccl. hung.» 736. l.

országon kívül elvesznének, az nem a megbizók kára leend. A szerződés megkötésekor 3,000 frt előleg, 1716. január 28-án 2,000 frt fizettetett, a többi összeg pedig az összes példányok átvételekor volt fizetendő.¹ Hogy pedig a nyomás a messze idegen földön annál hibátlanabban történjék: a nyomásra felügyelés végett a debreczeni nyomda művezetőjét, Miskolczi Cs. Ferenczet, az 1689-ik évben vallási üldözés következtében Nagy-Bányáról Erdélybe menekült Miskolczi Gáspár m.-igeni prédikátor és udvarhelyszéki esperesnek s a maga korában nagyon kapós *«Egy jeles Vadkert»* fordítójának fiát, és Kocsi Csergő János püspök Erzsébet leányának férjét is kiküldte a tanács, Szilágyi P. Istvánnal együtt, kik 1716-ban valóban ki is mentek Leydába.

Földváry László,
vácshartyáni ref. lelkész.

A ZSOLTÁROK.

(I. közlemény.)

A költői művek az ó-szövetségben ránk maradt gazdag héber irodalomnak elsőrangú termékei közé tartoznak. Ennél fogva úgy általános művelődéstörténeti szempontból, mint vallástörténeti érdekből, csak örülnünk lehet ama körülménynek, hogy mennyiség tekintetében is igen tekintélyes részét képezik az ószövetségi gyűjteménynek. Már a gyűjtemény 1-ső és 2-ik csoportjában, a történeti és prófétai művekben is fordulnak elő költemények nagyobb számmal, közöttük egy pár szép vallásos dal is, melynek pl. a Debora dala, Anna hálaadó éneke; de a nagyobb szabású és költői érték tekintetében is kiválóbb, önálló alkotások a gyűjtemény 3-ik, a héberektől *«khetubim»*-nak nevezett csoportjában találhatók föl. E csoportban vannak összegyűjtve a héber irodalom legifjabb keletű termékei, felerészben költői művek. Itt foglal helyet a zsoltárok könyve is, egy sorban a didaktikai és erotikai költészet legkiválóbb képviselőivel, Jóbbal és az Énekek énekével. Ezek mellett a katexochén vallásos költészetet képviseli. Van-
nak ugyan benne egyes darabok, melyekben a vallásos elem háttérbe lép, helyesebben: igen kezdetleges formában nyilatkozik, de a túlnyomó nagy rész a legtisztább, a legnemesebb

¹ Szűcs I.: i. m. III. 778. l.

vallásos képzetek által inspirált lélek terméke, telve költői szépségekkel, főséges eszmékkal.

Külső forma tekintetében e dalok mitsem különböznek a héber költői irodalom másnemű termékeitől. Mint a héber költészetben általában, hiányzik bennök úgy a klasszikai költészet formájának főjellelvonása, a mérték, mint a modern költészet divatos formája, a rim. Némelyeknél ugyan — mint az abéczés, refraines és strófás daloknál — fedezhető fel bizonyos öntudatos törekvés, valamely különösebb művészi forma után, de a mi őket külsőleg, valósággal és kivétel nélkül költői színvonalra emeli, az a rhytmus, ama zengzetesség, ama dallamosság, mely a keleti nyelveket általában jellemzi és kelet költői irodalmában művészi formában lép elő. A rhytmussal a héber költészetben a parallelismus párosul, vagyis ugyanazon gondolatnak két- vagy többszöri ismétlődése, különböző formákban, különböző szavakkal. Nem szokatlan jelenség ez a mai költészetben sem, sőt Herder a költői kedély legtermészetesebb nyilvánulási formájának tartja az ilyen ismétlést, mire az érzelmek- és eszméktől túláradt lélek, ha benső kényszer folytán meg kell nyilatkoznia, csaknem ellenállhatlanul, önkéntelenül sodortatik.

Elvitázhatlan azonban, hogy a zsoltárok, általánosan elismert szépségeik mellett is, a mai kor aesthetikai ízlését, a modern költői művek iránt táplált szépműtani követelményeket nem elégitik ki teljesen és ha minden értékük csakis ebben állana, a héber költészetért rajongó Herder példája bizonyára igen kevés embert lelkesített volna a zsoltárok tanulmányozására. Tartalmuk fősége az, mi nekik páratlan becset kölcsönöz. Ebben rejlik oka a zsoltárkönyv ama csodálatos népszerűségének, melyhez hasonlóval a világirodalom egyetlen dalgyűjteménye sem dicsekedhetik. És ez a magyarázata ama gazdag történetnek, a minő az ó-szövetség egyetlen könyvéhez sem fűződik. Sőt még valami egyéb is. A főséges tartalom, a magasztos vallásos igazságok egyszersmind a legigazabb formában nyilatkoznak úgy, hogy minden kegyes lélek saját kedélyvilága mystikus tartalmának hű kifejezését látja bennük. Legnagyobb részük tisztán személyes tapasztalatokat, egyéni életfelfogást fejez ki, oly alakban, mely az egyetemes emberi igazság jellemével bír. A zsidó vallás tartalmából csak az egyetemes érvényű következtetéseket vonják el és csak ritkán mutatnak föl egy-egy vonást, mely a specifikus zsidó felfogás jellegét viseli magán. Ezért állnak a zsoltárirók oly magasan még a próféták, a vallás-erkölcsi élet

e valódi herosai fölött is. A próféták ugyanis első sorban izraeliták voltak; a zsidó nemzet tagjainak érezték és tudták magukat. Minden gondolataikban és törekvéseikben Izrael érdekeit tarták szem előtt; nemzetük bűncit fájlalták, nemzetük megtérésében örvendeztek; Izrael pusztulása volt rémképük és Izrael megdicsőülése, a messiási aranykorban, ideálok. És ki tagadhatná, hogy e gondolkozás nemes, e törekvés hősiesség volt? Az önfeláldozás minden időben a legtiszteletreméltóbb nyilvánulása marad a vallásosságtól megszentelt kebelnek és egyik legfontosabb alkateleme a kegyességnek. Ámde — abban a formában legalább, a mint a prófétáknál nyilvánult — még nem a valódi, a tiszta kegyesség maga. Csak ott lehet erről szó, hol megvan az Istennel való közvetlen személyes viszonyunk tudata és mindaz, mi ezzel összefügg: az őszinte bűnbánat, öröm a kísértéseken vett diadal fölött, remény és bizalom a bűnös indulatok leküzdésére iránt. Csak mint ilyen kedves az ember Isten előtt, csak azon esetben olyan, a milyennek lennie kell, ha e tudat szabja meg a mások javára célzó törekvéseinek irányát. Ez a tudat pedig csak a zsoltáriróknál található meg és nem a prófétáknál is. Ezért illeti őket az első hely az összes ószövetségi írók sorában. Ezért nyertek e dalok polgárjogot a keresztyén világ templomaiban is.

I.

A gyűjtemény, melyet a héberek «dicséretnek könyvének» neveznek, a kezeink között levő héber — massorai — szövegben 150 dalt számlál. A görög fordítás azonban, valamint a különböző héber kéziratok eltérnek e tekintetben a massorától, utóbbiak különösen egymástól is. És ez eltérés a legtöbb esetben nem a massorai szöveg hátrányára történik. A görög fordítók például csak egyetlen esetben árulnak el helyesebb felfogást, mint a massoréták, a midőn t. i. a 9. és 10. zsoltárokat, melyek eredetileg kétségkívül egy költeményt alkottak, összekötik és egynek számítják. Másfelől több eset van arra is, hogy még ott is, hol a különböző fordítások és kéziratok összhangzanak a massorával, hibás a zsoltárfelosztás és számítás. Így a 42. zs. és a rá következő 43. zs. eredetileg egy költeményt alkottak, míg a 19., a 24., a 27. és 81. zsoltárookban két, eredetileg önálló dal töredékei vannak összefűzve úgy, hogy voltaképen 152 zsoltárt kellene szám-

lálnunk. Azzal a jelenséggel is találkozunk, hogy egy pár költemény két alakban fordul elő, némi csekély eltérésekkel. Ezek a 14 = 53. zs. és a 60 = 108. zs.

E dalok a zsolttárgyútemény jelenlegi alakjában 5 csoportra vagy könyvre vannak felosztva, a következőleg: 1. I—XLI.; 2. XLII—LXXII.; 3. LXXIII—LXXXIX.; 4. XC—CVI.; 5. CVII—CL. A 4 első csoport mindenikének befejezését egy doxologia jelöli, ilyenformán: «Áldott legyen Jahve örökkön örökké!» Az 5-iknél ez hiányzik, valószínűleg azért, mert az 50. zsolttár a maga egészében doxológiának tekinthető, mint azt tartalma is mutatja:

Dicsérvjétek Istent szentélyében,
Dicsérvjétek erős boltozatán! stb.

Miután a gyűjtőknek e zsolttár-gyűjteménnyel céljuk az volt, hogy a fogság utáni zsidó község és főleg a 2-ik templomban oly nagy szerepet játszó lévítai dalkar egy énekes könyvet kapjon a kezébe, az egyes zsolttárokat, 34-nek kivételével, feliratokkal, címekkel látták el, melyek részint és főképen a dalok zenei előadására és dallamára, részint írójára, a dal költői műfajára és szerzettési körülményeire vonatkoznak. A dal költői műfaját jelölik pl. a *sír*, *síráh*, *maszkil*, *miktám*, *tehilláh*, *tefilláh*, *édut*, *siggájon* kifejezések, melyek közül némelyiknek jelentése titok előttünk és nem bírjuk felfogni, miért viseli egyik dal az egyik, másik a más nevet. Csak azon esetben lesz e körülmény némileg érthető, ha fölteszszük, hogy az utolsó redactor nem maga látta el, egy bizonyos elvet követve, e jelzőkkel a dalokat, hanem már azon apróbb gyűjteményekben, melyekből azok átvétettek, el voltak látva e jelzőkkel, még pedig minden kis gyűjtemény valamennyi darabja ugyanazon jelzővel. Egy pár dal címében e jelzők közül kettő is előfordul,¹ mi ismét csak azon föltevés mellett érthető, hogy ugyanazon dal a különböző kéziratokon különböző névvel volt jelölve és a redactor, indokolatlan scrupulositásból, mind a két nevet fölvette a címbe. E nevek egy részének jelentését Károli sem értette, mi onnan látszik, hogy meg sem kísérti lefordítani, hanem csak egyszerűen átírja;² de azoknak értelmét, melyeket lefordít, általában helyesen fogta föl. A költemény nemét jelző terminusok közé tartozik a *sír hamma-*

¹ Például: 66. 67. zs.

² 7. 10. 56—60. 80. zsolttárok.

alóth kifejezés is, mely 15 zsoltárnak (120—134.) czimében fordul elő. Szó szerinti értelmét Károli helyesen adja vissza «Éneke a grádicsoknak» fordítással, de ezzel ama szavak tulajdonképeni vonatkozása még nincsen megfejtve. A zsidó rabbik legtöbb hívet számláló legendaszerű magyarázata szerint, e dalokat a lévíták énekelték akkor, midőn a «nők csarnokából» az «Izraél csarnokába» vezető 15 lépcsőn haladtak fel, még pedig minden lépcsőn egy dalt. Egy másik felfogás szerint e zsoltárok a bennök rejlő gondolatok fokozatos — lépcsőszerű — emelkedésétől nyerték nevüket. A sir fordítás szerint, a bábeli fogságból való hazatérés, felvonulás alkalmával énekelték a zsidók e dalokat. Sem ez, sem a megelőző két magyarázat nem kielégítő. Mindenik hajótörést szenved e daloknak vagy tartalmán, vagy formáján. Fölfogásunk szerint a «sir hammaalóth» kifejezés bucsújárás dalokat jelöl, olyan énekeket, melyeket a nagy ünnepek alkalmával Jeruzsálemben fölvonuló — bucsújáró — tömeg, útközben énekelni szokott.

A *zenei műszavak*, a zsoltárok zenei előadására vonatkozó jegyzetek, nagy részben még érthetlenebbek, mint a fönnebbiek. Már a Septuaginta, Vulgata és Pesito sem értették, mint fordításaikból kitűnik. Károli, egynek kivételével, meg sem kíséri e szavakat lefordítani; egyszerűen átírja így: a *neginóthra*, az *ajjeleth hassakharra* stb. És a héber zenére vonatkozó ismereteink még ma is annyira fogyatékosak, hogy idevonatkozó magyarázatainkat egyszerű föltevésnél többnek, alig lehet tekinteni; egy pár esetben pedig, nevezetesen a *nekhilóth* és *makhalóth* kifejezéseknél¹, még a föltevésektől is tartózkodnunk kell. Régebben igen divatos volt e kifejezések mindenikében egy-egy zenei instrumentum nevét keresni. Ma már azonban igen kevesen hódolnak e divatnak, azért, mert az egész Ószövetségben sehol sincs nyoma annak, hogy e nevek zenei műszereket jelölneek, eltekintve az egyetlen *neginóth* kifejezéstől, mely czitherát jelöl, vagy a templomi zenekar valamely más húros hangszerét, melylyel az illető zsoltárokat kísérni kellett.

Az idetartozó kifejezések nagy része, valószínűleg, egyes általánosan ismert héber népdalok kezdő szavát vagy szavait képezi, a melyeknek melodiájára az illető zsoltárokat énekelni szokták, vagy a gyűjtő intencziója szerint éne-

¹ Első az 5. zs., második az 53. zs. czimében.

kelni kellett. Ilyen melódiát jelző formulák a következők: *al-ajjeleth hassakhar*,¹ *al-sósánim*,² *al-jónáth-élem rekhogim*,³ *al-taskhéth*.⁴ Egy pár közülök talán bizonyos hangnemet jelöl (moll, dur vagy ilyes valamit). Ilyenek az *al-haggithith*⁵ és *al-hassemínith*⁶ formulák. Kétségtől zenei vonatkozású és gyaníthatólag igen fontos terminus a *szelá* is. Jelentésének különböző magyarázatai között legkevésbé valószínű a massoréták, talmudisták és tárgumoké, mely szerint a szöveghez tartoznék és annyit tenne, mint «örökkön örökké». Hibás úton járnak azok is, kik az egyes strófák végeinek jelzését keresik benne, miután e szó gyakran fordul elő a zsoltárok végén, sőt néha a vers közepén is⁷, tehát olyan helyeken, hol a strófa végének jelzése merőben felesleges, vagy hol ilyenről egyáltalán nem is lehet szó. Több figyelmet érdemel Ewald magyarázata, mely szerint a *szelá* az éneket kísérő zene hangjainak emelkedését jelzi az illető helyeken, olyan formán, mint a «crescendo» vagy «forte» kifejezések a mai kompozíciókban. Talán legközelebb jár az igazsághoz Sommer⁸, ki magyarázatában a szó görög fordításának, a $\delta\iota\psi\alpha\lambda\mu\omicron\varsigma$ -nak jelentéséből és ama jogos föltevésből indul ki, hogy a templomi zenekarban olykor a papok is szerepeltek trombitákkal⁹ és pedig a képen, hogy a midón a lévitai énekkar által előadott dalban olyan szövegrész következett, melyben a népnek Istenhez intézett könyörgése, segélykiáltása van kifejezve, a papok egyszerre trombitáikba fújtak, hogy Isten figyelmét mintegy fölhívják a község fohászára, panaszaira. A *szelá* e szerint «közjátékot» jelent. E föltevés csakugyan igen valószínűnek látszik, miután a *szelá*, valóssággal olyan helyeken fordul elő a szövegben rendszeren, hol a község egyenesen Istenhez szól, a hol tehát Isten figyelmének az említett módon való felköltése legalább is érthető.

¹ 22 zs. A «hajnal szarvasa» kezdetű népdal, melyben talán a hajnalszürkület a vadász által megriasztott szarvashoz volt hasonlítva.

² 45. 69. zsoltárok címeiben.

³ 56. zs. Az *élem* helyett *élím*-et korrigálva lesz: «A távoli tölgyek galambja».

⁴ 57. 59. 75. zs. címeiben.

⁵ Gáthi, Gáth városáról elnevezett hangnem, a 8. 81. és 84. zs. címeiben.

⁶ Egy dal, mely a nyolczadik hangnemből éneklendő (?), a 6. és 12. zs. címeiben.

⁷ 55. 20; 57. 4; 67. 2; 68. 8.

⁸ Erklärung des Sela (Bibl. Abhandlungen I, 1–84.)

⁹ Ezer. 3. 10; Nehem. 12. 35. 36; 2 Krón. 5. 12; 29. 26–28. stb.

Még egyetlen zenei műszónak jelentésével kell tisztába jönnünk. Ez a *lemnasszéakh kifejezés, mely 53 zsoltár címének kezdetén* olvasható. A legtöbben szoros kapcsolatba hozzák a közvetlenül rákövetkező és a közönséges felfogás szerint valamelyik lévítai énekkart jelző formulával, ilyen formán: «A Jeduthun család tagjaiból alkotott énekkar felügyelőjének vagy karmesterének» (zenésítés végett átadott zsoltár).¹ E formulák azonban, mint fönnebb láttuk, nem a lévítai dalkarokra vonatkoznak, minél fogva a lemnasszéakh kifejezés velük illyenszerű kapcsolatba nem hozható. Másfelől a «karmester» fordítás sem hű tolmácsa a héber szó értelmének. Az egész ószövetségben ugyanis csak egyetlen hely van, hol a menasszéakh gyökét képező ige, mint zenei terminus előfordul és itt is csak zenélést jelent általában és nem a zenei előadás vezetését, dirigálását.² De különben is mi szükség lett volna e figyelmeztetésre ama templomi dalok élén, melyekről tudva volt, hogy az istentiszteleten fungáló dalkar mesterének ugysis okvetlen a kezébe kerülnek? És hogyan fejthető meg e föltevés mellett az a jelenség, hogy a zsoltárok túlnyomó nagy részénél, melyek hasonlóan templomi használatra készültek vagy legalább is a templomban énekeltek, e kifejezés hiányzik? A magyarázók közül, véleményünk szerint, egyedül Herzfeld számolt e nehézségekkel.³ Az ő felfogása szerint a lemnasszéakh a *szólóénekest* jelzi, vagyis azt a lévítát, kire minden egyes énekkarnál a darabban előforduló szólók előadása bízva volt. Így aztán érthető, miért áll e kifejezés csak 53 zsoltár élén. E dalok ugyanis, melyekben, egynéhánytól eltekintve⁴, mindenütt az egyes első személy van használva, erős individualis jellegüknél fogva alkalmasabbnak tetszettek a szóló, mint a cumulatív előadásra, míg a többiek egyetemesebb vonatkozású jellemével az ilyen előadás nem állott volna összhangban.

A zsoltárczímek, 14-nek kivételével, az állítólagos *szerezőt* is megnevezik. Ilyenekül vannak említve *Mózes*, egyetlen, az általánosan ismert gyönyörű 90. zsoltár címében; *Dávid* 73, *Ászáf*, *Hémán* és *Éthán* összesen 14, a *Korákh fiai* 10 és végre *Salamon* két zsoltár címében.

¹ 62. 72. zs. címe.

² 1. Krón. 15. 21.

³ Geschichte des V. Israel. I, 415 és köv., II, 64 és köv.

⁴ 46. 47. 66. 67. és 81. zsoltárok.

Valamennyi a héber történelem ismeretes és részben híres alakja. Aszáf, Hémán és Éthánról a történeti könyvek tudósításai alapján bizonyosan tudjuk, hogy Dávid korában szereplő tekintélyes ének- és zeneművészek voltak. És igen valószínű, hogy a gyűjtő, ki a korákhita daloknak a zsoltárok könyvében jelenlegi helyüket kijelölé, a Korákh fiait is a nagy király kortársainak tekintette. Mi egyébért illesztette volna e dalokat a Dávid és kortársainak tulajdonított zsoltárok közé? Kérdés azonban, ha vajjon helyesen gondolkodott-e? Az egész ószövetségben csak egyszer van szó korákhita énekesekről, a Krónikák könyvében¹, de itt is olyan kapcsolatban, hogy sokkal inkább az író, mint a Dávid kortársainak vélhetjük őket. Bármint legyen a dolog, az bizonyos, hogy a gyűjtő vagy redactor e dalokat nem egyenként szedte össze, hanem egy kis gyűjteményből válogatta ki, mely tisztán csak a Korákh család tagjaitól származott dalokat tartalmazott, a «Korákh fiaitól» cím alatt. Csak ezen föltevés mellett érthető a szerzőt jelölő cumulatívum az egyes zsoltárok élén.

A régi fordítások sokszorosán eltérnek a szerzőkre vonatkozó adataikban a massorai szövegtől. Egynehány esetben elhagyják a nevet, mely a dal héber szövegének címében áll; máskor — és ez igen gyakran történik — az alapszövegben anonim dalokat a Dávid neve alá foglalják. Néha egészen új szerzőket említenek, minők Jeremja, Haggaj, Zakhirja, még pedig egy párszor a Dávid neve mellett és oly módon, hogy lehetetlen a két név egymáshoz való viszonyát megértenünk. E jelenség ránk nézve több szempontból bir kiváló érdekléssel és fontossággal. Először, a mennyiben kétségtelenné teszi, hogy a régi fordítások, főképen a Septuaginta keletkezési korában (+ 200.), a zsoltárirókra vonatkozó adatok még nem bírtak minden eltérő véleményt kizáró tekintéllyel; másodsor, a mennyiben elárulja, hogy már ekkor gyökeret kezdett verni az a nézet, mely szerint a héber szövegben anonim zsoltárok is kivétel nélkül Dávidtól származnak, a mi aztán később az újszövetségi írók közvetítése folytán a keresztyén egyházban is általánossá lett. De a legfontosabb konzekvencia, melyet e jelenségből elvonhatunk, kétségen kívül az, hogy a szerzőkre vonatkozó czimadatok nem egy messzefelnyúló, megcsontosodott nemzeti hagyománynak a tolmácsai, hanem pusztá

¹ 2. Krón. 20. 19.

föltevéseket, egyszerű conjecturákat fejeznek ki. Ez a körülmény pedig arra kényszerít, hogy e föltevések, conjecturák értékét szigorú bírálat tárgyává tegyük és ennek alapján az állítólagos szerzők tulajdonjogának kérdésében döntő ítéletet mondjunk.

A keresztyén egyházban a múlt század közepéig általános volt a meggyőződés, hogy a czimek hitelesek, azaz maguk a zsoltárirók által vagy felügyeletük alatt készítették és helyezték a zsoltárok élére. Csak egyetlen ember akadt Mopsvestiai Theodor, kora legtudósabb exegétájának személyében, ki e fölfogás helyes volta ellen kételyeket mert támasztani. A múlt század közepe óta azonban, midőn a szabad vizsgálódás ébredező szelleme a különböző tudományok ócska rendszereit kezdé bontogatni és az igazság kutatójának egy új és egyedül helyes módszerét jelölte meg, a bibliai iratok, köztük a zsoltárokra vonatkozó ősi képzetek alatt is egyszerre ingadozni kezdett a talaj. Az orthodoxia hívei megkísérték ugyan elnémitani a kétkedőket, mint hajdan az egyház Theodorust, de az igazság erősebbnek bizonyult a dogmák százados tekintélyének hatalmánál és az új tábor hívei egyre szaporodtak úgy, hogy ma már alig van egy-két theologus, ki a zsoltárok dávidi eredetét védelmezni megkísérti. Hogy minő eredménnyel, felesleges mondanunk, ha ismerjük a czimek hiteles volta ellen szóló bizonyítékok számát és értékét. Ilyen bizonyítékok p. o. több zsoltárczím összetett jelleme; két különböző szerzőnek említése egymás mellett¹; az epitheton ornans a szerző neve mellett (Dávid «a Jáhve szolgája», Mózes «az Isten embere»)²; és mindenek felett az a körülmény, hogy a czimadatok a Krónikák, Ezra és Nehemja könyveivel állanak szoros kapcsolatban, azoknak tudósításait tételezik fel. Sehol az ószövetségben nem szerepel Dávid úgy, mint zsoltárczím, mint vallásos költemény szerzője, egyedül a Krónikák könyvében, melynek írója őt a templomi ének és zenekar szerzőjévé teszi és gyakran említi mint templomi ének szerzőjét, nemkülönben Ezra és Nehemja is³. Csak itt van szó Ászáf, Hémán, Éthán és a Korákh fiairól, mint templomi énekesekről és a fennebb

¹ P. o. a 88. zsoltár címében, hol a Korákh fia mellett az Ezráhita Hémán is említve van.

² 18. 36. 90. zs.

³ 1. Krón. 23. 5; 25. 2. Krón. 7. 6; 29, 26, 27, 30; 35. 15; Ezr. 3. 10; Neh. 12. 36.

említett zenei terminusokkal szintén csak e könyvekben találkozunk.

De leginkább bizonyít a címek hitelessége ellen hibás voltuk, vagyis az a körülmény, hogy nem állanak összhangban az illető zsoltárok tartalmával, sőt azzal sok esetben diametraliter ellenkeznek. E jelenség nemcsak a címeket fosztja meg minden tekintélyüktől, hanem arra is fölhív, hogy még ott is, hol tartalom és cím összhangban látszanak állani, szigorú kritikát gyakoroljunk, de korántsem oly módon, mint p. o. Hitzig tesz, ki azon aprioristikus föltevésből indul ki, hogy legalább egy pár zsoltárcím adata mindenesetre hiteles, tehát a Dávidnak tulajdonított dalok közül legalább egynéhány okvetlenül tőle származik. Nagyon helyesen jegyzi meg erre vonatkozólag Olshausen, hogy az ilyen föltevések annál valószínűlenebbek és jogosulatlanabban, minél távolabb fekszik tőlünk a kor, melyre vonatkoznak. «A Dávid kora pedig túl van minden szoros históriai chronológián és azon periodushoz tartozik még, a midőn a héberek 40 éves emberöltők szerint számláltak».

Vizsgálódásunk eredményei csak azon esetben tarthatnak számot megfigyelésre, esetleg helyeslésre, ha minden előítéletet és melléktekintetet félredobva, kizárólag a zsoltárok históriai vonatkozásainak, nyelvezetének, költői formáinak és tartalmuk eredetiségének összevetéséből vonjuk le következtetéseinket. Néha azonban még egy más — a zsoltárok korának meghatározásánál rendkívül fontos — kritériumot is tekintetbe kell vennünk, nevezetesen a dalok tartalmának vallás-erkölcsi szellemét. De igen sok esetben, már a fönnebbi segédeszközökkel is könnyen kimutathatjuk a címek hibás voltát. Kezdjük el p. o. «Mózesnek, az Isten emberének imádságával»:

1. Menedékünk voltál nekünk uram!
Nemzedékről nemzedékre.
2. Mielőtt még nem születtek hegyek,
Nem nemzedted a földet s világot
Isten valál, örökkön örökké!
3. Porba tér meg általad az ember,
„Térjete meg, halandók!” — így szólasz,
4. Mert ezer év szemeidben annyi,
Mint a tegnapi, a midőn tovatűnt:
Mint egyetlen éjjeli őridő.
5. Elsepred, mint álomképet.
Fű az ember! a mely kihajt,

6. Reggel kihajt, virágozik,
Estére meghervadt, száraz.
7. Haragodban megemésztesz,
Busulásod kétségbe ejt.
8. Bűneinket magad elé rakod,
Titkainkat arcod világába ;
9. Haragodtól eltűnnek napjaink,
Eszteideink múlnak, mint gondolat.
10. Életidőnk hetven évre terjed,
Vagy legfennebb nyolczvan esztendőre.
Mi benne szép, az is hiú, semmis,
Gyorsan mulik s elröppentünk.
11. És ki veszi mégis szívre
Nagy haragod, busulásod,
Tiszteleted szerint ?
12. Oh taníts meg napjaink számlálni,
Hogy bölcs szívvel járuljunk elődbe.
13. Térj meg Jáhve ! ugyan meddig — ?
S könyörülj meg szolgálidon.
14. Tölts be minket kegyelmeddel reggel,
Hogy mind éltig örüljünk, vigadjunk.
15. Örvendeztess, a hány napig sújtál,
A hány évig a balsorsot láttuk.
16. Szolgálóidnak mutasd meg csudáid
S dicsőséged az ők fiainak.
17. Szálljon le ránk istenünknek, Jáhvének kegyelme !
Igazzassad kezeinknek művét,
Kezeinknek művét igazzassad !

Ha a Pentateuchus mózesi eredetét tagadjuk, lehetetlen e dalt Mózesnek tulajdonítanunk. Sőt, akkor sem, ha azt elismernők. Mózes ugyanis nem mondhatta Istenről, hogy «nemzedékről nemzedékre» menedéke volt Izraelnek (1. v.), miután ez csak az ő korában és épen az ő hatalmas alkotó személyiségének befolyása alatt lett nemzetté. Ő, ki 120 évet élt, kinek szépapja 133, nagyapja 137 és apja 133 évet számlált, a 80-dik évet nehezen tekintheté az emberi életkor legvégső határának. (10. v.) A 40 éves pusztai vándorlás is, melynek nyomorait a tejjel-mézszel folyó Kánaán leendő birásának reménye is enyhítheté, teljességgel nem indokolja a 7., 9. v.-ben nyilatkozó keserű panaszokat. Végre nem képzelhető, hogy egy Mózesnek, a nagy törvényadónak és népvezérnek költeményében legalább egy-két individuális vonás, korszakalkotó művére való némi vonatkozás elő ne forduljon. Pedig itt ez az eset. A költemény formája, a rith-

mus is, bár nem mindenütt kifogástalan¹, korántsem oly antik, mint azt egy mózesi daltól méltán várhatnók.

Ha a fönnebbi kritikai alapelveket a dávidi zsoltároknál érvényesítjük, az eredmény a zsoltárczímek hitelességére épen olyan kedvezőtlen lesz, mint az iménti esetben. Vegyünk fel p. o. egynehány szebb, részben énekeskönyvünkéből is ismert dalt, kezdve például az 5. zsoltárral:

2. Vedd füledbe igéimet,
Sohajtásom értsd meg Jáhve!
3. Figyelj szómra, ha kiáltok
Én Királyom, én Istenem!
Mert te hozzád esedezem.
4. Jáhve! halld meg szavam reggel,
Reggel viszem ügyem eléd
S várokozom.
5. Nem oly Isten vagy te, ki a bűnt kedveli,
A gonosznak nálad nincsen lakozása.
6. Bűnös meg nem állhat tekinteted előtt,
Utálat előtted minden gonosztevő.
7. Elveszted a hazudozót;
Vérszopótól, álnokságtól
Undorodik Jáhve.
8. Én kegyelmed nagyságában
Eljöhetek hajlékodba,
Leborulok félelemedben
Szentségednek háza felé.
9. Oh, vezérelj Jáhve, igazságod szerint,
Ellenségim miatt egyengessed útag
Az én orezám előtt!
10. Mert szájukban nincs igazság,
Bensejükben romlottság van;
Tátongó sir az ő torkuk,
Hízalgés ül a nyelvükön.
11. Oh, ítéld el őket Isten!
Bukjanak el terveikkel;
Sok bűnükben lökd el őket,
Mert ellened fellázadtak.
12. Benned bizók örüljenek,
Vigadjanak mindörökké,
Mert befeded oltalmaddal.
Teljék benned vígasságuk,
Kik félik a te nevedet.
Mert megáldod az igazat.
Kegyelemmel mint egy pajzsossal
Körülvesszed őket, Jáhve!

¹ Lásd a 3—6., 10., 12. verseket az eredetiben.

Ismeretes, hogy a jeruzsálemi templomot Salamon, a Dávid fia építteté, ennél fogva e dal, mely a templom létezését föltételezi (8. v.), nem eredhet Dávidtól. Igaz, hogy Dávid is állított volt fel egy sátrat Jáhvének a Sionon, ideiglenesen, de ennek jelzésére az itt előforduló *bajith* és *hékál* szavak sohasem használtak. Silóban is volt templom, először Éli, majd Sámuel papi gondozása alatt, erre azonban ama szavak, könnyen érthető okokból, ismét nem vonatkozhatnak. Tehát úgy itt, mint mindenütt a hol előfordulnak, a költemény dávidi eredete ellen bizonyítanak. Így a 23. zsoltárban is, melynek 6. verse szintén föltételezi a templom létezését:

1. Jáhvé az én pásztorom,
Nem szenvedek szükségét.
2. Gyepes réten legeltet,
Űde vízhez elvezet.
3. Enyhülést ad lelkemnek,
Vezet az üdv ösvényén,
A maga nevéért.
4. Sütét völgyben ha járnék,
Bajtól akkor sem félnék,
Mert te ott vagy mellettem,
Botod, pálczád vigasztal.
5. Asztalt terítisz számomra,
Ellenségeim láttára.
Fejem kened olajjal;
Csordultig van poharam.
6. Boldogság és könyörület
Kísér élttem minden napján.
Jáhve háza lakásom.
Napok hosszán keresztül.

Olyan dalokkal is találkozunk a Dávid neve alatt, melyekben *királyról* van szó, néha a 2-dik, de legtöbbször a 3-dik személyben. Ilyen például a 21. zsoltár:

2. Jáhveh! a királynak öröme hatalmad,
Föltötte örvendez szabadításodnak.
Megadjad nékie szive kívánságát
Es meg nem tagadád ajkai kérését.
4. Elejébe rakád bőséges áldásid,
Vert arany koronát tettél a fejére.

5. Életet kért tőled és te adtál néki
Napok hosszú sorát mindörökké végig.
6. Győzedelmed által nagy a dicsősége;
Fényt és méltóságot halmozál reája.
7. Hiszen te áldottá tetted mindörökre,
Megvidámitottad szined örömével.
8. Mert Jáhvéba veti a király bizalmát,
Meg nem ing a Fölség szeretete által.
9. Utoléri kezéd minden ellenséged,
Jobbod utoléri, kik gyűlölnek téged.
10. Tűzkatlanhoz teszed őket hasonlónak
Megjelenéseddel.
Jáhve haragjában mind elnyeli őket;
Tűz emészti őket.
11. Elveszted a földről az ő gyümölcsüket.
Ivadékaikat az emberek közül,
Mivel gonoszságot tervelnek ellened,
Gazságot forralnak; de, ki nem vihetik,
Mert te kényszerítéd futásnak eredni,
Ived idegeit arczoknak irányzod.

Emelkedjél Jáhve! hatalmas voltodban,
Hogy daloljuk, zengjük hősies erődöt.¹

Alig képzelhető, hogy maga a költő, ki e dalban beszél, király lett legyen. Még kevésbé valószínű ez azon daloknál, melyekben a királyról 2-dik személyben van szó, melyeknek szerzői egyenesen hozzá intézik beszédük, reá áldást kérnek.² Mert az a föltevés, hogy e költeményeket Dávid a nép számára írta, alkalmi dalok gyanánt, hogy róla zengedezzék, már önmagában is képtelennek látszik, de a traditio «kegyes királyának» jellemével sem fér össze.

Az Izrael örökös királyának dicsőítésére irt és általánosan ismert következő gyönyörű dal sem eredhetett Dávidtól:

1. Jáhve bir a földdel és teljességével,
A világgal és a benne lakozókkal;
2. Mert ő rakta annak alapját tengerre
S maga alapítá a nagy oceánra.
3. Ki mehet föl a Jáhve hegyére?
S ki állhat meg szentségének helyén?

¹ Néhai *Keresztes* kéziratban hátramaradt zoltárfordításából vettem át e dalt szóról-szóra, eltekintve a két utolsó strófa felosztásának megváltoztatásától és a 10. számtól, mely úgy a mint ott hangzik: „Tüzes kemenczébe helyezted be őket, Arczod idejében,“ — nem egészen hű és egy kissé homályos is.

² Lásd még a 20., 61. és 63. zoltárokat.

4. Az ártatlan kezű és a tiszta szívű,
Ki nem áhit hitványságra
És hamisan nem esküszik,
5. Áldást veszen Jáhvétől,
Igasságot üdve istenétől.
6. Ilyen nemzetség az, mely utána kérdez,
Kik szined keresik Jákobnak Istene!
7. Emeljétek fejetekeket kapuk!
Ósi ajtók emelkedjetekek fel!
Hadd menjen be a fönséges király.
8. Kicsoda ő, a fönséges király?
Jáhve, a hős és hatalmas,
A hadaknak hős Jáhvéja.
9. Emeljétek fejetekeket kapuk!
Ósi ajtók, emelkedjetekek fel!
Hadd menjen be a fönséges király.
10. Kicsoda ő, a fönséges király?
A seregeknek Jáhvéja,
Ő ez a fönséges király.¹

A költemény első felében, helyesebben: az első költeményben dávidi eredet ellen szól a 3. vers, minthogy a Sion csak azután lett «Jáhve hegyévé», miután Jáhve, a templom fölépülése által, lakást nyert rajta. A második költeményben az «ósi ajtók» nemcsak a templom létezését árulja el, hanem annak nagy idők óta fennállását is.

Az u. n. *abécés* zsoltárok, melyek közül szintén több áll a Dávid neve alatt, már öntudatos, mesterséges alkotásra valló formáikért sem eredhetnek tőle. Még kevésbé a *liturgialis* dalok, melyek kivétel nélkül az istentisztelet fogság utáni berendezését tételezik föl és nyelvezetük, valamint tartalmuk eredetiségének hiánya által is egy igen késői kor termékeinek benyomását teszik reánk.

Egy ilyen dal p. o. a 138. zsoltár:

1. Dicsőítlek teljes szivből,
Istenek szemeláltára.
Zöngedezem neked.
2. Leborulok szent házában
És nevedet dicsőítem
Jóvoltodért, hűségédért;
Mivel minden hired felett

¹ 24. zs.

- Nagygyá teted ígéreted.
3. Meghallgattál kiáltásom napján,
Megnyugtattál: erő szállt lelkembe.
  4. Téged dicsér Jáhve!
Föld minden királya,
Ha meghallja szád igéit;
  5. Megéneklük a Jáhve utait,
Mivelhogy nagy Jáhve dicsósége,
  6. Mert fenséges Jáhve;
Látja ő a jámbort,
A gőgöst messziről
Szintén megismeri.
  7. Ha nyomorban járok
Te megelevenítesz;
Ellenségeim dühe ellen
Kezedet kinyújtod:
S jobbod megtart engem.
  8. Megteszi ezt Jáhve
Az én érdekeimben!
Kegyes voltod örökké tart Jáhve,
Oh, ne szűnj meg kezeid művétől!

Ha mindazon dávidi zsoltárokat, melyeknél már a fönnbbi kritikai segédeszközök által is kimutatható a cím-
adatok megbízhatlansága, részletesen és egyenként akarnók
tárgyalni, még vagy 37 zsoltárt kellene ide kiírnunk, mert
mintegy 47 ama zsoltárok összes száma, melyeknél ama
kritikai elvek, a fönnbbi eredménynyel érvényesíthetők.
A más 30 dávidi zsoltárnál, a címadatak hiteles vagy nem
hiteles voltának eldöntésénél, már egy új segédeszköz igénybe-
vételére vagyunk utalva, miután a fönnbbiekkal semmi
positív eredményhez nem juthatunk. Azonban, tekintve a
címek túlnyomó többségének, a fönnbbi eljárás követése
által minden egyes esetben könnyű szerrel és meggyőzően
kimutatható, hibás voltát — már *apriori* is lehetetlen a
többi cím értéke felől kedvező véleményt alkotnunk. Hogy
e föltevésünket igazolva is lássuk, vegyünk vizsgálat alá a
zsoltárok tartalmát a legfontosabb kritikai szempontból:
vallás-erkölcsi jellemük szempontjából. Mielőtt erre térnénk,
megkivánjuk jegyezni, hogy a Dávid kortársainak és Salamon-
nak tulajdonított dalok címadatainak a fönnbbi szempontból
megejtett vizsgálata ép azon eredményt mutatja fel, mint a
minőt a dávidi daloknál nyertünk, sőt az Izrael történeté-
vel és a héber nyelv fejlődésének különböző fázisaival ismerős
olvasó itt — ha nehézségről egyáltalán lehet szó —

még könnyebben meggyőződik a címek adatainak ötlet-szerűségéről.

Miután az egyes zsoltárok vallás-erkölcsi színvonala az eltéréseknek csak alig számbavehető árnyalatait tünteti föl, célunkra nézve teljesen elégséges, ha egynehány dávidi dal vallás-erkölcsi jellemét megvizsgáljuk és az állítólagos szerző vallás-erkölcsi személyiségének történelmi képével összehasonlítjuk. Megelőzőleg azonban e képet kell a történelmi valósággal megegyezően, megalkotnunk.

E feladatunk megoldásánál fájdalom! nem támaszkodhatunk egykorú tudósításokra. Egy pár költeményen kívül,¹ melyeknek authenticitása, a több oldalról támasztott kifogások daczára is, bizonyosnak látszik, semmi irodalmi termék nem maradt ránk a Dávid korából. A sokkal ifjabb keletű Sámuel, 2. Királyok és Krónikák könyveire vagyunk utálva teljesen, de e forrásainkat is csak cum grano salis használhatjuk, részint mert ugyanazon esemény vagy tényre vonatkozó tudósításaik gyakran ellenkeznek egymással, részint mert pártszempontból és feltűnően kevés történelmi érzékkel dolgozták fel a rendelkezésükre állott adatokat. Így, a mi a Sámuel és Királyok könyveit illeti, ezeknek írói a dávidi dinasztia alatt éltek, ennek voltak hívei és ezért mintegy önkénytelenül, rokonszenvük ösztönszerű nyilvánulásainak engedve — idealizálják Dávid egyéniségét, elhallgatván vagy szépítgetvén hibáit. Az idealizálásra, különben, egyéb tényezők is közreműködtek. Így első sorban a theokrátiai szempont, az a törekvés t. i., hogy szereplő személyeiket a vallás-erkölcsi élet mintaképei gyanánt mutassák be olvasóik előtt; másodszor és főleg a föllandult messiási várakozások, melyek a Dávid egyéniségének történetével foglalkozó íróra nézve valósággal lehetetlenné tevék a szigorú történelmi álláspontnak, a tárgyilagosság elvének megtartását és követését. A Sámuel régebbi tudósításain azonban, szerencsére, még csak igen kevésbé látszik az eszményítési törekvés. A könyv utolsó redactora is a legtöbb esetben meglegedett azzal, hogy a rendelkezésére álló különmemű tudósításokat egymásmellé rakja és nem érvényesíté bennük, lényegesebb módosítások vagy toldások által, a maga egyéni felfogását. Ezért, a kritika rostájának kellő alkalmazásával, bizalommal fordulhatunk hozzá történelmi adatokért, a Dávid jellemrajzának megalkotásánál.

¹ 2 Sám. 1. 18—27; 3. 33., 34.

Mint tény áll előttünk, e tudósítások alapján, Dávid kegyessége, jáhvismusa.¹ A Jáhve prófétáinak egész haláláig állandó pártfogója, bizalmas barátja.² De másfelől, az is tény, hogy jáhvismusa nem universalistikus; Jáhve előtte csak Izrael istene, csak egyik tagja a nagy istencsaládnak, melyhez Moloch, Kámos, Asztárté is tartoztak; tisztelete nincs Jeruzsálemhez kötve, hanem bárhol imádható Izrael területén.³ Lényegéről alkotott képzele rendkívül kezdetleges, babonás, mit elárul azzal, hogy az éhhalált, a pestist, haragja nyilvánulásának tekinti és megengesztelését csak véres emberáldozatok bemutatása által véli lehetségesnek.⁴ Tánczol, ujjong a «Jáhve ládája» előtt, mert úgy gondolja, hogy istene abban lakozik.⁵ Sőt, nem is kizárólagos Jáhve imádó; teráfimokat, metszett képeket tart házában penates gyanánt.⁶ E kezdetleges, fejletlen vallásos képzeteknek teljesen megfelelő erkölcsi felfogásának barbar, érzékies volta, miről a nagy királynak számos, a mai kor szelleméhez mérten borzalmas tette tesz tanúbizonyságot. Igaz, hogy jellemének tündöklő sugarai is vannak: a Jáhve nevében feddőző próféta előtt megtörik, a Bathsebával és férjével elkövetett gyalázatot megbánja és bűnvallomást tesz⁷; a fiának, Absolonnak pártütése által trónját fenyegető veszély alatt nagy lelki nyugalmat és istenben vetett rendíthetetlen bizalmat tanusít,⁸ de e sugarak fénye alig képes enyhíteni a hős király általános jellemképének visszataszítóan sötét színezetét. Olvassuk róla ugyanis, hogy legyőzött szomszédaival Ammon, Moábbal s a többivel embertelen kegyetlenséggel bánik el: vasboronával tipratja, fejszével, fűrészszel vágatja és inákat tépeti szét.⁹ Ákhist, Filisztea királyát, az ő jóltevőjét, megcsalja, országát fegyverrel pusztítja; Ákhimeleket, Nób szolgálatrakész papját, elámítja¹⁰ és halálos ágyán is a bosszút, a megtorlást parancsolja fiának, Salamonnak.¹¹ Ezek tények, melyeket elvitatni nem lehet. De menteni és megérteni —

¹ 2. Sám. 23. 16. 17. s köv.

² 1. Sám. 23. 2—4., 6., 9—12; 30. 7,8; 2. Sám. 2 stb.

³ 1. Sám. 26. 19; 2. Sám. 15. 7,8; 24. stb.

⁴ 2. Sám. 21. 1—14.

⁵ 2. Sám. 6. fej.

⁶ 1. Sám. 19. 13. s köv.

⁷ 2. Sám. 12. 1—14.

⁸ 2. Sám. 12. 23; 16. 5—12.

⁹ 2. Sám. 8. 2,4; 12. 31.

¹⁰ 1. Sám. 21. 3. s köv., 27. fej. 28. 1,2; 29. fej.

¹¹ 1. Kir. 2. 5., 8., 9.

igen. Ha valahol, úgy erkölcsi téren axioma az az állítás, hogy minden egyén korának gyermeke és merőben kora közvéleményének hatása alatt áll. A Dávid korabeli nemzedék pedig, mely a fektelen kicsapongásokban, állatias szenvedélyekben és szokásokban elmerült Birák korának határától alig egy lépésnyire távozott még, semmivel sem állott magasabb erkölcsi színvonalon, mint a minőt az idézett tettek feltételeznek. Nem botránkozott meg ilyen jelenségeken, bűnnek nem minősíté azokat. Sőt némely társadalmi szokást, p. o. a soknejűséget, melyet nemcsak a mai mivelt társadalom tart az erkölcsiségre nézve veszélyesnek, hanem a későbbi Izrael is kárhóztatott már és pozitív törvényekben tiltott, úgy tekintett, mint minden valódi izraelita törekvésének természetes célját. Még Izrael legnagyobb prófétainak sem jutott eszébe Dávidot elítélni ezen, a kor szellemével összhangzó szokáshoz való alkalmazkodásáért, a miben, különben, fia a «böles Salamon» sokszorosán túltett rajta.

Másfelől azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a Dávid személyéhez fűződő hibák egy része, minők a ravaszság, csalás, bosszúszomj, sőt a kicsapongás is — a zsidó nép specifikus faji sajátságai közé tartozik, tehát oly természetű, mely egy magasabb állásponttól tekintve a dolgot — határozottan tiltja az egyéni felelősség elvének feltétlenül és kérlelhetlen szigorral való alkalmazását.

Dávid vallás-erkölcsi személyiségének főnnebbi rajzával teljesen összhangzanak ama történeti tudósítások, melyek költői és zenei tehetségéről és működéséről emlékeznek meg. Sehol sem tűnik ki ezekből, hogy vallásos költeményeket szerzett volna. Űgyes zenész és dalmok volt; épen e tulajdonaiért került a királyi udvarba, Sauli oldala mellé.¹ De lehetetlen föltenni, hogy feladatát: a melánkholiában szenvedő király földerítését, a természetüknél fogva komoly, borongó vallásos dalok zöngedezése által igyekezett volna megoldani. Sokkal valószínűbb, hogy vidám természetű költeményekkel, népdalokkal, vitézi tettekről dalló hősi énekekkel szórakoztatá a királyt. E föltevésre jogosít a Jáhve ládájának Sionba szállításáról szóló tudósítás is.² Azok a dalok, melyeket Dávid ez alkalommal a nép örömujjongása között, sip, dob, lant és más «vigasság tevő szerszámok» zajában, tánczot lejtve énekelt, csak nem lehettek a mi zsoltáraink

¹ 1. Sám. 16. 14—; 18. fej. ² 2. Sám. 6. 5., 14. 15.

vagy azokhoz hasonló vallásos dalok! A Saul, Jónáthán és Ábner halálára írott költemények¹ bármily szép, igaz és megható kifejezései a mélyen és őszintén érző kebelnek, vallásos daloknak korántsem tekinthetők. És Amós próféta is, kinek tudósítása régiségénél fogva minden másnál fontosabb, a gondolatok olyan kapcsolatában tesz említést a dávidi zenéről, hogy lehetetlen annak más, mint világius jelleget tulajdonitanunk.²

Ime, a történelmi Dávid vallás-erkölcsi személyiségének hű képe. Vajjon beleilleszthetők a zsoltárok e kép keretébe? Vajjon azzal az érzékes életfelfogással és henothisztikus világnézettel találkozunk itt is, melyek Dávidot jellemzik? Hogy e kérdésre feleletet adhassunk, tekintsük át egy pár dalnak a tartalmát, kizárólag ebből a szempontból. Kezdjük p. o. a búdalok legérdekesebbikével, a híres messiási zsoltárral:

2. Istenem! Istenem! mért hagytál el engem?
Szabadításomtól s jajjaim hangjától
Mért vagy olyan távol?
3. Esedezem nappal s feleletet nem adsz
Oh Istenem! — éjjel s nyugalmat nem lelek.
4. Szent vagy te, ki székelsz Izr'él dicséretin,
5. Ósapáink benned biztak,
Benned biztak és megmentéd.
6. Hozzád kiáltának és megmenekedtek,
Benned bizakodtak s meg nem szégyenültek.
7. De én féreg vagyok, nem vagyok én ember,
Emberek gúnytárgya, néptömeg szidalma.
8. Valahányan látnak, mindnyájan csúfolnak,
Félrehuzzák szájuk, fejüket csóválják:
9. „Jáhvétől remélte, hogy megszabadítja,
Hadd mentse hát meg őt, ha szerelmes belé!”
10. Te vontál ki engem az anyai méhből
S nyugtatál, gondtalan, anyámnak emlőin;
11. Reád támaszkodtam születésem óta,
Védistenem valál anyám méhe óta.
12. Ne távozz el tőlem, mert a szükség közel
És itt nincsen, ki segítsen!
13. Számos bika fogott körül,
Básánbikák környékeznek;
14. Reám tájtják torkaikat,
Mint pusztító, bögő orszlán.

¹ 2. Sám. 1. 18—27; 3. 33, 34.   ² Ámos 6. 1—6.

15. Kiöntetém, mint a vizek,
Minden csontom széjjel mállott.
Szívem olyan, mint a viasz,
Megolvadott kebelemben.
16. Gégém száraz, mint a cserép
És inyemhez ragad nyelvem.
A halál porába fektetsz!
17. Ebek fogtak körül engem,
Gazok serge kerített be
Mint oroszlán; kezem, lábam:
18. Csontjaimat számlálgom,
Ők meg néznek, szemlélgetnek.
19. Ruháimon osztozkodnak
Köntösömre sorsot vetnek.
20. De te, Jáhve! ne légy távol,
Erősségem! jer segíts meg.
21. Mentsd meg a kardtól lelkemet
Ebkezekből az éltemet.
22. Szabadíts meg oroszlán torkából
És segíts ki hibák szarva közül.
23. Hadd hirdessem testvérimnek neved
S dicsérjelek a gyülekezetben.
24. Ti, Jáhve imádók, dicsóítsétek őt,
Te, Jákobnak sarja, magasztaljad őtet,
Izrael gyermeki remegjetez tőle.
25. Mert nem vetette meg, sem meg nem utálta
A szegény nyomorát;
Mert nem rejtette el az arcát előle,
Hanem meghallgatá segélykiáltását.
26. Tőled megy ki dicséretem nagy gyülekezetben,
Fogadásim teljesítem tisztelői előtt.
27. Enni fognak és jóllaknak, a kik szűkölködnek,
Dicsérik majd Jáhvét, kik hozzá fordulnak,
Szálljon élet szivetökbe, mindörökre!
28. Föld minden szélei Jáhvéra gondolnak
S megtérnek őhöz;
A népeknek minden törzse
Földre borul színed előtt.
29. Mert Jáhvéé az országlás,
Ő az ur a népek fölött.
30. Esznek s meghajolnak föld minden kövéri
Az ő színe előtt;
A porban járók is megtörnek előtte,
Az is, ki életét alig tengetheté.
31. Az ivadék szolgálja őt,
Jövő nemzedéknek Jáhvéról beszélnek.

32. Eljönnek majd s igaz voltát prédikálni fogják,
Elbeszélük, a miket tett, egy új nemzedéknek.¹

Eddig a dal. És most kérjük vajjon ez élénk bűntudatról, mely megalázkodásról tanuskodó hangok összhangban állanak-e Dávid vallás-erkölcsi személyiségével? Üldöztetett-e ő valaha kegyességéért, melyről e dal írója panaszkodik (7—9. v.)? Volt-e lehetett-e neki csak sejtelve is a pogányok megtéréséről (28—30. v.)? Fölfedezhető-e az ő vallásos világnézetében csak csirája is a deus unicus képzetének, mely e dal minden sorából visszatükröződik, a milyennek Jáhvét a következő dal is, még szembeötlőbben felüti:

2. Oh, könyörülj rajtam, könyörülj meg, Isten!
Hiszen nálad keres menedéket lelkem;
Szárnyad árnyékában rejtem el magamat,
Míg a vész fölöttem, eliramlik tova.
3. Istenhez kiáltok, a Dicsőségeshez,
Istenhez, ki értem megcselekszik mindent.
4. Elküld az egekből és megsegít engem...
(Ádáz ellenségem gyalázzal halmoz!)
Elküldi hűségét, kegyelmét az Isten.
5. Oroszlánok között van az én életem
Lángotszórók között kell nekem fekünnem,
Kopja és nyilfogu emberfiak között,
Kiknek nyelvük olyan, mint az éles fegyver.
6. Emelkedjél Isten az egek fölébe,
Dicsőséges voltod az egész föld színén!
7. Lépteimnek tört vetettek,
Lelkem le van verve;
Vermet ástak én előttem:
Magok esnek bele!
8. Kész a szívem, kész a szívem, Isten!
Dalra kelek, hűrt pengetek.
9. Serkenj dalom, serkenj lantom, hárfám
Hadd keltsem fel hajnal hasadását!
10. Hadd dicsőítselek a népek közt, uram,
Zöngedezzem rólad, a nemzetek között!
11. Mert nagy a kegyelmed, föl egész az égig
És hűséges voltod a sűrű felhőkig.
12. Isten, emelkedjél az egek fölébe,
Dicsőséges voltod az egész föld színén.²

¹ 22. zs. ² 57. zs.

Jáhvénak, mint az ég és föld urának s határtalan kegyelmű Istennek képzete (6., 11., 12. v.), hogyan fér össze Dávidnak Saulhoz intézett eme szavaival: «Ha Jáhve ösztönöz ellenem, szolgáltass vele jóillatú áldozatot, ha pedig emberek: legyenek átkozottak, hogy bujdosóvá tettek engem, — távol Jáhve örökétől, — ezt mondván: «eredj szolgálj idegen isteneknek!»¹ Az, a ki ily gyerekesen gondolkozik istenéről, az idézett dalt semmi áron nem írhatta! A vele egy kategoriába tartozó következő zsoltárt sem:

2. Halld meg Isten! zokogásom hangját,
Az ellenség félelmétől szabadítsd meg lelkem.
3. Rejts el engem gazok seregétől,
Gonosztevők zajos tömegétől,
4. Kik kard gyanánt fenik nyelvük
És feszítik nyilaikat: epés beszédüket,
5. Hogy lelőjjék az igazat titkos rejtekükből;
Lelővik őt egy percz alatt és meg sem rémülnek.
6. Gonosz dolgot határoznak,
Elvégzik, hogy hálót vetnek
S így beszélnek: „Ki lát minket?“
7. Gaz tetteket eszelnek ki:
„Készen vagyunk, megvan a terv!“
Keble, szive mindeniknek
Mélyen el van rejtve.
8. De lelővi Isten őket nyilával,
Egy percz alatt elérkezik bukásuk
9. És megejtik őket azok,
Kiket nyelvük rágalmazott
S elillannak azok is mind,
Kik örömük lelték bennük.
10. Minden ember megfélemlik
S hirdeti majd Isten dolgát,
És megérti eljárását.
11. Igaz örvend és bizik Jáhvében,
Dicsekednek, kiknek szívük tiszta².

E dalban, az élesen kifejezett universalistikus istenfogalom mellett (10. v.) egy másik, figyelemreméltó jelenség is szól a dávidi eredet ellen, nevezetesen az egész költeményen átvonuló éles ellentét a szenvedő szegény és a zsarnokoskodó istentelen között. E jelenséggel a 8-dik században találkozunk először. Eredete a nagy próféták fellépéséhez és működéséhez fűződik és azon ismeretes oppositívóval veszi kezdetét, melyet a világi hatalmasak a megvetett és állandóan zsarolt együgyű nép sorsáért feddőző istenemberek ellen támasztottak.

¹ 1. Sám. 26. 19. ² 64. zs.

Az idézett dalok ama zsoltárok nagy számához tartoznak, melyeknél a vallás-erkölcsi szellem fejlett és tiszta volta a dávidi eredet ellen bizonyító tényezőknek csak egyikét, bár kétségkívül legfontosabbikát, képezi. Gyűjteményünkben azonban, mint említők volt, néhány olyan költeménnyel is találkozunk, melyeknél ez egy tényezőn kívül a czímek megbizhatlansága ellen alig hozható fel egyéb és a melyeket még olyan magyarázók is, mint Ewald, ki a kritika jogát nemcsak elméletileg, de a gyakorlatban is elismeri, — nem haboznak Dávidnak tulajdonítani. Ilyen dalok p. o. a 8. 19. és 32. zsoltárok. Mi azonban e dalokat is kénytelenek vagyunk Dávidtól elvitatni, ismét azért, mert vallás-erkölcsi szellemük fejlettségének színvonala jóval magasabb, mint a minőt Dávidnál és kortársainál, elutasíthatlan tények alapján, föl kellett tételeznünk és semmivel sem alacsonyabb, mint a 8-dik század prófétáié, egy Ámosé, Hoseásé és Jesajáé. Hogy meggyőződünk róla, tekintsük őket át, kezdve a 8-dik zsoltárral, e gyönyörű természeti dallal:

2. Jáhve, fejedelmünk!
Milyen dicső neved mind az egész földön,
Mely fönséged visszhangozza az égbolt színéig!
3. A kicsiny gyerekek s csecsemők szájából
Építéd fel hired, ellenségeidért;¹
Hogy elhallgattasad az ellent s támadót.
4. Ha látom egedet, ujjaidnak művét,
Holdat s csillagokat, miket te készítél...
5. Micsoda az ember, hogy rá emlékezel,
Az embernek fia, hogy gondját viseled,
6. Hogy alig tevéd őt: kisebbé istennél
S dicsőség-fönséggel ékesítetted meg?
7. Urrá tevéd őtet kezeidnek művén,
Lába alá raktál mindent, a mi csak van:
8. Juhot, minden barmot, a mező vadait,
9. Az ég madarait s a tenger halait,
A mi csak bejárja a vizek útait.
10. Jáhve, fejedelmünk!
Milyen dicső neved mind az egész földön!

E dalban, mint látható, Jáhve már nemcsak Izrael teremtője, hanem egyszersmind világalkotó is (2. 4. 7. v.)

¹ A gyerek szája azáltal, hogy Istent öntudatlanul emlegetve, magasztalva ellenségeit elhallgattatja, hírnevet szerez Jáhvének.

6. Forduljon hát minden kegyes hozzád,
A mig megtalálhat.
Bizonyára, ha jön az ár:
Nem éri el.
7. Ernyőm valál, az inségtől megmentél,
Felőveztél szabadulás dalával.
8. Oktatlak, tanítlak, hogy melyik úton járj,
Tanácsollak, szemem rajtad.
9. Ne legyetek oktalanok,
Mint a ló és öszvér,
Melyet fékkel és zablával:
Nyúgeikkel kell megkötni,
Hogy hozzájuk férhess.
10. Sok fájdalom vár a rosszra,
De, a ki Jáhvében bizik,
Körülvessi kegyelemmel.
11. ÖrüljeteK feddhetlenek,
Vigadjatok Jáhvében!
UjjongjateK jámbor szivek
Mindnyájan!

Az egész dal ama kegyes tudat megnyilatkozása, a mely szerint a bűnbocsánatnak, az isteni kegyelem kiáradásának egyedüli feltétele az őszinte bűnbánat és vallástétel. Ugyan, miképen tételezhető fel e képzet Dávidnál, a ki, a Saul egykori bűnéért haragos Jáhvének kiengesztelésére Saul ártatlan utódait lemészároltatja? ¹ Hogyan fér össze az Isten és ember közötti viszonynak e dalban nyilatkozó közvetlenségével Dávidnak Istenéhez intézett azon kérése, hogy az ő bűneiért ne büntesse a népet, hanem őt magát és — az ő családját?

Azt hiszem, merőben felesleges e kérdéssel tovább foglalkozni. Az idézett példák is meggyőzhetnek arról, hogy Dávidnak és kortársainak a mi zsoltáraink keletkezésében, jelenlegi alakjukat tekintve, semmi részük sincs. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ez állítólagos zsoltárszerzők jáhvismusok fejlettségével összhangzó vallásos dalokat irtak; de ezek, ha valósággal léteztek is, az ó-szövetségi héber irodalomban, reánk nem maradtak.

¹ 2. Sám. 21. fej.

II.

Hogyan keletkezett a zsoltárok eredetére vonatkozó tarthatatlan *hagyományos felfogás*? Miképen, minő okok alapján vezetik vissza a feliratok készítői mintegy 100 zsoltárnak *eredetét Dávid*, Salamonra és kortársaikra?

Tévedés-e ez vagy tendenciózus meghamisítója a valónak? E kérdésekre kell legközelebről feleletet adnunk.

Ha behozonyítható volna, hogy e dalok közül, legalább néhány, valósággal Dávidtól származik, akkor föltehetnők, hogy a kérdéses jelenség a valóság túlhajtásának, félreértésének vagy önkénytelen tévedésnek a következménye. De, miután kétségtelen bizonyos az ellenkező, egyéb körülményekben kell keresnünk a hibás czímadatok keletkezésének magyarázatát. És e körülményt nem lesz nehéz megtalálnunk Izrael vallása fejlődésének sajátos folyamatában.

Ismeretes, hogy Izrael vallásának történetében a 8-adik századdal egy új korszak kezdődik. A jáhvismus egy tökéletesebb fejlődésre képes irányt vesz; Isten eszméje nemesebb, tisztább alakot ölt; a henothetikus fölfogás helyébe az erkölcsi monotheismus új gondolata lép. A vallásos képzetek ez átalakulása a próféták nevéhez fűződik, a nélkül azonban, hogy egy öntudatos törekvésnek az eredménye, egy határozott tervnek a megvalósítása lett volna. Maguk a próféták sem értették át működésük nagy horderejét, eszméik új, eredeti voltát maguk sem fogták fel teljesen. Ennek aztán az lett a szükségképeni következménye, hogy a saját és őseik vallásos felfogása közötti tényleges különbség vagy csak alig, vagy egyáltalán nem is tűnt föl előttük. Másképen nem is gondolható, mert hiszen, ha ők egyszer eszméik isteni eredetéről meg voltak győződve, azokat, mint ilyeneket, egyszersmind örökkévalóknak, minden időben létezőknek is kellett tartaniok és a mult minden olyan nagy emberénél, kinek a theokrácia körüli érdemeit a hagyomány fentartotta, szükségképen föl kellett tételezniök. A mult e nagy alakjai közé tartozott Dávid is. Uralkodásának 37 esztendeje Izrael történetének legfényesebb korszakát képezi. Dicsőség övezte trónusát, jólét és boldogság birodalmát. Már pedig, az isteni igazságosságnak prófétai fölfogása szerint, világi boldogság és politikai nagyság csak vallás-erkölcsi nagyságnak lehet a következménye, csak kiváló kegyességnek lehet a jutalma. E dogma alapján, Dávid alakját mintegy önkénytelenül kiemelték a história

keretéből és a saját vallásos személyiségük tökéletes képmásává idomították. Említők fennebb azon inkább esetlegesnek tekinthető tényezőket, minők a messiási várakozások föllendülése, a történetírók politikai pártállása stb., melyek a nagy király jellemének eszményítésére szintén befolytak és a melyeknek hatása alatt az idealizálás processusa, hova tovább, merészebb jelleget öltött. A Sámuel könyveinek legrégebb tudósításaiban a Dávid karaktere még egészen történeti, habár különösen a Saulhoz való viszonyának rajzolásában, itt is nyilatkozik az idealizáló törekvés. Az ifjabb keletű tudósításokban azonban alig ismerünk már a história Dávidjára. A Krónikák írója pedig merőben képzeleti alakká magasztosítja személyét. Miután egyszer őt, ily módon, az erkölcsi monotheismus szószólójává tevék, csak egy lépésre volt szükség, hogy mint a Saul, Jónáthán és Ábner halálára irt dalairól ismert költőt, egyszermind zsoltáriróvá is tegyék. Már a fogság előtt megtörtént e lépés, mint a Sámuel k. által neki tulajdonított vallásos költeményekből látszik.¹ A fogság után még tovább haladtak ezen az úton. Csakhogy erre most már nem csupán a Dávid jellemének öntudatlanul történt idealizálása volt befolyással, hanem egy sokkal fontosabb tényező is, nevezetesen: a közvélemény szándékos megtévesztése a Dávid és kora vallásos felfogásának történeti jelleme felől, papi érdekből; az úgynevezett — pia fraus.

Félreismerhetetlen a Krónikák írójánál ez a czélzatosság. Mint papnak érdekében állott, hogy az új intézmények, melyek a papságnak és lévitáknak olyan kiváló szerepet juttattak a községi élet vezetésében, minél nagyobb tekintélyben álljanak a laikus hívők előtt. Ezért, hogy ez intézményeknek az ősi hagyományokat környező nimbust megszerezze, eredetét a mult időkre viszi vissza és Dávid állítólagos templomépítésével hozza közvetlen kapcsolatba.

A prófétai és papi irány ilyen szellemű működésének egymásra következése a vallásos élet terén, teljes magyarázatát adja a czímadatok keletkezésének. A Sámuel 2-dik könyvében előforduló vallásos költemények alapján föl kell tennünk, hogy már a fogság előtt forogtak közkézen olyan zsoltárok, melyeknek szerzőjéül a közvélemény Dávidot tartotta. Az meg kétségtelen, hogy a fogság után (586) minden olyan zsoltárt, melynek eredetéről egyebet nem

¹ 2. Sám. 22. fejj. és 23. 1—7.

tudtak, mint hogy a fogság előtt keletkezett egyenesen a Dávid számlájára írtak. Itt azonban még nem állapodtak meg. Egyik föltevés a másikat érte. Kerestek és minthogy minden áron találni akartak, csakugyan találtak Dávid életében olyan mozzanatokot, melyekkel egyik vagy másik zsoltárt legalább látszólagos összefüggésbe sikerült hozniok. E törekvésnek köszönhető (!), hogy zsoltáraink egy részének címéből még azt is megtudhatjuk (?), minő körülmények között vagy minő eseményre tekintettel írta Dávid az illető dalt. Valóban, a reflexiónak, a történeti érzéknek e nagy mérvű fogatkozását már különösnek sem tarthatjuk, hogy a kizárólag templomi használatra készült u. n. liturgiális zsoltárokat is, minden habozás nélkül foglalták a Dávid neve alá. Azokat a dalokat pedig, melyeket egy vagy más okból közvetlenül vele kapcsolatba nem hozhattak, a Krónikák alapján zene- és énekművészeknek tartott kortársainak, Aszáf, Éthán, Hémán és a Korákh fiai nevei alá vonták. Valószínű különben, hogy ez eljárásuk nem volt egészen önkényes. Föltehető pl., hogy egy pár dalról tudták, hogy ez írótól vagy családjuk valamelyik tagjától származott költemények átdolgozásai. Jogosultnak tarták tehát az ilyen dalok szereztetését közvetlenül rájuk vezetni vissza és a többiek közül is mindazokét, melyek velük rokon vonásokat mutattak fel. Tagadhatatlan ugyanis, hogy legalább az Aszáf-féle dalok nagy részénél a kölcsönös rokonság megvan. Így p. o. e dalokban Isten igen gyakran van feltüntetve bírónak (50. 75. 76. 82. zs.) és — a mi az egész gyűjteményben ritka eset — mint beszélő (50. 75. 81. 82. zs.); gyakran van pásztorhoz hasonlítva és neve rendesen Él, vagy Eljon (74. 78. 79. 80. 88. zs.), Israel ősapái közül sokszor említik Józsefet (77. 16; 80. 2; 81. 6; 78). E dalok más részénél, azonban hiányzanak e közös vonások. Meglehet, hogy ezeket a gyűjtemény utolsó redactora illesztette be a többi közé. A kölcsönös rokonság a többi énekesek dalai között már alig fedezhető fel és a másnemű érintkezési pontok is hiányzanak, mi arra enged következtetnünk, hogy az egyes gyűjtőket nem határozott elvek vezették akkor, midőn a dalok egy részét az egyik, más részét a másik neve alá sorozták, hanem a legtöbb esetben minden latolgatás nélkül, mondhatni ötletszerűen állíták össze a címeket és írták az egyes zsoltárok fölé.

Még egy körülményt kell e pontnál figyelembe vennünk. Említve volt, hogy gyűjteményünkben néhány dal két variá-

tióban fordul elő,¹ mi nem úgy fejtendő meg, hogy a költő maga adta ki dalát a második, némileg módosított formában is, sem úgy, hogy a gyűjtő tette ugyanezt, mert kétségtelen, hogy e dalok egyike sem kopiaja a másiknak, hanem régi ránk nem maradt költeményeknek két különböző redactor által, egymástól függetlenül, eszközölt átdolgozásai. Az eredeti dalok anonimok voltak. Az átdolgozók csak annyit tudtak felőlük, hogy nagyon régi keletűek. Minthogy azonban Dávid már ekkor úgy szerepelt, mint a fogság előtti vallásos költészet képviselője, minden habozás nélkül tulajdoníták azokat neki — az általuk készített alakban. Így keletkezett ismét egynehány hibás zsoltárczim.

Józsa Zsigmond,
n.-enyedi theol. h. tanár.

A DUNÁNTÚLI ÁG. EVANG. EGYHÁZ MEGALAKULÁSA ÉS 1598-IKI TÖRVÉNYKÖNYVE.

I.

Alig kezdődött meg Németországban az egyház reformálásának nagy munkája, azonnal állottak elő nálunk is a mozgalomnak lelkes előharczosai, találkoztak buzgó követői, a kiknek istenes munkája következtében néhány évre az 1523. és 1525. országgyűlések protestáns üldöző, sőt égető határozatai után, az ország legnagyobb része meghódolt a megtisztított vallás igazságainak. A reformált egyházat a vallás-újítás megindítójáról lutheránusnak nevezték ugyan nálunk is, azonban Melanchton rokonabb szellemének hatása alatt inkább philippista, illetőleg kryptocalvinista lett az, úgy hogy a svájcziai iratainak elterjedése után — azokban látván tudományos rendszerbe foglalva saját hitelveit — nyíltan azokhoz csatlakozott a nélkül, hogy megakadályozhatta volna, hogy némelyek azokuak ellenök mondván, tőlök külön ne váljanak és külön egyházakat ne alakítsanak.

Ez nem is történhetett másként. A mint a vallás tudományyá teszik, a mint abból, a mi az érzelem körébe tartozik, dogmát alakítanak, lehetetlen kikerülni a felekezetre oszlást. Így történt ez mindig és mindenütt. Így kellett

¹ Ilyenek p. o. 14 = 53; 18 = 2 Sám. 22; 40, 14—18 = 70
57, 8—12 + 60, 7—14 = 108.

ennek történni a protestáns egyházban is, a melynek egyik alapelve az egyház vakon követendő tekintélyének elvetése. Nálunk — azonkívül hogy maradtak hívei a régi egyháznak is¹ — külön szervezkedett a kálvinista egyház mellett az ágostai hitvallás és a formula concordiae alapján a lutheri. valamint a vallás szabad gyakorlásának classikus földjén, Erdélyben, az unitarius.

Az egyházak szétválása az ország keleti felében a XVI-dik század második felének elején, a nyugotiban ugyanannak végén történt meg.

Az erdélyi fejedelem birtokainak déli részén, a hol a németek nagyobb tömegekben éltek együtt, az 1557., 1558. zsinatok határozataival a lutheránusok árkolták körül egyházukat s a kirekesztetteknek 1564-iki egyesülése kísérlete meghiusult. Míg az északibb, tiszta magyar vidékeken az 1562—63-diki tarczal-tordai, az 1566-iki gönczi, az 1567-iki debreczeni tanácskozmányok eredménye a kálvini egyház végleges szervezése s a másként vélekedők kárhooztatása lett.

Az ország nyugoti felében az egység tovább tartott, illetőleg az egyházak végleges szervezése sokkal később, a XVI-dik század végén, sőt tulajdonképen csak a XVII-dik század elején következett be.

Északon, a hegyek idegen ajkú lakossága közt, a lutheri irány volt uralkodó, megtámadásnak alig egynehány, hamar véget ért dispután — 1593-ban Eperjesen, 1597-ben ugyanott és Lőcsén — volt kitéve, a melyek nemcsak az érdeklődést fokozták a hittani kérdések iránt, hanem a polemikus irodalom keresett termékeivel együtt az egyház megszilárdulását is előmozdították. A külön szervezkedett seniorátusok szövetkezésének, az egyház egyetemes rendezésének szükségességét azonban nem tüntették fel; ez ott csak nagy sokára, a római katolikus reactió nyomása alatt következett be. Délen, a

¹ Hogy nem sok, azt a kath. írók sem haboznak bevallani. Dallos Miklós emlékiratában azon módokról, melyekkel a magyarországi kath. egyház állapotán lendíteni lehetne (Polit. és diplom. iratai; közrebocs. Frankl és Ráth, Esztergom. 1867. 230—234. l.) így nyilatkozik: «Egész Magyarországon, mind a török és Bethlen birtokán, mind a legkeresztényibb uralkodóknál különféle eretnekségek hatalmasodtak el; leginkább a kálvini és lutheri, — a török alatt, Pécsét és környékén még az áriusi. Felső-Magyarország, azt lehet mondani, teljesen eretnek; a császár hatalma alatt levő egyéb megyékben a katolikusok annyira vegyítve vannak eretnekekkel, hogy ezek számra s hatalomra nézve sokkal erősebbek».

Duna síkjain s a dunántúli vidék lankáin, a svájceiak értelme hódította meg az elméket. Még pedig a Balaton tavától délkeletre, a herczeg-szóllósi kánonok keletkezése helyén, a hol — mint Eszeki Imre írta németországi barátainak — az aratás bő, csak az aratók vannak kevesen, a másként vélekedő protestánsoknak említésre alig érdemes ellenzése mellett; míg a Fertő környékén a formula concordiaenek is találkoztak buzgó szószólói. Itt, a német határhoz közel, már merevebben s a mérkőzésben egymásnak nem sokat engedő harczosokkal állottak szemben az ellenkező vélemények, úgy hogy az ellentétek nem lévén kiegyenlíthetők, a megegyezés kívánt eredményre nem vezetett meg-megújuló vitatkozások következménye az egyházak különválása és egymástól független szervezkedése lett.

Ez a szétválás a közönségesen elfogadott nézet szerint az 1591-iki csepregi colloquiumon történt. Alapját e felvételnek a küzdtéren maradt Horváth Stansith Gergely és Scultéti Szeverin által a vita lefolyásának «*Historia colloquii Chepregiensis, de coena Domini, inter reverendos viros d. Severinum Scultéti, Bartphensis liberae in superiori Hungaria civitatis pastorem et d. Stephanum Böyte, pastorem in Német-Uyvar, ecclesiarum praeterea, quae sunt circa Rabum fluvium, superattendentem, anno 1591. 3. Junii, sec. vet.*» czím alatt még ugyanazon évben Bártfán kiadott, nagyhangú, de épen nem részrehajlatlan előadása képezi.¹ De bizonyos, hogy a meghasonlás itt sem nem kezdődött, sem befejezést nem nyert. A vidék ura, a hatalmas és nagytekintélyű Nádasdy Ferencz gróf, a gyűlést 1591-ben Csepregre — épen mint Svendi Lázár 1568-ban Kassára — a már meglevő s szakadással fenyegető nézeteltérések kiegyenlítése végett hívta össze.

¹ Az igaz keresztyénökteül meg hasonlot confessionariusoknak rágalmozó articulusok ellen irattatott igaz mentségben, melyet a lutheránusok Keresztúrt, 1598. kiadott «*Summaia azoknak az articulusoknak, kikreul vetekoedések tamadtanak az Aug. conf.-ban valo tanettok között*» czímű hittana ellen 1599. febr. 6-án állítólag Pathai István bocsátott ki. ennek bizonyosságául ezt olvassuk: «*Fölméne Horváth Gergöl Severinussával. Ott azt szörzék Böythe István ellen. valamit akarának. Bártfán-e vagy hol, kinyomtaták és az magok szégyönére kiadák. Kit tud az Isten, hogy hamis, mert magatok vagytok bizonyosságok, még éltök sokan, hogy az igazságot meg nem győzték, hanem ők győzettek meg az igazságtúl*». (Kézirat a pápai főisk. könyvtárban, fol. 13b.).

A csepregi colloquiumot megelőzőtt vitákról nem sokat tudunk. Helyök, idejük bizonytalan. Lefolyásuk, az érvelések menete nem lett feljegyezve, reánk legalább semmi ilyes tudósítás nem maradt. Még csak a kérdéseket sem ismerjük, a melyek a megbeszélés tárgyát képezték; mindössze egy-néhány oda vetett mondatka az, a miből irányukra, eredményökre következtetni lehet. Ezek megerősítik ugyanazon fentebb tett állításunkat, hogy a Balaton és Fertő között a kálvini irányzat volt túlsúlyban, de arról is tanubizonyosságot tesznek, hogy ez ellen a szélső lutheri iránynak csekély számú hívei elkeseredett harczra keltek s «maguk elegendek az mire nem voltak, az alattomban való árulkodás mind arra vitte őket, hogy idegönökkel kezdenék háborgattatni az egyességet az sok jámbor tanító atyafiaknak». Mond az Igaz menség írója.¹ «Hányszor vesztögettették meg az körösztvény-ség convocatoriáit az idegön nemzetséggel.»

Szereplők egyik félen Beythe István superintendens vezérlete alatt papjainak többsége, másik félen a kisebbség s annak másunnét jött segítői: Sibolti, Kreutzer és mások. «Im ezelőtt való időkbén Krajczér Györgyöt hozták vala az egyességök megháborítására az Úr Isten szolgáinak. A mit Beythe István cselekedheték az mi jó Istenünk segédségéből, az egyességöt oltalmazá. Az fölkerkedék, elméne.» Olvassuk az Igaz menségben (fol 11a.). Pathai István is emleget egy ilyen vitát Klazekovith superintendenshez (Veszprém, 1616. nov. 10.) írt levelében.² «Emlékezhetik Kegyelmed arról, hogy szegény Nádasdy uram egynehányszor hozott ilyen haragos embereket mi reánk. Tudja Kegyelmed, hogy szegény Syboltival, Crajzterus doctorral is ilyen collatiókn volt.» Ugyanő egy másik levelében³ így szól Klazekovithhoz: «Tudom, emlékezhetik Kegyelmed róla, mikor még velünk egy értelemben valátok, mikor szegény Nádasdy uram Horváth Gergelynek esztekeléséből kezdé a követ mozgatni, mikor Crajzterus doctort szegény Gábiel deákkal együtt a hegyfalvi gyűlésünkben hozzánk küldötte vala ő nagysága, intvén arra, hogy a mi vallásunknak egyenességét hátrahagyván, allanánk a tőlünk szokatlan vallásnak követésére.»

A meghasonlás főökának Horváth Gergely van föltün-

¹ Igaz menség fol. 11a.

² Másolatban megvan a dunántúli ref. kerület jegyzőkönyvében.

³ Közölve a «Prot. Figyelmező» 1878. évf. 478. l.

tetve, a kinek hatását Nádasdyra félreismerni nem lehet. kicsinyelni nem szabad.

Nádasdy Ferencz, ez az óriás erejű, nyers katona, a kinek sem ideje, sem kedve nem volt a tudományokkal behatóbban foglalkozni, nem méltányolta a theologusoknak a hittani vitákban kifejtett szórszál-hasogató tudományát. Képe, melyet Magyar István temetési beszédében oly megnyerő vonásokkal rajzol, e lelkes pap eszményképe inkább, mint a valóság mássa s a hallgatóság buzdítására készült.¹ Megragadván azt a kínálózó alkalmat, hogy Horváth Stansith Gergelyvel a formula concordiae mellett kardoskodó Scultéti Szeverin is udvarába érkezett, felkérte Beythét, hogy vele az egyházéival egyező hitelveit vitassa meg. Reménylette, hogy most végre megegyezés jön létre a püspök és csepregi udvari papja Reczes János közt felmerült dogmatikai controversióknak s reménylette, mert óhajtotta is, hogy Beythe a fiatal Scultétinak engedni lesz kénytelen.

Beythe István² 1532-ben születvén, férfikora java idején már túl volt. papságának 27-dik, püspökségének 6-dik évét élte.³ Nagy tudományú, tevékeny ember,⁴ a ki ifjabb korában — a külföldről visszaérkezvén — a tanügy terén szerzett érdemeit később az igének ékesszavú hirdetése által öregbítette s fejét irodalmi babérokkal is koszorúzta. Tanító volt Szakolczán, Lindván, Sárvárrott, lelkipásztor 1565-től Lindván. 1574-től Sopronban, majd Német-Ujvárrott. Azonkívül hogy a természettudományban is kitűnt, ő foglalta írásba az egyház hittanát, szertartásainak rendét, ő ajándékozta meg híveit énekeskönyvvel, prédikátor társait négy kötet egyházi beszéddel. Az énekes könyvnek s az 1597-diki confessiónak ma már csak emléke van fenn, de a Ker. tudománynak rövid summája, Német-Ujvár, 1582., A Keresztségről. ur-

¹ Megjelent Keresztúrott, 1604-ben.

² Eletrajzát megírta s megbővítve kiadta 1866-ban Fabó András. Röviden minden egyháztörténetben, irodalomtörténetben megvan.

³ Püspökké az 1585. júl. 5. vagy 12-én elhunyt Szegedi Máté sárvári pap után lett. (V. ö. Dunántúli ref. ker. jkv. Sinai másol. 112 l.) «Ti az ti hijában való lelkiismerettökre eskötöttök meg neki az hegyfalvi szentegyházban Szent Jakab napján 1585. esztendőben, hogy hozzá hallgattok és oktatását bévészitek» — mondja az «Igaz mentség» írója (fol. 4^b).

⁴ Ellenesei egy Balduinhoz írott levélben (L. a Phosphorus veri catholicismi 293. l.) úgy jellemzik, hogy «vir alioquin doctus, sed supra quod dici potest interdum biliosus, ut qui commotus ira sibi temperare requirit».

vacsoráról stb. (Agenda), Német-Újvár, 1582. egy-egy példányban, — a Stirpium nomenclator Pannonicus, Német-Újvár, 1583. és Antwerpen, 1584., valamint Az evangeliumok magyarázatjának négy kötete, Német-Újvár, 1584. több példányban is reánk maradt, mint szép emlékei az egyház javára törekvő buzgó és áldásos munkásságának.

Beythe István a meghívást nem nagy örömmel vette, a vitától semmi jó eredményt nem várt, mert — mint maga mondá — soha csak egyetlen egy gyűlésöknek sem lett jó vége.¹ A főemberek unszolására² azonban elment s a vitába belebocsátkozott. Hogy a colloquium hogy folyt le, mi volt az, a mire úgy felindult, hogy másnap a gyűlést bosszúsan odahagyta, személyes indokból történt-e ez, vagy másból, azt csak találgatni lehet, határozott megállapítására sem Scultétiék pártirata, sem egyéb csekélyszámú, szűkszavú, töredékes emlékünknem elég. A gyanú minden esetre alapos, hogy a vallásos hit alkudni nem tudó meggyőződése mellett némelyeknél igen alárendelt jelentőségű körülmények is érvényesítették befolyásukat s hogy sokan csak a hatalmas patronusok véleményében ismerték fel saját lelkük vallásos tudatát. Az Igaz menség írója szemökre hányja a közelből, — leginkább Nádasdy jószágairól — megjelenteknek, hogy «valamennyien voltak, kedvezésért-e, miért-e, egy sem álla mellé, hanem ő maga szegény másfél egész nap felele nékik. De hogy látá, hogy háborúra, nem az isteni szeretetre igyekvők, — mert magatok akartatok mind próphéták, praedicatorok és vezérök lennötök, — búcsút revén tötötök, kiméne. Akkor nömös praedicator uraim mindnyájan magatoknak maradtatok és placentinusokká löttetök. Jobballottatok az egy czipót és az pohár bort az Úr Istennek tiszta és förtelöm nélkül való beszédénél.»³

Nádasdy, mint elnök, Beythét eltávozása következtében legyőzöttnek nyilvánította, a felvetett kérdések további vitását⁴ megtiltotta és a formula concordiae aláírását a birtokain élő prédikátoroknak hivatalvesztés terhe mellett kötelességgé tette. A cujus regio illius religio elvében megállapodott akkori felfogás az ilyen eljárást nálunk is megengedhetőnek, sőt jogosnak tartotta, a mint hogy az ország másik felében

¹ «Igaz menség» fol. 13^a.

² Ugyanott fol. 12^a.

³ Ugyanott fol. 12 és 13.

⁴ «Ott is — tudjátok — hogy önmagok az vetélkedő jámborok meghasonlának» — mondja az «Igaz menség» írója (fol. 12^b).

1563-ban Perényi Gábor sem akarta jószágain a kálvinista prédikátorokat megtűrni.

Egyelőre azonban maradt minden a mint volt. Beythe Istvánt superintendensének ismerte továbbra is a Dunántúl egész nyugoti fele: elnöklete alatt Réczés, Tokojcs stb. együtt tanácskoznak, a többiekkel együtt intézik az egyház ügyeit, úgy hogy Kincses (Thesaurarius) Pál, kőszegi prédikátor 1596. ápril 10-én még azt írhatta Reczes János, csepregi seniornak:¹ «Még Kegyelmetek mieink, mi még Kegyelmeteké vagyunk». Beythe reménylette is, hogy nem lesz lehetetlen az egyetértést helyreállítani, a hitegységet, az egyház közösségét továbbra is fentartani. És pedig annyival nagyobb joggal, mivel Nádasdy Ferencz a török ellen táborba szállván, Reczesék tétovázni látszottak; csakhogy — mint később kiderült — nem mintha készek ne lettek volna az elszakadásra, hanem mivel nem voltak készen az egyházalakításra.

Folytatták tehát, hol az egyik, hol a másik fél kezdeményezésére a vitatkozásokat, de mindig fokozódó heveskedéssel, az ellenfél meggyőződésének mindinkább tűnő reményével, tehát csak annál türelmetlenebbül. Végül — mint ez rendszeren történni szokott — az elvek harcát a személyek elleni követte; az Úr szavai helyett argumentumul a legkíméletlenebb gúny, gyanusítás, még rágalom is szolgált: egymást sárral dobálták.

A formula concordiae aláírói vépi gyűlésökből egy «káromló levelet» küldtek Beythének, mire ő — úgy látszik — még keményebben rájuk írt. «Nem választ istentelenségtökre — figyelmezteti Reczeszt az Igaz menség írója² — hanem bűntöket számlálta előve és hamis hitötökre emlékeztetett, mert tartozott tisztí szerént azzal.» Ebben fordulhattak elő azok a súlyos vádak, a melyekért a Summája azoknak az artikulusoknak előbeszéde neheztel, visszautasítván, hogy a subscribálók «fejenként lopók, paráznák, ember-öldöklők és mindennemű förtelmes bűnökben heverők» volnának. Figyelmezteti egyszersmind a megtagadott superintendenst, hogy «szemetet talál az maga háza előtt, csak győzze söprögetni; gerendát talál a szemében, csak vethesse ki: bár többrül ne,

¹ A levelet Gamauf gyűjteményéből egész terjedelmében közölte Gruber S. a «Prot. Figyelmező» 1874. évf 128—130. l.

² «Igaz menség» fol. 6b.

hanem csak szegény Kálmán deákrul gondolkodjék, kit kezével ölt meg».¹

Beythe pártfelei nem maradtak adósok. Az Igaz mensség írója így torkolja le a mosakodókat, a kik a superintendens haragját olybá akarták feltüntetni, mintha az hitelveikért sujtotta volna őket.² «Nem azért vagytok ti gonosz hírben, hogy a Krisztus hitiéért és istenbéli bizodalmatokért háborogtatnának, hanem hogy hamis hitiszegőttek és egynehányotok lator és parázna cselekedetőjétek vagytok. Te Varga Mihály — fordul aztán az egyesekhez — nem tudod-e miért küldöttél vala a körösztúri mestörségre és Sárvárat el nem szenvedtek vala. Ezzel az hirrel az praedicatororságra választást nem érdemlötted volna. Az többitök ki sodomita volt, ki nömös asszonyok subácskája csináltatója».

Legocsmányabb emléke ennek a rút mocskolódásnak az Encomium ubiquesticum — aféle «bakküzü fűzfa versek» mint Pázmány jellemzi³ — melyeket először sokan magának a superintendensnek tulajdonítottak. Ez a vélemény erősen tartotta magát; még az «Igaz mensség» írója is szükségesnek látta tiltakozni ellene. «Comediátokat nem ő írta, sem ő hírével nem költ: nem köllött neki gyermeki játék.» A ránk maradt részlethöl ítélve, valóságos büzhödött fertöt zúditottak ebben ellenfeleik nyakába, a minek nem mensége, csak magyarázata található Beythe Andrásnak, István fiának. Reczes stb.-hez 1597. márczius 6-án irt levelének⁴ ezen szavaiban: «An non licet mihi in Vos esse liberiozem in dicendo, qui primum meam, deinde parentis existimationem, post ecclesiae unitatem laesistis et conturbastis».

Miböl állott ez a velök szemben elkövetett sérelem, nincs részletezve. Hogy nem volt sem csekély, sem magában álló, hogy a lutheránusok nem hagyták magukon száradni a gyalázatot, hanem Beythe András által, a ki ezen szennyes irat szerzőségét elvállalta, megkövettetvén,⁵ csak szóval adtak bocsánatot, s azt a mérget és bosszúságot, a mi eddig begyűkben forrott — mint Bathay István rohonczi ref. pap 1597.

¹ Lásd a Summája azoknak az articulusoknak stb. Keresztúr, 1598. előbeszédét. V. ö. Pázmány: Kalauz III. könyv, VII. rész.

² Fol. 9b. és 7a.

³ Megjelent Német-Ujvártt. 1597. Pédányai megsemmisültek. Pázmány P. közöl belöle Kalauzában (1613. kiad. 220—221. l.) egy pár, itt nem reprodukálható sort.

⁴ Megjelent a «Sárospataki Füzetek»-ben, 1861. 435. l.

⁵ Balduin: Phosphorus veri catholicismi. Lib. III. cap. 34. közlött level szerint.

márczius 18-án kelt levelében írja¹ — reá zúditották Beythére, az bizonyos, de érthető is. Legnagyobb fokú felháborodásuknak lehet tulajdonítani azt aényt, melyről Zvonarics Mihály Apológiájában² a következő szavakkal emlékezik: «Az ubi-quitaria comoedia magyar nyelvre való fordításáért egy (t. i. ember) itt Sárvárt a nemes vármegyében való főnepeknek törvénye szerint halálra ítéltetett, ha a jámbor urnak könyö-rületessége életét meg nem tartja vala».

Mindezek folytán valószínűnek látszik, hogy a keresztúri Summája azoknak az articulásoknak stb. előbeszédében Beythe István ellen hangoztatott vádak a különféle variánsokban már jóval 1598 előtt közkézen forgott pasquillusokból vannak összeszedve. Ilyen vád- és gúnyirat sok lehetett, mert maga Beythe István is panaszkodva hozza fel egy Nádasdy Ferenczhez 1598. január 25-én intézett levelében,³ hogy «nincs olyan összejövételök, a melyben Méltóságod alázatos szolgája ellen gyalázó beszédeket né tartanának s úgy hallom, nagy kötet könyveik vannak, a melyeket ellenem adnak ki».

Ez események hatása alatt írhatta Kincses (Thesaurarius) Pál Reczeshez, hogy «a minemű pártütés közöttünk vagyon és a miatt sok számtalan botránkozás, még Kegyelme-teknek is fáj, mint szintén minékünk, sőt senki oly keresztvény ember nincsen az egész országban, a kinek szive nem fájna rajta». A személyes rokon- és ellenszenv által nem befolyá-solt északmagyarországi lutheránusok maguk is megsokalták az ádáz gyűlölet kifakadásait, a melyeket — nem tudván Reczesék magukat 1598-ban tett ígéretökhöz tartani — utol-jára is hatalmi szóval kellett elnémitani. Beythe András említi ezen ígéretöket egy Reczes Jánoshoz 1599. VI. 5. intézett levelében⁴ ezen szavakkal: «Scis, quibus compro-missis anno praeterito usi simus ad invicem, polliciti estis ultro nihil jam deinceps vos vel scripturos, vel tractaturos ad piorum offensionem». Hogy — valószínűleg Nádasdy Ferencz által — letiltattak az áldatlan tollharczról, az «Igaz mentség» tanusítja. De ugyanabból bizonyos az is, hogy találtak módot a tilalom kijátszására. A mű ismeretlen szerzője ugyanis így

¹ A levél másolatban megvan a Nemzeti Múzeum kéziratárában 2059. Fol. Lat. II. köt.

² A dunántúli ref. egyházkerület jkvből közölve «Prot. Figyelmező», 1878. 426. l.

³ A Nemzeti Múzeum 2059. Fol. Lat. II. köt.-ből közölte Fabó: Beythe I. élete (1866.) 69—71. l.

⁴ «Prot. Figyelmező», 1874. évf. 128. s köv. l.

fordul hozzájuk: ¹ «Mít irtatok vala egyszer Böythe István ellen, jusson jól eszötökbe, kit meg is tiltottak volt, hogy ki ne eresztenétek. Bátor úgy cselekedjétek». És ismét: «Tudjok, hogy megtiltották tőletek az rágalmazó irást, de az ördög nem nyughatott; tilalom ellen és az körösztvényesség egyessége ellen latorkodtok». A katolikusok természetesen örültek az eretnekek czivódásának s fel is használták ellenök, mint Pázmány Péter Kalauzza III-dik könyve VII. részében mondottaból kitünik.

Beythe István ezekben a nehéz napokban megtett mindent. a mit egy jó pásztor csak megtehet a gondjaira bizottakért. Kért, intett, buzdított, míg annak eredményét várhatta s lemondott 1595-ben a püspökségről, midőn látta, hogy szelidség s szeretet lelkével tovább kormányozni nem lehet. «Tiz esztendeig szolgálta egy végben» — ismételi többször is az «Igaz menség» írója és visszautasítja Reczeseknek az Articulusok bevezetésében világgá bocsátott azon állítását, hogy «a superintendenséget ők vonták volna le róla». ² Próbálja más az egyház hánykódó hajójának vezetését, legyen Reczes János püspök, úgyis nagyon vágyódik utána: ³ talán majd meg is bírkózik azon feladattal, a melyre hivatást érez. Így unszolta híveit nem egyszer Beythe István. «Nem szállott volna titóket az nehéz tisztnek letételével, mert félte Istenét: de az mely egyheesküvésben vagytok és egymás ellen való irigységben, nem jámbornak kell nektök szolgálni, de olyanak, mint Reczes János» — olvassuk az «Igaz menség»-ben. ⁴ «Isten tudja, hogy egynéhányszor unszollotta tisztivel, az gyűlésben is töreködött, hogy őtet tisztölnék meg véle, csak az egyesség megmaradhatott volna».

Az egyház egyeteme azonban feltétlenül ragaszkodott Beythehez és az általa képviselt elvekhez s hallani sem akart Reczes püspökségéről.

Reczes Jánost, Nádasdy Ferencz kedves udvari papját ugyanis durvának, dölyfösnek, erőszakoskodónak ismerte mindenki, a miért megválasztása az egyház egysége megmaradásának garantiáját semmiképen nem képezhetette. «Az ti jámbor Reczéstöknél kurvaft néktök nevetök» — csúfolódik az «Igaz

¹ «Igaz menség», fol. 8^b. és 7^b.

² Id. mű. Fol. 5^a. és 9^a. 6^b.

³ «Beythe István kívánta-e valaha az tisztet tőletek? Minemű vonyatta ki az hordó bort az atyafiak kedve keresetiért? Reczes az!» (U. o. fol. 5^a).

⁴ Id. mű 5^b. és 6^b.

mentség» írója.¹ — «Az kit meg akar bennetök fogni, ottan fogva lézön és a rabok között bestye kurvafi pap nevök.» Beythének ekkor már látása is igen meggyöngült. Az Articulások summájára is más felett helyette, bár ő volt legelső sorban célpontja a támadásnak. «Senki választ tőle ne várjon, azért, hogy az igaz lelkiismeret az hamis hírokkal nem gondol, — más az, hogy ő immár az ő jámborul élt életinek vénségére nem sokat is lát» — menti védője.² De hívei nem akarták elbocsátani s superintendensöknek tekintették azután is. Beythe megmaradt lemondása mellett. Nádasdynak is megírta 1598. január 25-én,³ hogy «non placet mihi dominandi in illos potestas, nec juste superintenditis nomen in litteris (t. i. Nádasdynak hozzá intézett levelében) tributum est»: de egyháza 1612. május 3-án⁴ bekövetkezett elhunytá előtt nem választotta meg utódát.

Az elkeseredett küzdelem tehát oly messze eltávolította egymástól az ellenfeleket, hogy 1598 elején már magának Beythének sem volt semmi reménye arra, hogy a formula concordiae híveivel az egyházközösséget fenn lehessen tartani s kiválásukat az eklézsia kötelekéből meg lehessen akadályozni. A viták — főleg Nádasdy pártállása következtében. a kit a formula concordiae-nek már Horváth Stansith G. megnyert s a kivel Reczesék Beythe Istvánt meggyűlöltették — nem hozták létre a kívánt megegyezést s azt a tanúságot szolgáltatták, hogy arra törekedni hiú erőlködés. Beythe nem is késett ezen meggyőződésének kifejezést adni s a visszavonás vádját magáról Nádasdy előtt is elhárítani. Az imént említett levelében írja, hogy ő ugyan mindig a békességre törekedett, kötelességének az egyházzal szemben megfelelt s bizonyára többet tett a közjó előmozdítására mind az iskolában tanítása által, mind az eklézsiában az ige hirdetése által, mint ellenei: de vitázni hozzájuk többé nem megy, mert támadófél és bíró egy személyben senki nem lehet. Beleenyugodott tehát az elkerülhetetlenbe: útjokra bocsátá, a kiket tartóztatni nem lehetett.

Reczes és társai tehát elszakadtak. De hogy az új egyház megalakítása a hatalmas patrónus segítségével sem volt könnyű dolog s nem történhetett meg sem gyorsan, sem

¹ Id. mű fol. 13a.

² U. ott az 1599. február 6-án kelt előszóban.

³ Megvan a Nemzeti Múzeumban 2059. Lat. Fol. II. köt.

⁴ A dunántúli ref. egyházkerület jkvben (Sinai-féle másolat 112. lapon) tett pro memoria feljegyzés szerint.

Reczes erőszakoskodása nélkül, az a fenmaradt töredékes emlékekből bizonyos.

Soós János lósi papnak Reczes Jánoshoz 1595. aug. 21-én intézett levelében¹ erre vonatkozólag ezt találjuk: «Juta kezemhez a Kegyelmed convocatoriája, melynek continentiáját értem, hogy ismét újonnan az úr ó nagysága jószágában lévő pásztorokat cogálja Kegyelmed Hegyfalura a subscripsióra».

Ezt, a formula concordiae aláírását sürgette Reczes nagy erélyvel, de kevés eredménnyel, gróf Nádasdy Ferenc tekintélyével elúzással fenyegetvén a vonakodókat. Ezek egyike Körmendi János, asszonyfai prédikátor, 1596. febr. 16-án így ír Kincses Pál elvtársához Kőszegre:² «Irja meg Kegyelmed, mint vagyon dolga Kegyelmednek a Belial ördög tagjával, mert míg Kegyelmedet meg nem mozdítják, addig nem félek semmit, mert egyaránt vagyon dolgunk, kik az eretneknek jószágában vagyunk». Kincses Pál pedig ugyanazon év ápril 5-én a többek közt azt is kénytelen szemére hányni Reczes Jánosnak,³ hogy «még almárjomomat is — úgymond — feltörtétek, míg haza mentem, hogy meglássatok, micsoda könyveim vannak», mert «te Reczes János eleitől fogva avval fenyegettél, hogy kisubscribálsz engem Kőszegről». Nagyon érthető ilyen körülmények között Komáromi Péternek öröme is, a ki Reczesék hatalmi körén kívül eső községbe hivatván papnak. Sárvári Mihály szakonyi prédikátor társához 1587. febr. 19-én küldött levelében⁴ felujjong: «Nunc, laus sit summa Altitonanti, liberatus sum!»

Megkészülvén 1598-ra hittanuk (Summája azoknak az articulusoknak stb.), annak függeléke gyanánt kinyomatták a formula concordiae-t aláírt papok névsorát.⁵ Első a sorban Reczes János, utána következik Tokoics György, Klazekovics István és Samarjai Vidos Lénárt, mind a négyen seniorok; azután Muraközy György s úgy a többiek. Köztük Soós János, Körmendi János és mások többen, a kik a ki-erőszakolt s bizonyos feltételekkel és észrevételekkel teljesített aláírást azonnal visszavonták, a mint kitünt, hogy az

¹ Megvan a Nemz. Múz. 2059. Fol. Lat. II. köt

² A levél megjelent a «Prot. Figyelmező» 1874. évf. 121. l. Lényeges kihagyásokkal közölte már Vilfinger: Dunántúli superintendensek. Sopron, 1796. 17. l.

³ Megjelent Révész «Prot. Figyelmező»-jében. 1874. évf. 126. l.

⁴ Kiadta Fabó: Beythe István élete (1866.) 63—64. l.

⁵ L. Szabó K.: «Régi Magy. Könyvtár» I. 145—146. l.

ügyek intézői csak az aláírást fogadják el készségesen, de az észrevételeket meghallgatni, a feltételeket megadni nem hajlandók. Beythe András is szemökre hányja ezen helytelen, önkényes eljárásukat egy Reczes Jánoshoz 1599. június 5-én kelt levelében,¹ megpirongatván őket, hogy könyvükben «ad calcem suffecistis catalogum mendaciorum, in quo nominatim me, tamquam vestro detestabili coetui indignum, postposuistis, annumerantes vobis etiam pios nonnullos, ante annos aliquot placide ex hoc evocatos saeculo». Az aláírást azután is folytatták, a névsort az egyház papjai seregébe későbben felvettekkel évről évre kiegészítették s 1672-ben zártak le. Egy XVIII. századbeli másolata megvan a Nemz. Múzeum kézirat-tárában (481. Oct. Lat.). E szerint aláirt: 1576—1598. XI. 17. összesen 60;² 1576—1607. összesen 90; 1576—1672. összesen 647.

Hogy az új egyház kötelékébe állottak superintendenst választottak volna, annak nyomát nem találui. Schmal ugyan Ribinivel egyezőleg állítja és ilyenül Muraközi Györgyöt említi;³ de hogy állításuk sem arra nézve nem érdemel hitelt, hogy a XVI. században az evangélikusoknak külön superintendensök lett volna, sem arra, hogy ebben az időben ezt a tisztelet Muraközi tölthette volna be, elég arra utalni, hogy az Agendát is, a Hittant is a seniorok adták ki s hogy mind a kettőt első helyen Reczes s az utóbbit csak a seniorok után, 5-dik helyen irta alá Muraközi.⁴ Vilfinger őszintén megvallja,⁵ hogy «a XVII. század elejéig nem tudjuk kerületünknek az aug. conf. részéről való egyházi igazgatóit». Ennek igazoló mentségével, hogy «csendesebb időkben meglehetősen volt, hogy a superintendens nevet valamely egyházi igazgatóra ruházták volna», megközelítette az igazságot.

El sem lehet képzelni, hogy a vezérszerep ne azé a Reczes Jánosé maradt volna, a kihez vagy a kiről szól minden azon korból fenmaradt levél, a kit Beytheék is a mozgalom

¹ Megvan a Nemz. Múz. 2059. Fol. Lat. II. köt.

² Commentatio de vita superintendentum evang. in Hungaria. Pest, 1861. 85. l.

³ Az 1598-ban Keresztúrt megjelent «Summája azon articulosoknak stb.» végén Szabó K. szerint (Régi M. Könyvtár I. 146. l.) 78 név van kinyomtatva.

⁴ Ha helyesen tudósít Szabó K. «Régi Magy. Könyvtár» I. 304. szám alatt. Magát a nyomtatványt nem láttam. A N. Muz. 481. Oct. Lat. másolatban Muraközi a csepregi papok után, tehát a 3-dik helyen van említve.

⁵ Dunántúli ág. superintendensek. Sopron, 1796. 18. 1.

főindítójának tartottak s az egyház egységének megrontójául tüntetnek fel. Abban az egyházban, a melyet Komáromi Péter szerint «sibi rev. dom. Johannes Reczes supremus seniorum subjugavit». Hogy mint ilyennek nagyobb befolyása lehetett az ügyek intézésére, kétséget nem szenved; de hogy tényleg superintendens lett volna, vagy akár csak hogy superintendensi teendőket önhatalmúlag egyedül végzett volna, mint a hogy valakinek Schmal előbb említett művében tett jegyzete állítja, annak hiteles bizonyosságát nem találni, de czáfolatát a fentebbiekben igen. Annak van nyoma, hogy egyházlátogatást végzett, de nem mint püspök, hanem csak Beythe I. megbízásából, mint esperes. Téves tehát a Schmal Commentatiójában olvasható azon állítás,¹ hogy «superintendens Trans-Danubius ante synodum Csepregiensem (!) erat Joannes Reczes, qui circa 1590 visitabat ecclesias et ministros ordinabat». Az «Igaz menség» írója Reczesék azon vádját, hogy Beythe Istvánnak ne lett volna gondja a gyülekezetekre, visszautasítván, így folytatja:² «Ám kieresztette vala egyszer Reczes Jánost visitálástokra. A míg köztetek jára, csak borral háromszáz forint árával tódátok visitálását meg. Kit közöletek kurvafiának szidott, kit egyéb ondossággal. Ez végre kellett volna-e gyakran valakit közitőkbe ereszteni, hogy meg-evett-ivott volna mindönötökből? Annak kivüle is tudjátok, kinek méhét, kinek könyvecskéit és kinek egyéb marhácskáját eltolvajlotta és szegőnyitött, nyomorított bennetök». — Ezen adat, míg egyfelől kulcsát adja annak, honnét származhatott Reczes János püspökségének a felvétele, másfelől érdekes a tekintetben is, hogy kétségtelenné teszi, miszerint épen nem volt szokatlan dolog, hogy a superintendens egyik seniorát bizta meg a visitálással; tanulságos végre azért is, mivel látjuk belőle, hogy az egyházlátogatás akkor is csak került valamibe.

Mind ehhez hozzávehetjük még az «Igaz menség» berekesztésének következő szavait: «A ki elől vagyon (az Articulusok függelékében kinyomtatott névsorban = Reczes János), mind az egész egyenletlenségnek ő oka és az ő tisztösségkivánása. Mindazáltal soha püspökségre nem megyön, ha Istenét ennél többször is megtagadja». S ha nem feledjük, hogy ezen mű 1599-ben íratott, ugyanabban az évben tehát, a melyben Reczes János — Kanizsai Pálfi Jánosnak a dunán-

¹ Commentatio de vit. superint. 83. l.

² «Igaz menség» 5. l.

túli ref. egyházker. jkvben tett pro memoria följegyzése szerint¹ — mint «senior Csepregiensis in festo Luciae» elhunyt: kénytelenek vagyunk oda concludálni, hogy Reczes János elszakadásuk után is csak esperes maradt s hogy a Rába mentén lakó ág. evangélikusoknak a XVI. században nem volt püspökjök.

Nem volt az sem Reczes, sem más.

Klanitza is arról tudósít² 1631-diki jegyzőkönyvi följegyzések alapján, hogy Nádasdy Ferencz 1598-tól kezdve seniorok által látogattatta az egyházakat. Nevezgethették ezeket superintendenseknek is. a nélkül, hogy bármelyiknek püspöki méltóságot és hatáskört tulajdonítottak volna, részint a németek példájára, a kiknél az esperesnek superintendens a czíme, részint — elleneseik — gúnyból is. Beythe András 1597. márczius 6-án kelt levelét «Reverendis dominis Joanni Reczes, Georgio Tokoics, Stephano Klasekovics et caeteris senioribus ac superintendentibus extra consortium ecclesiae almae Csepregini et alibi commorantibus» czímezi.³ Balthasarides azonban Selmecezről 1599. augusztus 20-án Reczesnek csak mint «presbytero et antistiti ecclesiarum Dei in districtu Sarvariensi, ministranti Christo in Csepreg» ír;³ Kőszeg városa is a «senioroknak» küldi 1602-ben a csepregi zsinatra szánt beadványát.⁴ Sőt hivatalos Agendájok 1612-diki, szintén keresztúri II. kiadása is az esperesek neve alatt jelent meg.⁴ Ez nem történhetik, ha megválasztott és fölszentelt püspökük lett volna.

Bizonyos tehát, hogy az ágost. evangélikusok is csak Beythe István halála után választottak püspököt. Szegedi M. és Beythe I. a protestáns egyház püspökei Dunántúl, a kik azonban nagyon távol állottak a Reczes J. által képviselt lutheri iránytól. a minek következtében Reczes már Szegedivel is «baknyakat vont»,⁵ Beythétől pedig nyíltan elszakadt; Pathai I. a magában maradt kálvinstáé, Klasekovics a különvált lutheránusé.

¹ Sinai M. másolata 112. l.

² Christiana seculi XVI. per Hung. in religione tolerantia. 94. l.

³ Mind a három levél megvan a Nemz. Múzeum kéziratárában 2059. Fol. Lat. II. köt.

⁴ Reczes, Tokoych, Widos, Klasekovits seniorok neve alatt. Lásd egyetlen példányát a Nemz. Múzeum könyvtárában.

⁵ «Igaz mentség», fol. 4b.

II.

Ha a formula concordiae-nek a Rába mentén lakó hívei, kiválván az addig egységes protestáns egyház kebeléből, nem választottak is superintendenst és egyelőre megmaradtak a seniori igazgatás mellett: az kétségbe nem vonható, hogy egyházukat 1598-ra véglegesen szervezték. Megkészült ekkorra agendájuk, hittanuk, valamint egyházi törvénykönyvük is. A két első: «Agenda, azaz szentegyházi tselekedeteknek, avagy szentségeknek és egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának módja» és «Summája azoknak az articulusoknak, kikreul vetekeodesek tamadtanak az Augustana Confessioban való tanettek között es akkik az keovetkoezendeo irasban (mely az Eggyessegnek könivebül magyar nielven irattatott) Isten igeienek tanetasa zerent és az hütnek egienlő folyasa zerent isteni felelemmel megmagyaráztattanak» czimek alatt Kereszúrott, Sopronmegyében, 1598-ban nyomtatásban is megjelent. A harmadik egyelőre kéziratban maradt.

Szabó Károly (R. M. K. I. köt. 146. l. 304.) azt írja, hogy a Summája azoknak az Articulusoknak egyetlen példánya a kassai püspöki könyvtárban maradt fenn. Az első két iven áll az előbeszéd «Minden tisztességes és istenfélő rendeknek, kik egész Magyarországbán s kiváltképen Sopron, Vasvár és Zala vármegyékben vadnak». Ebben igen sok adat van Beythe István superintendensségére. A szöveg maga nyolcz iv. Az utolsó hat lapon «sequuntur nomina eorum, qui libro Concordiae, in eodemque contentae huic Epitomae, praemisso solenni iuramento anno 1596. subscripserunt»: 78 név.

Az Agendát Sándor István Magyar Könyvesháza 13. lapja után szintén fölemlíti, de szemei elé egyetlenegy példánya sem került. Hogy azonban e kiadás fölemlítése egészen helyesen a valóságnak megfelelően történt, azt a lelkiismeretes kutató, Sándor István tekintélyén kívül egyéb körülményekkel is lehet igazolni. Van ugyanis a Nemzeti Múzeum könyvtárában egy magyar Agenda, melyet 1612-ben Keresztúrott Farkas Imre adott ki. Ennek a Sopron, Vas és Zala vármegyei egyházak lelkipásztoraihoz intézett latin előbeszéde alatt — világos anachronismussal — Reczes János, Tokoych Gy., Widos L., Klazekovits I. neveit találjuk, a kik a többek között a következőket mondják: «Unitatem Spiritus in vinculo pacis primum in doctrina, deinde etiam in ritibus ecclesiasticis vobis universis et singulis fideliter ac sincere annuentibus consentientibusque unitatem constituimus . . . Quia vero con-

sensus iste noster scripto propter certas causas, vobis non incognitas, nondum prodierat, ecce nunc typis Manlianis pars illa, quae ritus spectabat ecclesiasticos excussa prodit». Ezen consensus nem vonatkoztatható egyébre, mint az 1598-ban megjelent — imént említett — Articulusokra. És így ez az Agenda nem lehet más, mint a szükségképen legkésőbbben szintén 1598-ban, még az Articulusok előtt megjelent Agendának szószerinti lenyomata. A minthogy Szabó Károly is első kiadásnak vette a Sándor István említette 1598-diki s másodiknak ezen egy példányban reánk maradt 1612-diki kiadást.

Megjelent ez az Agenda harmadik kiadásban is a pozsony-, nyitra-, bars- stb. megyei magyar ág. evang. superintendentia rendelkezéséből Musay Gergely püspök, Lethenyi István, Semptei Benedek, Szentmiklósi János esperesek, Fabri István kerületi jegyző stb. aláírásával, Somorján, 1650-ben, Wechelius András kiadásában. Említi ezt Szabó K. is R. M. K. I. köt. 357. l. 837. szám alatt; felsorolja meglevő példányait is, csak arra nem jött rá, hogy ez amazoknak lenyomata s mint külön munkát vette számításba. Holott a kiadók az előttük levő szöveghez annyira ragaszkodtak, hogy még az előbeszéd ezen szavait is változatlanul lenyomtatták: «Quia vero consensus iste noster scripto propter certas causas, vobis non incognitas, nondum prodierat» — a melyek a tényállásnak ekkor már természetesen nem feleltek meg, úgy hogy ez az értelem nélküli, szolgálai másolás arra a felvételre is feljogosít, hogy a könyv csak a nyomdász buzgósága folytán látott napvilágot s ugyanő tette a mondat végére, hogy «placuit propter defectum priorum exemplariorum de novo sub typo novo in lucem exmittere».

A törvénykönyv kinyomatása nem mutatkozott szükségesnek; elégnék látszott kötelezni a papokat arra, hogy lemásolják és a maguk használatára eltegyék. Nincs okunk föltenni, hogy ezt minden lelkész hűségesen meg ne tette volna, de reánk ezek közül egyetlenegy sem maradt. Emlékét református eleink buzgósága mentette meg. Örülök, hogy a véletlen úgy hozta magával, hogy felhivhatom rá az egyházunk multja iránt érdeklődők figyelmét.

Közel egykorú másolatára ugyanis egy pár évvel ezelőtt reá akadtam Liszkay József utasítása nyomán¹ a dunántúli

¹ Tóth Ferencz dunántúli ref. superintendentens élete a «Nagy papok életrajzá»-ban. (Budapest, 1877.) 17. l.

evang. reform. egyházkerületnek Tóth Ferencz esperes, egyházkerületi főjegyző közbenjárása folytán a pápai ev. ref. egyházmegyétől 1823-ban kapott kánonos könyvében.¹

Magvát e rendkívül becses colligatumnak azon gyűjtemény képezi, a melyet Alsó-Lindvai Gál Imre veszprémi helv. hitv. lelkipásztor, a veszprémi ev. ref. vártemplom építője, az ezerszázötvenes években a dunántúli kálvinista egyházkerület superintendense, 1624. május 11-én kezdett összeírni, a melyhez mások későbbben sok egyebet irtak, ragasztottak és kötettek. Benne vannak most a debreczeni (canones majores) és a komjáti (canones ecclesiastici in quinque classes distributi) kánonok első kiadásai nyomtatásban; ² a herczeg-szöllősi, nagyváradai (canones minores), csepregi, felsőmagyarországi, köveskúti ref. kánonok (ezen utóbbi, eddig nyomtatásban meg nem jelent törvénykönyv bemutatásával sem késem soká); továbbá a zsolnai ágostai evangélikus és a nagyszombati római katolikus zsinatok végzései, a zürichi egyház szervezete, különböző házasságügyi törvények stb. kézírásban. Benne voltak, az aránytalanul sovány tárgymutató tanúsága szerint, a Kanizsai Pálfi János superintendens által 1630-ban a pápai zsinaton kihirdetett egyházi kánonok is, de belőle — mikor? most már meg sem állapítható — kivesztek.

A sopronmegyei seniorok által 1598-ban kiadott szóban levő egyházi kánonok, az 1577-diki Gönczi-féle canones minores wittenbergai, 1591. évi kiadásának másolata, illetőleg az ezután üresen hagyott három lapra Beythe Istvánnak más kéz által irt, 1587. márczius 12-én Csepregen kihirdetett kánonai után s Lavaternek 1559-ben készült Opusculum de ritibus et institutis ecclesiae Tigurinae czímű műve előtt, a hozzá függelékképen irt Festa annuaval együtt (a szépen kiállított czimlevélen kívül) 15 negyedréti levélre vannak írva. Az irás tiszta, határozott és egyenletes, de mivel felelte apró, nem könnyen olvasható; különben külső kiállítás tekintetében Gál Imre gyűjteménye egyéb darabjaival tökéletesen megegyez s kétségen kívül azon nagynevű pap tollából eredt. Az egyes articulusok czimirattal ellátva nincsenek, de sűrűn

¹ Dunántúli ev. ref. egyházkerület jegyzőkönyve. 1823. 49. számú végzés.

² Szabó Károly: «Régi Magy. Könyvtár» II. köt. 104. szám alatt a canones majores-nek csak egy példányát említi a tisztántúli ref. egyházkerület levéltárában Debreczenben: ez tehát a második; a komjáti kánonoknak u. ott 438. szám alatt említett három teljesen ép példányhoz ez negyedikül csatlakozik.

előjövő oldaljegyzetek utalnak a tartalomra, valamint más egyházi törvények megfelelő paragrafusaira, s mivel minden szakasz folyó számmal is el van látva, azonkívül első soruk nagyobb betűvel írva, az eligazodás bennök nem nehéz.

A törvénykönyv címe ez: «*Canones azaz az egyházi szolgáltnac életénece, tiztinece, és tiztefféges magoc tartáfanac Regulái. Irattattac Az Soprony Wármegyebéli Ecclesiace Senioritul Isten tizteffégére és az Anyaszentegyháznac s abban való tanetóknac épületekre. I. Timóth 3. Haec scribo: ut scias, quomodo oporteat te in domo Dei converfari, quae est Ecclesia Dei vivi, columna & firmamentum veritatis. Anno M. D. XCVIII.*» *Optimae leges sunt, quibus non divites, sed honesti scrudentesque homines fiunt.*»

Szabó Károly R. M. K. I. köt.-ben 838-dik szám alatt említi egy ugyanilyen című egyházi törvénykönyvet, a mely 1650-ben jelent meg Somorjában Wechelius Andrásnál. Az a körülmény, hogy e kánonok a dunántúli ág. evangélikusok ágendájának ugyanott és ugyanakkor készült lenyomata után és azzal együtt jelentek meg, előre is valószínűnek mutatja azt a felmerülő gondolatot, hogy a törvények is a dunántúliaktól vannak véve. Az összehasonlítás pedig kizár minden kétséget. A csallóközi magyar lutheránusok csakugyan a sopronmegyeiek hivatalos ágendáját és törvénykönyvét vették át és adták ki 1650-ben.

Csallóközben és a Mátyusföldén a XVI. század végén s a XVII. század elején igen sok magyar nyelvű ágostai evangélikus egyház virágzott. Ezeket az 1610. évi zsolnai zsinat a Pozsony, Nyitra, Bars vármegyék területéből alakított kerületnek újonnan választott superintendense, Abrahamides Izsák fenhatósága alá rendelte s a közvetlen felügyelettel Kürthi István szeredi lelkészt bizta meg, a kinek inspectori címet adott. Ennek csakhamar bekövetkezett halála után — jobbnak látván a magyarok az idegen nyelvű hitsorsosoktól elváltan, külön független püspök kormányzata alatt élni — ilyenül sempitei gyűlésökben 1613. febr. 7-én Pálházi Göncz Miklóst választották,¹ a kinek áldásos buzgólkodása folytán a kerület határai annyira kiszélesedtek, hogy az 1622-ben Sempitén összegyűlt lelkészek már «*fratres a lacu Fertő in comitatibus Nitriensi, Posoniensi, Mosoniensi, Jaurinensi, Comaromiensi, Barsiensi, Neogradiensi, Strigioniensi. utroque Honthensi,*

¹ A gyűlés aktáit lásd Fabó: *Codex evangelicorum* 38., 39., 40., 42. szám alatt.

Gömöriensi» nevezhették magukat.¹ A csallóközi s mátyusföldi református superintendenciának ugyanazon területen lakó tagjaival a lehető legjobb barátságban éltek, egymást becsülték s gyűléseiket is látogatták. Nem hiányoztak az egyesítési kísérletek sem. Érezte mind a két fél, hogy az egyesülést nemzetiségi és egyházpolitikai okok egyaránt kívánatossá teszik, az együvértartozás élénk emlékei pedig a lehetőség mezébe öltöztetik. Miután 1615. szept. 9-én a komjáthi zsinaton az úrvacsorára nézve egyértelemre jutottak és a négy pont alatt írásba foglalt megállapodásokat mind a lutheránusok, mind a kálvinisták — az épen jelen volt Pathai István dunántúli ref. püspök is — aláírták: nem látszott hiú ábrándnak ezen kecségető jelenségeket úgy tekinteni, mint a szent törekvések óhajtott eredményének biztató zálogát.

Vajha sikerült volna befejezni a jól kezdett művet. Szilárdabban megállhattunk volna a megpróbáltatások keserves napjaiban! Nem szórhatta volna szét a pápásoknak nemzetünk ellen őrző, ádáz dühe a szent csontokat annyira! De oldott kéve maradtunk, melyet a szellő is elragad, a szélvész kicsépel s izzé-porrá tördel. A romokból megmentett emlékeink csak halvány képét engedik sejteni annak a dicső multnak, a melyre visszatekintvén, biztatást meríthetnénk a jövőre. Ellen-ségeinknek arra is volt gondjok, hogy fátyolt vonjanak a lezajlott eseményekre, a melyet sikerült olyan sűrűvé tenniök, hogy egyházi íróink még a soproni és a csallóközi egymástól független magyar ágostai evangélikus egyházkerületeket sem bírták egymástól megkülönböztetni s itt-ott említett superintendenseik névsorát összezavarták, sőt közéjük reformátusokat is keverték. Hagyján, hogy arról lett volna tudomások, milyen jeles magyar nyelvű egyházi törvényeik voltak már a XVI. században.

Pedig egynéhány, sokkal kisebb körű, csak egy-egy egyházmegyét illető törvénykönyvet is elég részletesen tárgyalnak; egyikét-másikat szószerinti szövegükben is közlik. Így közli például Ribini (*Memorabilia* I. kötet 387. l.) azokat, a melyeket «*ordinis firmioris causa et leges proprias venerabilis fraternitatis Posoniensis, diplomate palatinali confirmatas, auctore reverendo seniore Heuchelin, anno 1612. constituebant*».² Klanitzától tudjuk,³ hogy «*leges ven. fraterni-*

¹ Lásd a *Leges consistorii Semptaviensis approbatióját*.

² V. ö. Klanitza: *Fata Aug. conf. ecclesiarum*. 197. l.

³ U. ott 255. l.

tatis Thurocziensis anno 1602. conscripsit Georgius Fabricius, senior». Doleschall sem felejtí megemlíteni (Die wichtigsten Schicksale der evang. Kirche),¹ hogy 1600-ban a trencsényi egyházmegye gyűlése Bicsén, Thurzó György birtokán, törvényeit megállapította. Ezek elkerülték a feledést, véletlen szerencsés körülmények folytán ismeretessé lettek szélesebb körben is. Csak hogy ezek mind idegen nyelven készültek idegen nyelvű egyházmegyék részére. Magyar eredetű azok között sincs, a melyek a Nemzeti Múzeum kéziratára 2059. Fol. Lat. gyűjtemény III. kötetében vannak.²

A dunántúli magyar evangélikusoknak ezeknél régibb, magyar nyelvű egyházi törvénykönyve iróinkra nézve máig sem létezik. Nem hallott felőlük Szeberinyi János sem, a ki Corpus maxime memorabilium synodorum (Pest, 1848.) című művében az ág. evangélikus magyar egyház régi kánonait: az 1610. zsolnait, az 1614. szepesvárallyait, az 1622. sempteit, az 1707. rózsahegyit, az 1791. pestit — méltó oszlopot emelvé az azok megalkotásában fáradozott hitbuzgó férfiak dicső emlékének — épen azért adta ki, mivel a papi vizsgálatok alkalmával arról győződött meg, hogy a lelkészek ismeretei ezen tudni nagyon méltó, sőt szükséges történelmi emlékek körül igen hézagosaik.³ Csupán Németh emliti Memoria typogr.-ja 152. lapján, hogy Csepregben nyomtatta ki 1630-ban Farkas Imre. Az ő tekintélyére jegyzékbe vette Szabó Károly is (Régi Magy. Könyvtár I. k. 261. lap, 590. szám), de nem birt egyetlen egy példányt sem felhajtani belőle. Hajlandó vagyok azonban feltenni, hogy Némethnek ezen tudósítása tévedésen alapul és hogy 1630 helyett 1650 olvasandó s a soha nem létezett csepregi kiadás alatt Wechélius Andrásnak főntebb említett somorjai kiadványa értendő.

Egyebütt még emléket is hiában keressük.

Szóba hozása tehát indokolt. Az különösen most, midőn mind a két protestáns egyház törvényhozó zsinatra készülvé, annak némi alkalmoszerűsége is van. Mindenek felett pedig azért, mivel a régiség varázsán kívül főleg az a körülmény teszi kiváltképen becsessé, hogy a XVI. században készült egyházi kánonaink közt egyetlenegy sincs jobb, a későbbiek közül is alig egy-kettő vetekedik vele. Számot tesz

¹ Megjelent Lipsében, 1828.

² Eddig nem említett is, mint az Articuli contubernii Aug. evang. Gömöriensis 1604-ből.

³ L. a terjedelmes bevezetés X. és XI. l.

az 1611-dik évi nagyszombati tartományi zsinat decretumai mellett is, a melyeknek tudós készítőit pedig semmi sem akadályozta abban, hogy a keresztyénség e nemű legjelesebb termékeiből ne merítsenek. Az ág. evangélikus egyház XVII. századbeli kurta kánonai semmi tekintetben meg nem közelítik.

A magyar prot. egyház zsinati végzéseinek szerencsés kezű gyűjtője, id. Kiss Áron, háromízben közölt egyházi kánonokat. 1875-ben kiadta Geleji Katona István egyházi kánonait és a Szatmár-Németiben tartott zsinat végzéseit. 1877-ben a Szatmármegyében tartott négy első protestáns zsinat végzéseit 1881-ben összeszedte, a latinul szerkesztetteket magyarra fordította s jegyzetekkel ellátta a XVI. században tartott magyar református zsinatok végzéseit.¹ E közleményekből a következő kánonok lettek újra ismeretessékké: 1554-ből az óvári zsinat vallástétele, 9 pont; 1555-ből a második erdődi zsinat kánonai, 20 articulus; 1566-ból a gönczi zsinat kánonai, 22 articulus; 1567-ből a debreczeni zsinat kánonai (canones majores), 74 articulus;² 1576-ból a herczeg-szöllősi zsinat kánonai, 46 articulus; 1577-ből a nagyváradí zsinat kánonai (canones minores), 26 articulus; 1587-ből a csepregi zsinat kánonai, 27 articulus; 1595-ből a felsőmagyarországi kánonok, 55 articulus; 1597-ből a tasnádi zsinat kánonai, 7 pont; a XVI. század végének meg nem határozott évéből a borsod-gömör-kishonti kánonok, 38 articulus.

Az egyházi törvényeknek ezen — talán még nem teljes — sorozatában csak egyetlen egy van olyan, a melyik a megbeszélés tárgyát képező, 1598-diki sopronmegyei kánonokat terjedelemre nézve felülmúlja, t. i. a debreczeni canones majores 1567-ből, a mennyiben ez 74 articulusból áll, míg amaz egygyel kevesebből, 73-ból; ebben az egyes articulusok is hosszabbak, sőt hosszadalmasak és bibliai locusokkal túlterhelvők. Hogy azonban e tulajdonságok nem számíthatók egy törvénykönyv előnyös oldalai közé, csakhamar belátták a tiszántúliak is és már 10 év múlva kivonatot, a Gönczi-féle canones minores-t készítették belőle. A többi mind sokkal rövidebb s az egyházi életnek aránytalanul sok viszonyát mellőzi hallgatással.

Különösen erős oldala az arányos beosztás és a szigo-

¹ Kiadta a magyar Prot. Egylet.

² Az 1567-diki debreczeni kiadásban el van tévesztve a számolás: az utolsó 72-vel van jelölve.

rián megtartott rendszer, a melyben minden tárgy, a melyre szabály van felállítva, csak egyszer s a legjobb helyen, a maga helyén jön elő s ott végleg elintézését nyer.

Legpontosabban kiviláglik ez a tartalom rövid vázából.

A 73 kánonból álló törvénykönyvben három szakaszt lehet megkülönböztetni. Az első szakaszt az első 6 kánon képezi, a melyek mintegy bevezetőül szolgálnak; a másodikat a 7—67. kánon, a melyek megszabják az egyházi szolgák kötelességeit és pedig: 1-ször a superintendenséit a 7—17. kánon; 2-szor az esperesekéit a 18—23.; 3-szor a lelkipásztorokéit a 24—63.; 4-szer a tanítókéit a 64—67. kánon; míg a végső 6 az ellenőrzés módozatait állapítja meg.

I. sz. Előre bocsátván, hogy a hit dolgában a világi hatalmasokkal nem kell gondolni (1.) s az egy igaz Istenről, a ki atya, fiú, szentlélek (2.), vallást tevén (3), kimondja, hogy az ígéhirdetők részére, a kik tisztök szerint prédikátoroknak nevezetnek (4.), azért hoztattak ezen törvények, hogy életök ezek szerint ítéltessek meg (5.). Szólni fog először a superintendensnek, azután a seniornak tisztiról, majd a prédikátorok teendőiről s magokviseletéről, végre az iskolákról (6.).

II. sz. 1. A superintendens tisztiről (7—17.). Mindenek előtt megállapítja, hogy a superintendens az egyház feje, a kinek minden prédikátor engedelmeskedni tartozik (7.) és kimondja, hogy senkinek ezen nagy méltóságot és becsületes tisztet a község akarata ellen magához ragadni, vagy kevesektől elfogadni nem szabad (8.), hanem meg kell várnia, hogy az egyház által maga az Isten válaszsza (9.). Elősorolja azután teendőit. Legyen superintendens, azaz mindenekre vigyázó: igazgassa a birodalma alatt levő egyházi szolgáknak tiszteteket, életeket, magokviseletét, tanítását (10.); büntesse a tisztetekhez nem illő életet folytató prédikátorokat (11.), de szelíden és emberségesen, hogy lelköket megnyerje (12.); a hitben tévelygő pásztorokat és híveket megtérítse (13.). Bármit tesz, az a seniorok egyező akaratából legyen (14.); különösen is fölemlítetik, hogy az új prédikátorokat azokkal együtt vizsgálja s a házassági pereket velök együtt bírálja (15.). Főgondja legyen az egyház békéjének, a lelkipásztorok egyetértésének fentartása, ennek érdekében minden tőle telhetőt megtegyen (16.), a háborúságot indítóknak — kárvallásával sem gondolván — ellenök álljon (17.).

2. Az esperesek tisztiről (18—23.).

Az esperesek az egyházban a superintendens munkálkodó társai, de vele nem egyenrangúak, s tudta nélkül bármit is csak a legnagyobb szükség esetén tehetnek (18.).

Teendőik ezek: Tractusukban vigyázzanak, a felmerült ügyeket a superintendenssel együtt intézzék (19.); a prédikátoroknak ügyesbajos dolgaikban segítségökre legyenek (20.) s a superintendens által valamivel megbízatván (21.), küldetésökben társaikkal együtt híven eljárjanak (22.); az ordinandusokat első sorban ök vizsgálják (23.).

3. A lelkipásztorok tisztiről és életéről (24—63.).

α) A lelkipásztorok képesítéséről és alkalmaztatásáról (24—33.). A kik az egyház szolgálatára szánják magukat, nyilvános vizsgálat után ordináltatnak, a főseniorok csak szükség esetén, rövid időre exemptálhatnak (24.). A prédikátor előjáróinak engedelmeskedjék: ha

tőlük megbízatást nyer, abban eljárjon; ha a szükség úgy hozza magával, őket helyettesítse (25.); de óvakodjék sarlóját a más vetésébe vágni (26.) vagy valamely eklézsiába bemenni, míg az elődjét ki nem elégitette (27.). Ha egy egyház is eltarthatja, ne vállaljon másikat, ha csak az pásztor nélkül nincs (28.); nagyobb jövedelem kedvéért ne változkodjék (29.), egyházát idő előtt el ne hagyja (30.), magát — a hova nem mehet — ne igérje (31.). A ki más superintendens birodalma alól jön, tudományáról és életéről bizonyítványt hozzon (32.), e nélkül őt egy község se merje előbbi prédikátora helyett alkalmazni (33.).

b) Az igehirdetésről (34—41.). A vasárnap és az evangeliomos ünnepek megszentelendők (34.), kézimunkától való tartózkodás Isten igéjének hallgatása (35.), a hivalkodás kerülése és az atyafiúi szeretet gyakorlása által (36.); hogy pedig ezeket a hívek könnyebben megszokhassák, a prédikátor a gyermekeknek is tanítsa a vallás fundamentumait (37.).

A prédikátor ne lustalkodjék, különben letétetik; vasárnap két beszédet tartson, ünnepen délelőtt egyet, délután pedig magyarázza a kátét (38.) s beszédeiben — alkalma lévén — hallgatóit szelíden megfeddje (39.); a bibliát az azzal egyező jámbor doktorok írásai szerint tanítsa (40.); a czégeres bűnösöket excommunicálja (41.).

c) Egyéb egyházi szolgálatokról (42—57.).

α) A keresztelezésről (42—43.). Keresztelni éjjel-nappal bármely órában lehet (42.) külön e czélra rendelt edényekkel; magán háznál is, a hol templom nincs, de mindig keresztszülők jelenlétében (43.).

β) Az úrvacsora kiosztásáról (44—51.). A confessió keresztyén — nem római — módon gyakorlandó (44.). Az Úr vacsorájának drága szentsége, templomban, oltárról, e czélra rendelt edényekkel, kovásztalan kenyérrel adminisztrálandó [a megáldott kenyérből és borból maradékot hagyni nem szabad] (45), és pedig gyakran (46.); a vele nem élők kitiltandók (47.), de gyermekek (48.) és haragtartók hozzá nem bocsájtandók (49.). A szereztetés igéit az Agenda szerint kell elmondani s ugyan a szerint kell tartani a tanítást (50.). A betegekhez is el kell vinni s nekik is ki kell osztani (51.).

γ) A házasság megkötéséről és feloldásáról (52—57.). A tisztességes lakodalmi vígasság szabados, de nem tartható sem kézfogás, sem menyegző szombaton, vasárnap és hétfőn (52.), titkon pedig — asszony-népeknek egyáltalában — tilalmas menyegzőt szerezni (53.). Kézfogás után összeharagvókat nem kell megesketni; hogy elválasztandók-e, az egyház ítéli meg (54.). Az esküvés és esküttetés éhomra, józanon történjék; a prédikátor megbizonyosodjék az esküvők szabad volta felől (55) s korra nézve nagyon különbözőket ne adjon össze (56.).

A házassági pereket az Isten igéjéből és a természet törvényéből igazságosan kell elintézni (57.).

δ) A lelkipásztorok erkölcsi életéről és külső magokviséletéről (58—63.). A prédikátorok feddhetetlen életet éljenek (58.); hallgatóikkal szelíden bánjanak, tisztársaikat ne kisebbitsek (59.), de feslettségöket — a botránkoztatás eltávoztatása végett — a seniornak feljelentsék (60), ne gyűlölségből, hanem hogy lelkét Istennek megnyerhessék (61.). Tisztességes öltözetben járjanak magok is (62), családjuk is (63).

4. Az iskolatanítók tisztiról és életéről (64—67.).

A mesterek az ő pásztoruknak engedelmeskedjenek, ellenök ok nélkül háborúságot ne indítsanak (64.); kötelességeiket a tanítás és az egyházi szolgálat terén hűségesen teljesítsék (65.); rest tanítványokat

ne tűrjenek (66.). Tiszteességes öltözetben járjanak magok is, tanítványaik is (67.)

III. sz. Az eretnekeket ki kell kerülni (68.).

Hogy a jó rend fennmaradjon, a felmerült ügyek elintézése végett évenként kétszer zsinatot kell tartani; ezeken mindenki megjelenjék (69.); rajtok mindvégig jelen legyen s magát illendően viselje (70.); az egyházak minden évben meglátogatandók (71.).

Az egyház közszükségeire — kire mi esik — minden prédikátor megadja (72.).

Ezen kánonokat minden lelkipásztor aláírja s mind maga megtartsa, mind hiveivel megtartassa (73.).

Az ág. ev. magyar egyház dunántúli superintendenciájának e legelső törvénykönyve, mint egyházi viszonyaink consolidálására irányzott törekvéseik tiszteletreméltó emléke. Érdeklődésemet nagy mértékben fölkeltvén, összehasonlítások tételére ingerelt. Meg akartam állapítani, hogy az egyház-kormányzat elveiben és gyakorlatában miféle lényeges változtatások látszottak szükségeseznek az új egyházkerület alakítói előtt, a melyek Beythe Istvánnak 1587. évi kánonait félretették: a hittani tételek különbözésére vezetendő-e ezen jelenség vissza, vagy hogy oka tisztán személyes természetű, az intéző férfiak ellenséges viszonyának kifolyása?

Összehasonlítottam tehát a két törvényczikket.

Beythe István a csepregi gyűlésben 1587. márczius 12-én hirdette ki a magáét. Az eredeti latin szöveget Gál Imre sokszor emlegetett kánon-tárából Tóth Ferencz közölte. A dunántúli református püspökök élete 47–50. lapjain magyarul — ezen közlemény után fordítva — Kiss Áron a XVI. századi ref. zsinatok végzései között.

A Tóth Ferencz közölte szövegbe sok hiba csúszott be s ennek következtében Kiss Áron fordítása sem hű, sőt néhol teljesen érthetetlen.

Az olyan olvasási hiba, hogy az *o-t u*-nak nézvén, többször indicativust ír imperativus helyett (pl. a 6. art.-ban *mulctatur*, *deponitur* áll *mulctator*, *deponitor* helyett), fel sem tűnik, mert a törvénynek csak hangját változtatja meg, értelmét nem; hasonlóképen csekély jelentőségű egy *autem* (15.), vagy *aleator* és *adulator* közül egy *lusor* (4), vagy egy *divis* kihagyása az *imprecationibus* elül (8); még az sem okoz félreértést, hogy *illorum* helyett *eorum* (22.), vagy *aliquam* áll *aliam* helyett (11.) s több eféle. Mit értsünk azonban az alatt — hogy a szarvashibák közül csak ez egyet említsük — hogy «magától kigondolt új rendszabályokat senki ne tegyen, a visszaéléseket meg ne erősítse, előjárói testületének botrá-

nyára ne legyen» (6.).¹ Nem azt határozták Csepregen, hogy «nova mandata ex se excogitata nemo in medium proferat, abusus ne confirmet, neque scandalo sit coetui priorum», a mint Tóth F.-nél találjuk ezen pontot.² mert Gál Imre kánontárába ez az articulus így van beírva: «Nova, inaudita, ex se excogitata, nemo in medium proferat, abusus ne confirmet neque scandalo sit coetui piorum».

Tartalma a következő. A lelkész legyen tisztében serény (1.), de illetékessége körét túl ne lépje (2.); legyen példás családfő (3.), erkölcsös életű (4.), magaviseletében tisztességes (5.). Saját esze új találmányaival botránkozást ne szerezzen (6.), hanem megmaradjon az egyház hitvallása mellett (7.). Perpatvartól, hozzá nem illő foglalkozástól tartózkodjék (8.); előjáróinak engedelmeskedjék (9.). Az írást naponként forgassa s főleg Pál leveleit könyv nélkül is megtanulja (10.). Seniora híre nélkül állomását ne változtassa (11.); a gyűlésekre eljárjon (12.).

A tanítók papjaiknak engedelmeskedjenek, hivatalukban serénykedjenek (13.); a gyűlésekre nagyobb tanítványaikkal szintén eljárjanak (14.).

Vasárnap két prédikációt kell tartani — vagy a délutáni helyett a gyermekektől a kátét kikérdezni (15.), — ezenkívül a nagyobb helyeken hetenként legalább kettőt és a kátét is eltanítani (16.) s mindenütt iskolákat állítani (17.).

Évenként legalább két gyűlés tartandó (18.). A superintendens senioraival mindenekre vigyázzon (19.), senkit ne engedjen prédikálni a senior engedélye és sacramentumokat szolgáltatni ordinatio nélkül (20.).

A lelkész világi törvényszék előtt ne pörösködjék (21.), hanem ügyét seniora elé terjeszsze (22.). Ne dobjódjék (23.) — az iskolatanító se (24.), ne is uzsoráskodjék (25.).

A házasanalódókat ki kell hirdetni, de vasárnap nem szabad összeadni (26.).

Az ordinandusok a gyűlés költségeit fedezték; a perlekedő felek 1—1 frtot fizessenek (27.).

E törvényczikk tehát meglehetősen pontossággal és részletességgel jelöli ki az utat, a melyen a lelkészeknek járniok, a feladatokat, a melyekkel megküzdenniök kell; előzőinél szabatosabb, a mennyiben a törvény áthágóit nem azzal fenyegeti, hogy «az egyház censuráját el nem kerülhetik», vagy hogy «a superintendens által megbüntettetnek», hanem megállapítja azt is, mikor van helye a megintésnek, kire kell 3 vagy 6 frt pénzbírságot kiróni, kit hivatalától megfosztani.

A soproni vele egy nyomon halad, a szellem, mely őket átlengi, egy testvér; intézkedéseik, a nélkül, hogy az utánzás megállapítható volna — a csepregiben sokszor előforduló pénzbüntetés leszámításával — azonosak.

¹ Kiss Áron: A XVI. száz. zsinatok végzései. 695. l.

² Dunántúli ref. püspökök élete. 47. l.

A hitelvi különbségek tehát semmi lényeges módosítást nem hoztak létre az egyházkormányzat terén, de azért az eddig érvényben volt törvényt nem akarták megtartani még egyes §-aiban sem.

Kutatásomban az így elért nemleges eredmény nem csüggesztett. Várakozásomat illetésképen kielégítve nem látván, folytattam az összehasonlítást egyéb törvényekkel. Kényszerített erre azon nyilvánvaló körülmény, hogy egyes articulusok némely kifejezései már első olvasásra oly ismerősöknek tünnek fel, hogy ezt sem reminiscentiák rovására írni, sem a tárgy azonosságával, az intézkedések analogiájával megmagyarázni nem lehetett. És fáradozásom nem lett siker nélküli. Kitűnt, hogy a törvénycikk csak igen kis részben eredeti mű: voltaképen egy kálvini irányú magyar egyházi törvénynek átdolgozása. Az egyes articulusok legnagyobbbrészt úgy vannak lemásolva; itt-ott kurtitást, néhol bővítést találunk; de az egésznek alapját s egynehány cikkely kivételével alakját is készen kapták.

Készen egy a csepreginél bővebb, tehát a czélnek jobban megfelelő törvénykönyvben, a herczeg-szöllősi kánonokban.

Ezeket a törvényeket a baranyai papok 1576 aug. 16—17-én Herczeg-Szöllősön tartott zsinatjokban fogadták el s írták alá; kiadásukról Huszár Dávid pápai pap gondoskodott, ki azokat Skaritzza Máté ráczkevi tisztársától kapta. A debreczeni canones majoresből — mint a Gönczi-fele 1577. nagyváradai kánonok — eredetileg latin nyelven készültek, de azonnal lefordították magyarra is és Huszár nyomdája mindkét nyelven forgalomba hozta.

Néhány példány napjainkig fenmaradt. Szabó Károly «R. M. K.» I-ső kötetében 136. szám alatt írja le a magyar szöveget, II-dik kötetében 141. szám alatt a latint. Amott arról tudósít, hogy a magyar megvan a debreczeni reform. collegium könyvtárában Sinai Miklós «Miscellanea Hungarica»-jában és — a latinnal együtt — a M. Nemz. Múzeumban, a Széchenyi-könyvtár kéziratai között; emitt azt állítja, hogy «az eredeti latin szövegnek ma egy példánya sem ismeretes». Czimét is Kiss Áron XVI. századbéli magyar református zsinatok végzései után közli.

Hogy sokat aligha nyomattak belőle s a mi a piacra került, nagyhamar elfogyott, majd a háborús időben talán tönkre is ment, abból sejthető, hogy Alsó-Lindvai Gál Imre kánongyűjteményébe úgy írta bele, mit pedig bizonyára nem tesz, ha mint a debreczeni «Articuli ex verbo Dei»-t és a

komjáthi «*Canones in quinque classes distributi*»-t, ezt is módjában lett volna nyomtatásban megszerezni.

Latin czime e kézirat szerint, melyet, mivel a Szabó K. közölte czímmel nem egyez, érdemes megjegyezni, a következő: «*Articuli consensus ecclesiarum, quibus universitas fratrum subscripsit Herceg-Szólósi in Baronia. 1. ad Timoth. 3. Oportet episcopum irreprehensum esse, unius uxoris, vigilantem, sobrium, hospitem, aptum ad docendum, non vinosum, non percussorem, non turpiter lucri cupidum. Anno Domini M. D. LXXVI. Die 16. & 17. mensis Augusti*». Végül a *Finis* után a colophon: *Impressum Papae 14 die Augusti Anno D. M. D. LXXVII.*

A latin szöveg az írásban a címlevél második lapján kezdődik, vele szemben a következő levél első lapján a magyar. Ez utóbbinak tehát külön címet nem lehetett írni, de Szabó K. Sinainak debreczeni példányáról így közli: «Az also es főlső Baronyaban valo ekklesiaknac articulusi, mellyec Herczeg szólósi irattanac Negyven praedicatoroc jelön voltaban, melyeket mindyaion iová hattanac. Anno Domini 1576. 16. Augusti». Végül Gál kéziratában is ott van: Papan nyomtatott 1577. esztendőben.

Ki írta, mikor készült, nem bizonyos. Tóth F. véleménye szerint¹ már 1572 előtt meg kellett írva lenni a szövegnek, melyet Tormássy János dunamelléki ref. superintendens Skaricza Máté ráczevi papnak tulajdonít,² míg a magyar fordítást Siklósi Miklós készítette s az 1576-diki herceg-szólósi zsinat fogadta el.

A fordítás nem tapad a szóhoz, a latin szövegnek még csak mondatszerkesztéséhez sem köti magát, úgy hogy inkább mondható szabad átdolgozásnak, mint fordításnak. Nem tükörképe amannak, a mely visszaadja eredetije minden vonását, hanem vele hasonrangú eredeti maga is; olyak egymás mellett, mint egy ugyanazon tárgynak két, egymástól nem messze fekvő partról festett képe: más az alak, mindeniken találunk olyan részecskéket, melyek a másikból hiányoznak, de eredetők azonosságát meg nem tagadhatják. A hol ugyanazt mondják, azt is másként mondják; épen nem ritkaság, hogy az

¹ Tóth F.: Túl a tiszai református püspökök élete. Győr, 1812. 69—70. l.

² Tormássy János levele Tóth Ferenczhez (Halas, 1808. decz. 9.) a M. N. Múzeum kéziratárában, 1043. qu. hung. III. fol. 86.

egymásnak megfelelő pontokban különböző az értelem is: ellenkezőst azonban nem mutatnak.

Példa világosit.

A 11-dik articulus latinul így van: «Quilibet pastor officium suum sedulo ac diligenter procuret; at interim caveat, ne falcem suam in alienam messem mittat, secundum veterum canonum instituta. Nec sine scitu pastoris legitime conducti in aliquo loco doceat, aut copulet. sed cum venia et nutu pastoris ejus loci, nisi necessitas cogat propter absentiam conducti pastoris, tunc enim iuste ministrare poterit, ita tamen ut donum sui servitii conducto pastori relinquat. Statuimus praeterea, ut nullus succedere alicui ministro praesumat, donec priori ministro de mercede sui laboris satisfactum fuerit.»

Siklói ezt így fordította: «Minden praedikátor az ő tisztiben híven eljárjon, de azonközben meglássa, hogy más tanétónak megyéjében ne hágjon annak híre és akaratja nélkül; se ne praedikáljon, se ne körösztoljön, se ne esküssön, hanem ha az vagy beteg volna, vagy otthon nem volna és a község az ő szolgálatját kívánná, akkor meglehet az szolgálat, de úgy, hogy az mit szolgálatjáért adnak, el ne vegye, hanem az ott való tanétónak hagyja. Akarjok ezt is, hogy senki más praedikátor helyében ne menjen, míg az előbbit az község meg nem elégtéi.»

Néhol a latin szöveg bővebb, olyan kérdéseket is érint, a melyekre a magyarban hiában keresünk feleletet; másutt a magyar van kibővítve s valamely szükségesnek mutatkozott intézkedéssel megtoldva.

Az előbbire felhozhatjuk a 39. cikkelyt: «Mandamus praeterea in Domino, ut omnes tam viri, quam foeminae, quicunque communioni apti fuerint ad sacramentum corporis et sanguinis Domini accedant. Interea ministris observandum esse decrevimus prius hoc denunciare populo, primum ut se quisque ad eam recipiendam digne praeparet. eaque reverentia, quam ratio postulat. Hoc quoque a ministris non erit praetereundum, ut si forte advenae quidam et peregrini in coetu, ubi coena distribuitur, fuerint, nondum tamen religionis disciplinaeque imbuti institutis, ii si participare sacramento velint, ministros adeant, a quibus in privatis aedibus erudiantur, de fideque confessa diligens fiat inquisitio. Ita et Tigurinam ecclesiam facere legimus.»

Magyarul csak ennyi: «Kévánjuk továbbá az Úrnak nevével mind férfiktól, mind aszszonyállatoktól, valakik arravalók lesznek, hogy az Úrnak vacsorájához gyakorta járuljanak és azt él ne mulassák. Az tanétók pedig először azt az népnek megjelentsék, hogy minden idején magát hozzá készítse.»

Az utóbbira, hogy t. i. néhol a latin szöveg kurtább, a 24-diket: «Nullus ministrorum aut rectorum ex una diaeclesia superintendentis alicujus in alterius dioecesiam transeat aut recipiatur sine literis testimonialibus illius superintendentis, unde transit. Hoc maxime firum volumus propter impios doctores, ne ii clam in coetum nostrum fideium subreant.»

Magyarul ellenben így találjuk: «Senki, se praedikátor, se scholamester egy pispökség alól más pispökség alá ne menjen, hanem attul az mely pispök alatt lakott, levelet kérjen jámhorsága mellett. Ezt pedig

akarjok az sok hamis tanétókért, az kik alattomban közinkben bemásznak, mint az Krisztus ú felölök megmondotta. Igy az község is oly tanétót ne fogadjon, az kinek mind tudományáról, mind életirül bizonyóságtevő levele nem leend.

Végül arra, hogy a magyarban is találkozik itt-ott lényeges be- toldás, a 3-dikat. A latin csak ennyit mond: «Superintendens ex consensu seniorum omnia faciat, nec aliquid in rebus arduis privato consilio tentet.»

A magyar ezt egy lényeges beszúrással így toldotta meg: «Az fő pisepek semmit az önnön fejtül ne cselekedjék, hanem ha valamit akar kezdeni, az senioroknak és az kik többen arra valók lesznek, hírré tegye és azoknak egyenlő tanácsokból és akaratjokból legyen, ha mit akar cselekedni.»

Sok valószínűség szól tehát azon föltevés mellett, hogy a magyar szövegen a zsinat határozatából tétettek némely változtatások, az bővítette vagy húzta összebb egyik-másik articlust, az ragasztott hozzá néhány elhagyott mondat helyett másokat. Az hagyhatta ki a házasulandók megesketését elrendelő 32 cikkelyt is, nem mintha intézkedését nem szándékozott volna fentartani, hanem bizonyosan mivel fölöslegesnek látta ezt törvénybe iktatni. A magyar ennek folytán 46 cikkelyből áll, míg a latinban 47 van.

A sopronmegyei ág. ev. seniorok egyházi törvényei a herceg-szöllői kánonok magyar szövege után készültek, a latin szöveg eltéréseit, úgy látszik, figyelembe nem vették.

Az alaki összehasonlításnál én is csak a magyarra voltam tekintettel, a mint azt Gál Imre kánonárában találtam, a tartalom egybevetésénél azonban a latinra is épen úgy kiterjeszkedtem, mint egyéb egyházi törvényekre. Az egyes articlusokat szám szerint úgy idézem, a mint Kiss Áron a XVI. században tartott magyar református zsinatok végzéseiben¹ közölte. A 28-dik tehát a latin 29-diknek, a 29-dik pedig a latin 28-diknek felel meg; a latin 32-dik a magyarban kihagyatván, a magyar 32-dik 33-dik, 46-dik a latinban 33-ik, 34-dik 47-dik.

Mokos Gyula.

¹ Id. mű 676—686. l.

A HEIDELBERGI KÁTÉ TÖRTÉNETE ÉS IRODALMA A KÜLFÖLDÖN ÉS HAZÁNKBAN.¹

I.

A pfalcsi (palatinatusi) vagy heidelbergi káté Heidelbergben, az egykori pfalcsi választó fejedelemség fővárosában jött létre. Pfalzban a reformáció munkája tulajdonképpen akkor kezdődött meg, mikor II. Frigyes 1545-ben, alattvalóinak sürgető kérelmére, az evangéliom szabad hirdetését megengedte. Már utóda Ottó Henrik alatt (1556—1559) a reformáció és pedig különösen a ref. tanfelfogás gyorsan elterjedt, a mit előmozdított főleg az a körülmény, hogy maga a fejedelem is, ki előbb a lutheri irányzatot követte, később a ref. egyház hívének vallotta magát s a heidelbergi egyetem professoraiul és a gyülekezetek lelkipásztoraiul ref. hittudósokat alkalmazott. Ily kedvező viszonyok között a reformáció oly mély gyökeret vert a nép szívében, hogy már Ottó Henrik utóda III. Frigyes, a reformáció munkáját Pfalczban minden jelentékenyebb akadály nélkül befejezhette.

Pfalcznak e halhatatlan emlékű fejedelme — III. Frigyes — 1515. febr. 14-én született. Atyja pfalcz-szimmerni örgróf volt, ki mint szigorú katolikus, mindent megtett arra nézve, hogy e legidősebb fiját a r. kath. egyház hagyományai szerint neveltesse. E végből őt a reformáció egyik leghevesebb ellenségének, a lüttichi püspöknek gondjaira bízta, később pedig V. Károly császár udvarába küldötte. De minden emberi számítás és igyekezet sem volt képes meghiusítani az isteni gondviselés célját, melynek elérésére III. Frigyeset hívta el az Ur. Az ellenhatású törekvések daczára már jó korán megérlelődött lelkében az a meggyőződés, hogy a biblia az igazság és örök élet beszéde és nincs senki másban üdvösség, hanem egyedül csak Jézus Krisztusban. Fenkölt lelkű, hitbuzgó neje, Mária brandenburg-bayreuthi örgrófnő is folyton segédkezet nyújtott neki az evangéliomi igazság terjesztésében, a mit atyja halála után (1557.) előbb mint szimmerni herczeg, majd (1559—1576.) mint pfalcsi választó fejedelem, teljes diadalra is juttatott.²

¹ Ez inkább csak vázlatos áttekintést a Heidelbergi káté szerző által eszközölt új fordításának néhány hét előtt való megjelenése alkalmából, némi történeti tájékoztatóul kívántuk közrebocsátani. *Szerk.*

² Kluckhohn Fridrich der Fromme. 1876—9.

A fejedelmi székhely Heidelberg, már ekkor híres hit-tani viták színtere volt. Különösen az urvacSORa tanának lutheri és kálvini értelemben való felfogása szolgált indokul a vitatkozásra. A fejedelem bölcs és határozott fellépése azonban megszüntetett minden további versengést, a mennyiben kimondotta, hogy ezentúl az istenitisztelet a reformátusok elvei és gyakorlata szerint történjék s a fejedelmi előde alatt már megvolt egyházszertartási szokás érintetlenül hagyása mellett, ezentúl csakis a ref. egyház rendtartása és elvei lesznek érvényben.

A fejedelmet mindemeZ egyházi törekvéseiben kiválóan támogatta két ifju ref. hittudós: Olevianus és Ursinus. Egyikük sem volt a reformáció atyja; mindketten az ifjabb nemzedékhez tartoztak. *Olevianus Gáspár* (tulajdonképeni nevén «von der Olevig») 1536. aug. 10-én Trierben született s a jogi tudományokat a párisi, orleansi, bourgesi főiskolákban végezte. E mellett nagy buzgósággal olvasta a bibliát és szorgalmasan tanulmányozta Kálvin munkáit. E tanulmányainak hatása alatt látogatta meg Helvéczia nevezetesebb helyeit: Genfét, Lausannet, Zürichet s 24 éves korában Trierbe visszatérvén, egy év multán III. Frigyes udvari lelkipásztorául hivta meg Heidelbergbe, hol kezdettől fogva mindvégig birta a fejedelem rokonszenvét s bizalmát. A másik nagynevű egyházi férfiú *Ursinus Zakariás* (eredeti nevén Bär), 1534. július 18-án Boroszlóban lelkészi családból született, nagy lelki tehetséggel, szelid lelkülettel és vasszorgalommal megáldva, már 16 éves korában a wittenbergi egyetemen mint Melanchton tanítványa, kiválóan kitűnt kortársai között. Tudományos képzettségének befejezése végett Helvéczia és Franciaország nevezetes intézeteit meglátogatván, megismerkedett Kálvinnal, Bézával, Bullingerrel, kiknek művei, főleg pedig a szentírás tanulmányozása folytán, a helvécziai reformációhoz csatlakozott. Mint korának egyik legjelesebb hittudósát, a fejedelem a heidelbergi egyetem theologiai professorává hivta meg 1562-ben ¹

Ezt a két hittudóst bizta meg III. Frigyes azzal, hogy a pfalzi fejedelemség ref. vallású alsóbb és felsőbb iskolái, valamint a lelkipásztorok és tanítók, sőt az egész nép számára, a szentírás alapján, oly keresztyén vallásos könyvet irjanak, a mely míg egyfelől az üdvösségre, másfelől minden

¹ Sudhoff K., C. Olevianus u. Z. Ursinus Leben u. ausgew. Schriften Elberfeld 1857.

más vallásfelekezetűekkel szemben a ref. keresztyének hitvallási meggyőződését tisztán, világosan, kétségbevonhatlanul mutassa fel. E célból a megbízott két férfiú beható tanulmányozás tárgyává tette az azon korbéli összes káteirodalmat, különösen Kálvin kátéját (1541.) és az ennek alapján készült Lasky-féle szintén nevezetes ref. kátét (1548). Tanulmányuk eredményét aztán írásba foglalták és pedig tette ezt Ursinus a maga kátétervezetében, melynek czíme: «catechesis hoc est rudimenta religionis christianae», melyből ugyancsak ő összevontabb tartalommal, a káté alapjául szolgáló kisebb kátét (catechesis minor) készítette. Olevianus meg «Gnadenbund» című, német nyelvű munkájában terjesztette elő a készítendő kátéra vonatkozó alap gondolatokat. Kétségtelen tény, hogy maga a keresztyén lelkületű és theologiai ismerettel is ékeskedő III. Frigyes szintén tevékeny részt vett a káté készítésében: mind a mellett a hittani elvek rendszerezését, a hittudomány előadásával foglalkozó Ursinusnak; a kérdésekre és feleletekre való osztást és az egésznek remek egybeállítását s német nyelven való kidolgozását pedig Olavianusnak kell tulajdonítanunk. Mindenképen bámulatra méltó, hogy két ifju szerző ily páratlanul remek és ily egységes egészet alkotó hittani művet volt képes létrehozni.

Mielőtt azonban a fejedelem az elébe terjesztett kész káté kéziratát közzé tette volna, 1562. végén egybehívta a pfalcsi superintendenseket, professorokat és tekintélyesebb lelkipásztorokat Kaiserslauternbe. Ez volt az ugynevezett heidelbergi zsinat, mely az előterjesztett és felolvasott kátészöveget egyhangú helyesléssel elfogadta, mire aztán a fejedelem 1563. január 19-én kelt rendeletének előrebocsátásával, a káté nyomtatásban megjelent.

A német eredeti szöveggel egyidejűleg megjelent latin fordítást, Lagus Józsué lelkész és Pithopoeus Lambert tanító készítették, mely fordítás azonban, a kifejezésbeli erőteljeséget és határozottságot tekintve, jóval mögötte áll az eredeti német szövegnek.¹

Az első német kiadásból, mely ma már állítólag csak egy példányban van meg, teljesen hiányzott a 80. kérdés, a mely később annyi éles támadásra szolgáltatott okot. Azonban már a 2-ik kiadásban bennefoglaltatott az, ezzel a záradékkal: «és így a mise nem egyéb, mint Jézus Krisz-

¹ Güder, Herzog R. E. VII. 607. 1.

tus egyedüli áldozatának és szenvedésének bálványimádó megtagadása». Mikor pedig a tridenti zsinatnak a reformációt káromlással és átokkal sújtó határozatai, főleg a miseáldozatra vonatkozó végzései (1567. szept. 17.) a fejedelemnek tudomására jutottak: nemes felgerjedésében azonnal visszavonta a közhasználatból a 2-ik kiadást és a 3-ik kiadásban már a 80. kérdés ezzel az éles kifejezéssel megtoldva látott napvilágot: «a mise alapjában véve nem egyéb, mint Jézus Krisztus egyedüli áldozatának és szenvedésének megtagadása és kárhozatos bálványimádás». E kérdésnek ily éles záradéka, kétségkívül ellentétben van az egész kátének bibliai s keresztényi mérsékelt hangjával, de annak beiktatását úgy kell tekintenünk, mint a fejedelem viszonzását a tridenti zsinat több rendbeli evangéliomellenes végzéseire, melyek a Krisztus evangéliomát valló híveket kiátkozással, egyházi átokkal és megvetéssel illették és a melyek minden józanul gondolkozó evangéliomi hívő lelkét megbotránkozással töltötték el.

A fejedelmi reformátor most már bölcsen gondoskodott arról is, hogy a káté ne maradjon holt betű, hanem váljék a ref. híveknek mintegy vérévé is. E végből e kátét a szentírás mellett hit- és erkölcsszabályozó symbolikus könyvnek nyilvánította s elrendelte, hogy a lelkipásztorok az egész kátét 9 főszakaszra osztva, a templomi isteni tiszteletek alkalmával. 9 egymás után következő vasárnapon, egyházi beszéd előtt a népnek érthetően, hiven felolvassák s a 10-ik vasárnapon pedig minden rendű és koru hívőkre egyiránt tartozó szentírási helyeket olvassanak fel. Ez intézkedés következményeül tekinthető a pfalci egyházi rendszabályban megállapított ama későbbi gyakorlat, mely szerint a pfalci lelkipásztorok minden vasárnap délután az éneklés és imádkozás után, a tiz parancsolatot felolvastván, erre a kátének egyes kérdéseit, melyekről azelőtt egy héttel volt szó, kikérdezték s folytatólag az azon vasárnapra előírt kérdéseket népies, egyszerű nyelven megmagyarázták, úgy, hogy ily módon minden lelkipásztor évenként egyszer, az egész kátét végig magyarázván, időről-időre élénk emlékezetébe véste híveinek az evangéliomi ref. keresztyén egyháznak összes hittani és erkölcsi igazságait. Ez a gyakorlat maga után vonta a káté felosztását. Mert első, eredeti alakjában nem volt a káté Urnapokra osztva, sem az egyes szentírásbeli bizonyosságok nem: voltak a kérdések után kinyomtatva, csak pusztán jelezve. Ursinus és Olevianus eredeti szövegéből

csakis a hármás főfelosztás tűnik ki; t. i. a rómabeliekhez irt levél gondolatmenetét követve a káté három főrésze oszlik. Az egésznek alapgondolatát a két első kérdésben látjuk körvonalazva. Erre az I-ső rész, azaz a 3—11. kérdés (II—IV. Urnapja) szól az emberiség egyetemes bűnös voltáról s nyomorúságáról (Róm. 1, 18—3, 20.) A II. főrészt 12—85. kérdés (V—XXXI. Urnapja) tanít a váltáságról (Róm. 3, 21—11, 36.). A III. főrészt pedig a 86—129. kérdés (XXXII—LII. Urnapja Róm. 12, 1—16, 27) tanít az Isten iránt való háládatosságról.

Már a kátémagyarázatok tartása természetszerűleg maga után vonta az egész könyv tartalmának ötvenkét vasárnapra való felosztását. Ez csakhamar meg is történt, úgy hogy már az 1563. nov. 15. napján Mosbachban megjelent egyházi rendszabály, ilyen 52 vasárnapos felosztású káté-példányra utal. 1573 óta pedig a káté minden kiadása ilyen felosztással jelent meg. Lassanként a káté gyakorlati használata is módosult; a mennyiben a kikérdezés idő múltán elmaradt s csakis a káté-magyarázatok maradtak meg. Ez utóbbiak lelkiismeretes és buzgó hallgatását, mint általában véve a h. káté szorgalmas tanulását elősegítette az a körülmény, hogy az egyházkerületi gyűlések, valamint a rendes évi egyházi látogatások alkalmával nemcsak az ifjabb, de az éltebb, sőt már aggastyán egyháztagokat is megkérdezték az arra rendelt egyházi előljárók — inspectores — a káté főbb és sarkalatosabb kérdéseiből s az eredményhez képest meglegedésüket vagy megrovásukat ünnepélyesen kinyilvánították a gyülekezet előtt. Sőt III. Frigyes idejében a kátéban való jártasság a polgári jog és a nősülhetési engedély elnyerhetésének is egyik feltételül tekintetett.

A káté azonban az ellenfél figyelmét is magára vonta.

Wolfgang zweibrückeni és Kristóf württenbergi herczegek s Károly bádeni örgróf világi, Heshsius, Flacius, Brenz és Andrea wittenbergi theologusok pedig egyházi részről, elkeseredett támadásokat intéztek a káté ellen. De III. Frigyes határozott, szilárd meggyőződéssel védelmezte az igaz és szent ügyet a világi hatalmasok ellenében, különösen az augsburgi birodalmi gyűlésen, (1566.) hol a lutheri párt hívei, egyesülve a r. kath. püspökökkel és Commendone bibornokkal, a keresztyén jellemű s tántorithatatlan III. Frigyeset porba tiporni törekedtek; de a fejedelem nem félemlert meg, egy hatalmas védbeszédet tartott meggyőződése mellett, mely

a jelenvoltakra mély benyomást gyakorolt, csak a császár mondta azt, hogy «a férget ki kell irtani». A wittenbergi theologusokat pedig, a heidelbergi egyetem theologiai professorai, különösen Ursinus jeles iratokban czáfolták meg.

A fejedelemnek 1576. okt. 26-án bekövetkezett halála után a ref. hitvallás eddigi erősbödését nagy veszedelem fenyegette Utóda, legidősebb fia VI. Lajos, a lutheri hitvallás híve volt, a ki még azt is megtiltotta, hogy atyjának temetése alkalmával, az ő hűséges lelkipásztorai közül csak egy is szót emelhessen VI. Lajos azonnal eltűnt a heidelbergi kátét s 600 pfalcsi ref. lelkipásztort és tanítót száműzött, kik Helvéciában találtak biztos menhelyet. Olevianus és Ursinus is kegyvesztettek lettek s hivatalaiktól megfosztattak. Ursinus Neustadtba vonult, hol a ref. főiskolában teljesített alig 7 évi működés után 1583. május 6-án elhalt 48 éves korában: Olevianus pedig előbb Berleburgba, majd 1584-ben Herbomba ment, hol a ref. felsőbb tanintézetet vezette. Négy évvel Ursinus halála után ő is elköltözött Úrához 1587. márczius 15-én, miután megérte még azt az örömet, hogy VI. Lajos halála (1583.) után, a heidelbergi kátét ismét visszenyerték a hívők. Később azonban egyetemes tekintélyre emelkedik e káté, így a dordrehti zsinaton (1619. május 1-én a 147. és következő gyűlésben) fogadják el s úgy az összes külföldi mint a hollandi theologusok, egyhangulag az egyetemes ref. keresztyén anyaszentegyház hitvallási irata gyanánt ismerik el.

Ez egyetemes elismerés után, az eddiginél még hevesebb üldözés indult meg a káté ellen, különösen német földön. Mikor a 30 éves háború folyamán Pfalczot a spanyol és bajor seregek s ezek kíséretében szerzetesek özönlik el s mikor a kath. liga serege Tilly vezérlete alatt Heidelberget ostrommal bevette, Montorio pápai követ elragadtatással jelenti a római széknak, hogy: «e városban, melyben a kálvinisták hitnormája, a híres heidelbergi káté keletkezett, ezentúl a misét fogják ünnepelni».

Az ellenségeskedés és gyűlölet lángja fölcsapott a fejedelmi trónig s a jezsuiták üzelmei folytán részt vettek az irtó háboruban a római kath. fejedelmek is, úgy hogy már Károly Filep, ki a ref. szimmerni fejedelmi család kihalása (1685.) után uralomra jutott r. kath. házból a harmadik fejedelem volt, 1719. április 24-én kibocsátott rendeletével a káté mindama példányait, melyekben a 80. kérdés bennfoglaltatott — más kiadás pedig nem volt közhasználatban —

egytől egyig elkobozta s annak az iskolákban való tanítását súlyos büntetés alatt betiltotta. Hasztalan volt a heidelbergi egyháztanács tiltakozása, mert a reformátusoktól a karhatalom elragadozta templomukat is és átadta a katolikusoknak. E könyörtelen üldözés felébresztette a könyörület és részvét érzetét a szomszédos fejedelmekben. Különösen I. Frigyes Vilmos porosz király, továbbá Nagybrittánia és Holland királyai követelték a heidelbergi káté szabad használatának megengedését. A pápa ellenben folytonosan szította az ellenségeskedés tüzét s buzdította a pfalci r. kath. fejedelmet, hogy «dicséretre méltó» eljárását, t. i. az üldözést tovább is folytassa. A reformátusok sérelmi ügye végre a császár és a birodalmi gyűlés elé került, minek eredménye az lett, hogy a fejedelem a káté szabad használatát 1720. máj. 16-án kelt rendeletével ismét megengedte.¹

A francia forradalom után Németország mind ama területein, hol 1817-ben a protestáns egyház egybeolvasztása (unió) ténynyé vált, a heidelbergi kátét ép úgy, mint Luther kátéját, használaton kívül helyezték, s az uniált kátéval helyettesítették. De a ref. hitvallás mellett állhatatosan megmaradt s az unióba be nem olvadt gyülekezetekben hat és munkál e káté ma is.

Általában úgy keletkezési helyén, mint az összes német államokban és az egész európai szárazföldön, sőt a tengereken túl egész Afrika végfokáig, és az amerikai államokban is igen küzdelmes, de dicső és győzedelmes pályát futott meg a heidelbergi káté. A weseli (1568), emdeni (1571), dordrehti (1618), továbbá a debreczeni (1567) és szatmár-németi (1646) zsinatok a kátét, mint symbolikus könyvet, az iskolai vallástanítás vezérkönyve gyanánt elfogadták. Majd az angol, skót, helvécziai, amerikai, francia, osztrák, cseh és lengyelországi reformátusoknak is ez lett symb. könyve. Legujabban a Japánban alakult congregacionális és presbyteri gyülekezetek zsinata, Tokióban 1887. május havában, szintén hitvallási könyvül ismerte el. Számos nyelvre le is fordították, így Dathen 1566-ban hollandra, Sylburg 1597-ben görögre, Prasmovius lengyelre, Chelius arabra, Konyn singhaliái nyelvre. Ezenkívül új-görög, héber, angol, francia, olasz, cseh, oláh, maláji és már 1577 óta magyar nyelven több kiadásban megjelent. Keletkezésének három-

¹ Alting, Hist. eccl. Palatinae 1701. — Wundt, Grundriss der pfälz. K. Geschichte 1798.

százados évfordulója alkalmából 1863. január 17—23-ig Philadelphiában ünnepélyeket rendezett az amerikai ref. status, a minek emlékét több európai ref. hittudós is megörökítette a kátéra vonatkozó irodalmi munkájában.¹

A heidelbergi káté hazánkban is mindjárt létrejötte után ismeretessé lett. Elősegítették ezt azok a hittani viták, melyek Erdélyben és nálunk a lutheri és reformált lelkészek közt, az urvacsora és praedestináció tanára nézve fenforogtak. A heidelbergi hittudósok, kiket ez alkalomból az akkori kolozsvári lelkészek véleményadás végett megkerestek, válaszukhoz mellékelve megküldték a heidelbergi káté egy példányát is. Ettől kezdve villámgyorsasággal ismeretessé lett hazánkban s a nép mint kedves népkönyvet nagy örömmel fogadta és oly hódítást tett a ref. lelkészek között, hogy már 1567-ben a debreczeni zsinat az 52 kánon szerint a káté templomi magyarázását elrendelte s az már 1577-ben kis 8r. alakban Pápán, Huszár Dávid nyomdájában magyar nyelven meg is jelent.

Az üldöztetés azonban, mely a kátét szülőföldjén 1719-ben végveszéllyel fenyegette, hazánkban sem maradt el. Három évtizeddel később nálunk is megkezdődött az a jezsuiták vezetése alatt Mária Terézia és II. József idejében. A jezsuiták fondorlatai következtében a császárné s kanczelláriája a heidelbergi kátét a kath. egyház ellen lázító könyvnek tekintvén, főleg pedig annak 30. kérdésében a r. kath. megigazulás tant, az 57-dikben a purgatoriumról szóló ábrándos elméletet és a 80-dikban az oltári szentségről szóló evangéliomellenes tudományt veszélyeztetve látván: a reformátusok eme hitvallási jellegű népkönyvének tanítását megtiltá s összes példányait letartóztatni parancsolá az 1748. szept. 23., majd 1749. jan. 10. és ismét 1757. márcz. 11. napjain kelt rendeleteiben. A tiszántúli ref. egyházkerület kormányzó testülete volt az első, mely mintegy 40 évig tartott nyomás után felemelte esdő szavát II. József trónja előtt 1781. január 8-án, kérvén a káté s ezzel együtt a II. helvecziai hitvallástétel sérthetetlen alakban való kiadhatásának megengedését. Előzőleg még 1778. május havában a könyvvizsgáló hivatalhoz felküldték, a következő év november havában megsürgették, mind hiába. A felelet az lön, hogy azok a könyv-

¹ Theol. Stud. u. Krit. 1863. und 1867. Thelemann. Handreichung z. H. K. Detmold 1888. Doedes, De Heid. Cat., in zyne eerste Levensjahren 1563—67 met. 26. Facsim. 1867.

példányok elvesztek. Kevéssel erre Landerer Mihály pozsonyi r. k. nyomdász a kátét a három vitás kérdés (30., 57., 80.) elferdítésével s többféle kihagyásokkal és változtatással kiadta «az reformáta ekklésiában levőknek». Az egyházkerület e miatt sérelmeit nyolcz pontba foglalva a trón elé terjesztette, kérve a Landerer-féle kiadás példányainak lefoglaltatását s a káté eredeti alakban leendő kinyomtatását. A császár által véleményezéssel megbízott bécsi udvari kancellária meggyőződve arról, hogy a reformátusokra nézve sérelmes Landerer-féle kiadás tulajdonképen a könyvvizsgáló hivatal szabályszerű eljárása folytán lett sajtó alá bocsátva, 1781. május 11. napján véleményt terjesztett a császár elé, ki azt helybenhagyólag magáévá tette s aláírta. E szerint rendeletileg megparancsoltatott, hogy a káté a három vitás kérdésben foglalt és a catholicismusra nézve sérelmesnek talált kifejezésektől megtisztíttassék. Erre az összes négy egyházkerület kormányzó férfiai — curatores et inspectores tam ecclesiastici quam saeculares — egy emlékiratot küldöttek fel Bécsbe, kifejezván ebben aggodalmaikat a vallási meggyőződésüket s szabadságukat korlátozó legmagasb rendelet felett, nem mulasztván el azt sem kinyilvánítani, hogy symbolikus könyvet — a milyen a heidelbergi káté is — megváltoztatni csak egyetemes zsinat joga; de bizva a felség igazságosságában, teljesítik parancsát. Javításait, véleményeket felküldték, de a császári kabinet a 80. kérdésre vonatkozólag nem a felterjesztett kiigazítást, hanem a cseh-osztrák udvari iroda véleményét hagyta helyben, minek alapján 1782. aug. 12-én császári rendelet utasította az illetőket, hogy a kátét ily módosított alakban kiadhatják. És így is jelent az meg 1787 elején, eredeti ős alakjából kivetköztetve, a zsoltár és énekes könyvvel egyetemben s ugyanez év márczius 14. napján 9363. sz. a. a helytartó tanács által Bécsbe felküldetvén, ott ez új alakban leendő további közrebocsátás megengedetett. És ezen hivatalos alakjában forgott az közhasználatban mind idáig.

A káté története Erdélyben ugyanazon befolyások alatt fejlődött, mint a Királyhágón innen. Az üldözés itt is Mária Terézia kormányzása alatt öltött nagyobb mérvet. A fondorlatokat B. Bajtai Antal József erdélyi r. k. püspök koholta, kinek a heidelbergi káté ellen felterjesztett vádlevele alapján, egy 1768. november 24-én kelt legfelsőbb rendelet megengedte az erdélyi kormányzószékeknek, hogy ez, a káté összes példányait koboztassa el. Erre a kormányzószék 1769. márcz.

6. napján utasította a ref. püspököt és főgondnokokat a kir. rendelet foganatosítására, de Dézsi Lázár György akkori erdélyi ref. püspök nem lett árulóvá. S midőn ugyanazon év december 15-én egy újabb rendelet a káté állítólag sérelmes helyeinek megváltoztatását sürgette, Dézsi Lázár erre azt válaszolta, hogy: «ha netán a káté írói egy vagy más helyen keményebb szólásformákat használtak, azoknak eltürését, mint szintén elnézését nem kevesebb bizalommal és joggal kérhetjük, mint a mily liberalitással a prot. fejedelmek, a tartományaikban lakó katolikusoknak a trienti concilium sokkal több és nagyobb anathémáit elnézték és eltűrték».

A kolozsvári ref. főiskola előljáróinak a kormányzékhez intézett folyamodására, melyben a káténak a bási kiadás szerint való kinyomtathatását kérelmezték, az lőn a válasz, hogy kérelmek csak az 1782. jul. 10-én kelt és a tiszántúli kerülethez intézett ismeretes kir. parancs értelmében teljesítettik. Mivel pedig ez alapon a kátét ők is csak megváltoztatott alakban adhatták volna ki, nem tettek ez ügyben semmit, de hallgatólag visszautasították a kormányznak hitéletökbe történt jogtalan beavatkozását. Jó reményvel várták a szebb jövőt, melynek reggele az 1791. évvel derült föl, a midőn a XXVI. törvényczikk 5. pontja értelmében a symbolikus könyvek kinyomatása az egyházak jogává lett. Ez alapon jelent meg aztán 1793-ban a heidelbergi káté Nagy-Szebenben eredeti ős alakjában.¹

II.

A heidelbergi káté felett, a dolog természeténél fogva, csakhamar egy egész gazdag irodalom fejlődött ki úgy külföldön, mint hazánkban. Külföldön, főleg a német és holland hittudósok foglalkoztak sokat a kátéval s annak magyarázatával. A legfőbb művek, csak pusztán könyvészetileg megnevezve, magának Ursinusnak *Explicationes Catheticae* cz. művét nem is említve:

Heinrich Simon v. *Alpen*-től *Öffentliche Katechisationen nebst Predigtenwürfen über d. Heidelb. Katech. Frankfurt a/M. 3 Thle 1796—97.* Részletesen tárgyal a heidelbergi káté történelméről is. C. Ph. *Held*, Heidelb. Katech. vollst. erkl. oder religiöser Unterr. für d. Volk. Manh. 1814. *D. Müstlin*, Analysen über d. Heidelb. Katech. Bern, 1819. Az újabb

¹ H. ö. Szilágyi F. A heid. káté. Pest 1869.

korbeliek közül kiemelkedőbb *K. Sudhoff*, Theologische Handbuch zur Auslegung des Heidelb. Catechismus Frankfurt a/M. und Erlangen 1862. Továbbá *Otto Thelemann*, Handreichung zum Heidelb. Catechismus. Detmold, 1888. A magyarázatokkal kísért német káté-kiadások közül nevezetes a *H. F. Kohlbrüggéé* «Erläuternde und befertigende Fragen und Antworten zu d Heidelb. Kat.» III. Aufl., Elberfeld, 1855.

1. Verclaringe op den Catechismo der Christelyker religie, so die in den Belg. of Nederl. geunieerden Provincien, ende in der keurvorstelyker Palts in kerken ende scholen geprecoigt ende geleerd wort. Gemaest door *Hieremiam Bastingium*, Dr. in de heil. Theologie. Dordrecht 1591. 4°.
2. *Henricas Groenewegen*: Betrachtungen tot bevordering van geloof en deugd, volgens den Heidelb. Catechismus. Rotterd. 1672. 4°. — Later onder den titel: Oefeningen over den Heidelb. Catechismus. Gerinchem 1679. 1684. Leyden 1688. 1698. 1706.
3. *David Knibbe*, pred. te Leyden: De leere der Gereformeerde Kerk, volgens d'order van den Heidelb. Catechismus verklaard enz. Leiden 1692. 1694. 1713. 1727. 1751.
4. Schatboek der verklaringhen over den Nederl. Catechismus, mit de Lat. lessen van Zach. Ursinus, opgemaakt door Dav. Pareus, — verlicht door *Festus Hommius*. Overzien door Joh. Spiljardus en Joan van den Honert. Leiden en Gorinchem 1736. stb.

Franczia nyelven kevés idevonatkozó terméket találunk. Megemlítjük *H. Champendal*, Examen critique de Catéch. de Luther, Calvin, *Heidelberg*, Osterwald et Saurin. Geneve, 1858.

Hazai iróinkat is aránylag sokat foglalkoztatja e káté. Az első magyarázatot 1. *Keres-szegi H. István* írja felette: «Az Keresztyeni Hitnek Agazatiról való Praedicatioknak. Tarhaza, a' Nemet Orszagi Rhen-Palatinatusbéli Orthodoxa Catechesisnek rendi szerént. *Keres-szegi H. Istvánnak* munkája által az egyigyüveknek közönséges hasznokra kibocsátott. Váradon Nyomtattott Fekete István Uram költség Szenci K. Abraham által. MDCXXX. 4r. 1010 lap. (Keres-szegi Hermán István debreczeni lelkész és 1629—1642-ig a tiszántúli egyházkerület püspöke; Fekete István pedig debreczeni főbíró volt). — 2. *Pósházi János*. Igazság Istápjá. Avagy oly Catechismusi Tanítás. Mellyben a' Keresztyén Reformata Vallás bőven megmagyaráztatik... Nyomtattott

Sáros-Patakon Rosnyai János által 1669-ben. 4r. I. könyv 735, II. könyv 720 lap. E második könyv az, mely a heidelbergi káté alapján irt hitelvi magyarázatokat tartalmaz. — 3. *Drégely-Palánki János*. Via Salutis Secundum Catechesin Palatinam exposita... Editio nova, ab Authore recognita, aucta et emendata. Per Joh. Dreg. Palankinum. Debrecini 1682. A címlapon és az indexen kívül az egész munka magyar nyelven van írva. Első kiadása, melyet a szerző mint tályai ref. lelkész adott ki, Kassán 1667-ben «Conciones in Catechesin Palatinam» czimvel jelent meg. — 4. *Szathmár-Némethi Michael*. Dominica Catechetica. Sive Conciones Catecheticae, secundum Catechesin Palatinam (in Ecclesiis Reformatis receptam) in Dominicis distributam, stylo simpliciter, theoretico practice, conscriptae: horisque pomeridianis diebus Dominicis, in Ecclesia Orthodoxo Reformatata Claudiopolitana, populo Dei propositae. Authore M. Szathmár-Némethi ecclesiae praefatae Pastore indigno: exiliique Christi socio. Claudiopoli MDCLXXVII. 8r. 496 lap. — 5. *Tatai Ferencz*. Catechismusi házi Kints, avagy a Keresztyéni Hit Ágazatinak kérdések és feleletek által való magyarázata. 4r. Irta Stehelin Kristóf; fordította Tatai Ferencz. Kolozsvár 1752. (Tatai Csirke Ferencz debreczeni lekipásztor és 1763—1765-ig tiszántúli püspök volt. Meghalt 1765. jun. 25). — 6. *Kecskeméti Zsigmond*. LXXX. Predikáziókból álló Katechetikája. Pozsony 1793. 8r. — 7. *Hunyadi Ferencz* debreczeni prédikátor és (1791—1795) tiszántúli püspök. «A heidelbergai Catechismusnak Ur-napok szerént való magyarázata». Vátz 1808. — 8. *Pap István* veszprémi főesperes, vámosi ref. prédikátor. A keresztyén vallás protestáns szempontból. Úrnapok szerint tárgyalja a heidelbergi kátét. Megjelent 1839. II. kiadás Aradon 1879. — 9. *Varju István* ó-szónyi helv.-hitv. lelkész. «A helvét-hitvallású Heidelbergi Káté rendszerében foglalt keresztyén hitágazatokra kidolgozott ötvenhat úrnapi s ünnepélyiekké is fordítható Elnélkedések.» Pest, 1854.¹

A mi végül a heidelbergi káté magyar fordítású kiadásait illeti, ezek közt legelső a *Huszár Dávidé*, mely 1577-ben Pápan jelent meg.² Ebből a kiadásból csakis egy

¹ Az itt 1—9. szám alatt felsorolt munkák mind meg vannak a debreczeni főiskola könyvtárában.

² Czíme ez: A Keresztyén Hitről Valo Tudomannac Rövid Keresekben foglaltatott Sommaia, mellyet egész esztendő által minden Vr

teljes példány van már, mely a keszthelyi Festetics-könyvtár tulajdona. Csonkán meg van a pápai ref. főiskola könyvtárában is. E legelső magyar fordításról Bod Péter, a Magyar Athenasban 114. lapon azt jegyzi meg, hogy «panaszoltak az ellen, hogy szala vármegyei magyarsággal van fordítva, azért osztán ujonnan fordította 1604. esztendőben Szárészi Ferencz.» Szárészi fordításának Jeligióje Ps. 34-ből «Jöjjetek én hozzám fiaim... és 2. Tim. 3-ból a 15. vers. Ezt a fordítást javította aztán Szenczi Molnár Albert, kinek kiadásában megjelent a palatina catechesis 1608-ban Hanoviában, 1612-ben Oppenheimban, majd több-kevesebb alaki módosításokkal megjelent Németujvárt 1619., Nagyváradon 1640. 44., 51. és 52. Lőcsén 1651. Sárospatak 1656; majd Kolozsvárt, Szebenben (1666), Kassán, Baselen (1754), Debreczenben 1786 óta több ízben, Lugoson 1884-ben. Igen nevezetes adat az, melyet Szabó Károly, a régi magyar írók tárában, majd legujabban Moldován Gergely, a «Budapesti Szemlé»-ben (1890. 164. sz.) megemlítenek, hogy t. i. Rákóczi György 1638-ban Gyula-Fehérvárt román nyomdát állíttatott fel és abban a kálvinista kátét (catechesis palatina) román nyelven kinyomatta, nyilván azon czélből, hogy a román nép között a kálvinista vallás terjesztessék. Itt jelent meg 1651-ben a zsoltárkönyv, 1657-ben már újabb kiadásban a kálvinista katekizmus is. Szabó K. után, ki az 1648. gyula-fehérvári román nyelvű kiadást ismeri, közöljük ennek címét is. Catechismus, azaz: A Keresztyéni Vallasnak és Hűtnék Rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatot, szent írásbéli bizonyságokkal megerősítettett summaja vagy veleje. Mellyet Deák és magyar nyelvből Olah nyelvre fordítot *Fogarasi István*, Lugosi már az igasságot rész szerint megismert Olah Magyar Ecclesiának lelki Pásztorá. Jeligióje 2. Tim. 3., 15. Nyomtatottatott Feiervarat Brassai Major Márton által 1648. 8r. 48 lap.

Dr. Erdős József,
debreczeni theol. akad. tanár.

napiara rend szerint magan valo reszekben rendöltűnc. Vgyan ezzenec az végen mingyarton imadkozo könyvet is nyomtattunc. Psal. 114. Közél vagon az Vr azokhoz, a kie őtet hitből segítségül hijac. Papan nyomtatott. 1577. 8r. 23 iv.

LUTHERKÉPEK A MODERN PÁPÁS TÖRTÉNETIRÁSBÓL.

Mióta Ebrard, Lenz, Köstlin, Walther, Kawerau, Buchwald, Kolde és mások a reformáció gondviselésszerű művének belső megingatására törő mai ultramontán történetírást s annak felette tendenciósus jellegét földerítették, azóta azt úgy alapjában, mint részleteiben és eszközeiben eléggé ismerjük. E rendszeresen üzött s merészen föllépő történetírás czélja a reformáció előtti kort vallásos, egyházi és nemzeti tekintetben a virágzás korszakának tüntetni fel s e kulturális aranykorszaknak erőszakos fölforgatásáért Luthert, a vallásos reformációt, mint «forradalmat» tenni felelőssé s ezzel szemben a r. kath. eszményt, mint örök igazságot dicsőíteni és hirdetni a belső hanyatlásban levő protestantis musnak s általában a modern eszmevilág összes vívmányainak tartathatlanságát.

Ez ultramontán történetírásnak, a melynek kezdetei már *Döllinger* művére «a reformációról» (1846—48), főleg pedig a freiburgi Wetzer és Welte-féle kath. Kirchenlexiconban 1848. közölt «Luther rajzára» nyulnak vissza, mai képviselői *Janssen* János, a frankfurti tanár «Geschichte des deutschen Volkes seit dem. Ausgange des Mittelalters»¹ és *Evers*, a «volt lutheránus lelkipásztor», «Katholisch oder protestantisch?» cz. műveivel, míg a többiek² egyszerű másolóknak tekintendők. Mindketten és pedig Evers már Janssen nyomán sajátosságosan csoportosítják a reformáció történetére vonatkozó hiteles és nem hiteles adatokat, a Lutherről szárnyaló híreket általános igazságoknak veszik, a régebbi és újabb papistikus legendákat és egyéb irodalmi termékeket úgyesen a történetileg beigazolt tények alá rejtik, időrendileg elkülönített tényeket természet- és történetellenes módon egybekovácsolnak, idézeteiket Luther irataiból természetes összefüggésökből kiszakítva használják s a legörömebb idézük Luther ismeretes «asztali beszédeit», hivatkoznak ma már nem létező vagy apokryph Luther-levelekre, az u. n. kényes helyekből meg nem engedhető következtetéseket vonnak, sokat sejtetnek a sorok között másokat elhallgatnak, még többet ferdítenek, legtöbbet pedig maguk költe-

¹ E műnek I. kötete eddigelé 8, a II. és III. 7 kiadást ért.

² Gottlieb, Westermayer, Wohlgenuth, Herrmann, Röttcher. Dabach, Röhm, Leogast s nálunk Lepssényi, a pozsonyi ferenczrendi szerzetes.

nek és mégis elég merészek mindezeket «tárgyilagos történeti tényekként» mutatni fel s Janssen 1883. és 84-ben kiadott kritikáiban sértődött önérettel utasítja vissza a «célzatosság» vádját, pedig csak abban ügyes, hogy az összefüggésből kiszakított idézetekből mesterileg tud egyöntetű egészet alkotni, úgy hogy a laikus szinte hajlandó irányzatos előadását elfogadni. Az ultramontanizmus szempontjából kétségtelenül kiváló író s nem méltatlanul nevezte őt XIII. Leo «a történeti tudomány világosságának».

E történetírásnak -- főleg a Luther jubileumi év óta — úgyszólván célpontja: *Luther*, abból a meggyőződésből indulva ki, hogy a mellette vagy ellene folytatott küzdelem több egy történeti személy elleni küzdelemnél, mert Lutherrel áll vagy esik maga a luth. egyház is

Egy olyan veszedelmes embernek, mint Luther volt, már szülői sem lehettek tisztességes emberek. Árnyat kell már ezekre is vetni és Janssen Vergerius hiborosnak 1535. római tudósítása és Witzelnek, Luther heves ellenségének 1537-ben kelt levele nyomán «általánosan elterjedt nézetként» hirdeti, hogy Luther atyja Möhra mellett egy parasztot megölt, «homicida» volt s ezért volt kénytelen Mansfeldbe «retíralni». — Jósziwőség és önzetlen könyörületesség csak római katolikusoknál lévén lehetséges, Janssen, igen jól érthető okokból Cotta, «a szeretetreméltó fiatal nemes nő» által Luthert 17 éves korában fogadtatja házához, hol Luther «más oldalról tanulta ám ismerni az életet; vigan volt, dalolt, flótázott s minduntalan hallotta, hogy: nincs kedvesebb dolog a földön, mint a női szeretet, a ki annak részese lehet»; holott Luther kortársától, *Mathesiustól* tudjuk, hogy Luther 15 éves korában került Eisenachban Cotta házához s ime a kegyes éneklésből pajzán dalolás és muzsikálás lett Janssen felfogásában. Erfurti főiskolai tanulmányait Janssen így jellemzi: «Előszereettel foglalkozott a classikus studiumokkal; a classikusokat, mint életirója Melanchthon megjegyzi, élete nevelőinek és tanítóinak mondta. Aztán az ifjabb humanisták körébe lépett, örömet vett részt a társas mulatságokban, szerette a vaddisznókra való vadászatot, lovagjátékokat, énekelt és muzsikált». Sajátos keveréke ez a történetinek s a hamisnak. Az ifjú humanisták jó egyházas scholastikus jellegét maga Janssen sem vonja kétségbe, de már hogy melyik régebbi papistikus forrásból merítette a vadászatot s a lovagi játékokat, azt elhallgatta. A hol nincs adat, ott az «általános nézet» segít. A Luther lelkében tá-

madott s csak a legmélyebb kedélyeket jellemző benső vívódást betegesnek állítja, annak őszinteségét tagadja s célzatosan emeli ki, hogy Luther Virgillel és Plautussal zsebében megy be a kolostorba. Csudálkozik, hogy Luther — mint maga «irja» — 20 éves koráig bibliát nem látott, holott az erfurti egyetemen a biblia megismerésére elég alkalma lehetett volna. Luther kolostori életéből mit sem akar tudni, ennek Staupitzhoz való szivélyes viszonyáról, kinek közbenjárására a wittenbergi egyetemre is hivatott és szigorúan szerzetesi életmódjáról, sőt azt mondja, hogy «később rendjének szabályai iránt tanúsított korábbi engedelmességéből sokat engedett»; teljesen hallgat Luthernek bámulatos szorgalommal folytatott bibliai tanulmányairól s a «scrupulosus» szerzetesnek aggodalmaskodó lelkiismeretességét egy-egyért «engedetlenségnek» declarálja.

A ki Luthernek a reformátori küzdelem kezdetét jelző 95 thesist elfogulatlanul olvassa, annak be kell látnia, hogy az a reformátor, a kit római részről az erkölcsi akaraterő hiányával s a jócselekedetek kicsinyítésével, sőt megvetésével vádolnak, itt e thesisekben a legszigorúbb erkölcsi érdekekből buzgólódik a remissióval fölcserélt indulgentia egyházi gyakorlatába becsúszott amaz üdvtelen erkölcsi lazaság ellen, a mely az egyházat *Hase* találó kifejezése szerint «üdvbiztosító társulattá» tette. Luther hatalmas fellépésében Janssen — Prantl szavait idézve — nem lát semmi valami bátor cselekedetet. De mikor aztán Ebrard ezért a cynikus felfogásért megtámadta, akkor mégis érezte, hogy mentegetőzésre van szüksége. A silány válasz ennyi, hogy «ő csak a thesisek kifüggesztésének tényére értette szavait!» Egy pár szeget talán Janssen is be mer verni?!

De a míg egyáltalában a legcsekélyebb érzeke sincs Luther fellépésének nagy hordereje iránt, addig annál több érzéket mutat ama «Kraftausdruck»-ok iránt, melyeket Luther a viták és küzdelmek hevében használt. Hanem arról bölcsen hallgat, hogy Kajetán bíboros reformátorunkat ékes curiális stlylussal «öblös szemű bestiának» s hogy Prierias Sylvester Luthert «durva német parasztfiúnak, belpoklosnak, ezüst orrúnak, veszett kutyafiúnak» stb. mondja, «kinek csak egy zsiros püspökség kellett volna s akkor az indulgentia szószólója épen ő lett volna.»¹ Ép így aknázza ki Janssen a maga

¹ Luther polemiájáról különben helyesen mondja *Köstlin* (Luthers Leben, 600. l.) «neben der lauterem christlichen Wärme und

czéljaira Luthernek dr. Eck-vel való lipcei vitáját is és pedig «az erre vonatkozó hiteles tényeknek kimerítő összefoglalása (?!) által».

A pápai átokbulla, Janssen (II. 111) szerint «az isteni kegyelem mintájára inkább az atyai aggodalom, mint a büntető igazságosság hangján volt tartva». Ime ez atyai, apostoli igék: «Kelj fel, óh uram, védj ügyedet, emlékezzél meg gyalázatodról, melylyel az esztelen naponként illet. A rókok el akarják pusztítani a szőlőt, melyet te helytartódra, Péterre bízál, pusztítja azt egy erdei kan s legeli egy mezei vadállat. Kelj fel Péter, Pál stb., mert egy új Porphyrius emelkedik föl, ki a szent pápákat nem átálja marni és káromolni» stb. s ilyen evangéliumi bensőségű a folytatás is!

Luther a bullára azzal felelt, hogy e szavakkal: «mivel az Urnak szentét megszorítottad, szomorítson s emészzen meg téged az örök tűz», tűzbe dobta. E nyilatkozatot Janssen így commentálja: «Mint az Urnak szentje, 1520 óta több ízben fametszeteket adott Luther a maga irataira, a melyeken feje glóriával véttetett körül», holott mindenki tudja, hogy az Urnak szentje vagy a Vulgata szerint a sanctus Domini nem Luther, hanem Krisztus, a kit az antikrisztus bullája megszorított. Ama bizonyos fametszetek pedig egyszerűen lenyomatok voltak, a melyekről Luther mit sem tudott, azokkal épen nem törődött s Luther műveinek a maga által eszközölt kiadásaiban nyomuk sincs, tehát épen nem Kranach Lukácstól valók.

Janssen szerint Luther wormsi útjához (II. 161) «sem kellett valami különös bátorság», mivel «kétségtelenül a forradalmi nemesség befolyása alatt állott» s itt Münzer Tamás egyik szidalmazó iratára hivatkozik. Arról persze hallgat, hogy a pápai absolutismus, úgy a mint azt Prierias és Eck tanították, Németországon tényleg soha nem ismertetett el egyházi tannak. E helyett azonban azt említi, hogy Luther egyik követője a nyílt piacon hirdette volna «az ő büntelenségét és csalatkozhatlanságát», forrást azonban nem idéz. *Köstlin* szerint különösen a wormsi útra vonatkozó gazdag irodalmat igen fölületesen és irányzatosan használta föl.

Luther alapelveinek, egyéni jellemének és működésének

Glut zeigt sich bei ihm auch eine gewaltige, vulkanartig losbrechende (jedoch immer den höchsten Aufgaben ganz zu Dienst gestellte) Naturkraft; in mancher seiner Schriften erhält man mit den gewaltigen Ergüssen heiligen Eifers auch die heftigsten Entladungen jener in Luther kochenden natürlichen Leidenschaft.»

ismertetésénél (II. 74, 82. s köv.) minduntalan a kötött emberi akarat s a hitből eredő igazság dogmatikus tételeire tér vissza, mint a melyekben a reformáció összes bajainak forrását látja, mely tételekkel aztán Luthernél szorosán összefügg a kath. egyháziasság iránti féktelen ellenszenv s ez abban öszpontosul, hogy «a pápa az antikrisztus». A kötött akaratelméletre nézve minden dogmatörténész tudja, hogy erre Luther elég támpontot nem *vélt* találni — mint Janssen mondja — hanem tényleg talált Augustinus irataiban s hogy Luther a meg nem váltott, természetes ember s a megváltott újjászületett keresztyén akarata között mély különbséget tett, a melyről azonban Janssen sehol sem vesz tudomást.

Luther és a reformáció alaptana azonban kétségtelenül a megigazulás tana, a mi aztán a gyónás középkori intézménynek reformálására vezetett. Itt Janssen a keresztyén hit evangyéliomi értelmezését nem ismerve s hit alatt csakis a hierarchiai törvényegyház iránti engedelmességet értve, minduntalan azt vitatja, hogy Luther szerint mindenki, a ki hisz, már az igazságnak is részese, minden törvényt betöltött s szabad ura minden dolognak, tehát e hit «az áldozatkészség kath. üterét vágja el». S csak miután 1522. a wittenbergi zavarok kitörték, jutott történeszünk szerint is Luther arra a meggyőződésre, hogy «a hit szeretet nélkül mit sem ér». Elismeri ugyan, hogy «nehány helyen» (!) maguk a reformátorok is tanították, hogy a hitet jócselekedetek is kövessék, azonban «Luther tudvalevőleg azt is tanította, hogy a jócselekedetek bűn s az emberre nézve ártalmasak». E pontnál Janssen figyelmen kívül hagyta a reformátor mindamaz iratait és beszédeit, a melyekben — mint Luther maga mondja — «semmi egyebet nem tanított, mint a hitet és a szeretetet.» Elég utalnunk «A keresztyén ember szabadságáról» 1520. cz. örökbecsű reformatori röpiratára, a melyben gyönyörűen rajzolja «a keresztyén erkölcsi élet summáját» s a római levélhez adott előszavára, a mely szerint «a valódi keresztyén hit élő és munkás dolog». S másrészt Janssen újból elhallgatta azt a körülményt, hogy akkoriban jó kath. férfiak is másként vélekedtek a hitből eredő igazság evangyéliomi tanáról, mint ő. Így a regensburgi colloquiumon 1541. a kath. Pflug s a pápai legátus Contarini — a kiket történeszünk «Mittelmänner»-eknek declarál, a prot. theologusokkal egyetértőleg vallották, hogy «élő hit által igazulunk meg». De mindez mitsem ér Janssen előtt, ki «Zeit und Lebensbilder» (4. Aufl. 1889.) cz. művében axiomaként hir-

deti, hogy «abban a mértékben, a mint a prot. emberben gyökeret ver a kath. egyház iránti gyűlölet, a keresztyénség positiv alaptanaiban való hit is meggyengül!»

Sokat gúnyolódik aztán Janssen Luther lelkiismereti küzdelmeivel s azzal, hogy «nagy ügyében», t. i. az evangyéliomban maga sem bizott, sokat czimborált az ördöggel, eljárásában bizonyos csüggeteg félenkség észlelhető, hogy «valósággal monomániában szenvedett» stb. Majd sok tendenciával beszél Luthernek a családi életéről való felfogásáról. Itt a főforrás az asztali beszédekben előforduló erősebb kitételek, sőt cynismusok. Janssen és társai azzal fenyegetik a prot. kritikusokat, hogy — ha kell — egész lajstromot szedhetnek össze az «asztali beszédek» ide vonatkozó laza morális helyeiből, pedig Mathesiustól meg úgy tudjuk, hogy «Luther a nőkről mindig tisztességesen szólott, a fajtalan-ságot s a gyalázatos beszédmodot nem szerette; én pedig soká voltam körülötte, soha sem hallottam az ő szájából egy szégyenletes szót». E helyett Janssen Luther iratainak ama helyeit idézi nagy számmal, a melyekben Luther a házasságról, szerzetességről és papi nőtlenségről szóló vitáiban igen gyakran nagy nyomatékkal és sokszor egyoldalúlag a családi élet természetes oldalát emeli ki. De már arról ismét bölcsen hallgat, hogy Luther az askétikus szenteskedés elvetésével a házasságot s a keresztyén családi életet a legfőbb vallásos erkölcsi feladatokkal bíró isteni intézménynek mondotta, mely isteni eredet és rendeltetés fölér a keresztyén házasság u. n. pápistás erőltetett «sákramentomi» jellegével, elhallgatja, hogy a házasság életet «istentől rendelt hierarchiának» ismerte, hogy az az anya, ki gyermekét neveli, beteg ágya mellett virraszt és az a cseléd, ki hiven szolgálja urát, sokkal szentebb cselekedetet végez, mint az összes kolostorok lakói, e helyett minduntalan csak azt olvasuk nála, hogy Luther értelmében «a házasságnak a valláshoz semmi köze».

Nem lephet meg, egészen Janssennek való, hogy túl nagy részletességgel tárgyalja Luthernek (II. 403.) hesseni Fülöp tartománygróf ismeretes kettős házasságában való szereplését, a melyről különben maga Köstlin is megjegyzi, hogy «az a reformáció történetének s Luther életének szégyenfoltja». De Luther sehol se tanította — mint Janssen szeretné kimutatni — a polygamia isteni eredetét, sőt inkább szerinte a házasság eredetileg csak 2 személynek az egész életre kiható közössége, úgy hogy a monogamiát helyesen

tette alaptörvényé az egyház; de az is áll s arra Luther is hivatkozhatott, hogy az irás a bigamiát határozottan nem tiltja. Így nyilatkozott különben Kajetán bíboros is, e nagy tekintélyű theologus III. Gergely pápának egyik decretuma alapján, hogy «isten jog szerint nincs kizárva a nők többsége s hogy az őskeresztyén egyházban sokan voltak, a kik az ó-testamentomi atyák példájára több nőt vettek.»

Hogy mily rossz, erkölcstelen, keresztyén-ellenes s általában káros volt Luther élete és működése, arról Janssen szerint az abból eredő «gyümölcsök» világos és félelmetes bizonyosságot nyújtanak és pedig nemcsak az egyháziasság meglazulása s a mélyreható hitelenség, hanem és főképen az erkölcstelenség, lazaság, bujaság s az iskolaügy nagymérvű hanyatlása volt az, a melyet «az új tan» teremtett ott, a hol azelőtt valódi tudomány és igazi keresztyén erkölcsiség honolt. Ennek beigazolása végett minduntalan magára Lutherre s annak gyakori panaszaira hivatkozik. A mit azonban Luther már működése kezdetén a klerus és a szerzetesség, mint «az erkölcsi tökéletesség és anyagi élet» állítólagos «példányképének» botránnyos romlottságáról s annak a népeletre gyakorolt káros hatásáról mondott, az már Janssen szerint túlozva van, sőt igaztalan. Kétségtelen, hogy a corruptió egy bizonyos neme nyomon követte a tiszta eszmei reformácziót, de hiszen ilyen követte magát az evangéliomot is és pl. Pál apostolt is felelőssé kellene akkor tennünk azokért a jelenségekért, a melyeket az apostol hirdetése a keresztyén ember szabadságáról a korinthusiaknál eredményezett, a «kik pedig meggazdagodtak a Krisztusban való minden tudományyal és bölcsességgel». Azok a jelenségek a reformáczióban épen nem az evangéliom gyümölcssei, hanem a középkori katholicismus maradványai és utóbajai az éretlen néptömegnél, a melyet az evangéliom kovásza csak lassan tudott áthatni. S nem tud-e Janssen arról a pogányos erkölcstelenségről, a melybe bizonyos gnostikusok épen a Pál által hirdetett «keresztyén szabadság» bensősége alapján ragadtattak?! Janssen a szász egyházlátogatásról szóló *Burkhardt*-féle tudósításokat (1879) is fölhasználja a protestantismus által teremtett corruptió hebizonyítására, azonban a kath. népek és vezetőinek még erkölcstelenebb állapotáról megint hallgat.

Ha Luther olykor-olykor magánkörben, hivatalosan vagy a szószéken «dörmögött» is Wittenberg egyetemi városa erkölcstelensége ellen, úgy a kath. egyet. városok életéből

még borzasztóbb dolgokat lehetne fölhozni. Ismeretes Luther buzgólkodása az eddig egyházilag is túrt bordélyházak ellen, a melyek a prot. helyekről el is tűntek; a nép s a gazdagok erkölcsstelensége ellen sürgette a szigorú egyházfegyelem szükségességét s még a smalkaldi czikkeben is hangsúlyozza, hogy a zsinat a «gyerekes» egyházi tételek helyett inkább az erkölcsi és társadalmi élet bajainak orvoslásával foglalkozzék. Példa reá az ő szelleméből eredő Bugenhagen-féle egyházi rendszer, mely századok mulva is mintaképül szolgált. Ismeretesek Luthernek classzikus s a modern paedagogia által értékesített feliratai a hatóságokhoz a népiskolák fölkarolása és fejlesztése érdekében, a melyekre az ellentétes kath. részen alig akadunk. Mind ennek nyoma sines Janssenék «történetében», mely mindössze annyit enged meg, hogy Luther irataiban is «sok a mély keresztyén vallásos gondolat», de ez természetesen «a kath. egyházi szellem utóhatása» Luthernél.

Legsúlyosabban ítéli meg Janssen s a kevésbé kifejlett pápás irányú Evers, Luthert azért, hogy *politikai forradalmár* volt. Szerintük egy «rebellis demagog», «theol. politikai Garibaldi», kinek jellemző vonása épen «a lázadás szelleme» s mint ilyen a trón és oltár legnagyobb ellensége. Bizonyára méltán. Jól van! forradalmárnak is mondható Luther s a protestantismus, ha a lelküismeretet zsarnokilag megkötő Rómától való elszakadást s a hagyományos egyházi jogformákkal, mint az új szövetségen alapuló jogi normák elferdítéseivel való szakítást forradalomnak akarják jelezni. De a politikai forradalom vádját Janssen még Huttannel szemben sem igazolta be, a ki pedig vajmi kevésre becsülte Németország akkori államjogi formáit és felsőségeit és mégis Janssen fenhargon meri hirdetni, hogy «Luthernek a politikai párthoz való csatlakozása bevégzett tény s mint ilyen, minden politikai, egyházi fölforgatás eszköze volt.»

Azt olvassuk továbbá Janssennél (II. 223), hogy Luther egész föllépése a fennálló felsőség, császár, fejedelmek, rendek. általában a törvény ellen irányult, ki a birodalmi szervezet fölforgatására, a tényleges engedetlenségre, sőt a császár és a világi hatóság elleni fegyveres lázadásra hívta föl a népet és nyíltan kijelentette, hogy neki felsőségre nincs is szüksége. És ezt írják Janssenék arról a férfiról, ki irataiban és prédikációiban — mint előtte senki más — szüntelen vitatta a felsőség irásszerű isteni eredetét, önálló létjogosultságát s a vallásos-erkölcsinek és állami polgárinak

különböző terét, ki elsőnek vallotta a vallásos tér, a hit és a cultus számára a lelkiismereti szabadság egyetemes emberi követelményét, a melynek alapján szokatlan önállósággal és erkölcsi érettséggel vetette el a vallásos személyiség autonóm jogait megsemmisítő egyház-állami hitkényszert. Méltán mondhatta tehát magáról, hogy «az apostolok ideje óta nem volt sem doktor, sem író, sem theologus, sem jogász, ki oly tisztán és hathatósan erősítette, tanította és megvigasztalta volna a világi rendek lelkiismeretét, mint én. . . . Ép azért felette nevetséges és gyalázó dolog dr. Martinust forradalmárnak szidalmazni. Saját könyveim és összes tetteim az én bizonyosságaim, hogy én ama kevés számú kiválók közé tartozom, kik a lázadás ellen irtak, még mielőtt az kitört.» S mégis Luther volt a forradalmár, ki a népet adókkal akarta megterhelni, mihelyt a fejedelmek a reformáció eszközeivé váltak, ki tűzzel-vassal kívánta terjeszteni a maga tanát, «az új hitet» s ki a protestánsok lázadását a császár és birodalom ellen helybenhagyólag szentesítette. Ugy látszik, Janssenék figyelmét Luther «*Treue Vermahnung an alle Christen sich vor Aufruhr und Empörung zu hüten*» és «*Warnung an seine lieben Deutschen*» cz. művei (Walch 10. és 16.) bölcsezen kikerülték.

Nehéz váddal illeti az előzők alapján Janssen Luthernek szereplését a nemesek forradalmában. Szerinte Luther meleg barátságot kötött az erkölcstelen, pogányos érzelmű Huttannel, örült forradalmi működésének s ama tervének, hogy az ígét fegyverrel kell terjeszteni; holott tudjuk, hogy Luther határozottan visszautasított minden fegyveres támogatást, mert azt óhajtá, hogy «az antikrisztus kéz nélkül, tisztán az ige által essék el!» (Walch 15.). Még élesebb vonásokkal jelzik Janssenék Luthernek Róma politikai zsarnokságával szemben elfoglalt állását, a melynélfogva helyesli Huttennek a pápai legátusok «s az egész római Sodoma» megsemmisítésére törő terveit, annak voltaképeni haditervét, sőt rabló hadjárait szítja s annak várát biztos menedékének tekintette. Pedig ismeretes, hogy Hutten és Luther anyyira nem voltak jó barátok, hogy Hutten csak úgy beszélt később Lutherről, mint «a Wittenbergben kedélyesen élő hústömegről», holott korábban így nyilatkozott: «az én tervem emberi, de te Luther nagyon csüngsz az istenieken!»

«Luther és a parasztlázadás» cz. fejezeteikben (II. 411) azt állítják Janssenék, hogy Luther ugyan nem közvetlen okozója, de bizonyára előmozdítója és vezetője volt a moz-

galomnak, oka a szociális revolúció félelmetes elharapódzásának, mint kinek evangéliomára maguk a lázadók is szüntelen hivatkoztak, ki «Ermahnung zum Frieden auf die 12 Artikel» cz. röpiratával új olajat öntött a parasztlázadás tüzére, a midőn a békés kiegyenlítést tisztán czélszerűségi szempontból javasolta, sőt a későbbi forradalmak csiráját is az ő tanai hordják méhökben. A parasztlázadás leveretése s a fejedelmek győzelmei után Luther önző politikája a győzőkkel tart, «Wie der die mörderischen und räuberischen Rotten der Bauern» cz. vérlázító röpiratában előbbi nézeteinek gyors megtagadásával kíméletlen mézszárlásra hívja föl azokat, véres beszédekkel a lázadók legyilkolását sürgeti, még évek múlva is dicsekszik azzal, hogy az összes parasztokat megölte; a parasztlázadás véres drámája után pedig a legszigorúbb intézkedéseket sürgeti a fejedelmeknél a nép ellen stb.

De Luther nemcsak politikai forradalmár, hanem még inkább *egyházi forradalmár is*. Azt mondja Janssen (II. 104.) és utána Evers: «hogy a jezsuiták azt az infámis tételt tanították volna, mely szerint a cél szentesítené az eszközt, máig sincs bebizonyítva», hogy ellenben Luther és az ő követői határtalan nagyravágásukban «féktelen szenvedélyök kitérőseként» (utoljára még «Wider das Papstthum zu Rom vom Teufel gestiftet» cz. iratában) a pápa és az egyház ellen folytatott küzdelmökben ezt a maximát követték, kétségen kívül áll. Mert azt a hirhedt alaptételt állítja fel, a mi az ő egész működését jellemzi, hogy «meg vagyunk róla győződve, hogy a pápaság a valódi antikrisztus székhelye és azt tartjuk, hogy a pápa rászedésére és romlására a lelkek üdvössége érdekében *minden szabad*». Tehát a pápaság rászedésére, sőt megsemmisítésére Janssen szerint minden szabad, azzal szemben minden fegyver jogosult, holott Luthernél — a mit később Evers be is ismert — csak annyi van, hogy a pápaság csalásaival és rosszaságával szemben («in cujus deceptionem et nequitiam») minden szabad, a mit Janssen czélzatosan rosszul fordított. Luthernek e gyűlöletes pápaellenes polemiájával szemben Janssen szerint a római theologusok nemes polemikus hangon vitáztak Lutherrel vagy legalább is e nemtelen hangon legelőszőr Luther és barátai irtak és beszéltek. E gyűlöletes írásmód nála «eszeveszettségből, részegségből és cholericus vérmérsékletéből» magyarázandó, ki elleneit imáiban megátkozta és velök mint megátalkodottakkal bánt, a miből Janssen sajátos

művészi szerkezete egész lajstromát nyújtja Luther erősebb szitkozódásainak, mindenütt elhallgatva azt, a mi nála keresztényen, nemes és önérzetes.

Luther egyházi forradalmár természetét bizonyítja cselzővő ravaszsága, erőszakoskodó prédikáló modora, türelmetlensége és határtalan fanatismusa is. Rászedte a népet az istentiszteleten, kijátszotta a maga elleneit az ágostai tárgyalások alkalmával, fölhevítte a népet s a fejedelmeket a vallásháborúra, kiadja a jelszót az erőszakos támadásra s a tüzzel, vassal való pusztításra, lázítja a hatóságot az erőszakos beavatkozásra, sürgeti «Wider den falsch genannten geistlichen Stand» cz. röpiratában a püspökök megsemmisítését, a pápa és hí szolgáinak befulladását, sőt a pápa erőszakos halálát «Wider das Papstthum zu Rom» és «Bulla coenae Domini» cz. műveiben, melyekben ezeken kívül még a birodalmi szervezet megdöntése mellett is «dörgedezett».

Éles vádat emel e történetírás Luther türelmetlensége ellen is. Szerinte Luther a maga «új tanát» csak a világi hatóság segítségével terjeszthette, mely nála a pápa helyét és joghatóságát foglalja el, a római klerust jog és törvényen kívül helyezi, a másként hívőkön zsarnoki módon lelkiismereti kényszerrel gyakorol, a fejedelmeket az egyházi javak dús zsákmányával kecsegteti, Szászországban meghonosítja az inquisitiót, a római egyház s a sectáskodók véres kiirtását sürgeti. . . , míg mindezzel szemben a katolikusok vérengző türelmetlensége egyszerűen «védekezés» volt. A protestánsok nevezete a türelem elleni protestálásukból ered; a türelem iránti gyűlöletükből Németországot a töröknek engedik át, a szász népnél a kath. egyházhoz való hű ragaszkodásánál fogva csakis kényszer-rendszabályokkal terjeszthették az u. n. evangyéliomi tant, mert senki sem törődött az evangyéliommal, maga Luther is bevallotta, hogy könnyű volna a wittenbergieket újból a pápaságba beléprédikálni stb. Luther nemcsak türelmetlen, de fanatikus is, a ki a templomok és kolostorok kifosztogatása mellett izgat, örvend a Tetzl-féle tételek elégetésének, Erfurtban az egyetemi diákság s a nép segítségével a papok ellen lázadást, Wittenbergben pedig képtelenséget idéz elő; nem törődik azzal, ha az ő tana miatt az egész világ is romba dőlne, ördögi módon lázítja a prot. fejedelmeket a türelmes katolikusok ellen, tombol örömeiben hesseni Fülöp békekötése felett, sőt magát a török veszélyt is a maga javára akarta kiaknázni.

Janssenék jónak látják abból is gúnyt űzni, hogy «Luther

első föllépésétől kezdve ügyét Isten ügyének tartotta; hogy tana az Istentől különös missióban közöltetett vala, nála fixa ideává vált s döntőleg hatott egész életére és működésére».

Miután a modern pápás történetírás Luther életének tendenciósus ultramontán rajzát az adatok önkényes megválasztása és csoportosítása alapján megadta, a finis coronat opus elvét szem előtt tartva, neki megy a reformátor halálának is, hogy az méltó záróköve és megpecsételése legyen általa rajzolt életének, illetőleg hogy abból életére is lehessen irányzatos következtetéseket vonni.

Luther halálának tendenciósus rajzát már 1851-ben megtaláljuk *Döllinger* e cynikus szavaiban: «és ilyen (t. i. komor) hangulatban érte őt el a halál Eislebenben». Még tovább megy *Janssen* (IV. 531—538. l.), ki műve méltó befejezéseként Luthernek az eislebeni grófok («rokonaira nézve is anyagi érdekekkel bíró») ismeretes viszályainak elintézésére vonatkozó békítő működésének eredményét ebben a boszantó megjegyzésben foglalja össze: «Eislebenben nem volt semmi öröme..., sokat szenvedett húgykő («Stein») bajában (carnifex)» — czélzatosan utalva e bajok «okaira», holott mint történéznek tudnia kellene, hogy a grófok szerencsésen kibékültek s a kibékítés a legvidámabb hangulattal végződött s tudnia kellene, hogy testi bajai régen kínozták s hogy ilyenformán pápista exegesissel Pál apostol testi bajainak okaira is lehetne következtetni! *Janssen* «történeti» tudósítását Luther haláláról majd így folytatja: Luther utolsó órája elközelgett. Haláláról így tudósít Ratzeberger orvos: «a mint nyitott ablak mellett imáját az Istenhez intézte, a lakása előtti kútnál az ördögöt látta, ki neki «die posteriora» mutatta és kigúnyolta. Közvetlenül halála előtt este bizalmasan együtt volt dr. Jonas és Coelius Mihály barátaival s a mint vacsora után le akart feküdni, krétával következő verset írt a falra: «Életemben pestised valék ó pápa, halálomban haláloed leszek»! S következő éjjel lelke az örök bíró elé lépett.» E tudósítást szellemesen egészítette ki *Janssen* egyik kritikusa azzal: «így hát Luther a reá várakozó pokoli kinok előérzetében a pokolba ment!»¹

Köstlin «Luther und Janssen» 1883 cz. polemikus irata egész csomó hamisítást és perfidiát mutat ki e nekrológ-

¹ Legújabb kiadásában *Janssen* (III. 549.) már elhagyta az ördög megjelenését stb. s Luther halálával így végez: «Testileg és szellemileg kimerült, utolsó órája elközelgett; febr. 18. éjjelén elhalt».

ban. Így többi között Luther rokonai a grófok anyagi viszályaiban épen nem voltak «érdekelve». A Ratzeberger által sok év mulva Luther halála után hirdetett mondának a gúnyoló ördög megjelenéséről stb. Luther halála estéjéhez semmi köze. Ratzeberger, Janssen előadásával ellenkezőleg, egyáltalában nem volt fungáló orvos a haldokló Luthernél. A «heimlich» = traulich, bizalmas szót Janssen oly értelemben használja, hogy ebből valami pogányos lakmározásra lehetne következtetni, a melynek aztán Luther áldozatul esett volna. S végül kimutatja Köstlin, hogy Luthernek utolsó óráiban izgalmai és lelkiismereti küzdelmei, az ő működésének állítólagos eredménytelen volta miatt, épen nem lehettek, sőt inkább utolsó órái oly annyira a mély vallásosságtól és Isten iránti önadaadástól voltak áthatva, hogy a falra semmit sem írhatott s hogy itt Ratzeberger egy korábbi eseményre gondol. Legigazságtalanabb azonban Janssen abban, hogy a szemtanú Jonas és Coelius, Luther haláláról szóló hiteles tudósításait egy szóval sem használta föl, hanem egyszerűen elhallgatta.

S a mit *Döllinger* jelzett, *Janssen* irányzatosan sejtett, azt e napokban *Majunke*, a németországi «Germania» volt szerkesztője, hallatlan merészséggel teljességre vitte «*Luthers Selbstende*» 1890 cz. iratában. *Majunke* maga bevallja, hogy Luther iratai «a mindig támadott, de mindenkor győzedelmes, egységes, szent és apostoli kath. egyház dicsőítésére» szolgálnak. Ez egyház legnagyobb ellensége Luther, «mert a mi az egyház a kath. emberre, az Luther a prot. népeiségre nézve». *Majunke* szerint az ev. prot. történetírásnak célja Luther dicsőítése, a mint ő az egyház dicsőítését czélozza, következésképen az összes prot. Lutherbiográfusok «költének» s egyik legnagyobb Luther-költő *Kolde*. Ezt mondja *Majunke* lázas sietséggel terjesztett iratának további kiadásaiban. Valódi díszvirága az a békepápa 1883. aug. 10. «*Saepe numero*» cz. brevéjének, mely a modern történetírásban összeesküvést lát az igazság ellen!

Majunke röpiratára *Kolde* erlangeni tanár, a kitünő Luther-tudós felelt «*Luthers Selbstmord*» 1890. 2. kiadást ért iratával, a melyben helyesen mondja, hogy kevés történeti eseményről vagyunk oly biztosan tájékozva, mint épen Luther csendes vallásos kimulásáról. A Luther halálára vonatkozó hiteles adatokat *Majunke* «fictionának» declarálja, hamisan fordít, úgy hogy ez az eljárás egy csalatkozhatlan,

specifikus kath. latin nyelvtant tesz majd szükségessé,¹ sőt még a szemtanú Jonas és Coelius által készített «Historie, oder Bericht vom christlichen Abschied Luthers» cz. iratot is kölcsönös irányzatot megbeszélésen alapuló «hazugságnak» mondja. Luther öngyilkosságának bebizonyítására hivatkozik Luther iratainak egyes, az összefüggésből kiszakított helyeire s csak századok mulva keletkezett r. kath. termékekre. Meggyőzően kimutatja Kolde, hogy nincs a római egyháznak a XVI. században egyetlen egy oly történése, ki a közvetlen Luther halála után keletkezett Jonas-Coelius-féle «históriát» Luther haláláról hitelesnek ne tartotta volna. De Majunke mindannak daczára konokul tovább folytatja az elkeseredett küzdelmet, mert történetírásának főkánona az, hogy «a prot. esküszegő papok és egyházrbló fejedelmek hazudtak» s így «hazudnia kell» a prot. történetírásnak is.

E Luther halálharcz² szolgálatában áll a freiburgi pápista Herder-czég által a napokban kiadott *Döllinger*-féle «Luther-rajz» is, mely 1848. a freiburgi kath. Kirchenlexiconban, majd 1851. önálló füzetben is napvilágot látott s a melyre annak idején oly hatalmasan megfelelt az erlangeni *Hofmann* «Paulus, eine Döllingersche Skizze. Erwiderung auf Döllingers Lutherskizze» 1851 cz. iratával. Kolde a freiburgi Herder-czég merészségére a Hofmann-féle iratnak közrebocsátásával felelt, a melynek a merészen és rendszeresen folytatott Luther halálharczban kiváló fontossága van. Merészség a freiburgi czég eljárása azért, mert Kolde a hozzá írott előszóban meggyőzően kimutatja, hogy Döllinger ítélete Lutherről utolsó éveiben gyökeresen megváltozott, hogy az 1848. «Skizze» s 1872. és 1882. beszédeiben foglalt Luther jellemzései között égbekiáltó különbség van, mely utóbbiak

¹ Ebben is *Janssen* példáját követte, kit legközelebb *Strucksberg* ókath. lelkész «Pseudoisidorus redivivus» 1891 cz. röpiratában azzal vádol, hogy Tetzl autentikus beszédeinek töredékeiben a «*confessionalia*» szót «*bűnbocsátó czédulák*» helyett «*gyóntató atyák*»-kal fordítja. A szercecsen Tetzl fehérre mosása s Luther reformátori fölépésének illuzoriussá tétele tendentiósus czélja itt az ultramontán történéssznek. Kíváncsian várjuk, hogy czáfolja meg majd e kézzelfogható hamisítást!

² Nálunk a minap dr. *Reindl Román* nagykereskenyi plébánus indította meg: «*Igaz-e, hogy dr. Luther Márton felakasztotta magát?*» vagy dr. Luther Márton kedélyállapota, végpercei és szerencsétlen halála» czimú művében «a féket vesztett protestantismus túlkapásainak és erőszakoskodása túlságos hevének némi lehűtését» állítólag «külföldi szerzők és eredeti okmányok nyomán».

Luthert «Németország legnagyobb és legnépszerűbb fiának s a németek prófétájának» mondják, «kinek olyan volt a nép, mint a lant a művész kezében».

A Luther életével foglalkozó mai ultramontán történetírássra nézve híű kép Hofmannak újból kiadott paródiája, mely a történetírás módszere és eszközei segítségével valóságos ultramontán karrikaturát csinált Pál apostolból, sőt illet lehetne a farizeusoknak és irástudóknak, mint a szentség valódi képviselőinek zsidós feltüntetésével Jézus életéből is összeállítani. Művelőinek pedig azt kiáltjuk, a mit maga Hofmann Döllingernek, Köstlin pedig Janssennek mondott: «Kérje főtisztelendő úr az Istent a Jézus Krisztusért, hogy ez igaznak (Luthernek) halálát halni engedje, mert jobbat nem halt semmiféle pápa, sem szent, akárhányan legyenek is azok!»

Íme ilyen a pápás történetírás s Janssenék «történeti objektivitása», a források felhasználásában nyilvánuló művészete s az igazság iránt való érzéke!

Dr. Szlávik Máttyás,
theol. tanár Eperjesen.

KÖNYVISMERTETÉS.

A Study of Religion, its Sources and Contents by James Martineau.

Second Edition, revised. Vol. I—II. Oxford 1889. (XXXII, 392 és VI, 392 l.)

A vallásbölcsezet irodalmában kétségkívül a legelőkelőbb helyek egyikét foglalja el az a mű, melylyel az agg *Martineau* J. örvendeztette meg a vallásbölcsezeti vizsgálódások iránt érdeklődőket s melynek másfél év alatt szükségessé vált II. kiadását óhajtjuk ezuttal a Szemle t. olvasóival megismertetni.

Mindenekelőtt jelezzük röviden az író álláspontját a vallással szemben, vagyis azt a felfogást, melyet írónk a vallás lényegének kérdésénél tanusít.

Martineau a *theismust* veszi alapul, ezen álláspontról bírálja a vallásos élet tüneményeit s ennek jogosultságát veszi vizsgálat alá jelen művében. A vallás szerinte „hit egy örökké való Istenben, mint isteni szellemben és akaratban, mely a világot kormányozza s az emberiséggel erkölcsi összeköttetésben áll.“ (I. 1. és 15. l.) S a vallásbölcsezet feladata e hit forrásait (lélektanilag) felmutatni s jogosultságát (metafizikailag) vizsgálni.

Közelfekvő a vád, — jóllehet alaptalan — hogy a vallásbölcsezet feladatának ilyen meghatározása azonosítja a vallásbölcsezetet az apologetikával. Közelfekvő, mert a vallásbölcsezeti kutatás eredménye, ha pozitív, összeesik az apologetika céljával; de alaptalan, mert egészen más a vallásbölcsezet s egész más az apologetika kiindulási pontja: amaz t. i. általánosau veszi vizsgálat alá a vallást s annak létjogosultságát, emez pedig egy adott vallásos fogalomból, mint igazból indul ki s igyekszik az ellene fölhozható ellenvetések erőtlenségét

kimutatni. Épen azért a vallásbölcészeti vizsgálódás eredménye lehet negatív is — tagadhatja a vallás létjogát — emez azonban természeténél fogva nem lehet más, mint pozitív.

A vádat, hogy vallásbölcészet helyett apologetikát írt, Martineau sem kerülhette ki, mert egyik bírálója, dr. Fluit szemére veti a „Mind“ 1888. évi októberi számában, hogy félreismerve a vallásbölcészet feladatát, — mely a bíráló szerint a vallás történelmi alakjainak méltatásában s lélektani forrásainak feltüntetésében áll — az apologeták sorába állott s bármily becses is könyve, arra, hogy a vallásbölcészeti művek közé számíttassék, nem tarthat számot.

Hogy e vád alaptalan, hogy a vallásbölcészetnek hivatása vizsgálni a vallás jogosultságát is s hogy a kik ezt tagadják, azok ismerik félre a vallásbölcészet feladatát: arra nézve legyen elég ezuttal megjegyezni annyit, hogy a vallás történeti s lélektani vizsgálódására csak akkor szorítkozhatnék *talán* a vallásbölcészet, ha ez a vallásos képzeteket az emberi lélek illúzióinak tartaná, a mi már magában rejtja a vallás jogosultsága fölötti meggyőződést, de még ekkor is kötelessége kimutatni az illető vallásbölcésznek az okokat, melyek szerinte a vallás illuzórius voltáról tanuskodnak; szóval a vallásos eszmék valódisága s ebből folyólag a vallás jogosultsága kérdésének a vallásbölcészeti fejtegetések közül kimaradni nem szabad s Martineau nagyon helyesen járt el, midőn e kérdés megoldását fölvetette a tárgyalandó kérdések közé, sőt ezt mint főfeladatot tekintette, míg a lélektani s történeti vizsgálódásokra csak annyiban terjeszkedett ki, amennyiben ezt célja kívánta.

A vallásnak, mint egy személyes Istenben való hitnek, definitiója ellen két oldalról emelkedik tiltakozás. Az egyik fél identifikálja Istent a természettel, szerinte „Isten pusztán a természet synonymája“, a másik pedig az Isten imádása helyére az emberiség legjobbjainak cultusát ülteti. Hogy a kettő közül egyik sem felel meg a vallás valódi fogalmának: ezt kimutatni tartja Martineau első kötelességének, bár elismeri, hogy a vallás területének olyan kiszélesítése, mint azt különösen a természeti vallás apostolai óhajtják, nemes intenióból származik, abból t. i. hogy ne legyünk kénytelenek a vallás fogalmának megszorításával az atheisták számát szaporítani.

A mi az elsőt illeti, a természet attributumai: születés, növekvés, halál; Istennek nem volt kezdete s nem szünhetik meg lenni; a természet az erők aggregatuma, Isten az egyetemes ok; a természet a szelleminek organismusa, Isten maga az örök szellem. Szakítsuk el ez antithesiseket egymástól; vegyük

el a változhatlant, az okot, a teremtő gondolatot, s a mi visszamaradt, az valósággal „természet“, de így, megfosztva és magában, nem synonymája, hanem negatiója Istennek. Az automatvilágegyetem imádása nem jobb egy mumia imádásánál olyanra nézve, a ki megtanulta, mit tesz az szeretni és átölelni egy élő barátot.

Az emberiség legjobbjainak cultusára vonatkozólag, a mint ez a positivisták naptárában felsorolt „nagyok vagy szentek“ imádásában megjelent, elismeri Martineau, hogy ha egyáltalán lehető volna az emberi lelkekre nézve egymást megvilágítani, anélkül, hogy e világosság egy központnak visszavert fénye volna: ez a cultus több lenne, mint egy magasabb felfogás búskomor utáNZzata. De tegyük csak e positivistá naptár szentjeit pl. a katolikus egyház szentjei mellé s látni fogjuk, hogy bár amannak csillagai gyakran nagyobbak emezénél, az egész mint vallás jelentékenyen mögötte áll a kath. egyház szentek-imádásának. Amannak állása visszatekintő, az elmúlt korok éjjelébe néző, ennek arca keletre fordul s anticipálja a hajnalt; amaz a holtakért mondott rekviem, ez az örökké élővel való közösség; az aggodalmasan keresgéli s gyűjti össze a visszahozhatlanul elveszett alakok jellemvonásait, emez csak rövid ideig vár arra, hogy az imádott tanító vagy a drága szent, ki nem hal meg többet, társa legyen. Bármily vigyázólag járjunk is el e nagy alakok megválogatásában a positivisták naptára szerint, nem cselekszünk egyebet, mint halotti koszorút fonunk, melyet elveszünk az egyik sirról, hogy a másikra helyezhessük.

A vallás tehát — még egyszer — imádása a legfőbb Tudat és Akaratnak, mely a világot kormányozza s az emberrel erkölcsi viszonyban áll. Ez a vallás *lényege*, azonban mindaz, a mi e lényegből szükségszerűleg következik, vagy a mi más bizonyosság segélyével mint járuléka bizonyul be, szintén a vallás neve alatt foglalhat helyet.

Ám e pontnál újabb nehézség merül föl; t. i. az az ellenvetés, hogy minden ismeretünk csak az érzéki világra szorítkozik s az érzékfölöttihez nincs út, mely elvezetne. Nem tagadják ugyan lehetőségét annak, hogy lehet érzéki észrevételeink világán túl is egy isteni, pompás világ. Talán van; talán nincs; de bárhogy legyen is, ez semmi esetre sem ismerhető meg, mert tárgyai a mi ismerő képességünkhöz nem állnak semmi viszonyban. A nemtudásnak ez a tana azt állítja magáról, hogy az ismerő tehetségek szigorú megvizsgálásának eredménye s így nem térhetünk ki ama feladat elől, hogy az ismeretelméleteket szemügyre vegyük s megvizsgáljuk, hogy az emberi

ismerő képességeket helyesen méltatják-e s végeredményükben csakugyan az érzékfölötti világ bárminemű ismeretének tagadásához vezetnek-e?

Martineau nem tér ki e kérdés elől, annyira nem, hogy könyve jelentékeny részét (I. 37—128 l.) ennek tárgyalására fordítja, bírálva különösen Kantnak apriorisztikus, Stuart Millnek és Helmholtzknak empiristikus idealizmusát, mely bírálat eredményeképp a kritikai realismust nyerjük, mint Martineau álláspontját. Teljesen igaz, mondja ő, hogy tünemények nélkül nem ismerhetnénk meg semmit. Képzeljünk csak el minden változást a világból s a világ úgy bennünk, mint rajtunk kívül észrevehetetlenné válik. Amde e tételből: „tünemények nélkül nincs ismeret“ következik-e, hogy mi *csak* tüneményeket ismerhetünk meg? Egyáltalán nem! A változások, melyeket magunkban és magunkon kívül észreveszünk, mutathatnak s mutatnak is pl. minden körülmények közt egy állandó lényegre, a változások correlativumára, a mely nélkül azok nem volnának észrevehetőek s a mely azok valódi jelentésében tényleg bennfoglalattatik. Noumena és phaenomena — Kant terminológiájával élve — az értelem mezején elválhatlan társak s együtt élnek vagy halnak, mint egy magnak két cotyledonja. (I. 120. l.) Minden önismeret viszonyos s postulálja a viszony másik tagjának objectivitását s ha valaki tagadja e postulatutumot, annak nem felelhetünk mást, minthogy ezt maga a gondolat törvénye involválja. Követelni, hogy bizonyítékkal erősítsük a kiindulási pontot, annyit tesz, mint ama bizonyítékokat venni kiindulási pontul. „Bölcsészeti, föltevéses nélkül a gondolat birodalmán kívül eső productum volna s nem lenne méltányolható az emberi ész által. Nekünk bízunk kell valamiben, mielőtt valaminek ismeretéhez juthatnánk s föltenni azt, hogy a gondolkodás alapviszonyai tévesek, annyi mint egyetemes agnosticizmust proklamálni. Ha pedig elismerjük, hogy előföltevések s intuitionkba vetett bizalom nélkül lehetetlen haladnunk: akkor nem bocsáthatjuk le a sorompókat az érzéki tárgyak vizsgálata után, mert logikailag nincs előny, a melylyel a körülöttünk levő véges tárgyakban való hit a mindenség végtelen s igazságos okába vetett hittel szemben dicsekedhetnék.“ (II. 2.)

A talaj ekként való megegyengetése után tér át csak Martineau a vallás lényegének fejtegetésére s az út megmutatására, melyen haladnunk kell, ha tudományos úton is bizonyosságot akarunk magunknak arról szereznünk, a mit a hit a hívőnek nyújt. Kiindulva a vallás definitiójából, mely szerint a hit egyszemélyes Istenben, ki a világot kormányozza s az emberiséggel erkölcsi

összeköttetésben áll: két szempontból kell Isten fogalmát vizsgálnunk t. i. a természeti és az erkölcsi világ szempontjából. E két mező tényleg kimeríti mindazt, a mit mi az isteni dologokról megtudni óhajtunk s ha bár e két viszonyon kívül (Isten mint *ok* s Isten mint *Szent.*) a halál utáni életre való tekintetből még egy harmadikat is — Isten mint *Bíró* — fölvehetnénk: mégis tekintettel arra, hogy ez utolsó fogalom a második alá sorozható, vizsgálódásunkat leghelyesebb két részre osztani, melyek elsejében tekinteni fogjuk Istent a természet-hez való viszonyában, másodikában pedig vizsgálni fogjuk a viszonyt, melyben Isten az emberrel, mint erkölcsi lényvel áll.

Ha mi Istenről, mint a természeti világ *okáról* akarunk szólni: nem kerülhetjük el, hogy az *ok* fogalmával behatódobban ne foglalkozzunk, annál is inkább, mert alig van tárgy, a melyre nézve a bölcsészek közt nagyobb volna az eltérés, mint a mekkora a nézetkülönbség éppen az *okra* nézve. Két fogalom van itt összekötve, az *ok* és az *okozat* fogalma melyek közül az utóbbi mindig tünemény vagy változás, míg az előbbire nézve eltérők a nézetek, amennyiben vannak, kik azt dolognak, vannak, kik tüneménynek s vannak, kik erőnek tartják: mely három nézet összehasonlításából azonban nem nehéz arra megállapodásra jutnunk, hogy csak az utolsó, t. i. a dinamikai felfogás felel meg az okozatiság fogalmának. A dolog nem synonymája az *oknak*; mert *lenni* még nem annyi, mint *tenni*; s a mily igaz az *operari sequitur esse* maximája ott a hol úgy az *operari* mint az *esse* megvan, ép oly kevésbé igaz, hogy az *esse*-ből szükségszerűleg következék az *operari*, miut ezt pl. a mathematicai viszonyoknál láthatjuk. A tünemény époly kevésbé lehet *ok*, mint a hogy nem lehetett a dolog, mert ez esetben *ok* és *okozat* között csak idői successio volna s nem volnánk képesek megmagyarázni miért kell B-nek A-ra következnie s miért nem fordíthatjuk meg a következés sorrendjét. Bárhogyan akarjuk is kikerülni e nehézséget, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy az, a mi szabályozza a sorrendet, nem lehet maga is tagja a sorozatnak, vagyis nem eshetik az okozatiság idő-definiíciója alá. Így tényleg az *okot* nem foghatjuk fel másként, mint energiát, mint *causa efficiens*-t, melynek működési eredménye az *effectus*, mint hatalmat, mely minden változásnak föltétele.

Ám e felfogás pótlásra szorul; felel ugyan arra, miként gondoljuk az okozatiságot, de nem ad arra nézve legcsekélyebb felvilágosítást sem, hogyan jutunk az okozatiság fogalmához? Ha pusztán szemlélődő lények volnánk, a kik egyszerűen regisztrálják, a mit észrevesznek, sohasem jönnénk az okozatiság

fogalmához s Hume-nak igaza volna, hogy mi látjuk ugyan bizonyos tünetények egymásra következését, de nem tudjuk — vagy legfőlebb szokásból tudjuk, — hogy ezeknek egymásra kell következniök. Ha a világ egy panoráma volna s az ember nyugodtan tekintő szem, az okozatiság viszonyába sohasem fognánk pillanthatni. Mindaddig, míg saját magunkba nem tekintünk, nem leljük meg a rejtély nyitját s nem oldhatjuk meg azt. Az okozatiság saját Énünk aktivitásából indul ki s analyse és magyarázata csak az önmagunkra való reflectálás útján nyerhető. Spontán erőnk és működésünk az okozatiság fogalmának *conditio sine qua nonja* s legfőlebb az a kérdés jöhet vitatás alá, hogy mi erőnk nyilvánulásáról, máskép: önokozatiságunkról közvetlen, vagy közvetve szerzünk-e észrevételt? (I. 168. l.)

Hogy e kettős lehetőség közül az utóbbi magyarázat a kielégítőbb, hogy akaratunk nyilvánításáról közvetlen szerzünk észrevételt: az az Én és a Nem-én-nek mint *correlativ* fogalmaknak minden *actusban* együtt létezéséből következik. A külvilág, a Nem-én létezéséről közvetlen észrevételünk van és pedig azért, mert ható erőnk akadályba ütközik, mely bennünket megtanít arra, hogy erőnkön kívül létezik más erő is. Nincs semmi, a mi alkalmasabb volna engem arra a felfedezésre hozni, hogy működő ok áll velem szemben, mintha megpróbálok szobám ajtaját becsukni egy erőteljes szélfuvás ellenében. Ha ekként ellentállásra talállok, de nem hátrállok meg, hanem kitartok, világos lesz előttem, mit tesz az, ha erő áll erővel szemben, vagy a mi épen annyit jelent: akarat akarattal szemben. Ez életünknek legbensőbb s legismertebb ténye, mert magunk vagyunk az egyedüli ok, melynek működési módjáról — mint Zeller mondja — közvetlen ismeretünk van belső *intuitio* útján. (I. 188. l.)

Ha mi teljesen e „belső *intuitio*“-tól függünk az okozatiságról való ismeretünkben: akkor nem lehet máskép, minthogy ez alkotja és tölti be eszménket róla s a módról, a melyben működik; nem adhatunk hozzá semmit, nem lévén más forrásunk, a melyből az okozatiságra nézve újabb felvilágosítást nyerhetnénk. Saját okozatiságuk határozza meg az ok fogalmát és pedig örökre. Nem analogiai következtetés, hanem ismerő képességünknek *apriori* törvénye folytán alkalmazzuk az okozati viszonyt a külvilágra; ennek segélyével állunk egy homogen okozatisággal szemben. A világot nem úgy tekintjük többé, mint holt dolgot, vagy dolgok anyagi aggregatumát, de mint egy más „Ön“-t (Self), mely ép oly okozatisággal bír, mint mi. Más szavakkal: minden a mi a természetben történik, az oknak

egy fajából történik s ez az ok akarat, a mienkhez hasonló s a keletkezett dolgok egyeteme egy legfőbb Ész productuma. És így eljutottunk az oki intuitio útján a vallás első igazságához. (I. 271. l.)

Az erő tana — a természeti oldalról tekintve — nem látszik megegyezni az előbb nyert eredménnyel. A természet-tudomány nem egy erőről, hanem erőkről szól; bár a legújabb időben az egyes erők közt főnállónak állított differentiák, az erők transmutatiójáról szóló tan következtében nem oly lényegesek, mint még e század elején. Ám nem szükség az erők s törvényeik különbözőségét tagadni az előbb nyert álláspont mellett sem, mert minden törvény egy gondolatot reprezentál s kifejtése egy állandó comprehensiv akaratnak. Eredetét tekintve az akarat ténye, az általa előidézett okozattal viszonyban föltétlen szükség, dinamikai állandó mennyiség s ha forrásától eltekintünk, csak akkor lesz az puszta természeti erő, úgy, hogy mi tényleg, ha természeti erőkről beszélünk, eltekintünk ezek legfelsőbb vonatkozásától s keressük az alsóbbakat s a vallásos fölfogás teréről átlépünk a tudományéra. Származásuk egyformasága nem akadályozza meg működésünk különmeműségét, mert változásuk lehetőségének határa nem lesz szűkebb akkor, ha egy szellemi tartalomtól erednek, mint akkor, ha természeti vagy egyáltalán semmi hatalomnak elágazásai. Ha nem vagyunk képesek megérteni, hogy miként különül szét egy öntudatos természet s miként választ több altealternativa közül egy meghatározott irányt: még kevésbé érthetjük meg ezt egy tudat nélküli, holt természetről, úgy hogy az erők egységéről szóló természet-tudományi tételnek ugyanazon nehézséggel kell megküzdenie, mint az akarat egységét tanító vallásos hitnek. (I. 232. l.)

Az erőknél az akaratra, mint forrásra való visszavivése azonban az akarat fogalmát még nem meríti ki, ez teljes csak akkor lesz, ha az erőket eszközöknek tekintjük, mint a melyeket az akarat céljainak realizálására felhasznál. Ez az utolsó fogalom, a célösség fogalma teszi csak az akaratot akarattá, mert cél nélkül akaratot nem tudunk képzelni; minthogy pedig mi a céltevést csak egy öntudatos intelligentia fogalmából vagyunk képesek megérteni: ezért mindenféle kísérlet, mely a célösséget a tudattalan működéséből akarja leszámaztatni — mint ezt Schopenhauer és Hartmann teszik — logikai ellenmondást rejt magában, melyen tönkre is kell mennie. Az öntudatos akarat fogalma az egyedüli, melynél célösségről lehet szó.

Öntudatos akaró személy — Istennek ilyen attributumok tulajdonításával az anthropomorphismus hibájába esünk, mond-

ják az agnosticizmus hívei, kik úgy látszik elfelejtik, hogy ebben a hibában nemcsak a theistikus világnézet leledzik. Csak három alak van, a mely alatt a világegyetem benső elvét elképzelni képesek vagyunk; u. m. szellem, élet és anyag. Honnan vesszük e fogalmat? Saját magunkból; ha nem volnánk szellemmel fölruházott lények, nem láthatnánk magunk közül sem szellemet; ha nem volnánk élő lények, nem hihetnénk az életben s ha nem foglalkoznánk saját súlyunkkal és kiterjedtségünkkel, nem ismerhetnők meg az anyagi dolgokat. Vegyük el az Én ezen sajátosságait, vajjon feltaláljuk-e őket a Nem-ében? Bizonyára nem! Az ember képezi kiindulási pontunkat, tartjuk bár a világot intellectualis, physiologicus vagy mechanikus rendszernek; s a kérdés csak az, hogy mi a világegyetemet az ember legmagasabb jellegével akarjuk-e construálni vagy ama közép tulajdonokkal, melyek benne más organizmusokkal közösek, avagy a legalsóbbakkal, melyek minden physical dologban megvannak. Ha a három elmélet megkülönböztető ismérveit akarjuk megjelölni, úgy bizvást nevezhetjük őket anthropomorphismusnak, biomorphismusnak és hylomorphismusnak, csak ne feledjük el, hogy az elsőtől a másodikra s viszont innét a harmadikra átlépésünknel mi nem hagytuk el saját természetünket, hanem pusztán specificus tulajdona helyett az organismusokkal, illetőleg a természeti tárgyak összességével közös tulajdonait vettük. Bárhogyan akarjuk is módosítani, az ok minden fogalma önmagunkból ered s nem egyéb, mint saját személyes, állati vagy anyagi aktivitásunkra való reflectálás vagy reducálás s a legkomolyabb tudomány ez értelemben épen olyan anthropomorphistikus, mint a legideálisabb theologia. (I. 317.)

Elfogadva azt, hogy Isten a világ oka, nem marad más hátra, mint vizsgálni azt, mit rejt magában e fogalom. Első sorban is nyilvánvaló, hogy Istent az okozatossággal identifikálni annyira, mint neki mindenhatóságot tulajdonítani, mert e két fogalom egyet jelent. E mindenhatóság azonban nem terjed ki az öntudatos lények működési terére. Ugyanazon elv, mely a külvilág okozatiságának egységét vallja, ezt a belvilág okozatiságával antithesisbe állítja s dualitást állapít meg a között, a mi a mienk s a között, a mi másé, úgy hogy ha a mi önerőnk nem volna előttünk mint az *egyik* ismeretes, a természeti erőkről mint *másról* nem tudnánk semmit. Itt tehát tulajdon Énünk határán a legfőbb akarat korlátozza magát s elismer egy oly területet, melyen nem működik. Ha ezt nem tenné s lefoglalná az emberi cselekvények terét is a maga számára, egyszerűen eltörölné saját megismerhetőségének alapját s

magát mindenkben mindenné téve, teljesen eltűnnék fogalmaink köréből. A ki csak egy okot akar elfogadni, megfosztja magát minden eszköztől, hogy az okot fölföldözze és gyilkosságot követ el saját elméletén. Mi az isteni akaratot nem ismerhetjük meg másként, mint úgy, hogy annak hatását saját akaratunkon érezzük; a ki tehát saját akaratát az isteni által absorbeáltatja, az elzárja az utat Isten megismerhetéséhez. (II. 166.) Míg tehát a természetben egy akarat uralkodik, kettő találkozik össze az emberben (II. 172.) s a világ dualisztikus felosztása sajátunkra s a magunkon kívül esőre, két okkal s nem többel ismertet meg bennünket úgy, hogy a mit nem Isten tesz, az az emberek műve s a mit nem ezek tesznek, az az ő erejének kifolyása, a mi természetesen nem zárja ki, hogy Isten velünk is ne legyen; csak hogy míg a természeti tüneményekben Isten immanens, addig mibennünk transcendens, melylyel mi összeköttetésben vagyunk. (II. 179.) E mindenhatóságból pedig — ha a logikai törvény nem tiltaná is, hogy több okot keressünk ott, a hol egy is elég az okozat kimagyarázására — önként következik, hogy Isten egynél több nem lehet. A czélosság tanánál elmondottak után fölösleges újból megjegyezni, hogy Isten szellem, mely tulajdonság a mindenhatósággal együtt képezik Istennek mint oknak qualitativ tulajdonságait, melyekhez mint quantitativ tulajdonok, Istennek a tér és idővel szemben viszonya: a végtelenség és örökkévalóság járulnak.

Az okozatiság vizsgálatából elért eredmény röviden így foglalható össze: van egy egyetemes ok, végtelen és örök forrása minden erőnek, mindentudó szellem, ki tökéletes bölcseséggel minden dolgot előre kitűzött czélokra vezet. A gondolat e fonálán nem haladhatunk előbbre s ha csak intellectualis lények volnánk, kik magunkat pusztán a kültermészet vizsgálatára szenteltük, ennek transcendens okát keresve: úgy vallásos képzetünk nem nyerhetne újabb elemeket, (I. 391. l.) ámde mi nemcsak intellectualis, hanem morális lények is vagyunk s lelkiismeretünk vizsgálata újabb adatokat nyújt ama viszonyról, melyben mi e legfőbb okkal állunk.

Amaz ismeretek, melyeket morális tehetségünk útján szerzünk, eredetüket tekintve teljesen analogok azokkal az ismeretekkel, melyeket érzékeink segélyével nyerünk. A perceptió tényében közvetlenül tudatára jutunk egy másnak, a melytől kapjuk azt, a mit tudunk; a lelkiismeret tényében pedig közvetlenül tudatára jutunk egy magasabbnak, a melytől kapjuk azt, a mit érzünk. Az érzéki észrevétel dualismusa, mely bennünket egy objectiv világgal helyez szembe s a lelkiismeret.

dualismusa, mely bennünket egy objectiv magasabb hatalommal helyez szembe, alapjukban tökéletesen analogok. (II. 27. l.) Ez az objectiv hatalom nem lehet az emberi társaság, mert ez maga is tökéletlen, már pedig egy föltétlen parancsszó, vagy tökéletes lénytől ered, vagy nem ér semmit. A mit az emberi társaság megszabhat, az pusztán az együttélés megkönnyíthetése czéljából szükséges szabályok megtartása s ez úton legfőlebb legalis, de sohasem morális cselekedetek támadhatnak. Innen van, hogy az erkolestannak vagy a vallásban kell végződnie, vagy lesülyed a hedonismusba s innen van, hogy az anti-theologikus gondolkodók oly kikerülhetlenül a „legnagyobb gyönyör“ tana felé gravitálnak. (I. 24. l.) Az objectiv hatalom, mely lelkiismeretünkben megszólal, nem lehet más, mint a személyes isteni szellem, a kiben éri el csak az erkölcsi törvény a maga teljes jelentőségét. Csak itt leli az objectiv tekintély a maga magyarázatát és otthonát s ide hajtattunk mi is annál előbb, minél teljesebb morális ideálunk s minél mélyebb önismeretünk. Mert tegyük föl, hogy nem létezik ily isteni tekintély, melynek kifejezése az erkölcsi törvény, akkor — minthogy a bennünk élő kötelesség emberi tekintély által nem csepegtetett belénk, más felsőbb hatalom pedig nem létezik — illusoriussá válik az erkölcsi parancs s a felelősség érzete, mely bennünket e parancs-csal szemben elfog, csak öncsalódás. Ha e következtetést ki akarjuk kerülni, okvetlenül egy személyes Isten fogalmához kell visszatérnünk, mint kinek parancsa nyilatkozik a kötelesség-tudatban s felelősségünk érzetében.

A theismus amaz alakja, melyet erkölcsi tudatunk, lelkiismeretünk vizsgálatából nyerünk, nagyon különbözik attól, melyhez az okozatiság fogalmának kifejtésével jutottunk. Ott az isteni működés tere külsőleges volt, a kosmosban; itt, belső, az emberi lélekben. Ott az isteni működést a természet törvényeiben láttuk; itt látjuk azt az erkölcsi törvényben. Ott, következzszerűleg, változhatlan szükségesség uralkodott, itt ellenben változható lehetőség és szabadság az uralkodó. Tehát ép úgy, mint ott, itt is össze kell gyűjtenünk amaz eredményeket, melyeket ez új fogalom nyújt nekünk s meg kell kísérlelnünk kifejtteni ama tulajdonokat, melyeket Istennek a lelkiismeret utján nyert fogalma magában foglal. (II. 39. l.)

Isten hozzánk való viszonyában a legmagasabb, a legfenségesebb, magában foglalván mindannak superlativumát, a mit mi mint nagyot és jót tisztelünk. Ha tehát mi lelkiismeretünket Isten tulajdonai felől kérdezzük meg, nem kell egyebet tennünk, mint az ideális tökély elemeit magunk előtt kifejte-

nünk s előttünk állnak ama tulajdonok, melyeket az ő fogalmához csatolhatunk. Hogy az e módon nyert tulajdonok nem ütköznek-e össze a világ küleseményeivel s hogy összeütközés esetén ez az összeütközés valóságos-e, arról később szólhatunk. Most fejtsük ki röviden a morális tulajdonokat, melyek közül az első: a jóakarát érző lények iránt, második: az igazságosság a morális lényekkel szemben s a harmadik: barátság a hasonló szellemek iránt. Más tulajdonok is volnának ugyan nevezhetők, de mégis ezek alkotják — hozzánk való viszonyában — az isteni tökéletesség fő elemeit. Ezek, jegyezzük meg még egyszer, hozzáadandók azokhoz a tulajdonokhoz, melyeket mi Istenről, mint okról mondottunk s ez ránk nézve valóban annyira világos, hogy mi föltétlen biztosak vagyunk arról, hogy ezek tényleg ugyanazon subjectumhoz tartoznak. (II. 46. l.)

De erkölcsi természetünk kijelentései nem érnek véget itt. Midőn Istent legfőbb erkölcsi ideálunkkal azonosítjuk, csak pusztán mint a mienket tekintjük. Ám csakhamar meggyőződünk, hogy a Legtökéletesebb önkijelentése, mely személyes tapasztalataink legmélyebbje, nem pusztán individualis, hanem az emberi nem egyetemére kiterjed. Ez egy új tapasztalat, hogy t. i. Ő mindnyájunkkal egy és ugyanazon viszonyban áll s így az ismeret róla s az élet benne kiszakít bennünket egyedüliségünkben s meggyőz arról, hogy mindnyájunk természete szellemileg egységes. E meggyőződésből s ama másíkból, hogy ez egység kútfeje a legfőbb igazság, kikerülhetetlenül következik az Isten országának megalapítására való törekvés, hisz ez állásponton nincs kötelező törvény, mely nem volna az övé; nincs sértés és törvénszegés, mely nem volna bűn, nincs büntetés, mely nem volna akaratának kifejezése s nincs a történet menetében magasztos, mely az ő intézkedésének nyomát ne hordaná magán.

Két oldalról kerestük eddig vallásos eszménk eredetét, természetünk intellectualis és morális oldaláról s találtunk egy végtelen Akaratot, elsöben az okozatiság elvében s azután a lelkiismeret intuitióiban. Visszatekintve az útra, melyen haladtunk, nem kerülheti ki figyelmünket, hogy a két gondolatvonal teljesen külön van válva egymástól, az egyik a kültermészeten vonulva át, a másik a belső életen; az egyik a tünetmények eredetét nyomozza, a másik a változhatlan viszonyok skáláját; az egyik követve a czélok és eszközök láncolatát, a másik magyarázza a jó és rossz ellentétét. Épen így mások a tulajdonok is, melyeket e két úton nyert Istenfogalomhoz csatoltunk. Ha tehát e két irány annyira elkülönözve fekszik egy-

mástól, bizonyosak vagyunk-e arról, hogy végpontjukon találkozni fognak? Mindakettő egy örök lény fogalmához vezet; de hát egy és ugyanaz-e e két lény, melynek fogalmát nyertük? E kérdés előtt állunk most s arra kell felelnünk: miért azonosítjuk mi az Istent, mint okot Istennel, mint szenttel s azután vizsgálunk kell ama nehézségeket, melyek a világnak a végtelen erkölcsi tökély által való igazgatásában ránk nézve fölmerülnek. (II. 50.) E nehézségek eloszlátását több fejezetben kíséri meg Martineau; így a II. köt. I. fej. 6. §., hol a teleológiáról beszél; ugyanazon könyv ugyanazon fejezetének 7. §-ában (*Objections to Teleology considered*), különösen 329—374. lapokon, hol a természet állítólagos fogyatkozásait vizsgálja (*Alleged Clemishes in Nature*); azután a II. köt. III. fej. 2. §-ában (II. 53—130. l.), melyben a szenvedés és a bűn létezését igazolja s némileg az egész IV. könyvben, melynek tartalmát a jövő élet hitének tárgyalása képezi. S ha mint minden theodicea után, ezután is a rejtély megoldásának kérdése el nem némitva ajkunkra tolul, bizonyára könnyebben esik a Martineau által nyújtott megoldásban való megnyugvás, mint a pessimismus theodiceájának elfogadása.

Daczára a különböző benyomásoknak, melyekből e két fogalomhoz jutottunk, a kültermészet s az erkölcsi törvény okát egynek kell gondolnunk. Mi magunk is — saját személyünkben — egyesítjük a kettőt, mert egy részről természeti tárgyak vagyunk. épúgy mint a fa, a születés, növekvés és halálkozás ciklusán áthaladva, határozott viszonyban állva szerveink útján a körülöttünk levő világgal; másrészt azonban erkölcsi lények is vagyunk s mint ilyenek, a természet fölé helyezve s azt céljaink megvalósítására fölhasználva. A lelkiismeret — minden belátásával egyben — nem gondolhatna s nem tehetne semmit üres térben s minden problémája a világ föltételeiben van adva. Hiába akarnók tehát az erkölcsi rendet egy okra s a természetit egy másikra ruházni, a kettő reális létezésében össze van fonva egymással. Az emberi erény drámája mindenütt viszonyban áll az emberi élet szinpadához s bár az egyik szellemi, a másik anyagi, magyarázatuk részben a másikban keresendő. Nem mintha teljesen egyenrangúak volnának, mert nem azok; nem lehetnek azok. A természeti törvények az erkölcsinek szolgálatában állanak; a cél, mely felé tekintenek s melyet megvalósítaniok kell ethicai, az isteni okozatiság maga bocsátja magát az isteni tökéletesség rendelkezése alá: az örök gondolat az örök szentség vonalain halad. (II. 53. l.)

E vizsgálódás eredménye tehát az, hogy Istennek mint oknak s szentségnek tekintése csak fölfogásunkra nézve létezik

s hogy e két fogalom Istenben elválhatlanul egyesítve van. Ez eredményben, melyet intellectualis és morális intuitiónk útján elértünk — s melyet a szenvedésnek és a bűnnek létezése nem semmisít meg — meg lehetnének elégedve s vizsgálódásaink folyamát itt megszakíthatnók, ha nem volnának az utak mellett tévutak is és nem vezethetne Istennek a természethez való viszonya pantheismusra, vagy Istennek az emberhez való viszonya determinismusra, mely tanok egyike sem egyeztethető meg a theismus amaz alakjával, melynek vázát Martineau után adtuk, a mennyiben az első eltöröl minden személyes, az utóbbi pedig minden erkölcsi viszonyt Isten és ember között.

A pantheismus és determinismus kritikai vizsgálatába nem követjük Martineaut, az utóbbinak az Isten mindenhatóságához való viszonyát főntebb röviden úgyis érintettük. Művének e része különben is két monografiájának rövid foglalatát, melyek egyike „A Study of Spinoza“ (2-ik kiadás 1883.) a pantheismust annak fejében s legtisztább representánsában veszi bírálat alá; másika pedig „Types of Ethical Theory“ (2-ik kiadás 1885.) a determinismus ellenében a szabad akaratot védi. Azért e részre csak utalva, áttérünk műve utolsó részére, hogy futólag jelezzük az álláspontot, melyről a jövő életben való hitet mint a valláshoz tartozót tünteti föl.

Első pillanatra ugyanis nem épen könnyű megmondani, mily alapon tekintjük mi a túlvilági életben vetett hitet vallásunk alkotó részeinek. Mást is óhajtunk és várunk a jövőtől, mely szintén csak a lehetőség körébe tartozik, pl. hogy egy ifjú ember öreg legyen, hogy az irodalom és a műveltség a jövő századokban tisztultabb legyen stb. — s e várakozásokat még sem soroljuk vallásos hitünk kiegészítő részeihez, a mint azt a túlvilági élet hitével teszszük. Ennek oka — mondja Martineau — abban van, hogy a jövendő élet hite transcendentális (talán helyesebben transcendens, ha már egyszer e megkülönböztetés Kant óta el van fogadva) és sem közvetlen tudatunkban adva nincsen, sem az érzéki észrevétel útján, melylyel a világot megismerjük, róla nem nyerünk tudomást s csak Isten eszméje az, melynek segítségével halhatatlanságról szólhatunk. A halállal megszűnik ránk nézve a külvilággal, cselekvésünk és szenvedésünk színhelyével való összeköttetésünk s csak ama viszony marad meg, melyben Óhosszá állunk, kiben úgy saját Énünk, mint a világ elkülönített létezésüket s kölcsönös életüket birják. Nem az „Örökkévalóságba“ lépés, hanem az Istennel szorosabb viszonyba lépés eszméje az, a mi megszenteli s a vallás kiegészítő részévé teszi a túlvilági életbe vetett hitünket. (II. 308.)

A túlvilági élet hite a halálról való nézetekben leli magyarázatát s így nekünk a halált kell három szempontból: physiologiai, metaphysikai s moralis szempontból vizsgálnunk.

A halál physiologiai vizsgálata — s ebben különösen az erők átváltozásáról szóló tan — arra a meggyőződésre vezet bennünket, hogy physiologiai szempontból nem emelkedhetik tiltakozás a túlvilági élet lehetősége ellen, hacsak tagadni nem akarjuk, hogy a gondolkodás, érzés és akarat is erők, melyek átváltozásának nyomát nem látjuk a halálban. Mert ha a szellem e működései az erők kategoriáiba tartoznak, akkor — mivel nem változtak át — fönmaradtak tovább, megsemmisülésük esetén az erők fönmaradásának s átváltozásának törvénye meg volna szegve. Ha pedig nem sorozzuk őket az erők kategoriái alá, akkor kívül fekszenek a természeti világon s nem osztoznak annak sorsában. (II. 318.) Ép így nem vágja útját a túlvilági élet lehetőségének a halál metaphysikai értelmezése, mely arra a kérdésre felel: „Mi az, a mi a romlandó organismust túléli?” — mert a lélek — személyiségünk állandó alapelve — örök és reális, mely a halál ismert hatalmának határain kívül esik. (II. 344.)

Míg azonban physika és metaphysika a túlvilági életnek csak lehetőségét ismerik el, addig a halál moralis szempontból tekintve, e lehetőséget evidentiává emeli s a mérleg serpenyőjévé, mely a másik két nézetnél a lehetőség másik oldalával egyensúlyt tartott: a bizonyosság irányába húzza le. Ha láttuk, hogy belső működésünk a helyett, hogy pusztán organismusunk szolgálatában állott volna, uralkodott a felett: itt nem állhatunk meg, hanem tovább kell mennünk és azt mondanunk, hogy mivel az isteni czélok, melyek be vannak oltva emberi természetünkbe és életünkbe, folytonosak s nagy kiterjedésűek s mivel itt csak részben vagy alig kezdetek megvalósíttatni, éveink jelen száma csak töredék s előjátéka a jövendőnek. (II. 347.) Így tehát két dolog világos előttünk, 1. hogy mindenütt — saját lelkiismeretünkben, saját physikai természetünkben s embertársaink érzületében — egy moralis világnak eltörölhetetlen jelei láthatók, mely világ igaz czélok felé halad s 2. hogy sehol, sem bennünk, sem kívülünk ez az eszme megvalósítva nincs s csak a kezdetleges és sokszor meghiusult kísérletek tétettek meg annak részleges megvalósítására. Így erkölcsi természetünk határozottan tudunkra adja, hogy mi isteni viszonyokban állunk, melyek földi éveink határát végtelenül túlhaladják. (II. 371.)

Ezekben óhajtottuk e nagybecsű könyv legfőbb gondolatait feltüntetni. Tüzetes bírálatról oly művel szemben, melynek vég-

eredményével egyet kell értenie annak, ki a vallásos képzeteket nem tekinti a képzelet pusztá termékeinek, alig lehet szó. De ha az eredményt nem vesszük is bírálat alá, az utat, melyen az eredményhez jutunk, annak helyességét mindenesetre meg kell vizsgálnunk. S nekünk úgy tetszik, hogy a kettős kiindulási pont, melyet Martineau választ, fölösleges és nem is egyenlő rangú, mert tagadjuk, hogy önokozatiságunk fogalmából közvetlenül egy mindenható legfőbb akarat létezésének hitéhez juthatnánk. Ez csak akkor volna lehető, ha a természet, mint velünk teljesen egyenrangú, éreztetné hatalmát, a mit azonban bizonyítani s elfogadhatóvá tenni, mindaddig, míg mi magunkat a természet urának érezzük, nem lehet. Nem fogadhatjuk el tehát, hogy e kiindulási pontról közvetlen jutunk Isten fogalmához s épen azért helyesebbnek tartjuk az erkölcsi tudatot venni pusztán kiindulási pontul, mely közvetlen hoz Istennel összeköttetésbe s mely végeredményben épen úgy követeli Isten hatalmát a természet fölött, mint a hogy mi kicsiben s végeségünk által kötve szolgálatunkba hajtjuk azt. Hogy ez a kiindulási pont az egyedüli helyes, azt közvetve mutatja az a körülmény, hogy Martineau a czélosság tanát bevitte műve első kötetébe, holott e tannak csak az erkölcsi tudattal összeköttetésben van értelme; mint szintén ezt mutatja az a körülmény, hogy a theodiceát — mint azt föntebb megjegyeztük — nem egy, hanem több helyen tárgyalja.

Eltételezve e methodologiai fogyatkozástól, Martineau könyve oly gazdag eszmékben, oly szerencsés az egyes ellentétes rendszerek bírálatos ismertetésében s a saját álláspontjának védelmében, hogy művét méltán sorozhatjuk a vallásbölcsészeti irodalom legkiválóbb termékei közé.

Antal Géza,
pápai főisk. tanár.

A MAGY. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG
VALLÁS-ERKÖLCSI FELOLVASÁSAI.

Dr. Pulszky Ágost előadása

a felekezetek szerepéről az államéletben.

Tartotta a «protestáns irodalmi társaság» 1891. évi «valláserkölcsi felolvasásai» első estélyén.

Tisztelt hölgyeim és uraim!

Midőn a protestáns irodalmi társaság igen tisztelt titkárának felszólításával azon kitüntetés ért, hogy az ez idén tartandó előadások sorát megnyissam, gondolkodóba estem a felett, vajjon minő tárgy lehetne az, a mely egyrészt menten a mindennapi politika szenvedélyességétől és köznapi vonásaitól, másrészt elég népszerű és mégis közvetlen érdekű lenne arra, hogy e felolvasások keretébe beilleszthető legyen; s akkor eszembe jutott, hogy az újkori élet bonyodalmai között igen gyakran sajátságosan ellentétes jelenségeket látunk. Többek közt csak néhány héttel ezelőtt is úton-útfélen oly állításokat hallhattunk, a melyek jelentősége iránt sem azok, a kik azokat gyakran hangoztatják, sem azok, a kik a közvélemény hatása alatt készségesen elfogadják, teljesen tisztában nem lehetnek. Egyfelől majd mindennapos azon panasz, vád, vagy állítás — már az illetők egyéni felfogása szerint — hogy különös és nem illő dolog, hogy a XIX. század utolsó évtizedében a törvényhozás termében is, a társadalmi érintkezés alkalmával is nem ritkán felekezeti kérdések forognak szóban, másfelől hirlapokban s a nyilvános élet egyéb terein szintén, mihelyt katolikus egyházi részről oly követeléseket támasztanak, melyeket bizonyos tekintély dicsfénye környez, gyakran találkozunk azon nézet-
tel, hogy államférfiúi bölcsesség rejlik az engedékenységben, sőt a méltánylásban, vagy legalább abban, hogy a visszautasítás, ha már multhatatlan, minél szelidebb alakban történjék. Ez egymással tulajdonképen ellentétes állításokkal szemben pedig önként felmerül a kérdés, hogyan férnek meg egymással egy s ugyanazon közvéleményben s hogy mi az alap, a melyen nyugszanak?

Valójában kétértelmű mind a két tétel, s hajlam vagy tetszés szerint akár kedvező, akár kedvezőtlenül magyarázható. Ha meggondoljuk, hogy általában minden felekezeten van közös vonás, hogy minden felekezet mélyén és talajjául ott van a vallási érzelem és meggyőződés, a mely tiszteletre kell hogy gerjeszsen, bárminő az épület, a mely azon emelkedik, — ha meggondoljuk azután azt, hogy tulajdonképen több a közös és olyas, a mi az embereket összekapcsolja ezen mély érzelmekben, mint az, a mi őket az azokból levont következtetésekben szétválasztja, — ha csakugyan úgy tekintjük a felekezeteket, mint a vallási érzelmeknek előzmények, egyéniségek, korok szerint különböző nyilvánulásait, mint különféle alakjait annak, a mit egy nagy angol költő igen helyesen nevezett az indulattól, az áhitattól eltelt erkölcsiségnek — mert végre is ez a vallásnak legmélyebbre ható, lényegét leginkább megközelítő meghatározása, — ha meggondoljuk, mondom, mindezt s ha továbbá részesei vagyunk ama meggyőződésnek is, hogy a hol közügyről, a hol a közérzelemről, a hol a közvélemény nyomása sürgette intézkedésekről, közös állami lét igényelte rendszabályokról van szó, ott nem az az irányadó, a mi az egyes emberek meggyőződésében különválnak, a mi pusztán egyéniségükhöz van mérve, hanem az, a mi őket összefűzi, egymáshoz vonzza, akkor abban, ha nyilvános tárgyalásokban és eszmecserékben felekezeti kérdések játszanak irányadó szerepet, csakugyan olyas valamit látunk, a mi felfogásunkkal, érzelmünkkel ellenkezik; ha viszont úgy értelmezik a felekezeti álláspont kárhoytatását, mint a mely megtagadja az ember jogát, külön nézeteket táplálni, külön történeti előzmények alapján érlelt meggyőződéshez ragaszkodni, vagy esetleg azt, a mit nevelése, a mit egész lélekállapota és világnézete szerint igaznak tart, bizonyítani s hirdetni, sőt mint a mely megköveteli, hogy meggyőződését mellékesnek tekintse vagy eltagadja másokkal szemben, ha tehát a felekezeti szempontokról való lemondást, mint a merő közöny dicsőítését, mint a lelkiekben való semlegesség szükségét hirdetik, ez szintén oly szempont, a melyet helyesnek bizonyára senki sem fog itélni.

Másrészt, a mennyiben a katolikus egyház már elméleténél és jellegénél fogva külön igényeket támaszt az állam iránt, az e követelmények szelid vagy engedékeny felfogását illetőleg természetes és a történet igazolása szerint okvetlenül helyes, hogy mindazon kérdésekben, a melyekben a

vallási meggyőződésből fakadó mély érzelem megsértésének lehetősége fenforog, az állam a felhetőleg legszelídebb, a lehető legenyhébb alakban lépjen fel és hogy ha multhatatlannak tartja az egyház érdekeivel ellenkező saját létfeltételei érvényesítését, azokat mintegy bársony keztyűvel érintse, a mi nem zárja ki azt, hogy a kezét, melyen a keztyű van, szilárd elhatározás vezesse és hogy erős idegekkel nyuljon feladatához. Ellenben a ki ez alatt azt érti, hogy a katolikus egyház azért, mivel földöntúli tekintélyt követel magának, ezen tekintélynél, tizennyolcz századon át kezelt hatalomnál s viszontagságos multjánál fogva jogot nyert volna másokkal szemben magasabbra helyezkedni, mint a hogy a mások lelkiismerete s egyenjogú igényei ezt megtűrhetik, az a korszellemmel s azon szabadelvűséggel ellenkező álláspontra helyezkedik, a melynek lényege az egyenjogúság, minden őszinte meggyőződésnek egyformán tisztelgetben tartása, az állam minden tényezőjének pusztán az állam szempontjából egyenlő megítélése s jogokkal felruházása.

Egyébiránt a felfogások ily ellentétes voltának lehetőségét beláthatjuk, megérthetjük, ha azokat kellőleg elemezzük és gyökerükig visszahatolunk. Így aztán fenforgásukból tisztába jöhetünk a felekezetek szereplésével és különösen hazánkban való jelentőségével.

Ennek útja a történeti kutatás s az eredmények bölcsészeti mérlegelése volna. Ez alkalommal azonban a feladat a maga teljességében alkalmasint túlhaladná erőmet, fejtegetése talán a tisztelt hallgatóság türelmét is kimerítené; így csak egyes példákkal fogok felvilágosítására iparkodni s ha nem is eszközölhetem a megoldást, talán módjára utalhatok.

Két évvel ezelőtt Londonban az ethikai társaság, mely előkelő írókból és tudósokból, nagy erkölcsi erőt képviselő egyénekből alakult magas színvonalon álló társaság, egy a jelenlegihez hasonló jellegű felolvasási sorozatot rendezett. E társaság nevét, ethikai jelzőjét onnan vette fel, hogy céljául kitűzte a történetből, az államéletből, a társadalmi intézkedések köréből mindazon szempontok kiemelését és köztudatra juttatását, a melyek az erkölcsiségnek a túlvilágiaktól eltérő tekintetekből felekezeti és vallási különbségek nélkül való terjesztésére alkalmasak és a melyek azon meggyőződésre vezetnek, hogy minden komoly társadalmi munka, megmérhetetlen erkölcsi háttérrel és jelentőséggel bír és hogy az erkölcsiségnek minden akár az egyházi, akár a világi téren

eszközölt előhaladása közvetve tulajdonképen a vallási érzelmet is hatályosbitja és bár nem valamely különleges felekezeti irányzat túlsulyra emelkedésére, hanem minden vallásosság közös becses elemének, az áhitatos áldozatkésztségnek növekvésére s egyuttal azon valódi türelem terjedésére vezet, a mely nem a közönyösségben leli forrását, hanem annak elismerésében, hogy számos különböző út vezethet az üdvözülésre és hogy az, a mi a hitben becses, tulajdonképen nem látszólagosan közvetlen tárgya, hanem épen amaz indulat és indokok, a melyek az ismertről és kézzel foghatóról a végtelen és az ismeretlen sejtelmére juttatnak el. Az ethikai társaság említett felolvasásainak első sorozata a különböző létezett és létező vallási rendszerekről szól és pedig a legnagyobb változatosságban. E felolvasások legfeltűnőbb sajátosságos vonása az, hogy nem egy szempontból lettek megbírálva a vallási rendszerek, hanem hogy a fenállóik közül mindegyiknek tüzetes ismerője vagy kiváló hívője adta elő elveit, tanait, rendszerét. Az ó-kor már pusztán történeti mythológiáin kezdtek az assyriaiaknak és babiloniaknak ékirásban fenmaradt emlékein, a melyeket azok legalaposabb kutatói: Rawlinson kanonok és Boscawen fejtegettek; majd China két vallási rendszerén folytatták a confucianismuson és a taoismuson, a melyet leghirnevesebb európai tanulmányozói: Legge cambridge-i tanár és Balfour adtak elő; — sorban áttértek a buddhismusra és hinduismusra, a melyekről Beal és a nagyhirű Sir Alfred Lyall értekeztek; ezután a chinai és japáni jelenlegi vallási rendszerek magyarázata következett, ottan működött hittérítők és más, azon tájakon hosszas időn át tartózkodott egyének részéről; a parsi vallás tanait ismertette utóbb Dadabhai Narodji, a bombayi parsi egyházközség világi előljárója; a sikh vallást, a mithraismust s a mohamedán tanokat külön-külön adták elő részletesen hivatott tudósok, míg a zsidó hit erkölcsi vonatkozásairól s ujabbkori viszontagságairól Marks londoni rabbi tartott felolvasást. Az ősgermán pogányságról és a karácsonyi mythosokról is lelünk értekezésekre s így jutott a felolvasások sora a keresztyénségig, a melynek különböző felekezetei képezték azután ismertetés és magyarázat tárgyait. Arra ugyan nem telt idő, hogy apróra fejteggessék mind a kétszázhuszonhat felekezet tanait, a melyet a statisztikában igen lelkiismeretes angolok a keresztyénség kebelében felszámítanak; mindazáltal az ezek közül Angliában képviseltek minden jelentékenyebbikének egy-egy

irányadó férfiak mutatta be azon szellemi mozgalmat, a mely az illető egyház vagy felekezet híveit lelkesíti. A katolikus egyházzal, ékesen szóló papja, Costelloe szólott igen tüzetesen két előadásban; a svedenborgianus egyház lelkésze, Child, kifejtette ennek rejtélyes tanait; majd az anglikanizmus szervezetét és álláspontját magyarázta a nagyhirű Curteis kanonok, az állami egyház egyik legelőbb bajnoka; az unitariusok nevében Crosskey szólott, a birminghami unitarius egyház élén álló lelkész; a methodismusról igen érdekes előadást tartott Amos Sheldoné asszony, a methodistikus hagyományokban legtekintélyesebb családok egyikének sarja, majd az independensek amerikai és angol szövetségének elnöke, White Edward adta elő az independensek tanát; a quaker reformatiót Pollard ismertette; a baptisták tanairól azok világi elnöke: Clifford szólott s ezeken kívül még a felekezetek s tanok hosszú sora képezte buzgó fejtegetés tárgyát.

Mindenesetre rendkívüli és csodálatos jelenség ez, hogy egy és ugyanazon teremben, a felolvasások egy és ugyanazon körében, egy és ugyanazon közönség előtt, egész sora jelentkezzék a kitünő, saját felekezeteik tanainak igazságától áthatott férfiakkal, hogy ezek feszélyezve ne érezzék magukat arra nézve, hogy egymás jelenlétében szabadon, tartózkodás nélkül adják elő nézeteiket külön, sokban ellentétes egyházaik multjáról, jelenjéről, reményeiről; sőt, hogy nyugodtan összeférjenek közös működésben olyanok, kik ezelőtt még csak száz évvel is egymást okvetlen csupán anathemával illethették volna. Rendkívüli ritka jelenség, magában is tanujele nemcsak a türelmességben való haladásnak, hanem egyszersmind azon kiváló komolyságnak és a fontosság ama méltánylatának, a melylyel Anglia a vallási kérdések iránt ma ujjalag érdeklődik és a mely lehetőség teszi, hogy a felekezeti álláspontok ismertetése a felekezeteken kívül állókra nézve is majdnem oly jelentőségű, mint az illető felekezeteknek híveire nézve.

Egyébiránt még egy mozzanatra kell a figyelmet felhívnom. Az említett felolvasók közül egyik-másik talán azon reményben vett részt a felolvasásokban, hogy lelkeket fog a saját hite részére hódítani; ez azonban kivételes eset volt; legtöbbször ennek feltevését is visszautasították, mikor a szószékre léptek s egészen nyíltan bevallották, hogy ők annak daczára, hogy saját nézeteiket helyeseknek tartják, hogy saját felekezetük hitétől nem tángitanak és a jövőben annak számára rendkívüli szerepet remélnék, mégis azon felfogást

táplálják, hogy jövőben is fenn fognak maradni a különbségek és eltérések a vallási nézletek terén és hogy ezen sokszerűségnek ép oly fontos szerepe van az emberiség életében, mint a minő fontos a nemzetek különvált léte, az egyes nemzetiségek különfejlődése a történet keretében, mind a mellett, hogy az emberiség végcélját oly állapot képezi, a melyben összes tényezőinek, összes elemeinek, összes tagjainak teljes és tartaléktalan együttműködése majdan lehetővé válik, természetesen csupán teljesen eszményi körülmények közt, beláthatatlanul távol jövőendőben. Igazolva volna e nézet által a felekezetek szaporodása és szétválása; s tagadhatatlan, hogy vannak feltételek, a melyek mellett ez czélszerű, sőt üdvös lehet.

Nálunk nem következett be az egyházi szervezetek ily szétforgácsolása. Mindenesetre nem érdektelen tehát azt vizsgálni, mi okozta másutt a felekezetek nagy számát, mi nálunk a tömörebb alakulatok fenmaradását; továbbá vajjon kívánatos-e vagy sem, hogy a jelenlegi kerethen megmaradjon nálunk a felekezetek szervezete, vagy vajjon nem volna-e czélszerűbb oly állapot, mint a minőnek képét egyrészt a szabad Anglia, másrészt az állami élet és szellemi fejlődés ellentétes sarkán levő Oroszország nyújtja?

Tagadhatatlan ugyanis, hogy két néz az, a melynek körében buján tenyésznek a különféle felekezetek, újra meg újra szétválnak különböző irányokban, új és új egyházi szervezetekben. Az egyik az angol-szász nép Angliában és Amerikában, a másik az orosz nép Oroszországban. Csak-hogy e kettő között a hasonlatosság csak külső és hogy kellőleg megérthessük, még egy harmadik, tőlünk távol eső ország képét kell felidézniünk, mely talán kulcsot fog szolgáltatni e jelenségek magyarázatára. Még egy nép, vagy nem is nép, hanem birodalom volt az — a mienktől távol eső korszakban, — a melyben számtalan felekezet keletkezett; ezek azonban nem felekezeteknek, hanem különféle vallásoknak, különféle egyházaknak nevezték magukat, ámbár valójában nem volt köztük nagyobb eltérés, mint a minő ma nyilvánul a felekezetek közt. E tünemény észlelhető ugyanis a régi római történet császári korszakának második és harmadik évszázadaiban. Eltekintve a különféle filozophiai iskoláktól és a különféle mystikus tanoktól, a melyek körül a híveknek rejtélyes kis csoportjai kerültek össze, akkor is a keresztyén egyház kebelében magában egyik felekezet vagy a mint egymást nevezték: haeresis a másikat követte,

üldözte, akkor is számtalanok voltak az eltérések, a melyekben a hagyomány nyilatkozott, a melyet azonban minden esetben a megváltóra és az apostoli korra vezettek vissza azok, a kik magukat közvetlen követőknek, közvetlen orthodox hívőknek hirdették. A különféle irányok, a különféle egyházak, a különféle schismák és felekezetek egymással összeütköztek, igénybe vették megannyian kisebb-, nagyobb mértékben a világi hatalom kardját és az élet küzdelmeiben lassankint csekély számra apadtak le, lassankint egy pár főiránylatban megállapodtak, a metaphysikai és erkölcsi gondolatok főtámpontjai szerint csoportosulva, míg a többi elveszett, elenyészett. Csakhogy ez iránylatok nem voltak képesek nyugodtan egy és ugyanazon állam keretében megélni, hanem tüzzel-vassal pusztították egymást és az eredmény az lön, hogy a kelet és nyugat azon szétválását, a mely már világi tekintetknél fogva is bekövetkezett, az egyházi érzelem és tanok tekintetében való szétválással mélyítette és orvosolhatatlanná tette azon ürt, a mely már régóta fennállott a görög metaphysikai és a római jogi és erkölcsi világnézet között; így a kereszténységnek azon töredékei, a melyek a birodalom hagyományaitól végkép elszakadtak, Egyiptomban, Syriában, Abyssiniában, Indiában, talán Chinában is, mint egészen jelentéktelenek, a többi kereszténységgel sem művelődési, sem emberszerető művekben többé egyáltalán kapcsolatban sem álló kis csoportokká törpültek el és asztak össze. E körülmények azt eredményezték, hogy a nemes goth nemzetet mint arianust üldözték a frankok, üldözték a burgundok, üldözték az elgörögösödött rómaiak, míg végre az egyházzal együtt a nemzetet is tökéletesen kipusztították. Az lön az eredmény, hogy Angliában végre a kelta és angolszász elem nemcsak nyelvi és nemzetiségi tekintetben, hanem már a legrégebb időktől fogva a husvétiszertartások és a husvét időpontjának meghatározása körül kifejlődött szokásokban is egymással ellentéteseknek mutatkoztak, hogy az ir egyházat, a szentek ez egyházát, elnyomta a római egyház, melyet Bonifác terjesztett és hirdetett mint apostol Angliában.

Itt látjuk először a felekezetek keletkezésének, elszaporodásának és egyszersmind küzdelmének jelenségét. Természetes, hogy azok, a melyek végre diadalmaskodtak és a világi hatalom kardját a maguk kezébe kerítették, mindig megtagadták azt, hogy felekezeteknek tekintessenek; a római egyház magát katolikusként, egyetemesnek hirdette, a nyu-

gati római birodalom emlékei alapján s példájára; hiszen úgy vélekedett, hogy hivatkozhatik azon mondásra, hogy «*securus judicat orbis terrarum*», minthogy az *orbis terrarum* alatt csakugyan nem a világgömböt, hanem csak azt a kört értette, melyet kardja hegyével saját magának Európában vonni bírt. A görög egyház magát orthodoxnak, igazhívőnek és igaztanúnak nevezte és ennek folytán szintén egész ridegen, mint kizárólagosan jogosult foglalt állást és helyet a keleten. A felekezeti elnevezést, a többi vallási nézetekkel bárminő szempontból való egyenlősítést tehát a lehető legnagyobb felháborodással visszautasították Nyugaton és Keleten egyaránt és saját elvöknek, hogy «*in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus charitas*», csakis az első tételét, t. i. az unitas tételét fogadták el magokra nézve, míg a charitást, a könyörületességet és az emberszeretet tanát, a mely mindenkire és mindnyájára vonatkozott, félreismerték annak következtében, hogy — mint említettem — a világ körét csupán a saját látkörük határára szorították.

Európa majdnem ezer éven keresztül más feladatokkal volt elfoglalva, semhogy az egyház tanainak vizsgálatába, semhogy az egyház tanainak általában a beavatottak körén kívül álló részletes fejtegetésébe bocsátkozhatott volna. Az egyházi tanokkal való foglalkozás egy aránylag szűk körnek maradt fentartva, mely szűk kör lassankint egy vagy más minőségben a katolikus egyház rendkívül szívós és egyszersmind rendkívül változékony szervezetébe lett felszívva. Ennek daczára azonban még e szűk körben is folyton eltérések merültek fel, csakhogy az egyházi hatalom világi kardjától való félelem következtében ezek nem vallási, hanem bölcsészeti felekezetek nevezetét fogadták el. A XVI. században Pál apostolnak egyik régi tana ismét újra és nagy mértékben érvényesülni kezdett; egy régi tan, a mely egyes spiritualistikus körökben mindig életben maradt, a mely azonban a nagy közönség előtt hosszú időn keresztül rejtve látszott lenni. Az apostolnak a hit által való igazulásról szóló tana alapján ugyanis már Szent Ágoston megkülönbözteti a hívőknek látható tömegét, a külső egyházat és megkülönbözteti a valódi, a belső egyházat. Így a láthatatlan egyházat, a lelkek egyházát, azt, a melyet a hit, a meggyőződés kapcsol össze, szembe helyezte a látható egyházzal, a mely csak külső tevékenységen, külső munkákon és formákon alapul. A látható és láthatatlan egyház ezen különb-

sége, a mely egy lényeges alapvető keresztyéntan, mert a meggyőződésnek és a hitnek feltétlen becessége elismerésén és egyszersmind az isteni kegy jelentőségének benső elfogadásán nyugszik, ezen tan mélyen megrendítette a lelkeket, a mikor a reformatió alkalmával mind az ó-kor ismeretkörének felélesztése, mind az egyház fennálló visszaéléseivel szemben a lelkiismeret tiltakozása előtérbe nyomult Európaszerte és innen az, hogy úgy Luther mint Calvin művében, valamint az anglikán egyházban a külső szakadás pillanatától fogva egyszersmind megkezdődött azon nagy munkálgodás, a mely a belső továbbfejlődés és haladás műveiben folyton nyilvánult.

Az anglikán egyház eredetileg egyszerűen a királynak követelményéből indult ki, abból, hogy a pápai souverainitás, a pápai suprematia az angol király jogállását nem feszélyezheti, hogy a souverainitas vallási kérdésekben is nemzeti és a királyt illeti, mint a nemzet fejét; de ennél nem állott meg az angol reformatió, hanem csakhamar összeköttetésbe jutott a continensnek azon tanával, a mely a római egyháznak részben szertartásos, részben dogmatikai tételeivel való visszaélés következménye és ezek ellen való tiltakozásként merült fel. Innen az, hogy a protestáns egyházak, annak daczára, hogy mindegyikök a körülményekhez képest, a melyek közt keletkezett, némileg eltérő jelleggel és tanokkal fejlődött ki, már igen korán egymással kapcsolatba jutottak, kapcsolatba jutottak annak daczára, hogy nem lévén képesek a kor türelmetlenségéből teljesen kivetközni, néha egymással egyszersmind ellentétbe, nemcsak helyes versengésbe, hanem majdnem végleges üldözés állapotába kerültek. Mindazonáltal ép azért, mert lényegileg mindegyik más államban, más nemzet körében, más történelmi alapon alakult és fejlődött: Németországban az ágostai hitvallás közvetlenül az első, a Luther-féle reformatió alapján — Franciaországban és a Svájc nagy részében a Calvin-féle tanok és szervezet alapján — a Svájc egy részében a Zwingli-féle közvetítő nézetek alapján, a melyek később a református egyház egyik színezetébe átmentek, — majd később Hollandiában a reformata egyháznak ismét egy némileg más árnyalattal, bár tanok tekintetében teljesen azonos köre mellett, Skóciában egy különálló, ámbár a genfivel mindig a legszorosabb kapcsolatban álló felfogás révén — Knox kezdeménye és a skótoknak nemzeti sajátságai következtében — Angliában mint már említettem, maga az anglikán vallás, vagy mint

magát nevezni szokta és a mint nevét mai napig is büszkén emlegeti, az angol katolikus egyház alapján megannyian mégis egymással kapcsolatban, egymással barátságban haladtak tovább; és e külön egyházi szervezetek nem a felekezetek nevét, a mely e korban haeretikusnak, vagy legalább is gyanúsnak tűnhetett volna fel, hanem a confessiók: hitvallások nevét fogadták el ott, a hol magukat teljesen egységes egyházaknak nem tekintették.

Angliában azonban épen azért, mivel az angol reformáció aránylag a legfokozatosabb és legkisebb lépésekben eszközölt volt, egy ettől eltérő fejlődés történt és így következett az, hogy a nonconformity a szervezetben a hivatalos egyháztól való eltérés, az angol országos protestantismustól lassankint elterelő lépéseken és felfogásokon alapuló szervezkedés alakuljon, melynek eredménye volt azután számtalan felekezet az angol protestantismus körén belül, a melyek mindegyike az elismert, létező alakzatokat holtaknak, saját magát a hívők, a lelkek tulajdonképeni benső egyházának vallotta.

Az angol protestáns, illetőleg, a mint magát nevezi, az anglikán katolikus egyház eredetileg, a mint már említettük, pusztán a fejedelem souverainitása és a pápai supremátia visszautasítása tanában vált el a római katolicismustól, majd közelebbi érintkezésbe jött Edward király alatt a continentalis és skót protestantismussal, de ennek daczára mindig mint nemzeti és pedig mint kizárólagos nemzeti egyház kívánt szerepelni. Ezzel szemben a protestáns tanok alapját képező szabad kutatás és egyéni meggyőződés eszméje, a láthatatlan egyház eszméje, a látható és külső szervezetben megtestesült egyház eszméjével szemben tagadta, hogy merőben azon minőség, hogy valaki angol, már jó keresztényné, illetőleg jó protestáns, már a valódi láthatatlan egyház tagjává tegye. És innen a puritanismus kifejlődése, az independensek szervezetének megállapodása, a mely egyáltalában nem ismeri el a világi hatóságnak bárminő egyházi ténre vonatkozó intézkedése jogosultságát. Egy lépéssel tovább, a baptista tanhoz jutunk, úgy a mint az Angliában a XVII. században nyilvánult. A baptisták már nemcsak abban láttak nehézséget, hogy valaki azért legyen az egyház tagja, mivel egy bizonyos társulathoz vagy egy bizonyos politikai kötelékbe tartozik, hanem már abban is nehézséget láttak, hogy valaki egy egyháznak tagja legyen a nélkül, hogy teljes öntudattal

számot legyen képes magának adni azon egyház tanairól és hitéről, és ép azért a kisdedeket és gyermekeket az egyház körébe felvenni egyáltalában nem akarták. Még egy további lépés vezetett pl. a quaecker tanhoz, azon tanhoz, mely már egyáltalában semminemű egyházi szervezetet sem akar elismerni, a mely egyáltalában a láthatatlan egyházat akarta folyvást életben tartani, a mely a hívek mindenkori összefüvetelében új és új isteni inspiráció szükségességét, új és új meggyőződés keletkezésének multhatatlanságát vitatta, és a mely ép azért minden állandó egyházi szervezet végleges és elvi ellentétese gyanánt kívánt szerepelni. Csakhogy evvel természetesen nem akadhatott meg a folyamat. E kiválásnak minden fokán, minden új felekezet szervezkedése, megállapodása alkalmával egy-egy új határozott tantétel, egy-egy új, ha nem is dogma, — mert e szót nem volna helyes használni —, de egy-egy új határozott hittétel, formula lett megállapítva. És a ki csak a szabad meggyőződésben, ki csupán a hitben, a ki csupán az egyéni nézetben, a ki csupán az esetleges, a pillanatnyi, a világi gondokon túl emelő lelkesedésben látja a vallási nézetek vagy az egyházi összetartozás érdekeinek jogosultságát, az bárminő új confessiót, ha azt szó szerint veszi, hosszasan, állandóan a magáénak nem tekinthet. Minden felekezet, hogy úgy mondjam, egy-egy lelkesedési kitérésben vált ki az előzők köréből s állapodott meg külön szervezetben, de mindegyik azután lassankint maga is, ha az életben szerepelni akart, ha hívei az életben egymással állandóan összeműködni törekedtek, ép az emberi célok világi volta és korlátoltsága szempontjából kénytelen volt magának mintegy határozott külső szervezetet adni, megkövesedni és úgy ürügyet szolgáltatni azoknak, a kik a lelkesedés egy új rohamában esetleg némileg eltérő felfogást vagy nézeteket tápláltak, hogy újra kiváljanak. Innen az új felekezetek folytonos keletkezése, folytonos kiválása a régiekből, a láthatatlan egyház folyvást újra meg újra megtestesítésének törekvése, a mely szükségkép csak tökéletlenül vezethet, mert minden emberi, tényleg külső kifejezésre jutó mű tökéletlen az eszmével, tökéletlen a művész, tökéletlen a hívő lelkesedésével szemben; innen az, hogy századról-századra, nem, évtizedről-évtizedre, sőt egyes korszakokban mondhatni évről-évre új kiválások, új szervezkedések történtek, hogy a mult század közepén a methodismus jelensége egyszerre ellepte az anglikán egyházat és százezreket, milliókat kivezetett annak köréből, a kik előbb nyugodtan

és minden lelkiismereti furdalás nélkül ott maradtak volt. Innen az, hogy azután a svedenborgianusok, mystikusok számos különböző fajai, hogy pl. magában a skót egyházban az egyházi szervezet tekintetében más nézetűek Chalmers meggyőződése és vezérlete nyomán mind kiváltak addigi szervezetökből, mind új szervezetet állapítottak meg, sőt hogy pl. ma szemünk előtt egy mozgalom indult meg, a mely tulajdonkép nem is dogmatikus alappal bír, a mely tulajdonkép az elfogadott felekezeti köröktől csakis eljárásának módjára nézve különbözik és a mely ma már mint valóságos központosított egyház lép fel az «üdv hadserege» képében.

Ez tehát a felekezetek alakulásának egyik folyamata a Nyugaton, ott, a hol mindenek előtt a szabadságot tekintik bármely haladás feltételének.

A Keleten és Északon mást látunk. Ott a szabadság fogalma a vallási téren is majdnem megfoghatatlan, majdnem ismeretlen.

A hagyományhoz, a régihez, a tekintélyeshez, a megszokotthoz, a múltban megtestesített eszményhez való ragaszkodás az, a mely az egyeseket, a mely a tömegeket egyedül képes lelkesíteni, egyedül képes vezérelni, a régi jó idők, az elmúlt tőkély hagyományai azok, melyek ott balzsamot öntenek a lelkekbe, nem a jövő reményei. Innen az, hogy, minthogy egyrészt minden egyház és minden felekezet szükségképen határozott külső formák közt kell, hogy szervezkedjék, de másrészt minden egyház és minden felekezet, a mely él, mégis a hívek, a hozzátartozók meggyőzésében lassankint, ha észrevétlenül is, átalakul, a múlthoz való ragaszkodás, a múlt hagyományainak tisztelete arra vezeti az embereket, hogy ott, a hol a valóságos, az intézménynek megfelelő átalakulás is bekövetkezett, ez ellen tiltakozzanak, a régi formákhoz ragaszkodjanak annak daczára, hogy e régi formák régi értelmüket elvesztették. Innen a felekezeteknek lényegileg másnemű jellege a keleti egyházban, innen az, hogy a legnagyobb felekezet, hogy a raskolnikok tulajdonkép onnan indulnak ki, hogy, minthogy a szentírásnak egy új nyomtatott kiadása készült, melyben az előbbinek nyomdahibáit kijavították és evvel együtt, ennek megfelelőleg némely már az orosz egyház előtt is túlságosan előítéletesnek látszó szertartást is megszüntettek vagy megváltoztattak, a népnek egy nagy része ebben egy haeretikus újítást, ezen egészen természetes, multhatatlan saját tisztasága érdekében, okvetlen működésében egy veszedelmes eltérést látott a régi

tantól, a régi hagyománytól. Oroszországban a nép nagy tömegében a ragaszkodás a nyomdahibákhoz is, mint a vallási érületnek egy lényeges alkateleme, egy lényeges része szerepelt; készek voltak számosan a legnagyobb szenvedéseket is kiállani, inkább vértanusággal is szembenézni, semhogy ily merőben lényegteleneknek vagy valóban szükségeseeknek látszó módosításokat elfogadjanak, semhogy elismerjék, hogy az orthodoxia, bármiben, még egy betű magyarázatában is megváltozhassék, és ezután ennek megfelelőleg ismét újabb és újabb felekezetek, nem a tökéletesebb meggyőződés, nem a magasabb rendű remények, vagy általánosabb, felvilágosultabb felfogás nevében, hanem egyszerűen a régihez való ragaszkodás nevében váltak ki, váltak ki egyszersmind a betű szerinti értelmezés eltéréseiben, de oly eltéréseiben, melyeket nem mint újításokat, hanem a melyeket mint a legrégibb korra, a tulajdonképi orthodox hagyományra való visszatérést jellemeztek. Itt tehát a felekezeti életnek egy egészen más légkörével, egy egészen más indokával találkozunk. Az autokratia birodalmában épen oly kevéssé lehetséges az orthodoxiát változatlanul fentartani, mint a szabadság hazájában; a felekezetek alakulásának törvénye, hogy a lelkiismeret a külső szervezetet áttöri, ugyanaz itt is, csakhogy a meggyőzések nem előre, hanem visszafelé fejlődnek, hogy a haladásé helyett az atavismus tüneményei tolnak előtérbe.

Hazánkban ismét ezektől egészen elütő jelenségeket látunk; nálunk a reformatió több központhól indulván ki, több felekezet terjedt el mindjárt kezdettől fogva sokkal nagyobb békében, sokkal csekélyebb versengés mellett, mint bárhol a külföldön. A magyar természetnek, mondhatnám geniusnak politikai téren oly gyakran és oly fényesen igazolt sajátságai a vallási téren is kifejezést nyertek. A magyar természetnek visszahökkenése a szélsőségektől, megmaradása a középúton, az alkotmányos jogfolytonosság iránti előszere-tete a vallási történet terén is tapasztalható. A politikai történetben sem találkozunk Magyarországon absolutistikus mozgalommal, a mely a magyar nép kebeléből indult volna ki, úgy a mint evvel igenis találkozunk majdnem minden idegen népnél, Dániában, Németországban, Franciaországban és Angliában is; nem találkozunk szűkkeblű aristokratikus törekvéseknek népszerűségével, mint a külföldi történet számos korszakában. Nem találkozunk a demokrátiát demagogiává sülyesztő törekvésekkel sem; a magyar történet mindig azt mutatja, hogy a nép széles körei érzékkel birtak azon

alkotmányos felfogás iránt, a mely a hatalmakat a különféle társadalmi osztályokban szétosztva kedvelte, a mely a jogokban való részletetésből nem akarta kizárni egyik társadalmi osztályt sem. Ép így a vallás terén. A magyar vallási törvényben, magyar földről nem találjuk még a katolikus egyház kebelében sem az ultramontanizmus merev teoriájának keletkezését. A hol ezt Magyarországon látjuk, mindig idegen földről származott csira volt, a melyet itt valósággal életre kelteni tulajdonkép sohasem voltak képesek. Másrészt a protestantizmus körében sem találjuk soha mélyen meggyökerezve azon betűhöz ragaszkodó orthodoxiát, a mely a német és angol protestáns államegyházaknak időnként jellemző tulajdonságuk volt és a mely arra vezette őket, hogy saját protestáns testvér-felekezeteiket saját keblükben meg nem tűrték, hogy azokat folyvást kiközösítették és üldözték. Magyarországon ott, a hol szabadon intézkedhetett és akkor, a mikor szabadon intézkedett az állam saját sorsáról, illetőleg intézkedhetek a hívek és az egyházak saját tanaik terjesztéséről, saját szervezetökről és saját eljárásokról, mindenütt egy bizonyos türelmességet, nem közönyösséget, hanem a testvériség és közremunkálkodás elismerését találjuk. Találjuk a négy vallás elismerését Erdélyben már igen régóta, találjuk az evangélikus és református felekezetek egyenlő elismerését és testvéries közreműködését egymással Magyarország területén. Egyik sem vált tulajdonkép a szó szoros értelmében állam-egyházzá. Közös, hatalmasabb ellenségük lévén, közös elnyomtatás ellen kellett küzdeniök és a mi őket mindig kitünteti Európa összes protestáns egyházai közt, e közös elnyomtatás elleni küzdelem mellett nem kövesedtek meg és nem csontosodtak meg soha annyira, hogy maguk üldözőkké váltak volna, hogy maguk a gyöngébbeket elnyomni, kizárni törekedtek volna.

De ezért meg is lelték jutalmukat: meglelték abban, hogy lényeges, nagy felekezeti mozgalmak, melyek szétrepesztéssel fenyegették volna az egyházak keretét és szervezetét, Magyarországon és Erdélyben be nem következtek; meglelték abban, hogy mindig úgy értelmezték tanaikat, hogy azok keretében a közvéleménnyel bárminő összefüggésben levők, egyháziak és világiak, előhaladottabb és hátramaradottabb nézetűek, el tudtak helyezkedni; hogy a láthatatlan egyház híveinek nem volt szükségök itt a látható egyház ellen tiltakozni, hogy az egyéni meggyőződésnek nem volt szüksége és nem volt alkalmá külön kiválni és magát szembe állítani mások hitével és mások nézetével; s mindezt a nélkül, hogy

lemondtak volna tanaikról, a nélkül, hogy bármikor megengedték volna, hogy azokba oly elemek vezetessenek be, melyek végre is meghamisították volna azokat, meg is tudták annyira egyeztetni a szabadság követelményeit fennállásuk rendjének követelményeivel, hogy ép e szabadság alapján a hazai közvélemény legszélesebb köreiből gyökeret tudtak verni és haladhattak az egyházi és világi elemek testvéries közreműködése mellett. Sőt nem lehetett bárki okot arra sem, hogy tőlük elbucsúzzon, hogy kénytelen legyen azt mondani, hogy az ő törekvéseinek, eszméinek, hogy az ő felfogásainak addig, míg — mi végre Magyarországon mindig és mindenütt megvolt — lényeges vonásokban történeti alapon állott, ezen egyház és vallás meg nem felel, hogy kénytelen legyen körülből kilépni. Épen így történeti volt a magyar politika fejlődése és a történeti szempontok folyvást szemmel tartása tette lehetővé az alkotmány megőrzését, lassankint demokratikussá válását a nélkül, hogy bárhol nyílt szakadásnak kellett volna bekövetkezni. Történeti alapon fejlődtek és szervezkedtek és maradtak tehát a protestáns egyházak Magyarországon és ép e történeti alaphoz való ragaszkodásban rejlik záloga annak, hogy a jövőben is képesek lesznek feladataiknak megfelelni, és hogy nem fognak bárkit arra kényszeríteni, hogy merőben irott betűre vagy dogmára, vagy egyéni nézetre hivatkozva, egységüket, történeti szakadatlanóságukat megrontsa.

És ha ebben nyerték a jutalmat, azt hiszem, hogy ebben birják egyszersmind zálogát a jövő fejlődésnek, birják zálogát annak, hogy virulni és gyarapodni fognak mindig, a míg hívek maradnak azon elvhez, mely eddigi működésükön mindig végig vonult, azon elvhez, hogy a testvériség hirdetésének legjobb módja az, ha az ember cselekedeteiben mutatkozik testvérnek, azon elvhez, hogy végre is a szeretet vallásának leginkább az felel meg, a ki a felebaráti szeretetet és türelmességet valóban gyakorolja azon mértékig, a melyben más az ő őszinte meggyőződését respectálja a nélkül, hogy ezért lemondana oly elvekről, a melyeket saját multjára és saját magaviseletére nézve mellőzhetetleneknek tekint.

Ezen meggyőződésben azt hiszem, hogy a jövő Magyarország nem újonnan alakuló, nem a létező keretből kiváló felekezeteké, hanem a fennállóké, a melyek a «felekezet» nevének is büszkén elfogadhatják és ebben sértést nem lehetnek, mert a felekezet mindig annyit jelent, mint fél, és felek nélkül az egész és összes és kerek igazság elérésére soha remény sem lehet.

Művelődéstörténelmi rajz a hit és babona multjából.

Irta és 1891. év február 19-én fölolvasta

dr. Csiky Kálmán.

Tisztelt közönség! Sokszor hangoztatják és a mindennapi élet némely példái is igazolni látszanak azt a tételt, hogy a hit és a tudomány, a vallás és a műveltség ellentétes két elvképen állanak szemközt egymással; hogy a hit virága a naiv tudatlanság nyirkos talajában és nedves légkörében díszlik legszebben; de nem tűri el a tudomány és műveltség erős világosságát, sőt elfonnyad és lassanként elpusztul annak hatása alatt.

Tévedés van magában a tételben; tévesek a példák és bizonyítékok. Tévedés van a tételben, mert összezavarják a hitet a babonával; holott a hit csakúgy lelki szüksége az embernek, mint a tudás; kielégítést követel, csakúgy mint ez, minden időben, minden népnél, bármely műveltségi fokon; míg a babona elfajulása a hitnek és tudásnak egyaránt; tehát épen úgy ellentétben áll a tiszta hittel, mint a fölvilágosultsággal és a tudománnyal. De tévesek a bizonyító példák is, mert csak egyes esetekre illenek és nem az ember egyetemes lélekvilágának megfigyelésére alapítvák; az egyénekről vannak elvonva, nem pedig az emberiség történelméből.

Engedjék meg azért szives hallgatóim, hogy jelen alkalommal megkíséreljem e kérdést a művelődéstörténelem fáklyája mellett megvilágítani; fejtegetni fogom ugyanis azt a viszonyt, melyben a keresztyén népek közt eleitől fogva a hit és az általános értelmi fejlettség állottak egymással; rá fogok mutatni arra a tényre, hogy a tudatlansággal mindig együtt járt a hit- és erkölcsi élet elfajulása, együtt jár a babona, az üldözés, a kegyetlenség és türelmetlenség. Viszont, hogy a tudományos szellem föllendülése és az értelmi színvonal emelkedése nem hogy ártalmára lett volna a hit lehetőségének, hanem ellenkezőleg, szilárdabb alapra állította és tisztább fényre derítette azt.

Tudom, hogy e tárgy fölötte nagy és bő azon szűk kerethez képest, melyet nekem a jelen alkalom kínál és a fölolvadó asztal föladata megszab. Meg fogja azonban bocsátani a tisztelt közönség, ha épen erre való tekintetből, melőzve a kérdés tudományos részleteibe való elmélyedést.

inkább a történelmi fejlemények futólagos szemléltetése által igyekszem e fölállított tétel igazságának megismerésére vezetni hallgatóimat.

Valamennyi nép, mely a hódító keresztvéység kebelébe tért, — csekély kivétellel, — sokistenhívó nép volt. Első sorban maguk a görögök és rómaiak. Sajátságos tünemény azonban, hogy épen a hellén-római, tehát a legműveltebb fajok hitrendszeréből került legkevesebb elem a keresztvéység hitvilágába. Kétségtelen ugyan, hogy a keresztvény dogmák tudományos hitrendszerre alakulására a görög bölcsetnek is megvolt a maga befolyása, mindjárt kezdetben is a hellén műveltségű Pál apostol által. Azt sem igen lehet elképzelni, hogy egyes görög bölcseknek, különösen Socrates és követőinek, tisztult erkölcsi elvei, melyek olykor kinyilatkoztatásszerű föntségben tündökölnék, minden hatás nélkül maradtak volna egy oly vallás erkölcsstanára, mely épen e classikus szellemvilág sphaeráján belül terjedt el legelőször. Bizonyos, hogy sok eszmét átvett a keresztvény egyház — fejlődésének további folyamában — a római császárság kormányzati és közigazgatási szervezetéből is: a pápaság utánozta a császárok egyeduradalmi törekvéseit és intézményeit; a hatalomra emelkedett egyház külső szertartásaiban újra fölragyogott a régi római pogányság fénye; még az ünnepnapok megállapításában is mutatkozik a római hagyományoknak bizonyos nyoma. De a görög-római mythologia istenségeit, magasabb és alsóbb rendű szellemeit örökre megsemmisíté, vagy a pokol hatalmai közé dobta le a keresztvény hit.

E tüneménynek azonban az egyistenhívó és a sokistenelvű vallás közötti harc és az e harcot kísérő történelmi események természetes és könnyen érthető magyarázatát adják. A keresztvéység a görög-római világgal vívott hosszú, három-négy évszázados küzdelem után lett uralkodóvá a birodalomban. A régi hitnézetekben tehát a maga ősellenségét, saját terjeszkedésének legfőbb akadályát látta, melynek engedményeket nem tehetett, mely ellen a végsőig kellett pusztító hadjáratot folytatnia. És ezt a fiatal lelkesedés, sőt a fanatismus egész tüzével folytatta a keresztvéység, kiterjesztve ellenszenvét nem csak a pogány hit eszméire, hanem mindazon tárgyakra is, melyek amazokkal kapcsolatban állottak. Vandal kíméletlenséggel rombolta a

régi istenek fölséges templomait és szobrait; letarolta a classikus műveltség erdőit s nem a hitrajongás első dühének jóakarátán mult, hogy legalább gyökerei megmaradtak a földben annak az egykori nagyszerű kulturának, új sarjakat hajtandók egy későbbi kor számára, mely már vallási elfogultság nélkül tudta méltányolni a hajdani pogányság szellemkincseit.

Egyelőre azonban elrejtőzött a régi bölcelet szelleme; megsemmisültek, vagy lappangottak a hellén bölcsesség iratai; a szellem világában az az egyetlen könyv lett uralkodóvá, a mely nem emberi, hanem isteni igazságokat hirdetett. Az egykori költők édes dalait más énekek váltották föl. Elnémult a rhetorok ékesszólása; más szónokok, más hangon, fejük fölött tüzes lángnyelvekkel, más húrjain játszottak most már az emberi szívnek. És örökre letűnt a hellén-római istenek kora. A mythológiának nem csak oly isteneit, mint Venus, Mars, Mercurius vagy Pluto, hanem még a legtisztábbakat is, mint a bölcsesség személyesítőjét: Minervát, a szüzesség typusát: Vestát, a legfőbb égi hatalom képviselőjét: Jupitert, betűszerinti és kétségtelen ördögi hatalmakká minősítették; a herosok neve alatt tisztelt szellemeket is hasonló elbánásban részesíté az egyház; a démon szó, mely a görög-római nézet szerint alárendelt szellemi lényeket jelentett, mostantól fogva rossz értelmet nyert és a Mindenható terveinek megghiúsítására törekvő gonosz hatalmak jelzésére használtatott.

Ellenben nem részesültek hasonló mostoha elbánásban azok a szellemi lények, melyek a későbbben keresztyénné lett celta és germán népek ősi mythológiájával maradtak fön. Nem mondhatni ugyan, hogy a hivatalos egyházi hatalom elősegítette volna ezeknek kultuszát; de hosszú ideig nem helyezkedett ellenök ugyanazon álláspontra, melyről a hellén-római istentant kiirtotta. A viszonyok mások voltak ekkor már, mint a keresztyén korszak első négy-öt századában. A keresztyénség nem vívott nehéz küzdelmeket az újonnan megtérő népekkel, melyek részint önkéntesen hódoltak meg e magasabb erkölcsi tartalmú vallás előtt, részint egyes lángbuzgóságú fejedelmek akarata és fegyvere által kényszerültek fölvenni a keresztséget. Különb. is nem e népek régi vallásai részéről, hanem a keleten újonnan keletkezett, szigorúan monotheistikus elvű mohamedán vallás győzelmes előnyomulása következtében fenyegette veszély a keresztyén világot; ez a veszély vette igénybe az egyház kiváló figyel-

mét és gondját. Mindezen körülmények összműködése alatt megtörtént, hogy a keresztyén hit a Közép-Európát lakó népek ősi vallásának nagy tömegű hitfogalmával szövődött össze és pogány eredetű szellemalakok telepedtek a keresztyén vallásos tisztelet pantheonjába.

Maga a keresztyén vallás ugyanis egész tömegét ölelte föl, még keleti eredetének korából, az emberfölötti szellemi lényeknek, a milyenek voltak az angyalok és ördögök, kik közül többeket személyes névvel is egyénített az egyház fölfogása; aztán ott voltak: a Megváltó édes anyja és a szentek, kik megannyi közbülső fokozatait képezték az égi hatalmakkal, közvetítők a bűnös emberek és a Mindenható között. Ily módon a keresztyén vallás tiszta erkölcsi tartalmának ismeretére még fölemelkedni nem bíró, csak imént megtérített pogány népek könnyen helyezhették be a maguk isteneszméit a keresztyénségnek nem ugyan dogmai rendszerébe, mely a hivatalos egyházi tekintély oltalma alatt állott, de mindenesetre tiszteletök és félelmök tárgyai közé. Isten angyalai, szentjei és a pokol sötét hatalmai mellett helyet foglaltak, különösen a celta és germán vegyületekből előállott, angol, francia, spanyol és felső-italiai népek hitvilágában, a tündérek és varázsszellemek, mint utódai az egykori pogány dryadoknak és sylpheknek.

A középkor egy tetemes részén keresztül tehát, egész a XII. századig, a nép vallásos meggyőződésének egyik alkatrészét képezte a tündéri mysteriumokban való babonás hit. Az emberi képzelet országában a természetfölötti alakoknak ismét egy új nemzedéke foglalta el a maga helyét, a melyek nem kevésbé voltak magasabb szellemi tulajdonokkal és rendkívüli hatalommal megáldott, de azért hűsből és vérből alkotott, a halandókkal folyvást érintkező, azok sorsára jó vagy rossz befolyást gyakorló lények, mint a régi Hellas magasabb és alsóbbrendű istenei. Ujra női alakokkal népesültek be a vizek; a gondolatgyorsasággal eltűnő s ismét megjelenő szeszélyes szellemek szárnyasuhogásától reszketett a lég; a barlangok és bányák törpéket, gnómokat, manókat rejtettek magukban; minden hegynek, erdőnek, lígetnek megvolt a maga geniusa, kik bizonyos varázsszavak hallatára készséggel ajánlották szolgálataikat a halandónak. Volt olyan, ki a tengeri szigetre átkelni akaró lovag rendelkezésére egy pillanat alatt állított ébenfából készült, selyem kötelekkel fölszerelt hajót; másik madárrá változtatta a lovagot, hogy a vár tornyába zárt imádottjának ablakára

röpülhessen; egy harmadik tündér varázsgyűrűvel ajándékozta meg kegyenczét, kit az tetszése szerint láthatlanná és legyőzhetlenné tett. De maguk e fantastikus lények is kényök-kedvök szerint cserélgették alakjokat; kígyóvá, fehér szarvassá, kincset őrző sárkánynyá, baziliskussá, madárrá, vagy a női erényt őrző hermelinné változtak át.

Azt lehetne azonban gondolni, hogy e mesés lények nem is voltak soha a hitnek tárgyai, hanem inkább a költészetnek és a nép képzelgésének teremtményei, a melyeknek ma is szerepelnek a népmesék és regék országában. De a dolog épen nem így áll; sőt inkább írott hagyományok tanúsítják, hogy mily életteljes, benső és általános volt a tündérekben és varázsszellemekben való hit. Magas rangú egyének, főpapok, sőt némely pápák is csatlakoztak e mysteriumokhoz, meg voltak győződve a varázslat, bűbájosság és igézet hatalmáról, sőt egyes magas állású emberek maguk is varázserővel bíró lények hírébe jöttek. Egy újabbkori francia író (Des Mousseaux) említi, hogy a poissy apátságban egészen a XVIII. század közepéig minden évben mise tartott, hogy a tündérek bűbajos hatalma az apáczáktól eltávolíttassék. II. Calyxtus pápa az angyali seregekhez sorozza az ég és föld közt élő eme geniusokat. Sőt azt lehet mondani, hogy a pogány eredetű szellemi hatalmakat, Vivian és Melior tündért, a fehérkezű tündért, Melusina és Morgán varázsló-nőket, Merlint, a ki Arthur breton királynak ajándékozta a híres kerek asztalt és a számtalan apróbb természetfölötti lényeket, közelebb érezték magukhoz és az emberi élet viszonyaihoz, mint a rideg fönsgben, a Mindenható oldalán álló égi lakókat. Az angyalokat és szenteket kevésbé a földi, mint inkább a mennyei lét boldogságának eszközlőül tekintették; az ő pártfogásuk inkább volt helyén a halálos ágy mellett, a templomok sötét boltívei alatt, a temető küszöbén és a mennyország kapujánál. Az élet mindennapi viszontagságai, örömei, bajai közepett inkább fordultak azokhoz a családi szellemekhez, inkább várták azoknak segélyét, vagy inkább féltek rettenetes hatalmuk haragjától, a kik már pogány őseik tiszteletének és félelmének is tárgyai voltak és a keresztyén vallás által nem töröltettek ki emlékezetökből, csak alsóbb rendű jelentőségre szorítottak alá a hit világában.

Midőn ama kor emberei e geniusoknak tetteit, kalandjait, az emberekkel való érintkezéseikről szóló elbeszéléseket hallgatták, nem úgy fogták föl azokat, — mondja egy fran-

czia író, Antony Méray, — mint egyszerű költeményt vagy mesét, hanem a szentirat hitelességét tulajdonították e történeteknek. Áhitatosan keresztet vetettek s az érdekesítő részeket hallatára elsápadtak. Hiszen azok a kalandok alkalmissalag ő velök is megtörténhetnek! Ha este vagy éjjel magános ösvényeken, avagy rengeteg erdőkön keresztül utaztak, melyek akkor még tele voltak vadállatokkal, révedezve nézettek körül, hogy a sűrűben nem villan-e elő valamely manó lámpája, vagy más szellem szűrő szemfénye, vagy a baziliszkus karbunkulus szemei. Nyugtalanság és szorongó félelem közt, varázsigeiket mormolva, ajánlották magukat valamely jóakaratóról ismert tündér vagy varázsló kegyeibe, avagy valamely égi szent pártfogásába.

Hogy a nép hitvilágában e szellemek mennyire össze voltak olvadva a keresztyén vallás fogalmaival, bizonyítja az is, hogy ezeket nem állították ellentétbe a keresztyénséggel, hanem épen annak hitrendszerébe illesztették be. *Melior* tündér, egy róla szóló rege szerint, kijelenti egyik kegyence előtt, hogy ő hisz az Istenben, Mária fiában, ki életét adta érettünk. *Oberon* törpe, a tündérvilág királya, azt mondja, hogy ő Jézustól vette hatalmát. Ugyanő, midőn egy üres serleg fölött háromszor keresztjegyet csinál, a serleg megtelik finom borral. A híres *Merlin*, a varázslók legnépszerűbbike, részesült a keresztség szentségében; bűbajos hatalmával kényszeríti a rossz szellemeket a keresztyén hit szolgálatára. *Morgán* tündér megbünteti a hűtlenséget. Sőt Jézus anyját, szűz Máriát, kinek imádatával a középkorban semmi más égi lény nem mérkőzhetik, a *tündérek királynőjének* nevezik s az istenanya e jelzője — ha jól tudom — még ma is föltalálható a katolikus egyház énekeiben, maradványa egy rég letűnt tündérvilág emlékezetének.

Maga a *magia* — varázslás, bűbajosság, igézet — mestersége e korszakban nem jön még olyan hirbe, mint később; az egyház nem kárhoztatta és nem üldözte úgy, mint azután. Hiszen a *nigromantia*, a magiának egyik faja, Spanyolország (Toledo) és Itália főiskoláin, mint tudomány tanított s bírhatott valaki a bűbajosság ismereteivel, keresztyéni jó hirnevének kockáztatása nélkül. Több pápa jártasnak tartott a magiában. II. Sylvester, ugyanaz a nagy tudományáról híres pápa, ki az első magyar királynak a szent koronát küldte, kortársai előtt titkos bűverővel bíró ember hírében állott. Mondják, hogy Toledóban három évig tanulmányozta a nigromantiát s Petrarca szerint sz. Péter

székébe is egy hatalmas szellem segítségével jutott föl, mely azt is megígérte neki, hogy nem hal meg addig, míg Jeruzsálemben misét nem szolgált. A tudós pápa elhatározta, hogy soha sem fog hajóra ülni és Jeruzsálembé menni, hogy így örök életű legyen. De midőn egyszer a Jeruzsálemi szentkeresztről címzett római bazilikában misét szolgált, ott érte utol a halál. A szellem jóslata tehát csak szójátéknak bizonyult. Hasonlóképen természetfölötti hatalmakkal szövetségben állóknak és bűvös erővel bíróknak tartották kortársaik *XIX. Jánost*, ki a *hydromantiával* foglalkozott, *IX. Benedeket*, kiről azt mondja életrője, hogy «kijárt az erdőre és a hegyek közé, hódolatát bemutatni a barátságos szellemeknek», *XX. Jánost*, ki ritka ügyességet szerzett a horoszkóp és az astrologiai jóslás művészetében. Hildebrandról, kít VII. Gergely név alatt az apostoli trón egyik legnagyobb alakjának ismer a történelem, azt mondja egyik életrője, hogy a tündérséget tanulta: hogy volt neki egy varázskönyve; hogy mikor a népnek főpapi áldását osztogatta, tűz-szikrák ömlöttek ki kezelője alól.

Nem akarom e példákat tovább szaporítani. Csupán azt jegyzem meg az épen most fejtegetett tárgyhoz, hogy a magia és a mint annak válfajait nevezik: a nigromantia, hydromantia, alchymia eleitől fogva kettős szempont alá esik, először a tudomány, másodsor a babona szempontja alá. A mit ugyanis e czímen a régi főiskolákban is tanítottak, az részben a tudákosság, titokzatosság és önámítás kódébe burkolt kísérleteknek és kutatásoknak egy nemét képezte a matematika és természettudományok köréből. Az aritmetikát a tudós arabok tanították a toledói egyetemen; ugyanott élénk lendületet kapott az orvosi tudományok fejlődése is, a mi egyúttal a természeti tárgyak tulajdonságainak, a fűvek gyógyító erőinek kutatásával, bizonyos vegyészeti kísérletekkel járt. Csakhogy a komoly cél mellé épen a puhatolózások bizonytalansága, a még csak bölcsőjében szunnyadó tudományos szellem kiskorúsága, a kritikátlanság s az uralkodó babonás hit következtében csakhamar oly mystikus czélok is szegődtek, melyek a vizsgálódások eredményre jutását sokkal inkább hátráltatták, mintsem előmozdították volna. Az algebra formulái bűvös jegyekké, igézeti symbolummokká, babonás abrakadabrákká váltak; a vegyészeti kutatások a bölcsesség kövének keresésébe, aranycsinálási kísérletekbe és más szemfényvesztésekbe tévedtek; az égi testek rendszerének vizsgálása astrologiává, csillagjóslássá fajult.

Azok, a kik ilyenekkel foglalkoztak, miután a tüneményeknek sem okát nem tudták megfejteni, sem eredményre nem jutottak, maguk is természetfölötti erőket sejtettek tanulmányaik tárgyában; de mindenesetre szerették magukat és tudományukat a csudás mysticismusába burkolni és rejtélyes színben föltüntetni kortársaik előtt. Önmagukat ámitván, csalódásba ejtettek másokat is, kik őket *magusoknak*, hűvészeknek tekintették. Tudjuk, hogy a természettudományok e kezdetleges kísérletei, ily alakban, mily sokáig föntartották magukat; akkor is, midőn a velők való foglalkozás már nem ment többé varázslat számba, nem is neveztetett magiának. A bölcsesség kövét még a 17. és 18. században is keresték; fejedelmi személyek is foglalkoztak aranycsinálási kísérletekkel; nagy királyunk Mátyás szentül hitt a csillagjósolásban; de a majdnem kétszáz évvel későbbben élő Wallenstein, a harminczéves háború egyik nagy alakja, sem mert semmibe kezdeni, mielőtt astrologusa a csillagjeleket meg nem állapította.

Tisztelt hallgatóim talán mindannyian ismerik a mult századbeli debreczeni kollégium híres matematikai és physikai tanárának, Hatvaninak nevét, ki tudományának titkaiba a sátánnal kötött szövetsége segítségével annyira be tudott hatolni, hogy a legfantastikusabb csudákat művelte. Ma ugyan akármely gymnasium természettudományi tanára óriásilag többet tud azokból a dolgokból, mint a mennyit az öreg Hatvani tudott; de a titokzatosság varázsa hiányzik, s mindenki tudja, hogy nem ördögi hatalom segélyével jut az ember ma már az ismeretek birtokába. Egyébiránt sietek megjegyezni, hogy a Hatvaniról szóló mondák, melyek egyikét nagy költőnk Arany János dolgozta föl egy nagyon kedves versében, a mult században és épen Debreczenben, komoly hívőkre egyáltalában nem találtak. Pajkos elméjű diákok csinálták azokat a csudatörténeteket, hogy az öreg professort nagy és bámult tudománya révén rossz hirbe hozzák a keresztyén hívők előtt; de az is bizonyos, hogy az akkori debreczeni kálvinista civis csak oly kevés hittel és épen oly humorral hallgatta azokat az ördöngös történeteket, mint akár a mai.

Azonban térjünk vissza tulajdonképi tárgyunkhoz és összegezzük az eddig elmondottak eredményét abban a tételben, hogy sohasem volt kor, melyben az emberi kedély teljesebben át lett volna hatva természetfölötti fogalmakkal, melyben a keresztyén vallás mindenféle pogány mesékkel annyira telítve

és elhomályosítva lett volna, mint a közép-kornak azon századai, melyeknek hitbéli állapotairól most szólottunk. A mily alacsony fokon állott a római kultúra megsemmisítése következtében e korszak értelmi színvonala, épen annyira sülyedt alá a hit és lett a babonának fészkévé. De meg kell valani, hogy e hitbéli tévelygéseknek volt legalább valami költői zománcza és az a kor ment volt még a türelmetlenség fanatismusától. Volt ugyan a keresztyénség kebelében eleitől fogva többféle viszály és szakadás; a keleti és nyugati egyház mindinkább elkülönült és végre elvált egymástól; a római orthodoxia gyűlölte és a hol hozzáfért, megsemmisítette a szakadókat, mint pl. az arianismust; de maga a nyugati egyház, melyet e viszonyok rajzolásánál folyvást szem előtt tartunk, — egyes ritka eseteket kivéve, — nem üldözte a hitbéli tévelygést, elnézést gyakorolt a pogány származású mysteriumok és a pogány geniusok kultusza iránt. Most azonban borzasztó változás következett be; a XII. évszázadon innen megkezdődött az a rettenetes üldözés, mely az inquisitio és boszorkányégetés kegyetlen munkájával árasztotta el épen a mai kor legműveltebbeknek ismert országait, a mely üldözés folyvást növekvő dühvel eltartott egészen a 17. század végéig s utolsó mérgét csak a mult század közepén adta ki.

Hosszas volna e fordulat és változás okait kutatni. De gyakran nem is lehet az emberiség lélekvilágában végbemenő nagy változások eredetének gyökerét megjelölni, csak úgy, mint nem tudjuk, hogy honnan indul meg a légáram, mely romboló viharrá válik fölöttünk; mint nem tudjuk, hogy honnan keletkezett azon pestisek csirája, melyek az emberiséget annyiszor megtizedelték.

A legnagyobb tévedés volna azonban azt hinni, hogy ez üldözések jeleneteiben a fölvilágosultabb vallásos nézet kelt harcra a megüledett értelmi sötétség ellen. Hiszen az inquisitio és a boszorkányégetés korszakának egyháza és társadalma épen úgy bele volt süppedve mindenféle babonába, mint a megelőző századok. Csakhogy a babonához most a hitbéli fanatizmus csatlakozott. Az a beteges képzelődés ragadta meg a tudomány erejétől még nem támogatott elméket, hogy az egész világ mélységes bűnökbe van merülve; hogy isten országát, a lélek üdvösségét minden felől a sátán incselkedései fenyegetik; hogy a gonosz hatalma nyilvánul mindabban, a mit addig közönyösen vettek, vagy épen a hívő lélek gyermetségének bizonyos kedvező hajlandóságával

inkább tartottak jónak, mint rossznak. A föltétlen uralomra törekvő egyház, mely e nézetet saját hatalmi érdekeinek szempontjából mindenfelé terjesztette, mint a bűnbe sülyedt emberiség szabadítója jelenik meg, midőn tüzzel-vassal megkezdí harcát a pokol hatalmai ellen. A nép képzeletét az e tárgygyal való folytonos foglalkoztatás egészen betöltötte; horzadály és legyőzhetlen félelem ragadta meg a szíveket; földrengést, éhínséget, üstökös föltünését, háborút, döghalált, tűzveszélyt — mindent az ellenséges szellemekkel hoztak kapcsolatba; azoknak befolyását látták még az ember természetes hibáiban s gyarlóságaiban, sőt magában a testi betegségben és a nyomorban is. Az ember bizalmatlankodott embertársában, kétségbe esett önmaga fölött is.

Igy lett elkészítve a talaj a fanatizmus véres vetése alá. A babona üldözöbe vette a tudatlanság kegyetlenül irtotta a tudatlanságot, a gyarlóság könyörtelen volt a gyarlóság iránt, a tévelygés dühöngött a tévelygés ellen.

A kitűzött vészfáklya rémes világa elől ijedten menekültek s örökre eltűntek a régi hit kedves alakjai, a jó tündérek és bizalmas geniusok. De megjelentek helyettök az emberi képzelet által teremtett ocsmány *boszorkányok*, a sátán hatalmának képviselői vagy szövetségesei; és megkezdődött a világ legmagasztosabb vallásának nevében a tudatlanság és vakhit e képtelen fantomjai ellen egy oly örületes irtó harc, a milyenhez fogható második példát nem tud fölmutatni a történelem. Mert, hogy egy hódító nép más népeket letipor; hogy egy újonnan keletkezett vallás a hitetlenek ellen pusztító lángpallost emel; hogy hirtvágy és kincs-szomj országok zsákmányával elégíti ki magát; hogy fajgyűlölet, vetélkedés, féltékenység, felekezeti elfogultság iszonyú nyomor előidézőivé váltak: erre mind szolgáltat bőséges példát az emberi szenvedélyek következményeit megörökítő historia. De hogy évszázadokon keresztül, annyi és annyi millió ember, az akkori világnak legműveltebb nemzetei, egy szörnyű képtelen hit vaskényszerűsége alatt, saját legvédtelenebb tagjaik ellen éleszsék a gyilkoló lángot: ez oly talány a népek psychológiájában, melyet kellőképen megfejteni nem is lehet.¹

¹ Pár héttel a jelen fölolvadás megtartása után dr. *Laufenauer Károly* az orsz. közegészségügyi egyesület fölolvadási estélyén ugyan-csak a boszorkányüldözésekről értekezett, csak hogy orvosi szempontból. Ő a boszorkányságról való tévhitet *ragadós idegbajnak* tulajdonítja,

A tudatlanság és fanatizmus ez átkos tévelygése egyaránt meglepte az akkori Európa legelső népeit; a reformáció után a protestánsok is örökségül kapták azt a régi egyháztól, elismerik e tény a művelődéstörténelem írói, nemzetiségi és felekezeti különbség nélkül. Legfeljebb csak annyi volt a különbség, hogy a katolikus országokban a boszorkánypörök gyakran együtt jártak az eretnekek üldözésével. Nem maradt ment a ragálytól egy társadalmi osztály sem; legfeljebb abban tértek el egymástól, hogy az áldozatokat tulnyomólag a szegény nép szolgáltatta, míg az üldözök, a vádlók, vallatók és bírák a magasabb társadalmi osztályokból teltek ki, bár nem épen ritkán előkelő állású urak, polgárok, sőt papok is találhatók azon szerencsétlenek közt, kik máglyahalált szenvedtek a rossz szellemekkel való szövetekezésök gyanúja miatt. Nem kimélt az ádáz elvakultságnak e dühe még gyermekeket és fiatal személyeket sem; de a boszorkányság vádjá miatt elítéltek legnagyobb contingensét a szegény öreg asszonyok szolgáltatták s a fölfogás e hagyománya visszatükröződik a boszorkányokról való — most már csak mosolyra indító — mai képzeletünk formájában is. Miért volt épen a gyöngébb nem, a közül is a legvédtelenebb kor, melyet szépség és báj már nem oltalmazott a könyörtelen férfi bírák előtt, kiszemelve e balhit zsákmányául? A mint a kérdést föltettem: abban benfoglaltatik már a felelet is. A gyarló emberi természet hozta magával, melyet még a magasabb műveltséggel együtt járó nemesebb fölfogás nem enyhített, hogy a durva vakhit vérszomja leginkább oly emberi lényeken gyakorolta kielégítését, kik legkevesebb

melyben úgy a boszorkányok, mint a boszorkányüldözök szenvedtek. Azt hiszem azonban, hogy az ideges kórállapot inkább okozata, mint okozója volt a boszorkányokban való hitnek és azok üldözésének. Századokon keresztül annyi országban és annyi nép közt elterjedt, rendszerbe foglalt, tudományosan fejtegetett babonát egyetlen pathologiái okra visszavinni, vagy abból kimagyarázni nem lehet. Ugyanoly alapon még inkább lehetne pl. a francia nagy forradalmat, vagy legalább a rémuralmat, valamely ragadós idegbaj eredményének mondani. Az idegkór mindenesetre meg volt az ily események szereplőinél, sőt az egész akkori társadalomban; de hát mit magyaráz az meg? Ideges lázban van az utcán rendetlenkedő tömeg, láttuk azt a mai békésebb napokban is elégszer; sőt minket, a jelenetek egyszerű megfigyelőit is bizonyos ideges izgatottság fog ilyenkor el. De ez csak tünet, nem pedig az ok. Egyébiránt, dr. L. fölolvasásának tartalmát csakis a napilapok rövid közléseiből ismervén, a főlemlítéssel nincs szándékomban róla érdemlegesen nyilatkozni.

Cs. K.

rokonszenvet és respectust tudtak benne fölkelteni. De volt ennek egy különleges oka is. Az egyházi írók általában azt hirdették a nőnemről, hogy szellemi és erkölcsi gyöngesége következtében legjobban ki van téve a gonosz befolyásának. Növelte e fölfogás erejét a papi nőtlenség intézményének behozatala is, mi által a hatalmas papi rend törvény szerint ki volt zárva a nőekkel való együttélés és együttérzés világából.

Meg kell azonban e pontnál jegyezni, hogy a *boszorkánymesterek*, kik a boszorkányság tudományát az aspiránsoknak betanították és szövetségüket az ördögökkel közvetítették, a férfiak közül kerültek ki. Mert a boszorkányságnak is megvolt a maga tudománya, a mibe bele kellett avatni a jelölteket; az embereket megrontani, betegséget, tagficzomodást, kelevényeket bocsátani rájuk; viszont az okozott bajokat varázsszerek és bűvös igék alkalmazásával meggyógyítani; a tehen tejét véressé tenni, seprűn lovagolni a levegőben a boszorkányok szombatjára, a Szt.-Gellérthegyre, bűvös vesszővel föltalálni a rejtett kincset, varázsszavakkal földözni az ördögöt a pokolból, különféle állatok alakját fölölteni; farkas, bakkecske, macska, bagoly, holló képében megjeleni stb. mind a boszorkánymesterséghez tartozott.

De nemcsak általános, hanem őszinte is volt a boszorkányokban való hit. Nyelv, vallás, jellem és műveltség tekintetében egymástól nagyon különböző nemzetek és egyének ez egy kérdésben évszázadokon keresztül tökéletesen egyetértettek; papok és világi előkelő emberek, theologusok és jogtudósok könyveket irtak e tárgyról; megállapították a boszorkányok elleni eljárás részleteit, az alkalmazandó kínzásokat, a vallatás, a bizonyítékok természetét. A XV. század vége felé jelent meg a híres *malleus maleficarum*, a boszorkánykalapács című könyv, mely aztán a boszorkánypörökben való törvénykezésnek valóságos codexévé lett. Hosszú időközön keresztül talán nem létezett egyetlen ember sem, vagy legalább nem mert nyilatkozni, a ki kételkedett volna a boszorkányok léteiben és kételkedett volna abban, hogy Istennek tetsző dolgot művel, midőn a sátántól megszállott bűnösöket tűzhalállal pusztítja el. A pörbeli bizonyítékok vizsgálásában megöszült éles eszű bírák számtalanszor ítélték boszorkánysággal gyanúsított egyének fölött s teljes jóhiszeműséggel elítélték a vádlottakat. kik iránt szármalmat sem érzett, sőt a kik maguk is gyakran teljes beismerésben voltak, legtöbbször ugyan az iszonyú kínzások hatása alatt, de sokszor azért is, mert együgyűségök és két-

ségbeesésök elhítette önnön magukkal, hogy ők csakugyan a sátán hatalmába kerültek és az örök kárhozatnak jelöltjei.

Századok folytak le, míg egy fölvilágosultabb és humanus szellem találkozott, ki kétségbe merete vonni, először nem is a boszorkányok létezését, hanem csak a rájuk alkalmazott büntetés jogos és igazságos voltát. *Luther*, a nagy reformátor, egy új világszellem megindítója, e babona tárgyában még egészen saját kora nézeteinek bilincseiben mozgott. Ő minden válságos eseményben, minden lelki nyugtalanságban a sátán hatalmát vélte fölismerni. E gondolkozásmód természetes következményeképen a boszorkányságot legkevésbé sem tartotta valószínűtlennek, sőt szenvedélyesen hirdette azon kötelességet, hogy a boszorkányokat meg kell égetni. A mély elméjű, de szigorú világnézetű *Kálvin* szintén érintetlenül hagyta a genfi törvényeknek a boszorkányokról szóló rendelkezéseit.

Ha a mai korban iszonyattal olvassuk és méltán el is ítéljük azokat az eseményeket, melyek egy századdal ezelőtt, a nagy forradalom idején folytak le Franciaországban, mikor az emberi jogok, az egyenlőség, szabadság, testvériség szent eszméinek nevében és azok megvalósításának téves buzgalma következtében ontatott ki annyi ártatlan vér, követtetett el annyi gonoszság és folyt el annyi könny: úgy sohasem szabad, az igazságos mérlegelés szempontjából, felednünk, hogy nem ily magasztos elvek mámorában, hanem vakhitből, borzasztó tévedésből és ma már megfoghatatlan tudatlanságból sok százezer szegény ember szenvedett kínos gyötrelmeket és halált csak egy századdal is ezelőtt Európa közép és nyugati osztályaiban, az emberiség érdekeinek minden kimutatható haszna nélkül. Mert a boszorkányüldözések nem idézték elő, nem is siettették a fölvilágosodás korszellemének megérkezését; megjött az a boszorkánybabona daczára és ellenére, a mint az értelmi fejlődés sugarai áttörtek a hitbeli tévelygések fojtó kódén.

A történelem e sötét fejezetének kimeríthetlen anyagából csak néhány példát akarok a különböző országokban bemutatni.

Németországnak különösen azon részeiben folyt borzasztó tüzzel a boszorkányüldözés, hol a papejedelmek hatalma uralkodott. A trieri érsekségben az 1630 év táján rövid pár év alatt 6500 boszorkány, Würtzburgban hasonló rövid időköz alatt 900, a bambergi püspökségben 1200 boszorkány veszett el máglyán. Ha e számok netalán túlozva

volnának, a hiba nem az utókort, hanem azokat terheli, kik a boszorkányüldözést intézték, mert szerettek dicsekedni a fényes eredménnyel: az áldozatok nagy számával. *Minden* városában 1671-ben egy 93 éves asszonyt égettek meg, a kínzások által kicsikart önvallomása alapján; Bambergben egy 95 éves asszony még a kínzó padon halt meg. Würtzburgban az elítéltek közt volt több nemes, 18 magasabb rangú papi személy, néhány tanácsbeli úr, magának a polgármesternek a felesége, sőt magának a püspöknek egy rokona is. Würtzburgban és Bambergben 1659-ben az iskolákat is bezárták azon ok miatt, mert a tanuló gyermekek is oktatták egymást a boszorkánymesterségre.

Franciaország egyes tartományaiban az országos rendek gyűlései hoztak határozatokat a boszorkányok ellen s e határozatok következesei valóságos vérfürdők voltak. Toulouseban egyetlen mézszárlás alkalmával 400 személyt öltek meg. Párisban a kivégzett boszorkányok száma néhány hónap alatt egy akkori bíró lelkes szavai szerint «majdnem határtalan.» A boszorkányhit szivósságára nézve illusztráló példa, hogy Franciaországnak a Pyrenék mellékén fekvő egyik departementjában még e század folyamán is ontottak vért boszorkányság gyanúja miatt. Ugyanis 1807-ben a mayenni polgárok elfogtak egy koldust, mint igézőt és azt sok kínzás után elevenen megégették. 1850-ben pedig a tabesi törvényszék előtt vád alatt állott egy házaspár, mivel egy Bedvuret nevű asszonyt, mint boszorkányt, égő szalma fölé tartottak és tüzes vassal halálra kínozták. Beh bizonyult a vádlottakra, saját vallomásukból is, hogy a gyilkosságot azon okból követték el, mert azt hitték és papjuk is azt mondta nekik, hogy a nevezett asszony hozta rájuk bűbájost mesterségével a betegséget. Tekintettel e vastag babona enyhítő körülményeire, az esküdszék kegyelemre ajánlotta az elítélteket, kik aztán tényleg elég enyhe büntetéssel menekültek meg.

Spanyolországban a boszorkányüldözés — karöltve az inquisitíóval — a legkisebb városokra is kiterjedt s a boszorkányhit oly mély gyökeret vert a nép meggyőződésében, hogy még 1780-ban is megégették egy bűbájost. *Olaszországban* csupán a comói kerületben egyetlen év alatt 1000 embert végeztek ki boszorkányság miatt, de az ország többi vidékein is oly mértékben folyt a kegyetlenkedés, hogy egyes helyeken a nép föllázadt az üldözök ellen. Ugyanily jelenetek ismétlődtek *Svájcban* és *Savoya* völgyeiben, meg

Genfben, főleg míg ott püspök uralkodott; de Kálvin alatt és után sem szűnt meg az üldözés.

Svédországban csak 1670-ben 70 személyt ítéltek el, mint boszorkányt.

Anglia szintén nem maradt el a continentális Európa mögött s itt is azzal a jelenséggel találkozunk, hogy minél erősebb az egyházi terrorismus, annál nagyobb a düh, a hit és egyház vélt ellenségei ellen és így itt a boszorkányüldözés a reformáció fölülkerekedésével és megerősödésével áll kapcsolatban. Történtek ugyan már előbb is kivégzések: D'Arc Johanna, az orleansi szűz, a boszorkányhit áldozatainak legnemesebbike, szintén angol kéz által veszett el, ámbar francia földön és francia püspök ítélete folytán. VIII. Henrik alatt, ki a reformációt bevitte országába, még kevés számú kivégzés történt a boszorkányság büne miatt; Erzsébet alatt, ellenben már szigorúan hajtottak végre az ellenök hozott törvények. A királynő udvari papja prédikációjában buzdította az uralkodót, hogy nagyobb szigorral lépjen föl a boszorkányok és igézők ellen, kik az utóbbi évek alatt csodásan elszaporodtak. De az angol törvények szelidebben büntették a boszorkányságot, mint a szárazföldiek. Az első vétség, ha nem lehetett rábizonyítani a vádlottra, hogy mesterségével valakinek kárt tett, rendszeren csak fogsággal büntetett s a halálos ítéletet sem máglyán hajtották végre. Tortura helyett rendszerint a vallatásnál a boszorkányfürdőt használták t. i. a vádlottat vízbe dobták s ha fönmaradt a vizen, abból bűnösségét; ha lesülyedt, ártatlanságát következtették; vagy pedig azzal igyekeztek vallomásra bírni a vádlottat, hogy néhány éjen át nem engedték aludni. A Stuartkirályok alatt roppantul terjedt a boszorkányüldözés, de legmagasabb fokra Cromwell köztársasága s a puritánok uralma idején emelkedett. Egyik angol történetirő mondja (Lecky), hogy «Angliában a köztársaság néhány éve alatt több boszorkányt végeztek ki, mint az előtt és utána összesen.» A szigorú és türelmetlen puritán tanoknak és elveknek természetes következménye volt ez; viszont a restauráció természetes eredménye abban is mutatkozott, hogy a puritán nyersséggel és türelmetlenséggel szemben a vallási skepticismusnak adott helyet az angol társadalom; kigúnyolták az előbbi korszak világnézetét és e reactio tetemesen javára vált a boszorkányhit csökkenésének is. 1682-ben még végeztek ki boszorkányokat, sőt némely adatok szerint még 1872-ben is; de aztán ezek voltak e babonának utolsó áldozatai, kik

angol bírák ítélete következtében vesztek el; bírói ítéletet mondok, mert még 1863-ban az essexi grófságban egy öreg embert, mint boszorkánymestert, halálra kinezott a tudatlan nép (Times, 1863. szept. 24. tudósítása).

Nem lesz talán érdektelen itt megemlíteni, hogy Anglia és a világ legnagyobb drámairója Shakespeare, csak úgy, mint kortársai közül a legműveltebbek is, hitt a boszorkányok valóságában. Azok a boszorkány-ceremoniák, melyek Macbeth-ben előfordulnak, híven tükrözik vissza neki magának, az ő korának és hallgatóinak fölfogását és hitét.

Az anyaországból Amerikába kivándorló angolok oda is elvitték magukkal a boszorkányhitet és az új-világ földjét is színhelyévé tették az ó-világban folyó hasonló üldözéseknek.

Sokkal szenvedélyesebb alakot öltött azonban az üldözés a britt-sziget északi részében *Skótországban*, még pedig főleg a reformáció elterjedése és uralomra jutása után. A presbyteri egyház papjai ez időben a törvényhozást is egészen kezökbe kerítették; egyházi szónoklataik tárgyát folyvást az emberi nem nyomora, a Mindenható haragja, az örök kárhozat, a sátán rettentő ereje és mindenütt való jelenléte képezte. Ez a tan aztán megtette a maga hatását. Sötét buzgalommal, kiméletet nem ismerő szigorral láttak a tisztítás munkájához. «Pedig — mondja egyik angol író — ezek a kegyetlen erélyű férfiak voltak egyúttal azok, kik lelkiismeretüket soha nem hazudtolták meg, hogy valamely király kegyét hajhászzák; azok a férfiak, kiknek önfeláldozása és hivatási buzgalma fölülmulhatatlan volt. Azért nem is őket, hanem azon korszellemet éri a kárhoztatás, mely őket ilyenekké tette. Az ő példájok azon nagy igazságot bizonyítja, hogy ha az emberek odáig jutnak, hogy embertársaik bizonyos osztályát úgy tekintsék, mint a mely a Mindenható által örök kárhozatra van szánva: ennek következménye bizonyos közönyösség lesz azok szenvedése iránt, a kiket ők Isten ellenségeinek tartanak». A boszorkánypörök és égetések azonban a XVIII. század elején Skóciában is mind ritkábbak lesznek s 1730 körül végképen megszűnnek, noha a presbyterián papok még 1773-ban is hoztak egy határozatot, melylyel a boszorkányok létele iránti hitüket kinyilvánítják és az uralkodó skepticismust kárhoztatják.

Méltán kérhetik tőlem számon t. hallgatóim, hogy magyar hazánk és nemzetünk történelmében mily helyet foglal el a boszorkányságban és bűbájosságban való hit és a boszorkányok üldözése? Először is megjegyzem, hogy a ter-

mészetfölötti erők csudahatásának kifejezésére nyelvünkben három oly gyökeres szó — varázslat, bűbájosság, igézés — található, egyik szebb, mint a másik, a melyek még a pogányság korába visszamenő eredetre mutatnak; szintén ily régi származású szó a tündér elnevezés. Az ezen szavaknak megfelelő fogalmak tehát pogány őseink között is honosak voltak. Ellenben a boszorkány, boszorka szó szláv eredete mutatja, hogy ennek fogalma csak a keresztyén vallás fölvétele után hatolt be őseink tudatába, a mi annál bizonyosabb, mert a boszorkányokról alkotott képzet általában is csak a XII. század óta keletkezett abban a formában, a mint azután főnmaradt.

Hogy népünk közt babonák és babonás szokások voltak és mai napig is vannak: azt mindnyájan jól tudjuk. De egy dolog mind a mellett is bizonyos, az, hogy a specifikus magyar természet mindig ment volt a hit fanatizmusának tulzásaitól. Nem közöny, hanem bizonyos józan higgadság jellemezte mindig nemzetünket a vallási és a vallással kapcsolatos dolgok iránt való magatartásában. Még vallásos harczai is mindenkor össze voltak kötve politikai és szabadsági eszmékkel s czélokkal. Aztán meg, mikor a boszorkányok ellen folytatott dühöngés nyugati Európában a legmagasabb fokra hágott, a XVI. és XVII. században, a magyarnak a nemzeti és állami létkérdéseiért vívott küzdelmek gondjai foglalták le összes figyelmét és érdeklődését. Ez a körülmény magában véve is alkalmas megmagyarázni azt a tényt, hogy nálunk rendszeres és oly mérvű boszorkányüldözés és égetésekről, mint a nyugati országokban, nem igen lehetett szó. Egyes esetek azonban adták elő magukat, sőt egy-egy tömegesebb boszorkánykivégzés is történt, csak hogy az ezekre vonatkozó adatok a városi és megyei levéltárakból még nincsenek úgy összegyűjtve, hogy művelődési történelmünk e kérdéséről tiszta és teljes képet alkothoznánk. Pedig a tárgy megérdemelné a történetbuvár fáradságát.

Törvénytárunkban (*corpus juris hung.*) az első három törvényalkotó nagy király: Sz. István, Sz. László és Kálmán decretumai tartalmazznak törvénycikkeket a boszorkányokról. István törvénye (*decr. II. cap. 31.*) szerint, azt, a ki boszorkányságban találtatik, a két első izben egyházi büntetésekknek kell alávetni és csak harmadik izben adandó a bíróság kezébe. Sz. László (*decr. I, c. 34.*) a püspökökre bizza az ellenök való biráskodás és büntetés jogát. Kálmán király törvénye (*decr. I, c. 57.*) pedig azt a híres kijelentést teszi:

«de strigis vero, quae non sunt, nulla quaestio fiat». Ez a törvény, mely egyenesen megtagadja a boszorkányhitet, minden körülmények közt hecsületére válik a magyar nemzetnek és a fölvilágosultságáról s jeles szellemi tulajdonairól ismert könyvszerető királynak s nem hiszem, hogy párját találna bármely más nemzetnek akkori törvényei között. Meg kell azonban jegyezni, hogy e törvény a XI. század utolsó évében hozatott, tehát abban a korszakban, midőn még a boszorkányhit nem volt általános és a boszorkányüldözés még nem folyt oly hévvel, mint később.

De törvénytárunkban azután, a következő évszázadok folyamán, egyetlen rendelkezés sincs többé a boszorkányokra vonatkozólag. Az u. n. Praxis Criminalis, mely törvénytárunkhoz kapcsolatottn ugyan, de nem is törvény, nem is magyar eredetű, hanem német származású büntető pörrendtartás, már részletes utasításokat foglal magában (art. 60.) a boszorkányok elleni bűnvádi eljárásra nézve s ez idegen eredetű rendszabály, valamint általában hazai büntető törvénykezésünkre tetemes befolyást gyakorolt, úgy a boszorkánypörökben való eljárás rendjét illetőleg is irányadónak tekintetett

Fordultak tehát elő, mint mondám, főleg a XVI. XVII. és még a XVIII. században is nálunk boszorkányégetések. Főlemlítésre méltó, hogy a török hódoltság alatt álló országrészekben a török felsőség nem szokta volt megtagadni az engedélyt, melynél fogva a magyar bíróságok által a boszorkányok ellen hozott ítéletek végrehajtassanak. Olvassuk a levéltári okiratokban, hogy Abdullah fakir, hatvani török kádi, Musztafa egri basa jóváhagyásával, megengedte a jászberényieknek 1653-ban, hogy négy boszorkányt megégethessenek. «Jelenleg négy boszorkányt elfogván — mondja a hatvani kádi jelentése — megöletésökre ezen rendelet kézbesítettett s azért bolond szokásuk szerint hadd üssék őket agyon. hogy kártékonyságukat megakasztván, bántalmaiktól békében legyenek.» — 1689-ben Salánkon (Ugocea) boszorkányság miatt égették meg Asztalos Zsófiát, három társával együtt. Leghíresebb boszorkánypör folyt le, a legtömegesebb égetéssel, Szegeden 1728-ban, a mikor a ma is úgynevezett Boszorkány-szigeten egyszerre 6 boszorkánymestert és 7 boszorkányt végeztek ki, amazok közt Rózsa Dániel volt szegedi bírót is, egy 82 éves aggastyánt. E pörnek tárgyát Jósika Miklós egyik regényében földolgozta. Az utolsó törvény-szerűleg keresztül vitt boszorkánypör pedig nálunk, tudomá-

som szerint, Halas városában, a Kis-Kunságban folyt le az 1751.—1752-ik években, mely pör tárgyalásából néhány részletet, mint a néphit fölfogásának kor és érdekesség tekintetében hozzánk legközelebb eső bizonyítékát, nem lesz föléssleges itt fölemlíteni.¹

Csapó Katalin, Bosér Gergelyné, egy halasi öreg asszony, kiről a tanúvallatási jegyzőkönyv azt mondja, hogy «már azelőtt is «szóbeli asszony» volt, magia, azaz bűbájosság, boszorkányság gyanúja alá esett. A pörrendszerűleg kihallgatott tanúk közül Kovács Zsuzsánna azt vallja, hogy az elmúlt tavasszal (1751), midőn Borbély Mihály házánál kvártélyozó óbester ő nagysága számára ruhát szappanozott volna, minden hivatal (azaz hívás) nélkül megjelent ottan Bosér Gergelyné és kérte a tanút, hogy egy kevés szappanos vizet adna neki. Az azonban megtagadta a kérelmet; de mindjárt is érezte a balkezének megrontását és nagy fájdalmát s mondta. Bosérnének: «jaj édes anyámasszony, oda van az egyik kezem, semmire sem érzem.» Mire az öreg asszony hívta a tanút, hogy menjen vele az ő házához, majd ráolvas a kezére és megkenegeti. De Kovács Zsuzsánna már nem tudott vele menni; leesett a lábáról. Megtudván az esetet a «kvártélyos óbester», maga is beavatkozott a dologba, visszahívatta a már eltávozott Bosérnéét és kemény fenyegetések közt megparancsolta neki, hogy a fiatal mosónő kezét gyógyítsa meg. Bosérné «eresztett tömjént és ó-háját» kért és azzal kötözte be a fájó kart. Teljes gyógyulás azonban csak nem következett be. A beteg panaszt tett Boros Mihály városi kapitánynál, «kire nézve nemzetes kapitány uram a városházához fölmenvén, Bosérnéét fölhívatta» s megparancsolta neki, hogy a megrontott asszonyt gyógyítsa meg, mert különben rosszul jár. Ekkor Bosérné bekötözte a beteg karját; «fű között, kukoricza, hüvelkes borsó, bab, nyárfalevél, marhaszőre, lószőr, rontó fű, fűzfalevél voltanak egybecsinálva»; háromszori bekötözés után el is múlt a baj. Mikor aztán a köteléket utoljára levette, fölhajítá azt a ház tetejére, azt mondván: «igen bánják a gonoszok (az ördögök), ha az ilyesmi láb alatt hever».

Egy másik tanú (Turóczi András) vallja, hogy Bosér

¹ E halasi boszorkánypör lefolyását, a tanúvallomásokat közli dr. Fekete «*A jászkunok története*» cz. munkájában, a kerület levéltárából vett adatok nyomán. Az ő könyvéből kivonatoltam az itt adott részleteket.

Gergelyné tejet kért az ő feleségétől s mivel az nem adhattott, a tanú négy esztendő s fiacskájának «nyaka csüngeni kezdett, elannyira, hogy utoljára a feje a vállán lógott». Az anya elvitte a beteg gyermeket Bosérnéhez, a ki azonban vonakodott meggyógyítani. Erre az apa azt izente neki, hogy gyógyítsa meg a fiát, ha megrontotta, «mert különben azonnal lovat nyergelek és tek. főkapitány uramtól commissziót vészek, hogy vasra veretessék». E fenyegetés hatása alatt, de meg mert az anya tejet is vitt neki ajándékba, csakugyan meggyógyította a vén kuruzsló a gyermeket.

Egy harmadik (Jakab Györgyné, Deák Anna) tanúnak hasonlóképen a kis fiát rontotta meg, azon okból, mert nem adott neki szilvát. Az anya erélyesen lépvén föl a boszorkány ellen, az hozzá fogott a gyermek gyógyításához. Hozatott a gyermek anyjával a szőlőskertből «jegenyefának, fagyalfának, fekete körtvélfának a napkelet felől való leveles ágaiból»; ő maga hozott «gólyaorrú füvet, mátrafüvet és eresztett tömjént». Mindezeket megfőzte s megfürösztvén a gyermeket, egynehányszor meg is kente eresztett tömjénnel és hájjal. Kilencz hét mulva kezdett a gyermek gyógyulni s meg is gyógyult; «de ha Bosérné meg nem gyógyítja, elszáradott volna a gyermek keze».

Egy negyedik asszonyt (Baranyi Katalin, Kiss Jánosné) magát rontotta meg Bosérné; gyógyítása azonban sikertelen volt, míg végre egy Halason átutazó «görög herelő doktorhoz» folyamodott a beteg asszony férje, hogy gyógyítsa meg a feleségét. A görög doktor azután csakugyan lábra állította a beteget.

Egy ötödik asszonytanút (Ván Istvánné, Kun Erzsébetet) alvása közben megragadta Bosérné s elvitte a Vas János kemenczéjeig; onnan megint visszavitte ágyára. — Egy Tót Gyurka nevű ifjat, a Balota pusztán, az elmúlt pünköszt tájban «több búbájos asszonyi társaival háromszor kútba mártogatta, annakutánna csontjait kiszedte és tagjaiban úgy meg rontotta, hogy se nem járhat, se maga erejével fel nem kelhet». «Kun Erzsébettel, minekutánna sok izben megcsigázta volna, visszafelé akarta elmondatni a miatyánkot».

Ezen és hasonló szellemű vallomások alapján, Zay Mátvás, a jász-kun kerületek tisztii ügyésze, «miután a tanúk és tulajdon maga vallásiból gonosz cselekedetei kinyilatkozának», vádindítványt tesz nevezett Bosér Gergelyné, Csapó Katalin ellen, hogy «másoknak irtóztató példájára és maga érdemlett büntetésének elvételére, több ördögi és búbájos

tetteinek kinyilatkoztatására, hóhér által megkínoztassék, annakutánna elevenen megégettessék, következendőképen testének hamva vagy vízbe, vagy levegőébe vettessek». A kerület büntető törvényszéke 1752. október 4-ikén csakugyan a vádindítvány értelmében hozta meg ítéletét.

Világos dolog, hogy e boszorkány tulajdonképen nem volt egyéb, mint egy falusi kuruzsoló vénasszony, ki ebbeli jártasságát és bűbajos hírét apró szivességek igénybevételére, sőt követelődzésekre is felhasználta a lakosság tudatlanabb osztályaiban.

Ez a boszorkánypör tehát már benyúlik a megelőző század második felébe; de nyugati Európában, mint már hoztam föl példákat, még ennél később is fordulnak elő boszorkányégetések. Bajorországban 1782-ben, Posenben 1783-ban említenek még egyet-egyet. Mindezek azonban már elkészt és kivételes esetek gyanánt tekintendők; csak utólagos kitéréssei annak a lelki betegségnek, melyben az emberiség a tudatlanság miatt szenvedett. A gyógyulás már jóval régebben megkezdődött, csakhogy lassan haladt. *Weyer János* nevű orvos, protestáns ember, volt az első, ki már 1563-ban könyvet irt a *démonok bűbájosságáról*, melyben a csudákban és természetfölötti befolyásokban való hit még egészen fön van tartva, de azt mondja, hogy a boszorkányok csak szánalomra méltó vén banyák, kik nem érdemelnek büntetést, mert még a legrosszabb esetben is csak önmagukat ámtják, midőn azt képzelik, hogy ők bűvös erővel bírnak. Egyszermind komoly fölszólítást intéz a szerző Európa fejedelmeihez, hogy az ártatlanok vére ontását szüntessék meg. E fölfogás ellen Franciaország egyik legkiválóbb tudósa, *Bodin* szállott síkra egy czáfolattal, Isten elleni bűnnek bélyegezvéen *Weyer* nézetét. De azután ugyancsak Franciaország egy másik nagy írója, *Montaigne*, volt az, ki skeptikus irányú műveivel hadat izent és halálos sebet adott minden babonának. A boszorkányhit még nem szűnt meg, de folyvást tért vesztett a társadalomban s a XVIII. század szabadelvű nagy bölcselői végképen leszorították azt a legtudatlanabb nép eszmekörébe. Az emberiség megdörzsölte szemeit, mintha egy rossz álomból ébredne föl, melyben kísértetekkel és rémlátományokkal küzködött.

És valóban ma ezzel az érzéssel gondolunk e nem is oly régen mult korszak embereinek hitbéli tévelygéseire; a dolog szinte megfoghatatlannak tetszik előttünk. Ha ma nem értjük is valamely tünemény okát, pl. a hipnózis némely

jelenségeit vagy a gondolatolvasás titkát, nem gondolunk csudára, legkevésbé pedig arra, hogy az az ember, a ki hypnotizál vagy a ki hypnotikus álomba merül, az ördögnek vagy más természetfölötti erőnek állana hatalmában. Ellenkezőleg, meg vagyunk győződve, hogy minden tünemény a természet törvényeinek korlátai közt és szabályai szerint megy végbe. Sőt még a tapulatlan ember is, ha pl. a villamos kocsit látja magától végig robogni az utcán, vagy ha a telefon szájából nagy messzeségről, mintegy a föld mélyéből jövő hangokat hallja, legfeljebb tréfásan *ördög masinájának* nevezi a csudás eszközt, de nem képzel mögötte gyanús vagy sátáni erőt lappangani.

Midőn azonban kétszáz év előtt élt elődeinkkel a magunk gondolkozását összehasonlítjuk, nem szabad felednünk, hogy azóta óriási változások mentek végbe az ész világában. Köztudattá vált, a mit akkor csak néhány kiváló fő sejtett, hogy az a bolygó, melyen mi lakunk, a világmindenségnek nem központja és nem egyedüli tartalma, a melyen kívül csak az ég van, a maga örök hatalmaival és a pokol, a kárhozat gonosz szellemeivel; hanem csak egy parányi, elenyésző por szem a nagy összeségben. Akkor azt hitték, hogy az ember az egyedüli tárgya az égi szellemek gondjainak, melyek az ő sorsát az örök üdvösség vagy az örök kárhozat felé vezető útra terelik. Ma vallásos hitünk mellett jól megfér az a tudat, hogy Isten örök törvényei uralkodnak fölöttünk és az egész világ myriád teremtményei fölött s nem vagyunk se az ő szeretetének, se az ő haragjának különlegesen kiválasztott tárgyai, oda dobva gyarlóságainkkal egy kérlelhetetlen akarat szeszélyének szánandó játékszeréül. Akkor még a természeti tünemények nagyobb részének okait elrejtő sűrű fátyol alatt titkos és ellenséges erőket fürkészett az emberi szem; ma már vagy föl van fődve a titok, vagy legalább látjuk az emberész kutató aknáit, melyek előbb-utóbb eljutnak a tudásnak eddig még napfényre nem került arany-érczeréhez.

De midőn a babonának évszázadokon keresztül folyt rémes cselekményeiért az értelmi fejletlenséget, a tudatlanságot idézzük a vádlottak padjára, fölmerül a kérdés, hogy nem kell-e melléje büntársul magát azt a vallást is ültetni, mely ama kegyetlenségek elkövetését megtűrte, sőt a melynek nevében és állítólagos érdekében azok történtek? Hogy e kérdésben helyesen ítélhessünk, meg kell mindenek előtt különböztetnünk egymástól Krisztus vallásának szellemét és annak emberileg alkotott intézményeit és eszközeit. Krisztus

vallása az emberszeretet és a mi abból folyik: a türelem és irgalmasság vallása. a szegényeknek és ügyefogyottaknak pártfogója. E főnséges elvek alapján álló vallással soha nem lehetett volna igazolni se az inquisitiót, se a boszorkány-üldözést. Szükségtelen azonban itt fejtegetni, hogy mennyire eltértek ez elvektől idő folytán a látható és hatalomra jutott egyháznak úgy intézményei, mint szolgálai is. De meg az emberi gyöngeség természete hozza magával és bizonyítja mind a politikai, mind az egyházi történelem, hogy épen a legnemesebb és legnagyobb horderővel bíró eszmék szokták saját legbuzgóbb apostolaitak túlságokba és tévedésekbe ragadni. Az ideál megvalósításáért mennyiszere voltak készek lényegileg jó, sőt értékes tulajdonságokkal bíró emberek és társadalmak is föláldozni családi viszonyt, barátságot, gyöngédséget, kíméletet, emberiességet, mások boldogságát, abban a téves, de erős meggyőződésben, hogy a látszólagos és egyes rossz által a valódi és általános jót mozdítják elő. Az emberi szellem fejlődésének és tisztulásának e tövises fájdalomútján kellett a keresztyén vallásnak is áthaladnia.

Maga a reformáció, habár végeredményében oly mértékben szabadította föl az emberi szellemet minden babonás félelemtől, mint alig egy más mozgalom a történelem színterén és bár mindjárt kezdetben sok tévhitnek gyökerere vetette az irtó fejszét, egyszerre nem szüntethette meg se a korszak tudatlansága által ápolt szenvedélyeket és rémlátásokat, se a megszokott bilincseket nem verhetette le mindjárt, melyek régóta akadályozták a szellemszabadság és humanizmus haladását.

A keresztyén vallás világmentesítésére és az emberi lélek hitbéli szükségleteinek kielégítésére hivatott voltát azonban semmi sem bizonyítja fényesebben, mint az a tény, hogy magas erkölcsi elvei nem homályosultak el és nem gyöngültek meg akkor sem, midőn érvényesülésüket az emberi társadalom általános műveletlensége és tudatlansága akadályozta. Lényegéből és igazságából semmi sem ment veszendőbe a legmostohább körülmények között és ez erkölcsi lényeg épségben maradása mellett tudott simulni a különböző műveltségű korszakok és tud ma is alkalmazkodni a legkülönbözőbb műveltségű fokon álló népek külső igényeihez és életviszonyaihoz. Fönnállott és fönmaradt a középkor sötétsége közepett. Midőn pedig a tudományok és művészetek újraéledése az emberi szellem új hajnalának hasadását hirdeté: létet tudott adni egy tökéletesebb fejleménynek, a reformációnak. Majd

a mint az előző és a jelen században a természettudományok bámulatos föllendülése, a politikai és társadalmi állapotok gyökeres javulása következett be: a keresztyén vallás nem maradt el a kor követelményei mögött, sőt inkább eredeti elveinek és igazságainak napja most ragyog legtisztábban és jobban érvényesül az emberszeretet műveinek napról-napra szaporodó sokaságában, mint valaha. Karjára veszi a vadság bölcsőjéből kiragadott afrikai négert; megfelel a félművelt keleti orthodox népek lelki szükségleteinek; párosul a művészi hajlamú latin fajok kulturájával és legfényesebb diadalát ünnepli az angol-szász faj kulturai tevékenységében, mely az evangeliummal együtt terjeszti a civilizációt szerte-szélylyel a föld kerekéségén.

Es ezzel a tudattal vegyünk búcsút tárgyunktól; vegyünk búcsút azoktól a sokszor alaptalanul magasztalt régi időktől, mikor a naiv ember hitének világát még játszi tündérek s jó és gonosz szellemek serege népesíté be, de a mikor egyúttal a vallás nevében boszorkányokat is égetett a tudatlanság. A képzelet ama lényei ma már visszahúzódtak az őket megillető helyre: a mesék és költészet országába; a babona csupán a legműveletlenebb néprétegek közt úzi ártalmatlan játékaikat. De magasan ragyog fölöttünk a tudománynak és az emberszeretet vallásának kettős napja, melynek melegénél van okunk vigasztalódással tekinteni vissza a letűnt korszakoknak tévelygés közt didergő világára.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A KÁROLYI-BIBLIA HÁROMSZÁZADOS ÖRÖMÜNNEPÉNEK EMLÉKKÖNYVE. Kiadta a Károlyi emlék-bizottság. Szerkesztette *Radácsi György* sárospataki theol. tanár. A 165 lapra terjedő, szép kiállítású munka egy meleg hangon irt bevezetésen és a függeléken kívül, melyben Füzy János gönczi ref. lelkésznek a Károlyi emlék tárgyában Radácsi Györgyhez intézett nyílt levele s ennek erre adott válasza közöltnék, adja a gönczi ünnepélyhez való előkészületek leírását, közli a Károlyi-emlék és alap ügyében kibocsátott felhívást, leírja az ünnepélyre menteknek Hidas-Németiben való fogadtatását, a Gönczre való felvonulást, a gönczi fogadtatást, a templomba gyülekezést, az ünnepi istentiszteletet a templomban s a templomon kívül, ennek keretében adja Kun Bertalan megnyitó imáját, id. Kiss Áron és Novák Lajos egyházi beszédeit, majd elmondja a szobor leleplezését s itt közli br. Prónay Dezső beszédét, S. Szabó József Károlyi élet- és jellemrajzát, dr. Duka Tivadar és Szász Károly beszédeit; azután leírja a közebedet a főbb pohárköszöntőkkel, az ifjuság hangversenyét, az örömnep után történeteket, végül közzé teszi a Károlyi-emlék és alap számadásait; szóval teljes historiai képét igyekszik adni a Károlyi-emlék állításnak és a Gönczön m. é. sept. 14-én lefolyt lélekemelő ünnepélyességnek. Az Emlékkönyv minden során meglátszik a szerető gond, a melylyel a mű szerkesztője minden jellemző vonástösszeszed, hogy egy is azok közül el ne vesszen; meglátszik, hogy az ünnepély emelkedett hangulatának benyomása alatt vetette papírra leírásait, lelkesedik a visszaemlékezés alatt is és nemcsak megörökíteni akarja a történeteket, hanem lelkesíteni, buzdítani is kíván velök, hogy nagy tettekre hívja fel olvasóközönségét. A rajzolt kép teljesen hű s még csak nyer elevenségben a rajzoló alanyiségének meleg színeiben. Maga az egész mű a tartalmas egyházi beszédekkel és ünnepi szónoklatokkal pedig igen értékes, irodalmi hecsű munka. Érdekességét növeli a Károlyi-szobornak s a vizsolyi templomnak jól sikerült képe és a vizsolyi biblia egy hason-

mású lapjának közlése. — A mű tiszta jövedelme a népies kiadványokra szánt Károlyi-alapot illeti. Bolti ára 1 frt 25 kr. Megrendelhető Sárospatakon, Radácsi György szerkesztőnél. — A legmelegebben ajánljuk olvasóink b. figyelmébe.

A «HEIDELBERGI KÁTÉ». Fordította *Erdős József*, a theologia doktora és professora. A tiszántúli ev. ref. egyházkerület tulajdona. Ára fűzve 50 kr. Debreczen. Örömről fejezzük ki a fölött, hogy a «*Heidelbergi Káté*», e tiszteletreméltó könyv, új alakjában sok tekintetben felülmúlja a régebbi fordításokat. Nyelvezete jobb, erőteljesebb, egyszerűbb, gördülékenyebb. A kérdések tartalma az urnapoknak megfelelőleg van csoportosítva és röviden feltüntetve. E mellett több gyönyörű, az eredetiben nem található, szentírásbeli idézet van a fordításba felvéve. Megjegyezzük még, hogy a németből fordított kátéhoz történelmi bevezetést is adott a fordító. Vajha dr. Erdős mielőbb oly művekkel is örvendeztetne meg bennünket, melyek a jelenkor gondolataival s forrongásaival foglalkozva, sőt ezekből kiindulva és az emberi szív örök szükségére ráutalva, mutatnák meg a mai kor emberének, hogy a Krisztus nélkül semmit sem tehet (Ján. XV. 5.), a Krisztussal pedig (Fil. IV. 13.) sokkal többet tehet, mint a mennyit ingadozó, tévétel vagy másfelől álmos, megmerevedett és erőtlen hitével tényleg tesz. (x).

MAGYAR GYERMEKJÁTÉK-GYŰJTEMÉNY. Szerkesztette *dr. Kiss Áron*. Széles körben ismert nevű kitűnő paedagogiai írónk az 1883. évi orsz. tanítógyűlés megbízásából kezdte meg a most már előtűnt lévő nagy gyermekjáték-gyűjtemény összeállítását, melylyel míg egyfelől az volt a célja, hogy a magyar gyermekjátékokat s a velök járó dalokat a mind inkább nemzetközivé válni kezdő műveltség árjának rombolásaitól megmentsse, másfelől egyszersmind arra is törekedett, hogy e gyermekjátékoknak részletes, szemléltető leírásával egy újabb eszközt adjon a nevelők s tanítók kezébe, a melylyel a hazai talajból kinőtt nemzeti nevelést mozdíthassák elő. És valóban a gondos szerkesztő e gyűjteménnyel mindkét célnak rendkívül nagy szolgálatot tett. Megmentett az elveszéstől egy rengeteg nagy anyagot nemzetünk cultur-historiája számára. Mint a hogyan a népdalokban, balladákban és népmesékben közvetlenül, a maga őszerejében és erejében nyilvánul a nép szelleme s ezekből a cultur-historikus csalhatatlanul össze tudja állítani a nép egész szellemi életét és karakterét jellemző vonásokat: ép úgy a gyermek-játékokban és a velük járó dalokban meg híven visszatükröződik az ifjú nemzedék szellemi élete a maga pajzánságaival vagy komolyságával, fékezetlen jó kedvével és pihenő játékaival. Ott vannak a nemzeti reminiscenciák, a hazafias érzések, egy-egy átröp-penő vallási gondolat stb., s főleg ott nyilvánul a naiv költészet, a maga kitűnő s meg nem vesztegetett rhytmus-érzékével és csengő-

bongó, fülbemászó, keresetlen szép szavaival és rimeivel. Ezek a, — hogy úgy mondjuk — népies termékek aztán a nemzeti nevelésnek is legvalódibb eszközei. Az előttünk levő 518 lapra terjedő vastag kötet a legkülönbözőbb vidékeken szokásos gyermekjátékokat tartalmazza, közli egy és ugyanazon játék és játékdal variánsait és a legtöbb dalnak dallamát is. Ez utóbbiakat Bartalus István és Sztankó Béla zenetanárok rendezték sajtó alá, míg a gyűjtésben a különböző vidékek tanítói és lelkészei segédkeztek. A játékok az áttekinthetőség kedvéért csoportosítva is vannak. Így egy-egy csoportba vannak foglalva a felnőttek játékaival ölbeli gyermekekkel, azután a «mondókák» (állatcsalogatók és állatiasztók, játékra szólítók, kiolvasók és hintázók) és mindenféle játékok, a mint azokat kisebbek vagy felnőttek játszik, végül szómutató és néhány magyarázó jegyzet. Paedagogiailag az anyag még nincs feldolgozva, csak egyszerűen össze van gyűjtve. Ez is már rendkívül fontos és értékes; a különböző paedagogiai céloknak már majd nem lesz nehéz belőle dolgozni. Szülők, tanítók, nevelők egy gazdag kincseshányát kapnak e műben céljaikhoz. A művet nem ajánlhatjuk elég melegen ezeknek figyelmébe, annyival is inkább, mert a közművelődés mellett jótékony célnak is szolgál e mű, a mennyiben tisztja jövedelmének fele a tanítók árveházát illeti. A munka Hornyánszky Viktor kiadása. Ára 3 frt.

NYOMTATOTT SZERTARTÁSKÖNYVEINK A RÓMAI RITUALE BEHOZATALÁIG. Irta *Ráth György*. A kitűnő bibliographus a régi nyomtatott szertartáskönyveket ismerteti, úgy a mint azok tartalmuk tekintetében három csoportra oszlanak, u. m. Obsequialékra, a Telegdi-féle Agendákra s a Pázmány-féle Rituale különböző kiadásaira. Ezeket azonban nemcsak könyvészetileg írja le, hanem tartalmi különbségeik szerint is ismerteti s ez összehasonlításokból rendkívül érdekesen domborodnak ki a róm. kath. egyház különböző időkben érvényben volt ritusai a szentségek és szentelmények s az ünnepi szertartások körül. A 45 lapra terjedő értekezés igen gazdag anyagot szolgáltat nemcsak könyvészeti irodalmunkhoz, de művelődéstörténetünkhez is. A munka tulajdonkép különlenyomat a «Magyar Könyvszemle» 1890. évfolyamából, de több újabb adattal van meg bővítve. E mű is a Hornyánszky-czegnél jelent meg.

TOLDOZÁS, VAGY REFORM. Irta *Bartha Béla*, jog- és államtudor, akad. jogtanár. A két ív terjedelmű röpirat a jogi szakoktatás égetővé vált reformjaira akarja a társadalom és törvényhozás figyelmét felhívni s a következő figyelemreméltó javaslatokat teszi: a jog- és államtudományok alapvető elemeit is föl kell venni a középiskolai oktatás körébe, mint más tudományokkal történt, mert a jogi szakoktatás és a gymnasium közt nincs átmenet, ez az ür áthidalandó; a gyakorlati szakképzést, a jogakadémiákból alakítandó jogi szakiskolákra, a tudo-

mányos képzést a teljes tanszabadság elve alapján szervezendő jog-egyetemre kell bízni, mely utóbbira csak a szakiskola elvégzése után léphetne a munkára és a szabadság helyes használatára nevelt ifjuság; követeli a kötelező doktorátus eltörlését és a tudományos doktorátus visszaállítását. A mostani szigorlatokat szó- és írásbeli államvizsgálatok helyettesítsék, melyek a szervezendő jogi szakiskolákon, vagy a mostani rendszer megmaradása esetén egyetemen, jogakadémiákon egyaránt letehetők legyenek; az 1889. XXVI. t.-cz. által az önkéntes joghallgatóknak a szaktanulmányok kárával nyújtott kedvezmény mellőzendő; a III. évfolyam végére, legalább facultative államvizsgálat helyezendő. Végül elengedhetetlennek tartja a szerző, hogy elvégre a felső oktatás ügye is törvényhozásilag szabályoztassék. A «Statistikai tanulmányairól» olvasóink előtt jól ismert fiatal, buzgó tanár jelen röpirata is nemcsak széleskörű tudásról, de a jogi oktatás iránt való lelkesedéséről is élénk bizonytságot tesz. Szívesen ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. — A mű Révai Samu kiadása Eperjesen. Ára 40 kr.

b) Külföldi irodalom.

Ziegler. DER GESCHICHTLICHE CHRISTUS. Vorbereitung und Erfüllung. Glogau 1891. Ára 2 M. 50 Pf. Öt előadásról van itt szó, a melyet a szerző saját gyülekezetének Liegnitzben tartott. Azóta e könyvnek egész története és irodalma van, szerzője a boroszlói consistórium elé állíttatott, s a strazburgi theol. fakultás róla hivatalos véleményt is mondott. Nevezett előadások nem adják ugyan — mint a czimből következtetni lehetne — Jézus életképét a maga egész teljességében, sőt inkább a történeti Krisztussal csak az utolsó előadás foglalkozik, míg a többi 4 arra szolgál, hogy lehetővé tegye a zsidó nép fejlődésének történeti megértését, mint a melynek köréből megjelent nekünk az üdv a Jézus Krisztusban. A 4 első előadásban a pentateuchkritika jelen álláspontján a bibliai teremtés történetéről beszél s teljes joggal veti el a régi inspirációi elmélet által nyújtott ama nézetet, mintha Gen. 1. természettudományi kifejtéseket tartalmazna a világ-alkulás processusáról, s Delitzsch, Dillmann, Kautzsch, Schultz, Riehm s más jeles ó-szövetségi írásmagyarázókkal egyezőleg a teremtés történetének egyedül csak vallásos jelentőségére utal, mely is örök igazságként abban áll, hogy egy úr, egy mindenható és mindenütt jelenlévő isteni akarat egyedüli eszközlő oka a világnak s az emberiségnek, a melyet föntart és kormányoz nagyban és kicsinyben egyaránt. Azulán ismerteti Izrael történeti fejlődésének menetét, elmondja, hogy a nép eredetileg a természetet imádtá, hogy hite és istentisztelete lényegileg pogány volt; kimutatja, hogy a próféták istentudata

sem volt mindig egyenlőképen erős és tiszta s végül élénk vonásokkal ecseteli a fogság utáni zsidóságot, mely többé nem a szabad vallásos szellem, hanem a merev betűszerinti törvényszerűség lekötő befolyása alatt állott. S mégis «Izrael volt még mindig az a talaj, a melyen az Istenből való élet s az Isten nélkül való halál közötti küzdelem folytatható», s a melyet tényleg Jézus Krisztus folytatott. Az 5-ik előadásban Jézus fejlődésére nézve annak a felfogásnak ad Ziegler kifejezést, hogy először is a synoptikus evangéliumokban sok olyan van, a mi ma már fejlettebb theol. tudatunkra nézve a történeti kritikát ki nem állja és, hogy a Jánosról nevezett IV. evangéliom közvetlen történeti forrás gyanánt nem szolgálhat, ép azért, ha Krisztus életéről hű képet akarunk alkotni, ez utóbbi csak a legnagyobb elővigyázattal használható. A strassburgi memorandum a synoptikus evangéliumok s a IV. evangéliom kritikai kérdését illetőleg hivatkozik Meyer, Ritschl, Nitzsch, Müller, Hagenbach, Goltz, Weiss, Haupt, Beyschlag, sőt Luthardt és Diekhoff orthodox theologusokra s egyéb nagy nevű német hittudósokra, kik Zieglerrel egyezően hasonlóan kételyt emeltek a synoptikusok vagy a IV. evangéliom egyes részletei ellen, következésképen őket is consistoriumi megintéssel kellene sújtani, mint Zieglert a pozitív evangéliomi lelkészt s a szabadelvű prot. theologust. Ha mi a római indextet vesszük már alkalmazásba, úgy Ziegler előadásaival egyetemben Hasenak, Keimnak és Beyschlagnak Jézus életéről írott műveit is el kellene kárhoznunk — jegyzi meg helyesen a berlini Websky-féle Prot. K.-Ztg. És semmi kétség sincs az iránt — végzi a strassburgi lelkes emlékirat, hogy a tudományos munkásságnak ilyenmő elnyomása és proscibálása a protestantismus életerejét támadja meg s a religio paganorum vagy pápista seminárium niveaujára alacsonyítja le. Nem félelmes aggodalommal, de élő hittel lehet az arra hivatottaknak jobbra vagy balra az ellenséggel sikeresen szembe szállani. A szabad szellemnek Németországban, a protestantismus classikus anyaföldén való ilyenmő pápistás elnyomása azóta élénken foglalkoztatja a prot. egyházi s a politikai sajtót egyaránt, s bizonyára csak növeli a «Der alte Gott lebt noch!» a Szemle olvasói előtt ismeretes írójának tudományos értékét s eddig is élvezett, különben jól megérdemlett népszerűségét. Egidy röpirata óta alig van oly mű, a melylyel orthodoxok és liberálisok annyit foglalkoztak volna, mint éppen Ziegler «történelmi Krisztusával», mely mű nem is annyira tudományos theologiai, mint inkább népies egyházi érdekeknek szolgálni van hivatva.

(Sz.)

Kattenbusch, LEHRBUCH DER VERGLEICHENDEN CONFSSIONSKUNDE. 1. k. Freiburg, 1890. Ára 3.60 M. Tárgyalja e tudomány prolegománáját s a mű első részében az orthodox anatóliai egyházat. «Összehasonlító hitvallástannak» nevezi szerző az általánosan szokásos Sym

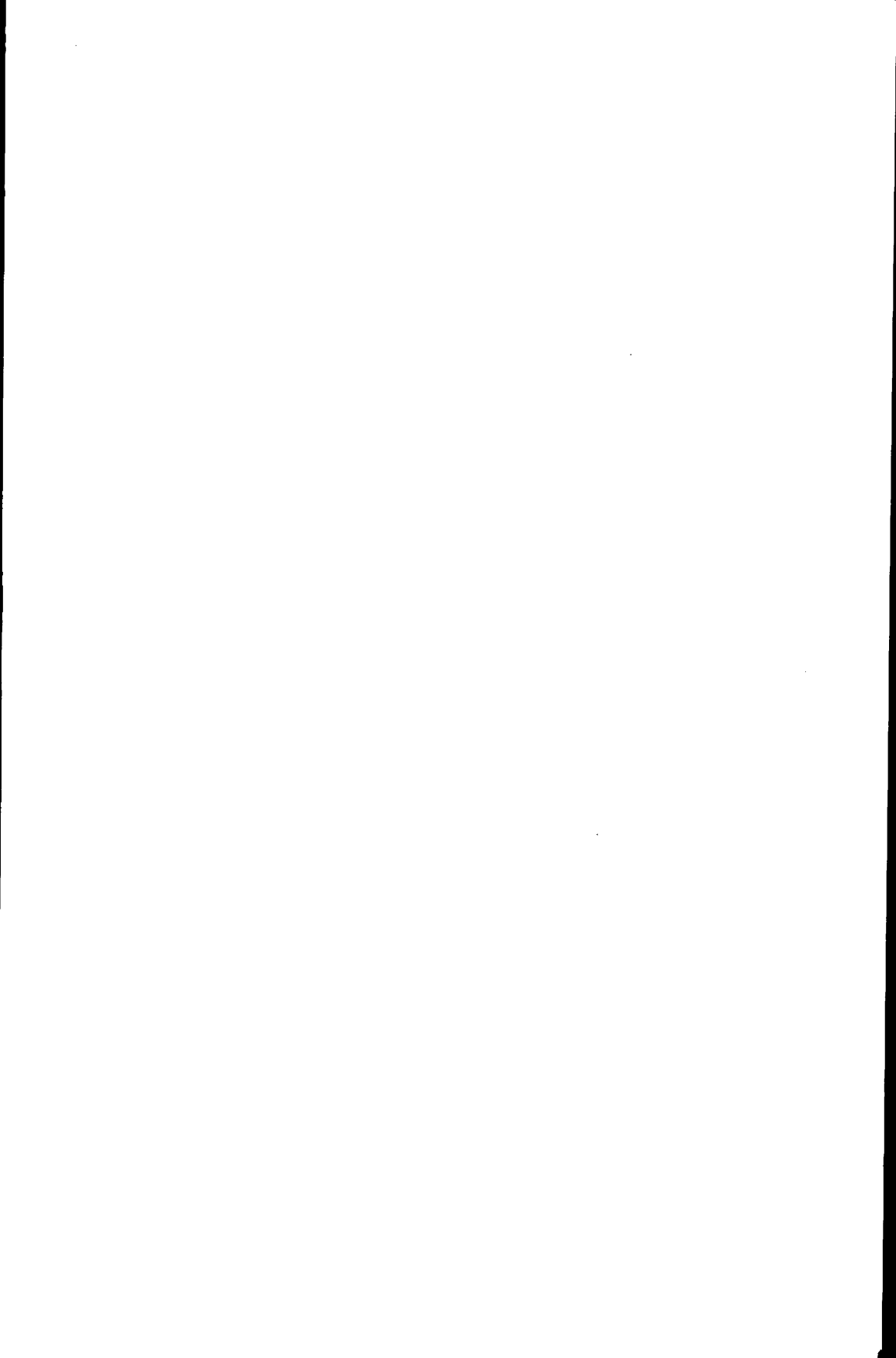
bolikát, mi által nemcsak terjedelemben, hanem a feladat felfogásának gyökeres változásában is nyert e történeti tudomány. Míg ugyanis eddig a Symbolika csak az egyházak hitvallásszerű tanfogalmait ismertette, hogy azokból aztán az egyház lényegére következtessen, addig e hitvallástan a jelenkor összes egyházainak összképét akarja föltüntetni, azaz azt mondja, hogy össze kell egyeztetni ez elveket az adottal, az abszolút (a normát) a relatívval, a jelenlegi történeti valósággal. Az egyházakat a maguk életében kell föltüntetnünk, épen azért azok szervezetről és istentiszteletéről is kell szólni nemcsak azok tanairól, a mi természetesen lényegesen bővíti a Symbolika határait. Teljesen ellentétes e felfogás Schmidt legközelebb megjelent Symbolikájának felfogásával, a mely szerint e tudománynak tárgyát csakis az acut jelentőséggel bíró s maradandó érvényre jutott egyházi hitvallásos tanfogalmak képezhetik, a mi aztán elvileg kizárja a secta-protestantismust a Symbolika köréből. Haladást mutat szerző műve és összefogása főleg a görög egyház ismertetése tekintetében, a melyet a régi Symbolika eléggé nem méltányolt. «Kirche und Kirchen» című fejezetében jelzi szerző azt az utat, a melyet e tudománynak, mint hitvallástannak az egyes egyházak ismertetésében követnie kell. A Symbolika tárgyalásmenetével ellentétben tárgyalja mindenekelőtt az anatóliai egyházat, mint a keresztyén egyháziasság legalsóbb fokozatát, aztán a rómaid, mint magasabb fokozatot s végül a protestáns egyházat, mint a mely az evangéliom megértésében határozottan fölülmulja az előbbi két egyházat. Ezt indokolja ez egyházaknak a kijelentéshez való viszonyukból. «Az egyházat» azok képezik, a kik Krisztusban az isteni kijelentést látják s benne ez értelemben hisznek. Az egyház története ennél fogva a kijelentés megértésének fejlődési történetével azonos. E kijelentés megértésében fokozatosan elmaradtak a kath. egyházak, míg ellenben a protestantismus Lutherben egy elvileg új, de általánosságban még érvényre nem jutott felfogást nyert a kijelentésről. A kijelentéshez való eme viszony határozza meg aztán az egyes egyházak egymáshoz való viszonyát is. Ezután a mű első részét az anatóliai egyház ismertetésének szenteli. Itt tárgyalja annak előkelőségét, a konstantinápolyi patriarchaság terjedését, az anatóliai görög egyháznak jelentőségét 1453—1821-ig, az anatóliai s a prot. egyház kölcsönös érintkezéseit s az anatóliai orthodox egyház jelen alakulását. Felmutatja, hogy Gennadios konstantinápolyi patriarcha mindjárt a byzanci főváros bevétele után régi iskoláját miként szervezte, a könyvnyomtatás mesterségét hogyan hajtotta egyházának szolgálatába; hogy a nemzeti tudatnak az egyház által való ébrentartása nélkül a görög szabadságharcz lehetetlen lett volna stb., de az anatóliai egyház jelenkori jelentőségét nem tudta kellőleg méltányolni, holott az anatóliai egyház évszázadok óta védő kőfalat

képezett a pogánysággal szemben. Az anatóliai s balkán-félsziget egyházainak szervezetével fejezi be érdekes tárgyalását, illetőleg fejtegeti azt a viszonyt, a melyben az egyházak a konstantinápolyi «birodalmi patriarchával» ez idő szerint állanak. Melegen ajánljuk e művet az egyes ker. egyházfelekezetek tanai, szervezetei s egyéb egyházi vallásos viszonyai iránt érdeklődők szives figyelmébe. Az általunk is közvetlen tapasztalatból ismert anatóliai orthodox egyházzól szóló fejtegetései valóban érdekesekek és tanulságosak. Kár, hogy az anatóliai prot. örmény egyházra, a melynek az orthodoxhoz hasonlóan a magas portánál képvisellete is van, bővebben nem terjesztette ki figyelmét. Sok érdekes és emelő vonást lehetett volna annak jelenkori egyházi életéből és irodalmából itt föltüntetni. (Sz.)

THEOLOGISCHER JAHRESBERICHT. Unter Mitwirkung von Baur, Benrath, Böhringer, herausgegeben von Lipsius. IX. Bd. Braunschweig, 1890. Ára 18 M. Tartalmazza az 1889. évi irodalmat. Írás magyarázati részét Sziegfried és Holtzmann, a történetit Lüdemann, Krüger, Böhringer, Benrath, Werner, Nippold és Furer, a rendszeres theologiait Baur, Lipsius, Dorner és Marbach, végül a gyakorlati theologiait s az egyházművészeti részt Ehlers, Woltersdorf, Kind, Dreyer, Hasenclever és Spitta dolgozta fel. Pünjer-Lipsius eme derék vállalata Schürer Theol. Literaturzeitungja és Luthardt Theol. Literaturblattja mellett nélkülözhetetlen arra nézve, ki a theol. irodalom gazdag tárházában tájékozódni akar. Biráló irodalmi értesítései e kötetben is megbízhatók. A theol. irodalmi anyagot teljesen kimerítette s nemcsak a theologia összes tudományágait öleli föl, hanem azokat a műveket is ismerteti szabadelvű prot. theol. állásponton, a melyek némileg viszonyba kerülnek a theológiával; így névszerint a philologiai, történeti és philosophiai i. v. irodalmat. A mellett még megemlítjük, hogy nemcsak az önállóan megjelent művek, hanem a folyóiratok is méltányoltatnak s a fáradságtalan szerzők nemcsak a németországi, hanem az angol-amerikai, németalföldi és svéd-norvégiai irodalom föltünőbb jelenségeire is kiterjesztették figyelmüket. Sajnos, a magyar egyház-irodalomnak ez alkalommal is sovány rész jutott, a min legközelebb segíteni szándékozunk. A csoportosítás áttekinthetősége ez évfolyamnak is egyik nagy előnyét képezi s egy részletes s gondosan összeállított tárgymutató könnyíti meg e becses munka használatát. A német prot. szorgalomnak és alaposágnak mintaképe e mű, a melynek hazai theol. könyvtárainkból saját jól felfogott érdekünkben nem volna szabad hiányoznia. (Sz.)

Scholl. GEGEN ROM UND RÖMISCHE ANMASSUNG! Zur Abwehr und Warnung. Berlin. 1890. VII. + 291. l. 8-r. Ára 3 M. Figyelmet érdemel e szózat azért, mivel sem a protestánsok, sem az ó-katolikusok, hanem az u. n. szabadon gondolkozók táborából való. Szerző e sec-

tának nürnbergi lelkésze, ki «Es werde Licht» című havi füzetei után szélesebb irodalmi körökben is ismeretes. Irata «a római hierarchiának nem is sejtett elhatalmasodása, a felekezeti ellentétek kiélesítése s a komoly, elvi vallási kérdések iránt nyilvánulni szokott hideg közönyösség» ellen van intézve, s mindennek okát «a szerencsétlenül tervezett és sikertelenül folytatott «Kulturkampf»-ban látja. Élesen kel ki a jezsuiták visszahívása ellen, a kiknek egyházpolitikáját s a jezsuita-mozgalom legújabb pro- és contra-irodalmát classikusan ismertette legközelebb Harnack, a berlini egyház- és dogmatörténetíró. Előttünk fekvő 16 előadásában nagyobbára jelenkori egyházpolitikái, de részben egyháztörténeti kérdésekkel is foglalkozik. «II. Frigyes a hohenstauferi, a pápasággal való küzdelmében», vagy «igazság és költészet Canossáról», komoly és szorgalmas történeti kutatások alapján készült, az egyházpolitikáik közül főleg «Róma legújabb hadüzenete 1881-ben» tűnik ki. Élesen bírálja a békepápának a nevezett év június 29-én kibocsátott ismeretes encyklikáját, a melyben tudvalevőleg a reformációt mondja a revolutio, socialismus és nihilismus szülőkának. Végül helyesen utal arra, hogy ma az egész római hierarchiában a jezsuitismus áll előttünk, a melylyel szemben a protestantismusnak küzdelmét úgyesen jellemzi és körvonalozza. Méltán csatlakozik a polemikus irat Trede nápolyi lelkész képeihez Alsó-Itália vallásos-erkölcsi életéből, «A pogányság a római egyházban» cím alatt, s Rönneke római lelkész éles bírálatához az 1864-iki Syllabusról s méltán egészíti ki mind a három polemikus irat Hase és Tschackert polemikáit. E polemikák fonalán egészen világos képet alkothatunk a legújabb jezsuita-mozgalomról Németországban. (Sz.)

**A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába
1891. márczius 1-től 1891. május 31-ig befolyt
összegek kimutatása.**

1. Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek 1889-re : Tisza Kálmán orsz. képv. **1890-re :** Veszprémi ref. egyhm., Tisza Kálmán orsz. képv. **1891-re :** Pozsonyi ág. ev. egyház, gr. Tisza Lajos, pesti ref. egyhm., Tisza Kálmán orsz. képv., debreczeni ref. egyhm.

2. Alapítótagsági alapítványukat befizették : dr. Ballagi Mór kir. tan., néh. dr. Szeberényi Gusztáv örökösei, Galamb Gyula Pécs, Tatár János szeghalmi ref. l., széki ref. egyhm. 20 frt, Antal Géza pápai tanár.

3. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok 1889-re : Tisza István orsz. képv., Bernáth Elemér kir. tábl. tanácselnök, Nagy László szilágysomlyói esp., Galamb Gyula. losonczai ref. egyh. **1890-re :** Sepsii ref. egyh. megye, Tisza István orsz. képv., Székely Péter t.-igari földbirt., Bernáth Elemér kir. tábl. tanácselnök. özv. Czékus Istvánné, Nagy László szilágysomlyói esp., Galamb Gyula, Szabó János ref. esp., Mocsáry Lajos orsz. képv., losonczai ref. egyh., Haán Lajos b.-csabai ev. l. **1891-re :** Bodola László csurgói főgymn. tan., dévai ref. egyhm., abaúji ref. egyhm., felső-zempléni ref. egyhm., XIII. szépesi városi ev. esperesség, m.-vásárhelyi ref. egyh., alsó-zempléni ref. egyhm., selmeczbányai ev. lyceum, Szilágyi József pápai tanár, pápai theol. önk. kör, szeghalmi ref. egyh., Tatár János szeghalmi ref. l., szathmári ref. egyhm., Szabó János ref. esp., tatai ref. egyhm., túrkevei ref. egyh., Révész Kálmán pápai theol. tan., losonczai ref. egyh., Vecsei Oláh Miklós földbirt; debreczeni ref. lelk.-olvasó egyesület, Bartalus János bukaresti ref. lelk., görbedi ref. egyh., Fodor Gyula noszlopi ref. s. lelk., Ferenczy Imre n.-lónyai ref. s. lelk., gömöri ref. egyhm. könyvtár; pápai ref. főisk. **1892-re :** soproni alsó ev. esperesség,

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1889-re : dr. Kecskeméthy István bpesti ref. s. lelk., Konkoly Imre tagyosi földbirt., Szabó Lajos lévai tanító. igazg., Chernel Ferdinánd tömördi földbirt., Földváry Mihály pestm. alisp., Szalczér Nándor kórh. gondn., Csilléry Lajos szadai ref. lelk., Szóts Gerő kovásznai ref. lelk., Molnár Lajos harasztkeréki ref. lelk., Fabinyi Gyula ev. egyh. felügyelő; dr. Horváth József pápai theol. tan. **1890-re :** dr. Kecskeméthy István bpesti ref. s. lelk., Konkoly Imre tagyosi földbirt., Szabó Lajos lévai tankép. igazg., Chernel Ferdinánd tömördi földbirt., dr. Serédy Lajos eperjesi coll. tanár, Salczér Gyula b.-gyulai kórházi gondn., Csilléry Lajos szadai ref. lelk., Szóts Gerő kovásznai ref. lelk., Földváry Mihály pestm. alisp., Segesdy Miklós b.-füredi ref. lelk., Molnár Lajos harasztkeréki ref. lelk., Radácsy György theol. tan., Fabinyi Gyula ev. egyh. felügyelő. Benke István s.-sztygörgyi tanár, Borsos István pápai tanár, Mitrovics Gyula theol. tan., dr. Zelenka Lajos, dr. Masznyik Endre pozsonyi theol. tan., br. Podmaniczky Gézáné. szászvárosi ref. egyh., dr. Horváth József theol. tan., Tolnay Dénes lévai ref. lelk., **1891-re :** Szeremley József h.-bőszörményi ref. lelk., Bakóczy János ref. lelk. u. o., Lévai József borsodmegyei főjegyző; Poszvek Sándor soproni ev. lyc. ig., Vén Mihály bikfalvi ref. lelk., Keresztesi Samu ref. s. lelk., késmárki ev. egyház, iglói ev. főgymn. tanárikar, Szentpétery Samu pelsőczyi ref. lelk., Nyikos Lajos ref. s. lelk., Balogh György bicskei ref. lelk., Breznik János selmeczi tanár, Radácsy György theol. tan., Benedek László pándi ref. lelk., Weber Samu sz.-bélai ev. lelk., Mitrovics Gyula theol. tan., Illyefalvi V. Kálmán ref. theol., Szakács Mózes sz.-udvarhelyi tanár. Deák Lajos kir. tanf., Debreczeni Bertalan s.-pataki főisk. ig., Tatay Imre sz.-fehérvári ref. lelk., dr. Erdős József debreczeni theol. tanár. dr. Kiss Áron porcsalma ref. lelk., Beóthy Zsigmond főrendiházi tag, Tóth Sámuel theol. tan., Csonka Ferencz sz.-gáli ref. lelk., Sipos Pál fóthi ref. esp., Sárkány Sámuel ág. ev. püsp., Ludaics Miksa nyug. kir. jbiró, Szabó Lajos h.-hadházi ref. lelk., Gyóry János pápai ref. theol., Kőrösy János k.-ladányi ref. lelk., Fejes István s.-a.-ujhelyi ref. lelk., Gaál Lajos bpesti ref. theol., dr. Darányi Ignác orsz. képv., dr. Dirner Gusztáv orvos, késmárki ev. lyceum, Szabó Károly n.-kereki ref. esp., Szilágyi Benő gyömri ref. lelk., Csire István n.-hajomi ref.

esp., br. Podmaniczky Gézáné, szászvárosi ref. egyh., Marton Sándor bp. ref. theol., sárréti ref. lelk. kör., Andrásy Kálmán buji ref. lelk., Jakucs Sándor szováti ref. lelk., Gergely Károly n.-bányai ref. lelk., Egey Ferencz krassói földbirt., özv. Vetsey Sándorné, dr. Kovácsy Sándor, Kovács Gábor mocsoládi ref. lelk., bihar-nagybajomi ref. egyh., id. Thüry Károly zánkai ref. lelk., Berghoffer Károly ref. tanár, dr. Kovács Sándor debreczeni jogtanár, Tóth Gábor szabadszállási ref. lelk., Szánthó János kosdi ref. lelk., miskolczi ref. főgymn., Kiss József csurgói ref. tanár., Csiszér András n.-rákosi ref. lelk., Tóth Dániel bapái ref. főisk. tanár, Sándor János miriszlói ref. lelk., Solcz Ödön ev. theol., Bachát Dániel ev. főesp., Nagy István harasztosi ref. lelk., nagyhonti ev. eperesség.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával 1889-re: Hincs Miklós kir. jbiró, Benedek József kolozsvári tanító, Balogh Károly kolozsvári ref. tanár, Szily György ácsi ref. tanár, Rupprecht Olivér mesterházaí földbirt, Tausik B. Hugó m.-vásárhelyi banktitkár, Simkovics Pál pazdicsi ev. lelk., Tokaji Aladár, Demeter Mihály szotyori ref. lelk., Parragh Lajos ajkai ref. lelk., Sándor János szászvárosi tanár, Somogyi Antal farkasdi ref. lelk., Szentgyörgyi Lajos kolozsvári tanító, Kelecsényi Károly alamori ref. lelk., Csontos Olivér m.-vásárhelyi ügyv., Mentovich Elek m.-vásárhelyi egyh. pénztárnok, Herepey Gergely kolozsvári ref. lelk., Geréb Márton gymn. tanár u. o., Kovács Elek v.-gálfalvai ref. esp., Szabó Géza f.-csernátonyi ref. lelk., Szász Károly ny.-szeredai ref. l., Nagy Albert b.-madarasi ref. lelk., Zoltáni Imre sáromberkei ref. lelk., Csekme Ferencz geryeszegi ref. lelk., Henter Pál m.-járai ref. lelk., Magyary Dániel fintaházi ref. lelk., Solymosy Endre sz.-udvarhelyi ref. tanár. **1890-re:** Szabó Gusztáv szamoszegi ref. lelk., Madarasy János szővérdi ref. lelk., Szilágyi László zilahi s. lelk., Gózon Gyula s.-kilitii ref. lelk., Bajkó György bothfalvai ref. lelk., Benedek József kolozsvári tanító, Balogh Károly kolozsvári ref. tanár, Melczér Gyula acsai ev. lelk., Szily György ácsi ref. tan., Rupprecht Olivér mesterházaí földbirtokos, Tausik B. Hugó m.-vásárhelyi banktitkár, Simkovics Pál pazdicsi ev. lelk., Tokaji Aladár, Demeter Mihály szotyori ref. lelk., Parragh Lajos ajkai ref. lelk., Sándor János szászvárosi tanár, Somogyi Antal farkasdi ref. lelk., Szentgyörgyi Lajos kolozsvári tanító, Kelecsényi Károly alamori ref. lelk., Csontos Olivér m.-vásárhelyi ügyvéd, Mentovich Elek m.-vásárhelyi egyh. pénztárnok, Herepey Gergely kolozsvári ref. lelk., Geréb Márton gymn. tan. u. o., Kovács Elek v.-gálfalvai ref. esp., Szabó Géza f.-csernátonyi ref. lelk., Szász Károly ny.-szeredai ref. lelk., Nagy Albert b.-madarasi ref. lelk., Zoltáni Imre sáromberkei ref. lelk., Csekme Ferencz geryeszegi ref. lelk., Henter Pál m.-járai ref. lelk., Magyary Dániel fintaházi ref. lelk., Nemes Ferencz a.-ilosvai ref. lelk., Solymosy Endre sz.-udvarhelyi ref. tanár, Kóbori János ref. papjelölt, Kolumbán Ferencz olaszteliki ref. lelk., Szász Márton pávai ref. lelk. **1891-re:** Medgyesy Lajos makói ref. lelk., Kerecsényi János körmendi ref. lelk., Fábry János sz. iglói főesp., Kopré Ferencz t.-luczi ref. esp., Fejér Ambrus korógyi ref. lelk., Csipkay János m. kir. erdőmester, Csekme Ferencz geryeszegi ref. lelk., Koós Ferencz kir. tanf., dr. Sárkány Lajos kolozsvári tanár., Kájel József dömsödi ref. lelk., Cserna István bálványosi ref. lelk., Dózsa József tatai ref. lelk., Harsányi Sándor túrkevei ref. lelk., Gecsey Péter tarczali ref. lelk., Kóbory János ref. papjelölt, Bod Károly sz.-udvarhelyi ref. tanár, Karika László k.-csepi földbirt., Kántor István saápi ref. lelk., Mezey János őri-szt-péteri ref. lelk., Szűcs Endre czecei ref. lelk., Órás Kálmán óndi ref. lelk., Varságh Béla b.-csabai gyógyszerész, Komáromy Béla kálmáncsai tanító, Raksányi Károly b.-henyei ref. lelk., Mozzay Mihály f.-görzsönyi tanító; Mórocz Mihály ó-gyallai ref. lelk., Földváry László v.-hartányi ref. lelk., Gosztonyi János v.-hartányi földbirt., Rózsay József v.-hartányi körjegyző, Kiss József kákiesi ref. lelk. **1892-re:** Réthy József kalosai ref. lelk.

6. «Szőnyi Benjamin» monographiára előfizettek 1 frtjával: Szegedi ref. lelk. hiv. (2 pld.), Tatár János szeghalmi ref. lelk.

7. Kiadványokért: Kulcsár Károly miskolczi esp. pénztáros (9 frt).

8. Segélyt küldtek: Tornai ref. egyhm. (5 frt 70 kr), pettendi ref. egyh. és lelk. (2 frt.)

9. Népies kiadványokra alapítványt tett: Ballagi Mór kir. tanácsos: 140 frt.

10. A Magyarországi Protestáns Egylet alapítványa: 1029 frt 87 kr.

10.137-4.
A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

K E N E S S E Y B É L A

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

HARMADIK ÉVFOLYAM

IV. FÜZET.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE
1891.

TARTALOM.

	Lap
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK :	
1. Kermann Dániel élete. <i>Zs. M.</i>	487
2. Komáromi Csipkés György és bibliája. <i>Földváry László.</i>	514
3. A zoltárok. <i>Józsa Zsigmond.</i>	532
4. A dunántúli ág. evang. egyház megalakulása és 1598-iki törvény- könyve. <i>Mokos Gyula</i>	581
II. KÖNYVISMERTETÉS.	
5. Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarizmus általános történetére. <i>Kanyaró Ferencz</i> Ism. <i>Kenessey Béla</i>	606
III. MISSIÓ-ÜGY.	
6. Belmissiói levelek. <i>Csiky Lajos</i>	618
IV. A MAGYAR PROT. IROD. TÁRS. VALLÁS-ERK. FELOLVASÁSAI.	
7. A vallás szerepe a mindennapi életben. <i>Petri Elek</i>	631
8. Női jellemképek a bibliából. <i>Kenessey Béla</i>	646
9. <i>Szász Károly</i> felolvasása	668
V. IRODALMI SZEMLE.	
10. A) Hazai irodalom	679
11. B) Külföldi irodalom	683

A «**PROTESTÁNS SZEMLE**» megjelenik évnegyedenként, u. m. *január, április, július* és *október* hónapok 1-jén 7—8 nyomott ivnyi terjedelemben.

A «Szemle» füzetei egyenként is kaphatók minden hazai könyvkereskedésben. A jelen füzet ára 1 frt 50 kr.

A tagsági díjak és az előfizetési pénzek, valamint a «Szemle» szellemi részét illető közlemények *Kenessey Béla* titkárhoz **IX. Csepel-rakpart 7. sz.** alá küldendők. Kéziratok nem küldetnek vissza. Reclamatíók Hornyánszky V. akad. könyvkereskedéséhez intézendők.

Tisztelettel kérjük a tagsági díjaknak minél előbb leendő szives beküldését.

KERMANN DÁNIEL ÉLETE.

(III. közlemény.)

VIII.

A tekintélyes miavai egyház, melyből Kermann ezelőtt tizenkét esztendővel erőszakosan a csejtei várbörtönbe hurczoltatott volt, ez időben lelkész nélkül állott. A lakosság semmiképen sem akarta elfogadni a földesúr által küldött kath. papot. Ellene szegült. Ezért katonaság küldetett azzal az utasítással, hogy az mind addig ott marad, míg az egyház katholikussá nem lesz. Az ily állapotban átélt évtized alatti üldözések következtében már-már veszíteni kezdé reményét arra, hogy valaha régi virágzásának magaslatára emelkedhessék. És íme, a forradalmi harcok lezúgása után, megérte azt az örömet, hogy sokat szenvedett régi papját, most már püspökét, ismét megválaszthatta lelki vezéréül.

Kermann örömmel fogadta a miavai egyház meghívását.

A politikai viszonyok alakulásából lehetetlen volt észre nem vennie, hogy II. Rákóczy Ferencz leveretésével nemcsak a magyar alkotmányra, de különösen a protestantizmusra is nehéz napok következnek be. A klérus teljes diadalt aratott. Az evangélikusoknak szabadsága, a rózsahegyí zsinat határozatai, eltöröltettek. Az ev. gyülekezetek élete kétségessé lőn. A szerzetes rendek ijesztő módon szaporodtak, és — a mi legszomorúbb volt — a kir. udvar teljeseen a papság befolyása alá került.

Ily körülmények között Kermann egész püspöki működését arra összpontosította, hogy a külsőleg békés jellegű

időszakot, mely alatt azonban a csendes üldözés tovább folyt, az egyházi élet és a vallási öntudat emelésére fordítsa. Rendkívüli irodalmi tevékenységet fejtett ki. Mindenek előtt elkészítette a rózsahegyzi zsinaton elrendelt *Agendát*. Tisztársai elhárították magukról e munkát; mindenik sok teendőjére és elfoglaltságára hivatkozott. Végre is a világi urak avatkoztak bele és sürgették a zsinat határozatának végrehajtását. Jánoky Zsigmond még 1707. végén irt e végből egy levelet Szirmay Miklóshoz, melyben többek között így nyilatkozik: «az Agendához — átlátom — Sárosy uramnak magának sincs kedve; azért apellál a dunántúliakra. De, úgy látom, oly időre jutottunk, ha csak mi világiak effélékben nem tekintünk, sokan papjaink közül megrögzött szokásukból ki nem lépnek. De mivel még magunk sem tudjuk, micsoda Agendát csinálnak, hagyjuk interim függőben s lássuk, megnyugszunk-e magunk is rajta, mivel a minéműt én a németek között hallok, az, a kit köznapon minden reggel elmondanak, confessióbul, publica imádságból s absolutióból áll generaliter. . . »¹

Pilárik püspök abban a nézetben volt, hogy az új Agenda kidolgozásánál alapul lehetne venni a németországi evangélikusok szertartás rendjét. A tótokra nézve meg volt győződve, hogy könnyen elfogadják s reménylette, hogy a magyar nyelvű gyülekezetek sem fogják nagyon ellenezni. Általában az volt a püspökök nézete, hogy nem kell a dolgot sok újítással nehezíteni.

Kermann már a zsinat eloszlásakor tisztában volt önmagával és mikor egyházkerületi papságát a zsinati határozatok végrehajtására utasította, egyúttal közölte velök a vasárnapi isteni tisztelet rendjét, mely nagyjából ma is megtartatik az ev. gyülekezetben.² Azóta sokat foglalkozott e kérdéssel. Megszerezte a külföldi formulákat, a csehekéit úgy, mint a németekéit s azokat birálatosan használta fel. Mun-

¹ Jánoky levele 1707. szept. 19. Eperjesi levéltár.

² L. Egy forradalmi zsinat története, 91—92. l.

kája már 1720-ban jobbára készen állott, de a kedvezőtlen viszonyok miatt nem bírta kinyomatni. Ugy látszik barátai és munkatársai, jelesül Ambrózy György és Zahojnik György ev. superintendensek, szintén sok akadálylal voltak kénytelenek megküzdeni. Arról a tervről, hogy a német és magyar gyülekezetek számára is használható legyen az Agenda, lemondottak és csakis a tót gyülekezetek szükségletét tartották szemek előtt, mivel ezek voltak leginkább elhagyatva. Művöket 1734-ben sajtó alá bocsátották, tehát abban az időben, mikor Kermann már a pozsonyi várfogságban sinylődött. A nyomtatás helye ismeretlen.

A művet czíme után ¹ három lapnyi latin előszó nyitja meg, mely azonban nem Kermann, hanem Ambrózy tollából eredt. Általában szól az agendákról és azoknak szükséges voltáról; részletesebben a régi cseh agendáról és a magyarhoni tót evangélikusokról. Magáról a műről szólva megjegyzi, hogy azt szerzője de veteribus libris scriptis ac excusis állította össze, jöllehet azoknak jegyzékét nem közli. A szövegben azonban gyakran találkozunk a források megnevezésével.

Nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy Kermann Agendája még ma is egyike a legjobb agendáknak, melyek a tót irodalomban léteznek. Általános theologiai érdekű imákon kívül gyakran találkozunk benne oly alkalmi darabokkal is, melyek ama kornak háborús viszonyaira vonatkoznak. Ilyenek ezek: *Precationes pro pace patriae* sex; *Precatio durantibus motibus bellicis*; azután *Precatio contra ethnicos*

¹ Teljes czíme ez: *Agenda ecclesiastica slavonica* to jest Práce cirkewní, kterouž ev. knězi, správci a učitelové cirkve slovenské v královstvi Uherském při službách Božich jak v nedelních, svátečných, tak i všedních dnech za starodávna pořádně vykonávali a až posavád s pomoci Boží ještě vikonávají, k Vzdělání cirkve Boží vytláčení. Leta Páně 1734. 4° 328. l. Azaz magyarul: *Egyházi szláv Agenda*, az az egyházi mű, melyet a magyar királyságban levő ev. tót lelkészek és tanítók úgy a vasárnapi és ünnepi, mint a hétköznapi isteni tiszteleteknél régente használatba vettek és Istennek segítségével mind-ezideig használnak, az Isten egyházának emelésére nyomtatott 1734-ben.

(törökök) in terram Christianorum irrumpentes. Hasonlóan igen érdekesek azok az imák, melyek az országgyűlések szerencsés munkálkodásáért irattak részint Zabojniktól, részint magától Kermanntól. Nem kisebb alkalmi értékkel bírnak azok az imák is, melyek a győzelemért és békekötésért szereztettek; ámbar ez utóbbiakban «pro conclusa pace» nem a magyar király, hanem a római császár említetik: valószínűleg a censura által átídomítva.

Ugyanebben az időben foglalkozott Kermann egy *cseh-nyelvű biblia* kiadásával is.

Valószínű, hogy e részben már mint menekült, külföldi tartózkodása idején kapta az eszmét és nem lehetetlen, hogy a rózsashegyi zsinaton indítványozott tót nyomda felállítását leginkább azért sürgette, hogy ott egyéb vallásos könyvek mellett a biblia is kinyomható legyen. A cseh atyafiaknak volt ugyan saját nyelvükön való bibliafordításuk; de az majdnem teljesen elfogyott és úgy nyelvészeti, mint dogmatikai tekintetben is, nagy kifogás alá esett. Ezért a kor előre haladásához képest egy megfelelő javított kiadásra volt szükség.

Tudnunk kell, hogy még ebben a korban a magyarhoni felvidéki tót evangélikusok minden vallási irataikban és könyveikben a cseh nyelvet használták. Szorosabb értelemben vett tót irodalom nem létezett. Ennek hiányában tehát Kermann 1714-ben több csehországi ev. lelkészhez fordult azzal a kéréssel, hogy őt célbavett munkájában dolgozataikkal segítsék. Óhajta az volt, hogy az új bibliafordítás úgy Magyarországon, mint Cseh- és Morvaországban is használtassék úgy a lelkészek, mint a nép által. Azonban csak mégis hazai erőkre volt utalva. Leghívebb munkatársai voltak Bél Mátyás és Ambrózy György ev. lelkészek. Újabb irodalomtörténeti művekben a bibliának ez az új recensiója kizárólag Bél Mátyásnak tulajdonítatik;¹

¹ *Yungmann* József cseh irodalomtörténész «Historia literatury české, Prága 1849. II. kiad. 291. l. 653. sz.

de kétségtelen, hogy Kermann volt a főmunkatárs; Bélnek csak a kiadás körül voltak kiválóbb érdemei, mivel Kermann a fogságban volt.

A mű¹ Németországban a hallei árvaházi nyomdában jelent meg 1732-ben. Két előszava van. Az egyiket Kermann, a másikat Bél írta. Kermann előszavában először a cseh biblia kiadásainak jegyzéke közöltetik; azután ki van emelve, hogy e bibliának példányai drága pénzen sem kaphatók többé. «Hogy tehát — írja folytatólag — e hiányon segítve legyen, az Uristen a magyar királyságban felköltötte nagyságos Osztrosith Mátyás nejének, a már Krisztusban elnyugodott nagyságos Révay Kata Szidónia lelkét, a ki a szent biblia kiadásához szükséges összes költségeket még 1682-ben akarta viselni; de ezen szent szándékában a folyton tartó háborúk és az ev. egyház üldöztetése miatt és az e munkára vállalkozott tudós férfiak elhalása miatt megakadályoztatott». Említi továbbá, hogy az 1700-dik évben a vittenbergi akadémia akart bibliákat kiadni az evang. hitsorsosok számára; de a háborús idők ezt a vállalatot is megghiusították. Végül megjegyzi, hogy a mint mindig, a felmerült üldözések daczára, minden nemzetnél gondoskodott az Uristen arról, hogy minden nyelven legyenek bibliák, úgy gondoskodott a tót népről is. Felköltötte különösen egy férfinak lelkét, a ki a dicső Thurzó nemzetségből származott, a ki megértvén azt, hogy a cseh biblia példányai már évek óta nem kaphatók, e biblia kiadására bőkezűen sokat áldozni kegyeskedett.

Ki volt e férfiú? most bajos volna biztos választ adni. Az bizonyos, hogy a siléziai főúr, gróf Henckel Erdmann Henrik is lényegesen előmozdította e vállalatot. Megjegyezzük, hogy a biblia 1745-ben és 1766-ban újra nyomtatott.

Kermann kisebb művei közül említendőek: a keresz-

¹ Teljes címe ez: «*Biblia Sacra*, to jest Biblj Svatá, aneb vŝecká svatá písma starého i nového zákona, možnou pilnostj opěť prehlídnutá, krátkými summovnjky a mnohými concordanciemi zaopatřená a v nově vydaná práci vynasnažováním a nákladem lidí o žřust cirkve Boží uprimně pečujících. Leta Páně 1732.

tyén vallás katechismusa, egyes prédikációk és énekek,¹ egy szláv grammatika,² és a saját korára vonatkozó kéziratban maradt feljegyzések.³

Azonban Kermann irodalmi tevékenységének kétségen kívül legbecsesebb gyümölcsét egyháztörténelmi munkája képezi, mely kéziratban ilyen cím alatt maradt fenn: «*Hungaria Evangelica, sive Historia Evangelii Jesu Christi in Hungaria et Provinciis ejus.*»

Minthogy e mű nyomtatásban nem jelenhetett meg s minthogy ennek következtében a nagy közönség előtt ismeretlen: szükségesnek látjuk azt ezennel bővebben ismertetni.

Tartalmára nézve e mű az apostoloktól kezdve hazai egyházunkra vonatkozólag egész a bécsi békekötésig, illetőleg a zsolnai zsinatig terjed. Az itt felölelt történelmi anyagot két főrésztre osztva adja elő. Az első rész magában foglalja az evangéliom hirdetésének történetét a pogányok között és annak fentartását és ápolását Nagy Károly által; majd hazánkra térve Gejza fejedelem és Szent István király korától kezdve a huszita háborúig.

A második részben elbeszéli szerző a magyarhoni keresztény egyház történetét a huszita mozgalomtól kezdve, Luther reformációjáig; majd az evangéliom hazai hirdetőinek és pártfogóinak küzdelmeit; a gyülekezetek és iskolák keletkezését, egyes vidékek hitvallásainak, zsinatainak keletkezését s azokkal összefüggésben a Rudolf alatti üldözéseket is.

¹ Ilyenek: *Knihá života* (Élet könyve) Dadan könyvnyomdász felett mondott beszéd. Zsolna 1704. *Actus inaugurationis vexillorum*, melyről bővebben szólottunk. *Nábožné arie* (Kegyes dallamok) Besztercebányán.

² *Rudimenta grammaticae slavicae*. Kézirat a hallei egyetemi levéltárban.

³ Az 1708. és 1709-iki külföldi útjának naplója, — továbbá Regesta supellectilis et proventuum Ecclesiasticorum parochialium et scholarum Com. Trencheniensis. — Excerpta ex Catalogo Testium et Confessorum purae ev. veritatis.

Forrásai között említi az országgyűlések irományait, az egyházi gyűlések határozatait és más egyéb oly adatokat is, melyek a pusztulástól megmentettek. És mindezeknek felhasználására vonatkozólag szerző azt állítja, hogy bírálatosan és lelkiismeretesen járt el.

Tudjuk, hogy még azon korbéli történetírók kevés önállóságot tanúsítanak. Azt látjuk, hogy bizonyos bevett elbeszélési formák szűk keretében mozognak és csak nagy ritkán akadunk olyan íróra, a ki ezek alól fel bírta magát szabadítani.

Kermann Dániel kora műveltségének színvonalán állott. Irodalmi tekintetben követte azt a modort, melyet akkoriban az egész művelt világban követtek. A régi krónikákra még nagy súlyt fektettek s azoknak adatait minden kritika nélkül átvették.

Innét van a sok idézet, mely néha lapokat foglal el. Az olvasó voltaképen csak azt látja, hogy az író mi mindent olvasott össze és hogy miképen tudja azt saját céljaira felhasználni. A világtörténetírók kezdték a Mózes-féle világteremtésen. Az egyházi történetírók Krisztus életét állították oda kezdetül; a mi nem is volt magában véve helytelen eljárás. Csak azt lehet rossz néven venni, hogy azt is félve tették.

Igy járt el Kermann Dániel is, annyiban helyesen, hogy ő már könyvének címében is kifejtette, mi az ő célja: t. i. «Krisztus evangyélioma történetének leírása Magyarországon». S ez nagy jelentőségű dolog; mert azt teszi, hogy ő nem arra fekteti a súlyt, mit tettek egyes főpapok és fejedelmek a ker. egyház érdekében, hanem arra, miképen terjedt el a Krisztus evangyélioma hazánkban, kik voltak annak apostolai és ellenségei, minő körülmények között hódított lelkeket a pogányok között, — és különösen a pogány magyarok között. Főszemje az evangyéliom, mint a keresztyénségnek örök alapja. Az emberek cselekedetei, indulatai és törekvései csak annyiban érdeklik őt, a mennyiben azok az evangyéliom terjedését előmozdították, vagy

akadályozták; a mennyiben a keresztyénség eszméjét a maga tisztaságában fentartani és az egész világ szellemi kincsévé tenni, vagy pedig a magok egyéni érdekeiknek eszközeül felhasználni törekedtek.

Ezt a körülményt, mint Kermann felfogásának sajátos jellemét, ki kell emelnünk; már csak azért is, mert ez határozza meg a reformáció történetének mikénti felfogását is.

A ki a Krisztus evangéliomának terjedését és világtörténeti fontosságát úgy fogja fel, mint Kermann, az amaz evangéliom tisztaságának, tehát a keresztyénség örök alapjának védelmét, vagyis a reformációt, nem nézheti eretnekségnek, új tannak, vagy valamely veszedelmes dögvészes nyavalyának, mint azt a kath. klérus tette: hanem tekinti annak, a mi, t. i. az evangéliomi szellem megújulásának és az elnyomott emberi szellem fölszabeditásának.

Első hirdetői voltak ennek természetesen az apostolok. Azoknak cselekedetei mellett hivatkozik Kermann Flavius Josefusra, a ki zsidó történetíró létére Krisztusról szépen nyilatkozott. Hazánkba az evangéliom első apostolai Illyriából jöttek. Hogy hol feküdt akkor Illyria, ezt Kermann a régi írók irataiból igyekszik megállapítani. Ennek szomszédságában feküdvén Pannonia, természetes, hogy ide is bejöttek az evangéliom hirdetői.

Mikor a keresztyénség, a népvándorlás után felbomlott római birodalomban uralomra jutott, csakhamar számtalan idegen elem és tévelygés hozatott be az egyházba.

Pannoniából eltűntek a római sasok, s helyüket a Krisztus keresztje foglalta el. Kermann élénken írja le az első keresztyéneknek üldöztetését a rómaiak által. Elismeréssel szól az üldözöttek ártatlansága mellett felszólaló pogány írókról. De egyúttal feltűnteti azon bajokat is, melyek az egyház kebelében mutatkoztak, mihelyest a római püspökök fölényt kezdtek gyakorolni a többi püspökök felett. Az ariánus tévelygés elterjedése hasonlóképen hátrányosan hatott az egyház fejlődésére, mely tévelygés — úgymond — mint valamely vízfőzőn és mint ragadós nyavalya terjedt el majdnem az összes keresztyén gyülekezetekben.

Ezen tévelygéstől azonban nem maradt érintetlenül a Pannoniában létezett püspökség, melyről Sulpicius Severus tesz említést. Ez a niceai zsinat határozataihoz ragaszkodott, s ezért hívei katolikusoknak neveztetnek. Idézi Kermann nemcsak a Gratianus, Valentinianus és Theodosius császároknak erre vonatkozó törvényeit, hanem Rama-

nus történetirónak azon szavait is, melyekben festi Pannoniának azon korbéli egyházi viszonyait, midőn Gejza magyar fejedelem a keresztyén hitre tért. Ebből azt következteti, hogy hazánkban már akkor szervezett egyházak és rendes lelkészek voltak; habár nem tagadja, hogy a magyarok bejövetele és pusztításai következtében sok egyház elpusztult, mivel az üldözött papok kénytelenek voltak menekülni.

Helyesen következtet Kermann a keresztyén vallásnak Pannoniában való folytonos fenmaradására abból a körülményből, hogy a jelesebb zsinatokon említés történik mindig pannoniai püspökökről is. Ha nem lettek volna keresztyén gyülekezetek, nem lehettek volna püspökeik sem. Nagy szerepet játszhattak hazánkban az illyr püspökök is, a kiknek működéséről szintén elismerőleg szól; különösen Szent Jeromosról, a kit szláv eredetűnek mond. Ennek tanítványa Orosius, már a hunnokról beszél, a kiket Szt. Niketás, a dákok és pannonok püspöke, más barbár népekkel együtt a keresztyén vallásra térített.

A hunnok után szláv népek foglalták el a Duna-Tisza vidékét. Ezek Osztrivoy királyuk alatt Traciába átmentek, s a hunnok elűzése után Esztergom (Ostriwoy) városát alapították a Duna partján, Slaviáradot Karinthiában, melyet a németek később Windisch-Gráznek neveztek el. Érdekes, a mint Kermann a szláv nemzetek elágazását beszéli el. Selimir király alatt — úgymond — gyarmatokat alapítottak ennek testvérei, Csecho, Lecho és Russo. Ezekből lettek Cseh-, Lengyel- és Oroszországok. Ezek közt a keresztyénség már 628 körül el volt terjedve.

Az alatt a hunnok Scythiából megerősödvé magyarok neve alatt Dáciába ütöttek s Álmos, illetőleg fia Árpád vezérlete alatt meghódították a mostani Magyarországnak legnagyobb részét. A fennálló keresztény egyházakat többnyire elpusztították. Megjegyzi, hogy ekkor már az evangéliom tana sok emberi hozzáadások által el volt homályosítva. Nagy Károly, a birodalmába tört magyarokat megvervén, egyúttal a keresztység felvételére kényszerítette. Később az új hazában megtelepedett magyarok N. Károlytól még az országrendezés rendszerét is átvették, miben a keresztyén vallásnak nagy szerepe volt. A déli tartományok szláv lakói között a bolgárok fogadták el legelőször a keresztyénséget és pedig a konstantinápolyi görög rítus szerint. Az itt támadott vilongások figyelmessé tették a német császárokat is a keleti egyház üzelmeire, s a nyugoti egyház érdekeit kezdték támogatni. Így jutottak a római egyház apostolai Németországból hazánkba, a keresztyén vallás terjesztése végett, miben a politikai viszonyok is kedveztek nekik.

A keresztyénségnek, vagy a mint Kermann mondja, a Krisztus evangéliomának elterjedése hazánkban gyorsan történt. Még Gejza fejedelem korában léptek fel Pilgrin és Wolfgang püspökök. Szt. Adal-

bert keresztelte meg Szt. István királyt is, a ki aztán uralkodóvá tette a keresztyén vallást hazánkban. Ezt Kermann többnyire Bonfinius és Ransanus után beszéli el Gyakran idéz azoknak munkáiból. Rövidség okéért olykor csak az idézet elejét és végét közli, mintegy kényszerítve az olvasót, hogy olvassa el forrásait is, ha tudni akarja, mi és hogyan történt.

Ez az eljárás most különösnek tűnik föl; de a mult század első felében még divatos volt.

Az egyes püspökségek megalapításának története után elbeszéli a szent korona elnyerését is, de itt Bonfinius elbeszélésének idézete után megjegyzi, hogy ezt Révay Péter másképen adja elő. Hogy miképen, azt ő nem mondja el, hanem utasítja az olvasót arra, hogy olvassa el az illető író munkájában. Hasonlóképen jár el azon nevezetes pontnál is, mely Szt. István király keresztyénségének álláspontját emeli ki. Ugy látszik idő rövidsége miatt, vagy későbbi pótlás reményében egyszerűen csak megjelöli azokat a szakaszokat, melyekben a nagy király intelme Imre fiához foglaltatik, és melyekben a keresztyén vallás lényege szépen és világosan körülíratik.

Kermann utal arra, hogy *Szt. István király nem követte a római, már akkor megromlott vallást*, hanem az apostolok evangéliumában foglalt igaz keresztyén vallást, — s ezt ajánlotta fiának figyelmébe és pártfogásába. Ezt terjesztette el az egész Magyarországon. Szent István keresztyénsége két részből állott: hitből és kegyeségből. A hit általi megigazulás tana mellett kívánta a jócselekedeteket is; de azoknak nem tulajdonított külön érdemet. Az egyház feje nem Péter és utódai, hanem maga a Krisztus. A pápák és püspökök a lelkek pásztoraik és őrizői, de nem urai; — ennél fogva nem osztozó sem az egyházi méltóságnak, sem a bűnök bocsánatának. Érdekesen tárgyalja itt Kermann az akkori keresztyénség tanait, kimutatván, hogy a Szt. István keresztyén tana egyező az evangélikusok tanával, s nagyon eltér attól, melyet a római katholicismus neve alatt Otrokocsy Főrís Ferencz védelmébe fogadott. Otrokocsy állításait ügyesen czáfolja és kimutatja, hogy Péter apostol soha sem volt Krisztusnak földi helytartója. Kimutatja, hogy a nyugati keresztyén egyháznak sok olyan tévelygés hozatott be, mely a keleti egyházban nem volt; szóval: a magyar keresztyénség tisztaságát a rómaival szemben nagy buzgalommal és sikerrel mutogatja.

István király halála után sok zavar támadt az országban, a mi a keresztyénségre nézve is kedvezőtlenül hatott vissza. A pogányság utolsó fellobbanása és eloltása után Szt. László szervezte ismét a keresztyén egyházat hazánkban. Szabolcsban zsinatot tartott, melyen sok nevezetes határozat hozatott. Nemcsak azon körülmény, hogy ekkor még házas papok voltak hazánkban, hanem az is kiemeltetik,

hogy a magyar királyok független fejei voltak az egyháznak, — a mit utóbb a római pápák eldisputáltak. Kálmán király is fentartotta még tekintélyét, és az egyházi rend és fegyelem dolgában hasznos intézkedéseket tett. De csakhamar behozott a római pápa intézkedése, s uralkodóvá lett a nézet, hogy az ő megerősítése nélkül semmiféle tan, semmiféle szervezkedés nem érvényes. A «jus canonicum Romanum», és a «Decretalia Pontificium Romanorum» lett az uralkodó. S ezzel kezdődött a magyar keresztyén egyház romlása. Gratianus monachus és Petrus Lombardus és nem a szentírás lettek a tekintélyek minden egyházi dolgokban, melyekről Kermann elég részletesen emlékezik.

Ekkor lépett fel Vald Péter Franciaországban; megtámadta a római pápát és a szerzeteseket; helyre akarta állítani a szentírás tekintélyét. Tanai Pannoniába is eljutottak III. Endre király idejében; de aztán N. Lajos király idejében a boszniai püspök által kiirtattak.

Az utolsó Árpádházi király után támadt zavarok alatt a keresztyén tan és erkölcs ismét alásüllyedt. A papok tudatlanok és romlottak, a nép elnyomorodott volt. A római pápa beleavatkozott a hazai politikai ügyekbe; felhasználta a klérus befolyását és egyházi átkaival rettegésben tartotta az egész országot. Zsigmond alatt kiüt a huszita-háború, melytől számítja Kermann a magyarországi keresztyén egyház történetének második részét.

Az evangéliomnak Husz követői által való hirdetése hazánkban nagy jelentőségű esemény. Kermann a Husz előtti reformátorok és az általok előidézett mozgalomnak ismertetése után elbeszéli, hogy Zsigmond császár idejében a csehek által miként hozott be Magyarországra a huszita tan. Ziska és Procopius harczi és a báseli zsinat határozatai hatalmas befolyást gyakoroltak annak terjesztésére. A biblia cseh nyelvre való lefordítása után sok előkelő férfit szakadt el a római egyháztól. Hazánkban Giskra és társai sok várat építettek, városokat és falvakat elfoglaltak; a huszita-vallást — az urvacsorának mindkét szín alatt való kiszolgáltatását terjesztették, úgy hogy állítólag még I. Ulászló is így fogadta az Urnak szent vacsoráját. Kiemeli, hogy Ulászló ugyan kemény rendeleteket bocsátott ki a husziták ellen, de tényleg nem bántotta őket. A várnai csata kedvezett a huszita felekezetnek. A pápa erős nyomást gyakorolt a magyar és cseh királyokra, hogy üldöznék a huszitákat. Hunyadi Mátyásról vannak följegyzések, hogy eleinte üldözte őket, de később elnéző volt irántuk.

Már Mátyás közvetlen utódainak többféle írásbeli hitvallást (Confessiót) nyújtottak be a cseh testvérek. Nevezetesen 1504-ben egy rövidet, 1507-ben egy bővebbet; 1523-ban egyet Lajos királynak, 1532-ben egyet Brandenburgi Györgynek és egyet 1538-ban nov. 14-kén

I. Ferdinándnak. Ezen hitvallások megerősítéséről azonban Kermann hallgat.

Kétségtelenül egyik legérdekesebb részét teszi e műnek a róm. kath. egyház romlottságának leírása a reformáció előtt. Kermann megnevezi azokat a kath. főpapokat, a kik az egyház romlásáról irtak; kimutatja az időnkénti emberi hozzátételeket az egyházi tanhoz és szertartásokhoz. Áttérve a hazai állapotokra, rámutat az azonkori zsinati határozatokra, a melyek leghívebben tükröztetik vissza az egyházi állapotokat. Idézi Cserép Lőrincz fejevári és Antonius nyitrai püspököknek nyilatkozatait a papság és egyház romlásáról; és végül a Dózsa-féle parasztháborút is Bakacs Tamás esztergomi érsek lázítási művének jelenti ki.

A Luther-féle reformáció keletkezésének és hazánkban való terjesztésének elbeszélése képezi Kermann művének középpontját. A X. Leo pápa udvarának leírásától, a bűnbocsátó czéduláknak pénzért való elárulásától kezdve, Luther történetének elbeszélése után szól a *magyarországi reformációról*. Előszámlálja annak pártfogóit és terjesztőit a világi urak és egyházi tanítók között. Elmondja a király és a kath. főpapság törekvéseit a lutheránusok ellen; a könyvek és emberek égetésére vonatkozó rendeleteket úgy a mohácsi vész előtt, mint az után. Elmondja a libetbányai első vértanúk történetét és Dévai Biró Mátyás esetét Fáberrel. A Németországgal összeköttetésben levő ev. tanítók és világiak előszámlálása után elmondja a budai viszonyokat és ott Mária királynénak jó indulatát az evangyéliom követői iránt. Egyes városok áttérésének és új gyülekezetek alapításának elbeszélése kapcsán elmondja a kath. papság ellenműködését.

Kiterjeszkedik Erdély reformációjára is. A szászok kétségen kívül leghamarább érezték meg a németországi vallás-mozgalomnak jótékony hatását; és e hatás alatt új gyülekezetek keletkeztek, melyeknek élén többnyire Wittenbergában tanult lelkes ev. lelkészek működtek. A gyülekezetek szaporodtával szükségessé vált azoknak rendezése. Így jöttek létre az első szervező és hitvallásokat szerkesztő ev. gyűlések, úgynevezett *zsinatok*, Medgyesen 1545, Szebenben 1552-ben és 1557-ben. A szorosabb értelemben vett Magyarországon megtartott az erdői zsinat 1549-ben, a tornai 1549-ben és 1550-ben, a beregszászi, óvári stb.

A gyülekezetek rendezésével párhuzamban rendezni kellett az *iskola-ügyet* is, melyről azonban Kermann művében keveset találunk. Annál nagyobb szorgalommal gyűjtötte össze az evangyéliom mellett lelkesült világi főurakat, és pedig úgy az ágostai, mint a helvét hitvalláshoz tartozókat. A rájuk vonatkozó verseket szerette felhasználni a szövegben, mert az irodalommal foglalkozó férfiak iránt nagy rokonszenvvel viseltetett.

Midőn kimutatta, mily haladást tett az evangéliom ügye a hazában, egyúttal elbeszéli a pápa és a kath. fejedelmek intézkedéseit is a protestantismus terjedése ellen. A papság erkölceinek javítása és a szellemi műveltség színvonalának emelése lett a jelszó. Ezt követte a jövedelmek és fizetések emelése — országgyűlési végzések és törvények által.

A *második periodusban* beszél az evang. vallás azon akadályairól, melyeket a sacramentáriusok mozgalma okozott. Valamint a külföldön az anabaptisták, Zwingliánusok és Calvinusok részekre szakgatták az ev. egyházat, úgy történt az hazánkban is. Kermann, a ki híven és erősen ragaszkodott az ágostai hitvallás tanaihoz, nagy részletességgel szól e mozgalomról. Határozottan kárhoztatja azokat, a kik «az igaz evangéliom» követésétől eltértek és a hívők között szakadást idéztek elő. Végig kíséri az ebből eredt vitákat és külön confessiókat. Rámutat a törvényhozás intézkedéseire, melyeknek czélja volt a sacramentariariusok és anabaptisták kiirtása. Lauterwald Mátyás és Stan-karus Ferencz ügyének elbeszélése után áttér Dávid Ferencz életére s ezzel az unitarismus történetére. A wittenbergi theologusok véleményére nagy súlyt fektetvén, azoknak leveleit egész terjedelmében közli. Az erdélyi trinitárius viták, Dávid, Blandrata és János Zsigmond szereplése bőven van ismertetve, úgy szintén a csepregi colloquium is. Pilcz Gáspár és Lamius Sebestyén mint crypto-calvinisták mutattnak be, s általában a felvidéki vallási mozgalmak érdekesen vannak tárgyalva.

A *harmadik periodusban* a pápák részéről gördített akadályok beszéltetnek el. Rövid elbeszélése után annak, hogy az evangéliom minő kedvező fejlődési irányt vett Lengyelországban, Erdélyben, Cseh- és Morvaországban, végre az ausztriai tartományokban, áttér a magyarhoni klérus törekvéseinek festésére. A klérus nem kevesebbet akart elérni, mint hogy a lutheránusok ellen hozott törvények a király által végrehajtsanak. Megkezdte tehát a rendszeres izgatást és üldözést. Egerben Veráncsis Antal püspök, Nyitrában és Trencsénben Bornemisza Pál püspök kezdte meg az üdvtelen munkát, melynek azonban Miksa császár türelmes lelkülete miatt valami nagy eredménye nem lett. A nyilvános országos üldözést apró részleges községi és megyei üldözések előzték meg. Az 1579-ki nagyszombati zsinat támadásai s ezek ellen Beregszásznak tiltakozása és apologiája, az irodalmi harcok, s azok tartalma kiválóan érdekes részét képezik Kermann egyháztörténelmének. Nem kevésbé érdekes az 1595-ki rendezete a felvidéki ev. egyházaknak, valamint az 1600-ki bicsei egyházi szabályzat, melyeknek pontjai egész terjedelemben közöltetnek. Közöltetnek továbbá a trencsénmegyei evang. egyházaknak szabályzati pontjai és törvényei 1590-ből.

Ezentúl a klérus és kormány erőszakos tényeire fordítja az olvasó figyelmét. Az 1604-ki 22-ik articulus becsempészésének felemelése után átmege a kassai templomnak katonai erővel való elvételére és a Bocskay fegyverfogásának elbeszélésére.

A *negyedik* és utolsó periodus már az evang. vallás szabadságának törvény általi biztosítását beszéli el. A bécsi béke legfőbb tényezője gr. Illésházy István, ennek élete és érdemei, valamint neje által tett alapítványok közlése után Thurzó Gy. nádor tevékenysége és a zsolnai zsinat adatik elő elég bőven és elevenen.

Végül következik: «Excerpta ex Tractatu: Ungarischer gewisser und wahrhaftiger Bericht derer Geschichte, so sich von Anno 1658 bis Anno 1674 mit Martino Nováky und seine beiden Kirchengemeinen Koos und Unter-Metzenseiffen, in Ungarn zugetragen. Gedruckt 1680.

A keresztyénségnek 1000 év körüli romlásáról szóló néhány adalék, és a hely- és névjegyzék után következik még Károly királynak 1731. június 12-én kiadott rendelete Kermann ellen és Althán váci püspöknek protestatiója a helytartóságnak a protestansok javára kiadott ismeretes rendelete (1731. május 23.) ellen.

Ezzel végződik az egész kézirat, mely egészben véve becses adalékkal szolgál a hazai prot. egyház történelméhez. Gondos kéz, igazságszerető és kereső szív és világos értelem jellemzik e művet. A mai történetírás színvonalát tekintve, sok tekintetben hiányos műnek tűnik fel ugyan, mert hiszen a tényeknek összefüggését és a személyeknek azokra való befolyását nem mindenkor domborítja ki kellőleg; de mindazáltal saját kora irodalmának méltó díszét képezhette volna, ha napfényre bocsáttatott volna.

Valószínű, hogy Kermann e történelmi dolgozatához csak a rózsahegyzi zsinat után fogott. Tudvalevő tény ugyanis, hogy ő már e zsinaton lelkes szavakban szólalt fel az egyház multjának megismertetése ügyében és indítványozta, hogy «nevezzen ki a zsinat mind a világi, mind a papi rendből 4—4 tagot a végből, hogy az evangélikus ősök által írott régi műveket, írott és nyomtatott emlékeket összegyűjtsék s ezekből egy oly levéltár alakítassék, melyben ev. egyházunk történelmére vonatkozó összes adatok összegyűjtetnének.»

A zsinat ez indítványt — mint láttuk — elfogadta,

de a bekövetkezett szomorú idők nem voltak alkalmasok arra, hogy az indítványban contemplált terv megvalósíttassék. S a mit az egyház nem tehetett meg, azt megtette Kermann s fáradozásának gyümölcset a kezünk alatti mű képezi.¹

IX.

Az irodalmi munkásság mellett Kermann az egyházi élet javítását és a felekezeti öntudat ébresztését sem hanyagolta el.

Püspöki kötelességeinek és jogainak gyakorlására vonatkozólag kevés adat maradt fel ez időből. Kétséget nem szenved, hogy az ev. gyülekezeteknek kath. vizitátorok által való zaklatása nagy sérelmét képezte az ev. püspöki tekintélynek. Mindazáltal Kermann oda törekedett, hogy a gyülekezetek élére kötelességtudó, lelkes és tudományos lelkészek állítsanak. Így ajánlotta a verbóczi gyülekezetnek 1724-ben az akkori neczpáli iskolai igazgatót Ambrózy Györgyöt, a későbbi püspököt.

Figyelme kiterjedt a szomszéd morvaországi evangélikusokra is, a hol nemcsak a bibliát terjesztette, hanem a lelkészeket is lelkesítette 1725-ben.

A felekezeti öntudat ébresztésére legalkalmasabbnak

¹ A kéziratot Kermann halála után Klaniczay Márton iratta le maga számára, valószínűleg azzal a szándékkal, hogy azt nyilvánosságra bocsássa (1763-ban), de a kedvezőtlen viszonyok miatt ez elmaradt. Későbbben Laucsek Márton felsőszajói ev. lelkész foglalkozott e gondolattal s 1774-ben saját jegyzeteivel bővítve iratta azt le s készítette sajtó alá. De ő sem volt szerencsésebb, mint Klaniczay. A mű kiadatlan maradt egész a mai napig. Kézirati másolatokban megvan a Nemz. Múzeumban, a zay-ugróczy Zay-család levéltárában, a pozsonyi ág. hitv. ev. főiskola levéltárában s valószínűleg még több helyen is, kétségtelen bizonyosságául annak, hogy apáink a legnehezebb időkben is gondoskodtak arról, hogy egyházuk történeteinek emlékei, évkönyvei el ne pusztuljanak, hanem legalább másolatokban maradjanak fel egy jobb kor számára, mely képes leend azokat a nyilvánosság elé hozni s ezzel az evang. egyház közös kincsévé tenni.

találta a reformáció kétszázados emlékűnnepét 1717-ben. Ez évi okt. 7-én körlevelet bocsátott ki papságához, melyben a reformáció évszázados emlékét ajánlja nekik megünnepelni s egyúttal utasítást is ad arra nézve, miként lehetne azt legméltóbban megtenni.

Lelkes szavakkal festi Luther fellépésének, tanításának és hősie magaviseletének jelentőségét; nagy hiba, sőt hálátlanság lenne róla meg nem emlékezni és az evangéliom ügye mellett fel nem lelkesülni, különösen most, midőn a régi ellenség teljes erővel működik ellene. Fájdalmát fejezte ki a felett, hogy az ev. vallás a jelen században is üldöztetik és az annak oltalmára hozott hazai törvények lábbal tapodtatnak. De Luther szelleme nézete szerint el nem nyomathatik. Az nem halt meg, az él. Épen azért, miként hajdan a rómaiak nagy fényvel megünnepelték a százados éveket, úgy ünnepelje meg az ev. egyház is Luthernek kétszázados emlékét, — még pedig Szt.-Márton napján kell kezdeni és a következő három napon át folytatni. Elmondja nézetét az ünnepélyesség módjára is. Első a kihirdetés, hosszabb harangozással való jeladás; a templomok szent ruhákkal, égő gyertyákkal, kelyhekkel, illatos virágokkal és galylyakkal szépen felékesítendők. Azután a lelkészek harangzúgás alatt vonuljanak ki parochiájokból, a presbyterek saját házaikból, a gyermekek és tanítók iskoláikból a reggeli és esteli isteni tiszteletre, melyen az instrumentalis zene is alkalmazandó. Alkalmi textus alapján kell prédikálni, a népet kegyességre inteni; az iparosok műhelyei azon időre bezárandók és semmi sem mulasztandó el, a mi az ünnepély díszének emelésére szolgálhat.¹

¹ Az ünnepély tervét még részletesebben is leírja; jelesül ajánlja, hogy Szt. Ambrosius és Szt. Augustinus hymnusai, továbbá a 46. 67. 103. és 104-dik zsoltárok és egyéb énekek zengedeztessenek... A beszédek alapjául szolgáló textusul ajánlotta János jelenéseinek 14 dik fejezetét az ég felé repülő angyalról, a ki kezében tartván az evangéliomot, kiáltja: Féljétek az Istent és neki adjatok dicsőséget... Ajánlotta továbbá a vasárnapi textust: Adjátok meg a császárnak, a

Ő maga mindenben jó példával előljárt. Buzdította, lelkesítette, bátorította és erősítette hiveit. A katholicismus-ról az volt a nézete, hogy azt csak erős szervezete, nagy gazdagsága és a kormány kegyelme tartja fenn. Az evangéliumi szellem kiköltözött belőle akkor, mikor a protestantismus ellen megkezdte az embertelen üldözéseket. Nyilvánosan és magán összejöveteleknél nem titkolta el nézetét a szentekről, a szűz Mária tiszteletéről és egyéb kath. tanokról, melyek nézete szerint nem alapultak a szentírás tanításán. Egy élesebb kifejezését a kath. papok az országgyűlés termébe is bevitték, hogy azzal a protestáns összes lelkészek ellen izgathassanak.

Nagyon természetes, hogy ily lelkületű ev. lelkésznek működését kiváló figyelemmel kísérte a kath. főpapság és csak jó alkalomra várt, hogy őt megsemmisíthesse, s a katholicismusra ártalmatlanná tehesse.

Ez az alkalom megérkezett 1729-ben. Ekkor érkezett Miavára egy Mlinárik Venczel nevű morvai származású ember nejével együtt. Meglátogatta Kermannnt azon panaszszal, hogy ő kedélybeteg s úgy érzi, hogy megszállta a rossz szellem. Kermann kigyógyította. Ezért Mlinárik Miaván letelepedett és nejével együtt áttért az evang. vallásra. Ez valami uton-módon tudomására jutott a kath. főpapságnak, mely szokott buzgalmánál fogva úgy a hithagyó Mlinárik, mint a térítő Kermann ellen megtette a panaszt. Nyitra vármegye alispánja azonnal kiadta a rendeletet Mlinárik elfogatására, de a papság kijelentette abbéli aggodalmát, hogy a miavai buzgó lutheránusok valószínűleg úgy fognak ellenszegülni, mint a turolukaiak ellenszegültek 1672-ben Bársony püspök-

mi a császáré, és az Istennek, a mi az Istené. Használják a Zsidókhoz írt levél 13: 7. és 17. — Syrách 50. — Zsolt. 119: 13. 14. 15. 17.; vagy 67. 68: 19., 97: 3. 111., 126: 3 — Máté 13. Csel. 9: 31. Márton napján lehet beszélni Luther reformatiójáról és annak történetéről, azon intéssel, hogy a hivek ragaszkodjanak az ág. hitvalláshoz. Még arra is utmutatást ad papjainak, hogy hol találhatnak erre alkalmas magyarázatokat.

nek s a baj elháríthatása tekintetéből azonnal karhatalmat is kért. A hatóság pedig, nehogy valami váratlan meglepetésnek tegye ki magát, egy megyei járási esküdtet küldött ki Miavára tájékozódni arra nézve, mint vélekedik az ügyről a nép Mlinárikról s nem lesz-e elfogatása miatt valami lázadás? Az esküdt azonban csakhamar meggyőződött a felől, hogy a nép nem hajlandó kiadni Mlinárikot. Jelentést tett a vármegyének, hogy a miavaiak nem akarják kiadni az elfogandó férfit. A vármegye pedig ennek alapján elhatározta, hogy az egész ügyről jelentést fog tenni ő felségének, a kitől egyuttal királyi parancsot fog kieszközölni határozatának végrehajtására.

A kir. parancs megérkeztevel egy fő- és egy alszolgabírón kívül a csejtei uradalomból néhány tisztet küldöttek ki Miavára, a kikhez még a csejtei archidiakonus és a vágújhelyi prépostnak segédje is csatlakoztak. Hogy tekintélyük minél nagyobb legyen, a katonaságból egy altiszt vezérlete alatt egy csapat német katona is velök ment.

Az ekképen összealakított végrehajtó bizottság Miaván nagy csendesen valami Kubovcsák nevű embernek házához szállt be. Az alkonyat beálltával megtudakolván a «hitehagyott» Mlinárik tartózkodási helyét, még az nap este utána mentek és elfogták. Az elfogatásnál jelen volt egy Czadva nevű nyugtalan természetű ember, a ki Venczel elfogatásának esetét még az nap, illetőleg éjjel akarta elbeszélni Kermannnak. Odaszaladt. A konyhában foglalkozó Kermanné nem akarta a már alvó férjét fölbreszteni, Czadvát elutasította. De ez, bár eltávozott, nem nyugodott, visszatért és a kerítésen át a kertbe ugrott és a csendesen alvó Kermann ablakát nagy zajjal és kopogással mindaddig verte, míg az felugrott ágyából és rémülten kérdezé: mi baj?

Czadva iszonyú lármával és zavartan felel: Hej főtiszteendő atyám, elvitték Venczelt! De ezt tótul mondván az álmából fölriadt Kermann ezt úgy értette, hogy ég a szalmája (Ved' vám slama hori) és minden további gondolkodás nélkül utasította Czadvát, hogy menjen a tanítóhoz és

veresse félre a harangot. A tanító, éppen Kermann egyik méltatlan fia, szokása szerint jó pajtások társaságában javában borozgatott, fölzalad a toronyba és a nélkül, hogy nézte volna van-e tűz, félreverte a harangot.

Erre a miavai nép vasvillákkal, fejszékkel s más hasonló fegyverekkel összeszaladt, kereste a veszedelem helyét. De mivel sehosem láttak tüzet, néhányan fölmentek a toronyba megkérdezni a tanítót, miért veri hát félre a harangot?

Az alatt a nyugtalan Czadva az összesereglett népnek elbeszélte Mlinárik elfogatását és annak okait, az egész tömeget Kubovcsák házához vezette és arra tüzelte, hogy szabadítsa ki a foglyot. A nép, mely vallásáért már sokszor volt méltatlanul bántalmazva, föltüzelte, körülfogta a házat; a kezénél levő fegyverek segítségével betörve a kapun, a megyei hajdúkat és a fedezetükre küldött katonákat elűzve, Mlinárikot csakugyan kiszabadította. Kermann azt hitte, hogy neki az evangelikussá lett s épen e hitváltoztatás miatt üldözésnek kitett szerencsétlen embert kötelessége védelmébe fogadni.

Azt hitte, hogy a törvényes vizsgálat kérése által megmentheti a kath. főpapság által követelt behörtönöztetéstől. Ezzel azonban önmagát keverte a bajba.

A kiküldött végrehajtó bizottság boszút esküdött Kermann ellen. Először felhívta arra, hogy a hozzá menekült Mlinárikot adja ki s mivel ezt Kermann a törvényes vizsgálatra való hivatkozás mellett megtagadta, a vármegyének oly értelmű jelentést tett, mely szerint a miavai zavargásnak és az e miatt szenvedett kudarcznak egyedüli oka a helybeli lelkész.

A vármegye felháborodással vette a jelentést. A harang félreveréséből származott zavargást valóságos zendülésnek, Kermann eljárását pedig néplázításnak minősítvén, külön bizottságot menesztett Bécsbe, hogy mindezt ő felségének és a magas kormánynak tudomására hozza. Egyszersmind érelyes megtorló rendszabályt kért Kermann és hivei ellen.

A bécsi kormány utasította a vármegyét, hogy az ügyet minél előbb és minél szorgalmasabban vizsgálja meg, a zendülésben résztvetteket az egész község lerombolásának kilátásba helyezése mellett, szigorúan büntesse és ha ellentállással találkozna, katonai erőt használjon.

A vármegye készséggel tett eleget a bécsi kormány meghagyásának. Hogy eljárásának kellő nyomatéka legyen, néhány század katonát azonnal Miavára rendelt. Ezek a várost körülvevén, a lakosságot azzal fenyegették, hogy az egész várost feldulják.

A lakosság a katonaság láttára és még inkább magatartása következtében megrémült. Maga Kermann is belátta, hogy itt bizonyára az ügynek szándékos nagyítása következtében olyan vizsgálat készül, melynek éle egyenesen az ő személye ellen irányul.

Életének eddig lefolyt szomorú történetében sokszor tapasztalta, hogy ilyen katonai hatalmat mozgósított kath papi bosszú ellen nincs védelem. Menekülésre gondolt. Egyik szolgájának szűrőbe takarózva, az éj sötétjében kertjének hátulsó ajtaján elmenekült a városból és a felső irtványokra futott.

Azalatt a katonaság parochiájára tört és mivel őt nem találta meg, családját durván bántalmazva, mindent felforgatott, összetört, feldult és elpusztított.

Kermann remény és aggodalom között töltötte életét egy földalatti putriban. Csak néhány híve ismerte rejtekhelyét. Ezek útján egy névtelen levél érkezett hozzá, melynek tartalma a következő volt: «Főtisztelendő Úr! A mi Miaván történt, az mind ő császári és királyi fölségének parancsára történt. Minthogy pedig neki, mint mindnyájunk legkegyelmesebb urának, mindnyájan alázatosan engedelmeskedni tartozunk, mihelyt Ön e levelet veszi, jöjjön azonnal Pozsonyba. Ha vonakodnék Ön eljönni, a legelrejtettebb zugokból is kivonják és elhozzák Önt. Azt az ördögtől megszállt embert is el kell hozni és jöjjön még legalább hat esküdt ember. Mi ha megtörténik, könnyen lehet hocsánatot nyerni, és Miava feldulását elhárítani!»

A levélnek ez utolsó mondata gondolkodóba ejtette. A bocsánatban ugyan — ismerve a klerus befolyását — kételkedett; de Miava feldulásának okául nem akart szerepelni. Ott hagyta az erdő vadonát, hat esküdttel és Mlinárik Venczellel együtt Pozsonyba ment. Alig szállott meg a «Vörös ökör» fogadóban, gr. Kinsky korlátnok azonnal maga elé idézte, azután pedig — minden előleges vizsgálat nélkül — a hat esküdttel és Venczellel együtt a pozsonyi vár börtönébe záratta. Csak annyi «kedvezésben» részesült, hogy társaitól elszakítva, külön zárkába tétetett!

Az akkori igazságszolgáltatás romlottságát mutatja az a körülmény, hogy Kermann és társainak ügye csak másfél év múlva vétetett elő. Addig ott kellett a börtön penészes falai közt várni a bíró elé való vezettetés pillanatát! Ki tudná elbeszélni azt a lelki állapotot, melyben Kermann érzékeny lelke ily hosszú idő alatt emészté önmagát. Börtönőrei beszéltek, hogy gyakran hallották őt szent énekeket zengeni. Akkor fordította le tóra Mária magyar királynőnek «Mag ich Unglück nicht wiederstehn» kezdetű énekét.¹ Ez vigasztalta és erősítette a nehéz napok alatt.

Végre 1731-ben egy rendkívüli törvényszék — delegata comissio — alakított, mely előtt a királyi ügyész gyoroki Grassalkovics Antal szerepelt mint vádló. A vádlott védőjéül Gotsecz Gábor neveztetett ki.

A vádak a következők voltak: 1. hogy Mlinárik Venczelt és annak nejét, kik Morvaország Szeninka nevű községéből állítólag mint tolvajok és rablók megszöktek, a róm. kath. vallásból kitérítette; Venczelt, mint gonosz szellem által megszállt egyént, több izben exorcisálta, mely alkalommal, úgymond, több odacsempészett egér futott el mellőle, melyek a képzelt démont képviselték; 2. hogy mikor a vármegye által Mlinárik elfogatására kiküldött bizottság Miaván az ottani őrmesterhez szállt és Mlinárikot ellenállás nélkül

¹ Olvasható a «Cithara Sanctorum» 1736. kiad. 569. és Zpevník 602. sz. a. Magyarra fordította ifj. Jeszenszky K.

elfogta : Kermann esti 10 óra tájban a foglyot kiadatni kérte, mivel különben a harangot fogná félreveretni. A választ be nem várva, ezt meg is tette s ez egy negyedóraig tartott. Ennek következtében a nép puskákkal, fejszékkel, villákkal fölfegyverkezve összecsoárdult. Innét az őrmester lakására vonulván az ablakot betörte; a behajigált kövekkel az esküdtet mellen, egy katonát pedig fejbe ütött; s Venczelnek ki nem adása esetén a ház felgyújtásával fenyegetőzött. Az örök a dühös tömegnek nem lévén képesek ellenállani, a foglyot kiadták, kit a nép Kermannhoz vezetett. Minthogy pedig a harangot ő húzatta meg, az egész zendülésnek ő az előidézője. Másnap a megyei esküdt és pénztárnok hozzámenvén, a helytartótanács rendeletének előmutatása mellett követelték, hogy Mlinárikot adja ki, mit ő nem teljesítvén, a kir. parancsnak ellenszegült; 3. hogy minden jogalap nélkül püspöki czímet tulajdonítván magának, midőn még 1725-ben egy megyei küldöttség ment volt hozzá őt ezért kérdőre vonandó, a miavai nép azonnal fenyegetőleg kezdett csoportosulni, s azt csak nehezen lehetett lecsendesíteni. Kermann pedig az e tárgyban neki felmutatni szándékolt királyi iratot sem látni, sem olvasni nem akarta. E lázadásnak is kétségtelenül ő a szerzője; 4. hogy már 1672-ben, mint turolukai lelkész, Bársony János itélőmestert agyonlővette, mikor annak bátyja, Bársony György püspök ott visitatiót akart tartani. Ugyanakkor a küldöttség többi tagjait megverték. Mivel pedig Kermann ekkor a büntetést kikerülte, most annál vakmerőbbé lett hasonló mozgalmak előidézésére; 5. hogy a róm. kath. egyházat többféleképen gyalázta, nevezetesen: Szent István első királyt szidalmazta, Nepomuk Jánost paráznának nyilvánította, azt állítván felőle, hogy IV. Venczel cseh király nejének szeretője volt s ezért fojtotta őt a megsértett férj a Moldvába; az a nyelv pedig, melyet a Nepomuk Jánosé gyanánt tisztelet tárgyául szoktak mutogatni, nem az övé, hanem egy kutyaé; hogy a róm. kath. papok az ostyát kutya-tejjel sütik. Ily eszközökkel vádolt több morvát a római egyháztól elcsábított. Mindezeknél fogva a kir. ügyész a

vádlottat, mint lázítót, gyilkost, felségsértőt és istenkáromlót halálra ítéltetni kéri.

Kermann védője e vádakkal szemben felhozta: 1. hogy Kermann Mlinárikot sem Miavára, sem magához soha nem csábitotta, hanem az önkényt jött, néhány barátjától, mint búskomorságba esett egyén, odavezettetve, hogy isten ígéjével vigasztalja. Kermann kezdetben látni sem akarta; nagy kérések folytán csak 14 nap múlva bocsátotta maga elé; akkor imádkozott vele, isten ígéjével oktatta és vigasztalta. A nem nála, hanem egy koldusnál lakott Venczelt annál kevésbé exorcizálhatta, mivel ez az evangélikusoknál szokásban sincs. De épen úgy nem is térítette, sőt csak félév múlva bocsátotta úrvacsorához; ez egyébiránt Mlináriknak ügye, melyről számoljon ő Isten és lelkiismerete előtt, ám-bár megjegyzi, hogy a bécsi békekötés a szabad vallás-gyakorlatot biztosítja. Egyébiránt ez egyénre az is be van bizonyítva, hogy hazájában jámbor, feddhetlen életet élt; egyedüli bűne tehát, hogy az evangéliumi világosságot óhajtott és követte; 2. hogy a zavart Miaván 1729-ben nem Kermann idézte elő, hanem egyfelől a kiküldött Hodossy János, másfelől az őrmester. Hodossy János annyiban, hogy a rábizottakat nem, mint szokás, nappal, hanem éjjel akarta végrehajtani, felháborítván ekkép a községnek nyugalmát; továbbá, hogy akkor is, midőn már megbízatásában eljárván, Mlinárik meg volt kötözve, a község biráit is minden ok nélkül letartóztatta, őket, midőn a nép gyülekezett, felvilágosítás végett kimenni nem engedte, sem hozzájok senkit nem bocsátott. Az őrmester pedig annyiban, hogy a bár összesereglett, de magát egészen csendesen viselő népet ingerelte; kimenvén, az ablak előtt álló egyházfit agyonlövással fenyegette; aztán kihíván a katonákat, a már oszlani kezdő népre úszította. És csakugyan a katonák voltak az első támadók; a hazafelé indult nép csak akkor fordult vissza és néhány követ, illetve göröngyöt, behajított. Hodossy pedig a királyi rendelettel már akkor ott sem volt, hanem átment minden bántás nélkül szállására; minélfogva a mozgalom nem is

lehetett a kir. rendelet elleni támadás. De Kermann nem is küldött a házhoz senkit; sem az egyházfit, hogy kérdést tegyen Venczel iránt, sem a népet, hogy ezt kiszabadítsa. Hogy pedig a kir. rendelet iránt mély tisztelettel viseltetett, azt az által is tanusította, hogy azt kezéhez véve megcsókolta s megjegyzé, hogy ha azt elébb mutatták volna neki, akkor a zavar nem történt volna meg. Hodossy Mlinárik kiadatását nemcsak nem követelte, sőt midőn az önként előállított, akkor sem vitte el magával. Az is kitünt, hogy a ház felgyújtásával való fenyegetés, melyért Kermann különben sem felelős, merő koholmány. És így a vádlottnak egész hibája e pontra nézve nem egyéb, mint hogy a harangot félreverte. De ez nem bűn, mert véletlen balesetknél, kivált éjjeli megtámadásoknál, ez szokásos jeladás; 3. hogy a vármegye küldöttét, Nemsovayt soha még csak szóval sem sértette, valamint vádlott nem is emlékezik, hogy hozzá a püspöki czím iránt valaha két esküdt érkezett volna. De másfelől a tanuvallomásokból kitünt, hogy midőn a nevezett Nemsovay a kérdéses ügyben Miavára — de nem Kermannhoz — jött, a nép, mely jövetelének czélját nem tudhatta, össze nem csoportosult, hanem csak néhányan jöttek, kíváncsiságtól vezéreltetve, részint az érkezettek üdvözlétére s azok is természetesen fegyver nélkül. Irt ugyan egy ízben Nemsovay Kermannnak a püspöki czím iránt, mire ez azonnal felelt is s a felhívó e válaszszal megelégedett s így ezzel egész befogatásáig hallgatott; 4. hogy vádlott 1672-ben gyilkosságot nem követhetett el, mivel akkor kilencz éves gyermek lévén, Turolukán lelkész sem lehetett. Ezzé csak 1687-ben szenteltetett föl; 5. hogy a neki tulajdonított illetlen beszédekét vádlott komolyan visszaütásítja. Ha mint művelt ember műveltek előtt ilyen s ezekhez hasonló nyilatkozatokat nem tett, miért szólott volna így műveletlen kőműves legények előtt, kik ama szavakat egyenkint különböző időszakban több év előtt akarták tőle hallani. Igaz, hogy a Rákóczy-féle mozgalmak alatt a katolikusokétól eltérő theologiai nézeteiket nyilvánított; de a római vallást sohasem szidalmazta.

De azok a nyilatkozatok sem terhelhetik többé, mivel a forradalmi tettekre, annál inkább szavakra általános amnestia következett. Milyen tisztelettel viseltetik pedig István, első magyar király iránt, arról tanúskodik 1704-ben István napkor tartott és felmutatott egyházi beszéde, melyben «István hármaskoronájáról» szólt. Nepomuk Jánost, mint szentet 1724-ben már csak azért sem sérthette meg, mivel az csak 1729-ben canonisáltatott, stb.¹

A pör folyamán fölhajhászott tanuk között egy sem volt, a ki positiv bizonyítékot tudott volna felhozni. Mindnyájan csak hallomás után beszéltek. Leggyalázatosabb volt az, hogy ezek között két evang. lelkész is szerepelt, t. i. Rádix János turulukai és Boléti Mátyás verbói lelkészek, kiket Kermann egykor erkölcsstelen életök miatt hivatalos állásánál fogva kénytelen volt megbüntetni. Most aljas boszszuból nyugtalan természettel vádolták egykori püspöküket.

A míg a vádló és védő ügyvédek folytatták egymás között a replikázást, addig Kermann remény és félelem között várta ítéletét. Minthogy a róm. kath. papság gyűlöletét és a bécsi udvarnál való befolyását jól ismerte, egyáltalában nem hitte, hogy egyhamar ítélet hozassék ügye felett.

Azonban csalódott. Az ítélet a kinevezett ítélőszék által meghozatott s jóváhagyás végett még 1731. május havában felterjesztetett ő felségének. Javasolva volt, hogy vádlott a neki tulajdonított némely bűnökért önkényes büntetéssel, másokért vesszözéssel, ismét másokért botozással büntetessék; végül javasoltatott, hogy nehogy kiszabadulás esetén, nyugtalan természeténél fogva, ismét zenebonát támaszthasson, nagyon előrehaladott korára való tekintetből holtig tartó fogságra ítéltessek.

Károly a javasolt ítéletet a vesszözés és botozás kivételével helybenhagyta; mihez képest Kermann holtig való fogságban a pozsonyi várban volt tartandó.² A kir. hely-

¹ V. ö. Szeberényi L. Kermann D. Rajzok a prot. tört. 155—159. l.

² *Hornjanszky*: Beiträge zur Gesch. der ev. Gemeinden in Ungarn. 129. l.

tartó tanács jun. 12-kén kelt intézvényében pedig elrendelte, hogy Miaván az evangélikus egyház rögtön megszüntettesék, a lelkész — ha van — és tanító azonnal elűzessék; a templom, paplak és iskola a róm. katolikusoknak adassék. Minthogy pedig, úgymond, a zendülésben az egész község résztvett, meghagyatott a földesuraknak, hogy úri széket tartván, ott a bűnrészesek felett szigorú ítéletet hozzanak.¹

A míg ezen kegyetlen ítélet folytán a szerencsétlen miavai lakosság Verbón és Nyitrán botoztatott,² addig elfogott lelkésze a börtönben sinlődött.

Kermann kinteljes magányában visszagondolt viszontagságteljes multjára, barátaira és leghatalmasabb pártfogóira. Ez utóbbiak között volt Frigyes Vilmos porosz király is, a kihez barátai közbenjárásért folyamodtak. Ez csakugyan meg is tett annyit, hogy 1732. ápr. 29-kén irt bécsi követéhez, Brandthoz, vesse magát közbe a szerencsétlen evang. püspökért; de irt egyenesen Károly császárnak is, kérve őt, hogy Kermannt bocsássa szabadon s a miavaiaknak engedjen vallási szabadságot. Ez iratában világosan kijelentette a porosz király, hogy az ezek iránt tanúsítandó kegyelmet saját maga iránt tanúsított szivességnek fogja tekinteni s ezt előfordulandó ilyen esetekben hasonló szivességgel fogja viszonzni.³

¹ Az intézvény olvasható Kermann egyháztörténetének végén. Kézir. Pozsonyban

² L. Descriptio Seditiois Mijaviensis sub Krmanno. Pozsonyi levélt.

³ A Brandthoz írt kir. levélnek idevonatkozó szavai ezek: «Mandamus etiam vobis, medio harum benigne, ut idem scriptum Imperatori in audentia apud S. M. hac in passu accipienda porrigatis, idipsum omnibus convenientibus modis promoveatis, contenta ejusdem etiam debitis in locis de meliori commendatis, qualisque dispositio superinde sequetur, Nos quantotius obsequiosissime informetis.

A császárhoz írt levél szavai: «... praenominatum Krmann et ejus familiam de meliori recommendo... S. C. M. certe credere velit, quod ego hance meis consortibus fidei declarandam gratiam, non secus, quam mihi ipsi praestitam gratitudinem aestimaturus, me ad augendam hoc modo gratam obligationem, quibusvis occasionibus, cum

A királyi közbenjárás eredménytelen maradt. Öt hosszú év folyt le a nélkül, hogy a börtönben sinylődő püspök életjelt adott volna magáról!

Mivé tette a 72 éves férfiút ez az öt esztendő, könnyű elgondolni. Testben és lélekben megtörve, hányszor sóhajtott fel az igazság Istenéhez, hogy vessen véget megmérhetetlen szenvedéseinek; hányszor könyörgött az egyetlen szabadítóért, a halálért, hogy ne legyen kénytelen a börtönébe tola-kodó jezsuiták sértő boszantásait hallani! Mindenkitől el volt hagyva. Már az Isten könyörületében is kételkedni kezdett.

Lelkének hányattatásai közben olykor a remény szik-rája csillámlott föl előtte, tollat és papírost kért börtönőreitől, hogy esdeklő szózatot írjon a császárhoz, a kiról sohasem hitte, hogy tudomása lehessen elítéltetéséről. Folyamodásában szívrehatólag könyörög, hogy életének hátralevő kis részét csendességben és ő felségeért éghez küldendő imák közt szabadon tölthesse.¹

Mind hiába. Nem hallgattatott meg! Még családjának tagjait sem bocsátották be hozzá.²

Végső napjaiban a pozsonyi jezsuiták arra szövetkeztek, hogy lelkét végképen összetörjék s egyúttal jó hírnevét is meggyalázzák hitsorsosai előtt. Arra vállalkoztak, a mi lehetetlen volt: hogy Kermannt, a protestantismusnak leg-lelkesebb hitbajnokát, leghősiesebb püspökét, egész életén át páratlan buzgalommal hirdetett vallásos meggyőződésével ellentétbe hozzák és a halál révén az egyedül idévezítő kath. egyházba térítsék! Arra vállalkoztak, hogy rút erőszakot kövessenek el egy élőhalotton, egy öreg emberen, a ki azon-

multa oblectatione excitaturus, ac, quod reliquum est. cum perfecta observantia, fidelissimaque devotione, immutabiliter mansurus atque perseveraturus sum. L. Hornyánszky Beiträge zur Gesch. ev. Gemein-den in Ungarn. 130. l.

¹ A folyamodás szövege olvasható Hornyánszkyknál i. m. 130. és 131. lapokon.

² *Dum petit ille suos, aditus praecluditur omnis, Ejicitur lugens uxor et ipsa foras — írta egy barátja.*

ban értelmének és szívének utolsó, hanyatló ereje összeszedésével erélyesen visszautasította a merénylőknek minden mesterkedését.

Mikor már a hallatlan lelki sanyargatás után testi erejét is elvesztette, mikor a halállal való utolsó vívódását küzdötte, mikor legtöbb szüksége volt nyugalomra, hogy övétől és a világtól imádkozva elbúcsúzhassék, akkor, 1740. szept. 17-kén két jezsuita, Weismeyer József és társa, vakmerően ágyához tolakodtak és az ott zokogó nejét a börtönhelyiségből kilökvén, a tehetetlenné vált haldoklónak, jobban mondva már halottnak¹ szájába erővel tolták a megszentelt ostyát, hogy urbi et orbi hirdethessék: ime! a nagy lutheranus püspök utolsó órájában megtért és a kath. egyház tanát ismerte el igaznak!

A jezsuita túlbuzgóság sok gonoszságot követett el a világon; de ehhez hasonlót csak keveset jegyezhetett fel a történelem.

Hogy az áttérési mesének hitelt szerezhessenek, a börtönből fölhozott halottnak kath. szertartás szerinti ünnepélyes nagy temetést rendeztek és a hullát, mint sajátjokat, a pozsonyi Szt. Márton kath. főtemplomba temették el, díszes sirkövet állítván föléje, az elkövetett bűnténynek örök emlékezetére.

Hogy Weismeyer páter és társa nagy érdemet akart magának csinálni ez esetből, bizonyítja az a körülmény, hogy ő okt. 2-dikán Pozsonyban a jezsuiták templomában magasztaló beszédet mondott Kermann emlékezetére Sirák 25: 22. alapján; rendjének főnökéhez pedig olyan dicsekvő hivatalos jelentés ment, mely a nyilvános tényekkel ellenkező egyéb hazugságok mellett magán viseli az áttérés valótlanágának bélyegét.²

¹ *Epitaphiumában*, mely latin és német nyelven adatott ki, többek közt ez van: «doctrinam, quam vivens docuit, moriens et mortuus revocavit!... tehát akaratlanul is igazat mond a sírföliirat, hogy *holtan* tért át!

² A jezsuita jelentés Kermannról közölve Menčik Ferdinánd Kermann Dániel életében az udvari levéltárban 12134. ad. 52. sz. a.

Szomorú valóság és történelmi tény, hogy Kermannak még a börtön fenekén sem volt nyugodalma. Ellenségeinek zaklatásaitól menten még meghalni sem tudott! A milyen szomorú körülmények között született, oly tragikus körülmények között halt is meg. Már anyja méhében üldözték szülőinek vallásáért és még az anyaföld nyugalmát sem engedték neki saját meggyőződése szerint! Micsoda élet és micsoda halál!

Mintha előre tudta volna, hogy a börtönben fog meghalni, síriratát előre elkészítette és levél kíséretében küldötte meg egyik barátjának, a kiváló érdemű prot. írónak Bél Mátyásnak. Ezen síriratot már csak azért is közöljük egész terjedelmében, mert ez Kermann életének a legrövidebb, de egyszersmind leghívebb rajza:

Hos elegos spirans posuit sibi victima mortis,
Kermannus Daniel, nominis omen habens.
 Judicium Domini mirabile namque subivit,
 Pro Christoque molis nil, nisi *καρμυα* fuit.
 In Turolucensi, Zolnensi, Mijaviensi
 Ecclesia docuit verba sacrata Dei.
 Illorum sensit sortem, qui rite sonabant
 Justitiam Christi, judiciumque crucis.
 Ter pater ejus erat, ter Avus, ter et ipsemet Exul:
 Pro Christo exilium quisque ferebat onans.
 Natus in exilio est, denatus in exilioque.
 Respondent primis ultima fata suis.
 Hic sed ab exiliis animam ejus sumsit Jesus,
 In verae patriae coelia regna Dei.
 Corporis exuvias Jesu virtute resumet
 Hisque oculis cernet, perpetuoque Deum.
 O faustum exilium, ex quo patria dulcis aditur,
 Aeternaque datur pace quiete frui.¹

Kell-e még többet mondanom, hogy a kép teljes legyen? Kell-e keresnem színeket, melyek a fentebbiekben

levő kézirat után; külön lenyomat a cseh tudományos társaság közleményeiből. Prága. 1887.

¹ Lásd *Hornyánszky*: Beiträge zur Gesch. ev. Gem. in Ungarn. 131. l. és a pozsonyi ev. lyc. levéltár Fata fam. Kerm.

vázolt életrajzot elevenebbé tegyék? Azt gondolom, nem szükséges.

Ha a szives olvasó egy visszapillantással végig méri azt a korszakot, mely a Kermann bölcsőjétől annak koporsójáig lezajlott egyházi eseményeket foglalja magában; ha visszagondol azon hallatlan üldözésekre, melyeknek apáink vallásos meggyőződésük miatt századokon át kiteve valának; ha kellő nyugalommal vizsgálja okait azon türelmetlenségnek és vakbuzgóságnak, melylyel a kath. klérus Kermann utolsó lehelletéig üldözte: akkor kétségen kívül mélyen elszomorító, de egyúttal felemelő érzés fog támadni lelkében. Elszomorító annyiban, hogy a szeretet vallását hirdető egyházban ilyen szörnyűségek általában történhetek; felemelő annyiban, hogy hála a fölvilágosodás szellemének, ma már *ilyenek* nem történhetnek.

A katolikus irányzat türelmetlen szelleme ugyan ma is kész volna felidézni a régen mult idők üldözéseit; a térítési harcot folytatja ma is, jóllehet már szelidebb eszközökkel; de nem lehet kétségünk a protestantismus diadalában. Az a fegyver, mely a tudomány és lelkiismeret szabadságát, az evangéliomi tan tisztaságát, a humanismust terjesztő igaz keresztyéni szeretetet védi és hirdeti, erősebb az inquisitorok máglyáinál és biztosabb az exclusiv kath. szellem követeléseinél. A protestantismus bajnokai, a kik oly példákra tekinthetnek föl, mint Kermann Dániel, nem eshetnek kétségbe a diadal sikere iránt, mert a krisztusi tudomány és szeretet biztos talaján állanak és mert lelkükben hordják azt a talismánt, mely a sziklák közt haladónak szüntelen az sűgja, hogy: fölebb, fölebb!

Zs. M.

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY ÉS BIBLIÁJA.

III.

Melyik évben lett bevégezve a biblia nyomatása?

Szombati János pataki professor a kisszántói Pethe Ferencz által 1794-ben Utrechtben ékesen és ritka hibátlan-sággal kiadott, s azért az angol regens (később IV. György) által drága arany-éremmel jutalmazott — biblia elé tett biblia-históriájában azt írja a kezénél levő levelek után, hogy 1717-ben nyomattatott ki a K. Csipkés bibliája Leydában; s ugyanezt erősíti Toldi Ferencz is. Ellenben Bod Péter, Tóth Ferencz és Szűcs István azt mondják: «kinyomattatott Leydában az 1719-dik évben», s ugyanazon évet fogadja el Szabó Károly is.¹ En pedig azt hiszem, hogy mindnyájan tévednek s a bibliának nyomása 1718-ban végeztetett be teljesen. Erre mutat az a körülmény, hogy a felügyelés végett kiküldött Miskolczi János csak 1718-ban tért vissza hazájába. Hogy pedig 1718-ban már valóban készen volt, az tagadhatatlan, mert ez évnek végén már a nyomdász is teljesíté kötelezettségét, a mennyiben a kinyomott és diszesen bekötött példányok legnagyobb részét, 2915 példányt 12 ládában Leydából a tengeren Danzig felé Lengyelországon s Duklán keresztül útnak indítá Debreczen felé. Hátramaradt francia kötésben 820, fehér pergamentben 265 és a 4000 példányon fölül utólagosan rendelt 200 példány.

Megérkezvén Duklába a 2915 példány, annak átvételével a város Maróthi György tanácsnokot bizta meg; azonban nem többet, mint egy kis ládában csak 31 példányt sikerült hatalmába keríteni és megbízói kezéhez juttatni. Mert a mint a szállítmány a duklai szoroson át, február végén az eperjesi harminczadhoz ért, a szépesi kamara amaz udvari rendelet alapján, mely szerint a külföldről jövő schismatikus és meg nem vizsgált nyomtatványok a határon feltartóztattassanak, annak példányait mint csempészeti tárgyakat zár alá vette s aztán az udvari cancelláriánál kérdést tett, hogy mit tevő legyen velők. A Cancellária már ekkor értesült volt a bibliák jöveteléről, mert Debreczen városa, hogy fennakadás nélkül rendeltetésük helyére érkezhessenek,

¹ Bod. P. «Magyar Athenás» 147. l. — Tóth J. «Túl a tiszai püspökök élete» 141. l. Szűcs István: «Debreczen város története» II. k. 575. l.

Maróthi Györgynek Duklába elindulását megelőzőleg, febr. 6-án engedélyért folyamodott, hogy ha ingyen nem is, legalább a szokásos vám mellett az országba behozhassa őket. A Cancellária a kérvényre, még mielőtt a szepesi kamara jelentését kapta volna, február 24-én azt válaszolá a városnak, hogy a könyveket beszállíthatják ugyan, de használat előtt annak rendje s módja szerint censura alá kell bocsátaniok. Márczius 9-én a szepesi kamara hasonló utasítást nyert a Cancelláriától;¹ öt nappal később pedig Erdődi Gábor egri püspököt, monoslói (montis claudii) örökös grófot, Varasd, Heves és Külső-Szolnok vármegyék örökös főispánját megbizta, hogy miután a bibliák az ő egyházmegyéjén keresztül jönnek az országba, azokat Kassán mielőbb vizsgálta meg és tegyen róla jelentést.²

Maróthi hírt adván a bibliák zár alá vételéről, a megrettent városi tanács be sem várva a Cancellária febr. 24-ki határozatát, márczius 9-én, tehát éppen akkor, mikor a szepesi kamarának is elkészült az utasítás, újra megsürgette a szabad útlevel engedélyezését.³ Erre ő Felségétől Laxenburgból május 15-én ismételt az előbbi választ nyerték, de azzal a határozott meghagyással, hogy a könyveket legkésőbb 30 nap alatt Kassára szállítsák s óvakodjanak a vizsgálat előtt a ládákból egyetlen egy darabot is kivenni.⁴ Míg e határidő letelt s míg a könyvek Kassára érkeztek, az alatt Erdődi püspök bizalmasan fölkerlte a Cancelláriát, hogy közölje vele ő Felsege szándékát arra nézve, hogy a vizsgálatot mily irányban és szellemben vezesse? Kapott-e e tekintetben utasítást? nem tudjuk; de azzal, hogy a vizsgálat reá bízott, s a mint a debreczeniek a kiszabott határidőn belől a bibliákat Kassára s a püspök hatalmába adták, a bibliák sorsa is eldőlt.

Erdődi nemcsak állásánál, de családi hagyományainál fogva is halálos ellensége volt a protestantismusnak s hogy az volt, nyíltan hirdette is. Midőn az 1727-diki országgyűlésen szóba jött, hogy a nemzet benne helyezett reményeinek egyáltalában meg nem felelő m. k. helytartótanács úgy a mint van, továbbra is fentartassék-e? az egész országot

¹ Országos levéltár. Cancellári osztály. Conc. exp. Nro. 80 ex Mart. 1719.

² Országos levéltár. Cancellári osztály. Conc. exp. Nro. 97. ex Mart. 1719.

³ U. o. ad Nro. 97. ex Mart. 1719.

⁴ U. o. Nro. 34. ex Maji 1719.

villámgyorsan befutott beszédében azt mondá a püspök: «úgy kell maradnia a mint van, mert *én kalapácsa és ostora akarok lenni az eretnekeknek*». És a mint mondá, akként cselekedett. Megyerről és a szomszédos falvakból, melyek 1718 előtt mind magyarok voltak, a reformátusokat, kik katolikusokká lenni nem akartak, szívtelen kegyetlenséggel elüldözte s helyükre katolikus tótokat telepített, ad majorem patronae hungariae gloriam.¹ Ily ember kezeibe jutván a magyar biblia, egészen természetes, hogy minden áron meg akarta azt semmisíteni. Erdődi püspök a kassai egyetem jezsuita főnökeire, Bossányi Andrásra és Turóczi Ferenczre bízta a vizsgálatot. s ezek 1719 július 8-án elismervény mellett és visszaszolgáltatás feltétele alatt átvevén a 2884 példányt, a vizsgálatot nagy apparátussal, de elég gyorsan végre is hajtották.²

Első sorban összehasonlították K. Csipkés bibliáját három régi biblia kiadásával, melyek még Luther és Cálvin előtt Páris, Leyda és Velenczében adattak ki s melyeket Erdődi püspök különösen e célra a bécsi püspöknek, a bécsi egyetem bölcsészeti karának és a trinitáriusoknak könyvtárából kölcsönzött. Az összehasonlítás Komáromi bibliájára nézve rosszul ütött ki, mert az alapul vett bibliákkal szemben számos különbözetet, különösen pedig kihagyást mutatott. Jelezen kitűnt, hogy hiányzik belőle: Tóbiásnak egész könyve, Manassének a babiloniai fogságban való könyörgése, Judith és Baruch egész könyve, Jeremiás próféta levele, mely Baruch próféta VI-ik része. Továbbá Dániel próféta III-dik részéből a 23 vers a 91-ik versig s a XIII. és XIV. fejezet, Susánna históriája a Bál és Dagon bálványról. Esdrás III. és IV. könyve egészen, Eszter könyvéből a VII-ik fejezet s a X-ik fejezetről végig. Simeon könyve, mely közönségesen a Makkabeusok 3-dik könyvének hivatik, a Makkabeusok I. és II. könyve, s végre a Prédikatori és Bölcsesség könyve egészen.³

Másod sorban összehasonlították az u. n. Királyi vagy

¹ Hőke L. «Vasárnapi Ujság» 1877. évf. 770. l.

² Maróthi elvévén a 2915 példányból 31-et, maradt 2884. A debreczeniek ennyinek behoztatására kérnek márcz. 9-én engedélyt. — a szepesi kamra és az egri püspök egyértelműleg írják, hogy 2884 példányt vettek át; — a kassai egyetem rektora ennyinek átvételéről, a debreczeniek ennyinek kiigazításáról adnak reversálist.

³ A debreczeni küldöttek reversáliása. Lásd: egyetemi könyvtárban a Kaprinai-féle kéziratgyűjtemény 15. kötet 59. lap.

Plantinuo-féle polyglottával (cum bibliis ut vocant Regiis, opera Ariae Montanae Hispalensis editis),¹ melyet úgy látszik, hogy maga Komáromi is használt. E másodszori összehasonlítás még inkább súlyosbította a fogoly bibliák sorsát, mert a számos értelmi eltérés mellett kitünt, hogy a fordító a tartalmi kivonatokban és széljegyzetekben annyi önállóságot engedett meg magának, hogy a miatt a censorok «magnam et novam perplexitatem et apertam confusionem in fide etiam et Catholica» láttak művében.

A lelkiismeretes püspök e kétszeres összehasonlítással sem elégedett meg, hanem, hogy az ő igazsága annál nyilvánvalóbbá legyen, még egy harmadik próbát is kívánt tétetni. «Hallám ugyanis — mondja a Cancelláriához 1720. július havában küldött jelentésében — hogy a protestánsok nagy dolgot fognak csinálni abból, ha a biblia nekik ki nem adatik, azt hánytorgatván, hogy vallásuk Magyarországon türt vallás, tehát bibliájukat is tűrni, nem pedig akadályozni tartozom, annyival inkább, mert miben sem különbözik Károlyi és Molnár bibliájától, melylyel pedig régóta szabadon élnek.» Ennélfogva — mint önérzettel mondja — méltányos is akarván lenni, összehasonlította Károlyi Gáspárnak Molnár Albert által Hannauban 1608-ban kiadott s már 112 év óta használatban levő fordításával is. E harmadik egybevetés nemcsak az eddig felfedezett hibák és különbözeteknek valóban létezését erősítette meg, hanem világosságra hozta azt is, hogy a már közhasználatban levő prot. bibliákban szintén számtalan helyen elfacsarva, megcsonkítva s megtoldva van a szavak és szöveg értelme, s hogy belőlük is egész versek, fejezetek és könyvek hiányzanak. Erről a tapasztalatról egy külön mellékleten terjedelmes jelentést tett a püspök. Érdekes volna ismerni a Károlyi-féle biblia censuráját, azonban e melléklet ha megvan is valahol, majd csak a jövőben fog valamikor előkerülni, s itt csakis a K. Csipkés bibliája ellen emelt temérdek kifogások fenmaradó jegyzékéből közlök mutatványul némi szemelvényt.²

¹ Régiának mondatik II-dik Fülöp spanyol királyról, kinek parancsára jött ki 8 nagy kötetben Antwerpenben, a jeles Plantinus nyomdájában 1572-ben. Broughon Lexicon. I. k. 315. l. Ladvocat Dictionariuma V. k. 582. l.

² A kifogások 63 lapra terjedő jegyzékét, melyet a jezsuiták állítottak össze, lásd: «Múzeumi könyvtár. Széchenyi-Jankovics osztály, latin kézirati codexek 1933. sz. a. folio-alak.

«Különösen figyelmet érdemel — mondja Erdődi jelentésében — hogy ez a Komáromi-féle új fordítás még a Krisztussal szemben is botránkoztató és káromlással teljes. Mert a XIX. Soltárnak a kálvinista Károlyi és Molnár által elébe tett titulását: «Az izraeliták könyörgése Dávidért» Komáromi így fordítja el: «Könyörög avagy esedezik az Isten népe az ő királyáért a Krisztusért, kinek hittel ajánlja dolgát.» A XXXVII-ik Soltárnak pedig, melynek Károlyi és Molnár ezt a titulust adja: «Dávid panasza és kérése», Komáromi ezt teszi eleibe: «A próféta a Krisztus és ekklesia személyében vagy képében könyörög az Isten haragjának a Krisztustól elfordításáért, ellenségeitől való megszabadításért». A honnan nem félt következetesen a Krisztus személyére alkalmazni ugyanezen Soltárnak eme szavait: «nincsen békesség az én csontjaimban az én bűnöm miatt, mert az én álnokságaim felyülmúlták az én fejemet, s mint egy nehéz tereh nehezebbek erőmnél.»

«Hogy több mint utálatos Komárominak ezen fordítása, avagy csak abból is kitetszik, hogy az embereket a barmokhoz hasonlónak lenni tanítja. Mert a Predikátori könyv III: 19. versét, mely a Vulgatában így olvasható: «Unus interitus est hominis et jumentorum. et aequa utriusque conditio: sicut moritur homo, sic et illa moriuntur: similiter spirant omnia, et nihil habet homo jumento amplius; cuncta subjacent vanitati,» ezt Komáromi istentelenül így fordítja: «Minémű az emberek fiainak kimenetele, olyan az oktan állatnak kimenetele és egy kimenetelek vagyon nekik; a mint meghal az, úgy meghal ez. és egy lelke van mindeniknek; annak-okaért az embernek nagyobb méltósága az oktan állatnál nincsen, mert mindenik hiábhavalóság.» A minek elhívése a Calvinistaságtól különböző új eretnekséget kíván.»

«Az is absurdum, hogy midőn a korinthusiakhoz írt levél IX: 5. verse a Vulgatában ekint olvasható: «numquid non habemus potestatem mulierem sororem circumducendi», Komáromi oktanulul így fordítja: «avagy nincsen-e arra hatalmunk, hogy az atyánkfíát, feleségünket széllyelhordozzuk, mint a több apostolok is, és az úrnak atyjafiai, és a Kéfás». Ugyszinte I. Moses III: 16. «et sub viri potestate eris» Komáromi szerint: «és a te férjedhez leszen a te kívánságod.»¹

«Vakmerő merénylet az is, hogy a mit Károlyi és Molnár I. Moses I: 25-ben így tesz ki: «teremt azért az Isten földi barmokat,» Komáromi azt így fordítja: «szerze Isten földi barmot»; mert hiszen a teremtés közt, mely semmiből hoz létre valamit, és a szerzés közt, mely már meglevő anyagot föltételez, nagy különbség van. Ugyancsak midőn Károlyi és Molnár Máté XXVIII: 19. versében a keresztség formáját eképpen fejezi ki: «az atyának, fiúnak és szent léleknek nevében», Komáromi elfacsarja és azt mondja: «az atyának-fiúnak és szent léleknek nevére». Károlyi és Molnár a mit XIX: 9. így fordít: «hogy valaki elbocsátandja az ő feleségét, hanemha paráznaságért, és mást vejénd: parázna leszen az», Komáromi iatorul így teszi ki: «a ki elbocsátandja az ő feleségét, hanemha paráznaságéri, és mást veend: paráználkodik»; mely minden körülmények közt hamis.»

«Végre méltán figyelmet érdemel ama lázításra törekvés, mely

¹ K. Csipkés bibliájában valósággal ez áll: „a te férjed uralkodik te rajtad“.

Komárominak ezen fordításából kitűnik; mert ezen fordítás által a gyűlölet és háborúság magvait akarja elhinteni a nép szívében. nemcsak a római egyház főpapja, hanem még az apostoli király ellen is. Mert a Jelenések könyve XIII-dik részénél ezen széljegyzetet teszi: «És ismét a földből kijött fenevadnak az első fenevaddal együtt. annak ereje hatalma szerint, az hitetés által ez világon kiterjedett erejének látásában a Krisztus országának a keresztyén kettős római nevű birodalomban uralkodó bűnnek embere által való üldöztetése kifejeztetik». Mely helyre nézve figyelembe veendő, hogy ámbár az eretnekek közt általánossá vált az igyekezet. a Jelenések könyvének mind ezen. mind pedig több más fejezetei után a római pápát Anti-Krisztusnak és a Krisztus hívei üldözőjekint rágalmazni. mindazáltal az hallatlan eset volt mindeddig, hogy valaki a római világi birodalmat is ide keverje, és a néppel elhitetni akarja, hogy a pápa a római uralkodó erejével kegyetlenkedik a népen. Egyedül Komáromi cselekszi ezt bibliájában, és eképpen az alattvaló népek lelkébe a római uralkodó, az az Felségedtől, mi apostoli királyunktól való elidegenedésnek s ellene támadásnak magvait hinti el.»

«A püspök ezzel végzi jelentését: «Méltóztassék ő Felsége nek elrendelni ezen az államot, az uralkodó házat. a róm. kath. vallást, közerkölcsoket, társadalmi békét felforgató, minden tekintetben veszedelmes könyvnek megégetését. (Dignetur. . . . . igni cremanda mandare). Ha pedig a cancellária által ezen jelentésben foglaltak ellen némi kifogás emeltnék: nyujtson ő Felsége a tényleges határozat előtt alkalmat a püspöknek, hogy érveit bővebben kifejthesse. Együttal jelenti azt is, s e részben szigorú vizsgálatot kíván a Cancelláriától, hogy a revisio előtt néhány példány csalárd úton eltűnt; ezeken kívül egyet Csáki bibornoknak. egyet egy bizonyos nemes magyar úrnak adtak, kettő pedig a Cancelláriához terjesztetett föl.»¹

E tüzes pennával írt jelentés alapján Erdődi és jezsuitái bizonyosra vették, hogy a rettenetes hibákkal teljes és közveszélyes bibliákra nézve a Fölség rögtön el fogja rendelni a Comburarentur-t, minélfogva a rendeletet he sem várva, elkezdtek az égetést, s a kassai collegiumban néhány száz példányt — mint a hitelt érdemlő Kaprinai följegyezte — elhamvasztottak. Csalatkoztak azonban várákozásukban -- az izgató jelentésnek nem lett a kívánt hatása s eredménye — az égetési parancs elmaradt s a helyett ő Felsége a bibliák-nak s az azokban kimutatott hibák és különbözeteknek a Cancellária általi felülvizsgálását s a megejtendő vizsgálat eredményének a ministeri tanács elé terjesztését rendelte el.² De a debreczeni tanács sem várta összetett kezekkel a dolgok továbbfejlődését, hanem a mint a püspöki vizsgálat eredménye s a veszedelmükre törő jelentés tudomására jutott, azonnal utnak indítá Kassára megbizottjait, Lévai

¹ Országos levéltár Cancell. osztály. Conc. exp. Nro. 45. ex Julio 1720.

² Debreczeni küldöttek reversálisa.

Istvánt és Dányádi Jánost, s óvást tett a minősíthetlen égetési eljárás ellen a kamarai administrator Mednyánszki Pál előtt; majd pedig Pozsonyba és Bécsbe továbbítá őket a m. kir. és udvari cancelláriához, s általuk tiltakozva a püspök és jezsuitái felfogása ellen, mintha a debreczeniek eltértek volna a helv. confessiótól s dogmáik ellenkeznének a keresztyén nevezettel, egyszersmind igyekezett a feltüntetett hibák és különbözetekre nézve kimutatni, hogy azok egyáltalában nem szolgálhatnak elegendő okul az összes példányok lefoglalására, s annyival inkább megsemmisítésére; mert a mi illeti az apokrifus könyveket, azokat a protestánsok nem tartják sz. íratik könyveknek, s ugyanazért nincsenek is benne a bibliának mindegyik kiadásában. A keresztségi alakzatban levő egy betűnyi különbözet pedig nem a fordítónak akaratajából, hanem csakis a magyar nyelvet nem értő nyomdász-nak tévedéséből s a javítónak elnézéséből származott.

A püspöki jelentést felülvizsgáló Cancellárián s a ministeri tanácsban, melyeket tudvalevőleg egyáltalában nem lehet prot. sympáthiával vádolni, ezúttal győzött a méltányosság a felekezeti elfogultság fölött, mert a küldöttek mentségei elfogadtatván, már 1720. július 29-én Bécsből keltezve megkapta a püspök a legfelsőbb elhatározást, hogy a lefoglalt bibliákat adja át a debreczenieknek, mivel «a panaszolt tételek inkább az idegen s a magyar nyelvben járatlan nyomdásznak, és a Hollandiában nem található magyar corrector hiányának tudható be; s különben is a nyomdahibák a vallási felfogás és értelem dolgában lényeges zavart nem okoznak. A mi pedig a kereszteleési alakzatra nézve emelt s leglényegesebb kifogást illeti: erre nézve rendeltetik, hogy a küldöttek kötelezzék magukat összes javaiknak elvesztése alatt, hogy a bibliák addig nem jönnek forgalomba, míg ezen s más hibák ki nem javíttatnak, valamint arra is, hogy ezen kötelezést Debreczen város magistratusa egy hónap leforgása alatt ratifikálni s azt a Cancelláriának megküldeni fogja.»¹

A Cancellária által készített, a ministeri tanácsban jóváhagyott s szintén 1720. jul. 29-én keltezett reversálistnak azonban Lévai István és Dányádi János nem irtak alá, hanem halasztási engedélyt kértek, hogy előbb Princípalsaikkal, t. i. a debreczeni magistrátussal közölhessék.² A

¹ Kaprinai kéziratgyűjt. 15. kötet, 66. lap.

² Országos levéltár. Canc. oszt. Nro. 45 ex Julio 1720.

Cancellária beleegyezett s a küldöttek hazatértek; de valamint ők nem látták tanácsosnak az aláírást. éppen úgy a városi tanács sem találta azt teljesíthetőnek. Hiszen akármint javította volna is a bibliában levő hibákat, azok, kik a keresztségi alakzatban levő csekély, s világosan sajtó vétségül fölismerhető hibában fenn tudtak akadni, és azt elégnék tartották ürügyül használni egy nagy igazságtalanság elkövetésére: folyvást találhattak volna újabb és újabb hibákat, s így a város soha sem szabadult volna meg a hoszantó kifogások és zaklatásoktól Reversálist tehát nem adott, de az oly sok költségbe került bibliákhoz való jogáról sem mondott le, hanem mihelyt a *pesti bizottmány* (commissio Pesthiana), melyet III. Károly egyenesen a vallási sérelmek orvoslása végett nevezett ki — összeült, rögtön az elé terjeszté az erőszakos foglalás miatti panaszát. — A bizottmány prot. tagjai 1721 július 30-án benyújtott kérvényükben a 17-dik pont alatt emeltek szót a bibliák érdekében; s midőn látták, hogy felszólalásuknak a főpapság miatt sikere nincs, — a protestáns könyvek lefoglalása pedig mind nagyobb mérvet öltve, az e miatti panaszok az ország minden részéből egymást érik: ugyanazon év deczember 17-ki ülésben újabban és erélyesebb hangon szólaltak föl, mondván:

«Midőn a sérelmeket és különféle sanyargatásokat, melyek a törvények és békekötések által engedett, s újabban a soproni és pozsonyi országgyűlés t.-cikkei által megerősített vallásszabadság dolgában napirenden vannak, annyira keserveseknek lenni érezzük, hogy azok minden mást, mely a halandó emberen eshetik, és a melyet polgári alkotmány eltűrhet és szenvedhet — felyülmúlnak: megengedi a Méltóságos Bizottmány, és fájdalomk érzésének tulajdonítsa, hogy ama sérelmeket, melyekkel ő Felsége kegyelmes és üdvös célja, a közjó, a béke és egység ellenére közelebből illetettünk és háborítottunk, alkalmas és kellő orvoslás végett a Bizottmány elé alázatosan terjesztjük. Teljesen jogos fájdalomk nem engedi, hogy el ne panaszoljuk, hogy midőn ő Felségének a f. évi martius hóban Bécsben kiadott ama kegyelmes intézménye, melynél fogva a Magyarországon megjelenendő könyvek megvizsgálása, helyeslése vagy elvetése, valamint a másutt nyomottaknak átnézése, a gyanúsaknak és veszedelmeseknek confiscálására való minősítés a nagyszombati püspöki egyetem jezsuita cancelláriának s ennek megbizottainak engedélyeztetett — az ország megyéiben közbirré tétetett: ámbár az evangélikusok erős és tántoríthatlan bizalmuknál fogva bizonyosra vették, hogy ezen, a cancellárnak és megbizottjainak kizárólagosan adatott minősítvény nem vonatkozik az evang. vallásnak, mint Magyarországon nyilvános hitnek elfogadott könyveire, és azokra, melyek az evang. iskolákban és egyházakban az isteni tiszteletre, és evang. keresztyén dolgokra szükségesek és helybehagyattak, hanem, a mint ő Felségének kegyelmes rendelete a mellékletben G) és H) alatt hangzik, csakis a hitetlen

és veszedelmes, az isteni akaratra és felsőségre sérelmes és botránkozatót írásokra terjed ki. Mindazáltal nem csekély bosszúság és nagy lelki fájdalommal az ellenkezőt vagyunk kénytelenek tapasztalni. Mert

Szepesmegyében, s név szerint Lőcse szabad királyi városában, (hol a Breveriana nyomda, Magyarországon a debreczenin és a közelebb felállított pozsonyin kívül az egyetlen, mely világiak kezében van) Palugyai János jezsuita rendű páter és főnök, nem tudni mi indok által vezéreltetve, az evangélikusok hittani és iskolai könyveinek megvizsgálására a jogot magához ragadni nem kételkedvén, Luther Mártonnak kisebb kátéját, mely pedig csakis a keresztyénségnek és a bevett vallásnak fő elveit tartalmazza, tót nyelven kinyomatni betiltotta; a latin nyelvű kiadásban pedig a szokott helyre e cím helyett: «Catechesis minor D. Martini Luteri», mást, jelesen ezt tette: «Instructio parvulorum». Az énekes könyvben, mely a többek közt Luther énekeit is tartalmazza, a Luther nevet egyáltalában töröltetni vélte. Szent Dávid CIX. Soltárának magyar kiadásában ennek feliratába a Soltár értelmét elfacsaró szavakat szúrta. Comenius «Janua linguae latinae» című könyvében az 59. fejezet 639. §-t, mely az egyházi szertartásokban különbözőségnek (nem egyformaság) ártatlan és egyáltalában veszélytelen voltáról szól — kitörölte. Sőt a kis gyermekek számára készített Abécében (Elementa Literarum) az úri imádságot is megváltoztatta, a mennyiben az Isten dicsőségét jelző végzavakat: «mert tied az ország, a hatalom és a dicsőség» — kipontozta; egy másik ott levő imába pedig, melyben e szavak foglalvák: «kérünk tégedet, bocsásd meg a mi bűneinket, melyeket gonoszul cselekedtünk» — beleszúrta: «nekünk bűnbánóknak». Néh. Ns. Okolicsányi Mihálynak, e Commissio tagjának Pesten véletlenül meghalása alkalmával Bukholz Gergely által készített halotti beszéd feliratában, nevezett páter jezsuita több, az ev. vallás praejudiciumára szolgáló változtatásokat tett, és a «boldog», valamint e mondatból: «most már az atyával örvend az egekben» — az atyával szót kitörölte. Továbbá «pro coeloque receptus» — mondatot ut spes coelo receptus-ra változtatta stb. Midőn ezen és számtalan más sérelmeknek és igazságtalanul bántó zaklatásoknak mielőbbi orvoslását és beszüntetését kérve-kérjük: biztosan reméljük, de el is várjuk, stb.»¹

E panaszra és kérelemre mindjárt következő napon válaszolt a klérus, mondván, hogy a Bibliának és más evang. hittani könyveknek a kassai jezsuita páterek által való letartóztatása azért történt, mivel:

1. ezen dolgok ő Felségének, s úgy szinte a kir. kamarának nem lettek tudtul adva;
2. mivel azok semmi artikulus, annyival inkább királyi törvény által nem engedélyeztettek. Sőt
3. a bécsi békekötés előtti, s a róm. kath. vallás előnyére hozott t-cikkeknek ellenére vannak. De

¹ Pesti Commissio j. könyve. II. kötet 87. l.

4. a bécsi békekötés «absque praeiudicio catholicae romanae religione» záradéka által valósággal tiltatnak is.¹

A klérusnak eme rövid, de jezsuitai alaptalan kifogásokkal telítömtött, s minden sorában rosszakaratot lehellő válaszára a helv. hitvallásúak rögtön egy nyilatkozatot szerkesztettek, s azt még ugyanazon napon a Bizottmány elé terjesztették. A nyilatkozat következő:

«Ámbár a bibliának a kassai jezsuita páterek által való lefoglalását illetőleg az evangélikusok már többször és törvényesen ellentmondtak, mindazáltal, mivel a helv. hitvallásúakat igen élesen sértő, és rájuk nézve felette hátrányos a klérus vádja, elmulaszthatlanul szükséges egy ily sérelmes esetnek újólág szóba hozása, hogy végre számadás történjék arról, miért tartatik a páterek által annyi példány mind e mai napig lefoglalva, és hogy e letartóztatás okának kinyomozása bekövetkezzék. Mert miután nevezett Biblia nagy szorgalom és munkával az eredeti héber és görög nyelvekből magyarra fordított, s alkalmas hazai nyomda nem léteben Belgiumban kinyomattatván, már-már az országba behozandó volt: úgy jelentetett, be a Császári udvarnál, mint a mely sok hiba és vétségekkel teljes, az eredeti szöveggel kevéssé egyező, részben megrövidített s részben megtoldott, igen sokban pedig a helv. hitvallás javára elferdített; s róla e vélemény alap nélkül hirdettetett, mindentelé elterjesztetett és közönségesse tétetett. Ezért történt aztán, hogy midőn Lengyelországhól, hol a példányok letéteményezve valának, kevésbbé jó lélekkel mint biztos remény alatt az országba behozattattak, hogy ő Felségének *kétszeri kegyelmes meghagyó parancsára* törvényes tulajdonosának, a helv. hitvallású Debreczen város közönségének visszaadatnának: az elől említett ürtügy alatt Kassa város tanácsa által lefoglaltatva, mind ez ideig visszatartatnak. Minthogy nevezett város közönsége a bibliákra és azok ügyében már is több ezer forintnyi összeget áldozott és költött, a könyvnyomdásznak pedig, ki a munkát végezte, még tetemes összeggel tartozik, melyet fizetni köteles s a nyomdász által is jogosan követelhető: annál fogva, ha csak ő Felsége az erőszakos módon való lefoglaltatást fejtűggeszteni nem méltóztatik, az ide-oda hurczolásból származó költségek viselése és a nyomdásznak végkielégítése nem kis romlására leend a városnak, sőt féltő, hogy e nyomás a súlyos közadókkal egyetemben ő Felsége és az ország szolgálatában való lanyhaságra fog vezetni. De visszatérve az előforduló hibák, hiányok, változtatások és elferdítéseket illető kifogásokra: ezeknek kijelölését annyival inkább kívánják, sőt sürgetik maguk a helv. hitvallásúak, mennyivel merészebben tulajdonítják maguknak az említett jezsuita páterek vagy a kath. klérus a revideálás, censurálás s az okul vetett hiányok és hibák kimutatásának jogát, — mely kimutatás mivel mind ez ideig nem közöltetett, annál fogva nem ok nélkül azt hisszük, hogy az a foglalás három éve alatt nem is történt meg; s ha megtörtént, akkor itt az ideje, hogy az állítólagos hibák, vétségek, fogyatkozások, s általában mind az a tévesztés, mely a fordításban akár a héber, akár a görög eredeti szöveg ellen történt, szabatosan és elegendő-

¹ Pesti Commissio j. könyve. II. kötet 698. l.

képen nyilvánosságra hozassék. A helv. hitvallásúak készek más, a magyar nyelvet alapjában és eredetében tökéletesen tudó, s a keleti, jelesen a héber és görög nyelvekben jártas és jelesen forgolódo egyének által a fordításbani híven eljárásról számot adni; és ha netán valami nyomdahiba csúszott be a nyomtatásba: a kiigazítást eszközölni. Hogy a protestánsokra nézve becsebb és kedvesebb dolog a Biblia használatánál nincs, bőven bizonyítják dogmáik, melyek szerint: annak munkája és használata nélkül a hit rombadól, a kegyesség számúzetik, az igaz erényesség kihal, a remény tántorog, a szeretet megfagy; s keresztyén ember e szent könyv nélkül hogy nem is létezhetik, annál bizonyosabb, mivel maga a r. kath. Clerus is a híveknek vallását, istentiszteletét a szent könyv és egyéb hittani könyvek nélkül létezőnek nem mondhatja.»

«Ezeket jól meggondolván, senki sem kételkedik, a helv. hitvallásúak pedig erősen hiszik, hogy ő Felsége a vallás dolgát az ország törvényei szerint intézve, kegyelmesen elrendelendi a vallásra nézve szükséges dolgokkal való szabados élet, s következőképpen a kassai bibliának törvényes tulajdonosai birtokába visszaadatását. A mit aggodó lélekkel alázatosan kérni nem szűnnek meg a helv. hitűek.»¹

A legszentebb jogaikban és érdekeikben mélyen sértett protestánsoknak nyílt egyenességű és csak igazságot kereső fölhívására mély hallgatással felelt a klérus, — de a bizottmány sem tett semmit jogos és méltányos kérelmük támogatására. És mit is lehetett várni egy oly bizottmánytól, melynek mozzató lelke éppen a klérus volt, mely a protestánsok érdekében hozott és szentesített törvényeket semmiseknek tekintve és deklarálva, azokat minden lépten-nyomon sértegeté; melynek elnöke a legkatholikusabb földesúr, Kohári István volt, ki a bizottmány ülésai alatt erőszakkal téríté a birtokain lakó protestánsokat és a megtérni nem akarókat irgalom nélkül úzte ki az ősi lakból; melynek tagjai a leghevesebb viták közben mohón vettek és olvastak egy neki ajánlott és Erdődi püspök által kinyomatott könyvet, melyben jezsuitai alapossággal volt fejtegetve és bizonyítgatva az alkalmi kérdés: *«vajjon kath. fejedelem megtarthatja-e az eretnekeket a maga birtokában, vagy pedig büntetésekkel és számkivetéssel köteles azokat a kath. hitre téríteni?»*²

A pesti Commissió öt havi eredménytelen együttlé után egy 1721. aug. 11-én kelt leirattal feloszlattatván, a debreczeni reform. egyház és város előjárói nem tehettek

¹ Pesti Commissio j. könyve. II. kötet 710. l.

² Tormási J.: «A Dunamelléki ref. egyházkerület története». Kiadta Fábian Mihály. 95—96. l.

mást, minthogy újra a trón zsámolyánál keresték igazságos ügyüknek elintézését, kérve a bibliának mielőbbi megvizsgálását, és a lefoglalt példányoknak kiadását. S azon idő alatt sem pihentek, míg kérelmük a magyarországi és az udvari Cancellárok által s a ministeri conferentiákon tárgyalatott, hanem megfordultak mindenütt és elkövettek mindent, a hol és a mi által ügyüknek kedvező és mielőbbi megoldását eszközölhetni vélték. Külön megkeresték folyamódásukkal a birodalmi cancellárt, Zinzendorf grófot, majd pedig Csáki Imre bíbornok és váradi püspököt ismételve kértek, hogy ha már a vizsgálatnak meg kell lenni, az ne másutt, hanem Debreczenben az ő felügyelete alatt történjék meg. A püspök tagadó válaszzal bocsátá el őket, a kérelem megtagadását azzal indokolván, hogy a kérdéses bibliák az egri püspök egyházmegyéjén hozatván keresztül, azok ott lennének megvizsgálandók;¹ felsőbb helyen való kérelmezéseiknek azonban, sok járás, fáradság és költsézés után meg lett az az eredménye, hogy III. Károly király 1723-ik évi jun. 12-én Laxenburgból, báró Mednyánszky Pál szepesi kamarai adminisztrátorhoz rendeletet küldött, hogy a kérdéses bibliák, melyek az egri püspök jelentése szerint többszörösen átvizsgáltattak, a debreczeni ref. egyház elöljáróinak adassanak vissza, de oly kötelező levél mellett, hogy a fölfedezett sajtóhiba kijavíttatni fog, ezentúl pedig felsőbb engedelem nélkül semmiféle hittani könyvek nem fognak nyomatni. A rendelet egészben a következő:

«Hatodik Károly római Császár stb.

Nagyságos kedves Hívünk! Mint hogy mi azokat a dolgokat, melyek a mi vármegyénk és királyi városunk Debreczen költségével Hollandiában nyomtatott magyar bibliák különbözőségei körül voltak, és a hozzánk hív Tiszteletes, Tekintetes és Nagyságos Monyorókeréki Erdődi Gábor egri püspök megvizsgálására még 1719-dik esztendőben bízott volt, kegyelmesen eligazítottuk. Elsőben a mi magyarországi Cancellárunk, azután az udvari cancellárunk által, végre a ministerek conferentiájában, s ezekben egyenlő akarattal concludáltatott s minékünk demonstráltatott, hogy a fenn megírt bibliák a Károlyi és Molnár bibliájuknál (melyekkel t. i. a helv. Confession valók eddig éltek a mi országunkban Magyarországbán) a közönséges deák bibliához inkább hasonlítanak. A dologban magában való hibát pedig inkább a typographusnak kell tulajdonítani, mely egy betűnek változásával változtatta az értelmet. Azért kegyelmesen elvégeztük, hogy a feljebb említett bibliák 2884 példányokban a debreczeni magistratusnak, vagy arra rendelt emberének minden

¹ Ezen időben a szepesi püspökség nem lévén még felállítva, a felső megyék az egri püspökség papi hatósága alá tartoztak.

haladék nélkül visszaadassanak. úgy mindazáltal, hogy reversalist adjanak, hogy a bibliáknak eladatásuk előtt, a keresztelés formájában esett hibáit, akármint történt légyen is az, megigazítsák, és soha különben nem keresztelnek, hanem az atyának, fiának és szent léleknek nevében; a mint ezt a feljebb *említett püspökök különösen is megparancsoltam*. Minthogy pedig az említett püspök azon tájban Pozsonyban a dietán lesz, nehogy annak késő hazatérésével a mi parancsolatunk is megkéseleltessék: te neked ezen levelünkben *kegyelmesen de erősen hagyjuk, parancsoljuk*, hogy vevén levelünket és megértven parancsolásunkat és akaratunkat, azt mindjárt megteljesíteni — elvévén elsőben a megírt reversalist, és a megírt bibliákat a debreczeni magistrátusnak — *minden haladék nélkül* megadatni tudjad és tartozzál. Ebben cselekszed a mi *valóságos* és kegyelmes akaratunkat. — Adatott a mi kastélyunkban Laxenburgban, juniusnak 12-ik napján, 1723-dik esztendőben.¹

Ugyanezen napon — mint fentebb említve is van — az egi püspök Erdődi Gábornak szóló másik rendelet is adatott ki, melyben szinte *kegyelmesen, de erősen meghagyatik, parancsoltatik*, hogy a debreczeni magistrátusnak *sine mora* szolgáltatassa ki a megírt bibliákat.² A rendeletet Debreczen város küldöttei június 27-én Prágában személyesen adták át a püspöknek s egyszersmind sürgették a bibliáknak kiadatását. — Erdődi azonban a helyett, hogy a meghagyó és parancsoló rendeletnek *sine mora* sietett volna eleget tenni: a debreczenieknek azt felelte, hogy *készebb minden példánynak az árát lefizetni, hogysen kezei közül csak egyet is kibocsásson*; a királyhoz pedig egy előterjesztést nyújtott be, melyben a többek közt ezt mondja:

«Kénytelen vagyok Felsőgednek alázatosan jelenteni, hogy miután Felsőged parancsából Debreczen város előljárói, a saját költségükön ugyan, de Felsőged tudta és engedelmé nélkül az osztrák örökös tartományokon kívül, jelesen Hollandiában ujlag kinyomtatott biblia 2884 példányát 1719-ben nekem átadták s azzal a kassai egyetem által revideáltatva, relatiómat a szokott formában a m. kir. Cancellária által Felsőgednek benyújtám; — és ugyanazon Cancellária véleménye elsőben a ministeri conferentiában tárgyalatott és jóváhagyatott, aztán pedig Felsőged által kegyelmesen kiadatott volna: nevezett városnak akkor a császári udvarnál levő küldöttei elé a Cancellária által, a ministeri tanácsban jóváhagyott s Bécsben 1720. júl. 29-én kelt reversális adatott aláírás végett, melyben magukat kötelezni tartoztak, hogy a kimutatott és más egyéb hibákat kiigazítják és a kiigazítást Felsőged szepesi kamarai adminisztrátorának bemutatják. Említett küldöttek azonban szabadságot kértek, hogy mielőtt aláírnának, principálsaikkal, t. i. a debreczeni magistrátussal közölhessék. A magyar Cancellária beleegyezett, a küldöttek pedig hazatérve, három éven át nem éltek, hanem visszaéltek a m. Cancellária által nekik engedett szabadsággal.

Három év leteltével, a folyó május hóban újra Felsőged trónjához járultak és a június 12-én kelt kegyelmes rendeletet Felsőged-

¹ A latin eredetit közli Lampe: Hist. eccl. ref. in Hung. 548. lap; magyar ordítását pedig Bod P. Sz. Biblia története. 171. lap.

² A latin eredetit, mely szóról-szóra megegyez a Mednyánszkinak adott rendelettel s annál fogva felesleges lett volna közölni, lásd: Egyetemi könyvtár, Kaprainai kéziratsgyűjt. 15. kötet 64. lap.

nek Bécsbe visszatérte után itt Prágában s csak június 27-én adták át nekem és egyszersmind ama bibliáknak kiadását sürgették.

Alattvalói kötelességemnél fogva bizonyára engedelmességedem volna, ha a királyi rendeletnek a királyi tekintéllyel nekik előírt reversálistól különbözését nem láttam volna, s annál fogva a jobban értesülendő királyhoz folyamodást és a végleges határozatnak több tudós férfiak itéletétől várását lelkiismereti kötelességnek nem találnám.

Ugyanazért alázatos kéréssel mellékelem sub A. az említett reversálishoz és kegyelmes királyi rendeletnek hiteles másolatát. A reversálishoz köteleztetik Debreczen városa a sorban feltüntetett s más egyéb hibáknak kiigazítására; a kegyelmes királyi rendeletben pedig az mondatik 1-ör, hogy az újonnan kinyomatott biblia inkább megegyezzen a mi Vulgatánkkal, mint a 114 évvel ezelőtt Hannoveriában nyomtatott s a magyarországi helv. hitvallásúak által mind e napig kétségtelen igazságúnak tartott Molnár-féle biblia. Mondatik 2-ör, hogy abban a régi Molnár-féle bibliától csak egy betűbeni lényeges eltérés található, s annál fogva meghagyatik nekem, hogy annak a betűnek kiigazításáról a reversálist kezemhez vevén, az újonnan kinyomatott bibliát a hány példányban nekem átadott, Debreczen városának vagy megbízottjának adjam át.

A reversálishoz és királyi rendelet közt minő különbség van, nem kutatom, nem kérdezem. De nem tehetem, hogy ne jelentsem Felsőháznak, kegyelmes királyom és uramnak: miszerint úgy a reversálishoz, mint a királyi rendelet ugyanazon bibliáról szól. Ha azért csak egyetlen egy betűben különböznek a régi kálvinista bibliáktól: akkor miért jelöltetik a reversálishoz annyi hiba és tévedés. — és miért parancsoltatik, hogy minden egyéb hibát is kiigazítsanak és az így kiigazított bibliákat a szepesi kamara adminisztrátorának bemutatassák? — Ha pedig a reversálishoz érintett minden hiba az újonnan kinyomatott bibliákban valósággal megtalálható: akkor az utóbbi királyi rendeletben miért mondatik, hogy ez újonnan nyomott biblia csupán egy betűnyi lényeges eltérés van a régitől, — a Vulgata kiadással pedig az előbbieneknél inkább megegyezik. — s az az egy betű különbözet inkább a nyomdász hibájának tulajdonítandó?

És mivel a legjobb, legnagyobb Isten, népek és országok fölé helyezé Felsőháznak, hogy rontson és gyomláljon, építsen és plántáljon; s mert a világi birodalom feletti legfőbb hatalommal uralkodás mellett mint apostoli király a lelki országlásban buzgólkodásra minden másoknál inkább hívni méltóztatott: annál fogva Felsőháznak lábai elé borulva, hódolattal ajánlom pártfogásába Istennek s az ő drága vérén megváltott lelkeknek ügyét; méltóztatassék Felsőháznak gondolóra venni, hogy az ifjúságtól fogva folyvást szentírást tanulmányozó püspökök és egyéb papok helyesebben tudják elbírálni és megítélni a hasonlókat, mint a világiak, kik inkább világi s jelesen politikai, katonai, törvénykezési és gazdasági dolgokkal foglalkoznak, mint theologiai studiumokkal és szentírási könyvek olvasásával.

Méltóztatassék Felsőháznak annál fogva Felsőháznak újra eirendelni, hogy a debreczeniek vagy aláírják az eleibük irt reversálist és annak pontosan eleget tegyenek, — vagy pedig — ha úgy tetszik — rendeljen ki Felsőháznak egy bizottságot, melynek tagjai közt a magyar Cancellária és más törvényhatóság deputátusain kívül a más felekezettűek néhány theologusai is ott legyenek, kik előtt behozhatom, hogy

az újonnan nyomott biblia a régibb kálvinista bibliáknál nem egyezik meg inkább a Vulgataval, s hogy nem is egy betűben. hanem számtalan és pedig lényeges toldás, kihagyás, változtatás és ellentmondással különbözik az ő régibb s a Magyarországon eltűretésük 115 évetől fogva általuk hitelesnek tartott bibliájuktól. És ha ezt be nem bizonyítanám, akkor Felséged bírói ítélete bármely büntetésének készséggel vetem alá magamat.

Ez által Felséged Istennek tetsző, — a magyarországi eretneknek a kath. vallásra térését elősegítő, — ezen bibliáknál fogva könnyen új felekezetek támadását meggátló, — a haza békéjére nézve üdvös, s végre saját királyi tekintélye megőrzésére felette szükséges dolgot fog cselekedni. Miért Istent és Felségedet kérve kéri legalázatosabb s örökre hű alattvaló káplánja Erdődi Antal Gábor, egri püspök». ¹

A király a fentebb közlött rendeletben harmadizben parancsolja meg és pedig elég világosan és keményen a bibliák kiadatását; — s a püspök az imént közlött előterjesztésében szintén harmadizben tagadja meg, és pedig elég határozottan, az engedelmeskedést s elég bátor a királynak azt is megmondani, hogy egyenesen a parancsolatban talál okot az engedelmesség megtagadására. Fell kell tennünk, hogy mindhárom rendeletben a Felségnek egyenes szándéka és valóságos akarata lett kimondva: s ezt feltéve, nem tudjuk, mit bámuljunk inkább: a püspök vakmerő bátorságát-e, ki a többszörös erősen meghagyó és parancsoló rendelet daczára is elég merész volt a bibliákat visszatartani, — vagy pedig azt, hogy a király és kormánya behunyt szemmel nézte s eltűrte egy alattvalójának folytonos daczolását; sőt eltűrte és megtorlatlanul hagyta, midőn az a királynak és tanácsának következetlenséget hány szemére, s jezsuitai szenteskedéssel és fogásokkal teljes előterjesztésében gúny tárgyává teszi a király rendeletét. De érteni fogjuk e megalázódásig ment türelmet, ha meggondoljuk, hogy az egyház hatalma a XVIII. században élte arany napjait Magyarországon, s a diadalból természetesen jó rész jutott azoknak is, kik oly előkelő részt vettek a küzdelemben: a jezsuitáknak. III. Károly anyjától függött, ezt pedig a jezsuiták vezették járszalagon, s könnyű volt Erdődi püspöknek dacolni és gúnyolódni. A bibliák kezei közt maradtak, s hasztalan kísérték meg kiszabadításukat egyesült erővel az összes protestáns superintendentiák, hasztalan panaszolák 1739 május 9-én a több sérelmek közt: «a debreczeni bibliák, bár a legártatlanabbak, az egri érsek által arestáltattak s

¹ Egyetemi könyvtár, Kaprincsi gyűjt. 15. kötet 64. l.

daczára a királyi rendeleteknek, mind e mai napig nem adattak vissza;» — hasztalan újíták meg 1741-ben az ifjú királyné előtt a régi panaszt, nem voltak képesek kiadásukat kikönyörögni. A Kassáról Egerbe szállított példányokat ott lepte a penész, emésztette a nedvesség a püspöki palota pinczejében, több mint három évtizeden át; midőn pedig nagysokára dohos tömlöczükből előkerültek: a protestáns egyház látni és tűrni volt kénytelen, hogy a sötét gyűlölet aranyos köntösű apostolai miként pusztítják el a szeretet evangéliomát. Erdődi püspök utóda s a vallás ügyében II. József császár trónraléptéig vezérfonalul szolgált hírhedett *javaslatnak* szerzője, Szalai Barkóczy Ferencz gróf ugyanis 1754 november 5-én, Szt.-Imre királyfi napján, az egyházmegyéjéből becsődített 140 plebánus és nagy számú sokaság jelenlétében az ünnepélyt ama szokatlan ténykedéssel fejezte be, hogy a biblia összes példányait máglyára rakatván, a tűz istenének áldozta. Az életnek könyvét, melyért Debreczen buzgón vallásos közönsége 16,860 forintot költött, a buta, elfogultságában még a legszentebbet is kimélni nem tudó vallási fanatizmus által élesztett lángok emésztették meg egy ép példánynak, s egy másik táblájának kivételével. Amazt egy felekezetünkbeli szemtanú kérésére az áldatlan áldozat körül forgolódo püspöki szolgák egyike ragadta ki titkon a tűzből: erről pedig vajai Vay József consiliarius és a hétszemélyes tábla assessora beszélé az 1791-ki budai zsinat tagjainak, hogy folyvást élénk emlékezetben van az egri katolikusoknál, hogy ezen bibliák megégetése alkalmával, jóllehet a legcsendesebb idő volt, az utolsó példányok egyikének tábláját, János apostol Mennyei jelenésekről írt könyve végső fejezetével együtt a szellő kiragadván a lángok közül, az elégetést és Barkóczy püspök dühét kikerülte. S midőn a táblát megtalált pápisták olvasnák az említett fejezet 19-dik versét: *«És ha valaki elvejénd e könyv prófétálásának beszédiből, az Isten annak részét eltörli az életnek könyvéből és a szent városból»*, egészen elrémültek.¹ E táblán, mely a debreczeni collegium könyvtárában maig megvan, Hatvani János tanárnak saját kezével írt következő, de a szójáték kedvéért téves megjegyzése olvasható: *«a minden szentek könyve minden szentek napján égettetett meg»*.

A Hollandiában maradt példányok Danzigba s onnét

¹ Dunamelléki egyh. ker. régi jegyzőkönyve II. 636. l.

Varsóba szállítatván, ott heverték mindaddig, míg sok utánjárás folytán az 1789-dik év augusztus 9-dik napján Debreczenbe kerülhettek; melyek közül azonban igen kevés maradt épségben s a melyek megmaradtak, ma már egyes könyvtárak féltékenyen őrzött kincsei és gyér hirdetői a derék fordító nevének és eltagadhatatlan érdemeinek.

Földváry László.
váczy-hartyáni ref. lelkész.

A ZSOLTÁROK.

(II. közlemény.)

III.

A mily könnyű volt a zsoltárok eredetére vonatkozó hagyományos nézet tarthatatlanságát kimutatni, épen olyan nehéz e tekintetben a történeti valóságnak tökéletesen megfelelő fölfogást alkotni. Nemcsak nehéz, de valósággal lehetetlen. A zsoltárok egy részében ugyanis minden történeti vonás teljesen hiányzik. A más részében már találhatók ugyan, de ezek is annyira általános jellegűek, annyira szintelenek, hogy Izráel történetének több, egymáshoz többé-kevésbé hasonló periodusai közül egyikre épen úgy ráillenek, mint a másikra, minélfogva ezek alapján, ha egyéb eszközök is rendelkezésünkre nem állnának, lehetetlen volna határozott eredményre eljutni. Egy harmadik, bár igen kis csoportja, a zsoltároknak a költő előttünk sehonnán sem ismeretes viszonyaival foglalkozik. Ilyen körülmények között a leghatározottabb formában nyilatkozó véleményünk is, több esetben, csak az indokolt föltevés, de nem a tények értékével birhat. Másfelől arra is kötelez e körülmény, hogy a mienktől eltérő nézetek birálatánál a legnagyobb körültekintéssel és az igazságra való komoly, őszinte törekvés iránt tartozó méltánylással járjunk el. Ilyen intenióval kívánunk foglalkozni Olshausennek a mi álláspontunktól leginkább eltérő, azon — mondhatni — egyedül álló fölfogásával, mely szerint a zsoltárok, néhány kivétellel, valamennyien a Makkabeus-féle szabadságharcz első stádiuma alatt, tehát a II. század közepén irattak.¹ Olshausen e föltevésében a búdalokból indul ki, vagyis azon zsoltárokból, melyekben a kegyes község

¹ Die Psalmen. Leipzig, 1853. Bevezetés.

panaszodik, könyörög Jáhvének, a nyomortól és ellenségtől való megszabadításért esedezik, vagy a már bekövetkezett szabadtításért hálálkodik. E dalokból. ha azokat a maguk összességében és nem egyenként vizsgáljuk, világosan kiténik — úgymond Olshausen — hogy nemcsak külellenségekkel, tehát pogányokkal vívott küzdelmekről van szó, hanem ezzel egy másik, nevezetesen a nemzet testéhez tartozó istentelen hitehagyókkal folytatott küzdelem a legszorosabban össze van forrva úgy, hogy egyfelől Izráel szemben áll a pogányokkal (gójim), másfelől a kegyes község (khaszidim, szaddikim, jiré-Jáhve stb.) ellenséges érzületű, apostata honfitársaival (resáim, póseim, áriszim, khattáim stb.). Ez utóbbiak minden törekvése arra irányul, hogy a község megszűnjék létezni; épen ezért gúnyolják, megvetik. sőt bántalmazzák is a kegyeseket.

Ha már — így folytatja Olshausen — a zsoltárgyűjtemény e legterjedelmesebb és a községre nézve kétségkívül legfontosabb részének összehasonlítását tekintetbe vesszük és összehasonlítjuk vele Izráel történetének egyes forrásait, egy perczig sem lehetünk kétségben a felől, hogy a nemzet helyzete, a mennyire előttünk ismeretes, csak egyszer öltött oly alakot, minőt az említett zsoltárok feltételeznek, ama korban t. i., a mely Antiochus Epiphanesnek az izráeliták hite ellen intézett istentelen és eszeveszett üldözésével kezdődik; akkor azonban annyira teljesen megfelelt e rajznak, a mint csak gondolható. Ha pedig — így okoskodik tovább — a zsoltárok e nagy száma a szir-makkabeus korra utal, némileg önként következik, hogy még más, az említett zsoltárok közé illesztett darabok is e kornak köszönik eredetüket. . . .

Készséggel ismerjük el, hogy a kegyeseknek az a helyzete, melyre e dalok utalnak és a vallásos népszellemnek e helyzet által természetszerűen előidéztet föllelevenedése igen alkalmasok valának a zsoltárköltészet föllendítésére is. Azon állítás jogosultságát azonban, hogy főleg a búdalokban olyan állapot tükröződik vissza, mely csakis a Makkabeusok korában található fel, kétségbe kell vonnunk. Úgy a fogság előtti prófétáknak, mint a fogság evangélistájának iratai többszörösen bizonyítják, hogy a kegyesek helyzete az Epiphánes előtti időkben is felette sok kívánni valót hagyott fenn. Megvetésnek, üldöztetésnek és személyes bántalmazásoknak voltak kitéve ekkor is úgy a régi cultushoz és babonás képzetekhez ragaszkodó néptömeg részéről, mint az erkölestelen viselkedésük leleplezéseért és korholásaért bosszús világi hatalma-

sok részéről.¹ Jeremiás, kinek hányatott élete, reánk maradt művéből, a legapróbb részletekig ismeretes, mondhatni naponkint elszenvedte azokat a bántalmakat, melyekért a zsoltárírók panaszzkodnak. De művéből az is kitűnik, hogy e keserű sorsban sokan osztoztak vele a hasonló gondolkozású Jáhveimádók közül, hogy az ország belnyugalma, a polgári egyetértés semmivel sem állott jobb lábón, mint a Makkabeusok korában. Valóban, nem találhatjuk különösnek a gondolatot, mely Hitziget arra bírta, hogy a búdalok egy részének eredetét Jeremiásra vezesse vissza!

Az alap, e szerint, melyre Olshausen hypothésisét építé, megdönthetlen szilárdsággal épen nem dicsekedhetik. De az érvek is, melyekkel ez ingadozó alap támogatására jön, kevés biztosítékot nyújtanak. Így, habár kétségtelen, hogy a búdalok jelenlegi alakjokban kivétel nélkül templomi énekek, a kegyes község nevében szólnak, annak sorsát és tapasztalatait írják le: nagyon kérdéses, hogy vajjon eredetileg is templomi használatra készültek-e valamennyien? Sok dalnál könnyű kimutatni az ellenkezőt, azt t. i., hogy eredetileg egyszerű privát költemény volt, a költő személyes tapasztalatainak leírása és csak később alakítottatott át templomi énekké. Ha pedig ez így van, mi sem gátolhat többé abban, hogy e dalok eredetét a II. század előtti időkre, akár a fogság előtti korra vezessük vissza. Sőt egy igen fontos körülmény határozottan kényszerít erre. Lehetetlen ugyanis elképzelnünk, hogy a Septuaginta készítői és a zsoltárírók kortársak lettek volna. Mert hogyan volna érthető ez esetben a görög fordításban a számtalan hiba, az eredeti szövegtől való eltérés és mindenekfelett az a jelenség, hogy a fordítók a czimben foglalt jegyzetek vonatkozásaival, a legtöbb esetben, nincsenek tisztában? Vagy — a czímnél maradva — hogyan fejthető meg ez esetben az a jelenség, hogy mintegy 100 dalnak az eredetét a Dávid korára, tehát a Makkabeusok előtt 900 esztendőre vezetik vissza? Mindez csak azon föltevés mellett lesz érthető, hogy a zsoltárok keletkezése, illetőleg gyűjtése és a görög fordítók kora között jóval nagyobb, Dávid és a zsoltárok keletkezése között pedig jóval kisebb időköz fekszik.

A zsoltárköltészetnek e szerint nem évtizedes, hanem évszázadokra terjedő története van.

Nem szenved kétséget, hogy a «terminus a quo», vagyis

¹ Lásd p. o. Ámós 2. 6; 5. 12; 8. 4—6; 9. 10; Hosea 14. 10; Jesaj. 3. 10; 11. 4; 14. 32; 29. 19, 20.

azon pont, honnan a zsoltárköltészet történetének megírásában kiindulnunk kell, a VIII. század, miután a próféták föllépése és működése előtt zsoltárköltészet nem képzelhető. De az is valószínű, hogy ekkor aztán, az asszir korszaknak már elején, valósággal megszületik, számos drága gyöngyvel gazdagítva e politikai korszak különben is becses irodalmát. Valószínű ez az azért, mert e korszak egyszersmind a profetismus virágkora is. És nem gondolható, hogy a vallásos lelkesülttség ama gazdag forrásából, melyből a próféták magasztos eszméiket meríték, ne áradhatott volna a költői inspiráció is, mely dalolni kész. Annnyival inkább, mert e dalok tartalmuk- és formájoknál fogva oly igen közel állanak a prófétai oratiók nagy részéhez; egynehánynyal pedig — minők Jesaja 12. és 26., Habakuk 3. fejezetei — édes testvérek. Valószínűvé teszi e föltevést az a körülmény is, hogy a templomi zene, jöllehet az istentiszteletnek elsőrendű alkat-elemévé, ünnepélyes, művészi jellegűvé csak a fogság után lett, már a fogság előtti templomban is szerepelt, a cultusnak kétségkívül igen jelentékeny alkatrésze gyanánt. A fogság utáni történeti könyvek tudósításaiból ugyanis, bár túlozzák a valót, annyi mindenesetre kitűnik, hogy a Babelből hazatért foglyok között tekintélyes számmal voltak lévita zenészek és énekesek is.¹ E jelenség pedig csak azon föltevés mellett érthető, hogy már a fogság előtti templomban volt némi szerepe az ének- és zenének és ezeknek előadása már ekkor a lévíták functiói közé tartozott. Ha pedig az első templomban, gyaníthatólag Hiszkia vagy Jósia király ismeretes reformatiója óta vallásos dalokat énekeltek — miről Jeremja és a 137. zsoltár írója is tanuskodik² — akkor nem képzelhető, hogy ezek nyomtalanul eltűntek volna és egynehány legalább és zsoltárgyűjteményben reánk is ne maradt volna. Sőt az ide tartozó költeményeket hozzávetőleg ki is tudjuk jelölni. Nagyobb fokú tévedések elkövetését e feladatunk megoldása közben, ha nem is teszik merőben lehetetlenné, mindenesetre gátolni fogják az e korban keletkezett költői darabok, melyekkel a zsoltárokat egybevetjük.³

Az assyr-cháld korszakban keletkezett dalok közé tar-

¹ Ezra 2. 41; Nehem. 7. 44.

² Jer. 33. 11; 137. Zs. 3, 4.

³ Ilyenek: az Énekek éneke, Mózes áldása (Deüt. 33.), Bileám áldása (Num. 22—24.), Mózes éneke (Deüt. 32.), Példabeszédek nagy része, Hiszkia hálaéneke (Jes. 38. 9—20.), Anna éneke és Dávid két dala (2. Sám. 2. 1—10; 2. Sám. 22. 23. 1—7); Jób k. és a Sirlmak.

toznak kétségenkívül a *királydalok*, miután Jéruzsálem bukásával (568.) Izráel megszűnt önálló királyság lenni. Ezek közé tartozik a fönnebb bemutatott dalokon kívül a 45-ik zsoltár is :

2. Szivem dagad szép beszédétől ;
Elgondolom : királyról szól művem !
Nyelvem legyen gyorsírónak tolla !
3. A legszebb vagy az emberfiak közt ;
Ajkaidon kedvesség ömlik el,
Így áldott meg az isten örökre.
4. Kösd fel, oh hős ! oldaladra kardod :
Dicsőséged, ékességed.
5. Szállj a síkra győzelmesen,
Adott szóért, béke-jogért ;
Csodát tenni tanítson meg jobbod !
6. A nyílaid élesek legyenek,
Király ellensége szívébe szálljanak ;
Lábad alá hulljanak a népek !
7. Megépíté isten trónusod örökre,
Kormányod pálczája igazság pálczája.
8. Szereted a jogot, gyűlölöd a vétket,
Azért kent fel téged az isten, istened,
Öröm olajával társaid fölébe.
9. Ruhád csupa mirha, áloé, kázsia,
Elefántcsont palotákból derít föl a hárfa.
10. Kedvesid közt királylányok,
Jobbkezedenél királyné áll
Ofirnak vert aranyában.
11. Halld, leányom ! Nézzed
S hajtsd ide füledet !
Felejtsd néped s atyád házát —
12. Hadd lehessen a királynak
Szépségedre áhitozni ;
Ő az urad, hódolj neki !
13. Tirus lánya, gazdag népek
Ajándékkal tisztelnek meg.
14. Király lánya pompától övezve
Megyen által inátkaszobájába ;
15. A köntöse arannyal kiverve,
Himes öltözetben viszik a királyhoz,
Nyomdokában szüzek, a játszótársai,
Vezetetnek hozzád.
16. Örülve, ujjongva vezetetnek tova
És így vonulnak be a király lakába.
17. Apáidnak helyét töltsék be fiaid,
Tedd fejedelmekké az egész hon fölött !
18. Magasztalom neved öltőről öltőre
Zengik dicsőséged a népek örökre.

Mint az Énekek-énekével rokon arám színezetű nyelvezetéből és az «elefántcsont paloták» kifejezésből következtetni lehet,¹ valamelyik északi királynak, valószínűleg II. Jeroboámnak (825—784.), a legvitézebb és legszerencsésebbnek megnyegzői alkalmára íratott. Egykorú vele a híres messiási zsoltár :

1. Miért támad népek zaja,
Nemzeteknek hiú terve?
2. Föld királyi talpra keltek,
Fejedelmek szövöztek
Fölkentje és Jáhve ellen :
3. «Tépjük széjjel lánczaikat,
Dobjuk félre igáikat!»
4. Ki az éghen székel, nevet,
Csúfolódik az Úr velök.
5. S szól hozzájuk haragjában,
Búsultában megdöbbenti :
6. «En keltem fel királyomat,
A Sionon, szent hegyemen!»
7. Én a Jáhve rendeletét
Hirdetem, ki így szólt nekem :
«Fiam vagy te, ma szültelek !
8. Kérjed tőlem s adok neked
Pogányokat örökségül,
Birodalmul föld határit ;
9. Vasvesszővel rontod széjjel,
Összetöröd, mint fazekat.»
10. S most királyok ! okuljatok.
Földi bírák ! eszméljetez.
11. Szolgáljátok Jáhvét félve,
Rebegjetez, rettegetek,
12. Hódoljátok remegéssel,
Hogy haragja ki ne törjön
És útatok el ne veszzen ;
Mert haragja hamar gerjed,
Boldogok, kik benne biznak.»

Hitzig e dalt a 3. és 11. versek alapján az I. század végén élt Alexander Janneusra († 79.) vonatkoztatja, azonban ama szavak egy fogság előtti író ajkairól is egészen természetesen hangzanak. A költői forma korrektsége és a nyelvezet tisztasága is jóval korábbi időkre utalnak. A legáltalánosabb fölvétel szerint Uzzia déli király (809—758.) a dal

¹ 1. Kir. k. 22. 39.

² 2. Zs. *Keresztés* fordítása; egyike a legsikerültebbeknek.

tárgya és a 7. versből következtetve, egyszersmind írója is. Róla zeng a 110. zsoltár is:

1. Szóla Jáhve az uramnak :
«Foglalj helyet jobbom fölől,
Míg lábaid zámolyává
Teszem ellenségeidet!»
2. Kormánypálczád Jáhve
Sionból nyújtja ki :
Tedd úrrá magadat
Ellenséged között!
3. Néped csupa készség,
Hadjáratod napján ;
A szentséges hegyre.
Miként a harmatcsöpp
A hajnal öbléből,
Árad ifjuságod.
4. Megecsküdt Jáhve
És meg nem másítja :
«Örökös pap vagy te,
Melkhiszedek rendjén».
5. Jáhve van jobbodon ;
Királyokat pusztít
Busulása napján.
6. Ítéletet tart a
Pogány népek felett.
Hullákkal fölt tele
Rengeteg tartományt
S főket tipor rajta . . .
7. A patakból iszik menet,
Azért emeli föl fejét.¹

Olshausen megkíséرتi e dalt is a 4. vers betűszerinti értelme alapján a Makkabeusok korába illeszteni be, holott kétségtelen, hogy a «Melkhiszedek» kifejezés itt a theokratiai királyság típusaként szerepel és mint ilyen, teljesen ráillik Uzziára, kiről tudjuk, hogy mint Dávid és Salamon utódai általán, papi funkciókat is végzett. E föltevés mellett szól a dal formája és az őseredetiséggel nyilatkozó gondolatok szakgatottsága is. A fogság előtti korban, de az előbbieknél jóval későbbi időben keletkezett a 18. zsoltár is:

2. Magasztallak téged, Jáhve, erősségem.
3. Jáhve az én sziklám, váram, szabadítóm,
Istenem köszálam, a kire menekszem,
Pajzsom, üdvöm szarva és erődítésem.
4. Ha kiáltom : Jáhve dicső!
Mentve vagyok ellenimtől.

¹ Ez elszigetelt vers csakis a királyra vonatkozhatik, ki, miután felüdít magát a patak vizéből, büszkén emeli föl fejét. Kétségtelen, hogy a 6. és 7. vers között a szövegből kihullott egy pár vers, mely valószínűleg a király hősi tetteiről szólt.

5. A halál hullámi vettek körül engem,
Pusztulás árjai ejtének kétségbe,
6. A seol lánczai tekeredtek reám,
Halálnak útai feküdtek útamban.
7. Szükségemben Jáhvét hívtam,
Istenemhez kiáltottam.
Meghallotta lakásából hangom,
Kiáltásom áthatott fülein.
8. Megindult rá s rengett a föld,
Megrendült a hegyek alja,
Reszkettek a haragjától.
9. Füst gomolygott ki az orrán,
Emésztő tűz a szájából,
Parázs lángolt ki belőle.
10. Meghajtá az eget s leszállt . . .
Lába alatt sötét boru.
11. Viharfelhőn ülve repült,
Szél szárnyain lebbent tova.
12. Éjsötétbe vonta magát ;
Sötét esőt, szürke felhőt
Vett magára takaróul.
13. Fényköréből jégeső s tűz
Hasogatá fellegeit.
14. Megdőrdült az égben Jáhve,
A Fölségnek hangja zengett.
15. Lőtte nyilát s szerte szórta.
Villámot szórt s zavart csinált.
16. Vizek medre előlépett,
Megnyílott a világ alja ;
Riasztásod miatt, Jáhve!
Orrod szele fuvásától.
17. A magasból lenyúlt Jáhve,
Kivont a nagy hullámárból.
18. Megmentte engemet erős ellenemtől
S gyűlölőm kezéből, ki erőt vett rajtam,
19. Ki reám támadott veszedelmem napján.
Ámde Jáhve támaszom lett,
20. Kivitt engem szabad térre,
Kiragadott, mert kedvellett.
21. Jót tesz velem Jáhve, igazságom szerint,
A mily tiszta kezem, úgy fizet meg nekem.
22. Mert én megtartottam a Jáhve útait,
S bünt nem követtem el istenemmel szemben.
23. Előttem van minden rendelete,
Parancsait nem hajtom félre ;
24. Tiszta valék így előtte,
Vétkezőstől óvtam magam.
25. Ezért fizet Jáhve igazságom szerint,
S a mily tiszta kezem, — mi szeme előtt van.

26. Jóval szemben jóságos vagy,
Az igazsal szemben igaz ;
27. Tiszta iránt tiszta vagy te,
De álnokkal szemben hűtlen ;
28. Mert megtartasz szegény embert,
Gűgűs szemet megalázol.
29. A mécesesem, Jáhve ! általad világol,
Sűtűtségem fényre istenem deríti,
30. Veled rontok által a hadseregeken,
Istenemmel ugrom keresztül a falon.
31. Isten útja tűkűletes,
Jáhve szava salaktalan,
Pajzs ő mindenkinek, a ki bűzik benne.
32. Jáhven kívül, ki az Isten ?
Istenűnkűn kívül kűszál ?
33. Isten az, ki engem erűvel ővezett
Ős az ősvényemet feddhetlennű tevű.
34. Ő kölcsűnzű nekem szarvasnak lábait,
S állítű fel engem magaslataimra ;
35. Ő szoktatű kezem a hadakozásra,
Annyira, hogy karom erűzűjűjat feszűte.
36. Mentűpajzsod általadad,
A jobbod megtámogatott.
Alázatod nagygyű teve ;
37. Lépűsimnek tűrt készűtel.
Bokáim nem ingadoztak.
38. Ūzűm ellensűgűim ős beűrtem őket,
Meg nem tűrtem addig, műg szűt nem tiportam,
39. Legázoltam őket, hogy fel nem kelhettek,
Aláhanyatlottak a lábaim alá.
40. Felűvezűtel engem erűvel a harcra,
Megtámadóimat alám terűttetted ;
41. Az ellensűgűimmel hátat fordűttatál
Ős gyűlűlűűiműt — elpusztűttam őket.
42. Segűlyűrt esdűnek : nem volt szabadűtű ;
Jáhvehoz (esdűnek), de nem hallgattű meg.
43. Szerűszűt morzsolám, mint por a szűl elűtt,
Kihajűttam őket, mint az űtűca sarát.
44. Polgűrharcűtűl megmentűttűl,
Nemzetek fejúvű tettűl.
Nűpek, kűket nem ismerűk,
Hajűlnak meg őr elűttűm :
45. Hűrem halljúk s meghűdolnak,
Idegenek hűzelegnek,
46. Idegenek kűtségű'esnek
Ős remegnek várűikban.

47. Éljen Jáhve! áldott szirtem,
Áldás üdvöm istenének!
48. Istennek, ki bosszút adott,
Ki népeket ejtett alám.
49. Ki megmente ellenimtől,
Támadóm fölé emeltél,
Gazembertől megmentettél.
50. Dicsérlek hát a népek közt, Jáhve!
Magasztalom a nevedet,
51. A ki királyának bővséges üdvöt ád
S kegyelmet gyakorol az ő felkentjével,
Dáviddal s magvával, örökkön örökké.

E dal jelentéktelen változatban a Sámuel könyvében is megtalálható, a mely körülmény már önmagában is föltevésünk alapos volta mellett bizonyít. Tekintettel a 22. és 23. versekre, melyek gyaníthatólag a deüteronomiumi törvény-codexre vonatkoznak, valószínűnek látszik, hogy a költő a VII. században élt és a mint a 35., 40., 44. versekből következtethetni, Dávidnak a nevében szólott.

E korban keletkeztek még feltétlenül a 20., 21., 28., 61., 63., 72. és 89. zsoltárok, vonatkozással Júda három theokratikus érzelmű királyának valamelyikére: Uzziára, Hiszkiára vagy Josiára. E dalokon kívül, melyekben félreérthetlen történeti vonatkozások utalnak a fogság előtti időkre, az u. n. nemzeti himnuszok, dialektikai költemények, természeti és búdalok közül is számos darab van, melyeknek fogság előtti eredete különböző okoknál fogva igen valószínű.

A *nemzeti himnuszok* közül például ide sorozandó legelső helyen a 24. zsoltár második felét alkotó költői töredék, melynek írására az alkalmat «Jáhve ládájának» egy ütközetből való visszahozatala és a jéruszálemi templomba szállítása adta, tehát egy olyan esemény, melyről a fogság utáni időben nem lehet szó. A 46. és 48. zsoltárok is leginkább e korról hozhatók historiai kapcsolatba, a mint tartalmukból kitűnik:

2. Menedékünk, erősségünk isten,
Szükségben kipróbált segítségünk nekünk.
3. Ezért nem félünk mi, bárha reng is a föld
S a tenger szívébe omlanak a hegyek;
4. Bár morajlik árja s hányja a tajtékot,
Bár ingnak a hegyek gőgös haragjától:
Jáhve Szebaóth van velünk,
Jákób istene a bástyánk!
5. Folyamárnak örvend istennek városa,
A fölséges úrnak szentséges hajléka.

6. Közepében isten ; ezért rendületlen,
Mindjárt pitymallatkor megsegíti isten.
7. Nemzetek lázongtak, királyságok ingtak :
Fölemelé hangját és a föld elnémult.
8. Jáhve Szebáóth van velünk,
Jákób istene a bástyánk !
9. Jöjjetek, lássátok a Jáhve csodáit,
Mikkel a világot bámulatba ejti :
10. Elcsittítja csaták zaját a föld határáig,
Íjjat tördel, dárdát ront el,
Szekereket borít lángba.
11. «Vége legyen!... Tudjátok meg,
Hogy én isten vagyok,
Dicső a népek közt, magasztos a földön».
12. Jáhve Szebáóth van velünk,
Jákób istene a bástyánk !
- * * *
2. Nagy Jáhve és fölötte magasztos
Istenünknek városában, ó szentséges hegyén.
3. Szép emelkedésű, egész föld öröme
A Sionnak hegye, a nagy királyi hely.
4. Palotáit nyilván védi isten.
5. Im, királyok tervet szóttek :
S mind egyszerre tovatűntek.
6. A mint látták: elbámultak,
Megrémültek s megszaladtak.
7. Remegés szállta meg legott,
Szülő asszony reszketése ;
8. Elsodorta keleti szél,
Mely összetör Társis-hajót.
9. A mint hallók, akkép láttuk
Jáhve Szeb'óth városában,
Istenünknek városában.
Megtartja azt isten végig !
10. Elgondoljuk kegyes voltod, isten !
Közepette a te hajlékodnak.
11. Dicsőséged, isten — neved szerint —
Elhatol a földnek határáig ;
Jobbod tele igazságossággal.
12. Sion hegye örömben van,
Juda lányi ujjonganak
Ítéleted fölött.
13. Kerüljétek körül Siont,
Számláljátok : hány tornya van ?
14. Figyeljétek meg sáncaikat,
Hogy majd hirdessétek
Jövő nemzedéknek.

15. Mert ez isten mi istenünk,
Mindörökké végig;
Ő vezérel mind halálig.

Mind a két dal teljesen beillik a Hiszkia korába, midőn Assyria állandóan fenyegeté Júdát, sőt hadserege Szánherib alatt 712-ben a szent város faláig hatolt, de támadásával végre is kudarcot vallott és megszegyenülve távozott. Hogy épen Jesaja, Hiszkia kedvencz prófétája írta volna e dalokat, mint Hitzig véli, nem mernők állítani.

A *természeti dalok* közül a fönnebb bemutatott 8. és 19. zsoltárokon kívül ide kell soroznunk még a 29-diket is :

1. Istenfiak! dicsérjétek Jáhvét,
Tiszteletet adjatok Jáhvénak.
2. Neve dicséretét adjátok Jáhvénak.
Boruljatok térdre ünnepélyes díszben
Jáhve színe előtt.
3. Jáhve hangja zeng a vizek színe fölött,
A fölséges isten mennydörög (fölättük);
4. Jáhve lebeg a nagy víztömegnek színén.
Jáhve hangja erős, Jáhve hangja dicső.
5. Jáhvénak a hangja czédrusfákat tördel,
Letördeli Jáhve Libánon czédrusit.
6. Szökdeltetí őket, mint fiatal bikát:
Libánont s Sziriant, mint ifjú bivalat.
7. Jáhvénak a hangja túzlángokat lövell,
8. Jáhvénak a hangja megrázza a pusztát.
Remegteti Jáhve Kádes sivatagját.
9. Jáhvénak a hangja tölgyeket csavar ki
És erdőket koppaszt;
Míg palotájában minden azt kiáltja:
Magasztalás neki!
10. Letelepült Jáhve a vízözön fölé,
S mint örökös király székel ottan Jáhve.
11. Felruházza Jáhve hatalommal népét,
Megáldja nemzetét a jóllétben Jáhve.

Elismerjük, hogy e dalok eredetére vonatkozó föltevésünk a költeményekből merített pozitív bizonyítékokkal nem igazolható, mindazonáltal összehasonlítva e zsoltárok naiv hangját, bizarr képeit, a pongyolaságig egyszerű formáját a kétségkívül fogság utáni természeti dálnak, a 104. zsoltárnak ünnepélyes, komoly hangjával, gazdag tapasztalatokra valló reflexióival és mély megfigyelésről tanuskodó hasonlataival, képeivel: lehetetlen szabadulnunk a gondolattól, hogy e dalok keletkezési kora között nagy időköz fekszik.

A *didaktikai* jellemű dalok közül ide sorozzuk a 15. és 50. zsoltárokat. Mindkettőnek tartalma feltétlenül kényszerít erre:

1. Ki időzhet sátorodban, Jáhve.
Ki lakhatik a te szent hegyeden?

Kinek élte feddhetetlen,
Ki az erényt gyakorolja ;
Ki azt mondja, mi a szivén,

3. Ki rágalmat nem hord nyelvéen ;
Ki nem tesz kárt barátjának
S szégyent nem rak szomszédjára ;

4. A ki előtt utálatos,
Mindaz, a ki elvetemült,
De a Jáhve-imádókat
Tisztelettel veszi körül ;
Szavát meg nem szegi,
Bár kára van benne ;

5. Uzsora-kamatra
Pénzét nem kölcsönzi,
S az ártatlan ellen
Ajándékot nem vesz.
A ki így cselekszik,
Soha el nem bukik !

E dal erkölcstana egy színvonalon áll a Deüteronomiumnak czeremoniát, külsőségeket kicsinylő és tiszta szívet, feddhetetlenséget sürgető moráljával, ennél fogva indokoltnak látszik a föltevés, hogy egykorú vele, tehát a VII. sz. terméke. Teljesen az a szellem lengi át az 50. zsoltárt is:

1. Jáhve, az istenek istene, im beszél
S szólítja a földet kelettől nyugatig ;
2. Sionból, a szépség tökélyességéből
Ragyog elő isten.
3. Jön Istenünk és nem hallgat.
Előtte tűz harapódzik,
Körülötte forgószél van.
4. Oda kiált, föl az égnek
És a földnek, népét itélendő :
5. «Hiveimet gyűjtsétek előmbe,
Áldozattal, kik frigyét kötötték !»
6. S hirdetik az egek igazságos voltát,
Hogy maga isten az, ki ítéletet tart.
7. Figyelj népem ! hadd beszéljek ;
Te, Izrael ! hadd kössem lelkedre :
«Isten vagyok, istened vagyok én !
8. Nem áldozatidért feddözöm előtted,
Égő áldozatid szüntelen előttem.
9. Nem veszek én hajlékodból tulkot,
Sem bakokat aklaiddból.

10. Az erdőnek minden vada enyém,
És a barma ezernyi halmoknak ;
11. Ismerem a bérczek szárnyasait,
Enyém, a mi a rónákon nyüzsög.
12. Ha éhezném, nem mondanám neked,
Mert a világ s a mi rajta, enyém.
13. Bikkák húsát enném ?
Bakkok vérét innám ?
14. Hálával áldozz istennek,
Fogadásod ródd le a Fölségnek.
15. Kialts hozzám a baj napján :
Megmentelek s dicsőítesz !»

16. A gaznak meg így szól isten :
«Mért idézed törvényimet,
S frigyem mért veszed szájadra,
17. Holott utálsz fenytéket
S rendeletim félrelököd ?
18. Ha tolvajt látsz, hozzá szegődsz,
Paráznákkal társalkodol.
19. Szájad rosszra ereszted meg,
Cselszövésen jár a nyelved ;
20. Atyádfiát megszólani ülsz le,
Rágalmat szórsz anyád fia ellen.
21. Ilyet művelsz, s mert hallgaték,
Azt gondolád : úgy kell lenni,
Olyan vagyok épen mint te.
De megfenyítelek s észre térítelek !
22. Meggondoljátok ezt, ti istenfeledők,
Hogy szét ne tépjelek megmenthetetlenül !
23. Ki hálával áldoz, az dicsőít engem,
Ki útjára ügyel, megmutatom annak
Isten üdvösségét !»

Írónknak úgy az áldozatok jelentőségére vonatkozó nyilatkozatai (8—15. v.), mint azon szavai, melyekkel az istentelent ostorozza, ki erkölcsi fogyatkozásait a törvény rendeleteinek idézgetésével igyekszik elleplezni (16—23. v.), a fogság előtti prófétákra, főleg Jesajára és a Deüteronomiumra emlékeztetnek. E mellett valószínűnek látszik, hogy a Sirmak írója már ismerte e dalt: ¹ egygyel több ok, hogy föltevésünket alaposnak tartsuk.

Az ezen kategoriába tartozó dalok közül a 24. 1—6., 32. és 37. zsoltárokat kell még e kor termékei közé soroznunk és pedig, főleg az ide tartozó másnemű iratokkal való egybevetés alapján.² Ugyanezen okból, főleg Jeremja prófétiáival való feltűnő összhang alapján és részben nyelvi saját-

¹ Lásd Sir. 2. 15. és e dal 2. versét.

² Deüter., Jeremja, Hab., Példab. 28. 13.

ságaikért vesszük ide a *búdalok* közül első sorban a 31., 39. és 60. zsoltárokat, a nélkül azonban, hogy föltétlenül osztanók Hitzig ama nézetét, hogy e dalok egyenesen Jeremjának köszönik eredetüket. Különösnek tetszik előttünk ugyanis, hogy sem e dalokban, sem a Hitzig által Jeremja számlájára irt többi költeményekben nem fedezhető fel egyetlen halvány vonatkozás is sem a költő prófétai állására, sem a Jeremja életében oly nagy és áldatlan szerepet játszott hamis prófétákhoz való viszonyára. Másfelől épen Jeremjától tudjuk, hogy kortársai közül még igen soknak jutott az övéhez hasonló keserű sors osztályrészül: miért ne önthették volna ki e névtelen szenvedők is keserőségeiket dalban? Miért ne származhattak volna e dalok tőlük épenúgy, mint Jeremjától? Egész jogosan vethetjük föl e kérdéseket Hitzig föltevéseivel szemben és mégis ama hatás alatt, melyet a nagy próféta műveinek olvasása lelkünkre gyakorol, magunk sem tudunk szabadulni a gondolatától, hogy e dalok egyikében, a 31. zsoltárban, valósággal a Sirmak bánatos költője szól hozzánk

Ime a dal tartalma:

2. Hozzád menekülök, Jáhve!
Meg ne szégyenüljek soha!
Igaz voltod szerint szabadíts meg engem!
3. Hajtsd hozzám füledet.
Siess mentésemre;
Légy védő kőszálom
S mentő fellegvárom!
4. Hiszen te vagy sziklám, te vagy az én bástyám,
Neved miatt vezetsz és kísérsz engemet;
5. Kiszabadítsz a hálóból,
Mit számomra elrejtettek;
Hiszen te vagy erősségem!
6. Kezedbe ajánlom lelkem.
Megmentesz te engem Jáhve,
Te hűséges isten!
7. Gyűlölöd te a híveit hiú bálványoknak,
Ámde én bizalmam Jáhvéba vetettem
8. Hadd örvendjek s vigadozzam
Kegyes voltod felett,
Mert inségem megtekintéd,
Lelkem kinját észreved,
9. Ellen-kézbe nem adál át,
Lábam szabadra állítád.
10. Könyörülj meg rajtam Jáhve,
Mert nyomorban vagyok;
Búbánattól sorvad

- Arczom, lelkem, testem.
11. Gyötrődés közt sinylik éltem,
Eszteidim sohajok közt;
Bűnhödéstől bágyad erőm
És csontjaim roskadoznak.
  12. Ellenségim serge miatt
Csúfja levék szomszédimnak
S réme ismerőseimnek;
Kik künn látnak, futnak tőlem,
  13. Mint halottat elfeledtek,
A szivből (számúzve vagyok);
Olyan levék, mint összetört edény.
  14. Hallom, mikép káromol a tömeg,
Köröskörül ijedelmeik;
Tanakodnak együtt ellenembe,
Azt forralják, hogy éltem elvegyék.
  15. De én bizom benned, Jáhve,
Meggondolom: istenem vagy!
  16. Az én sorsom a te kezében van,
Óh, ments meg tehát ellenim kezéből
És üldözőimtől.
  17. Fényljen arczod szolgád fölött,
Szabadíts meg kegyelmeddel.
  18. Ne hagyj szégyent vallnom,
Ha kiáltlak Jáhve!
Szégyenüljenek meg
Az istentelenek,
Hadd némuljanak el
A seolba (szállva).
  19. Hazug ajkak, kik megszólják
Az igazat durva göggel,
Megtetéssel: némuljanak!
  20. Óh, milyen nagy a jóvöltod,
Mít fentartasz hivednek,
Mít emberek előtt nyilván
Tanusítasz azok iránt,
Kik te benned bizakodnak.
  21. Arczod leple befödözi
Az emberi ármány elől,
Sátorodba rejted őket
Kötekedő nyelvek elől.
  22. Áldott Jáhve, hogy kegyelmét
Oly csodásan megmutatá
Rendíthetetlen városban!
  23. Ijedtemben azt gondolám:
Kirekesztél szemed elől,
De meghallád panaszomat,
Melylyel hozzád sohajtottam.

24. Szeressétek Jáhvét, kegyesei,
A hiveket védelmezi Jáhve;
De megfizet kamatostúl
Annak, a ki hetvenkedik.
25. Legyen erős, bátor a szivetek,
Valahányszor Jáhvéban reméltek!

A Jósia halálával (610.) bekövetkezett politikai viszonyok, melyeknek annyi izráélita élete esett áldozatul, teljesen kielégítő magyarázatát adják ama keserű hangulatnak, mely a lét mulandósága fölött panaszkodó 39. zsoltárból is visszautkröződik:

2. Eltökéltem : útaimra vigyázok,
Hogy nyelvemmel ne vétkezsem ;
A szájamat féken tartom,
Míg a gonosz előttem áll
3. Néma voltam, elhallgattam,
De fájdalmam fellázadott,
4. Szivem hevült kebelemben,
Gondolatom lángra lobbant
És nyelvemen megjött a szó :
5. «Tudasd Jáhve a végemet,
Napjaimnak mennyiségét,
Hadd tudjam meg, beh mulandó vagyok !
6. Ím, napjaim tenyérnyivé tetted,
Az én időm semmi te előtted.
7. Csak egy pára minden ember!
Árnykép gyanánt jár s kél minden,
Csak semmi az, mért oly zajt üt ;
Kapar, de nem tudja, ki sepri majd össze!
8. Mit reméljek mostan, Uram ?
Reménységem benned vagyon !
9. Szabadíts meg minden bűneimtől,
Oh, ne tégy ki bolondnak csúfjává !
10. Elnémulok, nem nyitom meg számat,
Oh, hiszen azt magad rendelted így !
11. Vedd el rólam ostorozásaid,
Oda vagyok kezed dolga miatt.
12. Bűnért büntetéssel fenýited az embert,
És az ő szépségét, mint moly, megemészted,
Bizony pára minden ember !
13. Halld meg imádságom, Jáhve,
Vedd füledbe könyörgésem,
Könyeimre ne vesztegelj ;
Mert jövevény vagyok nálad
És zsellér, mint minden őszám.
14. Szűnj meg tőlem, hogy felderülhessek,
Mielőtt elmennék, hogy többé ne legyek!»

Az idézett zsoltárokon kívül, a búdalok közül ide sorozzuk még az 5., 6., 7., 9., 10., 12., 35., 38., 40. és 41. zsol-

tárokat. Az olvasó könnyen megtalálhatja indokainkat e költeményeknek és Jeremja profétiáinak, valamint a Siral-maknak egybevetése alapján az említett érintkezési pontokban és az imitt-amott előforduló történeti vonatkozásokban. Ez érintkezési pontok főleg a 5., 6. és 7. zoltárnál annyira szembeötlők, hogy teljesen lehetetlen e jelenség alapján más, mint az általunk elvont consequentiára eljutni. Ugyanaz áll a 35. zoltárról is, melyben egy szenvedő lélek a Jeremja ismert bánatos hangján könyörög Jáhvéhoz szabadításért. A 30., 40. és 57. zoltárnál már kevésbé szembetűnők a rokonvonások, de mégsem annyira halványak, hogy ne tekinthetnők e dalokat, már ezen a réven is, a főnnebbiekkel egykorúaknak. Ezzel azonban a fogság előtti búdalok sorát — úgy vélem — be is zárhatjuk. Legfőlebb a 60. zoltárt számíthatjuk még, nem ide, hanem a még korábbi idők termékei közé, a történeti vonatkozások alapján, melyekkel e dal annyira tele van, hogy csaknem minden sora historiai magyarázatot követel. Ime tartalma:

3. Eltaszítál isten, szerteszórtál minket,
Haragra gyulladtál; állass ismét helyre!
4. Megrázád a földet és megrepeztetted,
Gyógyítsd be sebeit, mivel ingadozik.
5. Kemény bánásmódot láttattál népeddel,
Mámornak borával itattál meg minket.

6. Lobogót tüztél ki a téged félőknek,
Hogy oda fussanak az ijjenek előre,
7. Hogy a kiket szeretsz, megszabaduljanak.
Segíts meg jobbhoddal, hallgass meg bennünket!

8. Szentélyében fogadá fel isten:
Triumfálok, felosztom Sikkhemel
És fölmérem Szukkótnak térségét.
9. Gileád az enyém, az enyém Manasszé,
Efrajim (mezeje) fejemnek támasza,
10. Júda törvénpálczám, Moáb mosdótálam;
A sarumát Édomban vetem le.
Én miattam jajgass Filisztea!

11. Ki vezetett engem az erős városha,
Ki vitt volt föl engem egészen Edomig?
12. Tán csak nem dobtál el bennünket, oh Isten!
Hogy nem száguldasz ki a hadsergeinkkel?
13. Oh, segíts ki szorult helyzetünkből,
Mert semmit ér az emberi segély!
14. Istenünkkel győzni fogunk:
Letiporja ellenünket!

E dal tartalma Ámázjának, Júda királyának viselt dolgaival állhat kapcsolatban. Tudjuk róla, hogy Joás északi

király által a bethsemesi döntő ütközetben megveretett.¹ E vereség után és részben (1—7., 11—14. v.) épen erre való vonatkozással irathatott e költemény. Másfelől azt is tudjuk, hogy Júda fiait e csatavesztés nem hangolta le, mert Ámázja, mint trónraléptekor azonnal megmutatá, hős és Jáhve kedve szerinti király volt. A sziklabástyáik által védett edomitákat is meghódoltatá (erre vonatkozik a 11. v.), úgy hogy a népben egészen természetesen keletkezhetett az a várakozás, hogy Júdeának Dávid alatti világuralmát ismét helyreállítja (8—10. v.).

A felsorolt zsoltárokon kívül azon dalok között is, melyekben az Istenben való megnyugvás és bizodalom jut kifejezésre, találunk legalább három olyan darabot, melyekről valószínűnek látszik, hogy a velük rokonszellemű búdalokkal egy korban, sőt ugyanazon körülmények között keletkeztek. Ezek a 11., 16. és 62. zsoltárok, melyek az ide sorozott dalokkal és a cháld korszak másnemű irodalmi termékeivel nyelvi tekintetben is összhangzanak. A 11. zsoltárnál az érintett összhang mellett a Sodoma pusztulására vonatkozó czélzás is (6. v.) e korra utal, mennyiben az ekkori írónál tapasztalunk különös előszeretetet az emlékezetes eseményre való hivatkozás iránt.² Valószínű, hogy épen a Hiszkia reformációja ellen, utódai: Ammon és Manasszé alatt kitört reakció idejében (696—639.) iratott e költemény, a midőn Jáhvének egykor pártfogolt hívei hallatlan üldözéseknek lettek kitéve.

Nem tartjuk lehetetlennek, hogy gyűjteményünknek más darabjai is e kornak köszönik eredetüket; de miután egyetlen zsoltárról sem tudnók ezt csak valamennyire is meggyőzően kimutatni, a fogság előtti zsoltárok számát a fönnebb megjelölt dalokkal teljesen kimerítettnek itéljük.

Most már a chronologiai egymásutánt tartva szem előtt, a *fogság alatti zsoltárköltészet* tartalmát kell felmutatnunk. Az ide vonatkozó dalok kiszemelése már könnyebb, mint-hogy az Izráel ekkori állapotára vonatkozó czélzások jelentését félreérteni alig lehetséges. A tévedés lehetősége természetesen itt sincs merőben kizárva, de mindenestre jóval kisebb az, mint a zsoltárköltészet történetének bármely más periodusánál. Minden habozás nélkül sorozhatjuk ide p. o. a 14., 69., 51. és 90. zsoltárokat. Tartalmuk semmi kétséget nem hagy fenn eljárásunk helyes volta felől:

¹ 2. Kir. 14. 12—14.

² Jes. 1. 9 ; 3. 10 ; Jerem. 23. 34 stb.

1. Így szól a balga szívében :
«Nincsen Isten!»
Kárhuzatos, iszonyatos tettük ;
Nincsen egy is, ki jót cselekedjék.
2. Letekinte égből Jáhve
Az emberek fiaira,
Hogy meglássa : van-é okos,
A ki Isten után kérdez.
4. A mennyi van, mind elhajolt,
Egyetemben megromlottak,
Nincsen ottan, még egy sincsen,
A ki a jót cselekedné.
5. Hát nem tér eszére, gonosztévők serge,
Kik népemet rágják,
Mint kenyeret rágnak,
A nélkül, hogy Jáhvét
Hálásan említnék ?
6. De réműlet fogja majd el,
Mert hí néppel tart az Isten.
A szegénynek tervét ám csak gyalázzátok,
Hiszen Jáhvében van az ő bizodalma!
7. Bárcsak jóne szabadulás
A Sionból Izráelnek !
Megfordítja majdan
Népe sorsát Jáhve,
Ujjong akkor Jákób,
Örvendez Izráel! ¹

Az utolsó vers semmi kétséget nem hagy fenn a dal keletkezési kora felől. Nagyobb számmal fordulnak elő a hasonló ujjmutatások a 69. zsoltárban:

2. Ments meg Isten, mert éltemre
Hullámok törtek rá ;
3. Elmerültem a mély sárban,
Nem tudok megállni ;
Lesüllyedtem vízfenekre,
Elborított az áradat.
4. Kiáltásban kifáradtam,
A torkom is kiszáradott ;
Istenem után epedve
Elsötétült szemem fénye.
5. Számosabbak fejem hajszálinál,
Kik engemet gyűlölnék hijában ;

¹ 14 zs.

- Sokan vannak megrontóim,
Kik ok nélkül ellenségim ;
Meg kell térítenem, a mit nem raboltam !
6. Isten, ismered te az én botlásomat
S hibáim előtted nincsenek elrejtve.
7. Ne engedd, hogy bennem megszegyenüljenek
A hiveid, Uram, seregek Jáhvéja !
Tisztelőid bennem szégyent ne valljanak,
Izráel Istene !
8. Mert miattad szenvedek szidalmat,
Te éretted földi arczom szégyen.
9. Idegenné lettem saját véreimnek,
Ismeretlen vagyok saját anyám fiainak :
10. Mert emészt engemet házad hő szerelme,
S téged gúnyolóknak csúfsága reám száll.
11. Sírok és böjtölők s szégyent szül ez nekem,
12. Zsákba öltözködöm s példálóznak velem ;
13. Róiam beszélgének a kapuban ülők,
Lumpok dalainak én vagyok a tárgya.
14. Imádságom tehozzád száll, Jáhve,
Jókedvednek idejében, Isten !
Kegyelmednek nagyvoltában.
Gyámolító hűségedben
Oh, hallgass meg engem !
15. Ragadj ki a sárból, hogy el ne merüljek,
Hadd szabaduljak ki gyűlölöim közül
S a vizek mélyéből !
16. Ne hagyj, hogy vizár magával sodorjon
S feneketlen mélység elnyeljen engemet
És száját az örvény bezárja fölöttem !
17. Oh, hallgass meg Jáhve. hiszen nagy jóvoltod ;
Fordítsd arczod felém bőv irgalmad szerint ;
18. Ne rejtsd el arczodat a te szolgád előtt.
Oh, mert úgy szorongok . . . sietve hallgass meg !
19. Közlelj lelkemhez, szabadítsd meg azt,
Oh, ments meg engemet üldözőim miatt !
20. Ismered csúfságom, szégyen s gyalázatom,
Nyilván van előtted minden bántalmazóm !
21. Szívem tépi a gúnyt, beteg vagyok bele ;
Részvétre számíték, oh de mind hiában,
Vigasztalódásra ámde nem találtam.
22. Épét vegyítenek az eledelembe
És szomjuságomban eczettel itatnak.
23. Tórré legyen az asztaluk,
Hálóvá a könnyelműknek !

24. Vakuljanak, ne lássanak,
A csipőjük ingjon folyton!
25. Öntsé ki rájuk haragodat,
Mérgeid heve érje utól!
26. Pusztá legyen faluhelyük,
A sátraik lakatlanok!
27. Azt üldözik, kit sújtoltál,
Kiket sebzél, tovább gyöttrik.
28. Büntesd őket bűnük szerint,
Üdvödre el ne jussanak!
29. Töröljék ki az élet könyvéből,
Be ne írják az igazak közé!
30. Szerencsétlen és szenvedő vagyok :
Emeljen föl segedelmed, Isten!
31. Dicsőítem isten nevét dalban,
Háladalal magasztalom majd őt :
32. Jáhve előtt kedvesebb az,
Mint a patás, szarvas bika.
33. Nyomorultak látják, ujjongani kezdnek,
Isten keresői! éledez szívetek,
34. Hogy a szerencsétlent meghallgatja Jáhve
És nem utálja meg bilincseire vertjeit.
35. Magasztalják őtet ég, föld és a tenger,
Egyetemben azzal, a mi rajtuk nyüzsög!
36. Mert Sionra Isten földérti üdvét,
Júda városait megépíti újra,
Megtélepednek ott, birtokukba veszik ;
37. Szolgáinak magva örökölni fogja.
Kik nevét szeretik, azok laknak rajta.

Az epesztő vágyakozás Jáhve háza után (10. v.), a remény, hogy Júda szétrombolt városai újra fölépítettnek és benépesülnek (36., 37. v.), kapcsolatban az egész költemény hangulatával, feltétlenül a bábéli fogságra utalnak. Hasonlót tapasztalunk a maga nemében páratlan szépségű bűnbánati dalnál, az 51. zsoltárnál:

Könyörülj meg rajtam kegyelmedben, Isten,
Jóvoltod árával seperd el bűneim,
Moss tisztára a bűnömtől
És tisztíts meg a vétkeimtől!
Elismerem : bűnös vagyok,
Vétkem mindig előttem áll.
Csak ellened vétkeztem én
S tevék olyat, mi bűn nálad.
Igaz tehát ítéleted,
Feddhetetlen eljárásod.

Lám, engemet bűnben szültek
És vétekben fogant anyám.
Ím, hűséget kívánsz belől :
Bölcseségre oktass szíveim!

Tégy izsóppal büntelenné,
 Hogy tisztává legyek ;
 Moss meg engem hónál fehérebbre.
 Hadd hallhassak örömet, vigszágot,
 S ujjongjanak sújtolt tetemeim.

Rejtsd el arczod bűneimtől
 És töröld el minden vétkem.
 Teremts bennem tiszta szívet, Isten !
 Kebelembe adj új, szilárd lelket.

Ne taszíts el színed elől,
 Szent lelked ne vedd el tőlem.
 Oh, add vissza üdvöd kékjét
 S támogass meg kész lélekkel ;
 Oktatom majd úvadra a bűnöst,
 Hogy megtérjen tehozzád a vétkes.

Vérontástól óvj meg, Isten,
 Üdvösségemnek Istene !
 Hogy a nyelvem igazvöltod zengje.
 Uram ! nyisd fel ajkaimat,
 Hogy a szájam dicséreted zengje.

Nem kedvelled a húsáldozatot,
 Ha kívánnád azt adnék teneked ;
 Nincs inyedre égő áldozat sem.
 Isten áldozati : töredelmes lélek,
 Megtört, sebzett szívet nem vetsz meg te Isten !

Kegyelmességedből légy jóval Sionhoz,
 Jeruzsálem falát építsd meg (újólag) !
 Akkor aztán kívánj illő áldozatot,
 Égő áldozatot, egész áldozatot ;
 Bikákat áldoznak oltáridon akkor !

A 90 zsoltárt bemutattuk fönebb. Megjegyzéseink, melyeket amott mózesi eredetére vonatkozólag tettünk, eléggé indokolják, miért sorozzuk e költeményt is a fogság éveinek termékei közé. Talán ide vehetnők még a 22. zsoltárt is. A fönebbi négy dal hangja csendül meg ebben is. Főleg a 69. zsoltárhoz áll nagyon közel. Minthogy azonban sehol sem árul el határozott vonatkozást, czélzást a fogságra, eredete felől csak annyit állíthatunk határozottan, hogy a cháld invasio alatt vagy után iratott, a Jeremjáéhoz hasonló egyéni körülmények között.

A *fogságból való hazatéréssel* a zsoltárköltészet történetének új és gazdag fázisa kezdődik. Az összes zsoltárok-
 nak több mint kétharmada e kornak köszöni eredetét. Ha kutatjuk e nagy productivitas okát, könnyen megtaláljuk

Izrael községi és állami életének akkori viszonyaiban. Tudjuk ugyanis, hogy az Ezra elvei alapján újon szervezett istentiszteletben milyen kiváló szerep jutott a thóra-olvasás mellett az éneklésnek. E körülmény egy templomi énekeskönyv szerkesztését tette szükségessé. Minthogy azonban az új viszonyokhoz módosított régi dalok száma nem felelt meg a község nagy vallásos szükségletének, új és minél több éneket kellett készíteni. Így jött létre a gyakorlati szükség parancsa folytán a zsoltárok legnagyobb része. Meg is látszik igen sokon közülök, hogy nem a valódi benső szükség, a teremtő költői ihlet hozta létre. A nagy rész azonban, úgy költői forma, mint tartalom tekintetében, méltán sorakozik a korábbi idők értékes termékei közé. Mert a létező gyakorlati szükség mellett nem hiányoztak ama tényezők sem, melyek az inspirációt táplálhaták, a vallásos költőnek ösztönt és eszmét adhattak. A dávidi boldog kor ugyanis még mindig csak ideál, még mindig a remény és sovárgás tárgya volt. A fogságból kiszabadultak ugyan, de szabadokká nem lettek; igát cseréltek csupán. A chaldok uralmát a persa, ezt a görög váltá fel. Panaszra volt ok elég, remélni volt mit bőven. De volt miért örülni is; volt miért Jáhvének hálálkodni, jóvoltát hirdetni, dicsőségét zengeni. Hiszen visszatért Jáhve ismét hozzájuk; védő szárnyai alatt pihentek ismét; látogathatták templomát, hallgathatták törvényét, vigasztalást kereshettek a jóvoltát és hűségét hirdető szenttörténet elbeszéléseiben. Ebben nem gátolta őket az idegen uralom. Vallásuk áldásait szabadon élvezhették. És minél nyomasztóbb volt a politikai helyzet, annál szabadabban és hatalmasabban nyilatkozott a népszellem, a zsidó nemzet veleszületett függetlenségi ösztöne a vallásos élet terén. Úgy hogy valósággal azt lehetne különösnek találnunk, ha ilyen körülmények között a nemzeti közérület és törekvések képviselői és tolmácsaiként nem támadtak volna Izraelben dalkok. Mint alább ki fog tűnni, legnagyobb számmal a persa uralom alatt és a görög korszak elején léptek föl (586—250.). Ezután egy sivár korszak következik a vallásos költészet terén. A II. század közepén, Antiokhus Epifános üldözései alatt ismét föllendül a költői lelkesedés és egynehány valóban szép dallal gazdagítja a zsoltárirodalmat; de ezzel végképen is kihal.

A persa uralom elején, közvetlenül a fogság után keletkezett dalokat, a bennük rejlő történeti vonatkozások alapján, egyenként is megjelölhetjük. Ezek a 35., 102., 106.,

107., 124., 126. és 137. zsoltárok. Mindenikben fölcillan a fogságra való keserű visszaemlékezés egy vagy más alakban. Néha egészen uralja a költőt, mint p. o. a 137. zsoltárban:

Bábel vizeinél ott ültünk s könyeztünk
 Sionra gondolva!
 Lantjainkat füzeire függesztők fel.
 Dalt kívántak elrablóink,
 Vigasságot zsarnokaink:
 «Daloljatok sioni dalt nekünk!»
 Hogy daloltuk volna idegen hazában
 Jáhvénak a dalát!
 Hogyha elfeledlek Jéruzsálem, téged,
 Feledjen el jobbom...!
 Inyemhez tapadjon nyelvem.
 Ha megszűnök rád gondolni
 S nem emellek Jéruzsálem!
 Örömömnek csúcspontjára

Vésd eszébe Jáhve! Edom fiainak
 Jeruzsálem napját,
 Mikor így szólának: «rontsátok, rontsátok
 Egész fenekéig!»
 Bábel lánya, te romboló,
 Boldog, a ki rajtad megtorolja tettet,
 A mit velünk tettél!
 A ki nyakon csipi a te csecsemőid
 S sziklához paskolja!

A fogság utáni időre eső többi dalok keletkezési korát közelebbről megjelölni nem áll módunkban. Csak egyszerűen jelezhetjük azon körülményeket, melyeknél fogva idetartozóknak véljük. Ilyen, némely dalnál, a nyelv túlságosan arám színezete, a mi tekintetben a 103. zsoltár páratlan az egész gyűjteményben. De, ettől eltekintve, egy pár olyan eszmét is tartalmaz, melyekkel a fogság előtti írónál nem találkozunk:

1. Áldjad lelke Jáhvét,
 Egész bensőm, áldjad
 Szentségének nevét!
2. Áldjad lelke Jáhvét
 És jó tetteiről meg ne feledkezzél!
3. A ki megbocsátja minden bűneidet,
 A ki meggyógyítja minden betegséged!
4. A ki életedet kiváltja a sírból
 S megkoronáz téged irgalommal, kegygyel!
5. A ki napjaidat betölti a jóval,
 Úgy hogy ifjúságod megújhodik sasként!
6. Igazságot szerez Jáhve
 S jogot minden elnyomottnak.
7. Kijelenté Mózesnek útait
 És tetteit Izráel magvának.

8. Könyörülő és irgalmas Jáhve,
Hosszútűrő s kegyelemben gazdag.
9. Nem perel ő szünet nélkül,
Nem fenyeget mindörökké.
10. Nem bánt velünk bűneinkhez mérten,
Nem fizetett vétkeinkhez képest;
11. A mily magas a föld felett az ég,
Oly mérhetlen kegyelme hívőin!
12. A mily távol kelet a nyugattól,
Oly messzire sepré el bűneink!
13. Mint az apa könyörül fiain,
Úgy könyörül Jáhve tisztelőin,
14. Mert tudja, hogy miből alkottatánk,
Emlékezik, hogy mi porból vagyunk.
15. A halandó! napjai mint a fű,
Virágozik, mint mező virága;
16. Szél megfújja: nincsen többé!
Nem ismerik helyét többé!
17. De Jáhvének kegyes voltát
Tisztelői folyton birják
S igazságát korról-korra.
18. Kik szövetségét megtartják,
Kik betöltik parancsait.
19. Az egekre rakta ülőszékét Jáhve,
Királyi hatalma kiterjedt mindenre.
20. Angyalai! dicsérjétek Jáhvét,
Hős vitézek! kik szavát végzitek
21. Oh, áldjátok Jáhvét, összes seregei!
Szolgálattevői! kik tervét végzitek.
22. Oh, áldjátok Jáhvét, minden alkotását,
Meghajolva szózata hangjára.
Fejedelemsége valamennyi helyén!
Áldjad lelkem Jáhvét!

Az isteni kegyelemnek a keresztyéni felfogáshoz közelítő képzete (9. 10. 11. v.); az angyaloknak, égi seregeknek, mint isten funkcionáriusainak említése, mi Ezekhiel vízióinak ismeretére enged következtetni; a Deütero-Jesajára emlékeztető kép (15. 16. v.) mind oly jelenségek, melyek a dal nyelvezetéből elvont következtetésünk értékét nagy mértékben fokozzák. Főleg ugyanazon okból, arámi színezetű nyelvezetükért sorozzuk ide a 116., 122., 123., 124., 129., 133., 144., 135—137. és 146. zsoltárokat is. Egynehány dal nyelvezetén már nem látszik az arámi befolyás, vagy ha igen, az nem sokkal nagyobb, mint a minőt az Efraimban keletkezett fogság előtti irodalmi termékeknél tapasztalhatunk. Ezeknél aztán egyéb körülmények igazítanak el a dal keletkezési kora felől, helyesebben: teszik kétségtelenné a dal

fogság utáni eredetét. Így például az a körülmény, hogy Ezrának és szellemi örököseinek, a szófereknek szellemében szólanak; dicsőítik, magasztalják a törvényt. Ilyen az 1., 19b. és a 119. ábécés zsoltár, melyből mutatványképen idézzük a következőket:

Beh szeretem törvényedet!
 Róla elmélkedem folyton.
 Velem vannak parancsaid mindig,
 Bölcsőbb levék ezért ellenemnél.
 Bölcsőbb vagyok minden tanítómnál,
 Mert az eszem rendeletiden jár.
 Többet tudok öregeknél,
 Mert megtartom parancsaid.
 Gonosz úttól visszatartom lábam,
 Szózatodat, hogy megőrizhessem.
 Nem távozom ítéleteidről,
 Mert magad vagy, a ki oktatsz.
 Oh, mily édes igéd az ínyemnek,
 Édesebb a méznél a szájamnak!
 Okosodom rendeleteidből,
 Gyűlölök hát minden hamis ösvényt.

Csodálatos tanubizonyosságod,
 Lelkem azért őrzi meg azt.
 Világosít igéd megnyílása,
 Értelmet ad együgyűknek.
 Felnyitom szám és lihegek:
 Parancsid után epedek.
 Fordulj hozzám s szánj meg engem.
 Mint neved barátit szoktad.
 Lépéseim igazgasd igédben,
 Ne uraljon engem a gonoszság!
 Világítsd meg szolgálid feleit arczod
 S oktass engem rendeleteidre!
 Köny patakja árad szemeimből.
 Azokért, kik törvényed nem őrzik.

Más daloknál meg azon jelenséggel találkozunk, hogy íróik a Pentateükhus és Jósua tudósításaira támaszkodnak és néha oly módon használják azokat, mintha szent történeteknek tekintenék. Ilyenek a 77., 95., 105. és 114. zsoltárok. Egynehánynál, mint p. o. a 25., 34. és 84. zsoltárnál az eredetiség hiánya, a fraseologiai karakter, a mesterkelt ábécés forma árulják el különösképen a költemény ifjú korát. Egy másikban, minő a 49. zs., a már sokat tapasztalt és a khokma irodalomban is jártas bölcs száraz erkölcsi prédikációját olvashatjuk. A «bucújárás dalokat» (120—134) szintén ide kell soroznunk. Tartalmukból ugyanis több helyen és elég világosan kitűnik, hogy a Palesztinán kívül — a

diaszporában — lakó zsidóság számára készültek.¹ A diaszporák pedig, mint tudva van, a fogság után alakultak. De miután nem valószinű, hogy a külföldi zsidók a közös szentélyhez való zárandoklást a templom fölépülése után azonnal megkezdték és rendszeresen gyakorolták volna, e dalok is csak későre, a persa uralom végén vagy a görög uralom elején keletkezettek, illetőleg foglaltathattak egy külön gyűjteménybe össze. Hogy e föltevés teljesen jogosult, azt e dalok össztartalmának a zsidóság ekkori állapotával való egybevetése és nyelvezetüknek az idesorozott többi dalokéival való összehasonlítása is igazolja. A bucsújárás dalokhoz tárgy és hangulat tekintetében igen közel állanak az u. n. «Sion-dalok», melyekből a Jáhve temploma iránti élénk érdeklődés, szeretet és vágyakozás sugárzik ki.² A fogság előtti kegyeseknél ezt a lelkesedést nem tapasztaljuk, sőt észszerűen nem várhatnók tőlük ezt, miután az első templomban, legalább a Jósia reformációjáig, igen sok olyan dolog volt és történt, miben ők megbotránkozhattak. Csak a fogság után rendeztetett be az istentisztelet úgy, hogy a költő eképen dalolhatott róla:

Mint eped a szarvas forrásvíze után.
Lelkem úgy epedez utánad, oh Isten!
Az élő Istenhez, hozzá vágyik lelkem:
Vajh, mikor jutok el s láthatom meg színét?
Könyár a kenyerem éjente és nappal,
Míg egyre azt kérdik: «Hol vagyon istened?»
Eszembe jut s szívem kiöntöm keblemben:
Miképen haladtam, hogyan vándoroltam
A tömeggel egykor isten háza felé,
Ujjongva, dalolva mint ünnepi menet.
Lelkem! miért csüggedsz s búsongasz keblemben?
Bizzál az Istenben! Majd áldom én még őt,
Arczom fejedelmét, az én Istenemet!

Lelkem búsong bennem, ezért gondolok rád
A Jordán teréről, a kis Hermon mellől.
Az egyik habtorlasz a másikat hívja
Vizeséseidnek mennydörgéseinél:
Árjaid, hullámid mind reám tölultak.
Nappal kegyes voltát érezteté Jáhve,
Éjente kesergék s imám szállott hozzá,
Éltem istenéhez. Oh, hadd kérdjem meg őt,
Védőistenemet: «Miért feledtél el,

¹ Lásd p. o. 120. 5; 121. 1; 122. 8, 9.

² Ezek a következők: 23., 26., 27., 36., 42., 43., 52., 55., 56., 84., 87., 141.

Miért kell gyászban járnom, midőn sújt az ellen?
 Csontomig sebezve gyaláznak ellenim,
 Szüntelen kérdezve: «Hol vagyon istened?»
 Lelkem! miért csüggedsz s búsongsz keblemben?
 Bizzál az Istenben! Majd áldom én még őt,
 Arczom fejedelmét, az én Istenemet!

Szolgáltass igazat énnékem, oh Isten!
 Vezessed pörömet szívtelen nép ellen.
 Álnok s gazembertől szabadíts meg engem:
 Védistenem vagy te, mért löknél el engem?
 Miért járjak gyászban, zsarnok iga alatt?
 Küldd el világodat és igazságodat,
 Hadd vezessenek el, vigyenek el engem
 Szentséges hegyedhez, a te hajlékodhoz;
 Oh, hadd juthassak el Isten országához,
 Istenhez: örömöm s gyönyörűségemhez
 S dicsérjelek lanttal Isten, én Istenem!
 Lelkem! miért csüggedsz s búsongsz keblemben?
 Bizzál az Istenben! Majd áldom én még őt,
 Arczom fejedelmét, az én Istenemet!¹

Felesleges bizonyítgatnunk, hogy a liturgialis dalok, a szoros értelemben vett templomi énekek is e kor termékei.² De liturgiai jellemüktől eltekintve, folyékony, választékos, mondhatni virágos nyelvezetükért is feltétlenül ide kellene soroznunk, nem is említve a számos reminiscenciát, melyekkel egynéhány közülök úgyszólván telítve van, a nélkül azonban, hogy ez által veszítene valamit költői szépségéből. Ime egy pár példa:

Egy örömdalt Jáhvének, kegyesek!
 Igazakhoz illik a dicséret!
 Dicsérjétek Jáhvét hegedűvel,
 Zengjen róla a lantnak tiz húrja!
 Daloljatok új dalt neki,
 Pengesetek vidáman, harsogva!
 Mert igaz Jáhve igéje.
 Csupa hűség minden tette.
 Jogot s igazságot kedvel,
 Rakva a föld kegyelmével.

Jáhve szava alkotá az eget,
 Szája lehe egész csillagseregét.
 A tenger vizeit rakásra halmozza
 És a hullámokat szertárokba rakja.

¹ 42. és 43. zs.

² Ezek: 33., 54., 65., 67., 91—100., 111., 113., 117., 118., 145., 146—150. zsoltárok.

Reszkessen Jáhvétól a föld kereksege,
 A világ lakói féljenek, mind, tőle.
 Mert ha ő szól, megtörténik,
 Ha parancsol, teljesítve.
 Jáhve összetöri népek tanácsait,
 Ő meghiusítja nemzetek terveit,
 De Jáhvénak terve megáll mindörökre,
 Szíve gondolati öltőről öltőre.

Boldog nép, a melynek Jáhve az Istene,
 A nemzet, a melyet örökül választott!
 Letekint az égből Jáhve,
 Látja mind az embereket;
 Lakhelyéről tekint alá
 A föld minden lakójára.
 Ő ki szívüket formálta:
 Szemmel tartja minden tettük.

Király nem győz haderővel,
 Hőst nem ment meg nagy ereje;
 Ló cserben hagy győzedelmet.
 Nem ment meg nagy erejével.
 Jáhve szeme tisztelőin,
 A kik várják kegyelmétől.
 Hogy megváltja a haláltól lelkük,
 És megmenti az éhségtől éltük.

Jáhvét várja a mi lelkünk:
 Segedelmünk s pajzsunk nekünk.
 Bizony, benne vigad szívünk,
 Szent nevében reménykedünk.
 Jáhve! legyen kegyed rajtunk,
 A miképen benned bízunk.¹

* * *

Téged illet a dicséret a Sionon, Isten!
 A fogadást neked teljesítik.
 Imádságot te meghallgatsz;
 Hozzád siet minden való.

Gyarlóságok erőt vesznek rajtunk,
 Bűneinket — azokat elfeded.
 Oh, boldog az, a kit kiválasztasz
 S elfogadsz, hogy lakjék pitvaridban!
 Hadd teljünk be házad gyönyörével,
 Lakod szentségével!

Csodás módon hallgatsz meg te minket
 Kegyelemmel, üdvünknek Istene!
 Bizodalma a föld és a tenger
 Messzi határinak!

¹ 33. zs.

Erejével hegyeket szilárdít,
 Hatalommal övezi fel magát;
 Elnémítja a tenger moraját,
 Hullámi zúgását, népek zajongását.
 A föld szélén lakók félnek csodáidtól.
 Hajnal keltét s estvét örömmel töltesz el.

Megtekintéd a hont s elöntéd bővséggel,
 Vízről duzzadozó isteni patakkal
 Megtermékenyítéd;
 A gabonájukat ím elkészítetted.
 Miután a földet elkészítéd arra:
 Barázdáit megitatva,
 Göröngyeit elsímítva,
 Záporesókkal puhítva.
 Pázsitjára áldást rakva.

Jóvoltodnak esztendejét te megkoronáztatad:
 Nyomdokaid csepegnek a zsirtól.
 Csepegnek a puszták legelői,
 Vigasságot öltének a halmok.
 Nyájakkal van fedve a rónaság,
 Kalászmezbe öltöztek a völgyek.
 Minden ujjong és vigadoz!

Az említett dalokon kívül, nagyrészből ugyanazon indokok alapján, még számos zsoltárt kell e kor termékei közé számítanunk. Ezeket azonban szükségtelennek tartjuk egyenként megjelölni, miután a zsoltárköltészet története utolsó periódusának, a makhabeuskori zsoltároknak tárgyalása folyamán úgy is ki fognak tűnni. Az utóbbi dalokat ugyanis, tekintve csekély számukat, be fogjuk egyenként mutatni. Nem lesz tehát nehéz rátalálni ama darabokra, melyek itt, valamint a fönnebbi egész fejtegetés alatt szóba nem kerültek. Ezek mindenikét az imént említett költeményekkel egykorúaknak tekintjük.

Mielőtt a makhabeusi dalok tárgyalására térnénk, rá kell mutatnunk még egyetlen költeményre, mely véleményünk szerint chronologiailag a fönnebbiek után következik és a makhabeusi daloknál néhány évtizeddel idősebb. E költemény a történeti szempontból kiválóan érdekes és exegétikai tekintetben rendkívül kritikus 68. zsoltár:

2. Hogyha Isten felkel, szélednek elleni,
 Megfutnak előle az ő gyűlölei.
3. Mint a füst szétfolyik, úgy oszlatod széjjel,
 Mint olvad a viasz a tűz közelében:
 Úgy vesznek a gazok Isten színe elől.

4. Az igazak pedig Isten színe előtt
Vigadnak, ujjongnak s örülve örülnek.
5. Zengjetek Istennek, daloljátok nevét,
Töltsétek föl úttját, ha a pusztán vágat,
Jáhve az ő neve, hejahuj! előtte.
6. Az árváknak atyja, özvegyeknek gyámja
Az Isten a maga szentséges lakásán.
7. Az elhagyottaknak otthont ad az Isten,
Fogságban sínylőket jóllétre vezet ki.
Csupán a hitszegők laknak sivatagban.
8. Midőn kivonultál néped élén, Isten,
Midőn lépdegeltél keresztül a pusztán :
9. Rengett bele a föld, csepegtek az egek
Isten színe előtt, a Sinai amott,
Izráel istene, Isten színe előtt.
10. Bő esőt szitáltál; öröködet Isten,
Mely ellankadt vala, megerősítetted.
11. Falkád lakott benne; elkészítetted azt,
Kegyelmes voltodból, a szegénynek, Isten!
12. Diadaléneket, örömhirdetőket
Adott vala az Úr a roppant seregnek :
13. «Hadseregnek királyi szaladva szaladnak,
A háziasszonyok zsákmányt osztogatnak,
14. Ha az aklok között dőltek pihenésre :
Galambszárnyat birtak, arannyal himezve,
Sárgálló arannyal vitorla tollain».
15. Midőn királyokat szórt amott szertesét,
Mint havat Szalmonon, a Mindenható...
16. Bázán hegye, isten hegye ;
Bérczes hegység Bázán hegye.
17. Ti hegyek, ti bérczek! Mért nézitek görbén
A hegyet, a melyet lakásul választott
Magának az Isten? Ott lakik örökre!
18. Isten szekereinék két miriád száma.
Szentélyébe, az Úr, Sinaitól vonult.
19. Felhágsz a magasha, foglyot visesz foglyul,
Ajándékokat vessz az emberek közül ;
Még a pártütők is Jáh-istennél laknak.
20. Áldott legyen az Úr egy napról a másra !
Ha megterhelhetünk : segítségünk Isten.
21. Segedelmünkre van ez az Isten nekünk.
Jáhve, a mi Urunk, kiránt a halálból.
22. Szétzúzza az Isten ellenségi fejét,
Borzas koponyáját, ki bűnben szédeleg.
23. Szól az Úr : Bázánból visszahozlak téged,
Tenger fenekéről visszakerítelek ;
24. Hogy belemárthassad lábadat a vérbe,
Részt vegyen ellenből kutyáidnak nyelve.

25. Látni fogják, Isten, a te díszmeneted,
Istenem, királyom templomi menetét.
26. Elöl énekesek, hátul hegedűsek.
A középben pedig dobot verő szűzek.
27. «Áldjátok az Istent, az Urat khorusban,
Ti, a kik Izráel kútfejéből vagytok!»
28. Ott a kis Benjámin, ki őket uralja.
Júda főnökei egész tömegestől;
Zebulon fejei, Naftali főnöki.
29. Parancsolj, oh Isten, a te hatalmadnak,
Mutasd erőd, Isten, ki értünk cselekvél
30. A te hajlékodból Jéruzsálem fölött!
Királyok hoznak majd ajándékot neked.
31. Dorgáld meg keményen a nádasnak vadját.
Bikáknak csordáját népek bornyaival;
Hamislelkűségnek híveit tipord szét,
Szórd el a népeket, kiket harcvágy éget!
32. Majd eljönnek aztán Egyiptom nagyjai.
Futva emeli Kus Istenhez kezeit.
33. Föld királyságai! dalljatok Istennek,
Zengjétek az Úrnak!
34. Annak, a ki vágdat ősegek egein,
Megdördíti hangját hatalmas dörgéssel;
35. Dicsérjétek Istent!
A kinek fönsége az Izráel fölött
Hatalma felhőkben.
36. Rettentő vagy Isten, szent helységeidből!
Izráel Istene,
Ő adja az erőt, hatalmat a népnek,
Áldott legyen Isten!

E költemény, tekintve a történeti vonatkozásokat, nevezetesen: a pusztai vándorlást (8—11), a királyok harczát Palesztina birtokáért (12—15), Jáhve megtelepedését és lakozását a Sion hegyén (16—19), kapcsolatban azzal, mit a költő a 23., 28., 31. versekben koráról mond, — csakis a 220—180-ig terjedő évek alatt keletkezhetett, a midőn, mint ismeretes, Egyiptom és Szíria versengett Palesztina birtokáért. Ekkor és csakis ekkor lehetett szó az orbis orientalis legtávolibb vidékein szétszórt izráeliták visszahozásáról (23. v.), ünneplésekről, melyekben Júda és Benjámin mellett az északi törzsek, Zebulon és Naftali lakói is részt vettek (28. v.). — A «nádi vad» (khajjath-káneh) kifejezés, mint Egyiptom egyik szokásos jelzője, szintén e korra utal; ¹ nemkülönben a 31. v. egész tartalma, főleg utolsó sora. Alkalmasabb kommentárt

¹ Ezekiel 29. 3; 32. 2.

e szavakhoz, mint a jelzett korszak politikai viszonyai, nem találunk Izráel történetében.

A *makkabeusi zsoltárok* sorát a 44., 74. és 79. zsoltárok nyitják meg. Az ide tartozó többi dalok kijelölésénél ezekre kell támaszkodnunk. És ha sikerülne esetleg e három dalról minden kételyt kizárólag bizonyítani, hogy más korszak termékei, hasztalan volna minden további kutatás makkabeusi dalok után; a zsoltárköltészet történetét a 68. zsoltárral be kellene zárnunk. Az erre irányult kísérletek azonban csak a legerőszakoltabb, a legtermészetesebb exegétikai okoskodások segítségével jutottak el céljaikhoz. Elfogulatlan vizsgálat mellett és a történelmi magyarázati módszer természetes és helyes alkalmazásával e dalok tartalmát csupán e korszak politikai viszonyaival lehetséges illő kapcsolatba hozni. Igazolásul tekintsük át őket egyenként, kezdve a 44. zsoltárral:

2. Isten! füleinkkel hallók,
Óseink beszélték nekünk:
Minő dolgot miveltél te
Napjaikban, az őskorban!
3. Nemzeteket szórtál szerte,
Őket pedig elplántáltad;
Népeket pusztított kezéd,
Ámde őket kiterjesztéd.
4. Bizony nem fegyverük által
Hódíták meg a tartományt
S nem karuk szerzett győzelmet,
Hanem jobbod, a te karod
S ábrázatod fényessége;
Mivelhogy kedvelléd őket.
5. Isten! te vagy én királyom,
Küldj Jákóbnak segedelmet!
6. Veled verjük elleneink széjjel,
Támadóink neveddel tapodjuk.
7. Nem bízom én a magam íjjába,
Nem ad nekem kardom győzedelmet.
8. Te mentesz meg ellenségeinktől,
Gyűlölőink te szégyeníted meg.
9. Istenben dicsekszünk minden időnkön át,
Neved dicsőítjük örökkön örökké!
10. És te megvetetted, meggyaláztál mégis,
Hadseregink élén nem szállottál síkra;
11. Hátrálni engedél elnyomóink előtt,
Zsákmányul ejtének a mi gyűlölőink;
12. Úgy bántál el velünk mint vágó marhákkal,
A pogányok között elszélesztél minket,
13. Eladtad népedet csupa potom áron.
Bezzeg nem emeléd értékét magasra!

14. Gúny tárgyává tevél szomszédaink előtt,
Csúfság s szidalommá környezetünk előtt;
15. Példaszóvá tettél a nemzetek között,
Fejüket csóválják a népek fölöttünk.
16. Gyalázatom folyton szemem előtt vagyon,
A szégyennek pirja borítja arczomat,
17. Hallva a káromlót és a rágalmazót,
Látva az ellenfélt, a boszút forralót.
18. Megegett ez rajtunk és még sem feledénk,
Frigyedhez hűtlenek ezért még sem levénk;
19. Nem hajlott el szívünk, lépésünk útatól,
20. Iabár összetörtél sakálok mezején,
S sűrű setétséget borítottál reánk.
21. Hiszen, ha Istenünk elfeledtük volna,
Ha más isten felé nyúlt volna ki kezünk:
22. Nem kutatna-e ki efféjét az Isten,
Holott ő ismeri a szívnek titkait?
23. Bizony, érted ölnek egész nap bennünket,
S tekintenek minket vágó barmok gyanánt
24. Ébredézzél! Miért alszol Uram?
Serkenj föl már, ne vess meg örökre!
25. Ábrázatod miért takarod el,
Mért feledeled inségünk, gyötrelmünk?
26. Hisz a lelkünk porig van alázva,
Hiszen testünk földhöz van ragadva.
27. Föl, segíts meg! szabadíts meg
Kegyelmes voltoddal!

A költemény 18—23. verseinek tartalma csupán a Makkabeusok korával hozható kapcsolatba. A fogság előtt ugyanis a Jáhve iránti hűség még igen sok kívánni valót hagyott fenn. A próféták állandóan panaszkodnak az ellenkező miatt és semmi sincs tőlük távolabb, minthogy az Izráelt ért csapásokat méltatlanoknak, meg nem érdemletteknek tekintsék. És végre — a mi legfontosabb — az egész nemzetre kiható vallásos üldözéssel, minőt a 23. vers föl-tételez, sehol sem találkozunk Izráel történetében, a fogság előtt és a fogság után is csak egyszer, Antiokhus Epifánes uralkodása alatt. Határozottan az ő korára utal a 74. zsoltár tartalma is:

Miért vetsz meg minket mindörökre, Isten
S füstölög haragod legelőd nyájára?
Gondolj községedre, mit régente szerzél,
Melyet megváltottál, mint a magad törzsét,
A Sion hegyére, a melyen lakoztál!
Emeld fel lépteid az örök romokra!
Tönkre tett az ellen mindent templomodban.

- Bőgnek elleneid gyűlhelyed közepén,
 És jelképek gyanánt beteszik jeleik.
5. Olyannak tetszik ez, mint a ki fejszékét
 Emel jó magasra sűrű erdőségben.
  6. Már faragásait kezdik szétrombolni
 Fejszékkel, haltákkal.
  7. Szentséges helyedet lángba borították,
 Nevednek lakhelyét földig fertőztették.
  8. Ezt mondják szívükben: «Fojtsuk meg egészen!»
 Felgyűjtnak e földön minden istenházat.
  9. A jelképeinket nem láthatjuk többé;
 Nincsen több próféta, senki sincsen köztünk,
 A ki tudná, meddig tart ez?!
  10. Oh, Isten! még meddig szidalmaz a zsarnok?
 Örökre gyalázná neved az ellenség?
  11. Miért tartod vissza kezedet, jobbodat?
 Vedd ki kebeledből és pusztítsd el immár!
  12. Hisz ősidők óta Isten a királyom,
 Ő segített engem, az ország közepén.
  13. Te hasítád ketté erőddel a tengert,
 Vizben te törted szét czehtalak fejait.
  14. Lévjátán fejait te morzsoltad széjjel
 S dobtad eledelül pusztai vadaknak.
  15. Te fakasztottál fel forrást és patakot,
 Te szikkasztottál ki örök folyamokat.
  16. A nappal a tiéd, tiéd az éjszaka,
 Napot s csillagokat magad készítettél.
  17. Te vetettél határt a földnek mindenütt.
 A nyarat és telet — te alkottad őket.
  18. Vedd eszedbe Jáhve: gúnyol az ellenség,
 Istentelen népség gyalázza nevedet!
  19. Ne add gerled lelkét ragadozó vadnak,
 Szegényeid éltét ne feledd el végleg!
  20. Nézz a szövetségre, hiszen telve vannak
 Az ország rejteki rablóbarlangokkal.
  21. Ne térjen a gyötrött szegyenülten vissza!
 Hadd dicsérje neved nyomorult és szegény!
  22. Emelkedjél Isten, harczold meg harczodat!
 Gondold meg: naponta szid a balga téged.
  22. Ne hagyj feledésbe támadóid zaját,
 Ellenid lármáját, mely szüntelen támad.

A költemény 4. és 9. versei azon ismeretes profanatióra vonatkoznak, melyet Antiokhus Epifános 167-ben a Jáhve templomán elkövetett, megrakva azt a pogány kultus különféle symbolumaival és a Zeus szobrát az oltárra helyezve. A vidéki sinagógák elpusztítása, mire a 8. vers céloz, szín-

tén az ő nevéhez fűződik. Az ő korában — és csakis ekkor — érthető a próféták hiánya miatti panasz is (9. v.). Soha sem érezhette és fájlalhatta Izráel annyira a prófétai kijelentés hiányát, mint a rendszeres és folytonos üldözések e szomorú napjaiban. Édes testvére e dalnak a 79. zsoltár, melyet még nem is olyan régen, a keresztyén templomokban is énekeltek.

1. Öröködbe, Isten, pogányok törtek be,
Szentséges templomod meg van fertőzötve,
Im, Jeruzsálemet romhalmazzá tevék,
2. Szolgáid holttestét prédául vetették
Égi madaraknak,
Híveidnek húsát mezei vadaknak.
3. Ontották vérüket, mintha viz lett volna,
Jeruzsálem körül s nem volt ki elássa.
4. Csúfjaivá lettünk a szomszédainknak,
Gúny s neveltség tárgya környezetünk előtt.
5. Meddig tart még, Jáhve folytonos haragod
S ég haragod heve, mint a tűznek lángja?
6. Őntsd ki búsulásod a pogány népekre,
A kik nem ismernek,
A királyságokra, melyek a nevedet
Nem veszik ajkukra!
7. Elnyelték Jákóbot, feldúlták hajlékát!
8. Ne emlegesd nekünk őseink bűnéit!
Oh, jöjj kegyelmeddel, mert szenvedünk nagyon!
9. Jer segedelmünkre üdvünknek Istene,
Nevednek híréért.
Szabadíts meg minket, bocsásd meg bűneink
Neved érdekében!
10. Mért mondja a pogány: «Hol van Istenetek?»
Hadd lássuk a boszút pogány népek között
A te szolgáidnak kiontott vééréért!
11. Jusson fel te hozzád a foglyok sóhaja,
Tartsa meg nagy karod a halál fiait!
12. Uram! Hárítsd vissza szomszédink ölébe
Hétszeresen a gúnyt, melylyel gúnyolódtak!
13. Mi pedig, te néped, legelődnek nyája:
Hálát zengünk neked örökkön örökké,
Dicséreted zengjük öltőről öltőre!

Hogy a költemény tartalma csakugyan a fönnebb említett eseménnyel áll kapcsolatban, kitűnik a Makkabeusok könyvéből is, a mennyiben ennek írója az Epifanes iszonyatosságai jellemzésére e dal 2. és 3. verseit idézi csaknem szó szerint.¹

¹ 1 Mak. 7. 16, 17.

Most már, miután a fönnebbi 3 dal makkabeuskori eredete, mint kétségbevonhatlan tény áll előttünk, kérdés: vannak-e gyűjteményünkben és ha igen, melyek azon költemények, melyeknek tartalma amazokéival teljesen azonos történeti viszonyokat tételez fel? Mi e kérdésre határozott igennel felelünk, tekintettel a 80. 83. 108. és 149. zsoltárokra s igazolásul e 4 költemény mindenkének tartalmát külön vizsgálat tárgyává tesszük, kezdve a kiválóan szép 80. zsoltárral:

2. Izráel pásztora, óh hallgass meg, kérlek,
Ki, mint a juhnyáját vezeted Józsefet!
Ragyogj föl, ki székelsz a kerubok fölött!
3. Efraim, Benjámin és Manasszé élén
Serkentsd föl erődöt s jőjj segedelmünkre!
4. Isten állass helyre! Fényljék ábrázatod,
Hogy megszabaduljunk!
5. Meddig tart ez Jáhve, seregek Istene?
Haragra gyúladtál, bár néped könyörög!
6. Könynek kenyerével étetgeted őket,
Mértékkal itatod a könyzáport vélek.
7. Versenygés tárgyává tevél szomszédinknak,
Gúnyolódnak velünk egymás közt ellenink.
8. Seregek Istene! állass minket helyre,
Fényljék ábrázatod, hogy megszabaduljunk!
9. Bórágat téptél ki Egyiptom földéből,
Népeket űztél el, azt meg elültetted;
10. Színe előtt a tért el-megegyengtetted
És meggyökerezett s ellepte a földet;
11. Borítva valának árnyával a hegyek,
Isten czedrusivá lettek az ágai;
12. Tengerig terjeszté ki a venyigéit,
Egész a folyamig ifjú hajtásait.
13. Kerítését ugyan miért bontottad le,
Hogy szakítson róla minden útonjáró?
14. Az erdei vadkan össze-vissza túrja,
A mezei barom legelészik róla.
15. Seregek Istene! Óh, nézz alá ismét
Az egből és tekintsd, lássad e szőlőtőt!
16. Vedd oltalmad alá jobbod ültetvényét,
A csemetét, melyet magadnak neveltél!
17. Megégette a tűz, össze van vagdalva:
Pusztulnak arczodnak dorgálása miatt.
18. Legyen a te kezéd jobbodnak emberén,
Az embernek fián, a kit fölneveltél!
19. Óh, hiszen te tőled nem távoztunk mi el!
Elessz föl bennünket, hadd kiáltsuk neved!
20. Állass helyre Jáhve, seregek Istene!
Fényljék ábrázatod, hogy megszabaduljunk!

A dalnak már kezdő szavai föltevésünk mellett szólnak. Egy a fogság előtt vagy közvetlenül a fogság után írott költeménynél nem tudnók magyarázatát adni ama körülménynek, hogy miért említi író az északi törzsek közül csak Efraimot és Manasszét és miért nem a többi vagy még más törzsek neveit is. Ellenben a szabadságharcz idejében, midőn a zsidóság a tulajdonképeni Júda és Benjámin területén kívül a régi Kanaánnak csak igen kis részét, nevezetesen a Jordántól keletre fekvő Gileádot és az említett két déli törzs területével szomszédos vidékeket lakta: a legtermészetesebb értelmet nyernek az író szavai azon alapos föltevés mellett t. i., hogy az Efraim és Manasszé kifejezésekkel a már nem létező törzsek hajdani területein megtelepült fogság utáni generációt jelzi. Ettől eltekintve, mindaz, mit az író költeményében, főleg az 5. 6. 7. versekben a nép és ország helyzetéről mond, a legáltalában erre a korra vonatkozatható. És végre erre az időre utal írónknak a fönnebbi dalokból már ismert azon meggyőződése is, hogy isten csemetéje, bórága, az ő fia: a választott nép teljesen ártatlanul szenved a súlyos csapásokat, a halálos üldözéseket (19. v.).

A 118. zsoltár a szabadságharcz egy kimagasló mozzanatával áll kapcsolatban, nevezetesen Makkabeus Júdásnak 164-ben vívott azon emlékezetes diadalával, a melyet az Epifanes által 10 évvel azelőtt meggyalázott templomnak a pogány szobroktól és más jelvényektől való megtisztítása tetőzött volt be. A végetlen öröm és hálaérzet, melylyel Izráel ez eseményt akkor ünneplé, nyer kifejezést e költeményben:

Dicsérvétek Jáhvét, mivelhogy jóságos,
Örökkön örökké tart kegyelmes volta.
Hadd mondja Izráel: örökös kegyelme!
Mondja Áron háza: örökös kegyelme!
S Jáhve tisztelői: örökös kegyelme!

Inséges helyzetből kiálték Jáhvéhoz,
Meghallgatott Jáhve. tágasságra vitt ki.
Velem vagyok Jáhve, nincsen miért félnem,
Ugyan mit tehetne akárki is nekem?
Velem vagyok Jáhve segídöm között,
Lenézem hát őket, kik gyűlöltek engem!
Jobb Jáhvéhoz futni, mint emberben bízni,
Jobb Jáhvéhoz futni, mint nagyokban bízni.

Az egész pogányság körülfogott engem,
A Jáhve nevében tönkre tevém őket.
Körülfogtak engem, bizony körülfogtak,

A Jáhve nevében tönkre tevém őket.
 Körülfogtak engem miképen a méhek,
 De elaluvának, mint cserjetűz lángja:
 A Jáhve nevében tönkre tevém őket!
 Meglőktél erősen, szinte hogy elbukjam,
 Ámde Jáhve nekem segítségemre volt.

Dicséretem Jáhve és dalom énekem.

Segítségünkre volt!

Kegyések sátrában öröm s diadal zeng,
 Jáhvének jobb keze nagy dolgokat mível,
 Jáhvének jobb keze magasra emelve,
 Nem halok meg, élek s hirdetem Jáh dolgát,
 Sújtott Jáhve, ámde nem adott halálra.

Nyissátok meg nekem az üdvnek kapuit,
 Hogy bemenjek rajtuk s magasztaljam Jáhvét!
 Jáhve kapuja ez, igaz megy be rajta!
 Mivel meghallgattál s megmentél: áldalak!
 Szegletnek fejévé lett az a kődarab,
 Melyet az építők megvetettek vala.
 Jáhve által lön ez, csodálatos nekünk!
 Ez a nap, a melyet Jáhve készített meg,
 Hadd örüljünk tehát s vigadozzunk azon.
 Segíts meg, oh Jáhve, szabadíts meg Jáhve!

Áldott legyen, ki jön a Jáhve nevében!
 Jáhve templomából mondunk rátok áldást.
 Isten Jáhve és ránk fényességet áraszt!
 Az ünnepi barmot kötözzétek oda
 Kötél segélyével oltár szarvaihoz.
 Istenem vagy nekem, magasztallak téged,
 Áldalak, Istenem!

Dicsérjétek Jáhvét, mivelhogy jóságos,
 Örökkön örökké tart kegyelmes volta!

Talán nem tévedünk, ha a 149. zsoltárt is ugyanazon eseménynyel, a templomtisztítás örömnünnepével hozzuk kapcsolatba. Föltevésünket azonban semmi pozitív bizonyíték nem támogatja, sőt a költeménynek minden különös vonatkozást nélkülöző tartalma, egyaránt vonatkoztatható a Makabeusok különböző diadalainak bármelyikére, minélfogva egész határozottsággal csak annyit állíthatunk eredete felől, hogy a zsoltárgyűjtemény legifjabb keletű darabjai közé tartozik. Ezt, egyebek mellett, a dal első felének minden eredetiséget nélkülöző jelleme is kétségen kívül helyezi. Ime tartalma:

Magasztaljátok Jáht! Egy új dalt Jáhvének!
 Dicsőítsétek őt hívők seregében!
 Örüljön Izráel az alkotójának,

Sionnak fiai az ők királyuknak!
 Magasztalják nevét, füzártáncot járva,
 Dohbal, czilherával zöngessenek neki!
 Mert népében Jáhve örömét találja,
 Ügyefogyottakat diadallal ékít.
 Tombolnak a hívők a dicsőség felett,
 Vidámság tölti el ágyaikon őket.
 Magasztalják Istent torkukszakadtából,
 A kezükben pedig kétélű kard vagyon,
 Hogy boszút álljanak pogány nemzeteken,
 Hogy meglakoltassák a pogány népeket,
 Hogy királyaikat bilincsekbe verjék,
 Hogy nagyságaikat vasláncokra kössék
 S az irott parancsot rajtuk végrehajtsák.
 Dicsősége ám ez minden hívőjének!
 Magasztaljátok Jáht!

Valóban alig találhatunk e költemény számára alkalmasabb történeti keretet a Makkabeus Júdás fényes diadalokban gazdag politikai szereplésénél, mely annyi vérmes reményt, annyi merész várakozást teremtett a nép szívében, hirtelen. Izráel rendeltetésének és a pogányok iránti magatartásának az a felfogása, minő e dal utolsó verseiben nyilatkozik, oly élénk fensőbbiségérzetre, oly erős hatalmi tudatra vall, minőt csak egy, az említett események dicsőségétől mámoros ironál tételezhetünk fel.

Még egyetlen dalt, a 83. zsoltárt kell, véleményünk szerint, e korszak irodalmi termékei közé soroznunk. Keletkezési kora állandó discussió tárgya az exegéták között. A vita oka ama jelenségben rejlik, hogy az író felsorolván azon nemzeteket, melyek részéről Izráel folytonos zaklatásoknak, állandó támadásoknak van kitéve, az amálékítákat és Asszurt is említi közöttük, olyan nemzeteket, melyek, mint tudva van, már a fogság előtt megszűntek létezni. Sokan ezért képtelenségnek tartják a költemény fogság utáni eredetének föltevését és vitatását. Tényleg azonban csak első tekintetre látszik e föltevés képtelenségnek. Sőt ha nem tévesztjük szem elől azon meglepően érdekes körülményt, hogy a Makkabeusok könyvében¹ az Izráel iránt ellenséges néptörzsek közül csaknem szóról szóra azok vannak felsorolva, melyek e dal első felében; ha tekintetbe vesszük, hogy a költemény írójának a nép helyzete fölötti panaszát mennyire indokolják az Epifanes alatti történeti viszonyok: már a priori valószínűtlennek kell tartanunk minden a miénktől eltérő föltevést. Asszurnak és Amáleknek említése

¹ 1 Makkab. 5. fejt.

nem bizonyít ellenünk, minthogy író az Izráel e hajdani törzsökös ellenségeinek neveivel, könnyen észrevehetőleg, csupán a korabeli zsidóság ellenségeinek két leghatalmasabbikát akarja jelezni általán. Az előbbi névvel valószínűleg épen Sziriát, mely az Antiokhusok idejében ugyanazon szerepet játszta a történet színpadán és Izráel előtt épen oly félelmes ellenség volt, mint hajdan Asszírnia. Meglehet, hogy a két nemzet történeti szereplésének hasonló volta mellett neveik hasonló hangzása is befolyásolta az író. A költemény nyelvezetén és irányán pedig, mely közel rokon az idesorozott dalokéival, valószínűleg hajótörést szenved minden olyan törekvés, mely e dal tartalmát valamely más politikai korszak keretébe igyekszik beilleszteni.

Ezzel a zsoltárköltészet történetének utolsó periodusát is bemutattuk. Az ide tartozó költemények, mint láttuk, a zsoltáriróadalom elsőrangú termékei. Erő és lendületesség, formai szépség és eszmegazdagság jellemzik csaknem valamennyit, különösen a 44., 74., 79. és 80. zsoltárokat. Oly tulajdonságok, melyekkel csak a zsoltárköltészet virágkorának termékei, a régebbi dalok ékeskednek. Épen ezért, e jelenség tarthatatlanná tenné föltevésünket, vagy legalább is kérdésessé tenné e daloknak általunk tulajdonított ifjú korát, ha kielégítő magyarázatát adni nem bírnók. Úgyde e jelenség igen könnyen megfejtethető. Csak a Makkabeusok korát közvetlenül megelőző idők valláserkölcsei szellemének karakterét kell számításba vennünk. Ismeretes ugyanis, hogy az Ezra és Nehemja erőszakos reformációja által megteremtett törvényes irány néhány évtizednyi főnnállása után mily káros visszahatást keltett. A vallásos érzés, az emberi lélek e legfüggetlenebb és természetszerűbb nyilatkozata a rá erőszakolt formák súlya alatt lassanként zsibbadni kezdett. A szertartások, a czeremoniák özönében elmerült a lényeg, a formák tömkelegében elveszett a tartalom. Vallásos közöny szállta meg a kedélyeket. A Krónikák írójának idejében, tehát 300 körül, már általánossá lett e szellem Izráelben. Kiténik ez onnan, hogy e mű írója az Ezra és Nehemja korára úgy tekint vissza, mint a leviták és különösen a templomi énekesek aranykorára és minden igyekezete arra irányul, hogy honfitársaiban az istentisztelet iránti érdeklődést felkelte és ápolja, hogy őket kötelességeik híj teljesítésére serkentse. Az események pedig azt bizonyítják, hogy az indifferentismus később, a görög szellem befolyása alatt, még nagyobb hódításokat tett. Epifanes hirhedt vállalata is csak e föltevés

mellett érthető, miután egy olyan törekvés, melynek czélja a zsidó vallás megsemmisítése, a zsidóság hagyományainak és szokásainak kiirtása volt, csak azon esetben kecsegtet-hetett sikerrel, ha az ősi vallásos intézmények és szokásokhoz való ragaszkodás ingadozó vagy épen kiháló félben volt. Voltak természetesen, kik emancipálni tudták magukat e szellem dermedtő hatása alól. Ezek közé tartoztak a Prédikátor és egynehány zsoltáriró is. De meglátszik ám rajtuk is, hogy egy lelkesülni nem tudó, improductiv kor gyermekei. Lelkük oly bágyadtan röpköd, mint szárnyaszegett madár; nincs bennük erő és tűz, mi ég felé emelné őket. Eszmékben szegények és szegénységüket hangzatos és közönséges szólamok leple alá takargatják vagy a megelőző idők dalnokaitól kölcsönöznek gondolatokat. Dalaik formája mesterkelt, de nem művészi; rithmusuk erőszakolt, döcögős és nem dallamos, nem élénk; képeik, hasonlataik keresettek, erőtelenek, mert hiányzik belőlük az igazság, mi erőt kölcsönözhetne nekik. Ilyen dalok fölött hogyan ne tűnének ki a makkabeusi zsoltárok, a páratlan vallásos lelkesültség, a szokatlan entusiasmus napjainak e termékei? Valósággal épen az volna feltűnő és megfejthetetlen, ha e kor, melyben a gyökerében megsértett nemzeti és vallásérzület egyszerre fölserken és hámulatos erővel nyilatkozik meg — erőtelen, színtelen és formátlan dalokat produkált volna.

Ezek szerint az egyetlen kifogás is, mely a fönnebbi dalok makkabeuskori eredete ellen emelhető volt, elveszté minden értékét. És mi, ide vonatkozó fejtegetésünket azon indokolt reménységgel zárhatjuk be, hogy a zsoltárköltészet történetét minden nagyobb tévedést kizáró pontossággal, a valóságnak megfelelően mutattuk be olvasóinknak.

IV.

Fejtegetésünk ez utolsó szakaszában *a zsoltárgyűjtemény történetével* kívánunk foglalkozni. Mikor, kik által és minő elvek alapján gyűjtettek egybe a zsoltárok és hogyan nyerte a gyűjtemény jelenlegi alakját? — ezek azon kérdések, melyek még feleletre várnak.

Kétségtelen bizonyos, hogy a gyűjtemény nem egy egyénnek, ugyanazon időben és határozott elvek alapján alkotott műve. Kiténik ez első sorban azon már többször érintett jelenségből, hogy egynehány dal két variánsban for-

dul elő; továbbá azon körülményből, hogy az egyes könyvek végén álló doxológiák egymástól többé-kevésbé eltérően hangzanak; hogy daczára a második könyv záradékában foglalt ama kijelentésnek: «itt vége van a Dávid imáinak» (zsoltárainak), a rá következő harmadik könyvben is nagy számmal fordulnak elő Dávidnak tulajdonított zsoltárok és másfelől a két első könyvben is több dal van, melyek nem a Dávid neve alatt állanak; végül és főleg a zsoltárok egy részének határozottan *elohistikus*, a más részének határozottan *jáhvistikus* jelleméből. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a 42—83-ig terjedő dalokban és a 108. zsoltárban az *Elohim* kifejezés, mint tulajdonnév, jóval többször (összesen 206-szor) fordul elő, mint a Jáhve név, mely csupán 44-szer van használva. Ellenben a többi dalokban a 604-szer olvasható *Jáhve* kifejezés mellett az Elohim szó, mint nomen proprium csak 23-szor fordul elő. E jelenséget észszerűen lehetetlen merőben esetlegesnek tekinteni. Valamely öntudatos, következetes eljárásban kell magyarázatát keresnünk. Mindazonáltal nem érthetünk egyet azokkal, kik e jelenséget kizárólag a két név által jelölt istenfogalmak közötti különbségre vezetik vissza és úgy okoskodnak, hogy a költő, ki szerintük nem más mint Dávid, a zsoltárok egy részében (!) tudatosan kerülte a Jáhve név használatát, nehogy e név olvasóiban a többi népek isteneivel egyrangú zsidó nemzeti isten gondolatát keltse fel és ezért használja az említett dalokban az istenség abstract fogalmát általánosan jelző Elohim nevet. Még kevésbé oszthatjuk Delitzschnek minden igaz alapot nélkülöző föltevését, a mely szerint a zsoltárköltészetnek, a pentateükhusi történetírásnak megfelelően, eleitől fogva, már a Dávid korától kezdve, két alakja volt, az elohistikus és jáhvistikus, mennyiben a költő részben a Pentateükhus elohistikus, részben ugyanannak jáhvistikus elbeszéléseihez csatlakozott, az Isten nevének használatában majd ezt, majd amazt választván mintául, — a két név által jelölt fogalom közötti különbség teljes tudatával, sőt az által vezetettve. Több figyelmet érdemel egy harmadik felfogás, mely szerint a költő az Elohim név iránti különös előszere-tével egyszerűen kora gyermekének mutatja magát, alkalmazkodván annak a Jáhve nevet illető különös gondolkodás-módjához. Ismeretes ugyanis, hogy a fogság utáni zsidók, a Lévitikus 24, 10. és következő verseinek hibás magyarázata alapján, hova-tovább mindinkább tartózkodtak a Jáhve név kimondásától, úgy hogy e helyett a görög fordításban már

állandóan *αδωνίος*, a maszorai szövegben állandóan «adonáj» van használva; sőt már az V-dik század szellemében is fölfedezhető e vonás, a mennyiben Nehemjának 7 fejezetre terjedő emlékiratában¹ a Jáhve név csupán kétszer fordul elő. E magyarázat, mint látható, tényeken alapszik, a mi kiváló érdeme a Delitzsch hypothesisével szemben; mindazonáltal a kérdéses jelenséget ez sem fejt meg teljesen, miután az elohistikus zsoltárok egy része a fogság előtti idők terméke, a mikor a Jáhve név kimondásától való tartózkodásnak még legkisebb nyoma sincs. Másfelől e fölfogás is osztozik a megelőző kettőnek azon hibás föltevésében, hogy az Elohim és Jáhve nevek számaránya a költő tudatos eljárásának az eredménye, tehát nem későbbi módosításoknak a következménye.

Nem nehéz kimutatni, hogy e föltevés merőben tartahatatlán, hogy az elohistikus zsoltárokban az Elohim név helyett eredetileg a Jáhve név állott és a redaktor volt az, ki e dalokban (42—83), az összegyűjtés alkalmával, az Elohim nevet a Jáhve névvel substituálta. Kiténik ez első sorban azokból a formulákból, melyek mindkét nemű zsoltárokban teljesen egyenlően hangzanak, csupán az istenfogalom jelzése más itt, mint amott. Az elohistikus zsoltárokban p. o. ilyen formulákkal találkozunk: «hadd magasztaljalak téged czitherával, oh isten, én istenem (Elohim Eloháj)» — «megkent téged isten, a te istened (El, Eloheká)» — «megáldattál minket isten, mi istenünk (El. Elohémi)».² A jáhvisitikus dalokban pedig és általán mindenütt, a hol csak e formula előfordul,³ «Jáhve, az én istenem», «a mi istenünk» stb. áll. Lehetetlen föl nem tennünk, hogy a fönebbi zsoltárok írói is ne ez utóbbi formulákat használták volna, hanem amaz összetételekhez folyamodtak volna, melyek nemcsak különösen hangzanak, de az ó-szövetségben egyáltalán nem is fordulnak elő. Arra nézve, hogy e föltevés csakugyan jogosult, döntő bizonyítékot szolgáltatnak a két variánsban előforduló dalok. Ezek közül két jáhvisitikus dalnak a mását az elohistikus darabok között találjuk meg.⁴ És azt tapasztaljuk, hogy ez utóbbiakban az Elohim épen annyiszor és ép azon összefüggésben fordul elő, mint ama-

¹ Neh. 1—7. fej.

² 43. 4; 45. 9; 67. 7.

³ Lásd Ezra 8. 17. 18; 21—23; Neh. 2. 8, 18 stb.

⁴ Ezek. a 14. és 40. 14—18 = az 53. és 70. eloh. zsolt.

zokban a Jáhve név, még pedig néha olyan esetben is, a midőn kizárólag a Jáhve használatának volna helye. P. o. e helyett: «Mikor Jáhve visszavezeti népének foglyait, örül Jákob, örvendez Izráel», a parallel helyen ez áll: «Mikor Elohim visszavezeti . . . » stb.¹ Szükségtelen bizonyítani, hogy az utóbbi citátumba az Elohim helyettesítés útján került, hogy itt eredetileg csak a Jáhve név állhatott. Miután pedig a parallel dalok nem két különböző költő művei, sem nem kópiaja egyik a másiknak a költő által készítve: föltevésünk, mely szerint e módosítások a redaktor számlájára irandók, a tény értékével bir.

E tényből pedig szükségképen következik egy másik — a mi bebizonyítandó vala —, hogy t. i. a 42—83. zoltárokat megelőző és követő zoltárokat más egyén vagy egyének gyűjtötték össze. A kérdés épen az, hány gyűjtő vagy redaktor volt összesen? Mely dalok képeztek gyűjteményeiket és hogyan állott elő ezekből a zoltárkönyv jelenlegi alakja?

Felfogásunk szerint, melylyel közvetlenül csatlakozunk Kuenenhez,² a zoltárkönyv három, ugyanannyi különböző redaktor által készített nagyobb gyűjteményből van összealkotva. Az *első gyűjteményt* a III—XLI. zoltárok képezték. Mint észrevehető, a gyűjtő kizárólag dávidi dalok egybegyűjtését tűzte ki céljául. Az 1., 2. és 33. anonim zoltárok, valószínűleg, csak később kerültek bele anthológiájába. Az is bizonyosnak látszik, hogy egy-két dal eredeti alakja kezei között némi módosításokat szenvedett. Így p. o. a 25. zoltár befejező verse, melynek tartalma a szorosán egyéni vonatkozású költemény jellemével nincs összhangban, bizonyára tőle származik. Sőt az sem valószínűtlen, hogy a 19. zoltár második felét alkotó önálló költemény egészen az ő műve. Föltehető ugyanis, hogy bántotta őt e természeti dalban észlelt azon jelenség, hogy a Jáhve nagyságának, dicsőségének, világalgotó hatalmának különben klasszikus rajzában hiányzik az erkölcsi világrend urát és főleg Izráel sorsának intézőjét jelző felséges vonás és ezen segíteni akarván, megtoldá a szép költeményt egy, kora törvényes irányának megfelelő prózai dallal. Úgy e dal önmagában, mint az egész gyűjtemény, a mennyiben kizárólag a fogságban és fogság

¹ 14. 7 és 53. 7. Lásd 14. 4. = 53. 5.

² Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds 342. és köv. 1.

után írott dalokat tartalmaz, arra a föltevésre kényszerít, hogy a gyűjtő a fogság utáni időkben élt.

A *második gyűjtemény* tartalmát a XLII—LXXXIII. dalok képezik. Dávidnak és kortársainak tulajdonított dalok vannak itt egybefoglalva, a következő sorrendben: 1. XLII—L. a Korákh fiaié és Ászáfé, 2. LI—LXXII. a Dávidé, a 66., 67., 71. és 72. zsoltárok kivételével, melyek közül a három első anonim, az utóbbi Salamoné, 3. LXXII—LXXXIII. az Ászáfé. A három anonim és a salamoni dal talán később interpoláltak. De miután a 72. zsoltár záradéka (itt vége van Dávid, az Isai fia imáinak) kétségen kívül a gyűjtőtől származik, az sem lehetetlen, hogy a 72. zsoltárt is a Dávid — Salamonra irt — költeményeinek tartván, önmaga sorozta ide; lehet, hogy a három anonim dalt is ő vette fel gyűjteményébe és aparte potiori nevezé a második alcsoportot (LI—LXXII.) «Dávid imáinak». Hogy mikor élt, nehéz eldönteni. Ha fölteszszük, hogy a gyűjteményében szétszórtan előforduló makkabeusi dalokat is ő maga vette föl a többi közé, akkor természetesen a második század közepén kellett élnie. De az is gondolható, hogy e dalokat az anonim zsoltárokkal együtt a harmadik és utolsó redaktor illesztette gyűjteményébe, mely esetben aztán korábban, talán 300 körül élt és készíté anthológiáját. Sőt minden jel arra mutat, hogy ez az egyedül jogosult föltevés. Az előbbi esetben ugyanis a második és harmadik redaktor csaknem egy időben éltek volna. Ennek lehetőségét azonban határozottan kizárja 1-ször azon körülmény, hogy a 108. zsoltár, tehát az utolsó redaktor gyűjteményének egyik darabja, a második gyűjteményhez tartozó 57. 8—12. és 60. 7—14. zsoltárok összetételéből eredt, de csak miután már ez utóbbiakban az Elohim név ismert substituálása megtörtént; 2-szor a 86. 14. az 54. 4., 5. versekből van átvéve, de szintén miután az utóbbi költemény az elohimos redaktor kezein már átment. Ennél fogva a kompilláló utolsó és a második elohimos redaktor működését néhány évtizedre terjedő időköznek kellett egymástól elválasztani. Hogy ez így van, hogy ez időköznek valósággal igen tekintélyesnek kellett lennie, azon körülmény is gyaníttatja, hogy az egyiknél semmi nyomát sem látjuk azon előszeretetnek, melyet a másik az Elohim név iránt tanusít. Mert igaz ugyan, hogy e név gyakori használata főleg személyes természetű indokokból származhatott, mindazonáltal valószínűnek látszik, hogy bizonyos fokig a kor szelleme is befolyásolta a redaktort. Bármikor élt, különben

az bizonyos, hogy ismerte az első redaktor gyűjteményét, melyhez aztán a magáét hozzá kapcsolta.

A zsoltárok számának kiegészítése százötvenre, az egész gyűjtemény felosztása öt könyvre és általában a zsoltárkönyv jelenlegi alakjának megszabása, a *harmadik redaktor* műve. Az általa fölvetett zsoltárok egy része már megelőzőleg kisebb gyűjteményekbe volt foglalva, így mindenesetre a Bucsújárasi dalok (122—134.) és az u. n. «Hallelujah zsoltárok» (146—150.). Némelyeket valószínűleg történeti művekből vagy különböző dalgűjteményekből vett át, míg a legnagyobb részt egyenként szedte össze, különböző kéziratokból, talán a száj-hagyomány zavaros folyamának medréből. Ezek közül, mint látható, a Dávid kortársainak nevei alatt álló darabokat sorozá közvetlenül a már létező nagy gyűjteményhez, tehát a 84—89. zsoltárokat.¹ A többiek egymás mellé állításában észrevehetőleg semmi különös szempont nem vezette, mert a 90. zsoltár után a legkülönbözőbb jellemű és eredetű dalok következnek egymásra, vegyesen. A 84—150. zsoltárok összegyűjtésén kívül a két első gyűjteménybe is több darabot interpolált, szigorúan alkalmazkodván e tekintetben az illető redaktor által követett elvekhez. Ama makkabeusi zsoltárokat például, melyeket a második gyűjteménybe közbeszűrt, előbb a többiekhez idomította, végrehajtván bennök az ismeretes elohimos substinálást. Az így kibővített gyűjteménynek aztán élére helyezé az 1. és 2. anonim zsoltárokat, az elsőt talán azért, mert igen alkalmasnak látszék arra, hogy az egész gyűjtemény bevezetéséül szolgáljon, a másodikat más, általunk nem is gyanítható, indokból.

Vezetetve ama technikai ösztön által, melyet már az 1-ső zsoltárnak a gyűjtemény élére állításában elárult, a mű felosztását és illő befejezését tűzte ki végső céljául. A felosztás ötös számára a Thora ötös felosztása lehetett befolyással. A redaktor ugyanis, ki előtt méltán tűnhetett föl a zsoltárok gyűjteménye akképen, mint a kegyes község felelete a Thorában foglalt isteni kijelentésre, mintegy kötelezve érzi magát e gyűjteményt külsőleg is a Thorához alkalmazni. Az egyes osztályok határvonalainak megállapításánál az ilyenekül önként kínálkozó mozzanatokot ragadta meg. Így az első osztály vagy könyv (I—XLI.) záradékaul igen alkalmasnak látszék a 41. zsoltár, a végén álló és való-

¹ A 86. zs. eredete felől, valószínűleg, másként gondolkozott mint a czímkészítő, ki azt Dávidénak tartá.

szintűleg az első redaktortól származó doxológiáért. — A XLII—LXXII. zsoltárokat a második könyvnek veszi, minthogy e csoport a 72. 20. által már eo ipso el van különítve a rákövetkező daloktól. A következő osztály határául önként kínálkozik a 89. zoltár, mint utolsó a Dávid ének-mestereinek tulajdonított dalok közül. Így lett a LXXII—LXXXIX. csoport a harmadik könyv, melynek végére a két első mintájára egy doxológiát illesztett. A negyedik könyv (XC—CVI.) terjedelmét valószínűleg a 106. zoltár végén álló liturgiai formula szabta meg. A többi dalok aztán az utolsó, ötödik könyvet alkoták, végén a CL. zsoltárral, mely merő doxologia lévén, alkalmasnak látszik arra, hogy úgy e könyvnek külön, mint az egész gyűjteménynek általán befejezéseül szolgáljon.

Miután a gyűjtemény legifjabb keletű dala a Makka-beus Júdás templomtisztításával áll kapcsolatban, az utolsó redaktornak 164 után kellett élnie. Tehát ekkor, a második század közepe körül nyerte a zoltárkönyv jelenlegi alakját.

Ez a gyűjtemény keletkezésének rövid története. Meglehet egy és más tekintetben tévedtünk; esztelenség volna tőlünk az ellenkezőt vitatni és a tárgy iránti tájékozatlanság, tőlünk az ellenkezőt követelni. Mindazonáltal meg vagyunk győződve, hogy az általunk adott vázlat hívebb képét adja a valóságnak, mint bármelyike az idevonatkozó kísérleteknek, melyeknek kritikai tárgyalását, tér szűke miatt, mellőznünk kellett. E meggyőződésre feljogosít a gond, melylyel a rendelkezésünkre álló adatokkal: tényekkel és jelenségekkel, számot vetni igyekeztünk.

A mi végre *a gyűjtemény célját* illeti, erre nézve meglehetősen egyértelműség uralkodik a theologusok között. Csak kevesen vannak, kik úgy vélekednek, hogy a gyűjtőknek ez irodalmi vállalattal céljuk az volt, hogy a héber költészet maradványait megóvják az elkallódástól, a pusztulástól. Hiszen ha ez így volna, hogyan hiányozhatnék e gyűjteményből a Debora dala, Dávid két búdala, Anna éneke. Salamonnak a Királyok könyvében említett ezeröt költeménye stb.? Még kevesebb a híve azon fölfogásnak, mely szerint a zoltárgyűjtők egy, a héber költészet remekeiből megalkotandó anthologia készítését tűzték ki feladatukul. Tarthatatlan föltevés. Miért ne vétettek volna föl ezen esetben a történeti művekben szétszórtan előforduló szép költemények is, például a fönnebb említett dalok és miért vétettek föl számos, minden költői értéket nélkülöző, észrevehe-

tőleg mesterségesen készült zsoltár is? Úgy a zsoltárczímek és a dalok formája, mint tartalmuk vallásos jelleme szembe-
tűnően elárulják, hogy e gyűjtemény templomi énekeskönyv-
nek volt szánva. Még az eredetileg tisztán személyi vonat-
kozású és a történeti dalok is, a liturgiai használatra alkalmas
formában állanak itt előttünk. Meglehet, hogy némely dalokat,
tartalmuk rendkívül specifikus természeténél fogva, csak igen
ritkán, talán egész évben egyszer énekeltek, — mint p. o.
a 118. zsoltárt a később «Gyertyák ünnepének» nevezett
napon, — de e körülmény nem másíthatja meg a gyűjte-
mény rendeltetése felől nyilvánított véleményünket. A gyűjtők
ez intenciójának kizárólagos voltából önként következett,
hogy másnemű szempontok által (a dalok költői értéke, for-
mája, nyelvezete és történeti háttére közötti kölcsönös viszony
és összefüggés) egyáltalán nem, vagy igen kis mértékben
engedék magukat befolyásoltatni és vezetetni. Az irányadó
szempont előttük az volt, hogy az összegyűjtendő dalok a
fogság utáni kegyes község szükségleteinek megfelelő vallásos
dalok legyenek; minden egyebet csak mellékesnek tekinté-
nek. És épen ebben rejlik oka a zsoltárkönyvön észlelhető
egyhangúságnak. De ebben rejlik a magyarázata ama kiváló
tiszteletnek és méltánylásnak is, melyben a héber szellem
termékeinek e tárháza, a keresztyén hívők részéről is, min-
den időben részesült.

Józsa Zsigmond.

A DUNÁNTÚLI ÁG. EVANG. EGYHÁZ MEGALAKULÁSA
ÉS 1598-IKI TÖRVÉNYKÖNYVE.

III.

Vizsgáljuk meg először, mit vettek át, mit nem a herceg-szöllősi kánonokból, hogy azután azt is megláthassuk, mit tartottak szükségesnek hozzájuk adni.

Pontos összehasonlítások kiderítették, hogy az 1576-iki baranyai kánonoknak alig egynehány pontját mellőzték hallgatással, másokban a dogmai eltérések tettek szükségessé némi változtatást, de a legtöbb articulus megmaradt, a mint volt.

Nem másoltak azonban mindent szóról-szóra; a kifejezésekben, a mondatszerkesztésben majd mindenik czikkely tüntet fel több-kevesebb eltérést. A lényegtelenebbeket, a melyekből a határozmányokban különbségek nem állottak elő, a jegyzetben mind megtalálja az olvasó, az érdemleges változtatásokra pedig azonnal rájok térek.

Az 1576-iki herceg-szöllősi magyar egyházi törvények következő pontjai vannak átvéve az 1598-iki sopronmegyei kánonokba.

1. Egészen, csekély irályi változtatással.

Az 1576-iki	1. articulus a sopronmegyeiben	1
» »	2. » »	2
» »	3. » »	14
» »	4. » »	25
» »	6. » »	24
» »	9. ketté van osztva :	
	első része »	35
	második része »	36
» »	10. articulus »	37
» »	11. ketté van osztva :	
	első része »	26
	második része »	27
» »	12. articulus »	28
» »	13. ketté van osztva :	
	első része »	29
	második része »	33
» »	16. articulus »	61
» »	19. ketté van osztva :	
	első része »	30
	második része »	31
» »	20. articulus »	72
» »	21. » »	68

Az 1576-iki	22.	articulus a sopronmegyeiben	40
>	>	24. ketté van osztva:	
		első része >	32
		második része >	33
>	>	27. articulus >	71
>	>	28. >	41
>	>	31. ketté van osztva:	
		első része >	52
		második része >	55
>	>	32. articulus >	55
>	>	33. ketté van osztva:	
		első része >	56
		második része >	57
>	>	34. articulus >	53
>	>	36. >	43
>	>	38. >	46
>	>	39. >	49
>	>	41. ketté van osztva:	
		első része >	50
		második része >	49
>	>	42. articulus >	47
>	>	43. >	48
>	>	45. >	51
>	>	46. >	73

A baranyai református papok törvénykönyvének itt felsorolt cikkelyei a sopronmegyei ágostai evangélikusoknak kánonai között szétszaggatva ugyan és más rendben — a mint ezen táblázathól nyilván kitűnik — s némi irályi változtatásokkal, valamint sok hozzáadással is meg bővítve, de mind feltalálhatók. A kifejezésekben ilyen fajták a nem következetesen végzett módosítások.

A herczeg-szóllósi kánon kifejezései így vannak átírva az 1598-ikiba:

Anyaszentegyház — ecclesia (24).

Pispek — superintendens (14).

Főgondviselők — seniorok (33).

Tanétók — atyafiak (69).

Sugárlás — suttogás (59).

Szitkos-átkos — szitkozódó és átkozódó (59).

Eresztenéje — eresztené (25).

Hagynáják — hagynák (49).

Adhatandja — adhatja (64).

Míg meg nem békélnek — mígnem megbékélnek (54).

Az asszonynépeknek is az menyegzőszörzést meg nem engedjük — asszonynépeket pedig efféle szerzéstől egyáltalánjába megtiltunk (53).

Semmiképpen el nem tűrjük — egyházi rendhez illetlennek ítélnünk (59). Stb.

2. Csekély, lényegtelen kihagyással.

Az 1576-iki 11. ketté van osztva:			
	első része a sopronmegyeiben	»	26
	második része	»	27
»	»	13. ketté van osztva:	
	első része	»	29
	második része	»	33
»	»	19. ketté van osztva:	
	első része	»	30
	második része	»	31
»	»	21. articulus	» 68
»	»	25. »	» 59
»	»	33. ketté van osztva:	
	első része	»	56
	második része	»	57

A herczeg-szóllósi 11-ik cikkely, a mely azt szabja meg, milyen körülmények között vehetik igénybe az egyházak másutt alkalmazott lelkészek szolgálatát, határozmányait ezen követelménnyel vezeti be: «Minden praedikátor az ő tisztiben híven eljárjon». A soproniak ezt, mint az ő szövegezősőkben nélkülözhető frázist (a lelkipásztorok teendőiről a 23. cikkely intézkedik) elhagyták.

A 13-ik az olyan egyházat rójja meg, a melyik «a hizelkedőkben és csélesapokban inkább gyönyörködik, hógynem mint az igaz tanítóokban» s végül oda veti: «És így kedvek szerint való doktorokat válogatnak magoknak.» A soproni kánonokból ez utolsó mondat hiányzik.

Hasonlóképen kihagyták a herczeg-szóllósi 19-ik törvény-cikkely ezen kifejezését: «Meglássák azért, hogy hazugsággal tiszteket és személyeket meg ne rutétsák», mert már feljebb ki volt mondva, hogy «senki magát valahová úgy ne igérje (papnak), hogy aztán őket megcsalja, hanem először meglássa, ha mehet, vagy nem».

Kimaradtak végre a 21-ik articulus ezen közbevetett mondata: «Az mint immár sokszor megkisértették»; a 25-iknek ezen indokolása: «Mert az Krisztus ezenképpen cselekedett»; valamint a bűnösség megállapításának ezen természetes feltétele: «és abban találtatik»; végül a 33-ikből, a mely azt követeli, hogy a házassági pereket a szentírásból és a természet törvényéből kell megítélni, ezen hozzáadás; «nem az pápa decretomiból».

3. Érdemleges intézkedés mellőzésével.

Az 1576-iki 3. articulus a sopronmegyeiben			14
»	»	15. »	» 69
»	»	17. »	» 59
»	»	18. »	» 38

Az 1576-iki 26. ketté van osztva :		
első része	a sopronmegyeiben	64
második része	»	65
»	»	»
35. articulus	»	54

A herczeg-szöllősi 3-ik czikkely azt rendeli, hogy «az fő pispék semmit az önnön fejétől ne cselekedjék, hanem ha valamit akar kezdeni, az senioroknak és az kik többen arra valók lesznek, hírré tegye»: a soproni kánonok csak a seniorok megkérdezését kívánják.

A 15-ik megállapítván, hogy az egyház ügyei az évenként kétszer tartandó zsinatokon intéztesse, az időközben felmerülhető sürgős ügyekről így határoz: «Azonközben még az gyűlés leszen, ha valami háborúság az tanétók között indulna, az fő gondviselők előtt azt elvégezhetik»; az ágost. evang. seniorok kánonukban ezen esetre nem látták szükségesnek semmit határozni.

A 17-ik articulus ezen kihagyott fenyegetése helyett: «Ez okáért ha valamely praedikator vagy kevélységben, vagy maga-föltartásban háborúságot indít, azt az anyaszentegyházhoz illendő büntetéssel meg akarjuk büntetni» csak ilyen szelid rosszalást találunk: «Az tanétóknak egymással való visszavonásokat . . . egyházi rendhez illetlennek ítélünk».

A 18-ik pont az ige hirdetés idejét állapítja meg s azt parancsolja, hogy a lelkész «minden héten, mikor az községnek több üressége vagyon az dologtul, háromszor praedikáljon, ha többször nem is»: az ágost. evangélikusok elégnék tartják, ha vasárnap és ünnepnapokon kétszer tartatik isten-tisztelet.

A 26-ik az iskolatanítókról szól. Első felét, hogy t. i. «az scholamesterek az ő pásztoroknak tisztességgel és engedelemmel legyenek» stb. és tisztekben híven eljárjanak stb. — ezen feleslegesnek talált kifejezés híjjával: «az in abban ő reájok néz» — átvették a soproniak is; a végét azonban elhagyták. Ezen kimaradt szakasz e következőket rendeli: «Továbbá [megkivánjuk], hogy [a tanítók] erejeknek fölötte drága étkekre őket [a lelkészeket] ne erőltessék, hanem az mit aszta-
lokra szerezhetnek, vagy sok, vagy kevés leszen, azzal ők is megelégedjenek. Az praedikatorok is penig az ő mestereknek tisztességgel legyenek és hogyha ebéd-
del, vacsorával szegőség szerint ő nekik tartoznak, híven megadják. Ha penig szegőség arra nincsen, ő magukról viseljenek gondot».

A 35-ik törvényczikkely azt állapítja meg, hogy a jegyeket «ha egyik az másikat megútálná», nem szabad összeadni, mert ha igaz okuk van, elválhatnak s utánna veti:

«minthogyha szintén megesküdtenek volna is». Amaz megvan az 1598-iki törvénycikkben is, ez nincs. Hiányzik belőle a herceg-szöllősi kánonok ezen pontjának következő eredeti rendelkezése is: «Igy az ki ok nélkül el akar az ő jegyesétől valói és semmiképpen szót nem fogad, sem kedig békességet nem akar, kötélben marad, az másik pedig szabad ember lészen».

Az 1576-iki herceg-szöllősi magyar egyházi törvények következő pontjai nincsenek átvéve az 1598-iki sopronmegyei kánonokba:

1. Az 5., 23., 29.,¹ 30., 37. articulusok egyszerűen mellőzve, az általuk szabályozott viszonyok figyelmen kívül vannak hagyva.

Az 5-ik cz. rendelkezése, a mely büntetést szab az egyházi felsőséggel szemben engedetlenséget tanusító lelkészekre, nem illett bele a szelidséget lehelő ág. ev. kánonokba, a melyek Pál apostolnak 2. Timót. 2. kifejezett elvét adták a superintendensnek papjaival szemben tanusítandó magatartására nézve utasításul: «Az Úr szolgáljának pedigen nem szabad háborgania, hanem engedelmesnek kell lennie mindenekhez, alkalmasnak a tanításhoz, tőrőnek.»

A 29-iket¹ valószínűleg azért látták czélszerűnek kihagyni, hogy a lekipásztorok szolgálatát nehezen nélkülöző egyházakat annál könnyebben elláthassák papokkal; mert tapasztalhatták, hogy ennek követelménye igen alkalmas arra, hogy a lelkész-jelölteket céljukra törekvésökben megakassza. Ezt ugyanis Herceg-Szöllősön így állapították meg: «Valakik az pásztorságnak tisztit föl akarják venni, azok étellel és itallal tartoznak azoknak, az kik ő érettek oda munkálkodnak. Ezt pedig azoktól megkivánjuk, hogy minekelőtte az község előtt megkérdetnének, az előtt az schoolaban deákul való kérdezkedés legyen tőlök.»

Hogy a 23-ik cikkelyt, a melyt kívánja, «hogy minden prédikátornak könyve legyen, az kiben az megköröszölt gyermekeknek neveiket és esztendejeiket fölírja, az házasságban való sok zürzavaroknak eltávoztatásáért. Azt pedig az könyvet, ha onnan elmenne is, el ne vigye, hanem az utánna valónak hagyja», miért nem vették föl, bajos megállapítani. A XVI-ik század egyházi törvényei közül az egy herceg-szöllősi rendeli el a keresztelési anyakönyvek vezetését s hogy a lelkészek a törvény követelményének

¹ A latin szövegben 28-ik.

megfeleltek, sőt a keresztelésen kívül még vezették a napjainkban is kötelezett másik két anyakönyvet, az esketésit és a temetésit is, az a ránk maradt néhány töredékből valószínűnek látszik. Bizonyosnak épen nem mondható, mert a példányok csekély száma indokolható ugyan a pusztító háborúk dúlásaival s az uralkodó egyház máglyáival, valamint azzal is kecsegtethetjük magunkat, hogy még sok előkerülhet, ha conserválásukra — a minnek az ideje nagyon itt lenne — az egyház egyeteme megteszi, a mit kell, t. i. összegyűjti, a mi megszereshető; de az a körülmény, hogy a mi eddig ismeretes, koruk legjelesebb férfainak tollából eredt, jogosultnak tünteti fel azt a véleményt, hogy a baranyai kánonok ez a követelménye egyebütt visszhangra nem talált s megtartása csak némelyek buzgóságát dicséri.

A 30. és 37-ik kánon rendelkezése, úgy látszik, elveikkel nem egyezett.

A herczeg-szöllősi 30-ik kánon így hangzik: «A táncz miképpen hogy körösztýén és tisztességes emberhez nem illik, ezenképpen senkinek szabadná nem hagyjok, hanem inkább azt akarjok, hogy minden tanétó közönségesképpen tiltsa. Az tanétóknak pedig, ha valamelyik vagy ő maga, vagy házanépe tánczoland, tisztitül megfosztatik.» A soproniak ugyan nem mondják sehol, hogy a táncz szabad, annál kevésbbé, hogy a lelkészeknek, de mivel ezt az artikulust kihagyták, az 52-ikben pedig azt mondják, hogy «az körösztýéneket tisztességes lakodalmakban való mértékletes vigaságtól és örömtől nem tiltjok meg, mint az anabaptisták, jezsuiták, barátok cselekesznek, az kik az mi nem bűn, azt tartják halálos bűnnek, az mi halálos bűn pedig, azt idvösésésnek tartják», feltevésünk indokolt, hogy a táncz örömeiben való részvételtől magok sem idegenkedtek.

Ugyanígy vélekedhetünk a herczeg-szöllősi 37-dik kánonnal szemben elfoglalt álláspontjukról.

Ebben a baranyaiak így rendelkeztek: «Az Sz. Pál nem engedi az asszonyállatoknak az templomban való tanétást: annak okáért az körösztölést is ő nekiek meg nem engedjük, ha szintén körösztöletlen az gyermek meghalna is. Az Krisztus peng az tanétást öszve köti az körösztölés-sel; ha azért tanétani nem szabad ő nekiek, körösztölniek sem szabad (a latinban: Neque enim aut mulieribus, aut quibuslibet privatis mandavit Christus, ut baptisarent, sed quos apostolos constituerat, iis mandatum hoc dedit). Hogy ha pedig az bába az más ember tisztiben hágván köröszt-

tölne is, az a köröszttség heában való leszen és e felől az egyházi szolga újonnan megkörösztölheti.» Ezekhez a latin megfelelő articulus még ezt függeszti: «Nemo enim sine legitima vocatione in ecclesia ministrare potuit.» Az ág. evangélikusok sürgetik a lelkészt, hogy «vagy éjjel, vagy nappal, valamely időben és órában kívántatik», kereszsteljen. A bábákat nem szabadítják fel a keresztelésre, de el sem tiltják tőle.

2. A 7., 8., 14., 40. és 44. pontokat ki kellett hagyniok, mivel az illető tárgyakra nézve a bennök foglaltaktól eltérő rendelkezéseket kívántak megállapítani.

Az 1576. 7-ik kánon így hangzik: «Az asszonyállatoknak beavatásokat (miért hogy az az ő törvényhez való dolog volt) nem akarjok az új testamentomban megtartani, sem nem kötelezünk senkit negyven, avagy nyolczvan napra, mint az ő törvényben, hanem csak intjük őket az természet szerént való tisztaságnak megtartására.» Az ág. evangélikusok 1598-iki törvénykönyvükbe ezt az articulusot nem vették fel, mert a beavatás szertartását fentartandónak vélték.

A herczeg-szöllősi 8. cz. következőképen intézkedik az ünnepszentelésről. «Az szentek napjait is (miért hogy sem az Krisztus nem szerzette, sem az ő apostoli nem parancsolták) az okáért illeni nem akarjok, mint az pápisták, hanem csak az Úrnak napját, kit vasárnapnak nevezünk köznévvvel, szenteljük az ő parancsolatja szerént. Mindazáltal ez kívül az Krisztus születésének, környülmetélkedésének, halálának, feltámadásának, mennybemenésének, az Sz. Lélek elbocsátásának napjait megszenteljük és megüljük: mert egy az, hogy nagy részből hitünknek ágazatit tartják, más pedig hogy ez mi üdvösségünknek és vallásunknak minden dolgai ezekben vannak befoglaltatva.» A sopronmegyei seniorok e kánon ellenében elrendelték, hogy az evangéliomos ünnepeket, azokat t. i., a melyek a bibliában szereplő egyének emlékezetének fentartására állapítottak meg, kivétel nélkül meg kell ülni.

A baranyaiak egyházi törvényök 14. pontjában Pál apostolra (a latin szövegben Isten törvényére, az apostolok és az egyházi atyák kánonira, az ágathai zsinatra és a decretumokra is) hivatkozván, megtiltják a lelkészeket, «hogy a parasztokkal együtt igyék az koresomán» és kimondják, hogy «ha valaki részegségben találtatik és mind hivatalját, mind személyét részegségével megrútétja, azt tisztitül meg akarjok fosztani.» Az 1598-iki törvények nem szólnak külön

czikkelyben a részegség ellen, hanem bele foglalják ezt is a lelkész külső magaviseletét szabályozó 58-ik artikulusba.

Az 1576-iki 40-ik t.-cz. az úrvacsorát kenyérral rendelés kiosztani. «Miért hogy az evangelisták, mind pedig az sz. Pál azt mondják, hogy az Krisztus az végvacsorán kenyeret vett kezében, azt adta az ő tanítványinak mind az borral egyetemben: ez okáért mi is az ő vacsoráját nem az pápa ostyájával, hanem az kenyérral és borral akarjuk kiszolgáltatni.» Ehhez a latin (41. kánon) szövege még ezt csatolja: «Panem illum arborum foliis similem, et inter ferum sculptum combustum, quem alios oblatium vocant, ad missam Romanensis pontificis transmittimus, ipsique rodendum donamus». Az ág. evangélikusok ezek ellenében megtartották a kovásztalan kenyeret s az oltárról kiosztandó úrvacsorát ismételve «oltári szentség» néven említik.

A reformátusok a 44. artikulusban a gyónást elvetették. «Az sügó gyónást és az bűnöknek előszámlálását, melyet az pápa papjai kívánnak az embertől, nem javaljok. Mindazáltal az megrettent lölkü emberek praedikátorokhoz elmehetnek és tülök vigasztalást vehetnek.» Az ág. evangélikusok ezt a kánont is kihagyták és a gyónást «nem a rómaiaknak módjok szerént» ugyan, hanem «körösztényi módon», de fentartandónak határozták.

III. A sopronmegyei seniorok törvénykönyve sokkal hosszabb, mint az annak alapjául szolgáló herczeg-szöllősi. Feltételezi ez azt, hogy nem csekély bővítésnek kellett ez utóbbihoz hozzájárulni az új átdolgozásban; annál is inkább pedig, mivel — mint a fentebbiekben láttuk — egyetmást ki is hagytak belőle. És ez csakugyan így is történt.

A baranyai kánonokat — azon kívül, hogy feldarabolták — nemcsak más sorba rakták a rendszer kedvéért, de nagyobb teljességre s hitelveikkel összhangzásra törekedvén, nem egy határozmánnyal meg is bővítették.

A mi az 1598-iki egyházi törvényben új, az alakilag tekintve részint az átvett cikkelyekhez van toldva, részint új artikulusokba van foglalva; tartalmilag pedig vagy kiegészíti s pótolja az 1576 ikinak intézkedéseit, vagy a melőzött pontokéitól eltérő rendelkezéseket tartalmaz.

1. A sopronmegyei ágostai evangélikus seniorok 1598-iki egyházi törvényökben a herczeg-szöllősi kánonok némelyik artikulusát kibővítették. E bővítő betoldások különféle természetűek.

a) Első fajtája e betoldásoknak az, a mely az — akár

tiltott, akár parancsolt — egy csoportba tartozó, részletezett cselekvési módok, vagy tulajdonságok mellé újabb részleteket csatol.

Ilyenek fordulnak elő pl. a 24., 25., 26., 36., 41., 53. és 59-ik kánonokban.

A soproni 24., 25. és 26-ik cikkelyek a lelkész hivatalos teendőire nézve azt állapítják meg, hogy azok csak szabályszerű képesítés után végezhetők (24); teljesítendőök a szomszéd pap helyett is az egyház kértére (26), vagy az esperes felhívására (25); azok beleegyezése nélkül azonban nem (26). A herceg-szöllősi 6., 4. és 11-ik artikulusok, a melyekből ez intézkedések át vannak véve, ezek közül a teendők közül csak a prédikálást és a keresztelést említik; az 1598-ikiba be van véve a communicaltatás is.

Az ág. evangélikusok 59. kánona a baranyai 25. cz. után szelidségre — toldás: egyigytiségre — inti a papot, hogy ha hivei «gyakorta gonosz — toldás: rágalmazó és káromkodó — heszédekkel illetik» is, ő ne legyen «szitkozódó, átkozódó» — toldás: «ragalmazó és káromkodó».

Az 53-ik, mint a herceg-szöllősi 34-ik, tiltja az alattomban való menyegzőszerzést és kézfogást, mert abból «sok gonoszságok, visszavonások» s amaz szerint még «hamis esküvések» is támadnak.

A 36. kánon a reformátusok 9. pontja után előszámlálván az emberek ama rossz tulajdonságait, a melyekkel Isten haragját ünnepnapokon is magok ellen zúdítták, «holott csak huzalkodásban, kevélységben — toldás: «ölfuvalkodásban» — részegségben — toldás: «kereskedésben és kalmárkodásban» — feddőzésben, pörlésben — toldás: «lakásban» — tánczolásban, visszavonásban, haszontalan játékokban és egyéb hívságos dolgokban foglalatoskodnak», azt kívánja, hogy «az keresztyének mindezeket hátra hagyván, magokat az Istennek szolgálatjára szenteljék»; a mihez a soproniak ezt tették: «az mennyei és lölki jóknak elvételére adják.»

A 41. cikkelyben a baranyai 29-ikkel egyértelemben kimondják, hogy a «czégéres» — s hozzáteszik: «szarvas — bűnben heverő embereket, a kik soha életeket nem igyekeznek és akarják megjobbítani, mint az részegeseket» — toldás: «fösvényeket, telhetetleneket, — hamis esküvőket, szitkozódókat, lopókat, paráznákat és az kik uzsorával kereskednek» stb., ki kell a gyülekezetből tiltani.

b) A második fajta betoldás a mondatot egészíti ki. Ez a kiegészítés vonatkozhatik csupán az alakra, a mondat ki-

fejezésére, midőn a lehető félreértések kikerülése végett vannak szók vagy nagyobb mondatrészek betoldva, avagy ugyanazon gondolat más szavakba foglalva. De vonatkozhatik a tartalomra is úgy, hogy azáltal az egyes kánonok szélesebb alapot nyernek, intézkedéseik jobban körülíratnak, követelményeik pontosabban megállapíttatnak. Némelyek, mint egy-egy — bár keskeny, de ragyogó — fénysugár világítanak be a 300 éves események ismeretlen zürzavarába. Mások határozottan megjelölik az indokokat, a melyek a rendelkezések megállapítását szükségessé tették.

Ezek közül első sorban említendők a 38., 47., 49., 52., 54., 55., 57. és 69. kánonokban előforduló, tisztán az intézkedések szóbeli kifejezésére vonatkozó betoldások.

A 49. articulusban azt rendelik a sopronmegyei seniorok, hogy «az haragosokat és az egymással való gyűlölködőket az tanétó» — hozzátesszik a baranyai 39. cikkelyhez: «megértvén, az Úr oltárához ne bocsássa mind addig, míg egymással meg nem békélnek. Sőt erre is gondot viseljenek» — toldás a 41-ik cikkelyhez: «az tanétók — hogy meglássák, kiket kölljön oda bocsátani, mert ha olyakat bocsátanak» — toldás: «oda — kiket méltán elűzhetnének» — toldás: «onnand — nem különben vétkeznek, mintha az Úrnak testét» — toldás: «és verét — az ebeknek és disznóknak hánynak».

A 69. cz. a közgyűlésről intézkedik. A herczeg-szóllósi kánon megfelelő 15. artikulusában csak ennyit mond: «Hogy pedig ezek a körösztyének (a soproniak szerint: körösztýén tanétóknak) végezési állandók legyenek és hogy a jó rendtartás köztünk megmaradhasson» — a mihez a 69. cz. még hozzátesszi: «minden tévelygék ellen» — «félvéenként gyűléseket kell tartani. Valaki pedig — így folytatja tovább — «az közönséges gyűlést elmulatnája» — a 69. cz. betoldása szerint: «hivattatván — és reá nem menne» stb., «az hivatalától megfosztatik».

Az 57. a baranyai 33. kánont így bővíti és egészíti ki: «Továbbá azt» — toldás: «is — akarjuk, hogy» — toldás: «ha valamikor valami matrimonialis causa adatik az tanétók elejben, tehát — az Istennek könyvéből és az természet törvényéből legyenek itéletet az házasságnak dolgairól».

Az 52. kimondván a herczeg-szóllósi 31-ikkel, hogy «vasárnap nem engedünk lenni lakodalmat»; ettől eltérőleg a «szombaton és hétfőn» után újra szükségesnek látja kimondani, hogy «sem engedünk ilyen lakodalmakat lenni».

A 38. kánon a rest pap ellen van intézve, a ki az

1576-iki 18. art. szerint «hétköznap kuritol», amannak be-toldásával «haszontalanul semmi fejében».

A 47. az úrvacsorával nem élők felől intézkedik, a kikre vonatkozó 42. baranyai kánon így van meg bővítve: «Az kik» — toldás: «penig — semmiképpen nem akarnak élni az Úr vacsorájával» — toldás: «hanem elébb-elébb hallogatják és vontatják — azokat először az tanétók feddjék és intsek s ha nem fogadják», — toldás: «hanem azon keménységben és vakmerőségben maradnak — az körösztýének közzúl» — toldás: «affélék — kitiltassanak» — toldás: «bátorsággal»

Az 54. cz. azokról szól a herczeg-szóllósi 35. után, a kik «immár kezet fogtanak, ha azután egyik az másikat megútálnája». S ennek azt a rendelkezését, hogy «ha penig egymástól való elszakadásoknak igaz oka leend, egymástól elválhatnak», szabatosabban így fejezi ki: «Ha penig meg nem akarnak egyesülni, hanem egymástól el akarnak szakadni, az ecclesia itéleti legyen rajta, ha vagyon-e igaz és elegendő oka az ő elválásoknak».

Az 54. p. az 1576-iki 31. cz. kifejezését: «Ugyan itten mindentől azt is kívánjuk, hogy józanon és éhóra esküssenek és esküdjenek» — kissé átírva így reproducálja: «Az tanétok-tul az esküttetésben ilyen processust kívánunk, hogy éhóra, józanon esküssenek s az esküvő személyeket is erre intsek, készerítsék».

Másod sorban említendők a 24., 28., 29., 30., 32., 33., 41., 50., 57., 59., 68., 71., 72. és 73. kánonokban előforduló, a herczeg-szóllósi artikulások rendelkezéseit bővebben kifejtő s az egyházi közigazgatás és hitelet terén akkorjában feltűnő jelenségekre utaló betoldások.

Az ágostaiak törvénykönyvük 24. pontjában — átvevén a baranyai reformátusok 6. kánonát — felhatalmazzák az espereseket az időközi exmittálásra. «A gondviselő főseniorok esküvés alatt» — s hozzáteszik még: «az ő fogadások szerint — egy ideig az egyházi szolgálatot megengedhetik azoknak, az kiknek tudják mind tudományokat, mind jámborságokat» — ez utóbbi helyett ezen további feltételeket szabván: «mind vallásokat, mind emberségeket, mind az ő egyenes erkölcsöket».

A 32-ben a herczeg-szóllósi 24. kánonnak megfelelően azt kívánják, hogy a más «superintendens birodalma alól — a hogy az 1576-iki törvényben használt «pispökség»-et körülírják — a jövő tanító és lelkész bizonyítványt hozzon». A baranyaiak szerint «jámborsága mellett» — szerintök olyan

«bizonyoságtévő és ajánló levelet, kiből mind élete s mind magatartása felől afféle tanétónak értelem lehessen».

A 33-ban ennek folyományaképen — a herczeg-szöllősi 24-ikkel — megtiltják az e nélkül jövő befogadását s még azt is hozzátézik: «bár ugyan tudós legyen is».

A 71-ben megtartván az 1576-iki 27. cz. szavait, elrendelik, hogy az egyházlátogatás alkalmával «mind az tanétónak s mind az hallgatóknak tudományokról» — új követelményül betoldva: «vallásokról — és erkölcsökről való tudakozás legyen».

Az 59-ben azok ellen fakadnak ki, a kik «senkinek nem kedveznek, hanem — folytatják tovább — Istennek fiát s vele egyetemben az ő igéjének és akaratjának hirdetőjét is gyakorta gonosz beszédekkel illetik». A baranyai 25. k. csak a lelkészeket említi. Ugyanabban tilalmazzák egymásnak «mód és ok nélkül való szidalmazását».

A 73-ban megfenyegetvén azokat a papokat, a kik az igaz hit ellenségei és a jó rendtartás megháborítói, az 1576-iki 46. kánon e szavait: «(ezeket) az Isten igéjének fegyverével, annak utánna az fejedelmektől engedtetett büntetéssel egyakarathól megbüntetjük» — így bővítették meg: «az Isten igéjének fegyverével elsöben és az Istentől, annak utánna fejedelmektől engedtetett büntetéssel egyakarathól megbüntetjük».

A 41-ben a herczeg-szöllősi 29. art. amaz intézkedését, hogy az egyházból kitiltottak addig vissza nem vétetnek, míg «Istent és a körösztýeneket meg nem követik», még e feltétellel toldták meg: «míg bűneiket megismervén és azokon szánozkozván».

A 68-ban ök is megtiltják, hogy senki a lelkészek közül a — toldás: «sokszor megintetett és — győzetett» — toldás: «vakmerő — eretnekekkel disputatiót ne kezdjen, se együtt velek» — toldás: «ne egyék-igyék, se — ne nyájaskodjék».

A 72-ben a baranyai 20. cikkelynek a közcassára vonatkozó rendelkezését, hogy abba «valamely tanétóra mi esik, azt zúgolódás nélkül megadja» — «a hova illik és rendelletik» — bepótlásával egészítették ki.

Rendkívül érdekesek ama közbeszúrt megjegyzések, a melyek törvénykönyvbe ugyan nem valók, de mint az általok fájlalva észlelt visszasságok elleni tiltakozás, teljesen elmelőzhetőek nem voltak. Valószínű, hogy az ostorozott visszaelések egyike vagy másika a kánonok szerkesztőit saját személyökben is igen közlelől érintette, de nem egészen bizonyos, hogy azok elkövetőit csak Beythe pártfelei között kellene keresni.

A 28., 29. és 30. kánonok a lelkészek kapzsiságát róják meg. A 28. azt rendeli, hogy «minden praedikátor csak annyi terhet vegyen föl, az mennyit elviselhet. Ez okáért, hogy ha őket egy város vagy egy falu eltarthatja, többhöz magokat ne kötelezzék nagyobb jutalomnak okáért. Mind az által az holott az tanétók szükön vannak, ott szabad egynek két vagy három falunak is szolgálni, csakhogy az Istennek igéjével ne kereskedjék a tanító». A herczeg-szóllósi 13 art. e szavainak a soproniak ezt vetették utánna: «mint ennek előtte cselekedtek némelyek s most is cselekesznek». A 29. ugyanazon forrás után parancsolja, hogy «senki nagyobb jövedelemnek okáért helyét meg ne változtassa . . . hanem az Isten ecclesiájának épületire igyekezzen inkább, hogy nem mint az jövedelemre maga hasznáért», s ezt teszi hozzá: «Az Istenét az magok hasznáért el ne mulasztják, mineműiek voltak ez előtt s most is találtnak». A 30. a baranyai 19. kánonnal azt kívánja, hogy «esztendejének előtte senki az ő ecclesiáját el ne hagyja» s rögtön beiktatja azon megjegyzést: «mint némelyek cselekedték ez ideig».

Az 57. art.-ban az 1576-iki egyházi törvény 33. pontjának eme határozománya után: «az Istennek könyvéből és a természet törvényéből tegyenek ítéletet az házasság dolgairul» — még a következőket találjuk: «Az dologhoz pedig minden tanétó ordine szóljon barátságért, kedvért, ajándékért senki hamisat ne prononciáljon, mint annak előtte történt ilyen dolog az ministeriumnak gyalázatjára az előljáró tanétóktul».

Az 59-ben a herczeg-szóllósi 17. kánon, a mely a lelkészek egymás elleni torzsalkodását feddi, így irták át: «Az tanétóknak . . . egymás ellen való suttogását, kiket cselekedtek nyelvekkel és irások által némelyek az ő magok veszedelmére, egyházi rendhez illetlenek ítélünk».

Felemlíthetjük itt — hogy ne kelljen másodsor visszatérnünk az e fajta betoldáshoz — az újonnan alkotott 20-ik kánonnak, a mely arról szól, hogy az esperesek tartoznak «az szegény atyafiaknak szükséges igyekben az ő erejek szerint segítséggel és oltalommal lenni» — ezen, valamelyik esperes hivatalos eljárásának jellemzését tartalmazó megjegyzését: «mint az előtt némelyek közülök csak az ő házok ajtajának küszöbén sem léptenek ki. Ha mikor kimentek is, hasok, torok töltéseért mentek ki, veszedelmes igyekben elhagyták őket, semmi segítséggel nem voltak nekik, mert nem lehetett az lakás úgy, mint annak előtte».

A 71. a formula concordiae aláírásának kényszere foly-

tán előállott visszasságokra vet világot, midőn az egyházlátogatást elrendelő herceg-szöllősi 27. kánon utasításához, hogy ez alkalommal «mind az tanétóknak s mind az hallgatóknak tudományokról és erkölcsökrül való tudakozás legyen» — még a következőket függeszti: «Mert most sokan vagynak olyanok, hogy az mit hisznek, nem vallják, az mit vallanak, nem hiszik; efféléket nem akarunk közöttünk tartani, mert igen veszedelmesnek látjuk».

Végül idézzük még az 50. cikkelyt ama nevezetes toldaléért, a melylyel a baranyai 31. kánon meg van bővítve: «Ezt is az tanétóktul megkívánjuk, hogy az Úr vacsorája osztogatásakor az körösztyének előtt szép intéseket és tanétásokat tegyenek» — toldás: «az mint az mi Agendánkban föltalálják. — Az Krisztus szerzésének igéjét pedig sok kerengő és homályos beszédekkel meg ne homályosítsák». — toldás: «hanem valamint az Krisztustól mondattattak és az mi Agendánkban megirattattanak az igék, az tanétó abban viselje. Senki kedvéért, barátságáért, szitkáért, átkozódásáért, fenyegetéseért másképpen ne formálja, folyásából ki ne tekerje».

Harmad sorban említendők a 14., 28., 31., 32., 33., 37., 47., 48., 53., 55., 56. és 59. kánonokban előforduló, a megállapított intézkedések okát vagy célját közelebbről meghatározó betoldások.

A 31. cz. a herceg-szöllősi 19-ikkel egyértelemben óva int attól, hogy a lelkész «magát valahová úgy ne igérje, hogy osztán őket megcsalja» s rendelkezését ezzel az indokolással toldja meg: «mert ezzel a ministerium szidalmazására nagy ok adatnék».

A 48. nem éri be annak egyszerű kinyilatkoztatásával, mint a baranyai 43. kánon, hogy az Úrvacsorához apró gyermekeket nem szabad bocsájtani, hanem utánna teszi ezt is: «mert méltó a körösztyénségnek fundamentomit tanulni annak, az ki ez szentséggel akar élni».

Az 56. követvén a herceg-szöllősi 33. cz. kifejezését, erősen meghagyja, hogy «idővel egyenetlen személyt az tanétó még fejedelemtől való féltében is öszve ne esküttessen». S ettől eltérőleg okát is adja rendelkezésének: «Mert illetlen dolog, hogy az atya leányát vegye el és leánya időszerint való atyjához menjen. Így, hogy az anya fiához menjen és a fiú anyját vegye el».

Az 55. szerint pedig a lelkész esketés előtt arról is tartozik megbizonyosodni, hogy a házasságra lépni szándé-

kozók szabadok. Az 1576. 32. kánonból átvett ezt a határozatot még azzal találjuk kiegészítve: «*hogy cselekedetiből az házásoknak törvénykedések és patvarkodások ne következzenek*».

A 14. a baranyai kánonok 3. cikkelye értelmében megállapítván, hogy a superintendens semmit az önnön fejétől ne cselekedjék, hanem mindenben az esperesek tanácsával éljen, hozzáteszi: «*hogy így több személyeknek consussa accedálván, az ő cselekedeti méltóságosb legyen*».

A herceg-szöllősi kánonokhoz pótlólag betoldott indokolás többször hivatkozik a bibliára és pedig hol az egészre, locus kijelölése nélkül, hol egyes fejezetekre vagy versekre.

Az 59. cz. csak általánosságban utal rá, midőn kimondja, hogy «*ha valamely tanétó szitkozódó, átkozódó, rágalmazó és káromkodó leend, egy avagy két intés után ha meg nem tér, az Úrnak írása szerint az Krisztus nevében azt bizvást excommunicáljok*».

A 28. annak a rendelkezésnek erősítésére, hogy a lelkész «*nagyobb jutalomnak okáért*» egy egyháznál többnek ne szolgáljon s «*az Istennek igéjével ne kereskedjék*», 1. Péter 5-re hivatkozik.

A 32. az Ap. Csel. VI.-ban találja első alapját az 1576. kánon 24. cikkely értelmében tett amaz intézkedéseknek, hogy más püspökségből se tanító, se pap ne kebeleztessek be az illetékes superintendens bizonyítványa és ajánló levele nélkül.

A 33. tovább menvén, azt hagyja és parancsolja, hogy «*oly tanétót a község ne fogadjon be — bár ugyan tudós legyen is — meggondolván az mit az Isten az próféta által mond: Currebant et non mittebam eos*».

A 37. azzal buzdítja a lelkészeket, hogy — a mellett, hogy a felnőtteknek prédikálják az Isten igéjét — «*a gyermekéket is az körösztýenségnek fundamentomára tanítsák, miképpen az régi szent atyák cselekedtenek az ecclesiában, hogy valóban mondhassák azt, a mit Sz. Pál 1. Cor. 4. mond: Sic nos existimet homo, ut ministros Christi et dispensatores mysteriorum Dei*».

Néhol az indok példabeszéddel, közmondással van kifejezve.

A 32. kánon a herceg-szöllősi 24. cikkelyt, a melyben a baranyaiak «*az sok hamis tanétókért, az kik alattomban becsúznak-másznak*», azt rendelik, hogy másunnét jövő egyházi emberek bizonyítvány nélkül ne vétessenek be, a

fentebb említett bibliai erősség mellett azzal az indokkal is megtoldja: «*hogy velök úgy ne járjunk, mint az ürge a borzzal*».

Az 53. a baranyai 35. után elrendelvén, hogy «*titkon senki menyegzőt ne szerezzen, avagy kezet ne fogjon, hanem ezek tisztességbeli személyek előtt legyenek meg, ha az tanétó mindenkor ott nem lehetne is*», helyén valónak látja kimondani, hogy «*asszonynépeket penig efféle szerzéstől egyáltalába megtiltunk, merthogy — veti utána nagy komolyan — az asszonynépeknek hosszú az hajok, de rövid az elméjük*».

Népies szólámat találunk a 47-ben is, a mely az Úrvacsorával nem élökről az 1576. 42. art. után megállapított azt a határozatot, hogy «*az körösztvények közül affélék kitiltásának bátorsággal*», azzal rekeszti be: «*Az kinek nehéz, tegyen róla*».

c) Nehány betoldás végre egészen új, a baranyaiak által tekinteten kívül hagyott viszonyokat szabályozó rendelkezéseket tartalmaz. Ilyenekre akadunk a 25., 33., 40., 41., 43., 46., 51., 52., 57., 59., 64. 65. cikkelyekben.

Az 52. kánonban kinyilatkoztatják a törvényhozó esepresek, hogy «*az körösztvényeket tisztességes lakodalmakban való mértékletes vigasságtól és örömtől*» nem tiltják el. Ilyes kifejezés a baranyaiak kánonai között nem található, sőt a 30. a tánczot erősen tilalmazza.

A 25-ben elrendelvén, hogy a papok szomszédjaikat tartoznak helyettesíteni, midőn a végzendő teendőket felsorolják, megemlítik a beavatást is. «*Mert — hangzik a rendelkezés — az gyermekszülő asszonyállatoknak beavatásokat megtartjok propter bonum ordinem decorum et propter sanitatem recuperandam*».

A 43-ban a keresztelés módja sokkal körülményesebben van meghatározva, mint a megfelelő 1576. 36-ban. Megkivánják ugyanis «*az körösztatyákat és anyákat, hogy meglegyenek bizonyosságul contra sectam anabaptisticam*»; nemkülönben, hogy «*propter sacramenti dignitatem mind az edények s mind az víz tiszták legyenek, az edény ugyan csak arra tartassék, abból se mosdjanak, se igyanak*»; végül még azt is, hogy «*az körösztölő vizet penig az tanétó tiszta helyre öntesse*».

A 33. art. megtiltja az egyházaknak, hogy papjaikat a felsőség híre nélkül el ne bocsássák és másokat, különösen pedig hogy másunnét jötteket ne alkalmazzanak és a baranyai 24. és 13. cz. után az engedetlenek ellen a következő fenyegetés van toldva: «*Ez ellen cselekedő vakmerő községet büntetjük Isten igéjének hirdetőjét közülök elvévén*».

A 40-ben a hitben tévelygők ellen szóló 1576. 22. egész terjedelmében átvett kánon előtt a papoknak szükséges könyvekről találunk intézkedést: «Továbbá hogy a lelkész mind ezeket jobb módjával megcselekedhesse, azt kívánjuk, hogy minden tanétónak bibliája legyen, azt szorgalmasan olvassa és repetálja, a mellett régi, jámbor doctorok irását tartsa, kik authenticusok legyenek, kiknek irásokat cum iudicio olvassa és az mennyiben az sz. irással az ő irások egyez, annyiban az sz. irást az ő igaz értelmek szerint magyarázza, nem az maga cerebrumából, kiből sok fogyatkozás avagy változás lehetne jövendőre».

Az 59. óva inti a lelkészeket, hogy «az ő szolgatársokat, kikkel egy Úrnak szolgálatjában vannak, ne szidalmazzák, ha szintén ő tőle szidalmaztatnának is».

A 41. pedig elrendelvén, hogy «az kik kitiltatnak, addig be ne bocsájtassanak, míg bűnöket megismervén és azokon szánakodván, Isteneket és az ecclesiát meg nem követik», a herczeg-szöllősi 28. kánonnak ezt az üdvösnek mutatkozó határozmányát ezzel toldja meg: «Itt az tanétókat is befoglaljuk».

Az 57. a baranyai 33-kal egyértelemben elrendeli, hogy a házassági pereket «az Isten könyvéből és a természet törvényéből» kell megítélni s a tárgyalás menetére vonatkozó következő intézkedéssel egészíti ki: «Az dologhoz penig minden tanétó ordine szóljon, barátságért, kedvért, ajándékért senki hamisat ne pronuncáljon».

A 46. nemcsak azt mondja ki az 1576. 38-czal, hogy a papok az úrvacsora-osztást «a népnek először megjelentsék», hanem megköveteli, hogy ez a hirdetés «egy avagy két héttel annak előtte történjék meg.»

Az 51. pedig megkívánja, hogy a betegeknek a lelkész ne csak vigasztalást nyújtson, mint azt a herczeg-szöllősi 45. kánon megszabja, hanem «ha ez mellett élni akar az beteg az Úrvacsorájával, adminisztrálja neki az tanétó, kiváltképpen ha oly leendő, ki annak előtte is gyakorta élt véle».

A 64. és 65. átvévén a baranyaiak 26. art. rendelkezését, hogy az iskolamesterek «az ő pásztoroknak tisztességgel és engedelmisséggel legyenek», azonkívül, hogy az iskolák csekély számára való tekintettel a 64. kánon intézkedései vannak bevezetve: «Az hol scholák és scholamesterek vannak, azoknak hagyjuk . . .», a 65. azt is megparancsolja, hogy a mesterek «semmit pásztorok hírek nélkül nem cselekedvén».

A sopronmegyei ág. ev. seniorok 1598-iki egyházi tör-

vénykönyvükbe az 1576-iki kánonokban elő nem forduló új artikulusokat is vettek fel. Ezek közül egyiknek-másiknak a hangja emlékeztet ugyan más kánonok ugyanazon tárgyú cikkelyeire, forrásukat azonban mégsem lehet olyan pontosan kimutatni, mint a fentebb említettekét a baranyai törvénykönyvben. Ugy látszik, ezeket az általok teremtett viszonyok szabályozására maguk foglalták írásba. Nehánya olyan tételt állít fel, a melyet a Herczeg-Szöllösön összegyűlt reformátusok nem tartottak szükségesnek kimondani s ezért hallgatással mellőztek; de találunk nem egyet olyant is, a melynek intézkedései lényegesen különböznek a baranyaiak megállapodásaitól.

a) Az első csoportba tartoznak a 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 15., 16., 17., 18., 19., 21., 22., 23., 39., 58., 60., 62., 63., 66., 67., 70. artikulusok. Ezeknek megfelelő kánonokat a herczeg-szöllösiben hiában keresünk.

A 3., 4., 5., 6. cikkelyek semmi positiv rendelkezést nem tartalmaznak s nem egyébért lettek a törvénycikkbe bevéve, mint hogy azt világosabbá tegyék, áttekinthetőségét emeljék, rendszerét jobban kitüntessék. Tartalmuk: mire valók a törvények, miről, milyen rendben szólnak? stb.

A 7—17. kánonok a püspök hatáskörét szabják meg. A 7. — «mint Istentől választott egyházi fejedelemnek» — birodalma alá kötelez «minden egyházi szolgákat, akármilyenű névvel nevezessék az, hogy minden tanító illendő félelemmel és tisztességgel engedjen neki, nem maga személyében való méltóságáért, hanem a választó Istenért». A 10. megállapítja egyházkormányzási-, a 11. igazságszolgáltatási hatóságát.

Figyelemreméltó körülmény, hogy a 11-ben kimondják a törvényhozók, hogy «ha kik a tanítók között nem tisztékhez illendő életet viselnének, azoknak testekben való érdemlett büntetésre is hatalmat adunk az superintendensnek, hogy az gonosz erkölcsök inkább kigyomláthassanak, melyek még az tanítóknak is uralkodnak». Hogy mi legyen ez a «testekben való érdemlett büntetés, azt a 12. cz., Máté 18-ra való utalással, a püspök belátására bizza. «De ebben azért az superintendens meglekintse azt, mi legyen illendő és tisztességes dolog avagy büntetés, s inkább azon legyen, hogy megnyerje az ő lölköt, hogy sem mint vagy kétségbeesésre vagy kedig nagyobb vétekre kényszerítse». A debreczeni hitvallás egyenesen eltiltja a testi büntetést, midőn a püspökök kötelességeiről szóló fejezet 11. pontjában ezeket rendeli: «Fegy-

verrel és testi büntetéssel ne büntessék a vétkezőket, sem pedig pénzbírsággal, hanem a hivatalból való letétellel és kiközösítéssel, mert ők a kiáltó szók.»¹

A 18—23. kánonok az esperesek teendőit számlálják elő. A 18. hangsúlyozza, hogy «a seniorok az ecclesiában a superintendensnek munkálkodó és gondviselő társai, de nem szintén azon méltóságúak». Hatáskörük csak saját esperes-ségökre szorítkozik. Itt vigyáznak ők a jó rendre s békességre. De a mint a superintendens nem tehet semmi fontosabb lépést az esperesek megkérdezése nélkül: úgy az esperesnek is mindent jelentenie kell a püspöknél. «Ezek a seniorok — hangzik a 10. kánon — az ü distractussokban vigyázzanak és ha mi egyenetlen dolgot látnak, vagy kedig hallanak, azt az superintendenssel egyetemben minden nehézség és készerítés nélkül, jó kedvvel csöndesítsék.» Mivel pedig az esperes alá van rendelve a püspöknek, ha ez «valamelyet az seniorok között az ecclesiára dolgára kiküld, zúgolódás nélkül elmenjenek és engedelmessek levén, pispökök parancsolatjának, az ü reájok bizattatott dologban híven eljárjanak» — parancsolja a 21. art. Ehhez a 22. még azt a figyelmeztetést kapcsolja, hogy az «efféle dologban mind az által — hogy cselekedeti méltóságosb legyen — maga semmit ne cselekedjék, hanem ha kívül valamely tanétó arra való leszen, annak hírré tegye, kiváltképpen kedig, mikor lehet, senior társának».

A 8., 9., 13., 16., 17. pontokban a hitviták, személyes versengések és gyűlölködések gyászos következményeinek megszüntetésére célzó intézkedések vannak törvénybe foglalva.

A 8. és 9. óva intenek, hogy a püspökséget, «ezt a nagy méltóságos és böcsületes tisztet senki — bár ha maga személye előtt arra méltónak láttatik is — tisztességekivánásból magának ne ragadja; sőt ha valamely személyek, bár ha az ecclesiában legfűebbek lesznek is azok, választatni akarnák az egész ecclesiának consensusa ellen, ne cselekedje: hanem várja, «hogy arra az tisztre Isten az ü anyaszentegyháza által válaszsza és hívja ötet; ehhez tartásák magokat mind az seniorok s mind birodalmak alatt lévő tanétók, mert így emberek előtt tisztességesben, Isten előtt kedig és az ő anyaszentegyháza előtt idvösségesben és kedvesben birhatja tisztit». A mire a tekintélyben alászállott papságnak bizony nagy szüksége is volt.

¹ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. 184. l.

A 13. — a canones majores 20. cikkelyét követvén — kötelességévé teszi a püspöknek, hogy, «ha az ő superintendenciája alatt vagy tanító vagy hallgató Istene felől való tudományában tévelyegni találta, mind maga, mind egyéb tanítók által afféle személynek megtérítésére igyekezék; de azt nagy atyafiúi szeretettel és emberséggel cselekedje».

A 16. és 17. még tovább megy. Amaz azt rendeli, hogy «az superintendens emberségével és tisztességes magatartásával magához édesgesse inkább az egyházi szolgákat, hogysen mint idegenétse és azoknak egyességeket minden igyekezetivel oltalmazza». Emez, hogy ha valaki «az ecclesia egyességének és békességének fölbontója és háborútója akarna lenni, ennek (noha minden tanító) kiváltképpen az superintendens ellene álljon állhatatossan, sem fáradságával, sem kárvallásával nem gondolván». Az előbbi némileg megfelel a canones majores 27. artikulusa eme kifejezésének: «Minden egyházi emberek az Úrban kegyesen vettessenek alá és engedelmeskedjenek püspökeiknek, senioraiknak s főpapjaiknak; azonban még se uralkodjanak a seniorok az egyházi rend felett drabantok és zsarnokok módjára». Valószínű azonban mégis, hogy nem járunk messze az igazságtól ama föltevésünkkel, hogy az evangéliomi szeretetnek és a békességre törekvésnek ezek a törvényben nyilatkozó szövszólói nem a debreczeniek kánonaiból másoltak, hanem saját, a versengéseket megútált lelkökből merítettek.

A következőkben a törvényhozók minden egyes lelkészhez szólnak.

A 39. meghagyja, hogy «tanításában az minister — materiája lévén — az hallgatók bünének feddését el ne mulasztja, hogy Krisztus szolgája lehessen, — a mint a canones majores 50. art. is kívánja, azt rendelvén, hogy az igaz lelkipásztorok «mind alkalmas, mind alkalmatlan időben feddjék, dorgálják meg Isten igéje szerint minden rendek büneit és gonoszságait».

Az 58. a lelkipásztorok életét s magaviseletét szabályozza. Mindenekfelett megkívánja, hogy «feddhetetlen életet kövessenek, tiszta, förtelem nekül való életűek legyenek». Részletesen előszámlálván a tilalmas dolgokat és a kerülendő cselekvési módokat, magokviseletének reguláit abban foglalja össze, hogy «minden praedicator az ú tisztiben híven eljárván: dictis, factis, moribus, pietate, patientia, humanitate, sobrietate, beneficentia Krisztust kövesse». A baranyaiak a

14. kánonban különösebben csak a részegség ellen kelnek ki s letétellel büntetik.

Általában nagy gondjuk volt az egyháziak élete tisztaságának, szeplőtlenségének megóvására. A szokásos egyházlátogatások nem látszottak elég garantiát nyújtani arra, hogy a tiltott, bűnös cselekedetek eltitkolása s kibúvásuk a javító büntetés alól lehetetlen lenne. Hogy az ellenőrzés pontosabb legyen, hogy a «ministerium» nevedjek a gáncstól és gyalázzattól, a mely egyes «ministerek» tettei következtében érhetné, a törvényhozók a lelkészek testületi közszellemét hívták segítségül. Nem riadtak vissza attól sem, hogy a 60. kánonban azt követeljék, hogy «ha valamely tanétó tanétótársának, avagy bár szomszédja ne legyen is, valami feslettségét megéri, kiből az ecclesiának valami botránkozása következhetnék, el ne hallgassa, hanem az seniornak, avagy az kiknek illik, megjelentse, hogy afféle scandolom tolerabili remedio tollatur; mert ha elhallgatandja és az botránkozás megleend, ejusdem criminis reus reputabitur».

Érezték, hogy a talaj, a melyre ezzel a követeléssel léptek, nagyon sikamlós, és hogy a szellem, a mely ebből a kánonból kivillan, ellentétes is egyéb artikulusokéval. Alig egy sorral feljebb, a herczeg-szöllősi 17. törvénycikkelyből másolt 59. pontban mondták ki, hogy «az tanétóknak egymással való visszavonásokat, feddődéseket, egymásnak rútítását, mód és ok nélkül való szidalmazását, árulását, egymás ellen való suttogását egyházi rendhez illetlennek itéljük». A 64-ben pedig — követvén az 1576. 17. kánont — az iskolamestereket intik, hogy «az ú pásztorokat vagy ugyan ottan az község előtt, vagy másutt alattomban ne gyalázzák. se el ne árulják». Ugyanígy szellem nyilatkozik a canones majores 38. artikulusában, a mely szerint «az egyház háborgatóit, a suttogókat, árulkodókat az egyház az atyafiak társaságából kivettetni rendeli». Ugyanazért siettek 61. kánonul átvenni a baranyaiak 16. törvénycikkelyét. «Ez dologban pedig azt köll mindennek jól eszében venni, hogy senki gyűlölségből vagy valami gonosz akaratból az ú tanétótársát az seniorok előtt be ne vádolja, hanem szeretetből cselekedjék ő vele, hogy az lölköt Istennek megnyerhesse».

Világosan jellemzi ez a pont a közgyűlésnek házszebályát képező 70. artikulusnak, valamint a fentebb említett néhány kánonnak azzal a rendelkezésével együtt, a mely a püspököknek és a senioroknak a kormányzásban és igazságszolgáltatásban szelidséget köt lelkére, azt a lázas törekvést,

a melylyel a törvényhozók sok salakot felzavart küzdelmek közt szervezkedett egyházuk egységét, nyugalmát és tekintélyét, valamint a kormányzás békés menetét, a legmesszebb menő övrendszabályok alkalmazásával igyekeztek biztosítani.

A 62., 63. és 67. elrendeli, hogy a lelkészek, továbbá azok feleségei, nemkülönben az iskolamesterek és a deákok tisztességesen és szerényen öltözködjének. Mert — olvassuk a 62-ikben — «hajdúkat, haramiákat, katonákat, drabantokat, mészárosokat, prokátorokat, nemeseket, török katonákat, jancsárokat, izpaiakat, kadiakat és hogysákat egyáltalában nem akarjok, hogy kövessenek». Ruházatuk olyan legyen, «hogy ugyan igazán mondhassák felőlök ezt: Imez az Istennek igaz szolgálója s amaz is az Istennek igaz szolgálóleánya». Egyszerűséget kívánnak tehát csupán, mint a canones majoris 15., 43. és 65. artikulusai. Semmi egyenruhaféltet nem hoznak be, követvén ebben a debreczeniek felfogását, a kik 15. kánonukban úgy rendelkeztek, hogy mivel «az irás semmit nem mond a ruhák kelméjéről és alakjáról, hanem mindeniket a fiak szabad rendelkezése és hatalma alá bocsájítja: a természetnek használatos természeti és polgári öltönyök kelméjét és alakját a keresztyén szabadság iteletére bizzuk».

Hogy a közgyűlések vitatkozásai közben a szenvedélyes kitéréseknek eleje vétessék és a tanácskozások — rendes menetök biztosítottán — jó móddal, időben befejezhetőek legyenek, a 70. artik. a következő házszabályt tartalmazza: «Oda menvén pedig az minister az gyűlésbe, ne lehessen olyan nagy dolga, hogy el merjen onnét menni, míg mindenek el nem végeződnek, hanem jelen legyen minden dolgokban; csöndessen viselje magát, csacsogásával — nem kerdettetvén — ide s tova való sorálásával — nem küldettetvén — egyebeknek hasznos beszélgetéseket ne interturbálja, mert affélék az büntetést el nem távoztatják».

A papnövendékekről, a papi vizsgálatokról és a papszentelésről is találunk rendelkezést. Amazokról a 66. kánon szól (talán a can. maj. 65. art. után). «Az tanuló deákok, kik a végre tanulnak, hogy az ecclesiában az Úr Istennek akarnak szolgálni, azok éljenek a régiektől rendelt alamizsnából. De ha szófogadatlanok lesznek, röstök és henyélők, ide s tova vándorlók, affélék a scholákból kiűzessenek. Meglássák azért az scholamesterek, kiket kölljön scholájokban befogadniok; az kiket pedig befogadnak, esztendeig azok az scholákból ki ne menjenek, hanem megmaradjanak és tanuljanak.» Erről a 23-ik úgy intézkedik, hogy az «examinálás-

ban legelsők az seniorok legyenek in materiis theologicis, ezek után osztán az több atyafiak». Emerről pedig a 15-dik mondja, hogy «ez az superintendentis tiszti», de csak «az több atyafiaknak s kiváltképpen az senioroknak ítéletek és examenjek accedadván, legyen az meg».

b) A második csoportba tartoznak a 34., 42., 44. és 45. artikulusok. Ezek olyan kérdésekről intézkednek, a melyekre a herczeg-szöllősi kánonokban is találunk feleletet, csak hogy a két törvénykönyv rendelkezései a törvényhozók dogmaticai álláspontjából kifolyólag tetemes különbségeket tüntetnek fel. A baranyai reformátusok és a formula concordiae sopronmegyei hívei nem érthettek egyet az úrvacsora lényege felfogásában és kiszolgáltatása módjának megállapításában, nem különben eltérőnek kellett lenni véleményöknek a gyónás, a szükségben-keresztelés és az ünnepek felől is.

A debreczeni s egeri hitvallás felfogása szerint «a keresztényének urai a szombatnak», tehát «nem hirdetünk babonás ünnepeket a pápisták szokása szerint». A vasárnapon kívül csak a Krisztus születésének, körülmetélkedésének, a husvétnak, pünkösdnek ünnepeit kell megtartani; «a szenteknek, vértanúknak, boldogságos szűznek és más szűzeknek mesés ünnepeit a sok babona és bálványozás miatt» el kell hagyni. Ugyanily értelemben szól a herczeg-szöllősi 8-dik, az 1566. gönczi 15. kánon, míg az 1554. óvári kánon 8. cz. szerint «az egyházba eddig bevett ünnepeket meg kell tartani, hogy taníttassék a nép az Isten akaratára».

A sopronmegyei ág. ev. seniorok 34-dik kánonukban ugyanezen conservatív szellem befolyása alatt kimondották, hogy «az vasárnapokat és egyéb evangéliomos ünnepnapokat» megülik és megszentelik. A törvénykönyv toldalékául — «quia non cum contemnendo ecclesiae scandalo, festa quaedam in diversis locis nunc negligebantur, nunc celebrabantur, hactenus ne et in hac parte consensus negligeretur» — összeállították az ünnepek sorozatát is. Ebből nemesak az tűnik ki, hogy sokkal több ünnepet megtartottak, mint az újításban megszzebbsébb ment reformátusok, hanem — ha a r. kath. egyház 1611. nagyszombati zsinatjának I. 13. decretumával összehasonlítjuk — még az is, hogy a 44 ünnepnap között olyanok is vannak, a melyeket magok a r. kath. is csak félünnepnek nyilvánítottak, sőt egészen el is hagytak. A sok ünnepszentelés következtében a vasárnapi két prédikáció mellett ezeken az ünnepeken is délelőtt szent beszéd, délután kátémagyarázat lévén rendelve — a reformátusok által szokásba vett és a herczeg-

szöllősi 18. t.-cz. által is kötelezővé tett «legalább három» hétköznapi prédikációt elhagyhatónak vélték.

A keresztelezésre vonatkozólag némileg szintén eltérőleg intézkedtek a baranyiaiktól. Nem a tekintetben, hogy megparancsolták, a mi a hercegeg-szöllősi kánonokban nincs kimondva: hogy a keresztelező edényeket másra használni, a vizet tisztátalan helyre önteni nem szabad. Ezeket másutt is szükségesnek látták hangsúlyozni; elkövetni pedig azok is őrizkedtek, a kik ilyesmit törvénykönyvbe iktatni nem siettek. A különbség abban észlelhető, hogy míg a baranyai reformátusok a canones majores 44-ik articulusa után határozottan kinyilatkoztatták, hogy asszonyoknak a keresztelest meg nem engedik, «ha szintén keresztelestlen az gyermek meghalna is» (37. k.): a sopronmegyeiek hallgatnak a bábákról, 42. kánonukban pedig utasítják a lelkészt, hogy «az szent körösztésnek szentségét vagy éjjel, vagy nappal, valamely időben és órában kívántatik, adminisztrálni lelkiismeretiért és az büntetésért el ne mulasztja, soha oly nagy gondja és foglalatossága ne lehessen, hogy ebben haladékat vegyen». A canones majores 7. szerint a keresztelestnek «nyilvános helyen, prédikáció után kell történni», az 1566. gönczi zsinat 4. cz. szerint szintén — «kivéve a szükség esetét».

Ugyancsak megtartották a gyermekszülő asszonyoknak — a debreczeni hitvallás szerint «nevetséges, haszontalan, babonás, pápistas» beavatását is, a mely szertartást az 1576. 7. kánon elvetett.

A fülbgyónásról, a melyet megengednek az erdői kánonok, sőt a debreczeni hitvallás is, a soproniak mélyen hallgatnak. A 44. artikulushoz csak ennyit mondanak: «Az confessiót az mi gyülekezetinkben körösztényi módon, nem az rómaiaknak módjok szerint, megtartjuk, tudván, hogy csak azok élnek méltán az Úr vacsorájával, az kik az ő bűnökét megesmervén, vallást tesznek felőlök és hiszik ezeket az igéket: Érettetek adatott és ontatott bűnöknek bocsánatjára».

Az oltárokat azonban megtartották s az urvacsorát a betegeknek is kiszolgáltatták.

Baranyában 1576. közönséges és a hercegeg-szöllősi 40. kánon értelmében egyetemesen kötelező volt az urvacsorában a kovászos kenyér használata. A Balaton és Fertő között azonban sok helyt még a XVII. században is örömebb éltek kovásztalan kenyérral, a mely az 1554. óvári zsinat szerint is «leginkább megközelíti a Krisztus rende-

letét». A sopronmegyei seniorok is a kovásztalan kenyér, az ostya mellett nyilatkoztak s 45-ik kánonukban az úrvacsoráról ilyen rendelést tettek: «Az Úr vacsorájának drága szentségét az mi illeti, azt akarjuk, hogy ez is tiszta és közönséges helyen administráltassék, tulajdon hozzá rendelt eszközökkel, tudniillik oltárokkal, tiszta abroszszal, pohárral, tányérral. Az közönséges kovászos kenyérral adminisztrálni tiltjuk, hanem azt kívánjuk, hogy az szokott, kovász nélkül való kenyérral legyen annak osztogatása. Azt is kívánjuk, hogy megirányozza az minister az communicandosokat és csak annyi kenyeret és bort áldjon meg, ki köztök elosztathassék. Ha mi kedig megmaradna, azt avagy mind az utolsóinak adja, avagy az minister maga vegye».

Ezeknek az 1598. kánonoknak nemcsak tartalmuk, de alakjuk is nevezetes, érdekelheti a theologuson és a cultur-historikuson kívül még a nyelvészt is. Már magában az a körülmény is megragadhatja figyelmünket, hogy magyarul vannak írva. Magyarul irták — hogy mindenki megértse — annak az ág. ev. népnek használatára, a melynek utódai mostanában újra kezdik tanulni első törvénykönyvük nyelvét. Szókötésök magyaros, nyelvezetük erőteljes, népies; van bennök egynehány olyan kifejezés is, a mely ma már elavult vagy más értelmet nyert. Pl. «illetlen komplárkodás» (58), «ide s tova való sorálás» (70), «egymás ellen való suttozás» (59), «imitt-amott kuritol» stb.

A czimben szerzőkül a sopronmegyei seniorok vannak megnevezve. Ez alatt bizonyosan Reczes János, Tokoics György, Klazekovics István, Vidos Lénárt rejtőznek; de ezt a kifejezést talán úgy kell érteni, hogy az ő helyeslésük mellett adatik ki és fogadtatik el az egyház-kormányzat zsinórmértékéül, mert alig tehető fel, hogy ily rendszeres mű ne egy írónak a munkája volna. Ekkor azután valószínűleg Reczesben kell ezt az íróat keresnünk, a ki az egész mozgalomnak feje volt s a kit ez a mű nemcsak mint jeles codificatorat tüntet fel, hanem mint gyakorlati gondolkodású, ügyes kormány-férfit is, a ki midőn a legádázabb dühvel támadtatta is a meggyőződésével ellenkezők hitét, szertartásait, sőt személyét, fel tudta ismerni és képes volt felhasználni s egyházának előnyére fordítani, a mi jót ellene-seinél talált.

A két protestáns egyház hitvitáit egy közös ellenség támadása szakította félbe: templomaink elszedettek, papjaink elűzettek. Az egyház hatalmas pártfogóinak áttértével, vagy

kihaltával az egykor oly rendezett ág. ev. e-kerület az üldözések következtében aláhanyatlott, multja feledésbe ment: de a tűz- és vérkeresztségben megedzett kisded csapat hit-hűsége záloga lett a jövő felvirágzásnak.

Mokos Gyula.

KÖNYVISMERTETÉS.

Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarismus általános történetére.

Irta: **Kanyaró Ferencz.**

(Kolozsvár. Lehmann és Baldi kiadása. 1891. 229 nagy 8° l.
Ára 1 frt 60 kr.)

Az újabban valóságos lázas tevékenységet kifejtő unitarismuskak egy sok tekintetben igen érdekes és jellemző munkája fekszik előttünk *Kanyaró Ferencz* fentebbi című művében.

A munka 19 fejezetben tárgyalja az unitarismus történetét az őskeresztység unitarismusától el egészen a legújabb korig. Szerző a műnek nagy és széles alapokat vet s ezekre építi fel a roppant szorgalommal, a nagy tanulmánynyal, utánjárással és történeti kutatással összegyűjtött anyagot. A mult nagy emlékei fölkellesítik; nemcsak, de magokkal is ragadják s ez elragadtatás, ez ügyért való lelkesedés vezetik őt munkája megalkotásában. Hévtől, mondhatnám szenvedélytől lüktet minden sora. Nemcsak a pusztá történetet akarja olvasói elé tárni, hanem művével a szóban forgó ügy mellett izgatni, annak érdekében agitálni is kíván, hogy meggyőzzön: hogy az unitarismus az egyedüli monotheistikus, észszerű és minden idők felvilágosodottságába leginkább beillő vallás; hogy ezé a jövő s hogy a mult és jelen legkiválóbb gondolkozói, művészei, politikusai, reformátorai is mind unitáriusok voltak s a mennyiben nem azok voltak, nem is lehettek kiváló emberek.

„A minduntalan feltűnt unitarizmussal küzködő zsinatok (érti az első oecumenikus conciliumokat) mégis egyről győznek meg bennünket“ — mondja a 18. lapon. „Vagy mind tovább halad elé a tudomány az antiochiai iskola által megkezdett történelmi bírálat és szabad vizsgálódás alapján s az uralkodó aria-

nizmus a tiszta unitárizmussal tetőződött volna bé; vagy minden alásülyed a barbár tudatlanság szilaj örvényébe s akkor a szentháromságot bizonyossággént állító Athanasius elvégre is győz a habozó és ide s tova ingadozó ellennézeteken. — — — És a Rómára boruló sötét éj megszülte a dogmát, a babonát, az inquisitiót, a clerust és a pápaságot. Szerinte „a renaissance, a humanismus, a reformatió, az újkori philosophia mind beálltak az unitarismus úttörőjének“. (26. l.) A nagy reformátorok közül is „Luther csak egyes visszaélések ellen kelt ki. Zwingli már gyökeresebb reformokat óhajtott, mikben kora halála gátolta meg. A pikárd Kálvin már mindkettőjüktől elűtő jelenség. Betegségtől elgyöngült vézna testében már hatalmas indulatok háborogtak és ragadták őt nem egyszer szélsőségek. Bátorsága megvolt, csak akarata vagy elmeereje hiányzott a dolgok legmélyére szállani. Ő is, mint „nagy“ kortársa, a katolikus Loyola, csak külsőleg hatotta át egyházát. Erkölcseleg és nem szellemileg teremtette újra híveit. Nagy lelke — épen úgy mint nagy kortársáé — megteremtette a protestantismus jezsuitáit“. (26. 27. l.) A „classicus“ Kálvinról sokat beszél erős sarcasmussal, majd a „korlátolt“ melléknévvel tiszteli őt meg. „Az erkölcsi jellemet megvesztegető kálvinismus“ a maga „sivár praedestinációjával“ (93. l.) oly orthodox jezsuitákat producál, mint *Mélius Péter* („kálvinista Loyola“) és *Geleji Katona István*. „Kálvin tévelygő fiai a maguk fattyú katholicismusokban oda jutottak, hogy embert égettek szűz Mária tiszteletére; eskü alól feloldoztak pápai módra; a presbyterianismus s minden szabad prot. irány barátait halálra üldözték; vesztére törtek igazi nagy embereiknek s a könnyen alkalmazkodó, ravasz eszű, jó torkú álnagyságokat csaknem bálványozták — — és úgy az égben, mint a földön sem protestáns, sem pápista, csupán csak egyes-egyedül az orthodox-kálvinistaság üdvözülhetett“. (225—226. ll.)

Ellenben *Servet* „a legújabb korszak, a szabad bibliai vizsgálódás, a szabadelvű theologia első alapvetője“ és míg „ma már szívtelen ellenfelének (Kálvin) még csak nevét is szívesen lomtárba dobnák, ő róla meg így ítélnék a kálvinista tudósok: „A XVI. század reformatorain sokkal túlmenve, a vallási restauratiót azon pontig viszi, meddig azt Hegel, Schleiermacher és Baur a XIX-ikben vitték“ (Szász K.¹ Kálvin) stb.

¹ Ezt nem is maga Szász Károly mondja. hanem Kálvin életének két egymással ellentétes irányú életrajzáról a «Quarterly Review»-ban megjelent s általa a «Budapesti Szemlé»-ben ismertetett tanulmányban idézi.

(29—30. ll.) Dávid Ferencz „kolosszális alak“, „Erdély szemefénye és büszkesége“, „a XVI. század legékeesebb szőlő és legmerészebb reformátora“ (46 l.) stb; az unitarismus „az egyetlen magyar keresztyén vallás“ (19. l.) és hogy „hazánk ma már eljutott a monotheismus magaslatára, ez a kebelében támadt unitarizmusnak egyik legfőbb érdeme“ (229. l.). Az unitarismus egész hazai történelmének tanulsága pedig az, „hogy az unitarismus mindenütt nyomon követi az orthodoxiát és hogy az orthodoxia sehol vele szemben meg nem állhat s csak világi erővel tud rajta ideig-óráig diadalmaskodni. Innen van, hogy a legkiválóbb pártvezérek, fölsismervén a kétes helyzetet, annyi confessiót, annyi tiltó kánont alkotnak s esketik azokra minduntalan hiveiket. Az orthodox egyház szervezetében tehát az unitarizmusnak, akár a felföldet, akár Erdélyt, akár a Dunántúlt tekintjük, nevezetes része van. És ha az ellene emelt hatalmas gátakon át nem törhetett is, mint föld-árja terjed el észrevétlenül mindenüvé a tiltott gondolkodás. És e titkolt szabadelvű tanok lassú, de biztos előhaladása oly meglepő, hogy bátran elmondhatjuk: ma már az egész ország vallásos gondolkodását áthatotta“ (228. l.).

Ime az író felekezeti heve, szenvedélye, elragadtatása és agitatioja! Történet akar a mű lenni, de inkább csak röpirattá, mint tárgyilagos históriává válik a szerző célzatosságával. És ha munkájának nem lett volna egyéb célja, mint a mit egész szerényen a mű legutolsó soraiban kifejez, hogy „mi csupán az igazság diadalát óhajtjuk s egy lapot kérünk tudósaink és vértanuinak számára a magyar nemzet művelődésének történetéből“: egyáltalán semmi észrevételünk sem lehetne a műre, legfeljebb csak megemlítnők megjelenését, méltányolnók szép és világos előadását, a nagy eruditiót, a melylyel írva van és elismernők azt a jelentékeny szolgálatot, melyet szerző egyházi és művelődéstörténelmünknek e becses monographiájával tett. Így azonban valóságos kihívás, nyílt keztyű-dobás lett a munka, a mely nem csoda, ha ellenhatást támaszt.

A célzattal írott munkáknál nem a történeti tárgyilagos előadás szokott a fődolog lenni, hanem a *célzat*. Így én is *Kányaró* művében nem kívánok a történeti adatok hitelességének vizsgálásába bocsátkozni, — tegyék ezt majd meg, ha tesszik, a hivatolt történetbuvárok; én egyelőre hitelesnek veszem minden adatát; megengedem, hogy, mint szerző kimutatja, a mai magyar kálvinistáknak legnagyobb része unitárius volt s csak úgy süllyedtünk vissza a kálvinizmusba — czáfalgassák majd ezeket mások. Ama részletkérdések kutatásával sem foglalkozom,

ha vajjon szerző helyesen állapította-e meg X-nek vagy Y-nak itt vagy amott kifejtett munkássága helyét és idejét, lehetnek ezek igen fontosak; de másodrendű fontosságúakká válnak, mihelyt valamely író kezében csak *eszközök* egy czélzat szolgáltatában és nem *önczélűak*.

Minden történeti munkában a maga adatai és chronologiai feljegyzései közül kiemelkedő történetiró a fődolog. Őt kell a történelmi események nagy méretei közül is kikeresni, hogy miként tudja ez eseményeket csoportosítani, élökké, megfoghatókká, szemlélhetőkké tenni és őt kell meglátni, mint tárgyilagos bírálót, ítélőmestert és bölcsészt, a ki objective tud mindent szemlélni és a tárgyalás alatt levő kor álláspontjáról s egyetemesebb emberi szempontokból megítélni.

Kanyaró művében is ezt a történetirót, ezt az ítélőmestert és a bölcsészt kerestem. De a tárgyilagos történetiró helyett találtam a felekezeti czélzatosságnak szolgáló, egyoldalú kritikust és a bölcsész helyett azt a felekezeti szenvedélytől elvakított embert, a ki a maga nézetein kívül a világon semmi mást méltányolni, elismerni nem is akar, nem is tud. Hát a „legfelvilágosodottabb vallás“ egyik historikusát *Janssen* tanította a történetírásra, a legújabb czélzatos historia-írás egyik legkimagaslóbb, de legrafinirozottabb mestere?!

Részemről igen nagyra tudom becsülni a felekezeti ragaszkodást és a felekezeti jellegnek érvényesítését; de csak addig a határig, a míg az csalhatatlanságot nem követel magának. Szerzőben is nagyrabecsülendő a meggyőződéséhez való ragaszkodás, de meg kell azt is követelnünk, hogy becsülje ő is a másokét. „A legszabadabb elvű vallás“ miként vindikálhatja magának e jelzöt, ha ő meg kizárólagossá, türelmetlenné lesz? Hát elfelejtette szerző, hogy mit mondott *Válaszuti*, a kitünő unitarius férfiú: „A szitoknak, szerető uraim, mi haszna vagyon? Nemde nyilván vagyon-é, hogy azok legyenek Christusnak tanítványi, kikben szeretet vagyon; avagy Isten nemde azokban lakozik-é, kik egymást szeretik?“ (191. l.) És nem tudja-e, hogy „legkevésbé szabad a tudománynak türelmetlenné lenni“ (Ballagi) és itt legföljebb csakis a magának csalhatatlanságot igénylő türelmetlenséget lehet türelmetlenséggel viszonzni?

Fentebb megjelöltem Kanyaró czélzatát, melynek szolgáltatában áll egész történetírása. A mű legelején mindjárt egy oly apodictikus állításból indul ki („az unitáriusok hite valamenynél közelebb áll az őskeresztyénséghez és hogy maga Jézus. épen úgy, mint később az apostolok, az isten egységét, a tiszta *unitarismust* tanította“), mintha azt mindég és mindenki így

hitte volna s ennek már bizonyításra semmi szüksége sem volna. Az őskeresztyénségben balgaság dogmákat keresni. Magában a bibliában sehol egyetlen dogma sincs s azt mindenki tudja, hogy a dogmák úgy fejlődtek ki. Ezzel sem szerző nem mondott újat (2. l.), sem én. De ebből az következik, hogy sem a r. katholicismus, sem a lutheranismus, sem a kálvinismus, sem pedig az unitarismus mint *ilyen*, mint dogma-rendszer, nem egy és ugyanaz az őskeresztyénséggel. Ezt szerző is elismeri mindjárt legeslegelső mondatában; de azt már mégis csak bizonyítania kellett volna, hogy a tiszta unitarismust tanították Jézus és az apostolok, mert azzal az aránylag kicsiny számú unitáriussal szemben, mai is még milliók és milliók vannak más meggyőződésben. Persze, szerző itt a szavakkal játszik. Egyszer veszi az *unitarismust* mint hitrendszert, máskor meg mint theologiai műkifejezést a *monotheismus* helyett. Hát azt elismerjük és valljuk mi is, hogy Jézus és az apostolok a legtisztább monotheismust tanították; de nem az unitarismust, mintilyent. S itt látszik meg mindjárt szerző egészen sekélyes és türelmetlenségében elfogult felfogása, hogy a szentháromság (trinitas) tanában nem lát egyebet, mint a trimurtit, a tritheismust, bálványimádást s azért zeng dicséretet az unitarismusnak, hogy hála Isten ez emeli majd hazánkat a monotheismusra! A legnagyobb elfogultság kell ahhoz, hogy ma még valaki azzal álljon elő, hogy a trinitas vallói nem monotheisták. Ha történetirői készültsége mellett szerző egy kicsit vallásphilosophus is volna, különösen pedig psychologus, bizony nagyon jól tudhatná, hogy a trinitas hitében a vallásos élet mely elodázhatatlan követelménye nyer kifejezést; hogy abban a szentháromság titkának nevezett dogmában miként tudta, hitte magának biztosíthatni az emberiség vallásos világnézlete az istenségnek transcendentiaja mellett, annak immanentiáját úgy a természet, mint az üdv világában. *Theismus* csakis így létezhetik. Mikor az ótestamentumi vallásban is merev deistikus egységgé lett Jehova, akkor egyszersmind oly transcendens lény né is lett, hogy már angyalokkal és mindenféle közvetítő lényekkel kellett őt e világgal közvetítgetni, mert az ember még sem tudott róla lemondani, hogy ne legyen valami élő összeköttetése a maga Isteneivel. Az Istenben levő élet, munkásság a maga különböző oldalai és viszonyai szerint van szemlélhetővé téve a szentháromság dogmájában. Az a hit, az a meggyőződés nyer benne kifejezést, hogy ugyanaz az egy Isten, a ki teremtette, fenntartja és igazgatja a világot s a kinek akarataiból történik minden úgy a természetben, mint az ember életében, egyszers-

mind Istene az üdvvilágnak is, tőle indul ki s általa valósul meg az emberiség üdve, ő annak elkezdője és bevégzője és hogy ő nemcsak a történet egy bizonyos pontján mutatta meg a maga kegyelmét az emberiséghez, hanem ugyanazon szentlélek által, a mely a Krisztusban a világnak üdvözítő elvévé lett, ma is szakadatlanul működik, ma is e szentlélek által ihlet, lelkesít. tesz képessé minden jóra és nemesre; minden nagy gondolat és tett e lélek munkája. „Az Úr kibocsátja a maga lelkét s megél minden test.“ Hogy élő Isten a mi Istenünk — ez a meggyőződés van egy dogmatikai formulában, bölcsészeti műszavakkal kifejezve. Itt tehát csak az beszélhet számbeli hármasságról, tritheismusról, a ki a szavakon lovagol és nem keresi azok jelentésének mélységét.

Hogy egy analógiával világosítsunk. Hát ki merné a lélek egységét (monas) azért hármassággá (trias) tenni, mert e lélek értelmi, érzelmi és akarati működést mutat? Hármasságról csak akkor beszélhetnénk, ha egy külön lélek gondolkoznék, emlékeznék stb. s ismét egy más lélek érezne és a harmadikféle lélek akarna. Minő badar lélektan lenne az, a mely ilyen tanítana! De vajjon mégis tudjuk-e a lélek működését a maga különböző oldalai és viszonyai szerint másként szemléltetni, mint a megnevezett és megszokott hármasság szerint; pedig jól tudjuk, hogy egy és ugyanazon lélek az, mely egy és ugyanabban a pillanatban gondolkozik, érez és akar.

Egy ugyanazon Isten, a ki teremt, a ki üdvözít és a ki megszentel. Ő él és szakadatlanul munkál. Mindég teremt, mindég üdvözít és mindég megszentel. És ebben az élő Istenben keresték és találták meg milliók és milliók a maguk üdvösségét. Egy bölcsészeti elvont unitarius Isten az élő vallásosságot nem elégítheti ki. Neki arra van szüksége, hogy ne csak teremtsen, hanem üdvözítse és meg is szentelje őt az ő istene. Éljen és működjék folytonosan, ne pedig csak egyszer-egyszer nyuljon bele a dolgok és emberek vezetésébe.

Lám, épen a deistikus isten-fogalomnak van csodára is szüksége! Szerző is az unitarismus érdekében külön csodát tetet a maga választott népéért. Minő nyomatékkal emeli ki, hogy az enlakai unit. templom mennyezetén miként őrizte meg Isten a hun-székely irás maradványát, „míg ellenben a csíki kath. hún-székely templom-fömliratoknak alig maradt csak nyomuk is“ (19. l.). Ugyanígy mondja: „és im, míg a baranyai katholicismus és protestantismus történetéről csak alig egy-két száraz följegyzést mutathatni fel: addig Pécsnek kegyelettel megőrizte az idő mind unit. székesegyházát és paplakját, mind pedig

unit. papságának művelődési és egyháztörténeti tekintetben igen nagy fontosságú iratgyűjteményét“ (20. l.). Itt maradt meg az arianus Krisztus-monogramm Isten különös kegyelméből!! Sőt még babonára is van szüksége. Ime így ír a 40. lapon: „Külső nyilvános esetek is kedvezőleg hatottak az unitarismus felvirágzására. Mikor Pauli Gergely Krakkóban Szent-Háromság napján épen a Szent-Háromság ellen prédikált volna, a villám ugyanakkor a Szent-Háromság templomába ütött“ stb. — Így érintkeznek a szélsőségek: a csoda hívő r. kath. — és az unitarius babona!

A minő elfogult szerző a szentháromság tanával szemben, épen olyan egyéb dogmáinkkal szemben is és épen olyan felületes a nem-unitarius dolgok megítélésében.

Minő ridegséggel és kegyeletlenséggel ront neki mindjárt műve legelső soraiban egykor szent meggyőződést kifejezett felfogásoknak! A tudomány emberének vizsgálódó elmével kell az ilyenek felett megállani s oly eszmék, melyek vértanúságra tudták vinni az embereket százanként és ezenként, bizony nagyon is megérdemlik e vizsgálatot. Hiszen az első keresztyénségnek a parousia és a chiliasmus voltak életadó dogmáik. Ez kölcsönzött nekik erőt az üldöztetésekben. A parousiának érzéki tana alatt is magas eszme nyert kifejezést, mely eszme ma is él s a mely nélkül vallásos keresztyén nem is képzelhető.

Hát nem követelménye-e a vallásos léleknek, hogy a maga Krisztusával, mint élő lélekkel folytonos összeköttetésben, közösségben legyen? Az első keresztyénség ez eszmét érzéki, megfogható alakba öltöztette. Hát babona ez?! És feltéve, de meg nem engedve, hogy a parousia az; de hát az-e az *eredendő bűn* és az *elválasztás*, melyek szerző szerint „primitiv tanok“ (1. l.) s a bűnbeesés „a zsidó mythologia naiv babonája“ (20. l.)? Lehet-e komoly embernek így nyilatkozni?

Ezeket a nagy gondolatokat lehet bírálni, lehet mellettük pro et contra érvelni, lehet komoly megfontolás után őket elvagy el nem fogadni; de felőlük kicsinylőleg nyilatkozni gondolkozó embernek nem szabad, ha csak a priori elfogultság nem vet hályogot szeméire. E gondolatok az emberiség legnagyobb eszméi, melyek megfejtésével s nagy talányukra való feleletadással egyaránt foglalkoztak a legnagyobb vallásrendszerek, a legkiválóbb gondolkozók, úgy a theologiai és philosophiai speculációknak, mint a természettudományoknak fölként emberei. Ezeket egy-egy rideg jelzővel elítélni, apostrofálni nem lehet, nem szabad! S miután az eredendő bűn és elválasztás

tana a legélesebben és legkövetkezesebben a kálvinizmusban van kidolgozva s institutióiban is mindenütt érvényesítve, szerző Kálvinnak s általában a kálvinizmusnak megy neki a legélesebben.

Hogy Kálvinnról úgy ír, a mint fentebb idéztem s untalan a legkicsinylőbben nyilatkozik róla: nem lepne meg, ha műve Janssenék iskolájából került volna ki. Felekezeti tendenciával a világon minden történeti alakból vagy eseményből azt lehet csinálni, a mit akarunk. Fraknoi pl. még az esküszegést is igazolni tudja, nemcsak pápista, de még az általános keresztyén morál szempontjából is (L. Caesariniját). De vajjon ez komoly, tárgyilagos történetírás-e?

Kétségtelen, hogy a történeti eseményeket és személyeket ki-ki ama benyomások alapján írja meg, a melyeket azok ő reá tettek. Így lett pl. sok tekintetben más Kálvin megítélése Szász Károlynál és ismét más Révésznél. És épen ezért a történelem nem úgy az élet mestere, a mint azt X vagy Y megírta, a mint azt Ranke vagy Janssen, Döllinger vagy Hase, Macaulay vagy Gibbon, Szalay vagy Horváth Mihály stb. tárják elénk: hanem a maga egészében, úgy a mint az a maga eseményeiben feltárja az isteni világhormányzást. Ez egyéni ítéleteknek és benyomásoknak azonban mégis bizonyos magaslathoz kell emelkedniök és az ítéletnek meg kell látni a nagyot és maradandót, ha a kicsinyest, a gyarlót megítéli is. De merő gyűlöletből a nagyból és maradandóból semmit sem látni meg — ez nem lehet történetírás! Röpiratokban egy bizonyos czélnak kedvéért mehet; de a röpirat már eleve is ephemer életre számít, pillanatnyi hatást vár. Ezért pedig kár óriási munkával 229 sűrűn nyomtatott lapot adni ki.

Rendkívül csodálkozom, hogy Kanyaró Ferencz sehol, de csak egy pillanatra is nem tud oda felemelkedni, a honnét meglátná az eszmék fejlődését és azok horderejét. Csodálkozom, hogy ő, a legfelvilágosodottabb (!) felekezet tagja, nem látja, nem veszi észre, hogy a „kálvinizmus sivár praedestinációja“ (93. l.) mellett ma maga a természettudomány nyújtja a leg-hatalmasabb argumentumokat. Az eredendő bűn és elválasztás dogmájának *alapeszméit* maga a darvinizmus igazolja a legerőteljesebben. Avagy a „Fajok eredete“ nem épen az átöröklés és a kiválasztás két nagy tapasztalati tényéből konstruálja-e meg a maga egész nagy rendszerét? És mi egyéb van az eredendő bűn és az elválasztás tanában theologiaiilag kifejezve, mint az átöröklés és a kiválasztás? Eszmékről beszélek és nem hitformulák ilyen nagy olyan szavairól.

Az eszmék horderejét vizsgáló történetírónak okvetlen észre kell vennie, hogy a kálvini felfogásban nem egy felekezeti ilyen vagy olyan nézet nyert kifejezést, hanem az a maga egészében egy egész világnézet, egy sociologikus nagy felfogás, mely a mai egész társadalmat áthatotta. A legtöbben a mai uralkodó eszmék forrását nem is sejtik, de önkénytelenül és öntudatlanul érvényesítik ez eszméket. Ha már maga a protestantismus nem egy *felekezeti elv*, hanem egy, mióta csak öntudatra ébredt ember volt és a meddig csak ilyen lesz, örökké élő, nagy világeszme: úgy a kálvinismus erős praedestinatio tanában kifejezett s kifejtett individualismus gondolata egy egész világnézetet foglal magában. Az individualismus gondolatát, a protestantismusnak, mint felekezetnek, egyetlen iránya sem érvényesítette és vitte oly következetesen keresztül, mint a kálvinismus. És vajjon ma az egész társadalom nem az individualismust akarja e érvényesíteni?

A kálvinismusnak ezt az uralkodó, állandó gondolatát kell meglátnia és ezt kell méltányolnia a tárgyilagos történetírónak. A többi gondolat lehet időleges, egy napi érvényű ebben is, mint minden más emberi alkotásban; de ez egy oly állandó gondolata, a melyen, még az idők más-más szelleméhez alakulva is mindég megtartja eredeti jellegét. E mellett nem szabad hallgatással mellőznie a kálvinismusnak nagy egyház- és államalkotó erejét sem, a mely mellett 300-ados története tanuskodik.

Hogy aztán magában abban a szigorú emberben hogyan nyert az egyéniség emez elve s az az egyház- és államalkotó erő történetileg kifejezést: ez képezheti bírálat tárgyát; de e bírálatot is annak a kornak álláspontjáról kell megtenni, a melyben Kálvin élt és tekintetbe kell venni mindazokat a körülményeket, melyek között ő működött, hatott, rombolt és épített. Mai erkölcsi felfogásunk alapján egy pillanatra sem jut eszembe védeni és igazolni Kálvin eljárását; de meg tudom őt érteni a saját korában és az ő erős egyéniségéből. S ha osztozott egész kora türelmetlenségében, ez az egy dolog nem homályosíthatja őt úgy el, hogy meg se lássam eszének, szellemének nagy alkotásait s gyengeségei mellett ne bámuljam meg óriási erőit. Latitudinarismussal nem ment volna semmire! Kálvint és Knoxot bizony semmiféle korban sem lehet az „alapba elrejtteni“ (28. l.), őket minden időkből a szembeűnő homlokzatra kell helyezni a jövő építésénél.

A felett is lehet ítéletet mondanunk, sőt elítélőleg is nyilatkozunk, hogy hazánkban mit csináltak Meliusék, Illyés-

papék, Geleji Katonáék stb. s elmondhatjuk, hogy mennyi tömérdek hibát követtek el, mennyit elmulasztottak, hogy a magyar protestantismus akkori kedvező helyzetét nem használták fel; de ezekről is kicsinylőleg nyilatkozni s tőlük minden érdemet, erőt, tehetséget eltagadni csak czélzatosan, készakarva lehet, ha azt akarjuk, hogy minden más törpüljön el, hogy a mi szeretett alakjaink annál magasabbaknak tűnjenek fel abban a sok törpe emberből álló korban.

Hevében még azt sem veszi észre szerző, hogy egy az ő álláspontjától merőben ellenkező nézpontra is helyezkedik, csakhogy a kálvinistákat bánthassa. A 72. lapon Bunyitay munkájára hivatkozással a nagyváradai disputatio helyéről így ír: „Mindannyiok feje fölött magaslott ki a déli oldalon a királyi páholy, honnan a boldogult Izabella királyné a misét szokta hallgatni és a honnan most a kihányt oltárok üres helyeire, és a szent király feldúlt, meggyalázott sírjára esett az ifjú fejedelem tekintete. *Valóban méltó megtorlás volt a sors kezétől, hogy a kik imént tíz nemzedék kegyeletét tiporták kíméletlen porba vakbuzgó rajongásukban, most önmaguk vonasának kérdőre az általuk apostolinak vallott, de hatásában oly pogányszerűleg romboló elvek igazságáért.*“

A kor viszonyait tekintetbe vevő történetíró csak egyetlen egyszer szólal meg az egész műben, — mikor Alvinczy dologáról szól. „Ne tulajdonítsuk nekik e bünt“ — úgy mond, — „ők nem tudták mit cselekszenek! Akkor az idők olyanok voltak“ stb. (122. l.)

Legjellemzőbb azonban szerzőre és történetírói felfogására az a megjegyzése, a mit műve 135. lapján tesz. „Az unitáriusoktól — úgy mond — a katholicismust másfél ezer esztendő haladásnak nézett tekervényes úvesztői választották el.“

Sajátságos felfogás! Ma, a mikor minden tudomány fejlődésről beszél, egy történetíró előáll s rásüti az egész eddigi históriára, hogy az tulajdonképen csak a visszaesések lánczolata, folytonos sülyedés sorozata, — azért, mert nem az unitarismus irányában történt e fejlődés! Tökéletesen ráillik szerzőre az, a mit ő a 86. lapon Haan Lajosról mond: „itt kevésbé a tárgyilagos történetbúvárt, mint inkább a hitbuzgóságtól elragadt lelkészt halljuk.“ Akár csak egy elfogult pápás történetírót hallanának vagy egy Kurtz-féle orthodox írot, a ki az emberiségnek egész Krisztusig való történetében nem lát egyebet visszaesésnél, — holott ma már világosan látjuk, hogy mily óriásit fejlődött addig az ideig az emberiség. De megért-

hető szerző e felfogása, ha tekintetbe vesszük, hogy egyedül csak az unitarizmusnak foglalja le „az igaz tudományt és józan észet, a lelkiösmertetést föltétlen szabadságát és az igazság korlátlan kutatását“ (135. l.), míg mi mindezekről távol vagyunk „vakbuzgó orthodoxiánkban és minden szabadabb irány fanatikus gyűlöletében“ (112. l. Dudichról szólva).

Azt már csak mellékesen jegyzem meg, hogy szerző még az idézett történeti okmányokat is mindenütt átszurkálja a maga „így!“-jeivel, felkiáltó- vagy kérdőjeleivel. Az okmányok hadd beszéljenek önmagukért. A történetíró utólag megteheti reájuk egészen szabadon a maga megjegyzéseit, észrevételeit; kifejezést adhat a reá tett benyomásoknak, de mindég csak indokolás kíséretében.

Az is csak futólag legyen megemlítve, hogy előadásában néhol egészen póriás lesz; mint mikor a 81. lapon azt mondja: „számtalan hívőre talált mind a tiszántúli, mind az erdélyi vénasszonyoknál“; vagy mikor Skariczáról így ír: „volt is eszében, hogy hátán vigye be az ő tudományán csöndesen kérdődző jámbor nyáj közé a ragadozó farkasokat“ (187. l.) stb.

És hadd álljon itt még egy idézet annak szemléltetésére, hogy szerző minő nagy(?) történetírói érzékkel csoportosítja az eseményeket:

„Az 1566. évet két esemény teszi fontossá nemzetünk életében. Egyik a török hódító politikának sirbaszállta Szigetvárnál; másik az unitárius vallásnak megszületése az erdélyi gyűléseken. Mintha megelégette volna Isten a halállal vívódó magyarnak félszázados megpróbáltatását: a melyik évben a szellemi szabadság zászlóvivőjének kijelöli, ugyanabban az esztendőben nyújt neki reményt is a végpusztulással fenyegető ázsiai barbárság megtörése. Kelet vad fanatismusát 1566-nak hanyatló napjai látják Konstantinápolyba lehajtott zászlókkal visszahúzódní: nyugot sötét babonáit ugyanazon évnek tavasza látja Erdély bércei közül szárnyaszegetten kiosonni.“ stb. (45 l.)

Bizony jó volna *Válaszúti* szavait megtartani: „Ez volna a keresztyénségnek rendi, hogy szelídséggel egymással beszélgessenek és szép renddel való tanulással egymástól kérdezősködjenek.“

— „De én csodálkozom, mely kegyetlenség találtatik a kegyelmetek hallgatóságban mi hozzánk“ — mondhatnám *Válaszúti*-val, ki ezt Skariczának mondotta.

Az ellen azonban eleve óvást kellene tennem, ha szerző esetleg reám akarná visszafordítani, mint Skaricza egyik hívő-

jére, a Válaszúti mondását; mert észrevételeim megtételében egyáltalában nem a chauvinismus vezetett, hanem „csupán az igazság diadalának óhajtása“ és tiltakozás a *protestáns czélzatos történetírás* ellen.

Protestáns álláspontunkon nem szabad megengednünk a czélzatosságot. S részemről a legerélyesebben tiltakoznám az ellen is, ha valaki egy Dávid Ferenczet, egy Karádit, vagy egy Válaszútit nem a maga történeti nagyságában mutatna fel csak azért, mert unitáriusok voltak; avagy ha valaki kisebbitené Pázmányt, mert nagy jezsuita volt. Nekünk protestánsoknak az emberileg lehető legnagyobb objectivitásra kell törekednünk; ezzel biztosíthatjuk szellemi suprematiánkat és ezzel teszünk igazi szolgálatot a tudománynak is.

Az igazságnak, ha valóban az, minden czélzatosság nélkül megvan a maga hódító és meggyőző ereje. Ha valamely eszmének a czélzatosság múló görögtüzére és kendőző szereire van szüksége, azzal csak gyengeségének adta jelét. Ha pedig nagy alakoknak csak azért van szükségük törpe környezetre, hogy ebből annál inkább kimagasodjanak, bizony valódi nagyságuk iránt némi kételyek támadhatnak.

Góliáthot a nép soha nem próbálta gyávává tenni, hogy Dávid vitézsége annál nagyobbnak tűnjék fel, hanem megfordítva, rettenetes hőssé tette. A héttollú buzogányos Toldi egy óriási csehvel vív meg; így lesz az ő alakja is nagyobbá és nagysága bámultabbá. Herakles nem egy állatsereglet elnyomóritott oroszlánjával kel harczra, hanem egy valóságos állatkirálylyal, a csodás erejű nemeai oroszlánnal.

Ime a nép józan esze sokra megtaníthatja az embert; meg, különösen a czélzatos történetírókat!

Kenessey Béla.

MISSIÓ - ÜGY.

Belmissiói levelek.

V.

(Egyleti házak, mesterlegény-otthonok, munkás-telepek, élelmezési állomások, szolgáló-otthonok, egyleti lelkészek.)

A belmissiói egyletek az u. n. *egyleti* házak (Vereinshaus) által nyernek erősebb alapot, a mennyiben a különböző, egy fedél alatt szállásoló egyleteket egy családdá kötik ezek össze s míg a régi erőket értekezletek s a legkülönbözőbb egyleti ügyek megbeszélése, vallásos-tudományos vagy építő előadások hallgatása, társas összejövetelek által megtartja és erősíti: egyszersmind új tagokat is gyűjt és nyer meg. És mindez egységes vezetés alatt történik egy helyi bizottságban vagy egy ez által beállított *házi lelkész, egyleti lelkész* (Vereinshaus-Geistliche) személyében. Ez egyleti lelkészek képezik a személyes központot az illető helységbeli belmissió minden különböző munkái és körei számára.

Ez egyleti házak az emberszeretet nagy munkáinak otthonai, mind egy-egy templom, melyekben Isten országa számára dolgoznak.

A fennálló egyleti házak berendezésénél a helyi viszonyok természetesen több különféleséget tettek szükségessé. De a főterv s az alapjellem kicsinyekben és nagyokban ugyanaz. Lépünk be egy ilyen egyleti házba s tekintsük meg helyiségeit. A földszinten és pinczelakásokban csaknem mindenütt lakó- és hálóhelyiségeket találunk vándorló mesterlegények számára. Ezek az u. n. mesterlegény-otthonok. A folyosónak másik oldalán talán egy vendéglő-szobát találunk műveltebb vendégek számára, egy keresztyén kaszinó-formát. E mellett, vagy általában az épület telepén van egy raktár bibliák s keresztyén vallás-erkölcsi iratok számára;

azután helyben lakó mesterlegények számára lakó- és alvószobák. Az első emeleten (vagy nagyobb helyeken elkülönözött) egy *nagy terem* van előadások, vallásos-erkölcsi jellegű tudományos felolvasások, bibliai órák, gyermek isteniszteletek s közös belmissiói gyűlések számára. Orgona vagy harmonium is áll rendszeren e teremben s az egész berendezés a maga nemes egyszerűségében egy templomra emlékeztet s kellemes, üdítő benyomást tesz reánk. Vannak aztán az épületben kisebb termek egyleti esték, nagyobb szobák iparos segédek és tanoncok *összejövetelei* s vendégszobák betérő vendégek számára, u. n. *hospitiumok*, melyeknek vendégeit a mesterlegény-otthon konyhájáról látják el. Itt van végre még az egyleti lelkész lakása is, ki mint házi lelkész, mint a ház igazgatója, felügyel az abban való érintkezésre s az egész intézet szellemére. Kisebb helyeken a mesterlegény-otthon képezi a központot s minden egyéb helyiség e körül csoportosul. Nagy, virágzó városokban azonban az egyleti házat elkülönítve építik föl s bejárata is más, mint az otthonnak, részint mert a vándorló mesterlegények könnyen feszélyezve éreznék magokat, ha egy nagy, különböző keresztyén felebaráti szereteti céloknak szolgáló épületbe kellene belépniök, részint mert az egyleti házak sok látogatói, főként a nők és a gyermekek, nem örömet jönnek vagy hozatnak érintkezésbe a vándorló mesterlegényekkel. Így van ez pl. Baselben is, hol az egyleti ház, mint egy templomszerű épület, bár a mesterlegény-otthonhoz közel, de attól mégis elkülönülten áll a Peterskirche mellett, a theologiai Alumneum közelében.

Az egyleti ház ajándékokból, pénzgyűjtésekből, nem kamatozó részvényjegyek kibocsátása által, vagy kölcsönvett pénzből fölépítettén, a bérösszegekből, melyeket neki egyes belmissiói egyletek kibérelt helyiségeikért fizetnek, könnyen fentartják magokat. Azonkívül egyes keresztyének végrendeleteikben is megemlékeznek az ilyen házakról.

A legelső ilyen ház a brémai, 1841-ben alapított «Concordia» volt, de az «egyleti ház» nevet legelőször 1853 szept. 2-án alkalmazták a Langenbergben, Westfáliában állított ilyen ház fölavatásánál. Ma Németországnak csaknem minden nagyobb városában találhatunk ilyen egyleti házakra. Berlinben kettő is van. 1880-ban 46-ra ment ezek száma.

Az egyleti házakról beszélvén, említést tettünk a *mesterlegény-otthonokról is*. E névvel nevezzük a belmissiónak azokat a széles körben elterjedt intézményeit, melyeket a

német «Herberge zur Heimath» névvel nevez. A keresztyén felebaráti szeretet e terén azt látjuk, hogy a belmissió concurrentiát csinált ez intézményeivel a régi rossz vendéglőknek, melyek erkölcsi fegyelem, rend, tisztaság, megbízhatóság tekintetében nagyon rosszul állottak s legtöbbször az erkölcsstelenség melegágyai gyanánt szerepeltek. Statisztikai adatok szerint egy olyan nagy városon, mint Berlin, évenként 25–30 ezer, Hamburgon több mint 40 ezer mesterlegény vándorol évenként keresztül s azok az idők már Németországban is régen elmúltak, a mikor még a legények és inasok a mester házában éltek s vele egy családot alkottak. Lakásról és kosztról most nagyobb részben magoknak kell ez ifjaknak gondoskodniok, azután pedig senki sem törődik velük.

Az annyi kísértésnek kitett, legtöbbször féltanultságuknál fogva a social-demokratia tévtanainak oly könnyen hódoló mesterlegényeket a rossz társaságból kiragadni s oly környezetbe vinni be, mely nekik jó testi táplálék mellett ösztönt nyújt lelki, erkölcsi nemesedésökre is — ez a célja a belmissió által alapított mesterlegény-otthonoknak.

Az «otthonhoz» (Zur Heimath) vannak ez intézetek czímelve annak jelzésére, hogy céljuk az idegeneknek és vándorlóknak a szülei házon, a hazai földön kívül is otthont nyújtani. Ez épületek berendezésénél kezdettől fogva mindig az volt a szabályozó elv, hogy jó vendéglő legyen bennük az utasok számára; de adjon jó kosztot és szállást a helybelieknek is és hogy utazók, valamint a helyben levők számára legyen az olyan hely, hol azok, jó keresztyéni házi életre találjanak. Nem akarnak ez otthonok sem jótékony-sági, sem tan- vagy nevelő-intézetek, sem épületességi vagy térítőházak lenni, hanem csak igazi vendéglők és igazi keresztyén szellemű házak.

Külsőleg ez intézetben a belmissiói munka alig jó felszínre. Csak azt látjuk, hogy a betérőket barátságos vendég- vagy lakószoba fogadja be s hogy tiszta fekhelyet, jó tápláló, olcsó kosztot nyernek; de aztán az egész intézetben keresztyéni fegyelem uralkodik. A minden szobában kifüggesztett házirend legfőbb paragrafusai kielégítő igazolás, az egészségi állapot s tisztaság mellett azt is megkívánják, hogy ez otthonokban minden illetlenség és durvaság kerültessek; ocsmány dalok dalolását, trágár beszédeket, hazárd játékokat s pálinkaivást nem tűrnek meg azokban. A rend, tisztaság és pontosság által, melyeket első sorban maga a házi atya tart

meg, vendégeit is külső illemre vezeti s arra tanítja, hogy a jó hang, a tisztos társadalmi illendőség mindinkább és inkább tessék nekik s végre valódi lelki szükségletükké válják. Minden vendéget barátságosan meghív a házi atya, de egyáltalában senkit nem kényszerít, hogy az általa reggel és este tartott házi istenítiszteleten megjelenjék s ez által újra a vallásos érzelmek világába vezetessék be.

Hogy e mesterlegény-otthonok mily nagy mértékben terjednek Németországon, élénken mutatják azt a következő adatok: egy 1877-ben megjelent belmissiói munka még csak 106 mesterlegény-otthont tud felmutatni Németországból, Schweizből, Franciaországból, Hollandiából; míg a belmissiói központi választmány által 1889-ben kiadott emlékirat szerint már 1886 februártól 1887 deczemberig 66-tal, vagyis 252-ről 318-ra, 1887. deczembertől 1888. szeptemberig 32-vel, vagyis 318-ról 350-re emelkedett a mesterlegény-otthonok száma s az 1890 deczemberben kiadott kimutatás szerint ez otthonok összes száma akkorig 369-ig emelkedett, melyek közül 348 Németországon, 21 pedig külföldön van. Berlinben 4, Hamburgban, Bremában, Magdeburgban, Drezdában. Lipcsében, Nürnbergben 2—2, a más országokban levő 21 otthon közül pedig Amsterdamban 3, Londonban, Koppenhágában és Szentpétervárott 2—2 van.

A mesterlegény-otthonok ügyével szoros kapcsolatba hozatott az újabb időben a *munkás-telepek* (Arbeiter-Kolonien) és az *élelmezési állomások* (Natural-Verpflegungsstationen) berendezésének kérdése is. A találemény keresztyéni szeretet nevezetesen — tekintettel arra, hogy sokan érdemtelenül visszaélnék a mesterlegény-otthonok szereteti jótéteményeivel — gondoskodni kezdett arról, miképen volna lehetséges a segélyre szorult, de jóakarató vándorló munkás elemet a rosszakarató, munkától irtózó egyénektől megtisztítani és a rendőrségnek ezeket átadni, a mi által a dolgozni akaró elemek könnyebben rendes életviszonyok közé lennének terelhetők és a keresztyénység hatalmának befolyása alá hozhatók. Így keletkeztek Németországon az említett, Istennek gazdag áldásával működő munkás-telepek és élelmezési állomások. Amazoknak, a munkás-telepeknek — a melyek pusztán a szabad keresztyén szeretet intézményei — czéljok abban áll, hogy az olyan kóborló embereket, kiknek külső és belső alásülyedségök miatt nem lehet arra kilátások, hogy saját erejükön ismét alkalmas munkatért vívhasanak ki maguknak, keresztyéni fegyelem által munkára, a

pálinka-ivástól pedig elszoktassák és ismét keresetképes emberekké tegyék; emezeknek, az élelmezési állomásoknak pedig, melyeket többnyire az illető városok vagy községek tartanak fenn, céljuk az, hogy a még nem oly mélyen alá-súlyedt, dolgozni akaró, de segélytelen vándorlókat megóvják a koldulástól, nekik alkalmat nyujtsanak állandó munkahelyek keresésére, vagy legalább mindennapi kenyereknek — az utazás alatt is — megszerzésére s hogy keresztyén-erkölcsi befolyás alá jutván, minden rendetlenségtől s a proletaria-tussággal járó fegyelmetlenségtől lehetőleg megóvassanak. Mielőbb belátták azonban, hogy ez állomások célja csak az esetben érhető el, ha azokban és a mesterlegény-otthonokban uralkodó, egy jó «Hausvater» által vezetett szellem fog honolni s így természetes azon törekvés, hogy ez állomáso-kat a már meglévő vagy ujonnan állítandó mesterlegény-otthonokban kell elhelyezni.

Az is természetes azonban, hogy sokan féltették a fegyelmetlen elemektől e mesterlegény-otthonok jó hírnevét, tartván attól, hogy így nem maradhatnak meg azok többé a vándorló mesterlegények jobb elemei számára való igazi otthonoknak — és a belmissió barátai erősen sürgették, hogy az élelmezési állomásoknak a mesterlegény-otthonokba való beolvasztásánál a legnagyobb elővigyázattal kell eljárni.

A dolgok ilyen állásában a belmissiói központi választmány beható tanácskozás után a két intézmény egyesítésére nézve a következő nézpontokat állította föl:

«A mesterlegény-otthonok szállodáknak, az élelmezési állomások pedig hajléktalan és kenyértelen vándorlók részére való segélyező-intézeteknek tekintendők.

A mesterlegény-otthonok alapelvileg arra támaszkodnak, hogy saját magok tartsák fenn magukat; ezért hát szabály szerint előre föltételezik vendégeik fizetőképességét. Az élelmezési állomások azonban — teljesen vagyontalan vándorlóknak a koldulástól és kóborlástól való megóvására állíttatván föl — szabály szerint vendégeik fizetőkép-telenségét tételezik föl.

A mesterlegény-otthon minden kellőleg legitimált és józan vendéget a napnak bármely órájában fölvesz; a föl-vettekkel való bánásmódban nem ismer különbséget, semmi egyebet nem kíván tőlök, mint a házirendnek megtartását; mindenkinek mint szívesen látott vendégnek szolgál s a mennyiben az a helyi viszonyok szerint lehetséges, munkad-ó helyre is utasít, s végre mindenkit tetszése szerint a

napnak bármely órájában elbocsát. Az élelmezési állomás azonban, mint a szegények ápolásának egy ága, fegyelem alatt akarja tartani a maga ápoltságait, kik közül a megbízhatatlan vándorlókat szükség esetén a rendőri hatóságnak átadja. Az ilyen állomás vezetője tehát bizonyos tekintetben rendőri teendőket is végez, a mi egy mesterlegény-otthon házi atyjának bizalmi állásával könnyen ellenkezésbe jöhet.

Az élelmezési állomások feladata, a gazdasági viszonyok kedvező alakulásával s a vándorló elemre való hatásuk kedvező sikerével mindinkább és inkább fölöslegessé válhatik, míg a mesterlegény-otthonok feladata — mely főként a rossz hírű beszállók elnyomására irányul — folyton megmaradandónak tekintendő.

E különbségek mellett is a mesterlegény-otthonok és az élelmezési állomások egymással annyiban rokonintézmények, a mennyiben mindkettő, ha szinte különböző irányban is, a vándorló elem anyagi és erkölcsi javítását célozza és azon szükségek, melyeken javítani akarnak, egymással sok ponton találkoznak. Ily körülmények között, kivéve a nagy városokat, a hol az kivihetetlen, oly helyeken, hol a kettő egymás mellett megállhat: az élelmezési állomásoknak a mesterlegény-otthonokban való befogadása ellen kifogást emelni nem lehet, ha ugyan a mesterlegény-otthonoknak, mint a belmissió szabad intézményeinek eddigi jellege megmarad s előljárásaik és házi atyáik az intézet vezetésében s főleg a házi rendnek fentartásában teljes önállósággal működhetnek.

E célból minden ilyen egyesülés csak formális szerződés alapján jöhet létre, melyben kimondatik: *a)* hogy a házi atyára rendőri természetű kötelezettségek nem hárulnak, mint a melyek az ő házi atyai bizalmi állásának veszélyeztetésével járnának; *b)* hogy azok, a kikre az ilyenmű kötelekségek teljesítése bizatik, tartózkodni fognak a mesterlegény-otthonnak kezelését illető s a házi atya tekintélyét bántó minden beavatkozástól; *c)* hogy az élelmezési állomások befogadása által szükségessé vált új helyiségek föllállítása és berendezése, a segélytelen vándorlók ellátása, ez állomások fentartóinak anyagi erejéből fog eszközöltetni; és *d)* hogy a mesterlegény-otthonnak fentartatik az a jog, hogy ezt a viszonyt, ha az rá nézve elviselhetetlennek mutatkozik, megszakithassa.»

Ez ügygyel szoros kapcsolatban áll *a szolgáló-otthonok* (Mägdeherberge) kérdése is. Ha a munkás és kézműves

osztály férfi ifjúságát vándorlásában így kíséri az őrző szeretet, közel áll a keresztyén szívhez a parancs, hogy vegye gondja alá a női ifjúságot is s különösen ennek szolgáló és munkás osztályát. Hiszen itt nem csekélyebbek, sőt bizonyos tekintetben sokkal nagyobbak a veszélyek és kísértések. Egy adatunk szerint Berlinbe 1868-ban 30,825 egyedül álló nő vándorolt be, hogy ott szolgálatot keressen s mennyivel nagyobb lehet ma e szám, mikor a császárváros népessége azóta óriásit emelkedett. E nők közül aztán nagyon sok nem kapván azonnal szolgálatot, míg csak kis részök talál rokonoknál és ismerősöknél lakást, a nagyobb rész alsóbb rendű fogadóknak vagy olyanoknál telepedik le, kik üzletszerűleg foglalkoznak ily nők elszállásolásával. Ha aztán meggondoljuk, hogy a cselédségnek az urasághoz való régi jó viszonya mindenfelé nagy mértékben meglazult, vagy nagy részben egészen elmult; hogy sok ilyen osztályba tartozó, másnál való szolgálásra kényszerült nőnél abban fekszik az elesés alapja, hogy hivatásukra nem lettek kellőleg kiképezve s végre, hogy rosszhírű házak ágensnői a nagy városokba bevándorló női cselédeknek eléjük is utaznak, hogy elfogják s bűnös életre vessék őket: látnivaló, hogy óriási erkölcsi veszedelmen akar itt segíteni — és csakugyan a legtöbb esetben segít is — a belmissió, mikor e helykereső leányokat, nőket szolgáló otthonaiba — melyek többnyire *szolgáló képző-intézetekkel* vannak összekötve — fölveszi, az erkölcsi eleséstől megóvjá, őket tisztességes helyekre beszerzi és becsületes kenyérkeresethez juttatja.

Ki vannak ez intézetekből zárva a kéteshírű nők, valamint mindazok, kiket már erkölcsi szenny borít; de fölvetetnek azokba minden hajlék- és kenyérelküli, szolgálatot kereső leányok, cselédek s gyári munkásnők s mindazok, kik magokat jövő hivatásukra jól ki akarják képeztetni. Az ilyen intézeteket mindig diakonissák vezetik, kik aztán — ez otthonok csecsemő-ápolásával és kisedővodákkal állván rendszeren összeköttetésben — nemcsak a rendes házi dolgok ismeretébe vezetik be az intézeteikbe fölvetett nőket, de megtanítják nekik a gyermekekkel való bánásmódot is. E mellett e szolgáló-otthonok a cselédszerződöttető intézetek jogait is megszerezvén magoknak, gondoskodnak védenczeiknek jó házakban való elhelyezéséről s ez által sok szédelgést megelőznek, melyet e téren egyes rosszlelkű üzérek, a szegény nők anyagi és erkölcsi romlására elkövetnek. — A tapasztalat már rég megmutatta, hogy az ily szol-

gálóképző-intézetekből háromszor-négyszer annyi cselédet kérnek, mint a mennyit adni tehetségökben áll s hogy sokkal nagyobb az azokba belépni akaró nők száma, mint a mennyit fölvehetnek. Az ily intézetek fentartási költségeit a bennök elhelyezett nők munkája, illetőleg a tanoncok mérsékeltségek és tanítási díja fedezi.

A berlini Mártha-udvar, — a német császárváros egyik szolgáló-otthona és szolgálóképző-intézete, — midőn a maga védenceit uraságoknál elhelyezi, kiköti, hogy az uraságok vállalkozzanak cselédeiknek teljes kosztolására, tehát reggelire és vacsorára se adjanak nekik u. n. kosztpénzt; hogy minden 2—3 hétben engedjék meg nekik valamely istentiszteleti hely fölkeresését; hogy vasárnap semmi erőfeszítő munkával ne terheljék őket; hogy ruháiknak javítgatására köznapokon is engedjenek nekik időt; hogy engedjék meg az intézet diakonissáinak a náluk elhelyezett nők fölkeresését stb.

Az ilyen otthonokról is rendszeres jegyzéket vezet a belmissiói központi választmány. A legutolsó kimutatás szerint Németországon következő számarányban állanak fenn ez intézetek: *a*) olyan szolgáló-otthon, mely szolgálóképző-intézettel van összekötve, van 34; *b*) szolgáló-otthon szolgálóképző-intézet nélkül van 31; s végre *c*) szolgálóképző-intézet szolgáló-otthon nélkül van 9.

Beszéltünk föntebb az egyleti házak lelkészeiről, kik alatt valódi felavatott lelkészeket kell értenünk, tehát a belmissiónak olyan munkásait, a minők a Rauhes-Hausban és 1886 óta egyebütt is képeztetnek. Mint egyik tekintélyes német egyházi lap, az «Allgemeine Evangelisch-Lutherische Kirchenzeitung» m. é. 34. számában olvashattuk, a fiatalabb lelkészek, lelkészjelöltek és theologusok számára Poroszországban már állandó szokássá vált a belmissiói munkásságra előkészítő tanfolyamok berendezése. E tanfolyamok minden évben szept. végén és okt. elején tartatnak. Az egyháznak és az egyház férfiainak a belmissiói ügy fontosságáról való meggyőződését mutatja aztán az a tény, hogy a belmissiói tanfolyamon résztvevő lelkészeknek, lelkészjelölteknek és hittanhallgatóknak utiköltséget és 5 márk napi díjat utalványoz ki rendesen a fölöttes egyházi hatóság.

Kezembe jutott egy kis füzet, mely leírja azt az oktatást, melyben e férfiak és ifjak 1886. szeptember 21-től október 5-ig a Rauhes-Haus kebelén, a belmissió egyes ágaira vonatkozó ismeretekből gyakorlatilag és elméletileg részesültek. Hogy milyen visszhangot költött az a meghívás,

melyet a belmissió barátai a német prot. egyház lelkészeihez, lelkészjelöltjeihez és hittanhallgatóihoz oly célból intéztek, hogy jelentkezzenek a Rauhes-Hausban egy belmissiói cursus hallgatására: mutatja az a tény, hogy egyszerre 140-en jelentkeztek fölvételre. De tekintettel az intézet helyi viszonyaira, csak 25 jelentkezőt fogadhattak el, lehető figyelemmel lévén arra, hogy a nagy németbirodalom minden részéből, a legkülönbözőbb egyházvidékek területéről vétessenek föl egyének. E 25-ből is csak 7-nek nyújthatott a Rauhes-Haus szállást, a többiek pedig az intézethez közelfekvő helyeken a belmissió ügye iránt érdeklődő egyes keresztyén családok vendégeiként találtak szállást. A 25 hallgató aztán a kora reggeli órákban összejött a Rauhes-Hausban, hogy komoly és néha igazán erőfeszítő munkában tanulja megösmerni, hogy micsoda hatalommá lett napjainkban a belmissió és hogy mely utakon halad elő a keresztyén könyörületesség a nép testi, erkölcsi és vallásos bajai, sok százszoros nyomorúsága enyhítésére. A délelőtti órákon 12 óráig rendszeres előadásokban ismertették meg a vendégekkel a belmissió legkülönbözőbb munkáit, délután pedig 2 órától kezdve szakértő férfiak vezetése mellett a Hamburgban és vidékén levő számtalan nyilvános és magán jótékonyági intézeteket keresték föl, hogy szemléletileg, saját szemekkel láthassák amaz eszméknek, jótékonyági elveknek gyakorlati kivitelét és sokszor diadalát, a melyekről a délelőtti órákban elméletileg tanultak.

Szeptember 21-én kezdődött meg a munka, a reggeli áhítatossági órában. Az iskolaépület aulájában, mely 14 napra e célra átalakított, az intézeti növendékek jelenlétében egyik intézeti lelkész éneklés és imádkozás után I. Péter II. 3—5. alapján egyházi beszédet tartott előttük, felmutatván, hogy a belmissiónak élő köve, mely drága élő kő maga a Jézus Krisztus. A szívnek vele való közössége és folytonos imádkozás szükséges ahhoz, hogy hamis eszközökhöz ne nyuljunk és hamis útakra ne térjünk; beszélt a belmissió munkájáról a maga távoli céljában és széles terjedelmében, üdvös utasításokat, tanácsokat adván mindazoknak, a kik a belmissiónak már munkásai vagy azok akarnak lenni.

E bevezetés után megkezdődött a munka, mely az első héten inkább csak elvi és általános belmissiói kérdésekkel foglalkozott. Az előadó tanárok és tanítók a német prot. egyház legkiválóbb férfiai: general-superintendensek, egyházi tanácsosok, nagynevű lelkészek, tanárok voltak s

ezek, mint a belmissió ügyei iránt élénken érdeklődő s azokat elméletileg és gyakorlatilag is ismerő férfiak mellett a belmissióval hivatásszerűleg foglalkozó tanárok, tanítók, egyleti lelkészek, különböző intézetekben működő házi atyák végezték a tanítás munkáját.

Mindenekelőtt általában beszéltek a hallgatók előtt a belmissióról, a belmissiói központi választmány történetéről, előállításáról, céljairól, az általa eddig elért eredményekről, a németországi belmissiói fő- és tartományi egyletekről, majd a menházakról és a testvér-intézetekről, a mely utóbbiakat a Rauhes-Haus területén levő gyermek- és testvér-intézetekben azonnal szemléletileg is felmutattak. Az aulában vagy a Rauhes-Haus különböző intézeteiben való járás közben nagy elvi jelentőségű kérdéseket vitattak meg, a minők a kényszer-nevelési törvény, a gyermekeknek családokban vagy intézetekben elhelyezése, az intézetekben a család- vagy a kaszárnya-rendszer, a gyermekek lakási és öltözködési viszonyai; a Rauhes-Haus testvéreinek képzése, azon nagy organismus, melyben ők egymással állanak, a testvéreknek a külső munkaterekre való kiküldése s annak előtüntetése, hogy bár külsőleg különböző területeken dolgoznak is, tulajdonképen mindnek ugyanaz a feladata, és ha a Rauhes-Haus-zal egy harmonikus egésznek képeznek: működésök közben Istenországa javára egy hatalmas egységet alkotnak. Felmutatták nekik a Rauhes-Haus területén levő középiskolát, előtüntették az ebben alkalmazott nevelési elveket s elvezették a hallgatókat a gyermekek tanóráira, a műhelyekbe, hol dolgoznak, továbbá torna-katonai gyakorlati, ének és fametszés tanulásával foglalkozó óráikra stb.

A következő napokon a belmissió oly tárgyainak megbeszélésére mentek át, melyeken különösen a testvérek munkálkodnak, a melyek tehát az eddig tárgyaltakkal még bizonyos összeköttetésben állottak; ide tartoztak a menhelyek, a városi missió, a munkás gyarmatok kérdései. E célból, kellő elméleti tájékoztatás után fölkerestek s szemléletileg megismertek több mesterlegény-otthont. A városi missiók történetének, Németországon jelenlegi állásának előtüntetése után több olyan kérdést is érintettek, melyeknek alapja a városi missióban fekszik, a minők a vasárnapi iskolák, a fiú-menhelyek, az ifjusági egyesületek. Rendkívül fontos dolog volt a missió-ügy ifjú barátaira nézve az a körülmény, hogy egy városi missionárius végig vezette őket Hamburg elhagyatott, szegény népek által lakott részeinek

sötét utcáin, folyosóin, hol a testi és lelki nyomorúság igazán kiált a könyörületért s megmutatta nekik amaz intézményeket, melyeket e helyen a könyörülő szeretet állított, asylumok, vasárnapi iskolák, kerületi házak, szabad lakások alakjában a nyomorultak felsegélésére. Az nap estéjére, a melyen ezeket látták, meghívást nyertek Hamburgba az ifjak egyesületének estélyére, hogy itt egy előadás és az ifjakkal való érintkezés nyomán ismerjék meg a keresztyén egyesületi munkának ezt az ágát is. Fölkerestettek velök egy munkástelepet is, megmagyarázták előttük ezeknek a jelenkorban való jelentőségét, külső és belső berendezését, vezetését és kormányzását s minden ezzel szoro összefüggésben levőkérdéseket.

Ezek után a belmissió férfi munkásainak a beteg- és hülyeházakban való munkálkodását adták elő, megismertetvén velök a hülyeség előállításának okait, különböző fokozatait stb. E célból egy hülye-intézetbe is elvezették a tanulni vágyó sereget.

Majd a kivándorlás ügyének megbeszélésére került a sor, hogy t. i. mit tett és tesz ebben a belmissió a tengerészek házának és a kivándorlók házának fölépítése és az ezekhez tartozkodó tengerészek és kivándorlók lelki gondozása által. E célra Hamburgnál alkalmasabb helyet találni sem lehetett volna. Elvezették tehát a hallgatókat Hamburg kikötőjébe s megmutattak nekik egy nagy, kivándorlókkal szintültig megtöltött hajót is.

A diakonissa-ügy megismertetése, egy diakonissa-intézet meglátogatása s e téren kellő részletes tájékoztatás után Hamburg néhány fogházát és javító intézetét keresték föl a hallgatók. Ezekben és ezekkel összeköttetésben részletesen előadták nekik, hogy mit tett és mit tesz ma Németországban a belmissió a foglyok lelki gondozására, külső állapotuk enyhítésére, az elbocsátott feyenczek elhelyezésére. A fogházak meglátogatásával kapcsolatban fölkerestek néhány más belmissiói intézményt is, u. m. egy munkás- és egy szegényházat, egy belmissiói nevelő- és javító-intézetet.

A hallott és látott dolgok sokféleségének könnyebb megérthetése céljából, tehát hogy a sok különböző tárgynak egy nagy és egész egységbe való tartozóságát feltüntethessék a hallgatók előtt, vagy legalább megmutathassák az utat, hogy ez miképen lehetséges, a belmissiónak egyik lelkes híve «Bevezetés a belmissió tudományos tárgyalásába» czímmel felolvasást tartott, melyben megvonta a belmissió határait, kimutatta systematikus rendszerének körvonalait

és feltüntette a forrásokat, melyekből a belmissió kérdéseivel legjobban meg lehet ismerkedni.

Ime, így vezetetének be, erőfeszítő nagy munka között az ifjú lelkészek, lelkészjelöltek és hittanhallgatók a belmissió munkáinak megismerésébe. A 14 napi fáradságos munka alatt csak egyszer tettek egy inkább szórakoztató jellegű kirándulást Lübeckbe, de idejük egy részét itt is egy felolvasás vette igénybe, melyet a szegény-ügyről tartottak előttük.

Hogy aztán az ilyen missiói lelkészek nem nyugosznak a heverés párnáin, hogy óriási, minden testi és lelki erőt igénybe vevő munka az, melyet nekik végezniök kell: fel fogom azt tüntetni egy évi jelentésből, melyet a bajor ág. h. ev. egyház belmissiói országos egyesületének választmányához egyik egyesületi lelkésze, hivatali tevékenységének első évéről benyújtott. E jelentés szerint 1888. július közepén elfoglalván állását, utasításához képest azonnal bemutatta magát a müncheni főconsistorium és a vidéki consistoriumok tagjainak és hogy az illető helyeken belmissiói előadásokat tarthasson, érintkezésbe tette magát a dékánokkal is. Átvette aztán a bajorországi belmissiói lap szerkesztését s abba több czélszerű újítást hozott be. Mindent elkövetett arra nézve, hogy a belmissió munkásai tevékeny részt vegyenek a hirlapírás terén is, legalább annyiban, hogy a különböző belmissiói intézetek életében előforduló főbb mozzanatokról való referádaikat küldjék be e központi laphoz. De e mellett a világi sajtó hasábjait is igyekezett igénybe venni belmissiói ügyek, kérdések megbeszélésére. Sokat dolgozott oly czélből, hogy minden egyes gyülekezetben állítson föl belmissiói intézményeket s e végett főként a lelkész-értekezleteken számos felolvasást tartott, a minek az lett az eredménye, hogy a belmissió hiveinek száma szembetűnőleg gyarapodott. Tanulmányozta továbbá a belmissió irodalmát, szabad idejének nagy részét erre szentelve. Ezzel összeköttetésben kezelte a hivatali elődjétől reá hagyott belmissiói könyvtárt s utazásai alkalmával szóval s írásban is sokszor tanácsokat adott arra nézve, miképen rendezendők be egyes belmissiói intézmények. Kerületében belmissiói ünnepélyek alkalmával számtalan alkalommal tartott kisebb beszédeket, máskor felolvasásokat vagy épen egyházi beszédeket is, s ilyenkor belmissiói czélokra adományokat gyűjtött, a melyeket maga kezelte és lapjában nyugtázott.

Utasításának 5. §-ában benne levén ez a pont: «az egyleti lelkésznek kötelessége, a hol ennek szükségét látja,

belmissiói új intézmények létesítésére is fölhívni a figyelmet,» a jelentés részletesen elsorolja azt a rengeteg levelezést s a belmissió egyes vezetőivel való beszélgetést, a mit e czélból a mi missionáriusunk végezett.

A szolgáló-otthonban minden hónap első vasárnapján bibliai előadást és beszédet tartott Nürnbergben s ugyanítt rendszeren ő vezette egyik templomban a bibliai órákat. Az újonnan alapított népkönyvtárba behelyezendő könyvek kiválasztását és beszerzését jó részben ő reá bízták s részt vett e városban, hol kerületének központja volt, a betegek ápolására, a munkások elhelyezésére, a keresztyén iratok terjesztésére, egy egyleti ház építésére tartozó minden munkálatban s a mennyiben ezt óriási elfoglaltsága engedte, végezte mindazt a munkát is, a melyet egy városi missionáriusnak, vagy valamely városhoz kötött egyleti lelkésznek végeznie kell. Ezek mellett folytonos összeköttetésben volt az országos belmissiói egylet választmányával s naplója szerint egy év alatt csaknem ezer hivatalos levelet irván, hatszáz belmissiói tartalmú nyomtatványt küldözött szét, melyek az illetőket a fenforgó kérdésekben tájékozni voltak hivatva.

A jelentés végén, fölsorolván a rengeteg munkahalmazt, melyet mi csak nagyon vázlatosan közölhetünk, így szól a missionárius lelkész: «Ha szinte e kép azt mutatja is, hogy némi munkát csakugyan végeztem a belmissió ügyének egyházunkban való előbbvitelére, élénken érzem, hogy sokkal többet kellett volna tennem; és ha az időt tehetségemhez képest igyekeztem is kizsákmányolni, élénken óhajtom, vajha egyházi hivatalban levő testvéreim szolgálatomat jobban igénybe vették volna, vajha gyakrabban meghívtak volna hogy az ország különböző városaiban és falvaiban egyházi beszédek és előadások útján rajzoljam a könyörületeség munkáit és hívjam fel az embereket azok végezésére. Én nem tudom, nem is akarom magamat senkire sehol fölerőszakolni, ezt nekem nem is szabad tennem, de ez óhajtásomat szabad volt itt kifejeznem. A belmissió munkáira való ilyen fölhívásra mindenütt szükség van, mivel Isten országa ezen szent ügyének megértésére még legtöbb helyen hiányzik az érzék.»

Ime, itt van egy példa, hogy mit tehet a Krisztus ügye iránti szent lelkesültség! A hol ilyen emberek végzik az evangyéliom terjesztésének munkáját, ott a Sion épületének falai mind erősebbekké lesznek, s bizony azokon a pokol kapui sem vehetnek diadalmat.

Csiky Lajos.

A MAGY. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG
VALLÁS-ERKÖLCSI FELOLVASÁSAI.

A vallás szerepe a mindennapi életben.

Irta: Petri Elek.

Mélyen tisztelt közönség! A nélkül, hogy korunk erkölcsi romlottsága felett panaszkodni akarnék, kénytelen vagyok kimondani, hogy bizony vallásos életünk fáján is meglátszanak az idők nyomai. Ha távolról szemléljük, talán szépnek, erőteljesnek tűnik fel a fa, melynek árnyékában édes lehet a pihenés, de ha közelebbről szemügyre vesszük, szomorúan fogjuk tapasztalni, hogy a gyökereken pusztit valami. Én ugyan nem sorozom magamat azon emberek közé, kik korunktól minden erkölcsi jóra valósságot megtagadnak, s azt állítják, hogy sem érzékkel nem bír a vallásos dolgok iránt, sem hajlandósággal arra, hogy az evangélium szellemében fejleszsze erőt, de kénytelen vagyok konstatálni azt a tényt, hogy a politikai dolgok a figyelmet túlságos mértékben igénybe veszik, s azok mellett a vallás érdekei annyira háttérbe szorulnak, hogy pl. a legutóbbi időben, a családi életet oly közelről érintő *elkeresztelések ügye* is csak egy pillanatra volt képes az érdeklődést felkelteni. Nem lehet tagadni, hogy a vallás jótékony ereje nem hatja át annyira családi és társadalmi életünket, a mennyire kívánatos volna. Pedig most, midőn a közgazdasági és szociális kérdések annyira lekötik a közfigyelmet, midőn az anyagi javak iránti érdeklődés oly általános, most inkább szükséges, mint valaha, hogy a vallás igazán a meggyőződés dolga, az erkölcsiségnek alapja, s egyházi és társadalmi tevékenységünknek élő forrása legyen.

A vallásra nézve semmi sem lehet végzetesebb, mint az a felfogás, melyet napjainkban mind gyakrabban hangoz-

tatnak, hogy a vallás is csak egyike azon napi foglalkozásoknak, melyekkel az ember üres idejét eltölteni szokta, a léleknek a többi társadalmi kötelességektől teljesen elkülönített tevékenysége, melynek meg van a maga meghatározott ideje és helye. Hogy ez a felfogás mennyire helytelen, arról mindenki meggyőződhetik, ha a keresztyénség historiai előállítására egy pillantást vet. A keresztyénség nem úgy lépett fel a világban, mint valamely §-okba szedett tudomány, mint bizonyos hittételeknek és czeremóniaknak az eddigiektől eltérő rendszere, még kevésbé, mint állami törvény, hanem mint a mindennapi életnek irányadó, vezérlő princípiuma. Midőn Jézus fellépett, nem adott ki programot, sem vallásos elveit rendszerező írott munkát, még kevésbé lépett összeköttetésbe az államhatalommal, hanem az élet mindennapi szükségéi és körülményei szerint fejté ki az emberiségre nézve annyira áldásos működését. Utazásai közben prédikált ma egy faluban, holnap egy városban; most az iskolában, majd az Isten szabad ege alatt összegyűlt tömeg előtt hirdette a boldogító evangeliumot. Örökké szép példázatainak tárgyaúl szolgált most a szántóföld, vagy a szőlőhegy, majd a családi életben előfordult valamely nevezetes esemény, vagy a társadalmi életnek egy-egy kiválóbb mozzanata. Az emberekkel való érintkezései közben, a gazdagok és szegények, előkelők és alacsony származásúak, kegyesek és bűnösök, farizeusok és publikánusok előtt, nem válogatva az alkalomban, ismertette azon isten-országának alapvonásait, melyet minden embernek önmagában felépíteni erkölcsi hivatása.

Ha mi a Megváltó isteni lelkét, üdvözítő tanait megismerni akarjuk, akkor nemcsak az ő életének megrázó eseményeit kell vele együtt átélnünk, nem csak keresztye alatt kell megilletődéssel időznünk, nemcsak az ő megnyilatkozott sirjánál kell hívő reménységgel megállanunk, hanem el kell kísérnünk őt utazásaiban, meg kell figyelnünk beszélgetéseit, részt kell vennünk látogatásaiban, s az élet mindennapi bajoskodásaiban tanúsított magatartását kell elsajátítanunk, mert hiszen az emberi élet nem megrázó események láncolatából áll, hanem a viszonyoknak, a társadalmi érintkezésnek olykor kicsinyes, apró-cseprő mozzanataiból. Ezekben kell az evangelium erkölcsnemesítő szellemének nyilvánulni, ezeket kell a vallás geniusának átlengeni és megszentelni. Miként a vér folytonosan lüktet ereinkben és áthatja testünk minden részét, a nélkül, hogy arról tudomásunk volna és azt éreznők; vagy miként a lélekezés úgyszólván öntudatlanul

történik, a nélkül, hogy minden perczen gondolnánk arra, hogy most lélekzünk és ez által élünk: úgy kell a vallásnak is szellemi és anyagi életünket áthatni és azon benső erőnek lenni, mely a maga megszentelő, felemelő és megnyugtató hatását érezteti az élet legaprólékosabb körülményei között is.

A történelem is azt tanítja, hogy a vallásosság nem azon korban volt legerősebb és legélénkebb, midőn a teologusok a hittételek felett hevesen vitáztak, vagy prédikációikban az igazhitűségért versenyeztek egymással, hanem a család, iskola és egyház által kifejtett csendes, békés munkásság korszakaiban. Korunkban is az igazi keresztyéni érzület gyakran épen ott hiányzik, hol a Krisztus nevét a lehangosabban emlegetik, mit Diakovár hírhejt püspökének a napokban kiadott pásztorlevele is bizonyít; ellenben a keresztyénség szerény, de nemes virágai ott diszlenek leginkább, hol a vakbuzgóság a hitetlenségnek és eretnkségnek rémeit látja.

Midőn a nagyérdemű közönség megtisztelő türelmét néhány perczre igénybe veszem, hogy felmutassam a vallásnak szerepét és hatását a mindennapi életben, távolról sem az a czélom, hogy kathedrai utasításokat adjak az erényes életmódra nézve, vagy formulázzam azon követelményeket, melyeket a kegyesség gyakorlására nézve az erkölcs tan megállapítani szokott. Egyszerűen csak a figyelmet kívánom felhívni arra, hogy az élet javai között sem szabad elhanyagolni azt az úgynevezett *egy szükséges dolgot*, hogy az élet küzdelmei között sem szabad szem elől téveszteni az oda fenn valókat, hogy az örömnök és élvezeteknek napjaiban sem szabad megfeledkezni a vallás ama szerény virágairól, melyek minden panaszt elhallgattatnak, minden fájdalmat megenyhítenek és minden törekvést megnemesítenek.

A vallásnak boldogító és megszentelő erejét első sorban és különösen a *család körében* kell kifejteni és csakugyan, ha az előfeltételek megvannak, e közösségben tapasztalható legkézzelfoghatóbban az Istenben való bizodalomnak lélekemelő hatása. Nincs oly légkör, mely inkább kifejleszteni a vallásos érzés, a kegyesség nemes virágait, mint a családi életnek tiszta, egészséges légköre. Hol a házasság minden külső kényszer vagy önző számítás nélkül, a kölcsönös vonzalom és szeretet alapján létesül, ott a házasság egyszersmind vallásos alapon is nyugszik. És erre az alapra az emberi élet tevékenységének egyetlen körénél sincs oly

nagy szükség, mint a házasságnál, tekintve azon megmérhetlen feladatot, mely két szerető szív egyesülésénél azok mindegyikére vár, midőn azon nemes elhatározással indulnak a hosszú, bizonytalan jövő elé, hogy megosztanak egymással mindent: időt, erőt, munkát, örömet és bánatot. Mennyei sugárra van szükség, mely két szívet úgy egygyé forraszszon, hogy azok a reájok várakozó nagy feladat megoldásában lankadatlan kitartással és egymás irányában soha meg nem szűnő bizodalommal munkálkodjanak.

Az élet igen gazdag megpróbáltatásban és csalódásokban. senkinek sem vezetnek életútjai mindig kies mezőkön, hanem olykor nagyon is rögös, tövises utakon kell keresztül gázolni, melyeken a házastársaknak bizodalma, ragaszkodása és kitartása erős kísértéseknek van kitéve. A vér lassanként csendesebben kezd folyni az erekben, a szív nyugodtabban kezd érezni, a szem élesebben vizsgálni, s hol kezdetben a szerető szívek egymásban semmi hibát, semmi fogyatkozást nem találtak, ott lassankint mindketten korábban észre nem vett gyengeségeket, hibákat, fogyatkozásokat fedeznek fel. Ilyen esetben van azután nagy szerepe a vallásnak, hogy a türelemnek, gyöngédségnek, bizalomnak lelke el ne hagyja a szíveket. Majd következnek a megpróbáltatásnak napjai. A férfit hivatala vagy mestersége foglalja el, mely szellemi és fizikai erejét egészen igénybe veszi, olykor életkedvét csökkenti, lelkének derültségét sok tekintetben zavarja. A nő a házi dolgokkal van elfoglalva, vezeti a háztartást, s annak apró-cseprő bajaiban emészti erejét. Mily közel van ily helyzetben a veszély, hogy a férj és nő, kik saját elhatározásuk folytán a legbensőbb szövetségre léptek egymással, lassankint elidegenedjenek egymástól, hogy a férfi hivatalának terheit naphosszat hordozza a nélkül, hogy a nőnek egy részvétellel kérdése, vagy egy helyes tanácsa könnyítene terhén, hogy a nő a háznak aprólékos ügyeivel heteken át küzdjék a nélkül, hogy a férjnek egy barátságos megjegyzése egy biztató szava segítene neki a terhet hordozni! Jön az este. A férfinak a napi munka fáradalmi után külső izgatásra van szüksége, saját házának falai reá nézve már szükek, idegen barátok társaságát keresi fel, hogy a játék és multság közben az élet bajait legalább egy órára elfelejtse. A nő pedig magánosan ül otthon, gondolataiba merülve, talán kézimunkájával és — könyveivel. Bizony nem tartozik a ritkaságok közé, hogy alig hervadnak el a menyasszonyi koszorú virágai és már a kölcsönös bizalom megrendül; a

házasságról a szeretet hamvát letörlik a durva kezek, s a házastársak a szép remények boldog légköréből nem egyszer a durva beszédek, a gyöngédtelen bánásmód bűzhödtt légkörébe süllyednek le.

A házasság fenn nem állhat és állandóan nem boldogít, ha csak a vallás a benne rejlő isteni erőnél fogva naponkint meg nem szenteli azt. Az embernek öröklött természetével ellenkezik, hogy a maga akaratát teljesen alárendelje egy másik ember akaratának, hogy munkájának nyereségét megoszssa egy másikkal, hogy másnak fájdalmát úgy érezze, mint a magáét és szívének legtitkosabb gondolatait feltárja egy másik előtt. A házasság pedig épen e tekintetben a legnagyobb igénynyel lép fel az ember előtt, mert ez minden emberi közösség között a legbensőbb, bensőbb a barátságnál, bensőbb az anyai szeretetnél is. Hogy is határozhatná el máskülönben magát a menyasszony arra, hogy elhagyja a szülői házat, mely őt eddig gondozta, oltalmazta és kövessen egy idegen férfit, ha nem tudná, hogy a midőn szive választottját követi, akkor egyszersmind az Isten parancsát teljesíti. Honnan venne bátorságot családalapításra a férfi, kinek jövedelme gyakran csak egy ember szükségéinek fedezésére is alig elégséges, ha nem az Istenben vetett bizodalomból, ha nem az Üdvözítő ama biztatásából: «ne aggódjatok a ti éltetek... vegyétek eszetekbe a mezei liliomokat, mi módon növekednek... ha az Isten a mezőnek fűvét így ruházza, nem sokkal inkább-e titeket, oh kicsinyhitűek?» Vajjon nem a vallás megszentelő ereje képesíti-e az embert arra, hogy feláldozza idejét, erejét, mindenét másnak boldogságáért? Valóban csakis e közösségben fordul elő, hogy egyik a maga vérét és életét oda adja a másikért önként, szeretetből. Csak is e közösségben ismétlődik kicsinyben a Megváltónak az egész emberiségre kiható nagy áldozata, a nélkül, hogy a világ arról tudna valamit.

Bár a tudomány és a köznapi felfogás a házasságot egyszerűen a természeti hajlamok kifolyásának és a polgári rend egy aktusának tekinti, mely minden tekintetben az állami törvények §-ai szerint ítélendő meg: mindazonáltal kétségen felül van, hogy a házastársak ezen szerződéses viszonyból folyó kötelezettségöknek és feladatuknak csak akkor fognak eleget tenni, ha a vallás mennyei világossága vezeti őket az élet szövevényes utain. Hit nélkül, Isten nélkül a házasság ideális céljai nem valósulhatnak meg.

Midőn pedig a házasi élet *családi életté* alakul át, a

gond és kötelesség köre egyszerre kiszélesbül. A mi nemes érzés az emberi szívben csak van, a türelem, kitartás, gyöngegség, azt mind igénybe veszi az a kised, kit az Istennek jósága a mi karjainkba helyezett. Hogy is merne az ember gyermekének életében bízni a nélkül, hogy öt naponkint ne ajánlja az Isten atyai oltalmába? Hogyan gyönyörködhetnének szívének ártatlanságában a nélkül, hogy mi is ne gondolnánk naponkint a Megváltó amaz intésére: «térjete meg és legyetek olyanok, mint a gyermekek, mert különben nem mehettek be az istennek országába.» Vajjon az Üdvözítő az Istennek legszebb, legbizalomgerjesztőbb elnevezését, az *atya* nevet, nem a földi atyának gyermekeihez való viszonyától kölcsönözte-e?

A családi életben földi életünk szembetünően növekedik erkölcsi értékében. Ha képes valami arra, hogy a társadalmi tevékenység közben megóvjon vagy elidegenítsen az egoismustól, úgy mindenesetre a gyermekeink jóllétéről való gondoskodás képes erre. Hogy őket nevelhessük, munkakerőnk meg kell kettőztetni, hogy reájuk felvigyázhassunk, szabad időnk meg kell rövidíteni. Ne mondja senki, hogy ez a természet ösztöne. A gyermekek ápolása és nevelése valami más, mint az öregek ösztönszerű öröme a kicsinyek bohóságai felett, mert ez bölcseséget, nagylelkúséget, önmegtagadást kíván.

Csak a vallás által sugalt igazságérzet képesít minket arra, hogy megítélhessük, mit engedhetünk meg gyermekeinknek és mit kell tőlük megtagadnunk. Csak az evangélium szelleme által áthatott és a ház vezetésében irányadó elveknek szigorú, következetes keresztülvitele biztosíthatja irányunkban a gyermekek engedelmességét és tiszteletét. Csak saját gyengeségeink vagy szenvedélyeink korlátozása után várhatjuk, hogy ök is ugyanazon gyengeségeket magukban elnyomni igyekezzenek. Csak nyilatkozatainknak, ígéréteinknek megbízhatósága biztosíthat minket gyermekeink ingadozás nélküli bizalma felől. Örömeinkben, multságainkban az evangélium által emelt erkölcsi korlátok szemmeltartása óvhatja meg lelköket a tisztátalan szenvedélyektől, ajkaikat az aljas beszédektől. Fáradhatatlan tevékenységünk szoktathatja őket szorgalomra és kitartásra. Csak a mi igazság-szeretetünk gyűlöltetheti meg velök a hazugságot.

Az emberi természetnek egyetlen gyengesége sem oly meggyalázó, mint a hazugságra való hajlam. Gyermekek, kik alig hogy beszélni megtanultak, ajkaikat már is a hazug-

ságra nyitják fel. Az iskolában sokan, mielőtt még valamit tanultak volna, a hazugságot már megtanulták. Nagyon sajnálatra méltó, hogy sok családban nem figyelik meg kellő szigorúsággal, hogy hol kezdődik a gyermek beszédében az igazságtól való elhajlás. Pedig azon nap, melyen a gyermek először hazudott, szerencsétlen nap a családra nézve. Ha egyszer valaki az igazság megsértésétől való szent borzadályt legyőzi magában, ott az első hazugságot csakhamar követi a második és még könnyebben a harmadik. Épen ezért minden szülőnek elengedhetlen kötelessége óvni gyermekeit e végzetes gyengeségtől s ha mégis elkövette, a legnagyobb szigorral kell eljárni vele szemben. Nem szabad túrni a gyermek beszédében semmi ingadozást, semmi bizonytalanságot az igazsággal szemben, mert az ifjaknak oly gyakran tapasztalható erkölcsi léhasága, a felnőtteknek jellembeli gyengesége a legtöbb esetben azon első hazugságra vezethető vissza, melyet a szülők gondatlanságból vagy gyengeségből elnéztek. A szülő nemcsak magának, nemcsak gyermekeinek, hanem az emberi társadalomnak is nagy szolgálatot tesz, ha segít kiirtani isten-országának eme halálos ellenségét.

A családnak az iskolához való viszonya is vallásos alapon nyugszik, mert mindkettő egymás bizalmára és támogatására van utalva. (Vakodni kell azon ferde felfogástól, mintha az iskola nem volna egyéb egy szükséges rossznál. Az iskolának nem csak kulturális, hanem igen szép vallás-erkölcsi hivatása is van, azon magasztos cél érdekében, mely a Krisztus által minden ember feladatául adatott, hogy igyekezzenek isten-országát felépíteni önmagában s annak megvalósulását másokban is elősegíteni. De elveszti az iskola minden hatását, ha a szülők nem támogatják. Ha a gyermeknek a tanító személyére tett csintalan megjegyzéseit nevetve hallgatják, ha a sok tanulni való miatti panaszait készpénz gyanánt veszik, ha a gyermek beszéde után a tanítókat igazságtalan bírálják, zsarnokoknak vagy valami komikus figuráknak tekintik: akkor nem részesítik az iskolát azon erkölcsi támogatásban, melyre annak szüksége van épen saját gyermekeik érdekében, mert, hogy a tanítók iránti tisztelet és ragaszkodás hiánya a gyermek munkakedvét is nagy mértékben csökkenti, az minden kétségen felül van. Ellenben, ha a gyermekek tapasztalják, hogy a szülők a feladott lecke megtanulására felügyelnek, s őket az iskolai törvények megtartására szorítják, a tanítók iránti előzékeny-

ségre és tiszteletre buzdítják, ha tapasztalják, hogy az iskolai büntetésnek a család körében folytatása van, ellenben a tanító dicséretét a szülők elismerése követi: akkor bizalommal és örömmel mennek az iskolába s mindig kegyelettel és hálával fognak arra visszagondolni.

Aggodalomban, elégedetlenségben és csalódásokban azonban mindezek daczára sem lesz hiány. A sok fáradság, küzdelem és anyagi áldozat gyakran kárba vész. Jóindulatú figyelmeztetéseinket gyakran gorombasággal, jótéteményeinket hálátlansággal viszonzozzák az elfajult gyermekek. Minden esetben pedig idegenek fognak aratni ott, hol mi vetettünk, s miként a szárnyra kelt madár elhagyja a szülői fészket, úgy távoznak el a szülői háztól a felnőtt ifjak és hajadonok, üzetve keblök titkos vágyai által, néha magasztos, ideális czélok felé, hova jókivánataink és áldásaink kísérik, néha a köznapi élet posványába, a szülői szív megmérhetetlen fájdalomára. Hát még hogyha a halál angyala jelenik meg a családban, s itt egy kedves gyermeket, ott egy virágzó hajadont vagy egy reményteljes ifjút ragad ki a szerető karok közül! Itt az alkalom, hogy megtanulja a gyöngye emberi szív az Ábrahám engedelmességét, ki nem vonakodott az Úr parancsára az ő egyetlen gyermekét feláldozni. Ekkor értjük meg, mit tesz meghajolni az Isten gondviselő bölcsesége előtt s hívő lélekkel ismételni a Getsemánéban küzködő mesternek szavait: «atyám, ne úgy legyen a mint én, hanem a mint te akarod!»

Nehogy azonban valaki azt higgye, mintha én a családi életben a vallást pusztán csak a kegyes érzésekbe vagy egyes esetekben az erkölcsi cselekvésmódba helyezném: sietek kijelenteni, hogy én a vallásosság külső formáit, különösen a házi istentiszteletet üdvösnek és szükségesnek tartom. De szándékosan nem helyezem ezt előtérbe, mert azon meggyőződésben vagyok, hogy a midőn a család körében a vallásosság külső formái nagyon előtérbe állítatnak, akkor igen könnyen maga a vallás lényege húzza a rövidebbet. Lehetnek olyan családok, melyeknek tagjai naponkint összegyűlnek áhitatoskodni, de vallásos érzületben és életmódban legkevésbé sem különböznek más emberektől, kik házi istentiszteletben nem vesznek részt. Némely család körében minden étkezés alkalmával imádkozni szoktak, de a nélkül, hogy körükben a megelégedés nagyobb, az Isten iránti háladatosság érzése élénkebb volna, mint más családban, hol ima nélkül ülnek asztalhoz. Csak azért imádkozni, hogy

elmondhassuk, hogy ezzel Isten iránti kötelességünknek is eleget tettünk, egészen felesleges. Az olyan áhitatoskodás, mely alatt a családfő a napi teendőkre gondol, a házinő a konyha költségeit számlálja, vagy a lányok a legközelebbi bárról gondolkoznak, semmi erkölcsi értékkel nem bír. E mellett a rendszeres házi isteni tisztelet nehézségei sem kicsinyiendők. A felkelés ideje oly családban, hol még nem iskolaköteles gyermekek is vannak, különböző, az iskolaköteles gyermekeknek pedig az iskolába menés előtt alig van idejük résztvenni az ünnepélyen, az anya is épen a reggeli órákban van a házi teendőkkel leginkább elfoglalva. Mind-ezen nehézségek igen könnyen elterelhetnék a házi isteni tiszteletet eredeti, magasztos céljától s a helyett, hogy egy kellemes, lélekemelő foglalkozás lenne, lesz egy terhes kötelesség, melyet mindennap kénytelen-kelletlen végezni kell. Mindazáltal vallásos buzgósággal és jóakarattal legyőzhetőek e nehézségek. A családok különböző helyzetének, foglalkozásának megfelelőleg vagy reggel, vagy estve, vagy ha nem is mindennap, hanem a hétnek egy meghatározott napján nagyon óhajtott volna, hogy egy szép zsoltár éneklése, a szentírás egy-egy lélekemelő szakaszának elolvasása egye-sítse a család tagjait.

A külföldi művelt prot. nemzetek példája, sőt hazánkban is prot. egyházunk multja fényes bizonyosságot tesz e kegyes foglalkozás erkölcsnemesítő hatásáról. Nem lehet kicsinyleni azon kitűnő szolgálatot, melyet e kegyes foglalkozás, de különösen a szentírás olvasása tett prot. egyházunknak nehéz egyház-társadalmi és politikai harcaiban. Bizonyára hallott vagy olvasott mindenki azon régi magyar protestáns családokról, melyeknek házában legelső ékszer a biblia, a napnak legelső és legutolsó foglalkozása a szent könyv olvasása volt. E foglalkozás közben tanulták megismerni a Megváltó isteni lelkét, örömeikben és bánataikban, reményeikben és kételyeikben az ő életének képe, e megragadó, hatalmas eszménykép volt támaszuk és vezérük. Ha valaki kételkednék ezen kegyes foglalkozás megszentelő, erkölcsnemesítő hatásában, próbálja meg maga. Ha érezni fogja valaha lelke azt a nyomasztó állapotot, midőn a földön semmi sem tudja kielégíteni vágyait: ilyenkor menjen el az olyan vallásos összejövetelekre, milyenek ma már a mi körünkben is tartatnak, vagy vegye kezébe a szent írást és olvassa azt és azonnal megtalálja azt a bűvös kulcsot, mely lelkét feloldja, megtalálja azt a mennyei erőt, mely

lelkét ég felé emeli. Minél mozgalmasabbá, zajosabbá lesz az emberi élet, minél inkább nőnek azon igények, melyeknek kielégítése fokozottabb munkásságot és tevékenységet kíván: annál nagyobb szüksége van az embernek az áhitat csendes óráira. Senkinek sem sikerül az erkölcsi erőt magában kifejleszteni, a szeretetnek és hűségnek megnevesítő lelkét megőrizni s az élet szenvedéseit és nélkülözéseit hívő megadásal viselni, ha csak a napnak munkáját vagy örömét meg nem szakítja azon kegyes foglalkozás által, mely a kedélyt képzi, a szívet nemesíti és az akaratot jóra irányozza. Lehetetlen a családban a hitnek és szeretetnek lelkét ébren tartani, ha nem ad az ember olykor táplálékot annak az ilyen kegyes foglalkozások által.

De hát milyen eljárást kövessünk a gyermekek vallásos nevelésénél? A mi tudós paedagogusaink azt mondják, hogy a vallás-erkölcsi nevelés mindenesetre szükséges, de csak azon korban, melyben már a gyermek képes megérteni azt, a mit tanul. Én pedig azt mondom s a tapasztalat nekem igazat ad, hogy a gyermeket a milyen korán csak lehet, meg kell tanítani imádkozni, mert az ima a legelső és legalkalmasabb eszköz arra nézve, hogy a gyermek figyelmét a mennyei atyára, s általában a láthatatlan világra irányozzuk. Hogy nem értenek a gyermekek mindent, a mit mondanak, vagy tanulnak, az nem baj; hiszen mi felnőttek sem értjük mindazt, a mi az emberi lelket a láthatatlan, szellemi világgal összefűzi s alapjában az egész vallás és annak legprágmansabb kifejezése: az ima is egy titokszerű proczesszus az emberi lélekben, melyet az ok és okozat láncolatán végig kísérni képtelenek vagyunk. Egy kis versbe foglalt estvéli ima, melyet a gyermek az édes anya ajkairól ellesve könny nélkül megtanul, nem hogy elméjét megterhelné, sőt inkább örömet okoz neki. Ez által hozzászoktatjuk a gyermeket ahhoz, hogy a nap leáldozásával hálát adjon Istennek áldásaiért, melyekkel naponkint elhalmoz minket. Később aztán, midőn már értelmesebbé lesz, saját szavaival fogja helyettesíteni az édes anyjától eltanult szókat, saját gondolatait szövi bele a mennyei atyához intézendő fohászaiba. Így válik az imádkozás, ez a kegyes foglalkozás a gyermek második természetévé, mely felnőtt korában, az élet viharai, szenvedései és csalódásai között is megőrzi számára a gyermekkor ártatlanságát, s megóvjá a kétségbeeséstől, melynek oly sok elszomorító példáját halljuk és olvassuk az ujságok napi-hirei között.

Boldog az a család, melyben a béke és egyetértés lakozik, melyben a szülőket és gyermekeket a bizalom és szeretet kötelékei fűzik egybe, melyben minden családtag át van hatva az együvé tartozás érzésétől, melyben a durva beszédek ismeretlenek, s a kölcsönös szeretet, a könyörület és engesztelékenység isteni lelke hatja át mindegyiket! Kétszeresen boldog az a család, melyben az életnek ideális javait nem szennyeznek be az aljas szenvedélyek féktelenségei, hanem az erkölcsi követelményeknek megfelelő finom ízlés, gyöngédség, erkölcsi nemesség kíséri a napi munkát és aranyozza meg a családi életet! De háromszorosan boldog az a család, melyben a kegyességet képmutatás nélkül, az istenfélelmet szenteskedés nélkül, a könyörületességet hiuság nélkül gyakorolják! Az ilyen családban mindenkor a türelemnek és szelidségnek angyalai lakoznak; az ilyen házba mindig örömetst tér be a békének és erőnek ura, a vigasztalásnak fejedelme, hol szorgalmas Mártha-kezek szolgálnak neki, s a Máriák kegyes lelke hallgatva ül az ő lábai előtt.

Az ilyen családot az embertársak is örömetst keresik fel, mert a családi élet nem nélkülözheti a társadalmi érintkezést, melyre a vallásnak szintén meg van és meg kell lenni a maga megnevesítő és megszentelő hatásának. Az ember társas lény, egymásra van utalva, s az egymással való érintkezésben kell üdülést keresni a napi fáradozások után, a komoly és erkölcsileg kifogástalan szórakozásokban kell újabb erőt gyűjteni az élet megpróbáltatásaihoz. A társas életnek ezen vallás-erkölcsi célján kívül kétségen kívül más céljai is vannak, melyek nem kevésbé fontosak, s a vallással szintén igen benső viszonyban állanak. A társas érintkezés közben megfigyeli az ember másoknak szokásait, igyekszik mások tulajdonságait megismerni, s a maga egyéniségének megfelelőket elsajátítani. E közben tapasztalatokat szerez az ember; másoknak hibáiban, mint tükörben látja a maga tökéletlenségét s igyekszik egyéniségének érdességeit elsimítani; örül az örvendezőkkel, sir a sirókkal s midőn részvételt van a mások sorsa iránt, ugyanakkor erőt gyűjt magában arra, hogy az élet terhet és bajait hívó megnyugvással viselje.

De vajjon társadalmi életünk általában olyan-e, a milyennek lenni kellene? Vajjon a ker. vallás szelleme lengi-e át, ker. gondolatok és hajlamok által van-e áthatva oly mértékben, a mint kívánatos volna? Nem akarok ugyan erkölcsi bíró lenni, de mégis őszintén ki kell mondanom,

hogy társadalmi életünk távol áll azon ideális czéltől, mely felé az evangelium által kijelölt úton törekednie kell. A köznap-i udvariasságnak már megszokott formái is magukon hordják az őszinteség hiány bélyegét. Az ember «alázatos szolgája» akar lenni annak, a ki neki nem parancsol; vagy «rendkívül örül» a látogatásnak, mely nagyon kellemetlen és «minél hamarábbi viszontlátásra» hívja fel azokat, kikkel nem szívesen érintkezik. A bejelentett látogatónak azt mondatják, hogy nincsenek itthon, de alig távozik el az illető, azonnal utána néznek a kíváncsi szemek. A gyermekeket kényszerítik, hogy barátságos arcot mutassanak és szívesen köszöntsék azokat, kiket nem sokkal az előtt fülök hallatára ócsároltak. És mily könnyelműen bánnak sokszor különösen a becsülettel és jó hírnévvel! Csakhogy a beszéd tárgyából ki ne fogyjanak, elővesznek egyes személyeket vagy családokat, s mint erkölcsbírák, úgy viselkednek velök szemben. Az illetőnek külső megjelenését becsmériik, szokásait kigúnyolják, ítéletet mondanak oly tettei felett, melyeknek indító okait nem ismerik, tévedéseit bünné fűjják fel, s a szűnyögből a beszéd hevében elefantot csinálnak. És mindezt minden lelkiismeretbeli furdalás nélkül teszik, mintha a társas összejöveteleknek privilegiuma volna a megszólásra, mintha az igazmondás, s az egymás iránti kimélet nem volna többé keresztyéni kötelesség, mintha a pusztában elhangzó szó volna az Úrnak figyelmeztetése: «ne ítélj, hogy ne ítél-tessél.»

Kétségen kívül esztelen dolog volna azt kívánni, hogy társadalmi szokásainkat mindenestől fogva dobjuk el és életünket az elmúlt idők egyszerű, sok tekintetben ferde szokásai szerint rendezzük be. De épp oly tarthatatlan azon állítás is, hogy társadalmi életünknek eme ferdeségeit, miután megvannak, tünnünk kell, mert azok életviszonyainknak természetszerű kifolyásai. Ez valóban nagyon szomorú dolog volna, s a keresztyén vallásra nézve igen lealázó, mert azt igazolná, hogy a vallás semmi szerves összefüggésben nincs az emberi léttel és az evangelium az élet egyik legfontosabb tevékenységi körére elvesztette volna a maga átalakító befolyását. Valóban itt az ideje felhagyni azon ferde felfogással, mintha a vallásnak csak a templomban volna helye, mintha a vallásos kegyességnek csak a nyilvános isteni tisztet idejére kellene szorítkozni, mintha a felebaráti szeretetet csak imádságos- vagy énekes könyvvel kezünkben gyakorolhatnók, mintha a könyörületességnek csak az alamizsnálko-

dásban kellene állani, melyet a gazdagok alkalom szerint néha-néha gyakorolnak. A társadalomnak, ha azt akarja, hogy erkölcsi hivatásának megfeleljen, vallásos alapon kell nyugodnia; az embereknek egymással való érintkezéseikben, társas összejöveteleikben nem szabad figyelmen kívül hagyniok azon erkölcsi követelményeket, melyeket az evangélium élénk szab. Hozzá kell szokni ahhoz, hogy a beszéd tárgyát ne másoknak viszonyaiból vagy egyéni sajátságaiából merítsük, hanem például a természetből, a nyilvános élethől, tudományból, művészetből, saját sorsunkból vagy tapasztalatainkból. Mindenek felett pedig vissza kell térnünk az életmód azon egyszerűségére, mely semmi olyan fényűzést nem enged meg, mely anyagi erőnket felülmulja. Fel kell hagyni azon esztelen versenynyel, melyet sokan az öltözésben vagy a háztartás berendezésében üznek, mely azonban soha sem lesz képes eltakarni a lélek ürességét.

Társadalmi életünkben még csak egy jelenségre legyen szabad röviden reflektálnom, mely nemcsak a vallás szempontjából kárhóztatandó, hanem közművelődési tekintetben is igen szegényletes. És ez az a babonás hit, midőn az öntudat nélküli, természeti lényeknek, vagy az emberek tetteinek, szavainak oly erőt tulajdonítunk, milyennel azok nem bírhatnak. Ilyen például: ne utazzál pénteken, ne fogj e napon semmi nevezetesebb munkához, mert szerencsétlen leszel; bizonyos betegségekben nem orvosoknál, hanem kuruzslóknál kell gyógyulást keresni; bizonyos számok végzetes jelentőségűek; véletlen esetek a mindennapi életben bizonyos körülmények között különös erővel vagy jelentőséggel bírnak; természeti tűnemények vagy álmok az emberek és népek sorsát jelzik; vagy hogy az elásott kincs felett az évek bizonyos napjain tűz gyúlad ki; némely vizeknek vagy kutaknak csodatevő erejük van stb. Minden vidéknek, minden országnak megvan a maga speciális babonája, nemcsak a köznép, hanem még a műveltebb körökben is. A babonás hit némely jelenségei ártatlanok ugyan s inkább csak rossz szokásnak tekinthetők, de a legtöbb igen káros az egészségre és a közművelődésre egyviránt. Minden esetben pedig ellenkeznek az Istenben vetett okos bizalommal, melynek életünk minden körülményei között vezetőnknek kell lenni. Összekuszálják a természet törvényszerű rendjét s a tanulatlan és tapasztalatlan emberek szívét megmételtyezik. Az bizonyos, hogy Isten a természetbe erőt rejtett; földben, levegőben, vízben, állatokban és növényekben az emberiség

haszna van elrejtve, de csudatevő erőt, természetfeletti hatalmat nem adott sem embernek, sem állatnak. Azért minden igazságszerető embernek legfőbb feladata, hogy a babonát helyes, észszerű úton kiirtani igyekezzék, iskolában, templomban, a mindennapi érintkezésben, különös alkalmakkor, szóval és írásban, komolyan és tréfásan. És egyáltalában nem válik dicsőségére azoknak, kik a mi napjainkban is minduntalan előforduló csudás Mária-megjelenések szédelgéseit nemcsak túrik, hanem még agitáczióális eszköznek is felhasználják.

Az őszinte kegyességnek a gondolkozásmód és érzület megszentelődésében kell állani, a léleknek abban az élő, szent és Istennek tetsző áldozatában kell nyilvánulni, melybe Pál apostol az okos isten-tiszteletet helyezi, s melyet életfeladatunk teljesítése közben soha sem szabad szem elől tévesztenünk, sőt inkább gyakorolnunk kell minden körülmények között: embertársainkkal való érintkezéseinkben, hivatalos és magán foglalkozásainkban, tudományban, művészetben, szórakozásainkban, szóval az életnek minden mozzanatában. Szükséges, hogy a vallás az emberi tevékenységnek minden körét áthassa, mert isteni hivatásának csak úgy fog megfelelni. Ezért én, ha tájékozást akarnék szerezni magamnak arról, hogy az egészséges vallásosság mennyire van elterjedve a társadalomban, nem a templomba mennék először, hol a vallásos kegyesség úgy szólva csak kötelességszerűleg nyilatkozik. Ha azt óhajtanám megtudni, hogy az evangélium szelleme mennyire hatotta át a népeletet, nem azt kérdeném, hogy a családi körben naponkint szorgalmasan imádkoznak-e, mert volt idő, midőn a mindennapi imádkozás általános szokás volt, s a lelkek mégis távol állottak az isten országától. Hanem megfigyelném az embereket lakószobájukban, hivatalos és magán munkájukban, tudományos és művészeti foglalkozásaikban, társas összejöveteleikben és szórakozásaikban és azt kérdeném: hogy az emberi tevékenység eme köreit az Istennek lelke, az evangéliomnak erkölcsnemesítő szelleme hatja-e át? Társas életök magán hordja-e az igazságnak és őszinteségnek bélyegét, vagy pedig csak rideg formaságokból áll, melyek lélek nélküli önzést, üres udvariaskodást és hízalgést árulnak el? Majd tovább mennék és azt kérdezném: tudományos kutatásaikban azon erőteljes hit nyilvánul-e, mely az igazság szabaddáttevő hatalmába vetett bizodalommal tör előre az ismeretlen régiók felé, mely minden mellétekintet, minden jutalomra való

kilátás nélkül, csak az igazságot akarja? Azt kérdezném, hogy a művészetekben, melyeket ápolnak, nemes idealismus nyilvánul-e, vagy pedig csak egy gondolatszegény, nemes eszmékben inproduktív kornak üres csillogásai-e azok? Ilyen és ezekhez hasonló kérdéseket intéznék a néphez, hogy meggyőződjem, vajjon körükben a vallásos kegyesség őszinte-e? Vajjon szívet és lelket mozgató hatalom-e a vallás, vagy pedig csak olyan szakmány-munka, melyet egyéb teendők mellett végezni szokás?

Nem élek vissza tovább a nagyérdemű közönség becses türelmével. Hiszen ha az emberi tevékenységnek mindazon körére kiterjeszkedni akarnék, melyre a vallásnak közvetlen hatása van, s van-e olyan köre, melyre hatással ne volna? akkor könyveket kellene összeírni e tárgy felett. Én egyszerűen csak a figyelmet kívántam felhívni arra, hogy az emberi lélek a vallást nem nélkülözheti az életben, mert az emberi lélek eredete és végcélja isteni. Voltak ugyan és napjainkban is nagy számban vannak olyanok, kik a léleknek vallásos szükségét magokban elnyomni, s a vallást, mint valami nehéz terhet magukról lerázni akarják, de az ilyenek az emberi természet ellen küzdenek és küzdelmük minden bizonynyal hiábavaló leend. Napjainkban nagyon sokat beszélnek azon haladásról, melyet az emberiség úgy az anyagi, mint a szellemi élet terén tett, a nélkül, hogy az a vallással valami bensőbb összefüggésbe volna hozható. Azonban jegyezzük meg, hogy a fejlődés, bármilyen természetű legyen is az, a szellem dolga. A tudomány nagy felfedezései, a nemes áldozatok, melyeket az emberiség boldogításának oltárára letettek, nem származhattak anyagi érdekből s csak azon érzelmek kifolyásai lehettek, melyeknek semmi közük az önző számítással, a mindennapi élet érdekeivel. Az egyéni és társadalmi életből nem lehet kiirtani a magasabb szellemi életet, az ideális törekvést, a lelkiismeretet, szóval a vallást, a nélkül, hogy meg ne érezze az egész ember, az egész társadalom, hogy ne volna ezáltal elvágva életere úgy a haladásnak, mint az erkölcsiségnek. A mely napon az emberiség megszűnik az Istent imádni, azonnal megszűnik körében a nemes idealismus és miként a zsidó nép a Sinai hegy aljában, az arany borjut fogja körül tánczolni. A mely napon a társadalom menekülni akarna Istentől, oly borzasztó szédelgés fogná el, a melyhez képest a multnak minden forradalmi csak gyermekjátékoknak tekinthetők. Az emberi társadalom nem tud ellenni Isten és vallás nélkül, azon egy-

szerű okból, mert az lehetetlen, mert minden lénynek természetét lehet továbbfejleszteni, de nem lehet lerontani, már pedig az ember természeténél fogva vallásos lény. A kereszténység, a régi kovász, még nem veszté el erejét a lelkek felett. És én bízom a mi társadalmunk erkölcsi erejében és hiszem, hogy az a lélek, mely már annyiszor meggyőzte és átalakította a világot, ma is régi erejében van, ma is a világ savát képezi, mely megóvjá társadalmunkat a romlástól. Vajha mi is azon lennénk, hogy ez a só bennünk meg ne ízetlenülüljön!

Női jellemképek a bibliából.

(Felolvastatott a M. Prot. Irod. Társ. 1891. márcz. 5-én tartott felolvasó estélyén.)

Nagyérdemű közönség!

A biblia az életnek könyve; és pedig nemcsak azért, mert az örök életnek beszédét tartalmazza s mert fenséges valláserkölsi gondolataival életünk útjain a legnemesebb kalauzunk, égi fényvel világítván meg létünk feladatát és célját: hanem azért is, mert több ezredéves történetei ma is az emberi élet históriáját tüntetik fel és alakjai az örökké ifjú életnek ma is közöttünk mozgó, jól ismert egyénei. Ma is ugyanazon erények és bűnök, ugyanazon erők és gyengeségek és ugyanazon vágyak, szenvedélyek, érzések és tettek mozgatják a körülöttünk nyüzsgő életet, mint akkor s úgy érezzük, hogy változtatott névvel rólunk szól a történet.

A biblia emez örökké ifjú alakjai közül legyen szabad ez alkalommal különösebben néhány női jellemképet bemutatnom. Nem mindannyija lesz ugyan szép és vonzó; de hát vajjon *ilyen-e* ma is mindannyija?!

* * *

Ott állunk és szemléljük a teremtés felséges munkáját. A természet nagy háztartása be van már rendezve s ott van már az első ember is; de még egészen egyedül a szép világ közepette. Szomorú magányában megszánja az Úr. «Nem jó az embernek egyedül lenni — mondja — szerzek nékie hozzá hasonló segítőt, ki mindenkor mellette legyen.»

«Annakokaért az Úr Isten bocsáta nagy mély álmod Ádámra és elaludék és egy oldaltetemét kivéven, a csontot építé asszonynyá és vivé azt Ádámhoz.»

Ime az egyszerű, naiv, vallásos képzeletnek valóban költőileg megérezkítő előadása a nőnek teremtéséről és a gyermekies felfogás alatt a legmélyebb erkölcsi gondolatok csirája. Lehetne-e ennél szebben, szomléltetőbben feltárni a férfi és nő benső viszonyát, azt a mély érzést, melyet az emberiség nemesebbjei mindig éreztek és éreznek s a mely egyedül épen a legjobbaknak kiváltsága, hogy igazán az égben szereztetett és szenteltetett meg ez a viszony, mert van benne valami magasztosabb, valami szellemibb, valami oly benső kapocs, mely felül áll a tisztán fizikai vonzódáson? És lehetne-e ennél meggyőzőbben szemléltetni a férfinak és a nőnek egyenjogúságát, midőn a nő a férfihoz hasonló segítő társnak teremtetik?

A Talmud, midőn e történetet magyarázza, mintegy közelebről indokolni is kívánja, hogy miért teremtette az Úr épen az oldalbordából a nőt. Azért nem teremtette — úgymond — a férfinak fejéből, mert az élet gondjainak hordozását nem akarta reá bízni; nem alkotta a szemből, hogy kicsiny házi körében éljen s nem kell sokat látnia a nagy világ történeteiből; nem teremtette a fülből, hogy ne hallgasson sokra; nem a nyelvből, hogy ne legyen hiába csacsogó; nem a karból, mert a terhes munkák végzése nem az ő feladata; nem a lábból, hogy legyen otthonülő s nem úton-útfélen szaladgáló: hanem az oldalbordából «építé», hogy a férfi szívéhez legyen közel, legyen ne előtte és ne felette, de mellette mindenkor, forrjon vele egybe, a szerelem és ragaszkodás szent kötelékével kapcsolatván hozzá.

Itt van tehát Éva a — «minden élőknek anyja» — ki a kíváncsiság, a tiltott után való vágy, a könnyenhivőség, a nagyravágyás és a csábítás által úgy a bibliai, mint az egyházi felfogás szerint a bűnnek lesz szülője. Egyetlen vonás, mit róla a szent történetek írója a hagyományból feljegyzett az, hogy a földi Édent az ő gyengesége és csábítása miatt vesztette el az ember. Hogy az osztó igazság szerint jogosan vádolható-e ezzel? — az más kérdés. Alakja, mint ősanjának, mindenesetre elég alkalmas volt arra, hogy a költők szemében a női jellem összes vonásainak mintegy típusává, megszemélyesítőjévé legyen. Benne találta meg Madácli képzelete a nőt, ki az Édenből való kiűzetés után azonnal lugast tud építeni, hogy a munkában elfáradott és

verejtékkel izzadó férfinak enyh-helyet nyújtson, de a ki nem vész és vihar ellen védelmet adó szilárd menhelyet épít, hanem csak lugast, zöld lombból, hol madár is csevegessen és belecicseregessen a szerelmi dalba. Ő benne találta meg a nőt, ki öntestével tudja felfogni a szeretetére mért csapásokat s a Faraó önkényével szemben is meg mer állani, míg szerelmét kell védelmeznie, de nem tud szerelemtől csevegni, midőn zsarnoki kény a trónhoz emeli is fel. Ép úgy képviselője a gyermekeit védő anyának, mint a dözsölő hetérának, a zárdába vonulni kész érzélgős, ábrándos szűznek, mint a tudós férj oldalán világi gyönyöröket hajhászó, üres külsőségekre büszke, fondor, hizelgő udvarhölgynek; a nemes és erényes, elveiért és családi tradícióiért vérpadra is lépni kész arisztokratának és a forradalom verében irtózatossá kegyetlenséggel s kielégíthetetlen szomjával gázoló petrolőznek, ki a megszemélyesült vadságot bámulja s annyiban tartja csak nagyobbnak, mert nálánál kegyetlenebb. És lehet típusa a kíváncsi s az élet vásári zajában csillogó csecsebecsék után kapkodó könnyűvérű leánynak ép úgy, mint a szív benső szavára hallgató és az ész rideg számításait felfogni sem tudó anyának, de ki képes egy pillanat alatt nemes hálától ösztönöztenetve karjaiba vetni magát annak, ki gyermekét s az ő jogait védelmébe veszi.

A míg Éva az emberiség ősanyja, addig Sára a «fejedelemasszony» (mert neve ezt teszi) az izraelita törzsek ősszüelője Ábrahám patriarchával, «a népek atyjával». A monda nem győzi szépségét dicsőíteni; kétféle variációban is közli, hogy egyszer Abimélek, máskor meg az egyiptomi Faraó csábításának lesz tárgya még mint 90 éven felül levő nő, — persze abban a korban, a mikor a próféta szerint «a 100 esztendő még gyermek». Két jelenet van feljegyezve életéből, mely mindkettő eléggé jellemző. Ábrahám kinn ül sátora előtt a tölgyes Mamré ligetében s három férfi közeledik feléje. Ábrahám messziről eléjük szalad és a zsidó szokások szerint fogadja őket nagy vendégszeretettel: lábaikat megmossa az út porától, étellel-itallal kínálja meg őket s míg ők benn beszélgetnek, «Sára hallgat vala a sátorban ajtajában». Ime a kíváncsi, a hallgatózó asszony! A sátorból kihangzó beszédre elmosolyodik; de kész e mosolyt azonnal eltagodni, mikor távozáskor az egyik vendég szemére veti, hogy kételkedni mert az Úr ígéréteben. A másik jelenetben meg a szenvedélyes, féltékeny, türelmetlen, anyai érzésében exkluzív természetű nő áll előttünk. Míg

Izsák meg nem született, Hágárt s annak gyermekét Izmaelt könnyen eltűri a háznál; de mikor ő maga is anyává lesz, «monda Ábrahámnak: küldd el e szolgálóleányt mind az ő fiával egybe, mert nem leszen örökös e szolgálóleánynak fia az én fiammal Izsákkal együtt». És nem nyugodott addig, míg Hágárt és Izmaelt el nem kergette a háztól Ábrahám. Mennyi megvetés és mekkora féltékenység abban a néhány szóban!

Az «igéret gyermeke» Izsák megnő. Ábrahám megbizta hű szolgáját Eliézert («megsegít az Isten»), hogy keressen számára feleséget; de lelkére köti, hogy az ő szülötte földéről s az ő rokonsága közül való leányt hozzon. Eliézer aztán felkászolódik, megrak tiz tevét mindenféle nászajándékokkal és megindul Mesopotámia felé. Estenden megáll egy kútnál a Nákhor városának közelében. E kúthoz jártak ki a vízmerítő leányok. Ide jó a «felette szép ábrázatú» Rebeka. A jószívűség és szolgálatkésztség jellemzik mindjárt, a mint élénk lép. Az inni kérő idegent szívesen kínálja, őt magát s tevéit szülői házához hívja meg éjszákára: «mind szalma, mind abrak elég vagyon minálunk és hálásra való hely is vagyon». Ez a természetes, keresetlen szívesség, igazi «patriarchális» jelenet, hátha még hozzáveszünk a korszóját vállalán emelő szép leányt, előtte Eliézer, a mint drága arany fülbevalókat és karpereczeket ad neki: majd a háznál a leányt kérő násznagyot, ki hosszasan, — mint a kinek semmi sietős dolga nincs, — mondja el küldetése célját, ismételi Ábrahám meghagyását, még egyszer elmondja az egész kútnál lefolyt jelenetet s végül egész nyíltan megkéri a leányt. A leány szemérmesen hallgat, míg atyja és bátyja — Lábán — sorsa felett döntenek. Azután elmegy Eliézerrel: Izsák neje lesz. Egész élettörténetéből aztán még csak egy jelenetet ismerünk. Rebekának két gyermeke van: Ézsau és Jákob. Ézsau durva vadászember, kinek eleme a küzdés. Jákob a sátor előtt a juhokat őrzi, szelíd, csendes gyermek, mindig otthon az anyja közelében. Nem lephet hát meg, hogy ő az anyja kedvencze, ő a beczézt gyermek. És az anyai szív erényei hányszor válnak gyengeségekké, hibákká kedvencz, kényeztetett gyermekeikkel szemben! Ki tudná előszámlálni azt a tömérdek apró hamiságot, ártatlan csalást, a mit elkövet a leleményes anyai szív, hogy beczéje hibáit eltakarja, vagy annak a másik felett valami kicsi előnyt tudjon biztosítani. Aztán hogyan lehetne Ézsaut szeretnie, mikor az még házasságra is az ő

ellenzésével lép, idegen népből vévén magának feleséget s egész elkeseredéssel panaszol: «eluntam életemet a khitteusoknak leányai miatt. Ha Jákob is a khitteusok közül vesz feleséget, mint Ézsau, mit használ akkor nékem az én életem». Olyan igaz vonás! Van-e anya, ki teljesen meg volna elégedve menyeeivel? Az ő szeretetük mindig tökéletesebbet, jobbat, szebbet, talán gazdagabbat is óhajtana fiaik számára. Nem csoda, hogy Rebekát mindig úgy tekintették, mint az igazi anyák típusát. Izsák, miután megvénhedett volna és zemei is elhomályosodtak, érezvén közelgő halálát, megbízta elsőszülött fiát Ézsaut, hogy készítse el neki kedvencz ételét, azután jöjjön be hozzá, hadd áldja meg mielőtt meghalna. Rebeka a sátor ponyvája mögött hallgatódzik. Egy gondolat villan át agyán. Azt az első, hatásos, boldogító apai áldást — mely jog szerint csak az elsőszülöttet illeti — biztosítani kellene Jákobnak, az ő kedves gyermekének. Hogy ezt miként hajtotta végre, minő ügyes fogással s bizonyos leleményes ravaszsággal, azt jól tudhatják, kik valaha hallották az öreg Izsák szavait: «A kezek Ézsauéi, de a hang Jákobé». Az egész történet élénken igazolja, hogy «a női nem, ha arra kerül a sor, hogy valamely célzt elérjen, mindig sokkal találékonyabb, sokkal merészebb, mint a férfinem». Itt is Jákob félnkké lesz, mikor az első apai áldásért kellene bemennie; Rebeka azonban el van határozva, a dolognak minden következményét magára veszi s a gyors keresztülvitelt sürgeti szangvinikus temperamentuma. Persze Ézsau haragja elől nem tudja kedvenczét más-ként megmenteni, mint hogy futást tanácsol neki: «Azért szerelmes fiam engedj az én beszédemnek és felkelvén szaladj Lábánhoz, az én bátyámhoz Háránba» (I. Móz. 27., 43.).

Háránban, Lábán házánál két nővérrel találkozunk Leával és Ráchellel. Jákob itt szolgál 7 évig, hogy szolgálatával érdemelje meg Ráchelt, a kisebbik és szebbik leányt. De miután a zsidók szokása szerint addig a kisebbik leányt nem lehetett férjhez adni, míg az idősebbik férjhez nem ment, egy kis rászédéssel — a mi a nomád népek erkölcsi felfogása mellett nem volt főbenjáró dolog — az első 7 évi szolgálat után Jákob Leát kapja feleségül s csak ismét más 7 év után veheti el azt, a kit az ő szive kedvel. Ráchelt sokkal kellemesebbnek tünteti fel a hagyomány s mindig úgy szerepelteti, mint Jákob kedvesebbik feleségét és tőle született gyermekeit, mint kedvenceit. De a történetiró — habár

meglehet egészen öntudatlanul is — Leát mégis sokkal rokonszenvesebben mutatja be. Igazi részvétet kell éreznünk a nem szíve vonzalmát követő, hanem csak az apai önkénynek engedelmeskedő nő iránt, kinek minduntalan látnia kell, hogy Jákob őt nem szereti, nem becsüli. Nyugodtan adja meg magát sorsának s gyermekei születésétől várja, hogy hátha megnyerheti ura rokonszenvét. Mikor Ruben — az első fia született — így kiált fel: «Meglátta Isten az én nyomorúságomat; azért immár szeretni fog az én férjem engemet». De mikor látja, hogy Jákob még azért sem becsüli, a miért más asszonyokat becsülni szoktak, második gyermekénél is újra némi remény ébred benne: «Mivelhogy az Isten meghallotta, hogy én megvetettét vagyok, azért adta nékem ezt is». Egy tiszta, mélyen vallásos kedély, ki a maga elhagyatottságában az Úrnál keres és talál vigasztalást. A mint külső szépségben, úgy benső lelki tulajdonokban is merőben elüt tőle nővére Ráchel («juhocska»). Heves, hirtelen haragú, türelmetlen s meggondolatlan. Irigy nővére és szenvedélyesen követeli Jákobtól: «Adj nekem gyermekeket, mert ha nem adandasz, meghalok!» (I. Móz. 30., 1.). Mint kényeztetett gyermek megkívánja, a mit csak lát s feladja jogait egy virágszálért is, mely neki megtetszik (I. Móz. 30., 15.). Babonás. Az otthon megszokott házi- és jósisteneket (teraphim) apjától ellopja s midőn ezeket keresni kezdik, a teve nyerge alá rejti, melyen ő ül és ravaszul engedelmet kér atyjától, hogy nem állhat fel előtte, mert betegeskedik (I. Móz. 31., 35.). Mennyi intriguát, czivódást, versengést és szeretetlenséget árul el csak ez a rövid megjegyzés is: «Nagy tusakodással tusakodtam az én nénémel, de meggyőztem őt».

Jákobbal s fiaival és ezeknek Egyiptomba történt beköltözködésével kezdődik Izrael történetének leghomályosabb korszaka. Négy száz, történet nélkül való esztendő van a Mózes első és a második könyvének elbeszélései közé vetve, melynek eseményeit igazán csak az az üresen maradt néhány sorköz jelzi, mely a kettőt egymástól elválasztja. Izrael nyomorúságai között egy pillanatra megjelenik a Nilus partján fényes udvari személyzetével a Faraó leánya, hogy megmentse az Úr gondoskodása folytán a csecsemő Mózeset («vízből kimentett») és ott rejtőzködik a sásasban Mózes anyja, hogy meglássa, mi történik gyermekével. Aztán eltűnik a királyi palota termeiben, hogy felnevelje a királyi oltalom alatt gyermekét.

Majd a nagyszerű és csodás megszabadulásnak, a pusztai vándorlásnak és a honfoglalásnak történetei, ezek rendkívüli eseményei: a törvény kiadatása, a társadalom, a kultusz szervezése stb. mind úgy elfoglalják a szent könyv íróit, hogy nem vehetik észre a csendes hazitűzhely őreit, a nőket. Futólag említik s épen csakhogy megnevezik Mózes nejét Czipporát és Áron nénjét Mirjámot (II. Móz. 15., 21.), ki mint prófétanő zeng dicséretet az Úrnak ama «nagyságos cselekedeteiért», hogy az egyiptomiakat a Veres tenger hullámsírhába temette. Igazán nagynak, feltűnőnek, hatalmasnak kell annak lennie, ki a nagy események árából úgy fel tud emelkedni, hogy neve a történet lapjára kerüljön akkor, mikor alig győzi a történetíró csak röviden és töredékesen is feljegyezni a dolgokat.

A honfoglalásra következtet anarchikus hőskor feltűnő, nagy női alakja Debora és az általa halhatatlanított Jáel. Debora az első nő, kit a bibliai történetek egy egész nép élén állónak mutatnak be. Lappidoth neje, Rama és Bethel között lakott az Efraim hegyén, a hol a róla nevezett pálma alatt ítélte mint bíró Izraelt. Prófétanő hírében állott, mint különösebb isteni kijelentések birtokosa s ha talán mi, későbbi kor gyermekei kétségbe vonhatnók is kiválóbb prófétai tulajdonait, de költői tehetségei előtt meg kell hajolnunk. A Bírák könyvében (5. rész) maradt fenn tőle egy győzelmi ének, melynek rapszodisztikus ereje, benne a helyzetek drámai festése, az előadás élénksége, a fokozódó szenvedély: mind nagy költői tehetséget árulnak el. A Sisera elleni merész harczra ő lelkesíti Izraelt s Bírák, mint vezér csak úgy mer vállalkozni az egyenlőtlen küzdelemre, ha Debora vele megy és azután a kivívott győzelem felett, mint egy igazi vates, ő zeng egy felséges ditirambot.

«Meg van hosszulva Izrael! Éltét önkényt áldozta fel népem! Áldassék Jehova! — mondja diadalittasan és folytatja — Halljátok meg királyok, figyeljeteK fejedelmek! Én, én az Úrnak éneket mondok, dicséretét zengem Jehovának, az Izrael Istenének!»

Méltó is megénekelni e harczot, mert királyok jöttek, harczoltanak. Akkor harczoltak a Kanaan királyai Taanachnál, Megiddó vizeinél; de egy darab ezüstöt sem vettenek. Az égből harczoltak, a csillagok helyökből vívtak Siserával. A Kison patakja seprette el őket, a rohanó patak, a Kison patakja!

De a küzdelem fénypontja Sisera megöletése. Jáel az

a dicső asszony, ki az ellenséges vezért elteszi láb alól. Fel is magasztalja őt Debora: «De áldott legyen az asszonyok felett Jáel, a Kenita Héber felesége, a sátorban lakozó nők között legyen áldott! Az vizet kért, ő tejet adott és fejedelmi csészében nyújtott tejszínét.»

«Balját a szegre, jobbját pedig a munkások pörölyére nyújtotta és ütötte Siserát, szétzúzta fejét és összetörte, általfürta halántékait. Lábainál fetrengett, eldőlt, feküdt, lábainál vonaglott, elesett, a hol fetrengett, ott pusztult el megsemmisülve.»

S hogy még kirívóbbá, hatásosabbá tegye a Jáel sátorában történeteket, ellentétül elmondja, hogy otthonn meg miként várja háreme ablakánál ülve Siserát az édes anyja, ki aggdó előérzetektől gyötörtetve egész öntudatlanul csak udvarhölgyei szavait ismételgeti, de nem hisz bennök maga sem. «Kinézett az ablakon és jajgatott Siserának anyja, a rostélyzat mögül: Miért késik megjönni szekere? Hol késlekednek kocsijának gördülései? Fejedelemasszonyinak legokosabbjai válaszolnak neki; ő egyre csak azok szavait ismételgeti: «Vajjon nem zsákmányra találtak-e s mostan osztakoznak? Egy-két leányt minden férfiúnak, a festett kelmék zsákmányát Siserának, tarka szövetek prédáját, hímes öltözeteket, egy szines kendőt, két tarka ruhát nyakamra, mint zsákmányt.»

E győzelmi ének egyike az ó-testamentom legcsodálatraméltóbb darabjainak. Írójának egyénisége tökéletesen olyan, mint maga a költemény, melyet a keleti hév, szenvedély, a szertelenbe csapongó képzelet, a lángoló hazaszeretet, párosultan a legnagyobb exkluzivizmussal, érzéki felfogás az istenségről és mégis a hozzá való mély, benső ragaszkodás jellemezznek. Az első prófétaágnak izraelita fogalma tükröződik benne.

A Debora győzelmi énekében dicsőített Jáelben pedig a birák vad, anarchikus korszakának patriotizmusa a maga egész kegyetlenségében nyer kifejezést. Mikor Bárak megverte Siserát és «elhullott ennek egész tábora fegyvernek éle miatt és meg nem marada még csak egy is», ő maga pedig gyalog menekült el Jáelnek, a kenita Héber feleségének sátorába, itt keresett oltalmat, mert — mint a történetíró indokolja — «békesség vala Jábin, Hasornak királya és a kenita Héber háznépe között». Siserának hát kettős indoka volt, hogy Jáelnél keressen menedéket. Először, mert a női lakosztályba vagy sátorba keleten, épen úgy mint ma is,

tilalmas volt idegennek behatolni s azt még az ellenségnek is tiszteletben kellett tartania; másodsor, mert épen egy az ő királyával békességben levő törzsfőnök neje volt Jáel és a vendégjog keleten szent. A sátor felé futó Siserának elébe is megy Jáel, szívesen hívja: «Térj be édes uram, térj be én hozzám, ne félj!» Kitüntető barátsággal fogadja a menekülőt; a megfáradottnak, ki csak egy ital vizet kér, fejedelmi csészében tejszint ad; betakargatja őt és az aggódó vezért ravaszul megnyugtatja, hogy nincsen ott senki, ki bánthatná. Mikor aztán ez ellankadtan álomba mérül, orgyilkosként, a szent vendégjog megsértésével és egy elszánt s a maga rajongó patriotizmusában furiává vált nőnek dühével a földhöz szegzi őt. Terve ravasz, tette merész és bizonyos önérzettel is hívja azután Bárakot, ki Siserát kereste: «Jöszte és megmutatom néked az embert, a kit keressz!» Maga a történetíró is úgy látszik kedvvel foglalkozik Jáellel, mert az egész jelenetet a legapróbb részletességgel jegyzi fel s gyönyörködik az ellenségen ily ravaszul és kegyetlenül bosszútálló nőben. És hogy ez az alak, a vérszomjas nő-tigris, mennyire kedvelt a tisztán csak a saját nemzetiségéhez tartozókat szerető és a minden mást feltétlenül gyűlölő népnél, mutatja az, hogy még két ilyen Jáel-féle női alakról emlékezik meg a zsidó történet: az egyik Eszter, kinek egy egész könyv van szentelve az ó-testamentumban, a másik Judith, kiről az apokrif irodalom egy kiválóbb terméke szól és a Holofernessel való jelenete nem egy nagyobb szabású festménynek képezte tárgyát.

Eszter a nemzetén csüggő nő példányképe, habár a zsidók szűkkeblű partikularizmusa jellemzi őt is és fővonása: az égő bosszúvágy népe ellenségeivel szemben. Jáeltől és Judithtól csak abban különbözik, hogy nem önmaga hajtja végre a bosszú művét és náluknál annyiban több benne a nőies, a mennyiben jellemében van bizonyos hajlékonyság, mely inkább engedelmeskedni, mint akarni látszik, — egészen csak Mardocheusnak eszköze. Rendkívüli szépsége által megnyeri a perzsa király kegyét s e megnyert kegyet aztán jól alkalmazott ravaszússággal, behizelgő nyájassággal használja fel saját népe érdekében, hogy Mardocheus áltai magának a királynak beleegyezésével véres bosszút állhasson a zsidókat üldözni akaró perzsák felett. Ravaszágát mutatja, hogy a királytól épen a vendégség alkalmával kéri ki Hámán és ház-népe ellen a kiirtó rendeletet, a mikor Perzsiában semmiféle kérelmet nem utasítanak vissza; vérszomját pedig az, hogy

az általa kihizelgett rendeletek folytán egymásután következő napokon hetvenötezeren ölettek le a perzsák közül. Ez adat történeti hitelességének kutatását hagyjuk, — ha csak Hámán maga esett is Eszter vérszomjának áldozatul: ez magán a dolgon s annak erkölcsi megítélésén nem változtat absolute semmit. Babonás vallásosságát élénken jellemzik e szavak: «Menj el és gyűjts egybe minden zsidókat, kik Susánban találtak és bőjtöljetelek érettem és se egyetek, se igyatok harmadnapig se éjjel, se nappal, én is az én leányaimmal így bőjtölök: és eképen bémegyek a királyhoz, ha szintén el kell is vesznem!» (IV: 16.) Az istenségről, — melynek kegyét ily módon kell megnyerni s a melyről azt hiszi, hogy ez egy irtózatossá öldökléshez a maga támogatását nyújtja bőjtök árán, --- egyáltalában nem lehetett valami magasabb felfogása.

A zsidó hagyományok Iphigeniája: a tragikus sorsú Jéftének egyetlen leánya, ki zene és körtánczot járó leányok kíséretével megy a győzelemből megtérő apa elé és kit aztán az apának balga fogadása áldozatul kénytelen vinni az Izrael ellenségén bosszút állott Jehovának. A győzelemért való hálaadó áldozat! De története nincs úgy kidolgozva, mint a görög regevilág Iphigeniájé és az áldozat nem előleges engesztelő áldozat és nem Izrael szabadságát menti meg. hanem utólagos és a megnyert szabadságot pecsételi meg. Abban az önmegadásban, melylyel atyjának enged, midőn megtudja, hogy az mit fogadott, van valami mélyen rokonszenves, valami fölemelő nemesség, odaadó vallásosság és szinte a legőszintébb részvétellel kísérik magányába, midőn «leánybarátival» elmegy két hónapra a hegyek közé, hogy elvonulva a világ zajától készüljön el a nagy áldozatra.

Fehér liliom mellett sokszor virít útszéli pipacs. Jéfte leányának eszményi s szinte légies alakjára Delilával találkozzunk. A Sámson-mondának hősnője. Egy kitűnően s szinte drámaian jellemzett alak. A Kyrkék fajából való, a kinek ölében népet, hazát, életcélt, fajgyűlöletet, mindent feled az ezreket egy állcsonttal leverni képes hős. Fel is használja szépsége és tettetett szerelme mámorító hatását és a ki a nyers gúzsveszéből font köteleket, mint tűz által megperzselt vékony csepűszálakat tépi szét, ki a szövet szálai közé beszótt hajával a zugolyfát is képes kiszakítani: nem bírja lefosztani a csábszavak, a hizelgés, majd a duzzogó szemrehányás szötte aranyhálót; benne fogva marad. Tetteben, hogy Sámson a filiszteusok kezébe adja, nincsen egyetlen, még csak a neme-

sebb indokok árnyékát magán viselő vonás sem, még csak annyi sincs, hogy legalább azt mondhatnánk reá, hogy a saját népe iránt való szeretete vezeti lépéseit, mert pénzért adja a filiszteusok kezébe behálózott hősét. Előbb nyájasan kéri Sámson: «Mondd meg, kérlek, nékem, miben vagyok a te nagy erőd?» Majd szelíd szemrehányással szól: «Ime megcsúfoltál engemet és hazugságot szóltál nékem, most már mondd meg igazán» stb. Azután daczosan parancsol: «Ez ideig csak gúnyolódtál velem és hazugságokat szóltál nékem, mondd meg nékem, mivel köttethetnél meg!» Végül, mikor ez sem használ, ama csalhatatlan eszközhöz fordul ő is, mely azelőtt s azóta annyiszor fegyverezte már le még a csatákon rettenthetlen «oroszlánszívű»-eket is. «Mennyiszor mondtad: «szeretlek tégedet és a te szived még sincs én velem!» — mondja Sámson keblére borúlva és kitünően festi az egész jelenetet a történetíró, mikor elmondja: «és lón, hogy ily beszédekkel szorongatta őtet mindennap és untatta őtet és megszorodék az ő lelke, úgy hogy majd meghalna». (Bir. XVI. 16.) Ekkora bánat meglágyítja végre Sámson is és feltárja előtte erejének titkát, — mit hogy miként használt fel a czélját elért «áruló», régi emlékeinkből tudjuk.

A bírák korának háborúktól zajos és kegyetlen négyilkolásoktól véres nagy eposzára, melyben még az egyes epizódok is Jáel pőrölyének csapását visszhangozzák, Debora dythirambjától kísértetve, egy rendkívül kedves idyll következik az ó-testamentomi könyvekben: a Ruth asszony könyve. Delila csábos beszéde, kendőzött alakja után Naóminak és Ruthnak egyszerű, tiszta, nőies, rokonszenves egyénisége. Történetünk egy bájos családi kép a maga derűségével, bensőségével, mély érzéseivel s természetes helyzeteivel. Az egész elbeszélésen valami vonzó, kedves naivság vonul keresztül.

Bethlehemben (a «kenyérnek házában») éhség üt ki. Az inség elől Elimélek, feleségével Naómmal és két fiával Mahlonnal és Kiljonnal elköltözik a moabiták földére. Itt megtelepedve a két fiú megnősül, az egyik elveszi Ruthot, a másik Orpát. Majd idő múltán meghal az apa is, a két fiú is s ott marad együtt a három özvegy. Naómi özvegyiségének terhét a saját hazájában könnyebbnek vélvén elviselheti, szülőtte földére vágyik visszatérni. Menyei is vele akarnak menni; de a határnál, a meddig elkísérték őt, le akarja őket beszélni: «Menjete el és térjete haza, kiki az ő anyjának házához. Cselekedjete az Úr irgalmasságot veletek, a miképen cseleked-

tetek a megholtakkal és én velem!» Mennyi szeretet e néhány szóban! A bucsúzás azonban nem ment könnyen. Végre is csak Orpa enged, de Ruth a legbensőbb ragaszkodás hangján csak azt mondja: «Ne kérj engemet, hogy elhagyjalak téged, avagy elmenjek tőled! Mert a hová menédsz, oda megyek és valahol lakándasz, ott lakom; a te néped én népem és a te Istened én Istenem! A hol meghalándasz, ott halok meg és temettetem el. Úgy cselekedjék az Úr és azt mivelje velem, hogy csak a halál választ el engemet te tőled». Szebben, igazabban azt a mély, benső vonzódást, teljes odaadást lehetetlen kifejezni. Ezt a ragaszkodást Naómi nem utasíthatta vissza.

Majd megérkezik a két vándor Bethlehembe. Naómi visszatérése egész mozgalomba hozza a kicsiny várost s egyik ember a mástól kíváncsian kérdezi: «Nemde nem Naómi-e ez?!» A férjét s fiait vesztett nő a maga keserű emlékeivel elfoglalva, megható bensőséggel és mély vallásos érzéssel felel a kérdezősködőknek: «Ne hívjatok engemet Naóminak («kedves, kellemes»), hanem hívjatok inkább Márának («keserűség»), mert igen nagy keserűséggel illetett engemet a Mindenható! Én gazdag valék, mikor elmentem; de üresen hozza meg engemet az Úr! Miért hívnátok azért engemet Naóminak, ha az Úr megnyomoritott engemet és a Mindenható nyomorúságokkal illetett engemet?» De ha már eljött Ruth öreg napával, neki mint fiatalabbnak gondoskodnia is kell róla. A mózesi törvények megrendelték, hogy azokat a kalászokat, miket a kévekövők elhagynak, nem szabad felszedni, hadd gyűjthessék azokat a szegények, özvegyek s árvák össze. Bethlehemben épen az árpaaratás ideje volt. Elmegy hát Ruth, hogy kalászgasson. Útjában a Boáz földére vetődik, ki Naóminak sógora volt. Boáznak az ott gyűjtögető asszony nagyon megtetszik s nemcsak hogy megengedi a kalászatot, hanem még meghagyja szolgálóinak is, hogy ne bántsák, sőt hadd szedjen a kévek között is. Ruth meg van lepve Boáz e jóságá felett s csodálkozva kérdi: «Hogy-hogy találtam ilyen kedvet a te szemeid előtt, hogy ismerj engemet, holott én idegen vagyok?» Nagyon jellemző azután Boáznak erre adott válasza: «Mindeneket megmondottak nékem, valamiket cselekedtél a te napaddal, minekutána meghalt a te férjed és hogy elhagyván a te atyádat és anyádat és a te születésednek földét, jöttél oly nép közibe, melyet azelőtt nem ismertél. Fizesse meg néked az Úr a te cselekedetedet és legyen tökéletes a te jutalmad az Izrael Urának Istenének előtte, ki ide jöttél,

hogy az ő szárnyaival fedeznéd be magadat». Majd Naómi tanácsára Boáz neje lesz Ruth. Azután mily rendkívül természetes, vonzó jelenet, mikor Ruthnak gyermeke megszületik. Összefut az «asszony nép» s monda Naóminak, a szeretetteljes nagyanyának: «Áldott az Úr, ki nem engedte, hogy rokonság nélkül légy ma te és tiszteltessék az ő neve Izráelben! Ez a te lelkedet is megvidámítja és táplálja a te vénégedet, mert a te menyed, ki szeret téged, szülte őt, a ki jobb néked, mint hét fiad». Majd egész kedélyesen, a szomszédasszonyok adnak a fiúnak nevet. Szinte festve van ez a kép, úgy megelevenedik előttünk, s a két főalak Ruth és Naómi iránt érzett rokonszeny melege ömlik el az egészen. Naómiiban a gyengédség és vallásosság, Ruthban pedig a háladatosság, a kitartás, türelem, hűség, szívélyesség és jóság a fővonások. Mintája a női ragaszkodásnak, erénynek és szemérmetségnek. Egyszerű, természetes, egyáltalában semmi sincs benne a negélyzett, mesterkelt érzésekből. A tisztának igazán minden tiszta. A régi, patriarchális kornak és viszonyoknak eszményi és mégis való emléke.

A királyi trónon ült nők közül csak az egy Jezabel az, a kiről magunknak a részletesebb följegyzések alapján legalább, némi képet alkothatunk; a többi ott maradt a háremek homályában s még neveik is alig említettnek meg. Pedig hogy nem épen olyan semmik voltak a trónok urainak nejei és kegyencznői, mutatja Bethsabénak, az Uriás volt feleségének szereplése, ki a maga intriguájával juttatja a törvényes trónutód, Adonia helyett, a saját fiát Salamont a király székbe és igazolja az az elbeszélés, melyet az I. Királyok XI: 1. és következő verseiben olvasunk, miszerint «Salamon király megszerete sok idegen asszonyokat, még pedig a Faraó leányán kívül a Moábiták, Ammoniták, Edomiták, Sidonbeliek és Hiteusok leányait — — — és az ő feleségei elhajták az szívét az idegen istenek után és nem vala szive tőkéletes az ő Úrához Istenéhez, a mint az ő atyjának, Dávidnak szive vala». Jezabel azonban nemcsak így háttérből fondorkodik, hanem még vérbe mártott kezeivel sem átall a nyílt színre kilépni. Férje Aháb, Izrael országának egyik leggyűlöltebb királyja, ki inkább gyenge volt, mint rossz, szolgálja egy gonosz asszonynak s akaratának pusztá eszköze. Illés, a hatalmas próféta, hiába emeli fel ellene szavát, elhangzik fenyegető beszéde, melylyel Jehovának haragját dörghi Jezabel fejére s kénytelen a kegyetlen királynő elől Beersebába menekülni. (I. Kir. XIX: 1—3.) Aháb birtokával szomszédos Nábótnak szőlője, melyet

a király szeretne megszerezni. Nábót azonban az atyáitól maradt örökséget semmi áron nem akarja eladni. A király e felett elszomorodik s midőn Jezabel megtudja szomorúsága okát, büszke önkénykedéssel mondja férjének: hát ilyen király vagy te?! «eképen birod-e most te az Izrael országát?» Azután ő maga királyi pecséttel ellátott rendeletet ad ki, hogy hamis tanúk által be kell vádoltatni Nábótot, mint istenkáromlót és felségsértőt s meg kell köveztetni. A főemberek, az udvar kegyét vadászók eképen is cselekesznek s maga a férj is nyugodtan foglalja el azután Nábót szülőjét, mit előbb szép szerével nem kaphatott meg. (I. Kir. XXI: 1—16.) Az előbb elmenekült Illés e kegyetlen s alávaló jogsértés hallatára visszajő s kemény ítéletet mond Jezabel felett és megjövendőli, hogy a legrútabb halál fogja ezért őt érni: «az ebek eszik meg Jezabelt Jezréelnek kőfala előtt». (I. Kir. XXI: 23.) Nehány lappal azután csakugyan azt olvassuk, hogy Jehu fellázad az Aháb háza ellen, s azt leveri; de a gőgös Jezabelt még ez sem tőri meg, még a borzasztó jóslat fenyegetése sem rettentí el, felfuvalkodott büszkeséggel, kendőzött arcczal, ünnepi ékszerekben, királynői díszben várja a palotában a lázadót. Ez Jezréelbe ér, azonban, a mint levetteti őt palotája ablakából «és az ő véréből mind a falra, mind a lovakra fecskendezék és eltapodtatá őtet». Mikor pedig el akarta volna temettetni, — mert «hisz' király leánya volt», — csak fejét, kezét és lábait találták meg, a többit az ebek marczangolták szét. (II. Kir. IX: 32—37.) Ime a jóslat beteljesülése s az élet és történet igazságszolgáltatása! Emlékét az iránta érzett határtalan gyűlölet tartotta fenn egész az új-testamentomi korig s a «Mennyei jelenésekről» írott könyv szerzője egyenesen őt teszi — és pedig teljes joggal — a bálványimádás és erkölcsi romlottság típusává. (Jelen. II: 20.)

De hogy ne Jezabel borzalmat keltő alakjával végezzem be az ő-testamentomban kisebb-nagyobb szerepet játszott nőknek ismertetését, szeretném magam s hallgatóm elé varázsolni a héber irodalom egyetlen reánk maradt szerelmi dalgyűjteményének, az Énekek-énekének Sulamitjét, a kinek fejére a keleti költészet bizarrabbnál bizarrabb szóvirágaiból fon kedvese koszorút; de legfelebb csak külsőleg irhatnám le őt s vajjon hogyan merészeljem a kelet színpompájával festett és a forró szerelem izzó napjával megvilágított képet gyarló ecsettel lemásolni?! Sulamit olyan a leányok, mint a lilium a tövisek között. Szépségéről így zeng kedvese:

«Az én szerelmem ragyogó fehér és piros: kitünő sok

ezer közül. Feje mint a megtisztított arany: fodor haja, fekete, mint holló. Szemei mint patak partján szállongó galambok: téjben förödnek, foglalatban ülnek. (Én.-én. V: 10—12.) Bíbor fonalhoz hasonlók ajkaid, beszéded kedves: mint a gránátalma gerezdje ragyog arcod hajad fonatéki közül. Mindenes-től szép vagy én kedvesem, nincs rajtad semmi hiba sem. Megigéztél hugom, menyasszonyom, szemednek egyetlen pillantásával ígértél meg engem s nyakad ékszerének egyetlen csillámával. Szinmément csepegnek ajakaid, én jegyesem, méz és tej van nyelvednek alatta és ruháid illata, mint a Libanon illatárja».

Ilyen jegyeshez csak olyan vőlegény is illik, mint a Sulamité: olyan, mint a hajnal, szép, mint a hold, tiszta, mint a nap és rettenetes, mint a zászlós tábor. (Én.-én. VI: 7.) A költő a tisztán érzéki szerelemnek dalnoka még, — csak mikor az ember megtanult igazán szeretni, mikor a nő is többé nem csupán a háremnek volt dísze, hanem a családnak a férfival egyenjogú és rangú tagja: akkor tanulta meg a benső, a lelki tulajdonokat becsülni s a szép lélekben is gyönyörködni.

És ezzel lépünk be az új-testamentom világába, melynek «üde, meleg legegében a női erények is szelidebb jellemet s igazabb kifejezést nyernek».

A mint elkezdjük az új-testamentom lapjait forgatni, egyszerre meglep, hogy itt mennyi női alakkal találkozunk úgy magának a nagy Mesternek, mint tanítványainak körében. A fogékony női lélek az, mely szinte a rajongásig menő áhítózással várja szüntelen imádkozások között a Messiásnak eljövetelét, mint Anna a próféta-asszony, Fánuel leánya, ki a templomban bemutatott kisded Jézusban örömmel ismeri fel a világ megváltóját, megvilágosított szemekkel látván be a messze jövőndőbe és a szeretetre alkotott szív érti meg később is legelőször a szeretetnek nagy parancsolatát, melyet a törvények aprólékos rendeletei helyett ad a kitünő próféta, kihez hasonlólag nem szólott még ember. Nők kísérik őt végig tanítói pályáján. Ők gondoskodnak fentartásáról, egy Johanna, Zsuzsánna és több mások, kik megosztják vele vagyonukat (Lukács, VIII: 3.) és általában, ha az evangelisták a szeretetnek valamely igazán nemes nyilvánulását beszélik el, az mindig a feleköltebb női lélekből származik. Bizonyos odaadó ragaszkodással csüggenek a mesteren, bizonyos rajongással és áhítattal veszik őt körül. A legelsőek közé ők tartoznak, kik dicsfényvel övezik Jézus fenséges alakját. Az ő

körében levő nőknél is megbizonyosodik az, a mit jóformán általánosságban mondhatnánk, hogy a női nem bizonyos tekintetben sokkal állandóbb, szilárdabb, kitaróbb a maga érzéseiben, s ha még szive is, rokonszenve is belejátszik, több hűséget, sőt több visszaretenthetlen bátorságot mutat, mint a férfi. Jézus barátnői akkor is ott voltak a Mester mellett, mikor barátai már félenken szétrebbentek. Az egy János kivételével tanítványai közül egyetlen egy sem követi őt a Golgothára, s még a «kőszikla» tanítvány, Péter is háromszor tagadja őt meg ama borzasztó éjszakán. Ellenben azok, a kik kevesebbet ígértek, mint emezek, annál többet tettek. Sirva kísérték ki a szenvedések útján. Áttörtettek az elvadult, fanatizált tömegen a keresztiig s nem félték megmutatni az egész világ előtt, hogy ők a megfeszítetthez tartoznak. Kitünően fogta fel a nőknek Jézushoz való ragaszkodását Munkácsy Mihály, midőn híres Krisztus-képén a «feszítsd meg»-et ordító tömeg közé a falhoz szorultán oda állítja azt a szép nőt gyermekével karján, ki részvétellel csügg a gyermekek barátján; ő az egyedüli a jelenlevők között, ki megéri az istenembert s ki fel tudja fogni annak szenvedéseit. Azután a kegyes asszonyok akarják harmadnap reggelén behalzsamozni a keresztről levett hullát, — az ő hitöket, az ő szeretetöket nem ingathatta meg a zsidók szemében annyira megbotránkoztató kereszthalál, melylyel csak a legnagyobb bűnös végeztetett ki; de felséges jutalmuk is lesz: a feltámadott Úr nekik jelenik meg először, ők hirdetnek először egy feltámadott Messiást a világnak. Mikor pedig megalakulnak az első keresztyén gyülekezetek, a nők azokban is fontos szerepet játszanak. Mennyi név az apostolok cselekedeteiről írott könyvben és a Pál apostol leveleiben!

Az új-testamentom női alakjai között legszebb és legvonzóbb Mária, Jézus anyja. Jellemét, egyéniségét illetőleg ugyan kevés vonást találunk az evangéliumokban; de abban a kevés vonásban is annyi a szeretetreméltó és nemes nőieség, hogy egyáltalában nem csodálkozhatunk rajta, hogy a mint időben és térben távozott tőle a kegyeletes emlékezés, mind eszményibbnek és eszményibbnek tűnik fel előtte alakja és vallásos hittel akarja kipótolni mindazt, mi az evangéliumi tudósításokban hiányzik. Az apokryph-irodalom már kutat szülői után. E szerint atyja Joachim, egy vallásos pásztor-ember, anyja pedig Anna volt, mindkettő a Dávid családjából. A későbbi kor pedig kiszakítja a földi viszonyok közül s az ég királynőjévé teszi, a szentek seregének élére. Kétségtelenül

csak a keresztyénség körében állhatott elő a nőiességnek ily megdicsőítése; de másfelől el kell azt is ismernünk, hogy nem alap nélkül történt ez épen Máriában és nem ok nélkül gyakorolt ez alak oly nagy hatást a keresztyén művészetre is.

Egy csendes, nyugodt, magát Isten akaratának készséggel alárendelő lélek. «Imhol vagyon az Úrnak szolgáló leánya, legyen nékem a te beszéded szerint» — mondja az anyagnak, ki az Úr végzését hozza neki hirül. (Luk. I: 38.) Anyai boldogságának érzetében szívét egy dicséneken önti ki: «Magasztalja az én lelkem az Urat és örvendez az én lelkem az én megtartó Istenemben; mert megtekinté az ő szolgáló leányának alázatos állapotját, mert íme engemet boldognak mondanak minden nemzetségek, mert a hatalmas Isten én velem nagyságos dolgokat cselekedék» stb. (Luk. I: 46—55.) Mikor az Üdvözítőnek életet ad, csak csendes örömmel fogadja a hodoló «tisztelettevőket» s elméjében forgatja mindazt, mit fiáról mondanak. Az igazi anyai szeretetnek elő- és élőképe. Polytonosan örökdi, hogy elhárítsa a gyenge életet fenyegető sokféle veszélyt. Mennyi jellemző gondosság és aggodalom van kifejezve ama szavaiban, melyeket a Jeruzsálemben visszamaradt és aztán a templom előcsarnokában megtalált fiához intéz: «Fiam, miért cselekedtél így mi velünk? Ime a te atyád és én nagy bánattal keresünk vala tégedet». (Luk. II: 48.) Mikor fia, ki az ő mennyei atyjának dolgaiban foglalatoskodik, kilép a nyilvánosság elé, akkor már őt csak egyetlen egyszer látjuk szerepelni, a kánaai menyegzőnél, hol épen a legjobb anyákat jellemző, nemes anyai büszkeségében jelenik meg. Tudja, hogy fia mindeneket megcselekedhetik, dicsekedni vágyik vele, óhajtja, hogy hatalmát mutassa meg, hogy higjenek ő benne mások is. (Ján. II: 3. s köv.) Anyai bizodalma és szeretete biztatja, hogy lépjen fel mielőbb mint Messiás; de kénytelen őt fia szelíden arra figyelmeztetni, hogy az «ő órája még nem jött el».

Azután fia dicsősége mellett szerényen háttérbe vonul s nem követel magának semmiféle előjogokat, s míg fiának nevét hangoztatja a világ: csendben örvend, hogy ez az ő fia; midőn hozzá a magányba hat a magasztalás felőle: Istennek halát rebeg, hogy ennek ő adhatott életet. «S mindaddig, míg érezte, hogy a világmegváltás munkájában fáradó gyermeke az ő tanácsát nélkülözheté, visszavonultságából szemlélte, de nem követte őt. De midőn halálra íteltetett, ott látjuk őt a kereszttel, elhagyta mindenét, mert kockázatva volt mindene s még egyszer látni kívánta őt, még egy-

szer szemeibe nézni». (Szekács). Megtörtén, a fájdalom súlya alatt roskadozva áll ott, mint mater dolorosa, a megtestesült anyai fájdalom! A hagyomány mennybe emelte őt. A kereszt alól fia jobbára, hogy ne hagyja őt ott, a Golgothán elepedni, hol az evangeliomi tudósítások utoljára emlékeznek róla.

A Jézuson csüggő enthusiastikus csodálat és ragaszkodás a legélénkebben Mária Magdolnában, a keresztyén művészet «bűnbánó madonnájában» nyer kifejezést. A Mester csodahatalma egy új életnek adja vissza ezt a beteg nőt, ki aztán Jézust gyógyulása órájától fogva mindenüvé elkíséri. Mikor a tanítványok elhagyják mesteröket, ő akkor is híven követi lelki orvosát, el egészen a kereszt alá (Máté XXVII. 56.; Márk XV. 40.; Ján. XIX. 25.) A tragikus katasztrófa után is elkíséri a temetkezési helyig, emlékébe vési a sírbolt fekvését s ott esik össze vesztéségének súlya alatt és siratja el legnagyobb jóltevőjét. Másnap ünnep van, nem mehet ki, hogy kedves halottjáról gondoskodják. De harmadnap reggel, a hétnek első napján, már «nagy reggel», mikor még alig virradt, kimegy hozzá drága kenetekkel, hogy az ő Szentjének testét balzsamokkal óvja meg az enyészet hatalmától. Szeretetében, ragaszkodásában még daczolni vágy a kérelhetlen idő megemésztő hatalmával is. Nem fél magát megtisztátalantitni a halottnak érintésével. Mit neki törvény, mely ezt tiltja?! Boldog, ha még egyszer láthatja, a kit imádott s ha csak halotti leplet érintheti is annak, a ki neki mindene volt. Ha őt az a Szent magához fogadta, mit bánja ő, ha az emberek kerülnek, mint ki halottat balzsamozott be. Pihegve ér néhány kegyes asszony nyúl együtt a sírbolthoz s ime! a kő el van róla hengerítve. Ijedten rohan az üregbe s nem találja a drága tetemeteket. Kétségbeesve jó azután ki. Az ott ögyelegni látszó kertészt kérdezi meg: Uram, talán te vitted el?! S mikor ez nevéen szólítja: «Mária!» és ő hallja azt a bensőségteljes, azt a szelid, kedves hangot, melynek csengése a szívig hatott le: lábaihoz borúl, felismeri a feltámadott Jézust s örömeben csak annyit tud mondani: «Rabbuni!» (mester!) Azután örömet elhirdeti az egész Jeruzsálemnek, összehívja a félenken bujkáló tanítványokat, kivezeti őket az üres sírhoz s örömkialtása még hozzánk is elhangzik: «Az Úr feltámadott!» Gyönyörűen mondja róla Tompa: «Mária Magdolna az evangeliumi dicső tavasz pacsirtája».

Ez az új-testamentom Mária Magdolnája; de a művészetben annyiszor szerepeltetett Magdolna *egy egészen más* alak. Az ő jellemének lealacsonyítása volna őt eme másik

bűnös nővel ugyanazonosítani. A művészet szeret nemcsak érzékelhető testet, de nevet is adni alakjainak; így adott hát nevet annak a névtelen nőnek, a ki Simon farizeus házában alabástrom szelencze drága balzsamával kené meg Jézusnak fejét, könnyeivel öntözi lábait s hajának dús fonatékával szárogatja fel onnét a bűnbánat harmatcseppjeit. Ez őszinte nyilvánulására a bűnbánatnak szólal meg Jézus kegyelmes szava: «az ő sok bűnei megbocsáttattak néki, mert igen szeretett!» s elbocsátja őt: «A te hited tégedet megtartott. Eredj el békeséggel!» Képzeltetni minő békességgel ment el!

A Márk írása szerint való evangéliumban a szent sírhoz kizarándokolt nők között van említve Salómé, a két Zebedeus fiúnak, Jánosnak és Jakabnak anyja. Ő is Jézus hű követője. De Jézusnak az istenországáról szóló tanításait úgy látszik egészen érzékiesen fogta fel; azt az országot, mely tulajdonképen nem e világból való, itt e földön hitte, mint politikai államot, megvalósulni. Jellemzi őt amaz elbeszélés, melyet a Máté evangéliumában (XX. 20. s köv.) olvasunk róla. Az Úrban vetett erős bizodalomban oda borúl Jézus lábai elé s azt kéri tőle, hogy cselekedje meg, hogy ha majd megalapítandja az ő országát, az ő két fia üljenek egyik az ő jobbjára, a másik az ő balkeze felől, azaz legyenek elsők abban az országban. Melyik anyja nem óhajtaná gyermekeit az elsők között látni?! A lelkek mélyét ismerő mester nem is utasítja egyenesen vissza e kérést, hanem szelíden figyelmezteti az anyát is, a fiúkat is ama feltételekre, melyekhez az istenországában való elsőség kötve van: «Nem tudjátok, mit kértek. Megihatjátok-e a pohárt, melyet én megiszom és a keresztséggel megkeresztelkedhettek-e, melylyel én megkeresztelkedem?» — — — «hogy pedig az én jobb- és balkezem felől üljete, nem adhatom, hanem adatik azoknak, a kiknek az én Atyámtól megkésztetett». A gyermekies, hit- és bizalomteljes kívánságra csak ez lehetett a nem elkeserítő, de mégis gyengéden rendreutasító válasz.

A kép változik Bethaniában, az Olajfák hegyének egy alacsonyabb elődombján fekvő kicsiny faluban vagyunk. Üdvözítőnk kedves tartózkodási helye, hová félrevonúlt, mikor a farizeusokkal és irástudókkal való küzdelemben megfáradt. Alig kétezer lépésnyire Jeruzsálemtől, de elég távol arra, hogy annak zaja és izgalma oda ne hasson. Jeruzsálemből a Kidron völgyén át vezetett ki az út. Olaj-, füge-, mandola- és Szt.-János-kenyérfa veszik körül, melyeknek zöldjével élénk ellentétben van a mézskőhegyek s az ugyanily kövek-

ből épült koczkaalakú házak sárgás színe. A kicsiny, alig 40—50 házból álló faluban, a «nyomorultak házában» (mert neve ezt teszi), könnyen megtaláljuk Lázárnak s két nővérének: Máriának és Mártának házát. A családnak épen nagy ünnepnapja van: Jézus látogatta meg őket. Az Úr ott pihen egy kereveten, lábainál ül hűséges tanítványként Mária, lesi minden szavát, nagy, értelmes szemei a mesteren csüggenek s szíve imádattal van eltelve iránta. Egyetlen szót sem akar elszalasztani az isteni igékből, mind be akarja vésni lelkébe. Húga, Mártha meg, hogy minél inkább kimutassa örömét az Úr látogatása felett, sűrög-forog s minden módon azon fáradozik, hogy őt minél jobban kiszolgálhassa. Egy igazi szíves vendéglátó keleti asszony. Jószívű, munkás, gondos. A maga nemében kedves, szeretetreméltó nő. Buzgóságában, melylyel minél gyorsabban mindent a legjobban szeretne megtenni, bántja őt, hogy nénye tétlenül ül és csak elmerülve hallgat. Jézushoz fordul hát: «Uram! nincsen-e arra gondod, hogy az én néném elhagyott engemet, hogy én csak magam szolgáljak? Mondjad azért néki, hogy nékem segéljen!» (Luk. X. 40. stb.) Jézus aztán gyengéden utasítja rendre: «Mártha! szorgalmatos vagy és sokra igyekezel, pedig csak egy az igazán szükséges dolog. Mária a jobb részt választotta, mely el nem vétetik tőle», — mintha csak azt mondaná: mire való e sok sürgés-forgás, holott én is megleégszem kevéssel, de meg általában kevés az, a mi igazán szükséges, kár az ezért való szorgalmatoskodásban elfeledni a léleknek javát. Az az eledel, mely az örök életre táplál, egyszersmind megszabadít a földi gondok nyugözésétől is.

Ime a két testvér. Egymás mellett merő ellentétek s mégis ki tagadhatná el, hogy mindegyik hájos, rokonszenves. Jézus is szerette mindkettőt. Egyiket a szelídség, a nyugalom, a tudnivágy, a csendes elmélődés, s a magába mélyedés; a másikat a hév, a hirtelen fellobbanás, a folytonos tevékenység és gyakorlatiasság jellemzi. Ugyanilyenek találjuk a két testvért, ha megfigyeljük őket egy másik jelenetnél.

Lázár — a kis család feje — meghal. Jézus megtudván barátja halálát, megy ki hozzá, hogy életre hívja őt. Mikor Mártha meghallotta, hogy Jézus közeledik feléjük, elébe szalad, — míg Mária csendes fájdalommal otthon marad. Mártha sokat beszél, mintegy ki akarja magából beszélni fájdalmát, több külső szomorúságot árul el, hangos panaszban tör ki, minden reményét veszteni látszik. Mária keveset szól, de annál többet érez; ő már teljesen ismeri a Mestert. Tudja,

hogy hatalmas van élőkön és holtakon, s ő, ki egyszer annak lábainál szívta magába az örök élet beszédét, most megint ott keres vigaszt. (Ján. XI. 11. és köv.) A János evangéliumában Mártha lép inkább előtérbe a maga sanguinikus természetével, melylyel fellobbanásában egyszerre választ tesz a Krisztus istensége mellett; de érzi, hogy több igazság és mélység van Mária fájdalmában s több hit ama nyilatkozatában: «Uram, ha itt voltál volna, nem halt volna meg az én atyámfia!» (Ján. XI. 32.)

Jézus Tírusban és Sidonban jár. «És íme egy asszony, Kanaán nemzetéből való, onnét a tartományból kijöven, kiált vala. mondván néki: «Könyörülj rajtam, Uram, Dávidnak fia! az én leányom az ördögtől gonoszul gyötretik!» Jézus nem felel neki semmit. Hogyan? Ó, a kiről mindig és mindenünnen azt hozta hozzá a hír, hogy mindenkivel jót tesz, neki most még csak felelni sem akar. Lehetetlen! Még erősebben kiált. A tanítványok figyelmeztetik reá Mesterüket. «Nem bocsáttattam én, hanem az Izrael házának elveszett juhaihoz» — hangzik most az elutasító válasz. Miért?! Hát Jézus is gyűlöli az idegen nemzetséget, mint honfitársai? Vagy mielőtt segíteni akarna, meg akar bizonyosodni e nő hite felől? Igen! És e várakozást igazolta a következő pillanat. Az asszony hite nagy, újra kér Jézus lábai elé borúlva, mélyen megindító alázatossággal és bizalommal. A próba azonban még nem elég. «Nem jó a fiaknak kenyeréket elvenni és az ebeknek vetni.» «Úgy vagyon, Uram» — mond az asszony ép oly szelímesen, mint teljes hittel, a Mester jóságába vetett bizalommal, iránta való nagyrebecsüléssel, igazi bensőséggel — «mert a kölykök a morzsalékokkal élnek, melyek hullanak az ő Uroknak asztalukról». Erre nem lehet más a felelet: «Oh asszony, nagy a te hited, legyen a te kívánságod szerint!» (Máté XV. 21. és köv.)

Mint mondtam, a biblia az *életnek* könyve. Az életet tükrözi vissza a maga változatos tarkaságában. Nem hiányozhatnak hát belőle a ledér Herodiások s azok kaczer leányai, nem a bűnös nők, nem a Sapphirák, a hamis, álszenteskedő, hiúságnak bálványozó asszonyok és nem az álmaiktól féltő, babonás nők sem, mint a minő Pilátus neje.

Az első keresztyénség körében a nőknek nagy szerep jutott. Az apostolok cselekedeteiről írott könyv emlékezik egy Máriáról, Márk János anyjáról, kinek házában Jeruzsálemben a keresztyének összejöveteleket tartottak. Egy másik Máriáról Pál apostol szól, ki Ephezusban az apostol irányá-

ban a szeretet munkáját gyakorolta. Ott van aztán a vendég-szerető Lydia és a jótékony Tábitha.

Lydia Thyatirából való s hiborszövetek festésével és azok elárúsításával foglalkozó nő, kit Pál apostol térített meg, megkeresztelve őt és egész házanépét. A Cselekedetek könyve szerint házához hívja meg az apostolt s ott elhalmozza őt hálája kifejezéseül a szivesség minden jeleivel. (Csel. XVI. 14., 15., 40.) Tábitháról, a joppei kegyes nőről pedig azt olvasuk: «Gazdag vala jócselekedetekkel és alamizsnákkal, melyeket osztogatott vala». Történt pedig, hogy ez a jó asszony meghalt s halála a legnagyobb szomorúságot idézte elő az egész városban. A gyászolók a közel Liddában tartózkodó apostolhoz, Péterhez küldenek, hogy «késedelem nélkül hozzájok menne», hátha életre hívhatná jöltevőjüket. A mint aztán Péter megérkezik, «eleibe állanak néki minden özvegy asszonyok, sírván és mutogatván a ruhákat és öltözeteket, melyeket Tábitha készített nekik, míg velük együtt volt». Meghatva az apostol a szeretetnek ennyi jelei által, imádkozik az elhunyt felett, fölkelte őt ravataláról és «szólitván az özvegyeket és a szenteket, elevenen adá nekik azt». (Csel. IX. 36—41.) «A példa példázatnak is gyönyörű. Ki szép, nagy eszmét teremte, örökké él abban s a jöltevő szivek hálájában és a hű emlékezetben: a halálból is feltámad» — mondja Tompa Mihály. És tökéletesen igaza van! s midőn mintegy célzatosan hagytam legutoljára Tábitha képének bemutatását, ezzel azt óhajtottam jelezni, hogy az ő örökségébe kell korunk nőinek is lépni. A szeretet vallása volt, mely a régi helyén egy új világot alkotott. Ez örök szeretetnek kell a maga átalakító munkáját ma is folytonosan végeznie és kik lehetnének e nagy feladat megoldásának hivattottabb és méltóbb munkásai, mint épen a gyöngéd női lelkek, a kiket maga a Teremtő is egyenesen a szeretetre alkotott?! Társadalmi életünknek annyi baja, sebe van, ezeket megenyhíteni, ezeket bekötözni a nők szerető szive van hivatva legelső sorban. Minden egyes letörölt könny, minden egyes felsegült árva és özvegy, minden egyes kielégített éhező és szomjúhozó, hajlékot nyert hajléktalan Tábitha özvegyeiként teszen majd bizonyosságot a szeretetről, mely a legfőbb minden érények között.

Kenessey Béla.

Szász Károly felolvasása.

(A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság estélyén márczius 19-én.)

Tisztelt közönség!

A mai nappal — rövid felolvasással — bezárjuk a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság által ez év tavaszán a fővárosban rendezett felolvasások sorát.

Nem a mi feladatunk a tartott előadások értéke fölött ítéletet, vagy csak véleményt is mondani. Az egyre növekedő s mindvégig nem lankadó érdeklődés, mely azokat kísérte, midőn egyfelől örvendetesen bizonyítja, hogy a fővárosi művelt protestáns körökben termékeny talajt talál az egyházas és vallás-erkölcsi eszmék fejtegetése — s így ezeket évről-évre, időszakról-időszakra megújítani sem vakmerő, sem meddő igyekezet, másfelől azt a megnyugtató következtetést is engedi levonnunk, hogy a tárgyak, melyeket a felkért s hálát érdemlő készséggel vállalkozott férfiak választottak, helyesül voltak választva a közérdeklődés felkeltésére, az eszmekörök, melyekben azok forogtak, a művelt és gondolkozó hallgatók szellemi érdekkörébe bele illettek s magok az előadások nemcsak felköltötték, de le is kötötték a figyelmet s a művelt közönség jogos igényeit kielégítették.

Ennyit talán szabad kimondani — nekem, a ki e felolvasásokat nem rendeztem, azokban mint felolvasó részt nem vettem, — de mint a Protestáns Irodalmi Társaságnak (melynek czíme alatt azok tartattak) ez idő szerint elnöke, kötelességemnek érzem a kiváló felolvasóknak s az érdeklődő kitarató közönségnek a Társaság hálás köszönetét is kifejezni.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság ily felolvasások rendezését — bár alapszabályilag arra kötelezve nincs — méltán sorolta elejétől fogva feladatai közé. Mert feladata ébreszteni és fejleszteni a magyar protestáns szellemet, erősíteni a protestáns öntudatot, élenkíteni a protestáns vallásos és erkölcsi s egyházas életet; tenni mindezt az irott és az élőszó segítségével, egyaránt merítve az üdv örök és kimeríthetlen forrásából, a Bibliából, a bölcsek eszméiből, a gyakorlati élet tapasztalataiból, hazai és külföldi példákból, szóval mindenünnen, a hol az igazság megismerésére, az életnek szolgáló tanulságra s a vallásosság ben-

sőbbé és tevékenyebbé tételére alkalmas anyagot és hatékony eszközöket talál.

Írásban és élőszóval — mondám. Mint irodalmi társaságnak első és rendes mindennapi fegyvere a toll; s azért működése főszűlyát kiadványaira kell hogy helyezze. De félig tollal, félig szóval segítségre kell sietnie a templomi szószerk tanításainak. Ezek köre bár végtelen, forrása (a Biblia) kimeríthetetlen, mégis a valláserkölcsei életre ható eszmék egész körét nem foglalhatja el, a legkülönbözőbb műveltségi fokokon álló s mégis egy gyülekezetben összegyűlt hallgatósága iránti tekintetből. Az egyházi szónoknak a legmagasabb s a legegyszerűbb tárgyról is úgy kell beszélnie, hogy legműveltebb hallgatója is érdeket s tanulságot találjon benne, s a legkevésbé művelt is megérthesse. Ez bizonyos föltételekhez köti s bizonyos korlátok közé szorítja az egyházi szónoklatot — s a vallásos eszméknek igen nagy és igen termékeny mezeje esik e korlátokon kívül s nem alkalmazkodhatik e feltételekhez. E tér művelése tulajdonkép a sajtó feladata. De bár korunkban a sajtó is roppant terjedelmet nyert s óriásilag fejlődött, az élő szó minden előnyét nem bírta meghódítani magának. Nem csak a templomi beszéd hatásával nem ér föl a predikáció olvasása, de a tudomány is — ha a szakkörökön kívül széles körben hatni s népszerűsödni akar, több sikerrel folyamodik az élő szóhoz, mint a holt betűhöz. Innen van majd minden tudomány- és ismeretkörben a szabad előadások, sőt — ha le vannak is írva — a felolvasások nem hiú divatos, hanem valóban érdeklő és fejlesztő hatása.

Ily felolvasások, ha nem mondjuk is kizárólag, de túlnyomólag a magasabb általános műveltségű osztálynak valók, mely közepén áll a szaktudósok s az egyszerű nép között. A szaktudós könyvet kíván, melynek mély és nehéz tartalmát jobban megrághatja s megemésztetheti, mint a gyorsan szálló élőszóbelit; ő formulákkal dolgozik, legyenek azok matematikaiak, philosophiaiak vagy nyelvészetiak, melyeket nem lehet egy hallásra felfogni, hanem szemmel kell újra meg újra átnézni s problémákkal, melyek mélyebb bonczolást s hosszabb megfontolást igényelnek. Ellenben a köznép, a templomban áhitattal hallgatja a predikációt, de annak megszokott témáin túl nem bírja kísérni a fejtegetéseket, s még a neki való és általa meg is érthető előadást inkább akarja nyugodtan elolvasni, hogy egészen magáévá tehesse, mintsem meghallgatva alig vihetni belőle valamit haza.

A tudósoknak könyvek, a köznépnak népies olvasmányok kellenek; az általános műveltségű felsőbb s közép osztály élvezni tudja a könyvirodalmat is, a fölolvast is. De szellemi táplálék mindenkinek kell, azt tudós és tudatlan, műveltebb vagy kevesebb művelt — egyaránt megkívánja és nem is veti meg, csak azt követeli, hogy neki való, az ő műveltségi fokához alkalmazott legyen.

A szellemi táplálék megválasztása s élvezete pedig ugyanazon törvények s szabályok alá esik, mint a testi táplálékoké. S bár a hasonlat kissé kulináris (konyhai) lesz: engedjék meg uraim, s nézzék el és bocsássák meg tisztelt hölgyeim, ha élek vele.

Önök, uraim és hölgyeim, kétségkívül fővárosi koszt-hoz, többé-kevésbé sokféle s változatos étrendhez vannak szokva. A régi magyar konyha termékei közé a francia is betolakodott, több-kevesebb hódítást tett s elfogadásra talált; a ragóut-leves, osztrigák, spárgák, hachéek s egyéb pástétomok, a boeuf a la môle, s a különböző módon elkészített halak és pecsenyék, a desertek számtalan változata s maga az ételek feltalálás-módja is, kétségkívül izletes, étvágygerjesztő. — A köznép, a jó módú földmives, de a polgárember is, most is tarhonya- vagy egyéb rántott levest, paprikás húst, túrós tésztát, káposzta- vagy bab-főzeléket eszik; legnagyobb lakomája a lakodalmi vendégség is csak a czukros vagy lúdhúsos kásáig terjed s egyféle eledelt mind csak egy módon élvez, míg az úri asztalra ugyanazt tízféle módon tudják feltalálni. A közrend étora rövid, kevéssé változatos, egyszerűen van készítve mindene, de mind egészséges és tápláló. Egész esztendei menüje öt-hat számmal ki van merítve — s csak a szükségesre szorítkozik.

Épen így vagyunk a szellemi táplálékkal is. A műveltség a szellemi élvezetben is temérdek szükségét teremtett s az egybe hamar vonatkozashoz szoktatva, mindenek fölött változatosságot kíván. Megköveteli a nehezebben emészthető táplálékot is — mint a hogy megkívánja a kaviárt étvágycsinálónak, úgy megvárja, hogy valamely erősebb szellemi táplálékot nyerjen egy tudományos vagy épen elvont olvasmányban vagy értekezésben. Majd regényt kíván olvasmányul, felváltva egy erkölcsi vagy társadalmi irányú, vagy történeti regényt, ismét sensatiós angolt vagy épen frivol francziát. Desertnek, finom csemegének szereti a verseket s ezekben is válogat, az örök remekek és a fülbemászó, bár rövid életű költemények közt. A világirodalom dúsgazdagon

éllátja asztalát, Dantétól és Miltontól, Lord Byrontól és Hugó Viktortól kezdve egész a kisebb énekesekig, kikről oly szépen mondja Longfellow :

«Olvass egy kisebb énekestől,
Kinek dala önként fakad,
Mint felhőből a nyári zápor,
Mint a szemből a könnypatak.

Ily dal a gondot elcsitítja,
Mely a szív erét lükteti —
S úgy száll szívünkre, mint az áldás,
Mely a könyörgést követi.»

Ha belefárad az olvasásba, színházakba megy s ott felváltva gyönyörködik Sophokles idegrázó Elektrájában, vagy Shakespeare óriás remekeiben — a francia komoly színművek erkölcsi vagy éppen erkölcstelen problémáiban — egy könnyű vigjátékban, egy kaczagtató bohózatban, egy dalos népszínműben — vagy éppen egy léha operette-ben.

Szellemi lakománk menüje ép oly változatosan s gazdagon van összeállítva, mint ebédlő asztalunké. A kinek izlése van, mind a kettőben válogat — kóstolatlanul hagyja vagy éppen undorral taszítja el magától, a mi csak túlhajtott beteges inycenzség mesterkéltségek csiklandozója; de bármilyen válogatós izlésű legyen is: a jóban is tiszszerte, százszorta gazdagabb választéka van, mint a természet egyszerű, kezdetleges izlésű gyermekének.

S ha idáig jutottunk most, kimondhatom, minő helyet foglalnak el e felolvasások a Protestáns Irodalmi Társaság programjában s mikép illesztendők be jövőre is annak munkarendébe.

A Protestáns Irodalmi Társaság munkálkodása, alapszabályaiban egyelőre egy tudományos folyóiratra s azzal kapcsolatban egyháztörténelmi emlékek (Monumenták) és Monographiák kiadására — és vallásos és erkölcsi irányú, népies olvasmányok előállítására s terjesztésére szorítkozik. Iránya tehát kettős: tudományos és népies.

Az irodalmi tevékenység e két véglete közé ékeljük be s ha a részvét és érdeklődés tovább is megmarad, ékeljük be jövőre is ezeket a felolvasásokat, melyek nem tisztán irodalmiak, mert nem csak a betűvel, hanem az élőszóval is élnek.

De köztudomású, hogy kettős irodalmi feladatának a Társaság még eddig csak egyik irányában mozog, a másikat meg sem indította.

Tudományos szemléje másfél év óta foly s a tagok és olvasók megelégedését, legalább méltánylatát képes volt megnyerni; ugyanezt mondhatjuk az eddig megjelent monografiákról is. De annál elevebben érezteti magát a szűkség a másik, még eddig föl sem vett irányban, a népies olvasmányok tekintetében s már minden oldalról hangzik a csöndes panasz, miért késik a társaság ezeket is megindítani? Nem ereszkedem most a késelem okainak fejtegetésébe, igazolásába sem. De talán észreveheti mindenki, hogy ezek a felolvasások, mintegy hídul szolgálnak a tudományos irányú közleményektől a népiesekhez. Szemlénk s monografiáink is, bár tudományos alapon állanak s tárgy és előadás tekintetében valóban tudományosak is, igyekeznek a szaktudós mellett, sőt túlnyomólag a nagy közönséget s annak igényeit tartani szem előtt; de melyiket? — a *művelt* nagy közönséget, körülbelül azt, a melyről s ízléséről és igényeiről előbb szoltam; természetesen csak abban a megválogatott eszmekörben, mely a protestáns irodalmi társaságé. De e felolvasások szélesebb körben s szabadabb modorban vannak tartva, mint maga a Szemle és a monografiák — rájuk inkább illik az az úgynevezett «ismeretterjesztő» jelző, inkább szólanak a kedélyhez és az érdeklődéshez, szélesebb — bár szintén csak a «művelt» körben. Hiszen a Szemleiben megjelenő értekezések, tanulmányok, bírálatok — azért, hogy tudományosak nem szükségkép nehézkesek, vagy éppen unalmasak, viszont a felolvasások, azért, hogy könnyedek, talán mulattatók is, nem szükségkép felületesek vagy éppen léhák; még ha az általunk fentartott határokon túl mennének, sem válnának szükségkép üres fecsegésekké, ettől megóvják választott tárgyaik is. De a Szemlebeli közleményeknek tárgyai még is szorosabban tudományosak, valamint a monografiáké is, melyeket azonkívül terjedelmök s könyv-mivoltuk is gátol abban, hogy úgynevezett «népszerű olvasmányok» legyenek.

A határok azonban érintik egymást s voltaképp egymásba folynak; a különböző, de szomszédos genre-ok, olyanok, mint két kör, melyek részben egymáson fekszenek, de részben egyik túlmege a másikon.

Ha már a tudományos kiadványok és a felolvasások köreit így összevetettük s meghatároztuk, menjünk egy lépéssel tovább, ha úgy tetszik haladjunk egy fokkal alább s vessük össze a felolvasásokat — a népies olvasmányokkal; a lépés jóval nagyobb az előbbinél, jóval határozottabb,

lassú átmenet helyett ugrásnak is beillik, de ne riadjunk vissza tőle.

Emlékeztetem Nagyságtokat arra, a mit a testi táplálékról mondtam. A népnek a lehető legegyszerűbb, de csak *egészséges* táplálék kell. Mit adjunk neki? — csevegést ne, akármilyen szellemes, mert az őt nem mulattatja; magas, de magát éreztető leereszkedést se, mert az őt bántja. Mentől kevesebb fejtegetést, tanító modorban, mert az őt untatja, s elkedvetleníti; intelmet vagy épen dorgálást is minél kevesebbet — azt eleget kap a prédikációban, néha talán sokat is — ámbár azt szinte megkívánja vasárnaponként, hasonlóan a paraszt menyecskéhez, a ki férjhez menetele után sirva panasolja az anyjának, hogy az ura őt nem szereti — mert még meg sem verte! A papjától, a kiről meg van győződve, hogy szereti s javát akarja, ama latin mondás szerint (melyet ugyan nem ismer, de a benne foglalt igazságot igen) hogy «pater, quem amat castigat» — az apa megfenyíti a kit szeret — mit a jó Úristenről is hiszünk — a papjától ugyan fölveszi, de nyomtatásban, holmi skribler-től, a kit nem is ismer, nem szívesen fogadná.

Mit adjunk hát a népnek, hogy izlése szerint is legyen, lelki táplálékul is szolgáljon s egészségére is váljék? Adjunk neki rendes táplálékul, szellemi étsora fő-tálételül, egyszerű magyaros zamatú történeteskéket evangéliumi valláserkölcsei szellemben, de a való életből meritve. Tápláló alkatrésze legyen a valláserkölcsei tartalom, de elbeszélő, nem tanító modorban. Mint az étel nem élvezhető só nélkül, de épen úgy nem, ha megérik rajta a só: az olvasmányon se érzék a kimondott s maximákba szedett tanulság. De sava-borsa legyen a magyaros íz, gondolkozásmódban és nyelvben egy aránt, hogy olvasva is oly közvetlenül hasson, mintha csak elbeszelné valaki — s mintha úgy természetesen önkénytelenül folyna az elbeszélő ajakáról. Érezzék a zamát rajta, mint a virágon az illat, mely láthatatlan, de érzékünkön át mégis lelkünkbe hat. Ne legyen keresett és csinált, ne legyen idegen világból való, mely a magyar nép előtt ismeretlen, épen azért érthetetlen s élvezhetetlen is. A különben jó szándékú s minden dicséretet érdemlő angol tractatus-társaság krajczáros kiadványai, bár terjesztésökre nagy buzgóság fordítottatott s majdnem ajándékba adattak, azért nem tudtak meghonosodni nálunk s nem mentek népünk vérebe, sőt kedvességre sem találtak, mert idegen világból, előttünk nem ismert foglalkozások s élet- és gondolkozásmód köré-

ből voltak merítve. Mit tud a magyar nép az angol tenge-
részek s gyármunkások életéről? Neveiket sem tudja elol-
vasni, gondolkodásukba nem tudja bele találni magát,
beszélgetéseik a magyar emberéihez annyira hasonlítanak,
mint az északi tenger fókája a magyar Alföldön legelésző
borjúhoz vagy szilaj csikóhoz. Ezekből a tractatusokból csak úgy
csepegett a morál s az angol és amerikai kegyesség, mint az
olaj — de azt a magyar ember természete nem veszi be.
A mi vallásosságunk más természetű — nem mondom, hogy
jobb vagy rosszabb — de egészen más, mint egyéb s jele-
sen a germán népeké. Nálunk idegen plánta a pietismus,
mely előttünk betegesnek tetszik s még inkább a rajongás,
melyet a magyar protestáns nép a baptistákon és a naza-
rénusokon már megutált. Mi — háromszáz esztendő óta
— nem neveltük népünket sem egyikben, sem másikban s
egyik iránytól — sem azoktól, sem a katolikusoktól — nem
tanultuk el sem a türelmetlenséget, sem a kizárólagosságot.
Nekünk a hit egyik formája vagy formulája sem egyedül
idvezítő, sem bizonyos kárhozatra vezető. Nekünk is van
«egyedül idvezítő vallásunk», de az nem a felekezeté, nem az egy-
házé, hanem annak keretében mindenikünknek a maga egyéni
hite. *Az igaz ember hitből él* — valljuk mi is Pál apostollal
(Róm. I. 17.) s úgy értjük, a mint már Habakuk próféta is
mondta: *Az igaz ember a maga hitével él*. Kölsük fel
benne a hitet, hogy magában ismerje meg a Krisztust s
érezze az ő megváltását, ha a fára kell is fölmásznia, mint
Zakheusnak, hogy meglássa az idvezitőt, vagy az őt, a mint
arra megy az úton; ha meglátta, betér hozzá.

Ilyen legyen az a lelki táplálék, melyet népünknek a
népies olvasmány egyszerű történeteiben s elbeszéléseiben
nyújtunk; vegyük azokat, ha nem kizárólag, de túlnyomó-
lag a magyar életből, idegenből csak valódi történeti sze-
mélyekről vagy eseményekről szólókat. Legyen bennök evan-
geliomi szellem, evangeliomi hit, evangeliomi morál. Elbe-
szélném, a miket magam tudok és megéltem. Hogy építettek
templomot a b.-falviak, egy garas tőke nélkül, közmunka
keresményből. Hogy idegenedett el H.-falván tizenhárom
család a templomtól egy rossz szóért s hogy tért ismét vissza
egy jó szóra, mikor megértették vele, hogy nem a Krisztus
bántotta meg s az Úr Istenen nem lehet bosszút állani
vagy rá haragot tartani. Elbeszélném, hogy egy fiú hogy
züllött el az apai háztól sértett kevelységből, s hogy tért
vissza megint, mikor az élet megalázta — mint az evangé-

liomi tékozló fiú, mert a Jézus példázatai annyira az életből s az emberi szív életéből vannak merítve, hogy minden faluban ismétlődnek s nincs ember, a ki a maga tapasztalásából ne idézhetne példát reájok. Elbeszelném két leány hogy tartotta keze munkájából bénult apját s vak édes anyját s hogy boldogultak a mellett magok? Vagy nincs minden faluban egy-egy Lear király s háládatlan gyermekei? S a Bunyan vándorának élményeiből egy-egy megható részlet nem ismétlődik-e minduntalan itt vagy ott? Vagy történelmünk, régi és közelmúltban nem nyújt-e számos lélekemelő példát a hazaszeretetre, a hazáért, szabadságért, hitért hozott áldozatokra, önfeláldozásra? — De nem akarok tárgyakat adni az elbeszélőknek, csak rá akarok mutatni, mily könnyű azokat találni úton-útfelen; úgy szembe tűnnek, mint a színes kavicsok a patakban, úgy kínálkoznak, mint a tarka virágok az iratos mezőben; csak legyen a ki felszedje, a ki leszakítsa.

Ha e magyaros, egyszerű, jóízű történeteket a népasztala fő tálételének neveztem, adjunk hozzá olykor erős húslevesül egy-egy jól alkalmazott elmélkedést s csemegéül költeményeket, a népdalok vagy románczok fajából — s kész az ép oly izes, mint tápláló éték.

A Protestáns Irodalmi Társaságnak kétségkívül egyik legfontosabb — alapszabályilag is ráparancsolt — s már nem is halasztható feladata: a népies, vallás-erkölcsei olvasmányok folyamának megindítása.

Hol veszünk hozzá tartalmat? az iránt nem aggódom. Biblia, történelem, élet, család, társadalom, kedélyvilág — megannyi kifogyhatatlan bőségszaruk, kimeríthetetlen források hozzá. Kevesebb bizalommal teszem föl a kérdést: hol veszünk irókat? Nem mintha kevés volna köztünk a lelkes, tehetséges, tiszta jóakarátú s helyes tapintatú, a mellett gyakorlott tollforgató ember. De nem minden, a ki eszmékben és tapasztalásban gazdag, a ki még jól is tud irni — tud jól irni a népnek. Nem mintha a nép kényesebb izlésű s válogatósabb volna a magasb műveltségű osztálynál; de a mi ennek tetszik, a mi ezt kielégíti, talán el is ragadja, nem az ő szája ízére való. Az úri szakács drága főztét nem szereti a paraszt ember, a pirított szalonna barna kenyérrel jobban ízlik neki. Shakespeare, Byron, Hugó Viktor remek irók, de műveiket azért nem fogjuk a nép kezébe adni. Bizony a Kemény vagy Eötvös regényeit sem. Arany János és Petőfi költeményeinek nagy részét, sőt egynémelyet a

Jókai elbeszélései közül is, a legegyszerűbb magyar ember is megérti s élvezettel olvashatja, olvassa is. De ezeket az irodalmi tulajdonjognál fogva nem adhatjuk *mi* a mi népünknek; ellenben a ponyvairodalom termékeitől meg kell menteni népünket minden áron — s erre írók kellene. Fognak is támadni, nem kételkedem benne.

Még kényesebb az a kérdés: lesznek-e anyagi eszközeink, elég pénzünk a terjedelmes vállalatnak nem csak megindítására, hanem folytonos fentartására, mert nem egy-két füzetkével kell azt megindítanunk, hanem — ha nem is elárasztani — bőven el kell látnunk a népet, nem csak hogy épen olvasmányt kapjon, hanem válogathasson a sok közül ki-ki a maga szája íze szerint.

Két forrás kínálkozik e végből; egyik volna az angol tractatus-társasággal való szövetségre lépés. Mi szállítanánk neki kéziratokat, általunk íratott, megbírált és helybenhagyott munkákat, megengedve, hogy ő is helybenhagyhassa vagy visszautasíthassa azokat a *maga* szempontjából; ő díjazná a mieinket is s a maga kiadványai közt kinyomatva nekünk olcsó áron hocsátna rendelkezésünkre bizonyos meghatározott számú ezer példányokat. Ezzel — ha sikerülni fog — a mire van reménység s kilátás — kettős cél volna elérve: az ő magyar kiadványai igazán magyarokká, magyarosakká válnának, a nélkül, hogy megszűnnének igazi keresztyének lenni; magyarosakká, mert nem minden a mi magyar szavakkal van, van magyarul írva; a másik, hogy mi aránylag kevés áldozattal jutnánk jó és olcsó könyvekhez.

A második forrás a Károlyi-alap, melynek célja épen népies iratokat szolgáltatni a magyar protestáns nép kezébe. Iratokat, melyek ne hazudtolják meg az örök élet ama könyvét, melynek szövege a magyar protestáns egyházban, a próféták, evangelisták és apostolok mellett a Károli Gáspár nevéhez is van kötve; az élet ama könyvét, melynek szeleme kell hogy illesse ama népkönyvek íróit, kell hogy áthassa műveiket; az élet ama könyvét, mely minden népiratnak örök példánya marad. Mert ki tudna úgy írni, mint a Ruth asszony vagy a Jób könyve írói a nép számára? Ki érhetné utól, ki közelíthetné meg a Jézus beszédeit és példázatait az evangéliumokban? — Azt meg sem fogjuk kísértetni, de igyekezni fogunk nyomaiban haladni, tudván, hogy minden népnek, jelesen minden protestáns népnek legelső népies olvasmánya örökre csak a biblia marad s az általunk népünknek adandó olvasmányoknak nem az a cél-

jok, hogy a biblia olvasását feleslegessé tegyék a családoknál, az egyszerűség hajlékaiban vagy épen kiszorítsák azokból, hanem hogy annál jobban megkedveltessék s az első és utolsó vizasztalás szükségletévé tegyék mindenkinek.

Mikor az első magyar teljes biblia fordítójának, köz akarattal s nemes felbuzdulással ércszobrot készültünk állítani, a szoborra való adakozás mellett egy állandó Károli-alapra is aláírást nyitottunk. De amaz erkölcstani elv szerint, hogy két kötelesség közül mindig a sürgősnek kell elsőséget adni — az aláírások túlnyomólag a szoborra jöttek — s az alapra alig maradt valami. Mikor — mult évi szeptemberben — a szobrot lelepleztük, egyideig még annak költségeből főnmaradt tartozásunk törlesztésére kelle gondunkat fordítanunk s csak azután lehetett az állandó alkotás, a Károli-alap felé fordítani figyelmünket. Ez az alap ma még csekélyebb, mintsem a rá váró terhet megbirná, de hisszük, hogy a tőle kitelhető kezdet maga fogja meghozni gyarapodását: részint a népies iratok eladásából visszatérülendő költségek révén is, de főleg magának az alapnak remélhetőleg tetemes növekedése útján. Mert ha látni fogják egyházaink nagyjai s vagyonosabb tagjai az alap üdvös működését és sikereit, örömmel fognak annak növekvéséhez járulni. — Kicsiny a patak, mikor a szikla öléből első forrásában kiszökken, de patakokat vonz magához s néhány napi járőföldre már hajókat emel hátán.

Milyen kis magból lettek terepély fák! Milyen kis kezdetből nagy alkotások! Abból a ma még csekély mustár-magból, melyet Károli-alapnak nevezünk, kell kinőni annak a terepély fának, a melynek minden levele egy-egy népies irat lesz, melynek ágai közt madarak zengedeznek, régi és új históriákat a magyar népnek, szellemi és erkölcsi üdülésére. Csak a kinek lelkében egy eszme fogamzik, melyben a Krisztus tanai hasonlatára vél ismerni, s egy érzés fakad, melyről úgy érzi, hogy a Krisztus szerelme sugallta; a ki egy történetet tud, mely Krisztustól indult ki s másokat is a Krisztushoz vezérelni alkalmasnak látszik, egy emlék, mely őt a maga, vagy mások jó cselekedetére, hitére, vagy megtérésére emlékezteti: írja le azt, a mint Isten tudnia adta, egyszerűen, természetesen, igazán — s vessen el azáltal egy magot, mely jó földbe esve harminczat, hatvanat vagy százat terem. Mert a termékeny földben — ebben az egyben — tudom nem lesz hiány. A magyar nép fogékony; talán nehezen indítható meg, de egyszer megindítva egyenesen

halad a vágásban s annál nehezebben téríthető ki abból, minél nehezebben volt először megindítható. Kóstoltassuk meg vele a jót, a szája ízére valót — nem fogja nélkülözhetni többé; mint a kristálytisztá friss forrásvíz, ha egykor megízeltettük, újra kínálja s itatja magát s alig tudunk betelni vele.

Hálás közönségünk lesz — azt merem mondani — csak jót adjunk neki első kóstolóra, aztán soha se adjunk neki rosszabbat, mint a mivel először megkínáltuk s magunkhoz édesgettük volt.

A Protestáns Irodalmi Társaság feladata lesz erről gondoskodni; de a művelt, jóízlésű s egyszersmind a nép lelki javát is szíven hordozó közönségé a Társaságot e föladataiban anyagi pártolásával támogatni. S most már megvallhatom, hogy felolvasásaink ezzel befejezett cyclusával, — bár mellékesen — az önök ezek iránti érdeklődésének felköltése s esetleg kielégítése mellett — még az a célunk is volt, bemutatni Irodalmi Társaságunknak, a tudományos működésén kívül, de azzal összhangzásban, ismeretterjesztő s szélesb körű közönséget is érdeklő irányzatát s megjelölni az utat, melyen még tovább, még szélesebb körbe, ha úgy tetszik alantabb régiókba, a népies és népszerű felé haladó irányban — megnyerni annak az önök helyeslését és nagybecsű támogatását. Ha talán tetszettünk önöknek, reméljük, hogy tetszésökben másokat is, többeket is kívánnak részesíteni. — A ki egy ízletes ebédől meglegedve kelt föl, óhajtja, hogy mások is — hogy mindenki — jól lakják!

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A VALLÁSSZABADSÁG KÉRDÉSÉHEZ. Irta *dr. Horváth Ödön*, dékán-tanár az eperjesi jogakadémián. E czímen egy három ívnyi terjedelmű füzet jelent meg, melyben szerző teljes szabadelvűséggel tárgyalja az általános vallásszabadságnak s különösen az ország izraelita polgártársai vallásszabadságának kérdését. A munka megírására az a jogi eset szolgáltatott okot, hogy egy görög-kath. lelkész egy 16 éves izraelita leányt megkeresztelt, a miért az első fokú bíróság által büntetéssel sújtattott. E bírói ítéletet azonban a m.-vásárhelyi kir. ítélőtábla feloldotta, kimondván, hogy az 1868: LIII. t.-cz.-nek amaz intézkedései, melyek a más hitfelekezethez való felvételre foglalnak magukban rendelkezést, nem vonatkoznak az izraelita, mint nemkeresztvény vallásfelekezethez tartozó egyéneknek a kereszteleés tényével, a keresztvény vallásba való felvételére. Nagy figyelemmel tárgyalja szerző az izraeliták jogállására vonatkozó szabályoknak a legrégibb időtől való jogtörténeti fejlődését, különös gondot fordítva az 1848 óta keletkezett közjogi szabályokra s kimutatja, hogy a kihágási törvény (1879: XL. t.-cz.) 53. §-ában — melynek alapján az előbb említett felmentő ítélet hozott — a törvény szavai ellentétben állanak annak szellemével, a meny nyiben e § nak előbb említett módon való értelmezhetését a törvényjavaslat szövegének, a tárgyalás folyamán, kellő megfontolás nélkül eszközölt módosítása okozta. Szerző az utolsó (VII.) fejezetben az általános vallásszabadság kimondásának szükségét fejtegeti. — Az érdekes és az eszményért nagy hévvel harczoló, csinos kiállítású munka szerzőnél, Eperjesen, 60 krért kapható s 65 krnak beküldése után bérmentve küldetik az meg.

AGENDA, *vagyis az egyházi szertartások végrehajtásának módja.* Az ág. hitv. ev. egyházak számára az egyetemes gyűlés meghizásából készítették a püspöki kar közreműködése mellett *Karsay Sándor* és *Czékus István* ev püspökök. — Egy egyetemes jellegű evang. magyar

agendának szükségét már régen érezte az ág. hitv. ev. egyház s a tiszai kerületnek azóta elhunyt kiváló püspöke, Czékus István, még 1883-ban a lőcsei kerületi gyűlésen tett indítványt az iránt, hogy az egyetemes gyűlés adjon ki egy, a magyarhoni összes egyházakban használatba hozandó magyar agendát. Az egyet. convent a tiszai kerület indítványát elfogadván, még 1883-ban, dr. Geduly Lajos elnöklete alatt megbizta a püspöki kart az előmunkálatok megtételével. A püspöki kar szerkesztő-bizottsággá alakult s *Karsay Sándor* lett e bizottság elnöke; de a ki gyöngélkedése miatt csakhamar *Czékus Istvánnak* adta át a mű szerkesztését. Felhívást bocsátottak ki a lelkeszi karhoz; de mint a legtöbb vállalatnál, itt is a szerkesztőnek magának kellett a munka legnagyobb részét végeznie. Czékus fáradhatatlan munkássága folytán az Agenda I. kötete, mely az egyházi szertartásokra vonatkozik, 1889 elején már nyomtatás alá került s a szerkesztő az egyetemes gyűlés előtt ama reményének adott kifejezést, hogy a II. kötet is, mely az imákat tartalmazná, már 1890 első évnegyedében szintén meg foghat jelenni. A halál azonban a tevékeny szerkesztő és alkotó kezéből kivette a tollat. A munka egy időre megakadt, míg aztán a püspöki kar *Kemény Lajos* osgyáni lelkesztő bizta meg a már összehordott anyag rendezésével s kiegészítésével. Így készült el az Agenda a folyó év közepére, s előttünk a nagy mű, melynek munkatársai az ág. hitv. ev. egyház legjelesebb lelkészeinek sorából kerültek ki. Bognár Endre, Czékus István (ki rendkívül sokat dolgozott a műbe), Farbaky József, Gyurácz Ferencz, Horváth Sámuel, Karsay Sándor, Kemény Lajos, Petrovics Soma, Sántha Károly, Szigethy Dániel, Turóczy Pál és Zongor Endre voltak a közreműködők; de az élők mellett nem mellőzhetők el Székácsnak sem néhány szép dolgozatát. Az I. kötetben a keresztség kiszolgáltatására, az egyház-keelő nők avatására, a confirmatióra, az esketésekre, a gyónásra és úrvacsora-osztásra és a rahok körül való lekipásztori gondoskodásra nézve találjuk a szertartások külső leírását, az agendális beszédeket és imákat több előfordulható esetre alkalmazottan és a beszédeknél felhasználható alapigék egybeállítását. A II. kötet ünnepi, közvasárnapi, alkalmi, hétköznapi (3 hétre) és temetési imákat tartalmaz, míg a függelékben a perikopák jegyzéke van és a liturgikus ének-rész hangjegyekre téve. — A díszes kiállítású munka a Hornyánszky-czég kiadásában jelent meg. Ára a két kötetnek 3 frt.

BIBLIAI VALLÁSTAN. Irla *Kovácsy Sándor*, a sárospataki főiskola tanára. — Az előttünk levő és második kiadásában a conventi tantervhez alkalmazottan megjelent mű, első kiadásban még 1882-ben látott napvilágot, akkor inkább vezérfonal jelleggel a vallástanítók számára, de kevésbbé alkalmas kézikönyv gyanánt. E II. kiadás már mint *tan-könyv*, sokat nyert értékében, tömörebb s áttekinthetőbb tárgyalási módjával. Az egyházi év szerint eszközölt anyagbeosztás helyesebb,

mint volt az I. kiadásban a különböző nézpontok szerint való csoportosítás. A tanulságok kivonása is közvetlenebb, mert egyszerűbb. Az I. kiadás tudós apparátusából itt most sok elmaradt; de épen azért sokkal jobbá lett a mű, mint a gyermekek kezébe adott kézikönyv. Az ó-szövegségi vallás főbb gondolatainak és fejlődési fokozatainak ismertetése igen sikerült előkészítés az új-testamentomi vallás tárgyalásához. A könyvhöz csatolt Palesztina térképe is emeli e II. kiadás értékét, ámbár e térkép, ha világosabb, tisztább nyomású volna, inkább szolgálhatna a szemléltetés eszközéül. A könyvbe fölvetett s jól megválogatott egyházi énekek és vallásos költemények igen alkalmasak a vallásos kedély erősítésére. Ezt a kiadást is a sárospataki irodalmi kör eszközölte a főiskola költségén. A 10 $\frac{1}{2}$ lapra terjedő mű ára füzve 70, füzetlen 63 kr.

BIBLIAI KALAUZ. Az ó- és új-szövegség könyveinek rövid ismertetése. A prot. tanuló ifjúság számára *Altherr Alfréd* bási lelkész nyomán írta *Grätz Mór*, kolozsvári evang. pap. Az 58 lapra terjedő kis munkát egészen híven jellemzi az átdolgozó, midőn az előszóban azt mondja róla, hogy ez csak csontváz, melyhez a húst a tanító szolgáltatja. Az egész rendkívül rövid, tömör ismertetése a biblia egyes könyvei tartalmának, keletkezési korának és szerzőik viszonyainak. A legújabb modern isagogikusok vizsgálódásainak eredményeit olyképen foglalja össze, hogy a hagyományos nézetekre ügyet sem vet, azt híven, hogy ha azokat elhallgatja és pusztán csak a modern theologiai tudomány végeredményeit közli, elejét veszi az esetleg felmerülhető kételyeknek, melyek pedig könnyen felébredhetnek, ha a növendék a bibliában mást lát szerzőül megnevezve, mint a kit ilyenül az ő «Kalauz»-a felmutat. Helyeseljük, hogy e téren is «magasan kell lobogtatni a józan haladás zászlaját»; de kevésbbé helyeselhetjük, hogy már gyermekeknek, kik csak tejnek italával táplálhatók, odaadjuk a modern theologia eredményeit. Csak ott lehet ezeket építőleg és nem romboló hatással tárgyalni, a hol már képesek vagyunk azt is megértetni, hogy hitéletünk valami olyan benső, szellemi dolog, mely nem függ külső tekintélytől s a hol már meg lehet értetni, hogy a bibliában a földolog a szellem és az isteni élet visszatükröztetése. Az érzéki az első, csak azután a szellemi — mondá Pál apostol. Az érzékihez pedig hozzátartozik a korok és nevek külső tekintélye is. Azért rendkívül nehéz modern theologusnak lenni, mert az ezen szellemben való tanítás már nagy szellemi érettséget kíván meg a tanítótól és tanítványtól egyaránt. Egy van, a miben e kis, Altherr-féle munka kiváló példát nyújt, abban t. i., hogy mindenütt mesterileg tudja kikezresni és megtalálni valamely bibliai könyv főgondolatát, annak uralkodó eszméjét s kitűnően tudja megválogatni mindenikből azokat a részeket, melyek a növendékekkel elolvastatandók. A biblia legdrágább

gyöngyei vannak itt összegyűjtve. Az átdolgozás irálya néhol nehézkes s itt-ott előforduló magyartalanságai sem szolgálnak előnyére. — A művecske Kolozsvárt jelent meg. Ára?

MAGYAR GYERMEKJÁTÉKKÖNYV címmel abból a nagy gyermekjátékgyűjteményből, melyet *dr. Kiss Áron* oly rendkívüli szorgalommal állított egybe, egy kisebb és olcsóbb kiadást is bocsátott most közre a Hornyánszky-czég. A nagy gyűjtemény megjelenése alkalmával már kiemeltük volt e munka kulturális, irodalmi és paedagogiai nagy jelentőségét s ugyanakkor kifejeztük volt amaz óhajvásunkat is, hogy bár csak minél előbb készíttetnék belőle oly alkalmas kivonat, melyet a szülők és tanítók közvetlenül fölhasználhatnának s a mely a nagy anyagból egyenesen csak azokat a dolgokat szedné össze, melyek a szülők és tanítók céljaira különösebben alkalmasak. Ime ez is megvan. Maga a szerkesztő csinálta meg. E könyvből már most, azáltal, hogy kimaradtak azok a nagyszámú változatok, melyek a nagy gyűjteményben fölvétettek és kihagyattak a gyermekeknek kevésbé való dalszövegek, a szómutató és a jegyzetek, egy, a szülők, tanítók, sőt még maguk a már olvasni tudó gyermekek számára is könnyen és jól használható játékos-könyv lett. A sok idegen terméktől elárasztott ifjúsági irodalomnak is tehát kitűnő szolgálatot tett e kivonat egybeállításával a jeles szerkesztő. — E kisebb gyűjtemény ára 1 frt.

UNITÁRIUS TÖRTÉNETÍRÁS címmel adott ki *Révész Kálmán* pápai theol. akad. tanár egy 17 lapra terjedő kis füzetet, melyben Kanyaró Ferencz «Unitáriusok Magyarországon» című művére tesz néhány megjegyzést. A munka nem rendszeres bírálat, hanem csak bizonyos élességgel állítja egymás mellé Kanyaró merész és elfogult állításait, hogy így mutasson reá azok szertelen és igaztalan voltára. Legérdekesebb részlete, a mint Révész Imrét igazolja K. állításaival szemben. — A füzetke kapható szerzőnél Pápán.

A SZÁZADOK-ban, a Magyar Történelmi Társulat közlönyében *dr. Kvaacsala János* eredeti forrástanulmányok alapján egy igen érdekes nagyobb életrajzot tett közzé, «*Bisterfeld János Henrik életét*». Az I. Rákóczyak korának e kiváló theologusát és paedagogusát, a gyulafehérvári iskola híres tanárát mutatja be; festi egyéniségét, korát, részletezi működését, méltatja irodalmi munkásságát s különösen érdekes, a mint reá mutat kora nagy embereihez és a kor chiliastikus és theosophikus gondolataihoz való viszonyára. Ugyancsak ő irt *Bisterfeldről* és nagy kortársairól: Alstedtről és Comeniusról a *Budapesti Szemle* augusztusi füzetében is: «Egy félszázad a magyarországi philosophia történetéből (1630—1680.)» címmel, a mely tanulmánya szintén mint az ezen kor szellemi mozgalmainak egyik legalaposabb ismerőjét tünteti fel a fiatal tudóst. Ez értekezésben szól e három nagy férfiú tanítványairól is: Apáczairól, a magyar bölcséleti irodalom úttörőjéről,

Bayerról, Póсахáziról, Ladiverről és Czabánról. Ez utóbbiak közül, mint igazi philosophusokat, Bayert és Póсахázit emeli ki; szerinte mindkettő sokkal eredetibb bölcsele, mint Apáczai, a ki csak a mások által elért eredményeket dolgozta fel; míg pl. Póсахázi elég merész és önálló volt kora majdnem minden philosophusával ellenzékét képezni. Ladiver és Czabán is egész önálló vitákat folytattak az atomok kérdése felett. — Protestáns egyházunk és irodalmunk történetéhez becses adalékokat szolgáltat mindkét értekezés.

b) Külföldi irodalom.

Hase, GESAMMELTE WERKE. I—XII. k. Leipzig, 1890—91. Félkötetenként 5 Mark. A klasszikus prot. egyháztörténésznek fényes emléket emelt a család (Krüger giesseni tanár s a lipcei Breitkopf-Härtel-féle cég) azzal, hogy műveiből összkiadást rendezett, mely immár teljesen meg is jelent. E kiadás magában foglalja a nagy hírű tudós egyháztörténetét (a tankönyvet s az akad. előadások alapján készült nagyobb szabású művet), a híres polemikát, a dogmatikát, a kedvelt Jézus történetét, a sokat forgatott Hutterus redivivust, a Luther-leveleket, a wormszi emlékkönyvet, az olaszországi leveleket, a gyöngéd «Ideale und Irthümer» című művet s az ifjúsági iratokat. A theologiai álláspont, a melyen Hase e műveit megalkotta, ma már sok tekintetben megváltozott s nem egy szép kép, a melyet mesteri kézzel rajzolt (p. o. a történetben páduai Sz. Antal képe). csupán foszlányaiban maradt meg az utókor számára. Hase épen genre-festő volt, mosaik-munkát végzett, inkább sejtetett, mint ítél s igen gyakran élczes, sőt talányos kifejezésekbe burkolódzott. Az általa szemlélt gazdag világot híven tükrözte vissza s a XVIII. századnak eszményeit ép oly élénken érezte át, mint a romantika ideáljait. Ama virtuozitás, a melylyel mindent megelevenítni tudott, a mit egykoron átélt, az az erő, a melylyel az abstract dolgok terén is mozgott, a nélkül, hogy száraz formalismushan veszett volna el, az a képesség, a melylyel a tudásraméltót eszközzé alakította át s végül az a művészet, hogy kevés szóval sokat — és pedig bizonyos előkelőséggel — tudott mondani: mindez soha eddigelé el nem ért módon egyedül Hase egyháztörténetírásában volt összpontosítva. Aesthetikai tárgyalásmódja — főleg a Polemikában — igen gyakran a genetikai helyére lépett s nem ok nélkül mondták róla, hogy a történetet teliragyogó vagy legalább vonzó képekkel megrakott fényes teremnek tekintette úgy, hogy nála az önálló ítélet a jellemzések színei között veszett el. «Jézus története» cz. műve — főleg az i. v. irodalom tekintetében — korszakalkotó; míg aesthetiko-rationalistikus állás-

pontját leghívebben adja vissza a magyar olvasó közönség előtt ismeretes Polemika. Ifjúsági irataiból az «Ideale und Irrthümer» és «Erinnerungen Italien in Briefen an die künftige Geliebte» cz. művek a rajzok tekintetében legjobban hasonlítanak Goethe «Olaszországi utazása»-hoz; a szemlélet ereje s a nyelvezet szépsége e nagyműveltségű theologusnál ép e művekben észlelhető kiválóan. Az egyháztörténet, Hase e legjellemzetesebb műve, az akad. előadásokhoz vezérfonalul a XI. kiadás után bocsáttatott most közre, míg a hasonló tárgyú, inkább a művelt laikus világnak szóló mű (a melyből Hase csak az ókort adta ki) stenographiai jegyzetekből állítottatott össze Krüger tanár által. A szerkesztő-kiadó lehetőleg híven ragaszkodott még a controversalis kérdésekben is Hase szövegéhez vagy a fönmaradt jegyzetekhez úgy, hogy mindenütt Hase saját gondolkozásmódjával van dolgunk. Hasenak annyi régebbi és újabb tanítványa van Magyarországon és neve s félszázados tanári és irodalmi működése minálunk is oly annyira ismeretes, hogy művének a kegyeletes család által rendezett ez összkiadását, mint ércnél tartósabb emléket, valami nagyon ajánlani fölösleges. Bizonyos magasabb eszményi lelkesedés hatja át az embert Hase műveinek olvasásánál, ki, mint Socrates, lehozta a philosophiát az égből a földre s mennyeivé alakította át a földi dolgokat, eseményeket is. (sz.)

Riehm, ALTTESTAMENTLICHE THEOLOGIE. Bearbeitet und herausgegeben v. K. Pahnke. Halle, 1889. (X. 440 l.). Ára 8 mark. Bevezetésében e tudományszak fogalmával, a többi ó-szövetségi tudományágakhoz való viszonyával, annak módszerével, fölosztásával és történetirodalmával foglalkozik a halle-wittenbergi egyetem nagyírú b. e. ó-szövetségi tudósa, kinek vonzó előadásánál csak szeretetreméltó lénye volt nagyobb. A szerkesztő-kiadó derék munkát végzett. Öhler és Schultz-czal az ó-szövetségi theológiát annak a tudománynak definiálja, a melynek tárgyát «az isteni kijelentés által alapított Izráel vallása képezi» a maga fokozatos történeti fejlődésében. Az első alapvető részben (20—42. l.) az ó-szövetségi vallásnak lényegét tárgyalja a többi vallásokhoz való viszonyában, míg a második, «kifejtő vagy történeti részben» (43—440 l.) e tudomány tulajdonképeni tárgyát, magát az ó-szövetségi vallást fejtegeti. Az ó-szövetségi vallás sajátos lényegét annak monotheistikus transcendens szellemi lényegében és ethikai jellegében látja, a melynél fogva az «a megváltás vallásos erkölcsi vallása» s a melyvel szemben a görög és római vallás «a világnak istenítésével» azonos. A II. főrészben mindenekelőtt «a semiták s a patriarchák vallásosságával» foglalkozik s itt Riehm a patriarchák vallását «az egy igaz isten tiszteletének» mondja, mely isteneszmének első jellemző mozzanata a mindenhatóság (El éljön és El šaddaj). Aztán az ó-szövetségi vallás «három fejlődési stádiumát» a mosaismust és prophetismust tárgyalja. Mosaismus

alatt érti Riehm «az ó-szövetségi vallásnak azt a fejlődési alakját, a melyben a Mózes által hirdetett alap gondolatok még csak a vallásos-politikai törvényadás s az institúciók és erkölcsök hatalma által nyerne népszerű létalakot, s annak alap gondolatait következő szempontok alatt tárgyalja: Isten és az istenállam, Jáhve népe, annak életrendje és osztályozása, Izráel istentiszteleti érintkezése a maga istenével s ez érintkezés fentartása és ápolásához szükséges intézkedések. A prophetismus fejlődési alakjának tárgyalása (193—369. l.) művünk fénypontját képezi, a melyhez hasonlót Öhler, Schultz vagy Hiitzig műveiben hiába keresnénk. A próféták istenismerete s megüszult erkölcsi világnézete élénk színekben tűnik az olvasó elé. A mű befejezését az «ó-szövetségi vallás tárgyalása a judaismus fejlődési alakjában» (370—440. l.) cz. szakasz képezi, a melynek alapjellemlvonásai a következőkben foglalhatók össze: a vallásos-erkölcsi élet a külső kánonszerű iráson, mint kodexen alapúl, a vallásos élet mindinkább nemzetpolitikai színezetet nyernek, a vallásos ismeret iskolászerű dogmatikai fejlődést vesz a talmud hatása alatt, végül kettészakadt a zsidóság, a hellén rész idegen elemeket vett föl vallásos világnézetébe, anélkül, hogy azok az izraelita vallás szelleméhez assimilálódtak. A műnek Riehm kéziratából s gyorsírói jegyzetekből való összeállításánál nagy segítségére volt az átdolgozóknak Kautsch tanár, az ő tanszékének hallei utódja s nagy hírű ó-testamentomi exegeta. (sz.)

Rönneke, PIUS IX. ENCYCLIKA UND SYLLABUS VOM 8. DEZ. 1864. Gütersloh, 1891. 112 l. Ára 1 Mk. 50 Pf. — *Brecht*, KIRCHLICHE AKTENSTÜCKE. 1891. 98 l. Ára 1 Mk. Becses adalékok a jelenkori egyházi állapotok megértéséhez. IX. Pius «Quanta cura» kezdetű encyklikájához fűzött «Syllabus complectens praecipuos nostrae aetatis errores»-ben találjuk az 1870. évben a római egyházban egyeduralomra jutott jezsuitáknak harcziás programját letéve. Az a nyíltság, a melylyel itt a pápás egyháznak legbensőbb gondolatai és sajátos céljai ki vannak fejtve, helylyel-közzel magukra a róm. katolikusokra nézve is kellemtelen, úgy hogy a pápai türelmetlenségnek eme kézzelfogható actáját legszivesebben hallgatással mellőzik, vagy pedig annak igaz értelmét elfátyolozzák. De miután Róma épen ellenei tájékozatlanságának köszönheti legtöbb újabb diadalait, ép azért nagyon is szükségesnek bizonyult a mi felejteni szerető korunknak újból föltárni a csalhatatlan Piusnak tanait, s épen nem esetleges az, hogy két különböző oldalról is törekedtek a római gyakorlat tanulmányozása alapján e feladatnak megoldására, illetőleg a vaticanismus egyházpolitikai kérdéseinek újbóli megvilágítására. *Rönneke* a maga iratát egy nagyon tanulságos bevezetéssel kezdi, «a Syllabus jelentőségéről, történetéről és belső beosztásáról», a melyből többi között kiténik az, hogy a mostani pápa szellemi szerzője az intolerantia eme codexének. Aztán adja az En-

cyklika és a Syllabus latin szövegét és fordítását, míg a szöveg alatt az egyháztörténelemből merített megjegyzésekkel könnyíti meg az olvasónak a tanulmányozást. A megbízható tárgymutató is még csak emeli a könyv gyakorlati czélját. *Brecht* azonnal az Encyklika fordításával kezdi művét, a mihez aztán latin szöveggel és német fordítással a Syllabus egyes tételeit sorozza. Minden tétel után magyarázó jegyzetek következnek, a melyek meglehetősen élénk, olykor éles hangon vannak tartva, föltárva a vatikáni egyház legújabb követeléseit s a jezsuiták amaz eljárását, melynélfogva bennünk keresik a szálkát, de a gerendát saját szemeikben nem látják. Mindkét irat, főleg a Rönneke-é, az egykori római ev. lelkészé, éles betekintést nyújt a pápaság jövőendő álmaiba s általában a vatikáni egyház hódító egyházpolitikájába. (sz.)

Döllinger Joh. Jos. Ign., DIE PAPST-FABELN DES MITTELALTERS. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte. 2. Aufl. Mit Anmerkungen vermehrt. Herausg. von *J. Friedrich*. Stuttgart, 1890. (VII. 188 l.) Ára 3.80 Mk. — Mielőtt *Döllinger* az 50-es években e művét megírta, «defensor fidei», «litterarum decus» s «ecclesiae solamen»-nek tekintették az «egyház»-ban. A kölni dómban egy fogadalmi ablakot jelöltek ki neki Görres mellé. S méltán; hiszen oszlopa volt a hosszú téli álomból fölébredt egyházi tudományosságnak, bizonyos büszkeséggel tekintettek reá, mint európai hírvé theológusra. Legkitünőbb s később nagy állásban levő tanítványai (Thetteler, Hefele), convertiták, mint Faber Oxfordban, a londoni oratorium alapítója, az ő lábaihoz siettek; szóval emberfeletti módon ünnepelték őt, mint a ki inquisitói pört instruált a reformatió ellen, a prot. katonaságot a monstrantia előtt való térdelésre akarta kényszeríteni s a «Historisch-Politische Blätter»-ben csakugyan mint az orthodoxia tanult és kipróbált híve küzdött az egyházi hagyományos tan teljes szigora mellett. De egyszerre megváltozott minden, mikor úgy vették észre, hogy kezd beteljesülni rajta Görres ama jövőendőlése «meglássátok, ez a férfiú még mint eretnek fog meghalni». *Döllinger* eredetileg a pápaság történetének megírását tervezte, mely méltó vetélytársa lett volna a reformatióról adott éjjeli képének, hogy úgy mondjuk pessimistikus rajzának. A mű elmaradt, helyébe néhány tanulmányi lapot adott a középkor pápás meséiből, nem épen a pápás udvari theológusok inye és kedve szerint. E mű megjelenése fordulópontot jelez *Döllinger* életében; a pápaság védelme helyett küzd az ellen majdnem a XVI. századbeli centuriatorok stíljában! 30 év múlva eszközölt e műből *Friedrich* müncheni tanár, a vatikánium Sarpija 2-ik kiadást s megpótolta azt történeti jegyzetekkel s újabb forrástanulmányokkal. Érdekesen jegyzi meg, hogy ezek a fictiók a pápaság történetében nagy, sőt olykor döntő befolyással voltak a középkor egész világnézetére, az akkori történetírásra, költészetre, theológiára. sőt jogi nézetekre is. Tárgyalja a Johanna pápanőről, Cyriakus, Marcellinus, Konstantin és

Sylvester pápáról szóló költött dolgokat, Konstantin u. n. adományát, Liberius, Anastasius, Honorius, Gregorius, Sylvester, isauriai Leo s mások nevéhez fűződő meséket, a melyeket a későbbi pápaság oly ügyesen aknázott ki a maga viláгурalmi egyházipolitikájának erősítésére és terjesztésére; emellett szerző eminens tudományossága s éles történet-kritikai érzéke folytonos tekintettel van a dolgok keletkezési indokaira. A források kutatásának eredményeit kevés kivétellel ma az egyháztörténet-írás közjavának tekinthetjük s ide fűzött kritikái megjegyzései valóban maradandó értékűek. Érdekesen írja le e költött dolgok és mesék keletkezésének factorai között a népélczet, a szándékos csalást, ravasz számítást, visionarius képzelődéseket, határtalan hiszékenységet s az abszurdításoknak végtelen sorozatát. E fejtegetésekből is napnál világosabban tűnik ki, hogy az «ecclesia» bizony «potest deficere», hogy az egyház tényekben is tévedhet s hogy a pápák igen gyakran a gonosz szellem vezérlete alatt állva, messze távol voltak a Krisztus országától. Egyebekben már kritika fér Döllinger ama megjegyzéseire, hogy: a pápa resignálhat, de soha senki által meg nem ítéltető; laikusok, papok, alsóbbrendű clericusok pedig magasabb rangúak ellen panaszt nem emelhetnek; hogy a római egyháznak N. Konstantin császár ajándékozta a nyugati országokat és hogy Krisztus Péter apostolra bízta a földi és égi birodalomnak kulcsait stb. (sz.)

Riehm Eduard, EINLEITUNG IN DAS ALTE TESTAMENT. Bearbeitet und herausg. von Dr. A. Brandt. I. Die Thora und die vorderen Propheten. Halle, 1889. (VII. 480 l.). II. Halle, 1890. (VIII. 562 l.) Ára 20 Mark. Az isagogikát a biblia, mint az isteni kijelentés okmánya irodalomtörténeti jellemzésének (I. 10 l.) mondja, a melyben közelebb az ó-szövetségi iratok eredetével és tulajdonságaival foglalkozik. Bevezetésében, a «Vorbemerkungen»-ben (I. 4—34. l.) tárgyalja e tudomány fogalmát, módszerét, beosztását és irodalmát, azután «Einleitendes» (I. 35—66. l.) czím alatt az ó-szövetség nyelvezetét, az írásmód külső eszközeit és formáit, végül pedig az ó-szövetség neveit s az egyes könyvek ismeretes sorrendjét. Művét különben három részre osztja. Az első terjedelmesebb rész az egyes ó-szövetségi iratokkal, a II. a kánon történetével, a III. az ó-szövetségi szöveggel foglalkozik. Riehm könyvének már rövid áttekintéséből is kitűnik, hogy abban az apokryphok s a pseudopigraphok ismertetése teljesen hiányzik, de viszont vannak a könyvek oly részletei, a melyek az ó-szövetségi könyvek egyéb feldolgozóinál (Reuss, Bleek) nincsenek, így névszerint az egyes ó-szövetségi könyveket tudományunknak általa adott definitiója értelmében, mely szerint az a biblia, mint az isteni kijelentés okmányának irodalomtörténeti jellemzésével azonos, különös viszonyba helyezte magának a kijelentésnek történetével, s külön szakaszokban vizsgálódásának tárgyává is tette. A pentateuch kritikában közvetítő állást foglal el a

«Handwörterbuch des bibl. Alterthums» nagyíró szerkesztője, Reuss s azok nézete között, kik az ismeretes 5 könyvet Mózes szerzőségével hozza viszonyba. A pentateuchban — úgymond — egyes viszonylagos értelemben vett, kevésbé terjedelmes följegyzések Mózesről erednek (103. l.). Häverník, Keil, Ewald, Wellhausen, Hengstenberg és mások nézetei gazdagon vannak itt megvilágítva s az izr. vallásirodalom talán túlnagy részletességgel föltüntetve. Csodálatos, hogy a deuteronomikus kérdésében Kuenen és Dillmanra nem volt kellő figyelemmel a szerző. A prófétáknál megkülönbözteti az assyr s a chaldeai korszakot s a hagiographákat, mely utóbbiak három szempont alatt tárgyalatnak, u. m.: «a poetikus könyvek» (lyrai és didaktikus költészet), «profetikus» és «történeti» iratok. A kánon és a szöveg történetében különbséget tesz a zsidó és a későbbi keresztyén munkálatok között. Irodalmi tekintetben több kifogást lehet Riehm Isagogikája ellen tenni, a mi azonban inkább az átdolgozó rovására esik. Bleek, Graf és Wellhausen ma már mégis csak több részletességgel volna tárgyalható, mint Hengstenberg, Häverník és Keil; Delitzsch és Dillmann Genesis 3-ik mint «legújabb» kiadásban van idézve, holott ma már az 5-ik kiadást ismerjük; Kuenen és mások, a kiket Riehm bizonyára ismert, épen nem, vagy csak felületesen vannak említve. Dóczy és Goldzieher művei föl vannak cserélve, épúgy Delitzsch egyik értekezése is, a melyre nézve az átdolgozó Luthardt K.-Zig-ját idézi a Zeitschrift für kirchl. Wissenschaft stb. helyett, s így megy ez tovább. Különbön a művet, mint a szerző nagy tudományossága és példás szorgalma méltó utóemlékét, melegen ajánljuk az isagógusok figyelmébe. (sz.)

ZUR NEUESTEN PROTESTANTISCHEN LITERATUR IN UNGARN czímmel a Luthardt-féle Theologisches Literaturblatt f. é. 33. és 34. számában az eperjesi ág. hitv. ev. theol. akadémia lelkes fiatal tanára, *dr. Szlávik Máttyás*, egy igen figyelemreméltó, szép tanulmányt irt, melyben egész részletességgel ismerteti hazánk legújabb prot. irodalmi műveit s jelentékenyebb íróit. Az irodalmi termékeket egyes szakok szerint csoportosítja; mindenikről egész tárgyilagossággal szól és csak irodalmi általános viszonyaink említésénél jellemez inkább, egyebütt megelégszik az adatok pontos felsorolásával. Nagy szorgalommal gyűjtötte össze a lehető adatokat, melyek hű képet adnak a külföld előtt egész működésünkről. Rendkívül fontosnak tartjuk, ha időnkint eféle ismertetések jelennek meg hazai dolgainkról; ilyenek hatása alatt lassankint majd csak eloszlik az a homály, a melybe még mindig burkolva vagyunk a külföld előtt. *Dr. Szlávik* valóban nagy szolgálatokat tesz enemű munkálkodásával, melyet csak a legnagyobb rokonszenvvel kísérelhetünk. (y.)

**A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába
1891. június 1-től 1891. szeptember 18-ig befolyt
összegek kimutatása.**

1. Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek 1890-re: Erdélyi ref. egyházkerület. 1891-re: Erdélyi ref. egyházkerület.

2. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok 1890-re: Komáromi ref. egyh. 1891-re: Sárospataki akad. ifjusági könyvtár, gégeényi ref. egyh., szováta ref. egyh., budapesti ref. theol. önk. kör, Meczner Béla a.-zempléni egyhm. gondnok, barsi esperesség, beregi ref. egyhm., fogarasi ref. egyh., Csikay Imre d.-vecsei ref. l., komáromi ref. egyhm., dr. Szlávi Mátyas theol. tan., nagy-enyedi ref. egyh. 1892-re: Csikay Imre d.-vecsei ref. l.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1890-re: Kovács Gábor színeji ref. missionarius, Zoványi Jenő kolozsvári ref. l. 1891-re: Soproni ág. h. ev. theol. önképző kör, Tóth Miklós büdzentmihályi ref. lelk., Nyakas Balázs büdzentmihályi ref. l., Gueth Sándor f.-eőri ref. l. özv. Linckesch Samuné, mátészalkai ref. egyh., Kutas Bálint török-szentmiklósi ref. l., Czékus László ab.-szántói ev. l., Juhász György ippi ref. l., Zajzon János sz.-udvarhelyi ref. s. l., Kelemen Mór kuriai bír., Soltész János ombodi ref. l., Rácz Kálmán s.-pataki s.-tanár, Vadas Gyula csermői ref. l., tóháti ref. lelk. kör., Fábian Dénes n.-kőrösi ref. s. l., Györössy Endre borosjenői állomásfőnök, soproni felső ev. esperesség, Veress Ede bucsi ref. l., Zitás Bertalan pthrügyi ref. l., Vikár János szalafői ref. l., kabai ref. egyh., m.-sassi ref. egyh., szikszóvidéki ref. papi kör, Gönczy Pál főrendiházi tag, Doleschall Sándor bpesti ev. lelk., Fodor Benjamin h.-dorogi ref. l., Szalóczy Pál t.-valki ref. l., Biberauer Richard ref. theol., Zoványi Jenő kolozsvári ref. l., dr. Horváth Ödön eperjesi akad. tan., Beliczay Béla bpesti ev. egyh. gondnok, bpesti ág. h. ev. esperesség, Gáspár János kir. tanf., soproni alsó ev. esp. lelk. egylet, F. Varga Lajos majtisi ref. l., Szász Ferencz somosi ref. lelk. 1892-re: dr. Buday-Plichta Barna min. fog. Losonez, Steinhöbel Lajos losonezi ékszerész, Bende Oszkárné Losonez, Szlávi Lajos losonezi földbirt.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával 1889-re: Gombai ref. egyh. 1890-re: Németh Péter ung-tarnóci ref. lelk., Farkas Károly p.-keresztúri ref. l., Menyhárd Elek szászbrédei ref. l., Kardos Károly m.-szigeti tanár, Vitus Lajos szászvárosi tanár, gombai ref. egyh., Csákány Miklós sz.-csehi ref. l., Bodor Antal ig. tan. Kolozsvár. 1891-re: Kiss József kákicsi ref. l., Hajdú János zsegnyei ev. l., Kiss Lajos kaplonyi ref. l., Podraczky János Eperjes, Ombodi ref. egyh., Menyhárd Elek szászbrédei ref. l., tiszaföldvári ref. egyh., Szabó Sándor türkevei ref. l., Türkevei casino, Vitus Lajos szászvárosi tanár, gombai ref. egyh., Csákány Miklós sz.-csehi ref. l., Dávidházy János kabai ref. l., Jávory Nándor s.-viszlói ref. l., Zeke Lajos siklósi ref. l., Máté Balázs kis-tótfalu ref. l., Nagy János m.-sassi jegyző, Kozma Zsigmond m.-sassi ref. l., Sörös Géza sz.-istváni ref. l., Gyenge Károly réthei ref. l., Szigethy Lajos eperjesi tanár, Thern László sz.-iglói ev. s. l., Kiss Albert eperjesi coll. tan., László János lábatlani ref. l., Szutórisz Frigyes eperjesi tanár, Szabó Ferencz merenyei ref. l., Vargha Lajos tóthszentgyörgyi ref. l. 1892-re: Peres Sándor losonezi tanító, Majerik János losonezi vasuti hivatalnok, Burján András losonezi állomási felügyelő.

5. A Károli-szobor cliché használatáért: Steck Károly bécsi könyvkereskedő 4 frt 95 kr.

6. „A linczi békekötés“ cz. monographiáért: Szalóczy Pál t.-valki ref. l. 3 frt.

7. «Szőnyi Benjamin» monographiáért: Pokomándy György h.-m.-vásárhelyi mérnök 1 frt 20 kr.

8. A f.-szabolcsi egyházmegye tagsági díjai és segélyadományai: nt. Lukács Ödön esperes ur által 240 frt 69 kr.

9. A népies iratokra előfizetett: a majtisi ref. egyh. 3 frt.

Könyvkiadásunkban megjelent és minden könyvárusnál kapható:

EGY FORRADALMI ZSINAT TÖRTÉNETE

(1707—1715.)

Irta: ZSILINSZKY MIHÁLY.

Ára füzve 1 frt 40 kr.

Károli Emlékkönyv.

SZERKESZTETTE KENESSEY BÉLA, A M. PROT. IROD. TÁRS. TITKÁRA.

Ára füzve 1 frt 20 kr.

Szőnyi Beniamin és a hódmezővásárhelyiek.

(1717—1794.)

Korrajz az alföldi reformátusok történetéből.

Irta: SZEREMLEY SAMU,
HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI REF. LEKÉSZ.

Ára füzve 1 frt 80 kr.

A LINCZI BÉKEKÖTÉS

ÉS AZ

1647-KI VALLÁSÜGYI TÖRVÉNYCZIKKOK TÖRTÉNETE.

Irta: ZSILINSZKY MIHÁLY.

Ára füzve 3 frt 20 kr.

AZ EGYHÁZI KÖZIGAZGATÁS KÉZIKÖNYVE.

Nélkülözhetetlen útmutató lelkészek, bírák, ügyvédek, tanítók s egyházi ügyekben működő tisztviselők számára. I. kötet.

Irta: EÖTVÖS KÁROLY LAJOS.

Ára füzve 3 frt, vászonkötésben 3 frt 50 kr.

Ezenkívül bárhol és bárkinél megjelent bármiféle magyar vagy idegen nyelvű könyvek megszerezhetők könyvkereskedésünk útján

HORNYÁNSZKY VIKTOR könyvkiadóhivatala

BUDAPESTEN, a M. Tud. Akadémia épületében.